The D.-A. V. College Sanskrit Series, No. 18.

RĀMĀYANA

OF

VĀLMĪKI

(in its North-Western Recension)

SUNDARA-KĀNDA

Critically edited for the first time from Original Mss. and supplied with an Introduction

BY

VISHVA-BANDHU SHASTRI

LAHORE.

1940.

श्रीदयानंदमहाविद्यालय-संस्कृतग्रंथमाला,

श्रीदयानन्दब्राह्ममहाविद्यालयाचार्यपदप्रतिष्ठितपूर्वेण, श्रीदयानन्दमहाविद्यालयीयानुसन्धानालये श्रीविश्वेश्वरानन्दवैदिकानुसन्धानालये चाधिष्ठिताध्यक्षपदेन, एम्० ए०, एम्० ओ० एल्० इत्युपाधिधारिणा,

श्रीविश्वबन्धुशास्त्रिणा

बहुभिर्विद्वद्भिः सङ्गत्य

सम्पादिता

तस्यां चायं

अष्टादशो ग्रन्थः

लवपुरम्

१९९७

The D.A.-V. College Sanskrit Series,

EDITED

in conjunction with other scholars

by

SHRI VISHVA-BANDHU SHASTRI, M. A., M. O. L.,

Director, the D. A.-V. College Research Deptt. and the Vishveshvarānanda Vedic Research Institute, formerly, Principal, the Dayānanda Brāhma Mahāvidyālaya.

Volume Eighteen

LAHORE.

1940.

श्रीदयानन्दमहाविद्यालय-संस्कृतग्रन्थमाला, सं० १८

अप्रकाशितचरं

पश्चिमोत्तरशाखीयं

वाल्मीकीय-रामायणम्

तत्र चैतत्

सुन्दर-काण्डम्

विश्वबन्धुशास्त्रिणा

नानादर्शपुस्तकद्वारेण संशोध्य, भूमिकोद्बोधितसंस्करण-
प्रक्रियानुसारेण च संस्कृत्य
सम्पादितम्

लवपुरम्

१९९७ वि०

Published
by
The D.-A.V. College
Research Department,
LAHORE.

Printed
by
Shri Krishan Dixit
at the Bombay Machine Press,
LAHORE.

CONTENTS (विषयानुक्रमणी)

Abbrevations (संङ्केताः)

उ =उत्तरार्धे-(2nd half of a verse).

तु० =तुलनीय-(Compare).

दा =दाक्षिणात्यं वाल्मीकीय-रामायणम् (N. S. Press, Bombay, 1912).

द्र० =द्रष्टव्य-(to be understood).

पू =पूर्वार्धे-(1st half of a verse).

वं =वंगशाखीयं वाल्मीकीय-रामायणम् (Gorresio, Paris, 1850).

N =Nil (शाखान्तरे पश्चिमोत्तरीयपाठाऽभावसूचको नञ-पर्यायः).

? =संदिग्धस्थलीय-चिन्हम् ।

(?)=कोष्ठबद्धं सत् प्रस्तुतशोध-शोध्यस्थलीयं चिन्हम् ।

FOREWORD.

In December, 1921, Pandit Ram Labhaya, M. A. secured two manuscripts of Vālmīkī's Rāmāyaṇa from Kaithal, a town in the South-East Panjab, on behalf of the Research Department, D. A.-V. College, Lahore. Substantial divergence in the text of these manuscripts from both the texts which were then available in print, namely, the Paris edition of Gorresio (1850) and the Bombay Edition (1912), further aroused the interest of the Department towards making further searches for more manuscripts of this most ancient and inspiring Indian national epic text. Abundant harvest awaited these assiduous efforts for, after a while, about two hundred codices of the different kāṇḍas of Vālmīki's immortal work came to adorn the shelves of the Department.

The Ayodhyā-Kāṇḍa, work on which had immediately been started in the beginning of 1921, was issued in four fasciculi from April, 1923 to October, 1924 by Pandit Ram Labhaya, M. A. and the last one included in the entire, consolidated kāṇḍa, about four years after, in 1928, by Pandit Bhagavad Datta, B.A., who as the Head of the Department, had himself assumed the editorial charge. Vol. II consisting of Bāla (or Ādi)-Kāṇḍa, appeared three years after, in 1931. Work on Volume III, namely, the Araṇya-Kāṇḍa had made some progress in the following years when the present writer who had been called upon to take over the charge of the Department in the middle of 1934, addressed himself to this task from the beginning of 1935 onwards after a six months' absence abroad. The above-mentioned volume was published during the same year (1935) and was followed up in exceptionally quick succession by Volume IV consisting of Kiṣkindhā-Kāṇḍa which appeared in 1936.

As pointed out in the Foreword to Vol. IV, this expeditiousness in bringing out a complete volume in one year was the result of a plan which had been drawn up 'to complete the work by bringing out one kāṇḍa every year.' But as further indicated there, 'it was doubtful if it would be practicable to continue on in this way in the absence of proper financial support from outside.' Fears of that time have come out to be but too true and this for the two reasons, namely, that no help came from outside and that the inner resources of the Department, meagre as they were, further assumed a dwindling tendency from day to day, considerably adding to the gravity of the situation. This will explain how the present volume has again taken more than three years to see the light of day. Would that one could hope that it would be made practicable to expedite publication of the Volumes VI and VII, namely, Lankā-Kāṇḍa and Uttara-Kāṇḍa, work on which has already sufficiently advanced.

But the circumstance of ever-tightening financial stringency apart, further addition to the fulness in presenting the critical apparatus with a view to make it a complete picture of the basic manuscript material has in the main caused considerable delay in bringing out the present volume. Comparatively speaking, its preparation has involved much more labour than that of any other previous volume. It has been calculated on the basis of actual extent of its text and typographical compactness that 648 pages which its text and footnotes occupy, are, in reality, equivalent to 720, 1080, 864 and 1008 pages of the previously issued first four volumes with 490, 482, 412 and 366 pages of text and footnotes, respectively. Thus, even in the ordinary routine, one could not expect to turn out this volume in less than twice the time taken by the Volume IV.

This increased extensiveness of textual materials has in a way been also responsible for the absence of the entire appendixical section which was a special feature of the previous volumes. There was, however, still another reason for withholding this section from this volume. As will be noticed, these appendices had not adhered to one, uniform standard in each of the previous volumes. While they had occupied barely 21 pages in Ayodhyā-Kāṇḍa, they, gradually, developed from volume to volume till they were spread over 105 pages in Kiṣkindhā-Kāṇḍa. It is evident that in order that this important section of the present edition of the North-Western recension should become evenly treated and, in consequence, uniformly useful, its defective portions shall have to be done over again. Moreover, the text of the next volume, namely, Lankā-Kāṇḍa, being most extensive of all the volumes, considerations of bulkiness alone will not permit inclusion of the related appendixical section in it. In the circumstances, it has been considered desirable that the above-mentioned section as pertaining to Rāmāyaṇa, as a whole, should subsequently be issued as a separate, consolidated volume.

Pandit Ram Labhaya and Pandit Bhagavad Datta had added small introductory sections to their respective volumes, critical value of which was limited to a brief description of their manuscript materials. When the present writer took up the work, he similarly made some reference to his manuscript materials in the Forewords to the two volumes previously issued by him but thought that it would be much better to discuss the several text-critical and other important aspects of the present edition in a separate volume to be published when volumes I-VII containing the entire text would have been issued.

Quite another circumstance, however, has caused this plan to be changed to some extent by bringing home to the editor the imperative need of supplying a

somewhat detailed text-critical introduction to the present volume. Dr. S. K. De, a well-known critical scholar of the day in this line as he is, has done this work the ever so covetable honour of having reviewed its volume IV, namely, Kiṣkindhā-Kāṇḍa in the columns of Oriental Literary Digest. Poona, for May, 1939. But as, unfortunately, sometimes happens in the case of over-busy and over-worked people, their best intentions and purest motives notwithstanding, the learned reviewer in the present case has been led into doing a grave injustice to this work by having passed adverse verdicts where, according to his own statement, absence of supply of detailed descriptive information on the part of the editor could well have suggested it to him that the best course for him would be to refrain from making any sweeping remarks in connection with the manuscripts used for this edition being either misch-codices or unconnected with the North-Western recension.

Of a piece with these remarks of his is his unsupported stricture that "no recognisable critical principles have been followed in reconstructing the text." When the editor had not explained his method, the best course for the able reviewer should have been to subject some portions of the edited text to his own canons in this behalf and then opined how far it could stand that test. But this would have entailed patient labour, requiring sufficient time and close attention which it was in no way an easy thing for him to spare.

This brings us to his third and most important indictment, namely, "that no attempt is made also to make a comparative study of this recension with the South Indian and Bengal recensions, and (that) it is almost impossible even for the critical reader to find out the differences without consulting the rare and costly edition of Gorresio or the printed South Indian text, side by side." Apparently, he is thinking not in the terms

of a critical edition of one particular recension of Rāmāyaṇa but in those of a critical edition of Rāmāyaṇa as such. Otherwise, how could he expect, as he naively does, the present work to become for Rāmāyaṇa what, for example, the Bhandarkar Institute edition of Mahābhārata was indeed intended as well as designed to be for that text, a thesaurus of the sum-total of its textual tradition as preserved in its different recensions? The proper function of a recensional edition must remain within the textual orbit of a particular recension. Of course, if that recension did not happen to be previously distinctly known or recognised as such, it may be advisable for its editor to indicate, in a general way, the extent to which it differed from the other, previously recognised recensions.

Now it is passing strange that most exhaustively as this really much needed indication of this aspect has been made in this edition of this newly discovered recension, it has been most thoroughly misunderstood and, therefore, most unjustly misrepresented by this otherwise very wide-awake scholar. So, while N(=nil) denotes that particular lines and stanzas to which it has been prefixed or suffixed are not, as the case may be, found in one or both of the other recensions and that, hence, they belong exclusively, to that extent, to the North-Western recension, it has been taken to possess just the opposite significance, namely, that they have been incorporated in the body of this text from the other recensions. It is, therefore, not surprising that upset as he is by confusion created by himself, he complains that it is not intelligible why lines or stanzas have been included in the N. W. text, which do not occur in it and which are marked by the editor himself with the *na*(?) or *nasti*, and such lines are numerous on every page." But, as explained above, this very presence of a large number of these exclusively N.W. recensional lines and stanzas on every

page, as unmeaningly testified to by him, becomes a proof positive of substantial independence of this text.

Entirely missed as he has the proper meaning of this most important and simplest contrivance of inter-recensional comparison, as adopted in this edition, there hardly remains any point in his dubbing on this basis the present text as inclusive in the sense that some of its portions have been drawn from the other recensions. It has indeed been admitted that this edition is eclectic in that it is based not on one particular manuscript but on the judicious use of all the ten manuscripts, which have been drawn upon in accordance with certain definitely set and rigidly followed principles of textual criticism and reconstruction as explained in the sequel but not, as he has wrongly supposed, in that no recognisable principles have been followed. Eclecticism in respect of textual editing is often mentioned with a tinge of reproach. But there is no reason to suspect that Dr. De could be a party to it if only because, as a Parvan-Editor of the Poona Mahābhārata, he himself has become sufficiently accustomed to this well-established principle in the editing of ancient Sanskrit texts, especially, those of popular character, as necessitated by the peculiar circumstances of their record and transmission. But it is one thing to be legitimately eclectic in this sense and quite another to be inclusive in the one intended to be superimposed on this edition by Dr. De with the aid of a proof which, little as he expected, has only shown his own absent-mindedness in the matter. Be it as it may, the present editor is thankful to him for having thus suggested to him the desirability of supplying an introduction to this volume, even though it meant, as already indicated, a little change in the original plan.

Main assistance in the production of this volume has been rendered by Shri Pitambara Datta Shastri. Shri

Shiva Prasada Shastri and Shri Rama Sarupa Shastri have helped in the matter of copying and proof-reading. Shri A. N. Malik, M. A. has corrected the proofs of the Introduction. I am grateful to all these gentlemen for this cooperation.

LAHORE.
July 10, 1940.

Vishva-Bandhu Shastri.

INTRODUCTION.

I. DESCRIPTION OF BASIC MANUSCRIPTS.

The following manuscripts have been utilised for this edition of the text of Sundara-Kāṇḍa of Vālmīki's Rāmāyaṇa in its North-Western recension and thus form the basis of the Critical Apparatus appended thereto:—

i. आ

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 4837; not available for the previous *kāṇḍas*.

2. Folios 116, size, $13\frac{3}{4} \times 5\frac{3}{4}$ inches with $2\frac{1}{4} \times 1\frac{3}{4}$ inches left out for uniform margins.

3. Generally 12 lines to a page; syllables per line ranging from 42 to 48; altogether making about 3900 *granthas* (*i.e.*, units of 32 syllables each).

4. Indian, hand-made paper; marginally worn out but written space intact.

5. Initial auspicious invocation and marginal lining on the first page only in red ink; yellow pigment used for deletion which has also been effected occasionally by a coating of black ink.

6. Old Devanāgarī Script; bold, beautiful, even hand.

7. Generally clean margins with occasional corrections, in small letters, presumably, by another hand; no variant readings and no interlinear additions.

8. Left-hand marginal top of each folio, on its reverse, generally, bears a cipher, representing the serial number of the folio, underneath a signature such as रा. सु. or सुन्दर., indicating the title of the work as well as the name of the *kāṇḍa*. The cipher is regularly repeated in the bottom of the right-hand margin, generally, with the title indication, राम० above it.

9. The text is divided into 100 *sargas* which are not separately numbered whereas stanzas in each *sarga* are numerically differentiated. The first and the last *sargas* are entitled हनुमत्-प्रवेश- and राक्षस-मंत्रणा- respectively. From the nineteenth *sarga* onwards, the sub-title लंका-पर्वन्- is some-times found used in sectional colophons.

10. It is fairly correct in the beginning, but the standard of correctness gradually deteriorates. Promiscuous interchange of स् and श् as also न् and ण् is quite common. Sometimes ब् is written for च्. Illustrations of these could be easily gathered from the Critical Apparatus.

11. It contains complete Sundara-Kāṇḍa. Sometimes, text is inadvertantly repeated (*e. g.*, **82**, 10).

12. It has been obtained from Agra in the United Provinces and is dated V. S. 1646 (ca. A. D. 1589).

13. It begins wlth the invocation, श्रों गणेशाय नमः and contains the following historically important colophon :—

इत्यार्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे लंकापर्वणि राक्षसमन्त्रणां नाम सर्गः । शुभमस्तु । कल्याणमस्तु । संवत् १६४६ पौष सुदि ११ मंगलवारे । श्री० आगरा महाकोटे । पातिशाह श्रीअक्वर जलालदीन राज्ये ॥ ठाकुर श्री सुंदोदास इदं श्रीरामायणपुस्तकं लिषायितं । श्वेतांबर कपूर लिषतं ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा । तादृश्यं० यदि सु० मम दोषो न दी० ॥

ii. फ

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 4839; not available for the previous *kāṇḍas*.

2. Folios 136 (except for the first folio which is missing); size 12×4¼ inches with 1½×2 inches left out for uniform margins.

3. 9 lines to a page with 52 syllables to a line, altogether making about 3850 *granthas*.

4. Indian, hand-made, strong paper of reinforced texture; marginally worn out, but text not damaged.

5. Marginal lining as well as text in much faded

black ink on a ground which seems originally to have borne a thin coating of yellow pigment that has almost disappeared in the course of time; thick yellow pigment used for deletion purposes; ciphers for numerical indication of folios as well as sectional colophons have been decoratively written on round discs of red pigment.

6. Very old Devanāgarī Script; evenly and beautifully written in small characters.

7. Clean margins with occasional corrections in still smaller letters and in a different hand. No variant readings and no interlinear additions.

8 Each folio, on its reverse, bears mere cipher to indicate the number of the folio in the middle of the right-hand as well as left-hand margin with the above-mentioned red discs beneath them.

9. The text is divided into 85 *sargas* which are not separately numbered; nor are the stanzas in each *sarga* numerically differentiated. The initial and the final *sargas* are named लंका-प्रवेश- and समुद्र-तरण- respectively. The colophons of the tenth and the twenty-first *sargas* contain the additional sub-titles, उद्योग- and दिग्विजय-, respectively.

10. It it almost correct. Occasional mistakes that occur are of the nature of replacement of ण् by न, म् by व् and च् by च्य् (cf. **61**, 38; **66**, 29; **56**, 6 and elsewhere in the Critical Apparatus). Sometimes, textual misunderstanding on the part of the scribe has also been responsible for corruption; *e.g.*, निपतत्सु महाजवां for निपपात महाजवा (**55**, 22).

11. It contains complete Sundara-Kāṇḍa except for the first folio that is missing. Folio 2 begins with stanza 12 of *sarga* 1. It is free from repetitional aberration.

12. It has been obtained from Fatehpur in the United Provinces. Although it is not dated, it is probably the oldest of the Mss. utilised for this edition.

With due regard to its characteristically old form of script and even method of writing as well as to the condition of paper, ink and coatings and yellow and red pigments, it may safely be considered to be at least 400 years old.

13. The colophon reads as follows:—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे समुद्रतरणो नाम सर्गः ।
समाप्तश्चायं सुंदर कांडः । शुभमस्तु ।

iii. अ

1. Lal Chand Library, D.A.-V. College, Lahore, No. 4923; also available for the previous *kāṇḍas.*

2. Folios 127; size, 13×6¾ inches with 3½×2 inches left out for uniform margins.

3. 14 lines to a page with syllables in a line ranging from 33 to 36, altogether making about 3800 *granthas.*

4. Kashmirian, glazed paper; well preserved, undamaged.

5. Decorative marginal triple linings on all the four sides in red, yellow and black inks with an additional lining on the first page; half stanzas separated by double *daṇḍas* in red ink; colophons generally in red ink but, also, sometimes, syllabically alternated with black ink.

6. S'āradā-modelled Devanāgarī Script, bold, beautiful, even hand.

7. Clean margins, entirely free from corrections or additions.

8. Left-hand marginal top of each folio, on its reverse, bears the signature रा० वा० सुं० कां० with the numerical representation of the folio under it. Similarly, right-hand marginal bottoms of folios, on their reverse, indicate the work by राम० with corresponding ciphers under them.

9. The text is divided into 99 *sargas*. These as well as the stanzas therein are irregularly and, often, erroneously numbered. It is, however, evident from the space regularly left out for this purpose between the red terminal *daṇḍas* that the scribe did intend supplying these numbers but, somehow or other, failed to do so. The first and the last *sargas* bear the titles हनुमच्चिन्ता- and राक्षसमन्त्र- , respectively. From *sargas* 55 onwards, the sub-title, उद्योगपर्वम्- is found in sectional colophons.

10. It is fairly correct with sporadic be-sprinkling of orthographic oversights (*e.g.* शुश्रावे for शुश्राव at **13**, 2).

11. It contains complete Sundara-Kāṇḍa with a fairly large number of gaps indicated by dots or dashes (*e.g.* **9**, 30; **32**, 39) and with occasional repetitions (*e. g.* **60**, 1).

12. It was obtained from Amritsar; about 150 years old.

13. It begins with—श्रीगणेशाय नमः।
It ends with—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे राक्षसमंत्रो नाम सर्गः। समाप्तोयं सुंदरकांडः ॥

iv. च

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 4840; also available for the previous *kāṇḍas*.

2. Folios 146; size, 11×4½ inches with 1¼×1½ left out for uniform margins.

3. 10 lines to a page with about 45 syllables to a line; altogether 4000 *granthas*.

4. Indian hand-made thick hard paper which being brittle has been damaged in the margins but, towards the end, in the written space as well.

5. Written in black ink with double marginal linings on a yellowed or reddened ground; thick yellow pigment used for elision; red pigment not used for marking anything off.

6. Devanāgarī Script, midway between the old and S'āradā-modelled types; bold, even hand.

7. Marginal corrections in a different hand.

8. The signature रा. सु. and the cipher for the folio number on the left-hand marginal top and the signature राम. and the cipher in the right-hand marginal bottom on the reverse of every folio.

9. 103 *sargas*; no separative ciphers for *sargas* or stanzas. The names of the first and the last *sargas* are लंकावर्णन- and राक्षस-मंत्र-, respectively. From *sarga* 20 onwards, colophons occasionally add the sub-title, लंकापर्वन्-.

10. Considerable percentage of mistakes, relating to phonetic replacement (*e. g.*, ण् by न्), orthographic replacement (*e.g.*, म् by य्) and illusory dropping off of letters (cf. **82**, 23; **87**, 15 etc.).

11. Complete Sundara-Kāṇḍa with folio 2 missing and with occasional gaps (cf. **1**, 1ff, **8**, 23; **30**, 23f; **34**, 33f; **65** etc.) and repetitions (cf. **56**, 144; **59**, 22 etc.)

12. Obtained from Chaniot (N. W. Panjab); about 200 years old.

13. It begins with—

श्रीगणेशाय नमः । श्री रामचन्द्राय नमः । श्रीवाल्मीकिमुनये नमः ।

जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।

अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

It ends with—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे राक्षसमंत्रो नाम सर्गः ।

सुंदरकांडं समाप्तं ॥

V. ब

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 4924; also available for the previous *kāṇḍas*.

2. Folios 120, size, 12×7 inches with 3×2 inches left out for uniform margins.

3. 15 lines to a page with syllabic average of 35 per line; altogether 3900 *granthas*.

4. Kashmirian, glazed paper.

5. No yellow or red pigment.

6. S'āradā-modelled Devanāgarī Script; bold, beautiful, even hand.

7. Neither any marginal linings nor any corrections or additions.

8. The signature, रामा. सु. कां. with cipher for the folio number on the top of the left-hand margin and cipher only in the bottom of the right-hand margin on every folio, on its reverse.

9. 100 *sargas* without any kind of separative indications. हनुमल्लंकाप्रवेश- is the name of the first *sarga* and राक्षस-मंत्र-, that of the last one. From *sarga* 26 onwards, occasional occurrence of the sub-title, लंका-पर्वन्- in sectional colophons.

10. Fairly correct with occasional slips (cf. **82,** 4 ; **83,** 9; **84,** 2, etc.).

11. Complete Sundara-Kāṇḍa with occasional lacunae (cf. **34,** 73; **34,** 24 etc.) and repetitions (cf. **56,** 144 ; **59,** 22 etc.).

12. Obtained from Bahawalpur (S. W. Panjab); about 150 years old.

13. It begins with—

ओं नमः सरस्वत्यै । जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।
अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

It ends with—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे राक्षसमंत्रो नाम सर्गः ।
समाप्तश्चायं सुंदरकांडः । ओं ।

vi. ळ१

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College Lahore, No. 4922; utilised in the previous *kaṇḍas* under the name, म.

2. Folios 102; size $13\frac{1}{2} \times 7\frac{3}{4}$ inches, $4\frac{1}{2} \times 2\frac{3}{4}$ inches being marginal.

3. 16 lines to a page with syllabic range of 39 to 43 per line ; 3800 *granthas* in all.

4. Kashmirian, glazed paper.

5. No yellow or red pigment.

6. S'āradā-modelled Devanāgarī Script ; bold, beautiful and even hand.

7. Clean, unlined margins with occasional supplementations in the scribe's own hand.

8. The signature, श्रीः, रा. सुं. कां. with cipher for the folio number at the left-hand marginal top of every folio on its reverse. The corresponding right-hand bottoms regularly bear ciphers up to folio 36, whereafter they sometimes have ciphers or the word श्रीः and, sometimes, are left without any mark.

9. 103 *sargas* with irregular separative numerals up to *sarga* 50, stanzas not separated ; the first and the last *sargas* are named हनुमत्-प्रवेश- and राक्षस-मंत्र-, respectively.

10. Standard of correctness not high (cf. **61**, 3 ; **91**, 113 ; etc.).

11. Complete Sundara-Kāṇḍa with a large number of gaps (cf. **19**, 47 ; **22**, 12ff ; **23** ; **24**, 34, 39 ; **41** etc.) and occasional repetitions (cf. **56**, 144 ; **59**, 22 etc.) ; folios 28 and 70 missing.

12. Obtained from Lahore ; about 150 years old.

13. It begins with—

ओं नमो नारायणाय । अथ सुंदरकांडं लिख्यते ।
ओं जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा । अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

It ends with—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे राक्षसमंत्रो नाम सर्गः ।
समाप्तोयं सुंदरकांडः पंचम इति शुभमस्तु सर्वजगतां । अथातो लंकायां युद्धपर्व लिख्यते । जितं भगवता.........इति शुभम् ।

vii ल₂

1. Lal Chand Library, D.A.-V. College, Lahore, No. 6159 ; also available for the preceding *kāṇḍa*.

2. Folios 92; size, 14×7½ inches, 4×2½ inches being marginal.

3. 16 lines to a page with syllabic range of 42 to 48 per line; 3850 *granthas* in all.

4. Kashmirian paper, not well preserved; margins coated with a thin layer of ochreish colouring.

5. No yellow or red pigment for deletion, correction or supplementation.

6. S'āradā-modelled Devanāgarī Script; bold, beautiful and even hand.

7. Clean, unlined margins, free from corrections and additions.

8. Left-hand marginal tops of the reverse folios bear the signature रा. सुं-कां and ciphers indicating folio numbers while the corresponding right-hand bottoms have the same ciphers only.

9. 102 *sargas* without any kind of separative numerals or terminal *daṇḍas* for individual *sargas* or the stanzas contained therein. Occasionally, however, numbers of *sargas* are indicated in words in sectional colophons.

10. Measure of correctness is poor (cf. **64**, 30; **81**, 8 etc.).

11. Complete Sundara-Kāṇḍa with a goodly number of gaps (cf. **12**, 22; **16**, 22; **21**, 21; **34**, 73 etc.) and occasional repetitions (cf. **56**, 144; **59**, 22; **87**; 41, etc.).

12. Obtained from Lahore; about 125 years old; the statement, in a different hand, in the colophon that it was written as well as made a gift of in V. S. 1917 (ca. A. D. 1861) is obviously wrong in so far as its having been written in that year goes.

13. Its regular and original beginning was—

ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।
अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

It is now preceded by a later, accretional pre-script—

देवीचंद अमगोत्रेण कन्यायाः करपीडने वाल्मीकि-पुस्तकं दत्तं देविकायां तटे शुभे सं १६१७ आषाढ १६ ।

Similarly, the original colophon was—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे राक्षसमंत्रो नाम सर्गः समाप्तोयं सुंदरकांडः पंचमः ॥ शुभमस्तु सर्वजगतां ॥ शुभं

It is now followed by a later but interesting postscript—

लिखितं देवीचंद अमगोत्रा जसरोटे राज विचों सल्हणीदा पुरमंडलवासी सं १६१७ देवी चंद अमगोत्रेण कन्यायाः करपीडने वाल्मीकि-पुस्तकं दत्तं देविकायां तटे शुभे ॥

पुस्तक सुंदर कांड पण्डित देवकीनंदन दा ॥ शुभमस्तु सर्व जगति ॥

viii. प्र.

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 617 ; not available for the previous *kāṇḍas*.

2. Folios 80; size $11 \times 6\frac{1}{4}$ inches, $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{4}$ inches being marginal.

3. Lines per page ranging from 19 to 23 with syllabic range per line being 38 to 47; 3850 *granthas* in all.

4. Indian paper, thick and a little glazed.

5. Yellow pigment used for purposes of deletion.

6. Devanāgarī Script; ordinary hand; modern, longish, slanting characters.

7. Unlined margins containing corrections and supplementations in the same hand as well as in a different hand.

8. Only left-hand reverse marginal tops bear the signature सुं० कां० and ciphers for the folio numbers.

9. 103 *sargas* with separative numerical indications for them in the sectional colophons, but no such indication for individual stanzas.

10. Fairly correct with occasional mistakes (cf. **81, 18; 82, 20; 87, 10; 15** etc.).

11. Complete Sundara-Kāṇḍa with many lacunae (*e.g.* **43**, 2-4) and some repetitions (*e.g.* **56**, 144 ; **59**, 22).

12. Obtained from Prayag (Allahabad) ; dated V. S. 1880 (ca. A.D. 1824).

13. It begins with—

ओं श्रीगणेशाय नमः । जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा । अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

It ends with—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे राक्षसमंत्रो नाम सर्गः १०५ (sic.) समाप्तश्चायं सुंदरकांडः । अतः परं लंकाकांडो भविष्यति । अशीतितमे वर्षे सप्तम्यां रविवासरे । जेष्टमासे सिते पक्षे सुंदरो लेषितो धिया । यथारामेण विदुषा कथाव्याख्यानसिद्धये । शुभमस्तु ॥

ix. रा

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 6903 ; not available for the previous *kāṇḍas*.

2. Folios 169 ; size, $12\frac{1}{2}\times5\frac{1}{4}$ inches, $2\times1\frac{1}{4}$ inches being marginal.

3. Lines per page ranging from 10 to 13 with syllabic range per line being 28 to 35 ; 3850 *granthas* in all.

4. Indian paper, thick and rough.

5. Yellow pigment used for purposes of deletion.

6. Modern Devanāgarī Script ; ordinary slanting characters.

7. Unlined margins with corrections both in the scribe's own hand as well as in a different hand.

8. Left-hand reverse marginal tops bear the signature रा० सुं० and ciphers for folio numbers ; right-hand bottom margins have the signature शिव and the ciphers.

9. 103 *sargas* ; separate *sargas* as well as stanzas have been marked off numerically ; sometimes, words have been used for numerical ciphers.

10. Fairly correct with occasional mistakes (cf. **5**, **110** ; **63**, 8, etc.).

11. Complete Sundara-Kāṇḍa with a few lacunae and repetitions (*e.g.* **43**, 2-4 ; **56**, 144 ; **59**, 22).

12. Obtained from Rawalpindi (N. W. Panjab); dated V. S 1900 (ca, A. D. 1844).

13. It begins with—

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशायनमः। ॐ जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा। अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन महात्मना।

It ends with—

इत्यार्षे रामायणे सुंदरकांडे राक्षसमंत्रोनाम सर्गः १०४ (sic) समाप्तोयं सुंदरकांडः अतः परं युद्धकांडो भविष्यति । यस्यायं प्रतिसन्धिः श्रीरामाय नमः १६०० ।

x. म

1. Lal Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 4925; this is different from the manuscript म as used in the previous *kāṇḍas*. (cf. ल, above).

2. Folios 152; size, $11\frac{3}{4} \times 6\frac{1}{2}$ inches with $1\frac{3}{4} \times 1\frac{1}{2}$ inches being marginal.

3. Lines per page about 15 with a range of 28 to 35 syllables to a line; 4000 *granthas* in all.

4. Indian paper, somewhat glazed.

5. Yellow pigment, somewhat black coating also used for deletion; terminal *daṇḍas* of stanzas and *sargas* in red ink; sectional colophons marked off by ochreish coating.

6. Modern Devanāgarī Script; ordinary, bold hand.

7. Unlined margins full of supplementations and corrections as well as Sanskrit and Hindi gloss accompanied by interlinear notations on words in the order of their *anvaya*.

8. Left-hand reverse top margins bear the signature सुन्दर० and ciphers for folio numbers, while right-hand bottom margins have the signature रामा० and the ciphers.

9. 103 *sargas* with separative numerals for *sargas* and stanzas therein; from *sarga* **21** onwards, the sub-title, लंकापर्वन- and from *sarga* **72** onwards, the sub-title, उद्योगपर्वन्- are included in the sectional colophons.

10. Fairly correct with occasional mistakes.

11. Complete Sundara-Kāṇḍa with a few lacunae and repetitions (cf. **43**, 2; **53**, 3-20; **56**, 17-110 etc.) besides the last folio which is missing.

12. Obtained from Muttra; about 75 years old.

13. Its auspicious beginning reads—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः । ॐ जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा । अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥१॥

As already indicated, the last colophon is missing.

II. A COMPARATIVE VIEW OF THE MANUSCRIPTS.

(A) Statement of extrinsic considerations.

1. *Script.*

(*a*) As already indicated in the course of description of individual manuscripts, all of them are written in the Devanāgarī characters.

(*b*) Whereas a sharp distinction is observable in the case of a number of Devanāgarī characters, according as they belong to the one or the other of the Northern and the Southern varieties of this script as employed in Pre-typographical writings*, it is noteworthy that the entire lot of these manuscripts scriptorially falls under the Northern variety.

(*c*) But while generically pointing to the Northern Devanāgarī area as their provenance, they are further divisible into three sub-groups, to wit, (1) आ and फ which are palaeo-graphic (2) प, रा and म which are neo-graphic, and, lastly, (3) अ, च, ब, ल$_1$ and ल$_2$ which embody neography, somewhat rounded on the model of S'āradā.

2. *Initial propitiations and colophons.*

(*a*) आ and अ propitiate Gaṇes'a and begin the text forthwith. In all likelihood फ did likewise; but as its folio is unfortunately missing, it cannot but be a subject of surmise.

(*b*) In च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प, रा and म, on the other hand, the following propitiatory stanza is also read :—

"जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।
अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥"

(*c*) Besides this main difference, there are some minor distinctions within these two groups. Thus आ reads ओं in the beginning whereas अ does not do so. Similarly, some members of the second group contain additional or substitutive propitiations of Rāmacandra,

* cf. Gauri Shankar Ojha : Prācīna-lipi-mālā, 1918, Pp. 69-70.

Vālmīki and Sarasvatī as well as a few other descriptive augmentations, presumably, according to the varying loyalties and, may be, whims of individual scribes (cf. detailed information in the preceding chapter).

(*d*) While the colophon of आ refers to the Sundara-Kāṇḍa (sargas 1-100) of this edition as being Laṅkā-Parva of Sundara-Kāṇḍa which, presumably, it would continue to include our Laṅkā-Kāṇḍa as being its Yuddha-Parva, the colophons of all the rest, as available, agree in the uniform termination of their Sundara-Kāṇḍa as such with our Sundara-Kāṇḍa. Indeed, ल$_1$, अ and रा also refer, though in somewhat varying terms, to the following kāṇḍa as being a separate unit, not in anyway forming a composite part of Sundara-Kāṇḍa.

(*e*) Colophonal additions in आ, ल$_2$ and प्र, interesting as they are as giving some personal information about their copyists or later owners, can hardly impart any generic character to them.

(*f*) Whereas similarity of initial propitiations as found in म may be a ground for surmising that its colophon might have been of a piece with the colophons of manuscripts other than आ, it is rather difficult to postulate the exact form of the missing initial propitiation of फ. Judging, however, from the position of its colophon which is midway between the colophon of आ on the one hand and those of other manuscripts on the other, it seems that, as already indicated, its beginning might have substantially agreed with the simpler variety.

3. *Extent of text.*

(*a*) The following gradation table will give an idea of the textual extent of each manuscript separately :—

Mss.	Approximate Granthas	Actual Verses.*
च	4000	3806½
म	4,000	3,804

* Anustubh and other measures have not been differentiated in these calculations of actual situation.

आ	3,900	3,724½
ब	3,900	3,694½
रा	3,850	3,687
प्र	3,850	3,663
फ	3,850	3,655
ल$_2$	3,850	3,640
ल$_1$	3,800	3,626½
अ	3,800	3,612½

(*b*) It is evident from the above table that these manuscripts represent a practically equi-extensive and, therefore, fairly reliable textual tradition without offering much scope for the postulation of two versions, a longer one and a shorter one. The entire range within which they might differ from one another—whether on account of defects due to illegibility of exemplars, rendering it impossible to copy them and optical illusion on the part of scribes, causing some skippings in copying or by reason of genuine textual divergence—covers hardly more than $5^{0}/_{0}$ of the whole text. In other words, the variation range of the extent of text as read by these manuscripts remains within 200 verses in an aggregate of 3800 or so. And, even this divergence, small as it is, is further reduced when textual defaults, which apparently originated from optical illusion and other kindred circumstances, are taken into proper account.

4. *Sectional division of text.*

(*a*) The following gradation table gives the number of cantos into which each manuscript divides its text :—

i.	फ	85
ii.	अ	99
iii.	आ	100
iv.	ब	100
v.	ल$_2$	102

vi.	ल$_1$	103
vii.	प्र	103
viii.	रा	103
ix.	म	103
x.	च	103

(*b*) In relation to the edited text, it is noteworthy that 73 out of its 100 sectional divisions are common to all the ten manuscripts. These are cantos **1-4**, **6**, **9-24**, **27**, **28**, **32-44**, **48-52**, **57**, **61-69**, **71**, **74-77**, **80-86**, **88**, **91-95**, **97-100**.

(*c*) Of the remaining 27 cantos of the present edition, 17 cantos, to wit, **25-26**, **29**, **30**, **45-47**, **53-56**, **58**, **72**, **73**, **78** and **79** are co-extensive with the corresponding sections of the eight manuscripts, namely, आ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, च, रा and म.

(*d*) On the other hand, फ and श्र more or less take a line of their own in some of these cases. Thus, फ reads the eight cantos, namely, **25-26**, **53-54**, **72-73** and, lastly, **78-79** as four cantos without splitting them up into two each as in all the rest. Similarly, श्र treats cantos **55-56** and **58-59** as unbifurcated two cantos while the remaining nine manuscripts agree in reading them as four cantos. Also, फ and श्र concur as against all the rest in making one canto out of the two cantos, **29** and **30** and, yet, again differ from each other in the case of the three cantos, **45-47** in that फ reads these as one canto and श्र combines cantos **45** and **46** into a separate one whereas all the rest read them as three cantos.

(*e*) Whereas आ agrees with च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म in the above-mentioned 17 sectional divisions, it alone reads cantos **7** and **8** as two separate ones as against the entire array of the remaining nine manuscripts which combine these into one canto.

(*f*) Thus, it is worthy of note that while in the above-mentioned 19 cases, आ, फ and श्र are seen to change

sides, sometimes, mixing up with others and, at other times holding entirely aloof, the other group consisting of seven manuscripts, namely, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म, on the other hand, sticks to one, uniform ground.

(*g*) What has been said above in connection with the unanimous divisional arrangement of the septenary group and alternating agreement and disagreement of the second group consisting of the remaining three manuscripts, is further borne out by the consideration of the next group of cantos, namely, **5**, **31**, **60**, **70**, **87**, and **96**. Thus, the entire larger group splits up canto **5** into four cantos (*i. e.*, verses 1-21, 22-40, 41-95, and 96-146). आ keeps it as one canto but does not read verses, 9-21, 30-40, 73-95 and 96-126. In other words, it reads only 68 verses instead of 146 of the larger group. फ divides it into two cantos (*i. e.*, verses, 1-95 and 96-146) and, also, shortens the text by 11 verses (*i.e.*, 30-40). अ agrees with फ in this shortage of 11 verses but differs from it in that it divides the text into three and not two cantos (*i. e.*, verses, 1-21, 22-95, and 96-146). In canto **31**, आ, फ and अ establish their affinity by uniformly reading it as one canto against the two cantos (*i. e.*, verses 1-7, and 8-25) of the other group. Cantos **60** and **70** are divided into two cantos each (*i. e.*, verses 1-11 and 12-27 and 1-20 and 21-36, respectively) by अ, but the rest agree in not making this sub-division. आ maintains unity of canto **87** against its bifurcation (*i. e.*, verses, 1-21 and 22-51) as effected by all the others. In canto **96**, both आ and फ go in for its unity while अ shifts its allegiance to the larger group in dividing it into two cantos (*i. e.*, verses, 1-78 and 79-115).

(*h*) The situation in cantos **89-90** is somewhat intriguing in that here, for the first time, one comes across a case of defection on the part of a member of the larger group. For, ब is unique in developing a new

sectional unity by putting together canto **89** and verses 1-52 of canto **90**. But, apart from this prefixative departure, it follows the other members of its group in bifurcating canto **90** in a like manner (*i. e.*, verses 1-52 and 53-81). Of the other group, आ reads it as one, undivided whole whereas फ has its own bifurcation (*i.e.*, verses 1-27 and 28-81) and श्र takes shelter in a compromise by dividing it after the manner of फ as well as that of the larger group (*i. e.*, 1-27, 28-52 and 53-81), thus hammering out three cantos out of one of आ.

5. Appellations of Sections.

(*a*) As indicated above, 73 out of 100 sectional units of the edited text are co-extensive with the uniform manuscript tradition in that behalf. It is interesting to note that whereas there does exist a rich crop of divergence in the matter of giving different names to individual sections as done by each manuscript, there is also, side by side with this difference, a considerable uniformity which could be studied with advantage towards finding a clue to the mutual relationship of these manuscripts.

(*b*) The following sectional names are preserved in common by all the ten manuscripts :—

Serial Nos.	Edited text Section Nos.	Names in all the Mss.
1.	8	हनुमच्चिन्ता-
2.	10	सीतादर्शन-
3.	14	सीतावर्णन-
4.	15	सीताप्रलोभन-
5.	16	सीतावाक्य-
6.	21	त्रिजटास्वप्नदर्शन-
7.	38	प्रमदावनविध्वंस-
8.	39	किंकरवध-

Serial Nos.	Ed. Text Sec. Nos.	Names in all the Mss.
9.	40	जम्बुमालिवध-
10.	44	हनुमद्ग्रहण-
11.	47	हनुमद्वाक्य-
12.	51	सरमावाक्य-
13.	57	अंगदवाक्य-
14.	64	मणिनिर्यातन-
15.	80	विभीषणवाक्य-
16.	81	रावणवाक्य-
17.	83	महोदरवाक्य-
18—20.	85—87	विभीषणवाक्य-

(*c*) In the following sections, आ and अ on the one hand and the septenary group on the other can be clearly differentiated, फ representing a different tradition :—

Serial Nos.	Ed. Text Sec. Nos.	Names in आ and अ	Names in the larger group
1.	45	रावणदर्शन-	हनुमद्दर्शन-
2.	61	सुग्रीववाक्य-	मधुवनभंग-
3.	100	राक्षसमन्त्रण-	राक्षसमन्त्र-

(*d*) In the following sections, फ and अ are seen to maintain a separate tradition in contra-distinction to the common nomenclatural tradition of the rest :—

Serial Nos.	Ed. text Sec. Nos.	Names in फ and अ	Names in the rest
1	9	अशोकवनिकाप्रवेशे हनुमद्वितर्क-	अशोकवनिकादर्शन-
2	32	सीताप्रश्न-	सीतावाक्य-
3	42	सेनापतिवध-	पंचसेनाग्रराक्षसवध-
4	52	सीतानुशोचन-	हनुमच्चिन्ता-
5	69	सुग्रीववाक्य-	उत्तरोत्तरवाक्य-
6	74	रामविलाप-	समुद्रतीरगमन-
7	79	मन्त्रिवाक्य-	औत्पातिकदर्शन-
8	11	सीतापरिज्ञान-	सीतान्वेषण-
9	17	राक्षसीसमादेश-	सीतारावणसंवाद-

(*e*) In the following sections, आ stands apart from all the rest :—

Serial Nos.	Ed. text Sec. Nos.	Names in आ	Names in the others
1	2	लंकाविचय-	लंकावर्णन-
2	3	चन्द्रोदयवर्णन-	प्रदोषवर्णन-
3	6	पानभूमिदर्शन-	पानभूमिवर्णन-
4	7	हनुमच्चिन्ता-	एकपुरुषचिन्ता-
5	98	सेतुबन्धन-	सेतुबन्ध-

(*f*) In the following sections, फ stands apart from all the rest :—

Serial Nos.	Ed. text Sec. Nos.	Names in फ	Names in the others
1	19	राक्षसीविभीषणावाक्य-	सीतातर्जन-
2	82	प्रहस्तमन्त्र-	प्रहस्तवाक्य-
3	24	विकल्प-	हनुमद्विकल्प-
4	66	अभिज्ञानप्रदान-	अभिज्ञानदर्शन-

(*g*) In the following sections, अ stands apart from all the rest :—

Serial Nos.	Ed. text Sec. Nos.	Names in अ	Names in the others
1	1	हनुमच्चिन्ता-	लंकाप्रवेश-
2	13	रावणोपावर्तन-	रावणदर्शन-
3	33	सीतासमनुरागवर्णन-	हनुमद्वावाक्य-
4	59	मधुवनभक्षण-	मधुभक्षण-
5	92	विभीषण-री-णा (?)	वानरमन्त्र-
6	88	विभीषणतर्जन-	रावणवाक्य-
7	78	रावणप्रबोध-	रावणस्तव-

(*h*) Whereas the sectional nomenclature as observable in connection with the remaining about one-half of the entire textual volume is too multifarious to lend itself to any systematic classification, the above study in itself, quite evenly spread over the whole text as it is, may well suffice for the present purpose of a general idea of classification of Mss. on the basis of sectional names. Thus, whereas 20 identities of nomenclature point to the traditionally unitary character of all the ten manuscripts, 48 similar identities as reported above in the members of the larger group go a long way in further establishing their kinship. On the other hand, it is often observed that every one of the remaining three manuscripts, namely, आ, फ and अ is seen ploughing its lonely furrow. Thus, it is remarkable that while these three are more or less busy in a game of hide and seek, now drawing towards and again receding far away from one another, the seven members of the other group like those of the Great Bear, keep constant company with one another, even though there is and must be some measure of separation among them just to help them maintain their individuality apart.

(B) Statement of intrinsic considerations.

1. Evidence towards Unitary Character.

(*a*) A considerable portion of the text as preserved by these manuscripts embodies what may be described as a unitary textual tradition. If the variants based on minor graphical vagaries or unimportant substitutions or transpositions are overlooked, almost one-half of the text may well be said to offer quite a uniform reading.

(*b*) Just to illustrate this point, a few passages, selected at random, may be cited :—

(*i*) *No variants whatever*—

1. इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ।
आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि मैथिलीम् ॥ (8, 13)

2. हा राम लक्ष्मणेत्येवं हाऽयोध्येति च साऽसकृत् ।
विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ (8, 22)

3. अचिरोदितसूर्याभां ददर्श हनुमान् कपिः ।
मनोहरां दृष्टिहरां सौगन्ध्यघ्राणहारिणीम् ॥ (9, 8)

4. तस्मिन् मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ।
उपवासकृशां दीनां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ (10, 20)

5. पूर्णचन्द्रनिभा श्यामा चारुवृत्तपयोधरा ।
कुर्वन्ती प्रभया देवी सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ (10, 29)

6. तां तर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ।
देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुःकमलेक्षणाः (17, 14)

7. वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबध्यते ।
जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ (17, 4)

8. तवादर्शनजेनार्ये शोकेन समभिप्लुतः ।
न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ (34, 22)

9. यथाहं तस्य वीरस्य वञ्चयित्वा हृता बलात् ।
रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ (36, 28)

10. अन्तःपुरविमानेषु रावणस्य महाकपिः ।
निपपाताग्निसहितो मूर्तिमानिव पावकः ॥ (50, 31)

11. अंगदोऽथ शुभं वाक्यं वायुपुत्रस्य धीमतः ।
श्रुत्वैव परमप्रीतो हरिमध्यगतोऽब्रवीत् ॥ (56, 9)

(*ii*) *Minor Variants**—

1. इति संचिन्त्य हनुमान् बुद्धया स कपिकुञ्जरः ।
रावणान्तःपुरं भूयो विचेतुमुपचक्रमे ॥ (6, 5)

2. परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ (6, 40)

* Paucity or insignificance of variants in these passages will be evident from the relevant critical apparatus which may be repeated here for the purpose of ready reference. Thus, 1 b- बुद्धया स->सुबुध्या (sic) in रा and स्व-बुध्या (sic) in च, व, म, म, ल$_1$, ल$_2$ and अ; 2a- पर-दार०>पुर(?)-

3. तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ।
रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ (6, 47)

4. स शर्वरीं प्रेक्ष्य बहु प्रयातामपश्यमानो जनकात्मजां च ।
स शीघ्रकारी मतिमान् विमानादवारुरोह त्वरितोऽथ तस्मात् ॥ (6,52)

5. विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।
समीक्ष्य राक्षसराजयोषितो भयाद् विपन्ना जनकेश्वरात्मजा ॥ (7,4)

6. वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णैः पृथग्विधैः ।
रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ (9, 18)

7. अस्या हेतोर्बलोदग्रा हरयः कामरूपिणः ।
सुग्रीवेण समादिष्टा मार्गन्ते सर्वतो दिशः ॥ (10, 64)

8. सागरश्च मया क्रान्तः श्रीमान् नदनदीपतिः ।
अस्याःकृते विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ (10, 67)

9. राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा ।
मन्ये सर्वे त्रयो लोकाः सीताया नार्घमाप्नुयुः ॥ (10, 69)

10. तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनुमान् जनकात्मजाम् ॥ (12, 19)

11. अलंकारो हि नारीणां दाक्षिण्यं परमुच्यते ।
दुर्लभं तच्च ते सीते कथं भर्त्तु (:) प्रियया ह्यपि (? सि) ॥ (17, 10)

12. दिष्ट्याऽहं वानरान् सर्वान् हरीणामीश्वरं च तम् ।
दृष्टा देवीति वक्ष्यामि दृष्ट्वा रामं च सानुजम् ॥ (31, 14)

दार- in ब; 3 a- तावत् > सर्वं in रा and अ; 4 a- बहु-प्रयातां > -प्रभातां in फ and -प्रयत्तां (?) in प्र ; 5 a- वि-वर्चसः > वि-वक्षसः in प्र ; 5 c- वा > वै in रा, च, म, ब, प्र, $ल_1$ and $ल_2$; 6 d- विभूषिता > वि-हृषिता (sic) in $ल_1$; 7 b- हरयः > वानराः in रा, ब, म, प्र and ल ; 8d- सर्वतो दिशः > -शं in अ, ब and $ल_1$ and वासतो (?) दिशं in प्र ; 8 c- कृते > हेतोः in अ ; 9b- सीता वा जनकात्मजा > accusative case in आ, अ and फ; 10 a- च > स in फ ; 11 d- भर्तुःप्रिया > भर्तृप्रिया in अ ; entire agreement in reading अपि which is probably inherited in common from an original misgraph or mislection for असि is remarkable; 12 d- सानुजम् > सानुगम् in च ; 13 c- भारं > भावं in अ ; 14 c-

13. कश्चिन्महात्मा न पराजितात्मा कश्चिन्न दैवं कुरुते प्रमाणम् ।
मनो हि यस्योद्वहतीव भारं तस्याग्रतो दैवमनुप्रयाति ॥ (32, 34)

14. ततो मां पतितां तत्र हरिश्रेष्ठ महार्णवे ।
भक्षयेयुः प्रतिभयाद् ग्राहाः सागरवासिनः ॥ (34, 54)

15. अप्राप्नुवन्मां काकुत्स्थः प्राणानपि परित्यजेत् ।
रामं निपतितं दृष्ट्वा न भवेल्लक्ष्मणो ध्रुवम् ॥ (34, 67)

16. तेषां प्राणविपर्यासे किं शेषं स्यान्महात्मनाम् ।
शत्रुघ्नस्य महाबाहोस्तथा राजकुलस्य च ॥ (34, 69)

(*iii*) *Minor variants analysed*—

1. As evident from the critical apparatus appended to the 16 passages which have been cited above, deviations of manuscript readings therein constitute but 18 variations altogether.

2. Of these, only three happen to be genuine variants, but, obviously, of very unimportant nature, two being mere synonymic repetitions, to wit, हरयः <—> वानराः (7) and कृते <—> हेतोः (8) and the third being an insignificant substitution, तावत् <—> सर्वं (3). This kind of alteration would be naturally expected in a text like that of the Rāmāyaṇa which has continued to be a very popular object of constant recitals, often accompanied by gloss and paraphrase.

3. When original oral tradition was reduced to writing, this process of change, persistent as it was, would be further augmented by another process of apparent variation incidental to scriptorial transposition and corruption, often accompanied by an effort to make the thing understandable. The remaining 15 minor variants, as reported in the 16 stanzas cited above, pertain to this process. They are represented below, in a foot-

---

प्रतिभयात् > जलभवाः in फ (being, probably, an emendation to read sense, though redundant, into an intermediary misgraph, *प्रलिभवा); 15 a- अप्राप्नुवन् > -यान् (sic) in ञा ; 16 d- च > वा in च and फ.

note, in the form of graphical formulas, supplying, *inter alia*, hypothetical intermediary stages in the order of their occurrence in these stanzas*.

4. Unimportant though these variants are, they, nevertheless, give some idea of the range of mutual relationship or otherwise of the manuscripts. This will be clear from the comparative chart on the next page, wherein these minor variants have been referred to by the serial numbers of the verses in the preceding list which contain them and S. G. and B. G. stand for the Smaller and the Bigger Groups respectively :—

*(1) बुद्धया स> * स बुद्धया>
*स-बुद्धया { (a) *सु-बुद्धया> सुबुध्या (sic).
(b) *स्व-बुद्धया> स्वबुध्या (sic).

(2) पर-दार०>पुर-दार० ।

(3) बहु-प्रयातां> { (a) -प्रभातां ।
(b) -*प्रयात्तां (sic) >-प्रयत्तां ।

(4) विवर्चसः> *विवर्त्तसः>विवत्तसः ।

(5) वा < >* व< >वै ।

(6) विभिूषिता> *विभृषिता (sic) विहृषिता (sic) .

(7) सर्वतो दिशः <> सर्वतोदिशं> *सवतो०> *वसतो०>वासतो०?

(8) सीता वा जनकात्मजा> ०तां वा ०जां ।

(9) च>स ।

(10) भर्तुः प्रिया> *भर्तृःप्रिया (sic)>भर्तृ-प्रिया ।

(11) सानुजम्>सानुगम् ।

(12) भारं>भावं (wrong emendation).

(13) प्रतिभयात्>जलभवाः (cf. the Critical Apparatus).

(14) अप्राप्नुवन्>अप्राप्नयान् (Sic).

(15) च>*व>वा ।

Serial Nos.	Ref. Nos.	S. G.	Migrations ← To S. G.	Migrations → To B. G.	B. G.	Isolations
(1)	5, 9	आ, फ and अ	...	...	च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म	...
(2)	1	आ and फ		अ →	च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र and म	→ रा
(3)	7	आ and फ	← रा, म, ल$_2$, च	अ →	ब, ल$_1$	→ प्र
(4)	15	अ and फ	← whole group	...	←	→ आ
(5)	10, 14	आ and अ	← „ „	...	←	→ फ
(6)	11, 13	आ and फ	← „ „	...	←	→ अ
(7)	4	...	...	आ, अ →	च, ब, ल$_1$, ल$_2$, रा, म	→ फ, प्र
(8)	16	फ	← च	आ, अ →	ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा, म	...
(9)	12	आ, फ and अ	← ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा, म	...	...	च
(10)	6	„ „ „	← ब, ल$_2$, प्र, रा, म, च	...	...	ल$_1$
(11)	5	„ „ „	← च, ब, ल$_1$, ल$_2$, रा, म	...	...	प्र
(12)	2	„ „ „	← च, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा, म	...	...	ब

2. *Further evidence towards grouping.*

(*a*) After having allowed sufficient margin for the considerable portion of the text which, as indicated above, is characterised by unitary nature, what has so far been said about the existence of the two groups into which the ten manuscripts may have to be divided, the unstable group of the three, आ, फ and अ and, comparatively speaking, the stable group of the remaining seven—whether on the basis of extrinsic considerations of the form of textual presentation or that of the general idea of the combinative range of minor textual variants—is confirmed by instituting a further study into more of variants, both graphical and genuine, as well as into cases of textual deficiency, augmentation, repetition, transposition and loss.

(*b*) Accordingly, some more variants of both the types may be taken for the purpose of this study.

i. Graphical variants.

Serial Nos.	Edited Text: Sarga	Edited Text: S'loka	Description.
(1)	1	53	आ, फ, ल$_1$, ल$_2$, प्र and म—सप्तभौमांश्च ; रा—सुप्रभांश्च ; ब and अ—स प्रासादांश्च.
(2)	2	8	आ and फ—बहुरत्नसमावृतं ; अ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म—०रत्नः०.
(3)	2	22	आ and अ—स्मृतिघोषपुरस्सरैः ; फ, ल$_1$ and ल$_2$—प्रतिघोष०; म—स्तुतिघोषपुरस्कृतैः ; ब, प्र and रा—०स्कृतै ; च—०स्कृतं ।
(4)	3	19	आ—वक्त्रात्तिपद्माश्च सनेत्रमालाः; फ—०श्यामलने०; अ—रक्ताब्जपद्माम० ; ब, च, रा and म—वक्त्रापरासाध्वसनेत्रमालाः ; ल$_2$—द्रा (?) ष्टापरौसाध्वस० ; प्र—वभ्रामरा साधु सने० ; ल$_1$—वक्त्राम्बुजोत्क्राषि (sic) तनेत्रमालाः .

Serial Nos.	Edited Text		Description.
	Sarga	S'loka	
(5)	5	82	आ, ल$_2$, प्र, रा and म—परिहारो (sic) पशोभिताः ; फ, अ and च—परिहासोप०.
(6)	5	112	आ, फ and अ—सुतेजसौ ; the rest—स्वतेजसा.
(7)	6	2	आ, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म—संचिंत्य ; फ, अ and च—निश्चित्य.
(8)	6	20	आ—वासैश्च स्वर्णमाल्यैश्च ; फ, अ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म—वासैश्चर्णैश्चमाल्यैश्च .
(9)	7	5	आ and फ—मतिः ; the rest—गतिः .
?(10)	7	18	आ and फ—विकृताः ; the rest—विविधाः .
(11)	8	7	आ, अ and च—विचिन्त्य ; the rest—विचित्य .
(12)	8	12	आ—सास्ति ; फ—चास्ति ; the rest—सोस्ति .
?(13)	8	30	आ—परमां प्रियाम् ; the rest—परमप्रियम् .
(14)	9	26	आ, फ, अ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$ and म—रुरुचे ; रा—रुचके ; प्र—विरुचे .
(15)	14	22	आ and ल$_1$—सव्रीडं ; फ and रा—सुव्रीडां ; ब and म—सव्रीडां ; प्र—सव्रीडा ; अ—अव्रीडां ; च—सव्रीडा०; ल$_2$—सुग्रीवां .
(16)	16	19	आ—राघवो ; the rest—राघवम् .
(17)	21	3	आ, फ, अ and च—मांसमेतद् यथा० ; the rest—मांसं तेऽद्य यथा०.
(18)	22	29	आ, फ and अ—वैद्युतेन ; the rest—वैकृतेन .
(19)	38	18	आ—आस्थितः कपिः ; फ—०तस्तदा ; the rest—आश्रितःकपि .
(20)	53	15	फ, अ and च—प्रसृतं ; the rest—प्रश्रितं .

ii. The following comparative chart gives an idea of the group fluctuations of the manuscripts in connection with the afore-mentioned graphical variants:—

Serial Nos.	Ref. Nos.	S. G.	Migrations. To S. G.	Migrations. To B. G.	B. G.	Isolations.
(1)	6 & 18	आ, फ and अ	...	...	च, ब, रा, म, ल$_1$, ल$_2$ and प्र	...
(2)	1, 2, 9, 10 & 19	आ and फ		अ →	entire group	...
(3)	5, 7 & 20	अ and फ	← च	आ →	entire group except च	...
(4)	3	आ and अ	← ल$_1$ and ल$_2$	and फ →	च, ब, रा, म and प्र	...
(5)	4	आ, फ and अ	new ← च, ब, रा, म, प्र and ल$_2$	alliance ...	...	ल$_1$
(6)	8, 12, 13 & 16	...	...	अ and फ →	entire group	आ
(7)	11	आ and अ	← च	फ →	" "	...
(8)	17	आ, फ and अ	← च	...	all others except च	...
(9)	14	आ, फ and अ	← च, ब, ल$_1$, ल$_2$ and म	...	...	... रा and प्र
(10)	15	{ आ फ	← ल$_1$ ← रा		ब and म	अ, प्र, च and ल$_2$

iii. Genuine variants.

Serial Nos.	Edited Text: Sarga	Edited Text: S'loka	Description.
1	1	4	आ—स्मयमानो व्यचिन्तयत् ; अ—०नोऽभ्य० ; ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म—चिन्तयामास वानरा: ; फ and च missing.
2	2	10	आ, फ and ल$_2$—हाटकान्तरतोरणौ: ; अ, च, ब, ल$_1$, प्र, रा and म—०कोत्तरवेदिकै: .
3	5	98	आ, फ and अ—परमास्तरणास्तीर्णाम् ; the rest—०रणां चैव .
4	5	143	आ, फ and अ—नीलजलदे ; the rest—जलदे नीले (apparently, an emendation to conform to later metrical tendency).
5	6	25	आ, फ, अ, च, ल$_2$ and म—स्फाटिकै: ; ब, ल$_1$ and रा—राजतै: ; प्र —विविधै:.
6	7	8	आ—विनिवर्तने ; फ and अ—व्यतिवर्तते ; च, ब, ल$_1$, ल , प्र, रा and म—परिवर्तते (variations obviously brought into being through the immediately preceding mislection, कालश्च <> कालस्य).
7	8	18	आ, फ and अ—शीलमात्मन: ; the rest—०मुत्तमम् .
8	28	2	आ, फ and अ —तैस्तैस्तपोभिर्नियमै: ; the rest—क्षुत्तृष्णाभ्यां परिश्रान्ता .
9	28	40	आ, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म —मूर्ध्नि दत्त्वा ; फ, अ and च—कृत्वा मूर्ध्नि .
10	34	7	फ, अ and च—संत्वरस्वेति: आ—संवत्सरश्चेति ; the rest—मम माक्येन .

Serial Nos.	Edited Text. Sarga	Edited Text. S'loka	Description.
11	39	16	अा, अ and च—सीतायास्तव कारणात् ; म—सीतादर्शनकारणात् ; फ, ब, ल$_1$, ल$_2$ and प्र—सीतार्थं स भविष्यति ; रा—missing .
12	50	12	अा—सर्वे सरावणम०; फ, अ and च—क्रुद्धा (sic) सरा०; the rest—क्रुद्धाः (sic) रावणश्च म० .
13	67	1	अा—हृदयम् ; the rest—सौहृदम्.
14	95	5	अा—सदा गुणाः ; the rest—कुतो गुणाः .

iv. The following comparative chart gives an idea of the group fluctuations of the ten manuscripts in connection with the above-mentioned genuine variants :—

Serial Nos.	Reference Nos.	S. G.	Migrations: To S. G.	Migrations: To B. G.	B. G.	Isolations.
1	1, 3, 4, 6, 7 & 8	entire	...	...	entire	...
2	9	अ and फ	←च	अा→	entire except च	...
3	2	अा and फ	←ल$_2$	अ→	,, ,, ल$_1$	...
4	5	entire	←च, ल$_1$ and म	...	ब, रा, ल$_2$	प्र
5	13 & 14	...	...	फ and अ→	entire	अा
6	10 & 12	फ and अ	←च	...	entire except च	अा
7	11	अा and अ	←च	फ→	ल$_1$, ल$_2$, ब and प्र	म and रा

v. Variants of obscure origin.

Whereas variants are generally divisible according as they happen to be mere graphical transformations or really different readings, sometimes, it is not so easy to allocate them to one or the other of the above-mentioned two classes owing to the obscure nature of their origin. To illustrate the point, a reference may be made to the following somewhat dubious cases from among the passages which have been considered above :—

1. In **7**, 18, original विकृताः might have passed into विविधाः through optical illusion caused by the preceding word विविधाकाराः in the same line or, possibly, might have been the subject of the graphic formula, विकृताः > *विवताः > *विविताः > विविधाः । It is also just possible that both these processes might have been at work and the present variant विविधाः as preserved by all the Mss. other than श्रा and फ might have been finally arrived at through an attempt to read sense into a meaningless, intermediary misgraph. Probably, it belongs to the category of graphical variants. But the possibility of its inclusion in the other class is not entirely ruled out. For, the poet might have used विविध- in विविधाकार- in the sense of विशिष्ट-प्रकारक- and the same word in connection with the witches as being renderable as विरुद्धा विपरीता वा विधा (=शरीरप्रसाधन-प्रकारः) यासाम् ।

2. In **8**, 30, श्रा may be preserving the original reading परमां प्रियां (>सीतां etc.) as against the concensus of the rest in reading परमप्रियं (<*परमाप्रियां <परमां प्रियां)—arrayed against it. Or, as it is equally possible, the formula may have to be put the other way about (*i. e.*, परमप्रियं > *परमं प्रियं or, simply taken as being=परम-प्रियं, and, therefore, emended by>परमां प्रिया). Anyway, this is a case of doubt limited to the field of graphical variation.

3. In **2**, 8, the readings बहुरत्नःसमावृतां and बहुरत्नसमावृतां, likewise, offer yet another case of doubt about the

direction of process of the graphical formula involved (*i. e.*,-रत्न० <> *-रत्ह० <> रत्ह:०).

4. In 7, 5, आ and फ read मति: whereas all the others have गति: ।

5. In 6, 2, फ, आ and च read निश्रित्य as against संचिन्त्य of the rest.

While in all the four cases (2—5), graphical origin of variations is quite presumable, it may also be permissible to surmise that a conscious effort at emendation might have been behind these readings which may therefore be genuine variants. But, obviously, whether such cases, duly marked off by means of a query, be shown under one or the other of the above-mentioned two classes of variants, should make no difference in so far as it concerns our present study into the fluctuations of these manuscripts in the matter of their mutual alliances.

(*vi*) The result of this study may be summarised as under :—

1. First, whereas the previous finding that there are two groups of these manuscripts, namely, आ,फ and अ on the one side and the remaining seven on the other, receives goodly volume of further confirmation, it is now discovered that considerations of relativity of the measure of migration as found in the case of the members of the one group as against those of the other apart, everyone of the ten manuscripts without exception does at times betray its own group and transfer its loyalty to the other by intermixing with all or some of the members of the latter. Also, while it is quite safe to postulate greater measure of fluctuation in the case of the members of the Smaller Group taken as a whole, it may be rather too hazardous at this stage of this study to make an effort to determine the gradation of individual members of the one group or the other in this matter.

2. Secondly, this study has revealed that while these manuscripts owe their allegiance to their respective groups in a general way, every one of them possesses a considerably independent entity of its own. Thus, there are cases when each of these manuscripts likes to enjoy its complete isolation by preserving what may be a mere corruption but, also, what, at times, may turn out to be the only real reading.

(*c*) *Corroborative support from textual deficiency.*

i. The following is a list, in no wise an exhaustive one, of 20 cases of textual deficiency :—

Serial Nos.	Edited Text: Sarga Nos.	Edited Text: S'loka Nos.	Deficient Mss.	Non-deficient Mss.
(1)	5	30—40	आ, फ and अ	the Bigger Group.
(2)	,,	9—21	आ and फ	अ and the Bigger Group.
(3)	91	4—83	फ and अ	आ and the Bigger Group.
(4)	14	14	च, ब, रा, म, प्र, ल१ and ल२	the Smaller Group.
(5)	56	106	ब, रा, म, प्र, ल१ and ल२	च and the Smaller Group.
(6)	71	20	आ, अ, च, ब, ल१, ल२, प्र, रा and म	only फ.
(7)	5	73—126 }	only आ	the remaining nine.
(8)	65	4— 7 }		
(9)	13	23 }	only अ	
(10)	34	17 }		,, ,, ,,
(11)	90	68	अ and ल१	,, ,, eight.
(12)	66	5	,, ,, ब	,, ,, ,,
(13)	82	7	only च	,, ,, nine.
(14)	83	19	,, ब	,, ,, ,,
(15)	90	64 }	,, ल१	,, ,, ,,
(16)	91	13 }		,, ,, ,,
(17)	80	31	ल२, प्र and रा	,, ,, seven.
(18)	77	14 }	only रा	
(19)	88	20 }		,, ,, nine.
(20)	66	14	,, म	,, ,, ,,

ii. The following comparative chart based on the afore-mentioned cases of textual deficiency gives an idea of the two main groups of the manuscripts accompanied by their varying sub-groupings or mere vagaries :—

Serial Nos.	Reference Nos.	S. G	Migrations.		B.G.	Isolations.
			To S. G.	To B. G.		
(1)	1 and 4	आ, फ and अ	...	...	च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म.	
(2)	2	आ and फ	...	अ →	the whole group.	...
(3)	3	फ and अ	...	आ →	„ „ „	...
(4)	5	आ, फ and अ	← च	...	all others except च.	...
(5)	6	...	...	आ and अ →	the whole group.	फ
(6)	7 and 8	...	...	फ and अ →	„ „ „	आ
(7)	9 and 10	...	...	आ and फ →	„ „ „	अ
(8)	11	आ and फ	← ल$_1$	अ →	all others except ल$_1$	...
			New alliance			
(9)	12	„ „ „	← ब	अ →	„ „ „ ब	...
			New alliance			
(10)	13	...	...	S. G. →	all others except च	च
(11)	14	...	...	„ →	„ „ „ ब	ब
(12)	15 and 16	...	...	„ →	„ „ „ ल$_1$	ल$_1$
(13)	17	आ, फ and अ	← च, ब, ल$_1$, and म	...	ल$_2$, प्र and रा	...
(14)	18 and 19	„ „ „	← all others except रा	...	...	रा
(15)	20	„ „ „	„ „ „ म	...	...	म

(*d*) *Corroborative support from textual augmentation.*

i. The following is an illustrative list of 23 cases of textual augmentation :—

Serial Nos.	Edited Text. Sarga Nos.	Edited Text. S'loka Nos.	Augmentive Mss.	Non-augmentive Mss.
(1)	64	24	आ, अ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र and रा	फ and म
(2)	31	6	फ, अ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र रा, and म	only आ
(3)	,,	35		
(4)	,,	7	अ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म	आ and फ
(5)	72	26	फ, अ, च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म	only आ
(6)	34	14	च, ब, ल$_1$, ल$_2$, प्र, रा and म	the entire smaller Group
(7)	39	59		
(8)	50	11	only आ	the remaining nine.
(9)	56	16		
(10)	48	15	,, फ	,, ,, ,,
(11)	67	17		
(12)	51	1	,, अ	,, ,, ,,
(13)	5	134उ०	आ, फ, अ and च	,, ,, six.
(14)	,,	135पू०		
(15)	3	35	फ, अ and ब	,, ,, seven.
(16)	,,	36	फ, ब and प्र	,, ,, ,,
(17)	5	10	only ल$_1$	,, ,, nine.
(18)	10	62	,, ल$_2$	,, ,, ,,
(19)	19	33	,, प्र	,, ,, ,,
(20)	50	13	,, म	,, ,, ,,
(21)	54	7		
(22)	65	19		
(23)	3	10	फ, ब and च	,, ,, seven.

ii. The following comparative chart based on the afore-mentioned cases of textual augmentation gives an idea of the two main groups of the manuscripts accompanied by their several sub-groups or mere vagaries :—

Serial No.	Reference No.	S. G.	Migrations.		B. G.	Isolations.
			To S. G.	To B. G.		
(1)	6 & 7	entire	...	...	entire	...
(2)	1	फ	← म	आ and अ →	entire except म	...
(3)	2, 3, 5, 8 & 9	...	...	फ and अ →	entire	आ
(4)	4	आ and फ	...	अ →	,,	...
(5)	10 & 11	...	...	आ and अ →	,,	फ
(6)	12	...	...	आ and फ →	,,	अ
(7)	13 & 14	...	...	entire →	entire except च	च
(8)	23	फ	← ब and च	आ and अ →	entire except च and ब	...
(9)	15	फ and अ	← ब	आ →	entire except ब	...
(10)	16	फ	← ब and प्र	आ and अ →	entire except ब and प्र	...
(11)	17	entire	← entire except ल$_1$	...	...	ल$_1$
(12)	18	,,	← entire except ल$_2$	...	...	ल$_2$
(13)	19	,,	← entire except प्र	...	...	प्र
(14)	20, 21 & 22	,,	← entire except म	...	...	म

(*e*) *Corroborative support from textual repetition.*

i. The following is an illustrative list of a few cases of textual repetition :—

Serial Nos.	Edited Text. Sarga Nos.	Edited Text. S'loka Nos.	Repetitive Mss.	Non-repetitive Mss.
(1)	60	9	आ, फ, अ and च	the remaining six.
(2)	56	144	the entire B. G.	the entire S. G.
(3)	82	1	only आ	the remaining nine.
(4)	59	1	" आ	" " "
(5)	87	40	, ल:	" " "

ii. The following comparative chart based on the above-mentioned cases of textual repetition gives an idea of the main groups as well as sub-groups or vagaries of the manuscripts :—

Serial Ncs.	Reference Nos.	S. G.	Migrations To S. G.	Migrations To B. G.	B. G.	Isolations.
(1)	1	entire	←—च	...	entire except च	...
(2)	2	"	...	...	entire	...
(3)	3	...	...	अ and फ—→	"	आ
(4)	4	...	...	आ and फ—→	"	अ
(5)	5	entire	←—entire except $ल_1$	...	...	$ल_2$

(*f*) *Corroborative support from textual transposition.*

i. The following is an illustrative list of textual transpositions :—

Serial Nos.	Edited Text		Transpositive Mss.	Non-transpositive Mss.
	Sarga Nos.	S'loka Nos.		
(1)	74	19	फ and अ	the remaining eight
(2)	39	20	फ and the Bigger Group	,, ,, two.
(3)	55	11	अ, ब, ल$_1$, ल$_2$, रा and म	आ, फ, च, and प्र
(4)	66	3	अ, च, ब, ल$_2$, प्र and रा	आ, फ, ल$_1$ and म
(5)	56	16	च, ब, ल$_1$, ल$_2$, रा and म	आ, फ, अ and प्र.
(6)	59	27	only अ	the remaining nine.
(7)	90	50		
(8)	62	8	,, ल$_1$	,, ,, ,,
(9)	,,	9	ब, ल$_2$ and प्र	,, ,, six
(10)	56	17	only म	,, ,, nine.

ii. The following comparative chart based on the above-mentioned cases of textual transposition gives an idea of group-fluctuation of the manuscripts :—

Serial Nos.	Reference Nos.	S. G.	Migrations		B. G.	Isolations
			To S. G.	To B. G.		
(1)	1	फ and अ	...	आ ⟶	entire	...
(2)	2	आ and अ	...	फ ⟶	,,	...
(3)	3	आ and फ	⟵ च and प्र	अ ⟶	ब, ल$_1$, ल$_2$, रा and म	...
(4)	4	,, ,, ,,	⟵ ल$_1$ and ल$_2$	अ ⟶	च, ब प्र, रा and म	...
(5)	5	entire	⟵ प्र	...	entire except प्र	...
(6)	6 & 7	...	...	आ and फ ⟶	entire	अ
(7)	8	entire	⟵ entire except ल$_1$	...	...	ल$_1$
(8)	9	,,	⟵ ब, ल$_2$ and प्र	...	च, ल$_1$, रा and म	...
(9)	10	,,	⟵ entire except म	...	...	म

(g) Corroborative support from texual loss.

i. The following is an illustrative list of textual losses :—

Serial Nos.	Edited Text Sargas	Edited Text S'lokas	Mss. with loss	Mss. without loss		
(1)	93	6	ब, ल$_{१}$ and प्र	the remaining		seven
(2)	91	12	च and ल$_{२}$	,,	,,	eight
(3)	,,	31	प्र and ल$_{२}$	,,	,,	,,
(4)	92	27	च, ब and ल$_{१}$	,,	,,	seven
(5)	96	101	आ and फ	,,	,,	eight
(6)	100	90	अ and ल$_{२}$	,,	,,	,,
(7)	94	17	only आ	,,	,,	nine
(8)	97	17				
(9)	91	94	,, प्र	,,	,,	,,
(10)	,,	95				
(11)	21	21	,, ल$_{२}$	,,	,,	,,
(12)	96	68	,, ब	,,	,,	,,
(13)	22	11—19	,, ल$_{१}$	,,	,,	,,
(14)	83	21	,, अ	,,	,,	,,
(15)	87	36				
(16)	87	39				
(17)	84	22	,, ल$_{२}$	,,	,,	,,
(18)	85	21	,, च	,,	,,	,,
(19)	34	13				
(20)	88	22	,, म	,,	,,	,,
(21)	89	15				
(22)	,,	17				
(23)	91	5	,, रा	,,	,,	,,

ii. The following comparative chart gives an idea of the groupings of manuscripts as based on the fore-going list of textual losses :—

Serial Nos.	Reference Nos.	S. G.	Migrations. To S. G.	Migrations. To B. G.	B. G.	Isolations.
(1)	1	entire	← च, ल$_1$, रा and म	...	ब, ल$_2$ and प्र	...
(2)	2	„	← ब, ल$_1$, प्र, रा and म	...	च and ल$_2$	...
(3)	3	„	← च, ब, ल$_1$, रा and म	...	प्र and ल$_2$	...
(4)	4	„	← ल$_2$, प्र, रा and म	...	च, ल$_1$ and ब	..
(5)	5	आ and फ	← च, ल$_1$ and ल$_2$	अ →	ब, प्र, रा and म	...
(6)	6	„ „ „	← च, ल$_1$, ब, प्र, रा and म	अ →	ल$_2$	...
(7)	7 and 8	...	...	फ and अ →	entire	आ
(8)	9 and 10	entire	← entire except प्र	...	...	प्र
(9)	11 and 17	entire	← entire except ल$_2$	...	...	ल$_2$
(10)	12	„	← entire except ब	...	...	ब
(11)	13	„	← entire except ल$_1$	...	...	ल$_1$
(12)	14, 15 & 16	आ and फ	← entire	...	...	अ
(13)	18 and 19	entire	← entire except च	...	...	च
(14)	20, 21 & 22	„	← entire exeept म	...	...	म
(15)	23	„	← entire except रा	...	...	रा

III. THE NORTH-WESTERN RECENSION.

A. Consideration of internal evidence.

(*i*) *General statement on textual deviation.*

(*a*) That Vālmīki succeeded so well in composing an ideal epic poem which presented the noblest sentiments and emotions that inspired the purest life-conduct of ancient Aryans in India in a language and style that was at once the simplest and most vigorous has indeed been responsible for the deepest love and highest esteem which Indian heart has ever cherished for the Rāmāyaṇa all through the long ages that have separated us from its immortal author. And, the circumstance of its extreme popularity in every part of India as well as Greater India has in its turn been the cause of continuous and varied diversifying activity of thousands upon thousands of people who have been engaged, generation after generation, on the meritorious work of preserving and transmitting this national literary treasure by committing it to memory, copying its manuscripts and reciting it to ardent audiences. No wonder that the Rāmāyaṇa, passing as it has been through this peculiar process of being handed over by one generation of scribes and reciters to another, has come down to us like the other Great Epic of India, the Mahābhārata and, for the matter of that, also, like the Vedic texts, in more than one recension. Thus, the Southern and the North-Eastern or Bengal Recensions are already known, both having been available in print since long. The present edition, based as it is on original manuscripts described in the previous chapters, represents the North-Western textual tradition.

(*b*) As it was so natural, each geographical unit could popularise and, in consequence, preserve what one may be permitted to call its own Rāmāyaṇa. Whereas each independent manuscript might well have possessed its distinct tradition, manuscripts hailing from places

situated nearby would have greater number of things in common and lesser number of mutual discrepancies than those belonging to distant places. In this way, major geographical regions would come to possess separate generic types of textual tradition which, while comprehending, in a general way, the sum-total of variations of all the manuscripts of each particular provenance, would be readily distinguishable from one another. No doubt, there might still exist a number of inexplicable vagaries and confused admixtures in individual manuscripts, in special, in those coming from regional frontiers, but, on the whole, the geographical basis of distinction of textual tradition would be found to be sound enough to be depended upon. Accordingly, the distinction between major, generic textual traditions, commonly described as recensions, on the one hand, and minor generic textual traditions as preserved by certain sub-groups of manuscripts and known as versions or sub-versions, on the other, is one of degree and not of kind.

(*c*) In this way, whereas there do exist many minor group-fluctuations among the ten basic manuscripts of this edition as already indicated in the previous chapter, they are expected to represent, on the whole, one major textual tradition pertaining to the extensive North-Western region of the Indian sub-continent. Also, on account of the same geographical reasons, it has to be expected that the North-Eastern or Bengal Recension and the present North-Western Recension would be nearer to each other than either of them would be to the Southern Recension. But, as will be clear from a comparative view of the two Northern traditions as well, the extent of deviation of form and substance as found between them is quite sufficient to entitle them both to the status of being separate recensions.

(*d*) In the textual comparison that follows, the Kumbhkonum edition as printed at the Nirnaya Sagar Press, Bombay, in 1912 has been used for references to the Southern Recension and Gorresio's edition, printed in Paris in 1850, has been used for references to the North-Eastern Recension.

(*ii*) *Divergence in Topical Comprehension.*

1. According to the North-Eastern Recension, Sundara-Kāṇḍa commences when, acting on the advice of Sampāti, the South-bound detachment of the Vānara army had climbed the Mahendra mountain and seen the vast expanse of the sea spread before them, causing great anxiety in their minds as to how to cross it. The first verse reads as follows :—

"आख्याते गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवंगमा : ।
सहिता : प्रीतिसंहृष्टाः सिंहनादं विनेदिरे ॥"

It ends with the narration of the completion of the construction of the causeway and of vigilant Vibhiṣaṇa with his attendants getting posted up to avert any attack by the enemy during the night. The last verse reads as follows :—

"आश्वास्य च तदा सर्वे स्वेषु सैन्येषु रेमिरे ।
पारे तस्य समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ।
परेषां प्रतिघातार्थमतिष्ठत् सहबान्धवैः ॥"

2. In the Southern Recension, Sundara-Kāṇḍa begins with the flight of Hunumān in the air with a view to search Sitā in Lankā across the sea. The first verse reads as follows :—

"ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः ।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥"

It ends with the description by Hanumān to Rāma of what he had seen of Sitā whom he had left with full

assurance of her speedy rescue. The last verse reads as follows:—

"ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।
जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवाभिशोकेन तवाभिपीडिता ॥"

3. The basic manuscripts of the present edition of Sundara-Kāṇḍa agree in beginning it with the observation of Lañkā by Hanumān from the peak of the Trikūṭa mountain and his entrance into it after having traversed the whole intervening distance covered with dense forest. The first verse reads as follows:—

"स सागरमनाधृष्यं विक्रम्य हरिपुंगवः ।
त्रिकूटतटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो निरैक्षत ॥"

Likewise, they agree in ending it with remonstrating of Rāvaṇa with his counsellors on account of their persistent indifference even when the enemy had crossed the sea and was knocking at their very door. The last verse reads as follows:—

"संमान्य दीयतां तस्मान्मैथिली जनकात्मजा ।
एवमुक्त्वातिकायस्तु तूष्णींभूतो बभूव ह ॥"

4. From the above, it is evident that while the North-Eastern and the Southern Recensions begin as well as end their Sundara-Kāṇḍas differently, the basic manuscripts of this edition materially differ from both of them in the commencement as well as conclusion of their Sundara-Kāṇḍa. Further, it has to be observed that while the North-Eastern Recension comprehends within the body of its Sundara-Kāṇḍa the entire range of the topics referred to above except the remonstrative conference of Rāvaṇa with his ministers which is wanting in its tradition, some of these topics are included in Kiṣkindhā-Kāṇḍa by the Southern Recension as well as our manuscripts and still others in Lañkā-Kāṇḍa by the Southern Recension. Thus, the preliminary matters occurring in the beginning of Sundara-Kāṇḍa in the

North-Eastern Recension make four cantos of Kiṣkindhā-Kāṇḍa in the Southern Recension and seven of the same in our edition. Similarly, the terminal matters included in Sundara-Kāṇḍa by both the Northern traditions but excluded from it by the Southern tradition form as many as twenty-two initial cantos of Laṅkā-Kāṇḍa of the latter. In other words, Sundara-Kāṇḍa in the Southern Recension happens to be the shortest one from the point of view of its topical extent. This is also obvious by its consisting of 68 cantos only as against 94 of the North Eastern edition and 100 of the present one.

(iii) Divergence in Textual Extent.

1. The entire topical range comprehending Sundara-Kāṇḍa in the North-Eastern, North-Western and Southern traditions, may be textually indicated with the help of the following table which, as will be observed, brings out in bold relief the most extensive nature of the North-Western tradition :—

Serial Nos.	Recension	Kiṣkindhā Kāṇḍa	Sundara-Kāṇḍa	Laṅkā-Kāṇḍā	Total No. of Cantos	Total No. of Verses.*
(1)	N.-E.	...	1—95 cantos	...	95	3308½
(2)	N.-W.	56—62 cantos	1—100 cantos	...	107	4202½
(3)	S.	64—67 cantos	1—68 cantos	1—22 cantos	94	3948

2. Most extensive as the North-Western text is, it is in no way to be taken as being a mere confused admixture of the other two traditions. This will be clear from the following further observations :—

*In this enumeration, *upajāti* and other longer measures have been counted as being at par with the ordinary *S'lokas*.

(*a*) Out of the 4202½ verses as read according to the North-Western text as many as 1294 verses are not found in the North-Eastern text. In other words, about 31% of the North-Western text is foreign to the North-Eastern tradition.

(*b*) Out of the 4202½ verses as read according to the North-Western text, as many as 1163 verses are not found in the Southern text. In other words, about 28% of the North-Western text is foreign to the Southern tradition.

(*c*) And, out of these 4202½ verses of the North-Western text, as many as 554½ verses are not found in either of the other two traditions. In other words, a little over 13% of the North-Western text is entirely its own.

3. Cantos **1-9** of the North-Western text correspond to cantos **9-16** of the North-Eastern text and cantos **2-14** of the Southern text. With a view to arrive at a still closer examination of the mutual relationship or otherwise as subsisting between the North-Western text on the one side and the other two texts on the other, the following observations have been noted in connection with the above-mentioned cantos:—

(*a*) Out of the 559 verses as read in the cantos, **1-9** of the North-Western text, as many as 229 verses are not read in the North-Eastern text, that is to say, 41% of the North-Western text is not known to the North-Eastern tradition.

(*b*) Out of 419½ verses as read in the corresponding cantos **9-16** of the North-Eastern text, as many as 69 verses are not found in the North-Western text. In other words, over 16% of the North-Eastern text is not known to the North-Western tradition.

(*c*) Looking from the combined and correlated point of view as based on the above-mentioned figures, the North-Western text may be said to differ from the North-Eastern text to the extent of 41 % by inclusion and 12 % by exclusion. Likewise, the North-Eastern text may be said to differ from the North-Western text to the extent of 16 % by inclusion and 55 % by exclusion.

(*d*) Coming to the Southern text, it is found that its cantos, **2-14** fail to read as many as 132 verses out of the 559 verses as read in the corresponding cantos, **1-9** of the North-Western text. It means that the North-Western text deviates inclusively to the extent of 24%.

(*e*) There are in all 451½ verses in cantos, **2-14** of the Southern text. Out of these, as many as 88½ verses are not found in the North-Western text. In this way, the Southern text, in its turn, deviates inclusively from the North-Western text to the extent of 20%.

(*f*) Correlating these proportions of deviation, the North-Western text may be said to differ from the Southern text to the extent of 24 % by inclusion and 16 % by exclusion. And, the Southern text may be said to differ from the North-Western text to the extent of 20 % by inclusion and 30% by exclusion.

(*g*) Out of the previous calculations, there are as many as 47 verses which are read in the North-Western text but are not found in either of the other two texts. This works out into an inclusive deviation of 8½% of the North-Western text and exclusive deviations of 12 % and 11 % of the North-Eastern and the Southern texts respectively.

(*h*) It so happens that whereas there is no dearth of such verses as are common to the North-Eastern and the Southern texts but are missing in the North-Western text, further on, verses of this kind are conspicuous by their absence in the above-mentioned cantos which form the immediate subject of this study.

(*iv*) *A Statement of topical exclusion.*

1. The following table gives a list of such descriptive details of major topics only as are included in the North-Western text but are wanting or almost wanting in the North-Eastern text:—

Serial Nos.	N.-W. text: Sargas	N.-W. text: S'lokas	N.-W. text: No. of S'lokas	Topic	N.-E. Text
(1)	1	58-60	3	Observation of the moon.	...
(2)	2	36-40	5	Description of the Rākṣasas.	...
(3)	5	3-40	38	Rāvaṇa's residence and the Puṣpaka Palace described.	...
(4)	5	113-22	10	Sleeping Rāvaṇa described.	...
(5)	6	27-34	8	Description of women in the Drink-room.	...
(6)	8	46-77	22	Anxiety of Hanumān and his invocation of Brahmā and other gods while about to enter the As'oka garden for his success.	...
(7)	9	54-60	7	Sītā's allusion to the inexorability of destiny.	...
(8)	12	16-33	18	Description of Sītā.	...
(9)	17	36-38	3	Description of Rākṣasis.	...
(10)	18	1-21	11	Rākṣasis' attempt to persuade Sītā.	...
(11)	20	47-69	13	Sītā expresses grief.	
(12)	22	11-19	9	„ „ „	...

(13)	19	7-11	5	Hanumān describes specifically recognitive details of Rāma and Lakṣmaṇa.	...
(14)	19	14-41	19	Hanumān describes Rāma's alliance with Sugrīva.	...
(15)	30	1-7	7	Hanumān describes Sugrīva's sending detachments of his army in quest of Sītā.	...
(16)	34	76-78	3	Sītā's admiration of Rāma.	...
(17)	35	21-27	7	Sītā asks Hanumān to remind Rāma of the episode of her having been attacked by a crow with his beak.	...
(18)	36	1-53	53	Conversation between Hanumān and Sītā.	...
(19)	37	12-22	11	Hanumān's assurance to Sītā.	...
(20)	43	7-10, 12, 13, 16-21, 25, 27, 30 and 31	16	Death of Akṣa.	...
(21)	44	20-22, 27-29 and 33-64	38	Fight between Hanumān and Indrajit.	8 verses only.
(22)	50	26-31 and 32-35	10	Hanumān sets fire to Laṅkā.	...
(23)	55	39-41	3	Vānaras gather to hear the news of Sītā.	...
(24)	61	21-25	5	Sugrīva tells Rāma of the return of Vānaras.	
(25)	71	22-24	3	Rāma and Lakṣmaṇa are carried by Vānaras to the sea-side.	...
(26)	76	1-29	29	Vibhīṣaṇa tries to persuade Rāvaṇa to return Sītā.	...
(27)	86	1-14	14	Conversation between Vibhīṣaṇa and Indrajit.	...

2. The following table gives a list of descriptive details of such major topics only as are included in the North-Western text but are wanting in the Southern text:—

Serial Nos.	N.-W. Text.			Topics.	S. Text.
	Sargas	S'lokas.	No. of S'lokas		
(1)	4	1- 5	5	Hanumān enters Laṅkā, feeling concerned as to how to recognise Sītā.	...
(2)	4	49-55	7	Hanumān enters Rāvaṇa's palace.	...
(3)	5	31-35	5	Description of the Puṣpaka Palace.	...
(4)	33	1-11	11	Description of Rāma's feeling of separation from Sītā.	..
(5)	50	23-26	4	Hanumān kills Rākṣasas.	...
(6)	55	32-34	3	Vānaras meet Hanumān.	...
(7)	57	18-33	16	Aṅgada proposes to fight Rāvaṇa.	...
(8)	58	17-21	5	Vānaras seek Aṅgada's permission to enjoy honey.	...
(9)	59	7-10 & 16-28	17	Vānaras enjoy honey.	...
(10)	80	23-29	7	Vibhīṣaṇa advises Sītā being returned.	...
(11)	81	1-30	30	Rāvaṇa consults his mini ters.	
(12)	82	1-25	25	Speech of Prahasta.	...
(13)	83	1-23	23	Speeches of Rākṣasas.	..
(14)	84	1-23	23	Speech of Virūpākṣa.	
(15)	88	1-26	26	Conversation between Rāvaṇa and Vibhīṣaṇa.	...
(16)	89	1-21	21	" " " "	...

3. The following table gives a list of descriptive details of such major topics only as are included in the North-Western text but are found wanting in both the other cases :—

Serial Nos.	N.-W. Text: Sargas	S'lokas	No. of S'lokas.	Topics.	N.-E. Text.	S. Text
(1)	1	46 56	11	Description of Laṅkā.	5½ verses	verses
(2)	3	25-30	6	Description of Rāvaṇa's harem.	...	...
(3)	6	50-53	4	Description of sleeping Rāvaṇa and inmates of his harem.	...	...
(4)	8	1-10	10	Hanumān's anxiety about Sitā.	...	...
(5)	9	8-11	4	Description of the As'oka garden.	...	...
(6)	11	18-49	32	Hanumān describes setting of the Moon and rising of the Sun and expresses his anxiety about Sitā.	...	...
(7)	27	7-23	7	Rāvaṇa's advice to Sitā.	2 verses	1 verse
(8)	28	1-84	14	Sitā and Hanumān converse.	..	...
(9)	30	21-25	5	Hanumān asks for message to Rāma.	...	...
(10)	32	1-25	25	Hanumān speaks to Sitā and presents to her Rāma's finger-ring.	7 verses	15 verses
(11)	34	20-25	6	Conversation between Sītā and Hanumān.	...	...

(*Continued on the next page*).

(Continued from the previous page).

Serial Nos.	N.-W. Text			Topics.	N.-E. Text	S. Text
	Sargas	S'lokas.	No. of S'lokas			
(12)	34	54-72	19	Sītā's hesitation to ride the back of Hanumān.	1 verse	14 verses
(13)	39	26-33	8	Kiṅkaras are killed.	4 verses	4 verses
(14)	50	9-17	9	Description of burnt Laṅkā.	...	...
(15)	51	1-18	18	Speech of Saramā.	14 verses	...
(16)	56	1-12	12	Hanumān's report about Sītā.	...	3 verses
(17)	61	29-35	7	Lakṣmaṇa converses with Sugrīva.	...	...
(18)	78	15-17	3	Praise of Rāvaṇa.	...	...
(19)	85	1-21	21	Speech of Vibhiṣaṇa .	17 verses	...
(20)	87	1-51	51	Conversation of Vibhiṣaṇa, Hara and Mahāpārs'va.	...	15 verses
(21)	90	50-67	18	Vibhīṣaṇa and Rāvaṇa converse.	...	...
(22)	91	1-83	83	Vibhīṣaṇa sees his mother.	3 verses	...
(23)	100	1-39	39	Rāvaṇa consults his ministers.	...	...

4. The following table aims at giving just an idea of the other side of the picture, namely, some topics taken at random which are included in either of the other two texts but excluded from the North-Western text. Suffice as it should for the purpose of the present study, an exhaustive examination of both the other texts from this point of view can alone reveal the exact extent of their inclusive divergence from the North-Western text and, vice-versa, exclusive divergence of the latter from them:—

Serial Nos.	N.-E. Text.			S. Text.			Topics.	N.-W. Text
	Sargas	S'lokas	No. of S'lokas	Sargas	S'lokas.	No. of S'lokas.		
(1)	...	...	...	3	20-52	33	Hanumān fights personified Lankā.	..
(2)	...	..	...	4	58-69 & 75-90	28	March of the Vānara army.	..
(3)	...	...	...	32	2-6	5	Sītā gets nervous on seeing the magnified form of Hanumān.	...
(4)	..	...	...	53	33-48	16	Saramā's description of the burning of Lankā.	..
(5)	..	...	...	43	1-13	13	Hanumān destroys the Chaitya Palace.	...
(6)	...	...	...	52	7-14, 25-28, 32 & 35	14	Rāvaṇa and Vibhīṣaṇa converse.	...
(7)	...	...	...	54	7-20, 22-28, 30-34, 42-52 54, 55, & 57-62	45	Description of Hanumān's setting fire to the dwellings of the Rākṣasas.	...
(8)	31	28-3[illegible]	5	...	...		Sītā's message to Lakṣmaṇa.	...
(9)	36	11-30	20	...	...	...	Sītā's message to Rāma.	...
(10)	[illegible]9	1-14	14			...	Garden-keeper's report to Rāvaṇa.	...

(*v*) *Variation in agreement.*

1. In spite of the afore-said substantial proportion of divergence of inclusive as well as exclusive character which exists between the North-Western text on the one hand, and either of the other two texts on the other, much more substantial proportion of common material is still left over. A brief study may now be instituted in what follows in regard to the representation of common materials with a view to see if it could also offer any basis of recensional distinction of the present text.

2. Looking from this point of view on the internal division of the text into separate *sargas*, it is found that the North-Western text takes a line of its own in this matter.

(*a*) Thus, *sarga*, **1** of the Southern text contains the entire portion of the story from Hanumān's flight from the Mahendra mountain up to his alighting on the Southern shore of the sea with full description of all the events that happened during the flight. This narrative is divided into two cantos in the North-Western text, namely, Kiṣkindhā-kāṇḍa, cantos, **61** and **62**. Similarly, cantos **35** and **36** of the Southern text correspond respectively to the triple groups of cantos, **29-31** and **31-33** of the North-Western text, canto **31** sharing partial correspondence with both.

(*b*) But consolidation is not a constant characteristic of the Southern text as compared with the North-Western text. Thus, the narrative stuffed in canto, **5** in the North-Western text is given in four cantos, **7-10** in the Southern text. Similarly, canto, **2** in the North-Western text corresponds to cantos, **3** and **4** in the Southern text.

(*c*) A like differentiation is equally available in relation to the North-Eastern text. Thus, North-Western Kiṣkindhā-Kāṇḍa, cantos, **61** and **62** correspond to North-Eastern Sundara-Kāṇḍa, cantos, **5 8** and North-Western Sundara-Kāṇḍa canto, **5** to North-Eastern Sundara-Kāṇḍa cantos, **13** and **14**.

3. Next, it is observed that individual common topics are described to varying extents in all the three traditions. The following table will give an idea of this study from this standpoint:—

Serial Nos.	Topics.	N.-W. Text.			N.-E. Text.			S. Text		
		Sargas	S'lokas	No. of S'lokas	Sargas	S'lokas	No. of S'lokas	Sargas	S'lokas	No. of S'lokas
(1)	Hanumān's observation of Laṅkā and description of Rāvaṇa's entrance into his well-guarded palace.	2	1-40	40	9 10	57-67 1-22	33	3 4	1-19 1-28	47
(2)	Description of Puṣpaka.	5	22-40	19	13	1-5	5	9 10	10-16 1- 8	15
(3)	Jāmbavān disapproves Aṅgada's going to Laṅkā.	ki. 56	66-87	21	1	61-97	36	ki. 65	20-34	15
(4)	Hanumān's self-description.	ki. 58	11-63	53	3	9-69	61	ki. 67	9-30	23
(5)	Heavenly beings observe Hanumān's flight over the sea.	ki. 61	23-38	11	5	4 & 5	2	1	27-35	9
(6)	Description of flying Hanumān.	ki. 61	39-90	52	5	18-31	14	1	36-90	55
(7)	Description of the evening entry of Hanumān into Laṅkā.	1	45-60	16	9	46-56	11	2	48-58	11
(8)	Hanumān searches for Sītā.	4	1-17	17	12	1-16	16	6	16-27	12

4. Then, there is considerable deviation in the order of arrangement of several similar narratives. The following few examples will go to illustrate this point:—

(*a*) In the North-Western text, canto, **5**, verses, 1-40 describe the palaces of Rāvaṇa. This topic is pieced out in the Southern text, first, in canto, **9**, verses 1-9; then, in canto **7**, verses 1-17; again, in canto **9**, verses, 10-16 and, finally, in canto, **8**, verses, 1-8.

(*b*) The North-Western canto, **5**, verses 56-141 describe Hanumān's view of Rāvaṇa as well as the inmates of his harem who were sleeping. This occurs in the North-Eastern canto, **13**, verses, 2-41, 56-71; canto, **14**, verses, 1-29 and, again, canto, **13**, verses, 42-56.

(*c*) The North-Western cantos, **10-12** describe the trees in the As'oka-vana observed by Hanumān before meeting Sītā. This is recorded in the North-Eastern canto, **17**, verses, 1-22; canto, **18**, verses, 1-22; canto, **19** verses, 10-33; canto, **18**, verses, 23-38; canto, **19**, verses, 1-35 and canto, **17**, verses, 23-36.

5. Finally, we come to the consideration of the actual wording of the common narrative. However valuable the evidence as deduced from observations of augmentation, elimination, transposition and graphic variation of text may be, it is only the extent of genuine verbal divergence in the epic narration of common topics that can ultimately and decisively settle the question of the real distance that separates several textual traditions of an originally identical composition. It has been observed in the preceding chapter that a substantial proportion of the North-Western text has been uniformly reported by all the ten basic manuscripts and that where these manuscripts are not unanimous, they are generally divisible into two main groups, but are also often subject to other uncertain group fluctuations and

isolative vagaries. The following few comparisons, noted at random, will give an idea of how the readings of the North-Western tradition differ sufficiently from those of the other two traditions, internal deviations of the manuscripts of the former notwithstanding:

(*a*) Where N.-W. tradition is uniform :—

(1) N.-W. **8**, 29—नरवरात्मजौ and N.-E. **15**, 40 and S. **13**, 22—दशरथात्मजौ ।

(2) N.-W. **17**, 3—उन्मार्गिणां बलाद्वेगं; N.-E. **24**, 33—द्रवतो मार्गमासाद्य and S. **22**, 3—द्रवतोऽमार्गमासाद्य ।

(3) N.-W. **17**, 19—प्रार्थयतोऽपि मनसा ; N.-E. **24**, 14 and S **22**, 14—त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु ।

(4) N -W. **20**, **44**—विनष्टां रक्षसां लंकां ; N.-E. **26**, 39—अन्विष्य राक्षसीं लंकां and S. **26**, 25—अन्विष्य रक्षसां लंकां ।

(5) N.-W. **22**, 19—तौ धारयन्तौ हि मृगाधिपस्य सत्त्वं च रूपं च नरेन्द्रपुत्रौ ; N.-E. **28**, 9—तरस्विनो धारयतो मृगस्य व्याजेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ and S. **28**, 9—तरस्विनौ धारयतो मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।

(6) N.-W. **22**,10—मोहान्मया तत्र तु तौ नियुक्तौ रामानुजो लक्ष्मणपूर्वजश्च ; N.-E. **28**,10—न्ययोजयं यत्तु विमूढचेता रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च and S. **28**, 10—यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ।

(7) N.-W. **30**,**16**—त्वद्दर्शनकृतोत्साहः पुप्लुवे शतयोजनम् ; N.-E. **32**, 29—आत्मवीर्यं च विज्ञाय प्लुतवान मकरालयम् and S. **36**, 70—व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ।

(*b*) Where N.-W. tradition is deviative within itself :—

(1) N.-W. **39**, 6—महाकायं महाबलं (v. l. अतिकायं मनस्विनं) but N.-E. **38**, 5 and S. **42**, 5—अतिकायं महाबलम् ।

(2) N.-W. **39**, 9—सर्वाङ्गशोभना (v. l. राजीवलोचना); N.-E. **38**, 8—the same as in N.-W.; but S. **42**, 8—सर्वाङ्गसुन्दरी ।

(3) N.-W. **42**, 13—तेषां तु न गतिर्व्योम्नि न तेजो न पराक्रमः (v. l. न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपं न पराक्रमः ; N.-E. **41**, 13—नैषा तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः and S. **46**, 12 –नैवं तेषांगतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ।

(4) N.-W. **54**,13—सर्वैश्च सहितैः सत्त्वैः [v. l. सोऽपि चेत् सहितैः सत्त्वैः ; जगाम सह सत्त्वैश्च; रराम (रराज also) सहितैर्वृत्तैः]; N.-E. **54**, 11—रराम सह तैः सत्त्वैः and S. **56**, 42—रराम सह तै भूतैः ।

(5) N.-W. **56**, 25—मया क्षुधितयेप्सितः (v. l. ॰येप्सितः) and N.-E. **56**, 56 and S. **58**, 39—क्षुधिताया ममेप्सितः ।

B. Consideration of External Evidence.

Like an inseparable companion, Rāmāyaṇa accompanied the ancient Indian Aryan to wherever his spirit of enterprise guided his footsteps. Nobility of its characters inspired him. Their humanity was a source of encouragement to him. It was on account of this extreme popularity of this immortal epic that, besides the meritorious efforts which have been made everywhere towards preservation of the original text, generation after generation of scholars has incessantly kept itself busy in developing a vast and varied literature on and around Rāmāyaṇa. This process has ever since been and is still going on. In form, this literature consists of epitomes and summaries as well as independent, poetical and dramatic adaptations. A very considerable folklore has also developed alongside of this learned manifestation. Linguistically, this extensive Rāmāyaṇa tradition covers the entire field represented by Epic and Classical Sanskrit and medieval and modern languages and dialects of every corner of India and Greater India. Important and useful as a thorough investigation of all the different phases and aspects of the Rāmāyaṇa tradition must indeed be, it is only a casual reference that the extremely limited scope of the present short study can permit us to

make to this vast material just to indicate how the stand that has been taken here for establishment of a separate, independent North-Western textual tradition as represented by the present edition could be further corroborated by evidence gathered from this quarter.

(*a*) Kṣemendra was a varsatile poet who flourished in Kashmir towards the middle of the eleventh century of Christian era.* That a text of Rāmāyaṇa which, if not identical with the present edition, must have been quite closely related to it, any way, much more than it could have been to the North-Eastern text or the Southern text as available to-day, did exist in his days in Kashmir and, may be, in other parts of North-Western India, is indicated by presence in his epitome of Rāmāyaṇa, known as Rāmāyaṇamañjarī, of many topics which, while narrated in the present North-Western text, are often found missing from the other texts. A few examples may be mentioned to illustrate this point:—

1. It is mentioned in Rāmāyaṇamañjarī (Su. Kā. 227) that while addressing Rāvaṇa, Sītā placed a blade of grass between him and herself. This is found in the North-Western text (Su. Kā **2**, 3) and the Southern text (Su. Kā. **21**, 2) but is not referred to in the North-Eastern text.

2. Rāmāyaṇamañjarī (Su. Kā. 326) mentions that when Hanumān gradually went near Sītā, she began to suspect him for Rāvaṇa who might be deceiving her in that way. This is found in the North-Western text (Su. Kā. **28**, 11-12) and the Southern text (Su. Kā. **34**, 9-10), but missing from the North-Eastern text.

3. Rāmāyaṇamañjarī begins its Yuddha-Kāṇḍa with the narration of what Vibhīṣaṇa's mother told him. This corresponds to the North-Western text (Su. Kā. **75**)

* Keith : A History of Sanskrit Literature, P. 136.

and the North-Eastern text (Su. Kā. **76**), but has no parallel in the Southern text.

4. Rāmāyaṇamañjarī (Yu. Kā. 95-107) includes in the conversation between Rāvaṇa and Vibhīṣaṇa, a lengthy narration of questions and answers in reference to many problems of life-conduct. While this is absent from the Southern text, it is found in the North-Western text (Su. Kā. cantos **81-85** and **88-89**) and the North-Eastern text (Su. Kā. cantos **81-84**). Shorter as this narration is in the North-Eastern text, it lacks anything which may correspond to the following parallelism between Rāmāyaṇamañjarī and the North-Western text.

Rāmāyaṇamañjarī	North-Western text
Yu. Kā. 144.	Su. Kā. **90**, 52.
रामे यद्यस्य रमते	हृद्यस्ते यदि काकुत्स्थो
बुद्धिर्विबुधमानिनः ।	विभीषणाहिते रतः ।
तत्तमेव प्रयात्वेष	निर्गच्छ विषयादस्माद्
विरक्तः केन सह्यते ॥	न त्वां द्रष्टुमिहोत्सहे ॥
Yu. Kā. 156.	Su. Kā. **90**, 62.
तूर्णं निष्कास्यतामेष	अथ तं ज्ञापयामास
निलयान्निरपत्रपः ।	प्रहस्तं राक्षसेश्वरः ।
क्लैब्याद्भयाद्वा यस्येयं	राज्यान्मम परिभ्रष्टो
जाता शत्रुस्तवे मतिः ॥	दिशो यातु विभीषणः ॥
Yu. Kā. 166-167.	Su. Kā. **90**, 63-64.
इत्युक्ते दशकण्ठेन	एवमुक्तस्ततो राज्ञा
संरम्भलुलिताङ्गदम् ।	प्रहस्तो वाहिनीपतिः ।
प्रहस्तो हस्तमुद्यम्य	उत्थापयामास तदा
भ्रान्तभ्रूयुगलोऽभ्यधात् ॥	रावणस्य यवीयसम् ॥
क्रुद्धस्ते रावणो राजा	न शक्यं भवता स्थातुं
दिशो गच्छ विभीषण ।	गच्छ या ते गतिर्मता ।
नह्यतुष्टे दशग्रीवे	क्रुद्धस्ते रावणो राजा
भुज्यन्ते भोगसम्पदः ॥	राक्षसाश्च महाबलाः ॥

(*b*) Mammaṭa, the author of Kāvya-Prakās'a also hailed from Kashmir. In consequence, his exclusive familiarity with the Rāmāyaṇa text as known to the present edition may be a further indication of the prevalence of this particular tradition in Kashmir and other adjoining regions of North-Western India in his days. Thus, he reads (Kā. **9**, 79) the following verse to illustrate the Figure of Speech, Chekānuprāsa :—

" ततोऽरुणपरिस्पन्द-मन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥"

While this is included in the North-Western text (Su. Kā. **11**, 20), it is unknown to the North-Eastern and Southern texts.*

* Descriptive of the Moon-set as this verse is, several commentators of Kavya-Prakās'a have been making a vain attempt to trace it to Mahābhārata, Droṇa-Parva, Adhyaya 184 by identifying it with the following verse there which describes the Moon-rise and which is quoted further on by Mammaṭa himself (Kā. **10**, 88)

" ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥"

IV. INDICATION OF EDITIORIAL TECHNIQUE.

1. The ten manuscripts on which the present edition is based have already been described. Both from the point of view of its respectable age and from that of its intrinsic merit, the Ms. आ was selected for being initially copied out for the purposes of collation from the remaining nine manuscripts. Its each half-s'loka or quarter-couplet, as the case may be, was first written out, in bold characters, on the top line of a horizontally as well as vertically ruled sheet of a special size. The variant readings from the other manuscripts were then entered horizontally along the lines, alloted separately to each of them, syllable by syllable, in each particular column, vertically below the corresponding portions of the readings of आ. Marginal as well as interlinear emendations found made in the manuscripts were noted at the bottom of each sheet. Whenever additional stanzas were found in the nine collatory manuscripts, they were entered on the back of the particular sheets on which immediately preceding lines had been written out. The collations were finally checked before being taken up for the purpose of textual editing. The work of collation and checking was done by two different groups of specially trained assistants.

2. Generally laymen, but, not un-often, experts also, who evidently ought to know better, think that what a textual editor has to do after the above-mentioned work of collation and its checking has been done, is simply to exercise his judgment in singling out his oldest and best manuscript and to make its readings the basis of his text, relegating to footnotes whatever else differs from it.

It has to be observed, however, in this connection that in actual practice, it is not so easy to simplify in

this way the technique which a critical editor of a text should follow. In the first instance, the manuscript material as available for editing any ancient Sanskrit text is not sufficiently old. There is hardly a manuscript known so far that can claim a life of more than a few centuries. But this might have meant some positive gain to textual preservation if one could have felt confident that by the publication of the oldest manuscript of a particular work, the real condition of the text as it was, say a few hundred years back, would be made known. Even this much of satisfaction is, however, beyond our reach. It is especially so in the case of ancient works of popular character like Rāmāyaṇa. As already explained, their extreme popularity itself has been the mainspring of their having been subjected to a peculiar process of transmission which has meant some transformation of form or substance at every change of hand. This process goes back to a time which is much older than any existing manuscript knows of. Thus, it is a bare statement of fact that there is not a single manuscript which may be entirely free from the defects of graphical error on the one hand and conscious contamination on the other. We have seen how, for instance, every one of our ten manuscripts suffers from textual augmentation, loss and repetition besides scriptorial blunders.

In these circumstances, whatever the age of any one of these manuscripts and however well done it may otherwise seem to be when compared to other manuscripts, it will only mean perpetuation and further multiplication of textual defects as they existed a few centuries earlier if a particular manuscript were to be selected to form the sole basis of a textual edition in the entire domain of ancient Sanskrit literature, more so in the case of, so to speak, the floating materials of epic and religious importance. Anyhow, an attempt of this nature

can hardly possess any critical value and is bound to be a deplorable failure from the point of view of construction of a homogeneous text.

It is realisation of this situation that forces unavoidably a process of editorial eclecticism on workers in this field. This process must not be confused with haphazard textual admixture which is not cognisant of any rigid principles of critical sifting. When honestly carried out, it must, quite to the contrary, involve closest consideration of each individual word from the point of view of its relevancy or otherwise to the context in which it occurs on the objective basis of patient utilisation of complete available manuscript material on the one hand and sincerest effort towards entire elimination of personal factor on the other.

In these circumstances, it is evident that textual shortness alone of a particular manuscript in comparison with other manuscripts cannot be taken as a positive determinant of genuineness of its textual tradition because both this shortness of text in one manuscript and lengthiness of text in another might have resulted from the processes of textual loss and textual augmentation incidental to optical illusion peculiar to the respective scribes. Therefore, considerations of old age, textual shortness and scriptorial neatness have to be respected as being helpful in a general way but can in no way absolve a critical editor from his responsibility to adjudge every individual case of textual variation, augmentation or loss on its own merits.

3. The table which is given below, will give an idea of the range within which the text consisting of 3824 verses as adopted in this edition on the basis of aforementioned judicious eclecticism, has come to deviate from each of the ten basic manuscripts. It will be observed that whereas आ suffers least and म most from the process

of exclusion, च is affected least and श्र most by that of augmentation from the standpoint of the edited text. From the point of view of accumulative deviation, च and श्र will be further observed to maintain their extreme positions with records of 3·4% and 9·1% of total divergence respectively.

Serial Nos.	Mss.	No. of Extra verses	Ed. Text-Proportional value	No. of verses wanting	Ed. Text-Proportional value	Total divergence in verses.	Aggregate Proportional value
1	आ	23½	·6%	123	3·2%	146½	3·8%
2	ल$_1$	43½	1·13%	267½	6·9%	311	8%
3	ब	46½	1·21%	176	4·6%	222½	5·8%
4	ग	47½	1·24%	184½	4·8%	232	6%
5	ल.	51½	1·34%	235½	6%	287	7·3%
6	प्र	53½	1·4%	214½	5·6%	268	7%
7	च	57½	1·5%	75	1·9%	132½	3·4%
8	फ	57⅐	1·5%	238	6·2%	295½	7·7%
9	श्र	73½	1·92%	285	7·2%	311	9·1%
10	म	113	3%	159½	4·1%	272½	7·1%

4. Instead of simply recounting the many considerations of grammatical, syntactical, rhetorical, prosodial, graphical and general literary nature as well as that of strength of manuscript support, which have guided the present editor severally as well as conjointly, in the reconstruction of his text, it may now be advisable to illustrate the same by taking up in what follows a few readings and to discuss briefly the principles involved in their adoption :—

(*a*) निरैक्षत (1, 1d) is the reading of manuscripts other than ल, which has the Present form, निरीक्षते. The former has been adopted not only because it is read by an overwhelming majority of the manuscripts but also because the context requires a Past instead of a Present

form. Thus, in the verses that follow, Hanumān's appearance and activity after he reached Laṅkā, have been uniformly described by verbal forms in the Past Tense (*e. g.* बभौ, अध्यगच्छत and जगाम etc). In as much as ल१ also records Past forms in the following verses, its Present form here seems to have been a mere graphical error, probably incident on defective pronunciation (*i e.*, निरैक्षत > *निरीक्षत > निरीक्षते)

(*b*) निष्कुटेषु (8, 3c) is the reading of the nine manuscripts other than श्र which reads निभृतेषु instead of it. The former has been adopted not only on account of the overwhelming strength of manuscript authority being at its back but also because it better suits the context than its variant. Evidently, we want a substantive which should denote an object to which the adjective रम्य could be applied appropriately and also which must be closely related to the different kinds of palatial buildings which Hanumān is being described as looking into in his quest of Sitā (*i.e.* प्रासादहर्म्य-, विमानभवन- and संजवन-). Even if निभृत- which ordinarily is an adjective could be stretched to mean 'a secret bower', it can hardly be said to possess any affinity to the other substantives referred to above. निष्कुट-, on the other hand, signifies the harem of a king which, naturally, formed the chief locality of Hanumān's search.

(*c*) सोपसर्गां (10, 35a) has been adopted as an adjective of सिद्धि for similar reasons, to wit, primarily, on account of its contextual appropriateness and, secondarily, from consideration of majority of manuscripts supporting it. That सोपसर्गो as read by श्रा is a scriptorial error is quite evident. Although much less clear, सोमवर्ज्जां of फ might as well have originated from the same source (possibly, *i.e.*, सोपसर्गां > *सोमसर्जां > सोमवर्जां > -र्ज्जां). सोपसर्पां of रा might have been the result of graphical absent-mindedness under the influence of the previous प or that of a

conscious attempt at emendation to produce an alternately alliterative effect (*i. e.* सोप—सर्प). It, however, goes without saying that only उपसर्ग- in the sense of calamity is most appropriate to the context (*i. e.* success marred by calamity).

(*d*) व्यतीतायां, the reading of आ, फ and अ, has been rejected in favour of प्रवृत्तायां (11, 46a) of the septenary tradition which is consonant with the description of night-fall in the preceding verses.

(*e*) समुत्पत्य (21, 17a) of आ, फ and अ has however been adopted against समुत्सृज्य of the septenary tradition because the former, inspite of its being the reading of the minority group, is more compatible with the Ablative, अङ्कात् as well as with the idea of attempting to grasp the Sun and the Moon occurring in the following line than the latter which presents unsurmountable difficulties of grammar as well as significance.

(*f*) विराजते, (19, 24d) of र and म has been preferred to वरानने, although the latter by virtue of its having been read by all the three manuscripts of the smaller group as as well as five out of seven of the other group, might appear to be the original reading of the North-Western tradition as a whole. The clue to the right reading here is provided by the reading राजते of प्र, ब, म, ल$_1$ and ल$_2$ for शोभते (19, 24b). It seems that the original scribe responsible for this reading was subject to a sort of progressive optical interception under the influence of which the original reading शोभते (19, 24b) was missed, the terminal portion राजते jumping up, as it were, from the next line. A similar process seems to have been at work when terminal वरानने (19, 25b) was copied out in place of विराजते (19, 24d) which was missed by the transmitters of the textual tradition through the above-mentioned five manuscripts as well as आ, फ and अ, all of which have

this reading. Or, possibly, we may be confronted here with the forked phenomenon of having arrived at the reading वरानने in प्र, ब, ल$_1$, ल$_2$ and म through the above-mentioned illusory process and in आ, फ and अ through ordinary graphical oversight followed by conscious emendation (*i. e.*, विराजते > *वराजते > *वराजने > वरानने). It will be recognised that the latter explanation has this advantage over the former that it could be employed to keep the distinctive integrity of the two groups intact not only in this case but also in other innumerable cases of apparent inter-group confusion. Of course, choice of reading here was primarily suggested by consideration of syntactical balance between the two illustrative lines of this verse by making two independent sentences of them instead of forcing them into one sentence as it would have been inevitable if विराजते had been substituted by वरानने.

(g) In **5**, 146a, Hanumān's cracking and kissing his tail (पुच्छ) is included in how he expressed his glee at having found Sitā. Point as it does to the attentive insight of Vālmīki as a nature poet, it is rightly reported by फ and रा only against पुष्प- which is read by the remaining six members of the bigger group but has hardly any appropriateness to the immediate context. चेच्छन् of आ and चेच्छम् of अ, also, do not make any sense here. Possibly, they originated from an attempt at subsequent rationalisation of what might have been a simple graphical error under an illusory influence owing to the presence of two palatal surds (च) in the preceding word (चुचुम्ब) and of another palatal doublet (च्छ) in पुच्छ- itself (*i. e.*, पुच्छं > *चुच्छं > चेच्छं > -म् > -न्).

(*h*) Similarly, गिरिदुर्गाणि which is read by as many as eight manuscripts has been rejected in favour of

धनरत्नानि of फ and श्र in **11**, 7c in as much as Sītā is being described as having chosen to follow her lord in his exile to wilderness instead of remaining behind to enjoy the round of pleasures which unbounded wealth (धनरत्नानि) could give. The reading, गिरिदुर्गाणि of the majority of manuscripts is hardly compatible with this description. Sitā cannot be said to have given up hilly regions when going into wild forests if only because in her itinerary both hills and forests were equally included. It seems that unmindful of the obvious contradiction into which he was running, some unwary scribe tried a hand at improving the text under the impression that he was bringing in hills, which had so much in common with and excluding jewelry, which had nothing in common with the retired life in sylvan solitude.

(*i*) In **11**, 8b, भर्तृशुश्रूषणे परा of the eight manuscripts other than फ and रा has been rejected for more than one reason. In the first place, the reading as it stands, presents an unusual adjectival usage of the base, पर- for which support from Vālmīki himself is lacking. According to the idiom as followed not only by Vālmīki but by other writers as well, the original reading, if पर- formed part of it, should be भर्तृशुश्रूषणा-परा (*i. e.*, as one composite word) But, evidently, this would unnecessarily introduce an easily avoidable discordant note in Vālmīki's prosodial harmony. Thus, there are, altogether, 48 verses in the S'loka measure in this canto. In all the remaining 95 lines of these S'lokas, the terminal scheme— ⏑ ⏓ has been uniformly followed. It is hardly imaginable that the poet could ever tolerate any interruption of this kind in his natural flow. Moreover, it has to be observed in favour of the adopted reading, रता that besides the grammatical and prosodial advantage that it has over its rival, it goes to make a well-balanced phrase, quite in consonance with the preceding phrase, संतुष्टा फलमूलेन, both

presenting, as it were, two facets of the picture of Sītā's mental adjustment.

(*j*) **11,** 11d has been preserved by ञा and फ as न भाति च (left out in फ) विभाति च and as न विभाति विभाति च by the rest. What is intended to be conveyed is Sītā's being apparently without brightness on account of her having been afflicted by mental agony and become emaciated through her life of denial and, all the same, her being full of brightness, of course, on account of her unalienable natural beauty. The reading of the majority of manuscripts would fail to convey this dualism pointedly in as much as the prohibitive effect of its first portion, न विभाति might be lessened in its intensity through the presence of the adverbial Preposition वि, resulting in the improperly balanced contradiction between not fully shining on the one hand and fully shining on the other instead of between not shining at all and fully shining as the minority reading, न भाति च विभाति च which has been adopted, quite clearly brings forth. It will also be observed that repetition of the particle च in this case further adds to the contradistinctive effect.

(*k*) In **15,** 24a, preference has been given to the solitary record of ललस्व by ञा over लभस्व as recorded by as many as six members of the septenary group other than ल₂ which reads लम्बस्व and रमस्व as read by ञ and ललम्व as read by फ. Legitimacy of this preference is authenticated by the poet's predilection for the use of the same root (लल्) twice in the very next line. On this view, the manuscripts other than ञा will be observed to have suffered from two varieties of psuedo-graphy. While ललम्ब of फ represents corruption of the last syllable (*i. e.*, ललस्व > *-म्व > -म्ब), लभस्व of च, ब, ल१, प्र, रा and म indicates an original medial corruption which owing to its grammati-

cal and contextual incompatibility seems to have been subsequently emended to लम्भस्व in ल and, presumably, also to रमस्व in अ which, much more significant as it was, must have required correspondingly greater amount of conscious effort.

(*l*) Similarly, in **67**, 1, आ has evidently preserved the original tradition and as such its readings have been adopted in preference to the variants as read by the other manuscripts. As according to every variation, the Past Participles, उक्त- and दर्शित- (or अनुदर्शित-) have more of verbal than of adjectival bearing, the Instrumental देव्या of आ has a clear advantage over the Genitive देव्याः of all the rest. हृदय- as read by आ and adopted here is not only simpler and older in form and usage but also richer in significance than सौहृद- of the rest, because it represents Sitā as having revealed the entire content of her heart. The alternative reading makes her show her attachment only which has already been indicated by the word स्नेह in the third foot. आ has also another advantage (this time, shared by फ and आ) over the members of the other group in reading चाऽनुर्शितम् and thereby clearly making a separate sentence by using the copulative particle, च as required by the context. The rival reading चारु in चारु-दर्शितम् , whether adjectival or adverbial, renders the whole line syntactically loose and clumsy. Obviously, the original reading चानुदर्शितम् must have fallen an easy prey to the clutches of psuedo-graphy (*i. e.*, चानु- > चारु-).

(*m*, While it is most difficult to postulate in the case of any epic manuscript entire freedom from extra-recensional contamination or agreement, if only because of the original identity of the source-materials on the one hand and unrestricted intercourse of manuscripts belonging to different versions and recensions in every part of the country, especially at centres of pilgrimage, on the

other, it is observed that among our manuscripts, आ is more often nearest to the ideal than the rest. In such cases, readings of आ and for the matter of that, of any other manuscript which may possess this virtue along with or independent of it, have been accorded due preference over the inter-recensional variants as found in the other manuscripts which, however, need not be dubbed misch-codices simply on the basis of this much of evidence.

Just to illustrate, in **37**, 26d, आ reads नित्यं शिवं तेऽस्तु हरिप्रवीर, while फ and अ read शिवश्च तेऽध्वासु (sic) हरि-प्रवीर (cf. S. **40**, 26) and the entire septenary group reads पन्थाः शिवस्तेऽस्तु हरिप्रवीर (cf. शिवश्च पन्थास्तव हरिप्रवीर, N.-E. **37**, 25). In cases like this, adoption of distinctive readings has been motivated by considerations of recensional differentiation without any prejudice to the ultimate readings which may have to be adopted if and when a really critical edition of Rāmāyaṇa as based on original manuscripts pertaining to all recensions is undertaken.*

---

*An attempt has already been heralded in this behalf. Dr. Raghu Vīra has published from Lahore Fascicule I (i, 1-6) of his critical edition of Rāmāyaṇa. Every page is divided into three textual columns: the left-hand one being reserved for the N.-E. text, the right-hand one for the S. text and the central one for the new text as adopted in this edition and referred to herein-after as the R. text.

Apparently, the N.-W. text has been ignored for it has not been mentioned. The editor must have his own good reasons for it. But lest one should think that either he had no knowledge of it or that he did not deem it worthy of recognition, it may be necessary to rule out both these surmises as being against the facts. For, a comparison of the R. text with the corresponding cantos of the N.-W. text shows that about 88% of the latter, with occasional interchanges, often unwarrantable, with its own variants as supplied in its critical apparatus, has been reproduced in the former, though without any indication or reference having been made to that

effect. Thus, out of 416 verses of the N.-W. text, as many as 361 have been canonised, as it were, and the remaining 55 relegated to the footnotes, presumably, on the hypothesis that only that which was common to the N. and the S. texts could represents the Ur-Ramāyaṇa.

But that texual elimination on this principle remained only a half-hearted affair with the editor is shown by his having copied out all the 144 verses of our canto III which, on account of his indecisiveness on the point, he could neither incorporate in his proper text nor dare exclude from it. In the circumstances, he must thank himself for having thus inevitably been forced into the inconsistency of having two cantos, both passed separately as No. III, one occupying pages 51 to 58 without any top-figures and the other occupying pages 59-72 with the additional confusion of having top-figures, indicating No. IV instead of No. III.

That in this bewilderment, he further exploited the N.-W. text in an unintelligible manner is revealed by another quite amusing piece of internal evidence which has been based on a comparative study of all the top-figures of the R. text. The subjoined chart will give just an idea of this study—

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Page.	No. of canto-end.	N.-E. Text.	N. W. Text.	R. text top-figure.	R. Text.	S. Text.
37	I	110	101	101	87	100
50	II	47	47	47	41	42
58	III (*a*)	149 (III)	144 (III)	...	144 (III) *a*	...
72	III (*b*)	IV { 33	32	32 }	30 (III) *b*	38 (III)
81	IV	73 (40)	72 (40)	72 (40)	53 (23)	36
88	V	24	23	23	19	24
96	VI	29	29	29	17	28

In the absence of the column 4 which has been inserted from our own edition and with the figure-entries of which alone, those of the column 5 agree most completely, one may have to give up any attempt to understand the genesis of the top-figures of the R. text on the basis of the latter as an utterly hopeless affair. And, the pages given in the column, 1 have been selected simply on account

of their representing the several canto-ends (col. 2), otherwise, what is true in the case of these particular pages in respect of the above-mentioned discrepancy of the R. text with its top-figures, obtains, *mutatis mutandis,* in that of every other page of the fascicule.

Postulation of the canto IIIb aptly illustrates how on account of his predilection for the S. text, the editor could tread roughshod over the N. texts, quite unmindful that it entailed unconnected textual reconstruction at his hands. The canto opens in both the N. texts as well as the S. text, (p. 59), representing Vālmīki as making ready to compose Rāmāyaṇa on the basis of detailed information about the main events of the life-history of his hero. The S. text delimits this canto to the narration of Vālmīki engaging himself in the actual process of gathering necessary information. This is indicated by its being one, simple sentence, headed by the Finite Verb, अन्वेषते (vv. 1 and 2) as the Predicate with a string of words in the Accusative Case, denoting the several topics of enquiry (vv. 3-38). It starts its canto IV with just an indication that the poet had composed Rāmāyaṇa and proceeds with the narration of appearance of Lava and Kuś'a on the scene as the potential media of acquainting the world with his muse. Both the N.texts, on the other hand, encompass both the pre-composition and the post-composition portions of the narration in their composite canto IV, which is made up of three inter-connected complex sentences up to the context, corresponding to the afore-said commencement of canto IV of the S. text. In the first of these sentences, the Subordinate Clause (N.-E. vv. 1-35, vide P. 72 and extra-text 83* on P. 73) has the absolute form अन्विष्य as its Predicate (vv. 1 and 2) with the entire string of Objects as in the S. text and is followed by the Principal Clause (v. 36) which confirms completion of Vālmīki's enquiry by using the Perfect form ददर्श as its Predicate and तत् सर्वम् as its Object. In the second sentence (v. 37), दृष्ट्वा is the Predicate of the Subordinate Clause, relating to the previous enquiry and चक्रे, that of the Principal Clause, indicating composition of Rāmāyaṇa as an effected event. In the third sentence, कृत्वा is the Predicate of the Subordinate Clause (v. 38) relating to the composition and चिन्तयामास that of the Principal Clause (V. 39), indicating the poet's search for proper medium of transmission.

It will be observed that the R. text presents a queer jumble of the discrepant N. and S. texts at this juncture. Thus, by vivisecting as it were, the N. text (p. 72) to make the new canto (III-b), what is a mere Subordinate Clause with अन्विष्य as its Predicate (Vv. 1 and 2

on P. 59) and without the Principal Clause (vide extra-text 83*, P. 73) with ददर्श as its Predicate having been allowed to follow it towards contextual completion, has been invested with the full status of an independent canto.

Stranger still must be the technique which has been responsible for the opening verses of the canto IV (P. 73). The first half of v. 1, as indicated by its 'यच्च', has been removed from its real context as the conclusion of v. 30 on P. 72 and brought here only because the first *Pāda*, 'प्राप्तराज्यस्य रामस्य', also happens to be the first *Pāda* of v. 1 of the canto IV of the S. text. As it stands, it has no connection, whatever, with the second half which is governed by कृत्वा in the next verse. Now च after कृत्वा in v. 2, presupposes चक्रे of the N. text (cf. extra-text 83* on p. 73) which corresponds to चकार of the S. text (cf. v. 1). Indeed, if the canto IV of the N. texts must needs be bifurcated, the best way of doing so would be to let the first half of v. 1 of the present canto IV followed by the first six lines of the extra text 83* (P. 73) form the legitimate conclusion of the canto, III (*b*) (P. 72) and let the fourth verse (दृष्ट्वा च etc.) of the said extra-text become the first verse of the canto IV.

It is clear that in its eliminative operations on the N-marked parts of the basic N.-W. text, the technique of the R. text has paid but little attention to considerations of grammatical and syntactical consistency. Just to take another instance—if only for the sake of its peculiar interest in that in this case, even the evidence of the S. text has been ignored—a reference may be made to vv. i, 53 and 54 (=N.-W. text i, 59-61; cf. the corresponding top-figures and extra-text, 33* on P. 27). As it stands in the N.-W. text as well as the S. text, the extra-text, 33* is read after the line, 53 पू (R. text). Both these lines put together make a complex sentence in the Active Voice, with सुग्रीव as the common Subject of the Subordinate Clause with श्रुत्वा as its Predicate as well as of the Principal Clause with चकार as its Predicate. The following two lines make another unit in the form of a simple sentence (the N.-W. and the S. texts) in the Passive Voice, with वानरराज qualified by दुःखित as the Subject and निवेदितम as the Participial Predicate. The same unit is read in the form of a compound sentence in the Passive Voice in the N.-E. text, with चक्रे (as against ततः in the N.-W. and S. texts) as the Predicate of the first clause and निवेदितम् as that of the second one and with वानरराज as the Subject of the first clause and the same as qualified by दुःखित

Accordingly, cases like adoption of भर्त्तुश्चित्तं प्रदर्शितम् (19, 19) as read by श्रा and, also, pseudo-graphically, भर्त्तुश्चिन्ता प्रदर्शिता by the septenary group against भर्तृस्नेहं (sic) प्रदर्शितम् (sic) of फ and श्र (cf. भर्तृस्नेहनिदर्शनम्—N.-E. 25, 20 and भर्तुः स्नेहो निदर्शितः—S. 24, 29); of विचरन् सह भार्यया of श्रा (21, 14) against विचरम् सहलक्ष्मणः as read by all the remaining nine manuscripts (cf. चचार सहलक्ष्मणः—S. 27, 11); of पीतैश्च वसनैः (21, 24) of फ, च and म against पीतैर्निवसनैः as read by श्रा, श्र, ब, ल₁, ल₂, प्र and रा (cf. रक्तं निवसनं—S. 27, 49 and पीतैर्निवासिता—N.-E. 27, 22); of तानि मे वद् of श्रा against लक्ष्मणस्य च as read by the rest (cf. लक्ष्मणस्य च—S. 35, 3) and of अवश्यं भक्षिता of श्रा (8, 18) against अबन्धुर्भक्षिता as read by the rest (cf. N.-E. 15,

of the second one. It seems that in the N.-E. text (and, for that matter, in some Mss. of the N.-W. text as well, vide our edition) where the above-mentioned unit began with चक्रे instead of ततः (as elsewhere), the original line which began with चकार and just preceded it (extra text, 33*) was lost through optical illusion, produced by the close similarity of चकार with चक्रे. The result was that the line beginning with सुग्रीवस्तस्य (R. text, 53 पू) was left hanging. By tagging it on to the next line which, as shown above, forms a constituent of quite another sentence in the Passive Voice as against its Active Voice, the R. text has attempted an unenviable feat of textual reconstruction. No wonder that the afore-said extra-text which belonged to the original tradition, should have been unreservedly represented as a contamination from the S. text.

But there is no gainsaying the fact that inspite of grammar not having played its due part in the constitution of the R. text, the motive behind the work is laudable and that with more of care and caution being devoted to its accomplishment, it will certainly be a very useful and most welcome addition to the too few instruments that exist so far, towards text-critical studies of Rāmāyaṇa. This is, however, obvious from the foregoing that any futher attempt in this behalf must be based, in the main, on the N.-W. text, no matter, whether this fact is duly acknowledged or not. And, to that extent, it may be a source of no small satisfaction to them, who unearthed the N.-W. text and took it upon themselves to produce a critical edition of it.

31 and S. 13, 11), may not stand in need of any further justificatory elucidation.

5. Considerations essentially similar to those which have been responsible for adoption of one set of readings and rejection of the rival sets, if any, have also led to another process in textual reconstruction which could be described as augmentation from the point of view of such manuscripts as would appear to be suffering from textual loss in relevent contexts mainly owing to illusory phenomenon A few illustrations which follow will make this point clear. A close study of cases like these will further authenticate what has already been said about the absence of any rule of uniform concomitance of textual shortness with textual originality and about the inevitability of editorial attention being focussed mainly on contextual consonance and cogency which alone could be relied upon, at least, more than any other single factor, for guidance in the matter of the make-up of a critical edition of a text.

(*a*) The verse, **6**, 37 is included, although it has been read only by the four manuscripts, आ, फ, अ, and च and not read by the rest. It will be observed that this inclusion is needed by the context which will be consistent only when either both the verses, 37 and 38 are read or both of them are dropped. The Southern recension does not read them and the North-Eastern recension reads their parallels in advance. Whereas from inter-recensional considerations, a critical edition of Rāmāyaṇa as such could well afford to go without both these verses which seem to be superfluous here, a homo-recensional work like the present edition will hardly be justified in dropping these verses in as much as the second of these has been preserved by all the ten manuscripts. In the circumstances, the first one must also be retained because

it alone contains the Predicate, ददर्श सः, which is common to both of them. The two verses form, as it were, one, composite parenthetical sentence. The description of Hanumān's observing Ravaṇa's harem which is, in a way, concluded in the verse, 36 is again taken up in the verse, 39 where the Present Particple, निरीक्षमाणः has been used to include the additional meaning, 'by reason of', in its ordinary verbal sense of observation. And, as such, subordinated as it has become to the Principal Predicate, जगाम in the next line, it has also become verbally too incapacitated to be of any use as a Predicate for the previous verse which, if that were possible, could then have been construed independently, obviating the need of retaining the Verse, 37 intact. The use of the copulative, च after निरीक्षमाणः further points to the entire separation of the topic that the latter introduces and governs from the one that must be supposed to have been finished in the previous, separate sentence which, in consequence, shall have to be formed with some other verb. It is thus clear that in so far as the North-Western recension goes, the verse, 37 along with the verse, 38 must have been included in the original tradition and that, in course of time, it might have been missed through a peculiar process of illusory effect. Apparently, the original scribe who was responsible for this mistake, had copied out up to the end of the verse, 36 when he again took to his job after a break, possibly extending over a few days, and missed to copy out the verse, 37 under the impression of its having already been done as caused by the presence of the words ददर्श सः in the end of the verse, 37 on the one hand and in the beginning of the second line of the verse, 36 on the other. That one member of the septenary group, namely, च has retained the verse, 37 may also be a further indication of its original presence in the archtype of that group as a whole.

(*b*) Verses 7, 18 to 7, 21 present another interesting study. That they were included not only in the original tradition of the North-Western recension but that of the Ur-Rāmāyaṇa, is indicated by their having been read by both the other recensions as well. But apart from this support, the internal evidence of our own text is quite decisive on this point Thus, ब, ल₁ and ल₂ do not read the six lines between 18पू. and 21उ.. Accordingly, Hanumān is represented here as having seen only female demons in their own forms or with deformed appearances and felt disappointed because he had not seen Sitā. This is, however, incompatible with the allusion in the verse, 22 to his having seen some other charming women (अन्या वरस्त्रियः) who must have been other than the female-demons whose hideousness was too patent to permit the use of the word, charming (वर-) in connection with them. म misses to read four lines, namely, 18उ, 19, and 21पू. This makes an unconnected and redundant reading in as much as the description of female demons (18पू) is left hanging in the air in the absence of proper Predicate on the one hand and a mere Predicate (21उ) is repeated without any purpose in the absence of its proper Object on the other. रा omits three lines, namely, 19 and 20 उ. This takes away its separate Predicate from the Object mentioned in 20पू and thereby disturbs the otherwise uniformly balanced composition without offering any compensatory advantage. Consideration of these several circumstances coupled with the consistent record of the remaining five manuscripts including the two, च and प्र of the septenary group and with the mutual discord that exists among the five defective manuscripts in the matter of omission itself, points to the inevitable conclusion that the initial identity (दृष्टा हनुमता तत्र) of the second lines of the verses, 18-21 must have been the common cause of the several scribes

having been led into skipping certain portions of this text, though discrepantly.

(*c*) After having failed to find Sitā in the palaces of Rāvaṇa (**8**, 4), Hanumān came out of the palatial area and extended his search into every nook and corner of the city with its innumerable water resorts, pleasure gardens and beautiful uplands (**8**, 5-9). But inspite of his indefatigable search everywhere, he could not trace out Sitā (**8**, 10). फ misses the five verses (**8**, 5-9) which describe Hanumān's extra-palatial quest. On an off-hand view, one would be tempted to exclude these verses under the impression that all the other nine manuscripts might have suffered from subsequent spinning out of the topic, especially when one observed that the North-Eastern recension did not possess anything corresponding to it and that although the southern recension touched it, it did so very briefly. But, on a closer view, inclusion of the five verses becomes necessary. Thus, Hanumān's fruitless palatial search having been concluded decisively (नेह [नेयं sic] सीतेति हनुमांश्चक्रे बुद्धिं महाकपिः **8**, 4उ), another immediate allusion to Hanumān having carried out an equally barren search everywhere else (**8**, 11पू) would be meaningless in the absence of the intervening verses which describe the places that he visited in the course of that search. Those places are again indicated by way of a summary in the following verse (**8**, 12पू) which is read by all the manuscripts including फ. Whatever may be in store for this context when an all-recension critical edition is attempted, its present situation in the North-western recension clearly requires retention of the above-mentioned five verses. That फ is defective here is indicated not only by the unanimous evidence of the remaining nine manuscripts being against it but also by its further corrupt reading चार्यं for नार्यं in **8**, 12उ which exposes it to self-contradiction.

(*d*) In the absence of **10, 51** पू. which is not found in फ, the second line which enumerates the four afflictions of Rāma loses its significance. In consequence, both the lines as rightly read by the remaining manuscripts have been retained.

(*e*) The seven verses, **9**, 54-60 present an intriguing situation in textual reconstruction. While the North-Eastern recension does not possess any parallel text, the Southern one does exhibit remarkable correspondence. Of our own manuscripts, आ and फ of the smaller group and च and रा of the bigger group read all the seven verses whereas ब, प्र and ल₂ read six, म reads five and ल₁ and अ read four. That at least four out of the seven verses are read by all the ten manuscripts goes to distinguish them from the North-Eastern recension which does not contain any of these verses. In as much as the six manuscripts which miss some of these verses, happen to be discrepant in this matter and, further, as it is quite within the bound of legitimate surmise that optical illusion owing to the repetitive occurrence of वनं (also, नूनं or ध्रुवम्) एष्यति जानकी and रामशोकाभिसंतप्ता may be responsible for this textual loss, the full text as authenticated by having been preserved by the four manuscripts, two belonging to the one group and two to the other, has been adopted.

6. It has already been indicated on the basis of a comparative view of the volume of text as read by the ten manuscripts that their range of variation is too limited to permit postulation of two textual versions, a longer one and a shorter one. There are only three cases where passages consisting of over ten verses are not read by some of the manuscripts.

(*a*) The first of these, namely, **5**, 9-21 is not read by आ and फ and has no parallel passage in the North-Eastern recension. While the Southern recension

contains verses corresponding to almost the whole of this passage, its order of presentation is quite different in that it allots a separate canto to it, preceding the main context of the central palatial block occupied by Rāvaṇa, toward description whereof it is used in our manuscripts. It seems that whereas the North-Eastern tradition remained innocent of this descriptive enlargement, the other two traditions became cognizant of its presence in some common arch-type. It is also quite probable that its contextual occurrence had not yet been rigidly fixed in that arch-type. As it is, it retards to some extent the natural flow of epic narration and has, in consequence, been included as an authentic addendage separated from the main text by a wavy line but enumerated in continuation thereof.

(*b*) The second passage, **5**, 30-40 is, also, not known to the North-Eastern recension and gets a separate canto to itself in the Southern recension. Our seven manuscripts other than श्रा, फ and श्र introduce it as a descriptive extension of the Puṣpaka Vimāna topic and it has, therefore, been included as a secondary textual addendage under a wavy line. It will be observed that allotment to it of a separate, advance canto in the Southern recension has produced there a sort of contextual discrepancy. Thus, after Hanumān has been represented as having so fully seen the Puṣpaka Vimāna (S. canto **8**), he is again described (S. **9**, 10) as seeing the same as if for the first time.

(*c*) **9**, 4-83 is the longest single description which has been adopted here as an integral part of the text, notwithstanding its having not been read by फ and श्र. The Southern recension misses to give any corresponding text and the North-Eastern recension has another digressive episode in its place with significantly different

structure but with similar purpose of providing a supernatural back-ground to Vibhīṣaṇa's alliance with Rāma. An overwhelming majority of our manuscripts supports its inclusion which is further strengthened by a critical examination of the defective manuscripts at this point. Thus, **91**, 4पू. which is read by फ as it is, becomes meaningless in the absence of the intervening description of how Vibhīṣaṇa went to his mother and acquainted her with all that had transpired at Rāvaṇa's court and quite funny by being made the first half of **91**, 84. Probably, the presence of almost identical words आजगाम and जगाम in the beginning of **91**, 4 उ. and **91**, 84 उ. threw some unwary scribe into the arms of an extensive illusion leading to his failing to copy out over 80 verses. अ reads दृष्ट्वा in place of द्रष्टुं in **91**, 4 पू. and gives the impression that Vibhīṣaṇa went to where Rāma was encamped to relate the whole thing (तत् सर्वं विनिवेदितुम्). It is, however, apparent that he would go to his mother only for this reporting business and to Rāma for the purpose of throwing in his lot with him and not for merely relating what treatment had been meted out to him by his elder brother. This is further supported by the evidence of inconsistency of seven other manuscripts which, although in the same boat with अ in respect of the mislection in **91**, 4पू., proceed with the full narration of Vibhīṣaṇa's going to his mother after his having already seen her (दृष्ट्वा). That, obviously, **91**, 4पू. was subjected to some sort of confused process of emendation is shown by the jumble, विनिवेद्या (sic) च विनिवेदितुम् as found in श्रा. In these circumstances, it is quite legitimate to postulate the entire passage as being a genuine North-Western tradition as against its genuine absence in the Southern recension and its substitute in the North-Eastern recension.

7. The same two-fold principle, namely, consideration of strength of manuscript support and contextual

consistency, which has been followed in determining whether or not a particular passage should be included in the text inspite of its not having been read by some of the manuscripts as well as one or both of the other recensions, has guided the editor in the matter of certain other passages which, even though read by some manuscripts, have been excluded from the text. In contexts like **2**, 35-36 and **31**, 4, 6-7 (cf. **28**, 4-6), extra verses as read by some manuscripts have not been adopted because they happen to be such descriptive enlargements and repetitions as go to produce a rather involved and confused text. On the other hand, additional lines of the type of one which is read by a large number of manuscripts after **64**, 24, have been relegated to the critical apparatus because it appears that on account of certain line or lines of the original text having been missed as a result of optical illusion or some other kindred phenomenon, unconnected remnants as they have thus become, they obstruct clear comprehension of the context. In cases like this, comparison with the other recensions often clearly shows how these passages are really suffering from textual loss (cf. **67**, 23). But extra-recensional contribution being not permissible in what happens to be a critical edition of one particular recension, it has been deemed advisable to smoothen the text by removal from it of the above-mentioned unconnected, residual lines.

It has, however, to be admitted that one often does not feel the ground under one's feet in this matter to be sure. In the circumstances, this process has been applied with maximum caution with the result that whereas, from the standpoint of some manuscripts, the ratio of augmentation to the edited text has been higher than 3% in the case of nine manuscripts and even 7.2% in the case of one particular manuscript, that of elimination remains well within 2% in the case of nine manuscripts and

barely reaches 3% in the case of only one manuscript (cf. the table on P. 81). In other words, this edition is more of an inclusive than exclusive character in the matter of drawing upon its basic manuscript material.

8. The passage **91**, 4-83 has been discussed as being the longest single passage that seems to have been skipped through some illusory circumstances. It will be observed that there is another remarkable thing about it. The whole narration of how Indra and other Gods were defeated by Rāvaṇa who conquered their kingdom and brought Indra as a captive to Laṅkā, has been lost save its commencement in the line that follows **91**, 55 and its conclusion with Indra's complaint about it to Brahmā in what has been counted in this edition as **91**, 56. Obviously, a number of verses, it is not possible to say how many exactly, have been lost for good. As the context happens to be an exclusive feature of the North-Western recension, all the ten manuscripts of which, as available so far, fail to report it, the only thing that could be done under the circumstances, has been to indicate by means of dots that there is a lacuna in the text here. This gap must have occurred at a very early period of the North-Western recensional redaction in as much as all the members of both the groups of its manuscripts suffer from it in common.

9. While reconstructing the text, proper attention has been paid to what is now a generally recognised fact that the epic Sanskrit of Rāmāyaṇa and Mahābhārata and, for the matter of that, of Purāṇas is a unit in itself from the point of view of grammar and syntax. The norm as standardised under the influence of the Pāṇinian School of grammar is, in consequence, not to be sought with too much of rigidity while dealing with this

literature. Variation generally occurs in respect of the division of verbal roots into Ātmane-pada and Parasmai-pada on the one hand and into the ten Gaṇas on the other and of uses of tenses and moods of verbs and cases of nouns. Strength of manuscript authority has been the main determinant in the matter of retention of the epic idiom. In these cases, also, where this authority was found divided in itself, the epic usage, if, otherwise, not incompatible, has been given preference over what may be called the classical one.

10. What has just beeen said about the Epics having their own standard of grammar, applies with remarkable aptness to the process of their observing as well as avoiding Sandhi. Especially, inter-Pāda Sandhi which was obviously thrust upon the original Sandhi-free composition in later times, has in many places resulted in defective prosodial measures. This aspect of textual reconstruction has received due attention and, in so far as practicable, original hiatus has been reinstated.

11. This process of restoration of Sandhi-free composition of Vālmīki's original text has helped very much in normalising many seemingly abnormal measures. It has however to be recognised that there is still sufficient material left which necessitates recognition of a separate epic prosodial norm as applicable to the composition of several metres and as distinct from the one obtaining in classical Sanskrit poetry. Judicious caution has been employed in avoiding violation of this aspect of the text in any way.

12. Finally, it has to be mentioned that of all the factors leading to constitution of the text in the present edition, the process of emendation has but very sparingly been employed. It has in fact been only the last resort when every other cognizable principle has failed to help make the situation clear. In all those cases where

emendation has been sought to be introduced, original manuscript corruption has been kept intact as an integral part of the text followed by a query mark and proposed emendation inside round brackets.

13. There are a few cases where, while the sense is not clear, it has not been possible to suggest any emendation or any other way out of the difficulty. In all these cases, and, they are not too many, a query mark has been used to indicate the doubtful nature of the situation. This mark changes places, at the end of the first line or the second line or after the numeral indication of a verse, according as a particular line of a verse or a verse as a whole is affected by dubiousness of significance.

14. A complete inter-recensional collation of every stanza, linewise, is a special feature of this edition. The left-hand margin is used for collation from the North-Eastern recension and the right-hand margin for that from the Southern one. For the purposes of this collation being carried out in a thorough-going manner, every Anuṣṭubh line and every hemi-stitch of other measures has been adopted as unit of comparison. The letter N. has been prefixed or suffixed to such units as having been exclusively read by the North-Western recension, have no parallels in the North-Eastern or the Southern recensions, in one or both as the case may be. Similarly, when N. is put before the second line of an Anuṣṭubh or the fourth foot of a couplet on the left-hand margin, or, for the matter of that, after the same on the right-hand margin, or before as well as after on both the margins, it indicates that there is no parallel to the whole verse in one or both of the other recensions. Total enumeration of these Ns. will thus show the entire extent of that portion of the text which belongs to the North-Western recension only. In the case of the remaining units and whole verses, corresponding units and whole verses of

the one or both of the other recensions have been numerioally indicated, chapter and verse. In the case of units, first half-s'loka or hemi-stitch is expressed by the abbreviation पू. (=पूर्वार्धे-) and second half-s'loka or hemi-stitch by the abbreviation उ. (=उत्तरार्धे-). This contrivance reveals, at a glance, cases where पू.s of our recension are उ.s of one or both of the other recensions and, *vice versa*, where पू.s of one or both of them correspond to उ.s of this recension.

15. The main function of the critical apparatus as related to every word, foot, line or verse and as given in the form of footnotes to every corresponding page, is faithful registration of all genuine variants and, sometimes, mislections as well, wherever they are found. Every little detail of mutual divergence as obtaining among the manuscripts has been specifically mentioned. Wherever there are cases of textual repetition, transposition, augmentation or loss, the same have been exhaustively reported. Colophons have been copied out and internal textual sequence as well as division has been duly indicated. Peculiar faults, wherever found, have been pointed out. All such passages as have not been incorporated in the body of the text as edited, have been fully recorded here. In a word, combination of the text as adopted with tbe critical apparatus may be expected to present a complete picture of the basic manuscript material. Occasionally, there will also be found critical references to parallel readings in the other recensions and occurrences of peculiar Sandhi or hiatus in the text. Although, from an ideal point of view, a critical edition as this is, it could well have ignored to include presentation of certain clear cases of graphical error, the same has been permitted if only to afford a full view of the erratic tendencies which copyists of manuscripts generally exhibit and which, in consequence,

could be studied with advantage by scholars engaged on identical or similar work of textual selection or evaluation. Finally, it has to be mentioned that corresponding number of a foot-note when put at the top of the single Virāma-daṇḍa of a half-s'loka, indicates that the same refers to a particular half-s'loka only and when put at the top of the terminal double daṇḍa following the number of a s'loka or couplet, that the same refers to the entire s'loka or couplet.

16. In conclusion, a passing reference may now be made to a matter which is primarily related more to the form of scriptorial presentation of the text as edited than to the actual process of its editing. Owing to inter-vocable coalescence, a Sanskrit text sometimes becomes a subject of difficult and doubtful comprehension. To obviate this situation, a system of showing every vocable separately while retaining external Sandhi, has been devised and followed in a thorough-going manner. Thus, final consonants have been in a way accorded an independent typographical status in juxtaposition to the vowels and consonants following them, *e.g.*, रात्रिरित्रो० > रात्रिर् इत्रो० (**23**, 8), अवेक्षितमिदं > ०म् इदं (**24**, 4), रोषयन्नेव > ० न् एव (**35**, 17), ह्यसंत्रस्त: > ह्य् असं० (**4**, 7), गात्रात्तत्र > गात्रात् तत्र (**33**, 1) and इमांल्लोकान् > इमांल् लोकान् (**35**, 29). In cases of homo-vocal elongation and regressive diphthongal absorption of अ, the signs ऽ and ऽऽ have been used to indicate that second members in these phenomena are short and long respectively, *e. g.*, वरार्हा: > वराऽर्हा: (**3**, 14), मारुतात्मज: > मारुताऽऽत्मज: (**4**, 13), इतीवामन्यत > इतीऽवाऽमन्यत (**5**, 63), हरीश्वरान् > हरीऽऽश्वरान् (**30**, 1), ०बाहूत्तर० > ०बाहूऽत्तर० (**87**, 26), बाहूरू > बाहूऽऽरू (**43**, 36), वायसेकुरुंथा: > वायसेऽकुरुथा (**35**, 27) and अमोघोयम् > अमोघोऽयम् (**35**, 33). Components of prepositional as well as nominal, adjectival, and adverbial compounds have been distinctly shown by putting a hyphen (-) between them, *e.* g., निश्वसन्त्यतिदु:खार्त्ता > नि-

श्वसन्त्य्-अति-दुःखार्त्ता (20, 8), व्यसृजत्>व्यू- असृजत् (20, 9), प्रसन्न-ताराधिपतुल्यदर्शनम् <प्रसन्न-ताराऽधिप-तुल्य-दर्शनम् (8, 76), उत्तिष्ठते>उत्-तिष्ठते and प्रसुप्तानां>प्र-सुप्तानां (6, 34). In compounds, the prepositional portion, whether consisting of one Preposition or more than one, has been treated as one, consolidated unit for the purposes of its afore-said bifurcation from the verbal, nominal, adjectival or adverbial component, *e.g.*, अतिप्रमाणा>अतिप्र-माणा (54, 19), संप्रविष्टः>संप्र-विष्टः (56, 44), समुपचक्राम>समुप-चक्राम (57, 9) and अभिनिर्दिश्य>अभिनिर्-दिश्य (61, 14). But when a prepositional compound has entered into further composition, the same has been separated as an undivided unitary component *e. g.*, सुव्यवस्थितमन्त्रेण>सुव्यवस्थित-मन्त्रेण (81, 5), सर्वलोकविमानिना>सर्व-लोक-विमानिना (81, 6), अनामयम्>अन्-आमयम् (81, 6) and कार्यनिश्चयं>कार्य-निश्चयं (81, 7).

अथ

पश्चिमोत्तरशाखीये

वाल्मीकीय-रामायणे

सुन्दर-काण्डम्

१पू] स सागरमनाधृष्यं, विक्रम्य हरिपुंगवः ।
२पू] त्रिकूटस्य तटे लंकां, स्थितः स्वस्थो निरैक्षत ॥१॥[1] [१
ततः पादप-मुक्तेन, पुष्प-वर्षेण वीर्यवान् ।
N] अभिवृष्टः[3] स्थितस्तत्र, बभौ पुष्प-मयो यथा ॥२॥[2] [२
२उ] सार-वान् सागरस्यान्ते, निपत्योत्तम-विक्रमः[4] ।
३ पू] समाश्वस्य[5] कपिस्तत्र, न ग्लानिं सोऽध्यगच्छत[6] ॥३॥[2] [३
N] आत्मसंस्थं[7] मनः[8] कृत्वा, चिन्तयामास[9] वानरः । [N
३उ] शतान्यहं[10] योजनानां, पूर्वेयं[11] सुबहून्यपि ।
किं पुनः सागरस्यान्तं, परिसंख्यात-योजनम्[12] ॥४॥[2] [४
४] स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः, प्लवतामपि चोत्तमः ।[2]

---

१. ल₁—निरीक्षते ।
२. फ च—त्रुटितः पाठः ।
३. रा—साभिवृक्षः ।
४. ब ल₁ ल₂ प्र—निमज्योत्त० ।
रा—निमज्जो० ।
५. आ ब ल₁ ल₂ प्र—समाश्वास्य ।
अ—समागम्य ।
६. अ—ग्लानिमध्यगच्छत ।
ल₁—ग्लानिं चाध्य० ।
ल₂— ०निं चाधि० ।
प्र रा—चाऽधिगच्छति ।
७. आ—आत्मसंस्थां ।
अ—आत्मसत्वं ।
८. अ—स विश्रान्तः ।
९. अ—स्मयमानोऽभ्यचिन्तयत् ।
आ—स्मयमानो ऽभ्यचिन्तयत् ।
१०. अ—योजनानां सहस्राणि ।
११. ब म अ ल₁ ल₂ प्र—क्रमेयं ।
रा—क्रमेण ।
१२. ब म ल₁ ल₂ प्र रा—०संख्यानगोचरम् ।
अ—अत्र संख्या न गोचरा ।

जगाम मतिमान् लंकां, लंघयित्वा महोदधिम् ॥५॥[1] [५
५] शाद्वलानि च नीलानि, माल्यवंति[2] वनानि च ।
गन्धवंति च मध्येन[3], जगाम नगवंति[4] च ॥६॥[1] [६
६] शैलांश्च[5] तरु-संच्छन्नान्, वन-राजीश्च पुष्पिताः ।
N अतिचक्राम तेजस्वी, हनुमान् पवनाऽऽत्मजः[6] [7]॥७॥[1]
स तस्मिन्नचले[8] तिष्ठन्, वनान्युपवनानि च ।
N] पर्वताग्रे[9] च तां लंकां, ददर्श हनुमान्[10] कपिः ॥८॥
शालान् तालान्[11] कर्णिकारान्[12], खर्जूराऽऽम्रांश्च[13] पुष्पितान् ।
७] पियालान्[14] मुचुकुन्दांश्च[15], कुटजान्[16] केतकानपि[17] ॥९॥[1] [७

१. फ च—नास्ति । त्रुटितः पाठ ।
२. अ—शालवन्ति ।
३. ब म ल$_{1}$ प्र—गंधेन ।
ल$_{2}$—गंधानि ।
४. अ—नभवन्ति ।
५. ब प्र—शिलाभिश्चाभिसं० ।
अ—शैलांश्च तरुसंपन्ना० ।
६. अ—मारुतात्मजः ।
ब प्र रा—प्लवगर्षभः ।
७. ल$_{1}$, ल$_{2}$—नास्ति ।
८. ब प्र रा म—स च तास्मिन् वने ।
९. ब प्र ल$_{1}$, ल$_{2}$—सपर्वतां ।
१०. ब म ल$_{1}$, ल$_{2}$ प्र रा—पवनात्मजः ।
११. ब प्र—स नलान् ।
म ल$_{2}$—सरलान् ।
ल$_{1}$—सनकान् ।
रा—कनकान् ।
१२. ब प्र म ल$_{1}$, ल$_{2}$ रा—कर्णिकारांश्च ।
१३. रा—खर्जूरांश्च स पुष्पि० ।
१४. ब म प्र—पियालांश्च ।
ल$_{2}$—प्रियालांश्च ।
रा—पयालांश्च ।
ल$_{1}$—मिथालांश्च ।
१५. ब म प्र ल$_{1}$, ल$_{2}$ रा—पुलिंदांश्च ।
१६. रा—कटकान् ।
१७. अ—कंटकानपि ।
रा—केटकानपि ।

N] प्रियङ्गून् नागवृक्षांश्च[1], नीपान् सप्तच्छदांस्तथा[2] ।
पनसान् कोविदारांश्च, करवीरांश्च[3] पुष्पितान् ॥१०॥[4] [१०
८] पुष्प-भार-विबद्धांश्च[5], तथा मुकुलितानपि[6] ।[7]
पादपान् विहगाऽऽकीर्णान्[8], पवनोद्धूतमस्तकान् ॥११॥[9] [११
९] हंसकारण्डवाऽऽकीर्णा, वापीः[10] पद्मोत्पलाऽन्विताः[11] । [१२पू
नदीः शुभ्र-जलाश्चैव[12], चक्रवाकोपशोभिताः[13] ॥१२॥ [N
१०] आक्रीडान् विविधान्[14] रम्यान्, विविधांश्च जलाशयान् । [१२उ
संवृतान् विविधैर्वृक्षैः, सर्वत्र कुसुमोज्ज्वलान् ॥१३॥
११] उद्यानानि च रम्याणि, निरीक्ष्य कपि-सत्तमः । [१३
N] ददर्श मतिमान् लंकां, निविष्टां गिरिमूर्धनि ॥१४॥
१२पू] आससादाऽथ[15] लक्ष्मीवान्, लंकां रावणपालिताम् । [१४पू
N] समन्ताद् विचरद्भिश्च, राक्षसैरभिरक्षिताम् ॥१५॥ [१५उ

१. ब प्र—०ङ्गूनागवृक्षांश्च ।
म रा—०ङ्गून्नागवृक्षांश्च ।
अ—०ङ्गूर्नागवृक्षांश्च ।
ल$_2$—ङ्गुनगवृ० ।
२. ब ल$_2$ प्र—सप्तच्छदानपि ।
३. अ—०राम्रश्च ।
४ ल$_2$ रा—नास्ति ।
फ च—त्रुटितः पाठः ।
५. आ—०रपिनद्धांश्च ।
अ—०भारावन० ।
६. म—मुकुलतानपि ।
७. ल$_2$—नास्ति ।
८. ब म ल$_2$ प्र रा—विहगांस्तत्र ।
९. फ च—त्रुटितः पाठः ।
१० अ—वाप्यः ।
११. ब म प्र रा ल$_1$ ल$_2$—०लावृताः ।
१२. ल$_1$—०लास्तत्र ।
१३ ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—पाद-पैरुपशो० ।
१४. ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—धारण्या-न्विविधांश्च ।
१५. ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—०साद-च क० ।
अ—०साद सलक्ष्मी० ।

१५पू] परिखाभिरगाधाभिः[1], समन्तात समलंकृताम् । [N
सीताऽपहरणोत्थेन, राम-तापेन तापिताम् ॥१६॥ [१५पू
N] काञ्चनेनाऽऽवृतां[2] रम्यां, प्राकारेण महापुरीम् ।
गृहैश्च गिरि-संकाशैः, शारदाऽम्बुद-सन्निभैः[3] ॥१७॥ [१६
N] पाण्डुराभिः[4] प्रतोलीभिर्, ऊर्ध्वाभिरुपशोभिताम्[5] ।
१७पू] अट्टालकशताऽऽकीर्णां, पताका[6]-ध्वज-मालिनीम् ॥१८॥ [१७
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्, युतां भक्ति-विचित्रितैः[7] ।
N] ददर्श लंकां[8] हनुमान्, दिवि देवपुरीमिव ॥१९॥ [१८
२३उ] गिरि-मूर्ध्नि स्थितामुच्चैः, पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ।
ददर्श स कपिः श्रीमान्, पुरमाकाशगं यथा[9] ॥२०॥ [१९
N] पालितां राक्षसेंद्रेण, निर्मितां विश्वकर्मणा । [२०पू
N] प्लवमानामिवाऽऽकाशे, ददर्श हनुमान् कपिः ॥२१॥
२४उ] द्वारमुत्तरमारुह्य[10], चिन्तयामास वानरः । [२२

१. फ ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—०खाभिः सपद्माभिः ।
२. रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—सौवर्णेना० ।
फ—काञ्चनैरावृतां ।
३. ल$_1$—नास्ति ।
४. ब म ल$_2$ प्र रा—प्रचुराभिः ।
५. आ—०लीभिः कक्षाभिरु० ।
ब म प्र—०लीभिश्चार्वीभिर० ।
रा—०लीभिः सर्वाभिरु० ।
ल$_2$—०लीभिरुच्चाभिरु० ।
६. आ—पताकाद्यैश्च भूषितां ।
७. फ—०नै रम्यैर्जम्बैरति विचित्रिताम्
म ल$_2$ प्र—०दिव्यैः लम्भैरति-विचित्रिताम् ।
ल$_1$—०र्दिव्यैः स्तम्भैरति-विचित्रितां ।
८. अ—हनुमांल्लंकां ।
९. ब ल$_1$ प्र रा—पुरमार्गं गतस्तथा।
ल$_2$—मेरोः मूर्ध्नि दिवं यथा ।
१० फ ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—०रमासाद्य ।

२४पू] कैलास[1]-शिखर-प्रख्याम्, आलिखन्तीमिवांबरम् ॥२२॥

दीप्य[2]मानामिवाऽऽकाशे, काञ्चनैर्भवनोत्तमैः । [२३

N] संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्, नागैर्भोग-वतीमिव ॥२३॥ [२४पू

वप्र-प्राकार-ज[3]घनां, विपुलांऽबु[4]-धरांबराम् ।

N] शतघ्नी-शूल[5]केशाऽन्ताम्, अट्टालक-वतंस[6]काम् ॥२४॥ [२१पू

१.६उ] अचिन्त्[7]यां सु[8]कृत-स्पर्शां, कुबेराऽध्यु[9]षितां पुरीम् । [२४उ

दंष्ट्रिभिर्बलिभिः[10] शूरैः,[11] शूल-पट्टिश[12]-पाणिभिः ।

N] रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्, गुहा[13]माशी-विषैरिव ॥२५॥ [२५

२५उ] त[14]स्यां च महतीं गुप्तिं, प्राकारं च निरीक्ष्य सः ।

रावणं चा[15]पि बलिनं, चिन्तयामास वानरः ॥२६॥ [२६

१. आ अ प्र—कैलाश० ।

२. आ—क्रीडमाना० ।
फ—दीपमालाभि० ।
म ल१ ल२ प्र रा—लीयमानाभि० ।

३. आ—०रसंयुक्तां ।

४ आ—पताकोद्भूतमालिनीम् ।
म ल१ प्र रा—पिपुलैर्भवनैर्वृताम्
अ ल२—विपुलां भवनावृताम् ।

५. ब म ल१ प्र रा—०घ्नीशतके० ।

६. फ—महाट्टालवरांशुकाम् ।
ल२ रा—अट्टालकावतं० ।

७. फ ब—अचिंत्यां ।

८ फ—सुकृतायेव ।

९. रा कुबेराध्युषितां ।

१०. ल१—०भिर्बहुभिः ।

११. आ—गुप्तां ।

१२. फ अ—शूलमुद्गरपाणिभिः

१३. फ—०र्महीमा० ।

१४. फ—तस्याश्च ।
ल२—रम्यां च ।
रा—तस्यां स ।

१५, फ—चाति० ।

२६] आगताऽपीह[1] हरयो, भविष्यन्ति[2] निरर्थकाः ।
न हि युद्धेन वै[3] लंका[4], शक्या[5] नाऽन्वेषणेन च ॥२७॥ [२७
२७] इमां सुविषमां दुर्गां, लंकां[6] रावण-पालिताम्[7] ।
प्राप्य[8] दाशरथी रामः, किं करिष्याति राघवः[9] ॥२८॥ [२८
२८] अवकाशो न साम्नश्च[10], राक्षसेष्वधिगम्यते[11] ।
न दानस्य[12] न भेदस्य, नैव युद्धस्य दृश्यते ॥२९॥ [२९
२९] चतुर्णामेव हि गतिर्, वानराणां महात्मनाम् ।
बालिपुत्रस्य नीलस्य, मम राज्ञश्च[13] धीमतः ॥३०॥ [३०
३०] यावज् जानामि वैदेहीं[14], यदि जीवति वा न वा ।
३१] इमां सुविषमां दुर्गां, विचिन्वे च महापुरीम्[15] । [N
N] तत्रैव[16] चिन्तयिष्यामि, दृष्ट्वा तां जनकाऽऽत्मजाम् ॥३१॥ [३१उ

---

१. ब म ल१ ल२ प्र रा – आगता श्चेह ।
२. फ—भवन्तीह ।
३. फ—वै ।
४. म ल२—लंकाँ ।
५. आ—शक्या चान्वेषणे अपि । फ—शक्या ह्यन्वेषणेन वा । ब म ल१ ल२ प्र रा—प्राकारान्वेषणेन वा । (द्वितीयः पादः विमर्शापेक्षः । शकेरर्थविशेषयोगः क्रियान्तरमाध्यमनिरपेक्षं सकर्मकत्वं च द्रष्टव्यम् ।)
६. फ—लंकां ।
७. फ—राक्षसेन्द्रेण पालितां ।
८. फ—अत्र ।
९. अ—रावणं ।
१०. ब ल१ ल२ प्र रा—साम्नस्तु । म—सांत्वस्तु ।
११. ब म ल१ ल२ प्र रा—राक्षसैः चाधिग० । आ—राक्षसेष्वधिगम्यते । अ—राक्षसेनाधिगम्यते ।
१२. रा—धनस्य ।
१३. अ—सूर्यात्मजस्य च ।
१४. ब ल१—वैदेही ।
१५. ल१—पुरीं रावणपालितां । प्र—विचिन्वस्य महापुरीं ।
१६. अ—तथैव ।

ततः[1] स चिन्तयामास, मुहूर्तं कपि-कुञ्जरः[2] ।
N] गिरि[3]शृंगे स्थितस्तस्मिन्, रामस्याऽभ्युदये स्थितः[4]॥३२॥ [३२
३१उ] अनेन[5] रूपेण मया, न शक्या[6] रक्षसां पुरी ।
प्रवेष्टुं राक्षसैर् गुप्ता, क्रुद्धैर्[7] बल-समन्वितैः ॥३३॥[8] [३३
३२] उग्रौ[9]जसो महावीर्या, बलवन्तश्च राक्षसाः ।
वञ्चनीया मया सर्वे, जानकीं परिमार्गता ॥३४॥[10] [३४
३३] लक्ष्या[11]ऽलक्ष्येण रूपेण, रात्रौ लंका[12]मिमां पुरीम्[12] ।
प्रवेष्टुं प्राप्त-कालं मे,[13] कृत्यं[13] साधयितुं महत् ॥३५॥ [३५
N] स[14] पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा, सुदुर्धर्षां सुरैरपि ।
३४उ] हनुमांश्चिन्तयामास, मुहूर्तं कपि-कुञ्जरः ॥३६॥[15] [३६
केनोपायेन पश्येयं[16], मैथिलीं जनकाऽऽत्मजाम् ।
३५] अदृष्टो राक्षसेंद्रेण, रावणेन दुरात्मना ॥३७॥ [३७
३६पू] न विनश्येत् कथं कार्यं, वैकल्यं[17] न कथं भवेत् ।[18] [३८पू

---

१. फ—पर्व ? अ—एतत् सं० ।
२. रा म—कपिपुंगवः ।
३. फ—शैलशृंगे । अ—गिरिशृंग० ।
४. फ— ० दये रतः । फ अ—भिन्नाः । ० दयोद्यतः ।
५. अ—अनेनैव तु रूपेण ।
६. ब ल$_1$ रा—शक्यं राक्षसीं पुरीं ।
७. फ—क्रूरैर्बलसम० । म ल$_1$ ल$_2$ रा—नागैर्भोगवतीमिव ।
८. प्र नास्ति ।
९. अ—उग्रयोधा ।
१०. ब ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—नास्ति ।
११. ब म ल$_1$ ल$_2$—लक्ष्याऽलक्ष्याऽऽत्मरूपेण ।
१२. अ—लंका मया पुरी ।
१३. फ—हि नित्यं । म ल —मेतत्वं । अ—वै कृत्यं ।
१४. ब म रा ल$_1$ ल$_2$ अ—तां ।
१५. प्र—नास्ति ।
१६. फ—प्रवेश्येयं । अ—पश्य मि ।
१७. ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—वैक्लव्यं । फ—वैकृत्यं ।
१८. अतः परमाधिकः पाठः—

म अ—एकां कथं च पश्येयं, रहिते जनकात्मऽऽजाम् ।
सन्तोऽप्यर्था विनश्यन्ति, देशकालविरोधिनः ॥

३९उ] लंघनं[1] तु समुद्रस्य, कथं[2] नु न वृथा भवेत् ॥३८॥ [४०उ
मयि दृष्टे तु[3] रक्षोभी, रामस्य विदिताऽऽत्मनः ।
४०] भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं, रावणाऽनर्थमिच्छतः[4] ॥३९॥ [४२
कथं[5] शक्यमिह स्थातुम्, अविज्ञातेन[5] राक्षसैः ।
४१] अपि राक्षस-रूपेण, न शक्यमटितुं[6] मया ॥४०॥ [४३
वायुरप्यत्र[7] नाऽज्ञातः, चरेदिति मतिर्मम ।
४२] न ह्यस्त्यविदितं[8] किञ्चिद्, राक्षसानां बलीयसाम् ॥४१॥ [४४
इहाऽहं[9] यदि तिष्ठामि, स्वेन[10] रूपेण संवृतः ।
४३] विनाशं शीघ्रमेष्यामि[11], भर्तुरर्थश्च[12] हास्यते[12] ॥४२॥ [४५
तदहं स्वेन[13] रूपेण, रजन्यां ह्रस्वतां गतः ।
४४] लंकामभि-पतिष्यामि, राघवस्याऽर्थ-सिद्धये ॥४३॥ [४६
रावणस्य पुरीं रात्रौ, प्रविश्य सुदुरासदाम्[14] ।

विक्लवं दूतमासाद्य, तमः सूर्योदये यथा ।
अर्थाऽनन्तरे बुद्धिर्निश्चिताऽपि न शोभते ॥
घातयन्ति हि कार्याणि, दूताः पण्डितमानिनः '

१. ब ल$_1$ प्र रा—लंघनं च ।
२ ब म ल$_1$ प्र रा—न निरर्थं कथं ।
ल$_2$—लंघनं नु वृथा० ।
३. ब ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—दृष्टेपि । अ—पृष्टे तु ।
४. फ—रावणेनार्थमि० ।
५. ब ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—नहि शक्यं क्वचित्स्थातुम० । अ—नहि शक्यमवस्थातुमविज्ञानेन ।
६. फ—शक्या अटितुं । आ—शक्या गमितुं । अ—शक्या माथितुं ।
रा—शक्यं घटितुं ।
७. रा—अहमप्यत्र ।
८ प्र—ह्यस्यावि० ।
९. फ अ—इहैव ।
१०. फ—तेन ।
११. ल$_2$—शीघ्रमिच्छामि ।
१२. ब म ल$_1$ प्र रा— ०र्थश्च हीयते ।
ल$_2$—०र्थः महीयते ।
१३. फ—तेन ।
१४. ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—च दुरा० ।

४५] विचिन्वन् भवनं सर्वं, द्रक्ष्यामि जनकाऽऽत्मजाम् ॥४४॥ [४७
४६पू] इति संचिन्त्य हनुमान्, सूर्यस्याऽस्तमनं प्रति ।
N] आकांक्षन् मनसा वीरो, वैदेह्या दर्शनं तदा ॥४५॥ [४८
४७पू] द्वि-देश-मात्रैः स कपिर्, बभूवाऽद्भुत-दर्शनः । [४९उ
स तु पर्वत-शृंग-स्थः, पुरीमाश्रित्य वानरः ।
N] आलोकयामास तदा, पुरन्दर-पुरीमिव ॥४६॥ [N
५०उ] अनेक-जन-संकीर्णाम्, उद्यान-शत-शोभिताम् ।
५०पू] सुविभक्त-महारथ्यां, चत्वराऽऽपण-मण्डिताम् ॥४७॥ [N
सज्जे-यंत्रोप-करणां, प्रभूत-बले-वाहनाम् ।
५१] हृष्ट-राक्षस-संपूर्णां, सर्व-काम-समृद्धिनीम् ॥४८॥ [N
४२पू] शिला—प्रवाल—वैडूर्य मुक्ता—काञ्चन—राजितैः ।
५४पू] भ्राजमानां गृह-श्रेष्ठैर्, नक्षत्रैर्गगनं यथा ॥४९॥ [N
४८पू] निविष्टां पर्वतस्याऽग्रे, प्रियामंक—गतामिव ।

---

१. ब ल१ रा विचिन्वंश्च वनं सर्वं ।
अ— ० चिन्वन् तं वनं स० ।
फ—विचिन्वन् भवनान् सर्वान् ।
२. फ ल२—मनसा ।
३. ब ल१ प्र रा— ० स्तमयं ।
४. फ अ—तदा ।
५. फ—चकांक्षे ।
अ—आकांक्षे ।
६. फ अ—प्रति ।
७. फ— ०शमात्रं ।
रा—प्रादेशमात्रः ।
८. फ— ०नसंपूर्णांमु० ।
९. ब म ल१ ल२ प्र रा—
०द्यानवनशोभि०
१०. ब ल२ प्र रा— ०पणशोभि० ।
म ल१—चतुरापणशो० ।
११. फ—शस्त्राय० । प्र—मन्त्रयन्त्रो-
पकाराणां ।
१२. ब म ल१ प्र रा— ० तनरवा ।
ल२— ० तवनकाननाम् ।
१३. फ—कृष्णरा० ।
१४. फ— ० मृद्धिदाम् ।
१५. ब अ— ० प्रवालैर्वैडूर्यै० ।
१६. अ— ० नराजितैः । ल२—
० नभूषितैः ।
१७. फ— ० जमानैः गृः० । प्र—
लंकामंगनामिव ।
१८. ब म ल१ ल२ प्र रा—लंकामंक० ।
ल२—लंकामेवग० । प्र—
०जमानां गृहैः ।

५६पू] उत्सिक्तैरवलिसैश्च,[1] राक्षसैरावृतां पुरीम् ॥५०॥ [N
प्रदोष-काले हनुमान्, तूर्णमुत्प्लुत्य[2] पर्वतात् ।
N] प्रविवेश पुरीं लंकां, सुविभक्त-महा-पथाम् ॥५१॥ [५०
प्रासाद-मालां विततां,[3] स्तंभैः काञ्चन[4]-राजतैः ।
N] शातकौम्भ[5]-मयैः शृंगैः, गन्धर्व-नगरोपमाम्[6] ॥५२॥ [५१
ददर्श बहु-भौमांश्च,[7] स प्रासादांश्च वानरः ।
N] तलैः[8] स्फटिक-संवीतैः, प्रासादैः स्वर्ण-भूषितैः ॥५३॥ [५२
N] वैडूर्य-मणि-चित्रैश्च, मुक्ता-रजत[9]-चित्रितैः । [५३पू
५४पू] भ्राजमानां गृहं-श्रेष्ठैर्,[10] विद्युद्भिरिव चित्रितैः[11] ॥५४॥ [N
तालैः[12] शुशुभिरे तानि,[13] भवनान्यत्र[14] रक्षसाम्[15] ॥५५॥ [५३उ
N] काञ्चनानि विचित्राणि, तोरणान्युच्छ्रितानि च ।
N] लंकामुद्योतयामासुः, सर्वतः समलङ्कृताम्[16] ॥५६॥ [५४
६१उ] अचिन्त्यामद्भुताऽऽकारां, दृष्ट्वा लंकां महाकपिः ।

---

१. आ म—० क्तैरविलि० । फ—०कैश्चावलि० । प्र—०क्तैरंकलि० ।
२. ब म ल१ ल२ प्र रा—०मुत्प्लुत्य वेगवान् ।
३. अ—० मालाविततैः । ल२—० मालाविततां ।
४. अ प्र—० नराजितैः ।
५. आ—शान्तकौ० । फ—शातकुम्भ० । प्र—शाम्तुकौ० ।
६. ब फ म ल१ ल२ प्र रा—०रोपमैः ।
७. ल१ आ फ म ल२ प्र—सप्तभौमांश्च । रा—सुप्रभांश्च स ।
८. आ—स्थूलस्फ० । फ—स्थलैः स्फ । ल१—तालैः स्फ० ।
९. ब अ—० राजत ।
१०. ब म अ ल१ ल२ रा—०नां गिरिश्रेष्ठै० ।
फ—० नैर्गृहैः० ।
११. अ—तोयदैः ।
१२. आ—तैरतैः । फ—रत्नैः । म अ ल२ प्र रा - तलैः ।
१३. आ—ऽतीव ।
१४. आ—० नान्येव । अ—० नान्यपि ।
१५. आ—राक्षसैः । प्र—राक्षसा ।
१६. ब म ल१ ल२ प्र रा—रजतैर्भूषिता० ।

६२पू] आसीद्विषण्णो हृष्टश्च, वैदेह्या[1] दर्शनोत्सुकः ॥५७॥ [५५

तां पांडुराऽभ्राऽऽभ-विमान[2]े-मालिनीं,
म[3]हार्ह-जांबूनद-चित्र-तोरणाम् ।
यशस्वि[4]नीं रावण-बाहु-पालितां,
N] निशाचरैर् भीमबलैः समाऽऽवृताम् ॥५८॥ [५६

चन्द्रोऽस्य[5] साचिव्यमिवाऽऽशु[6] कुर्वन्,
तारागणैर् मध्य-गतो वि-राजन्[7] ।
ज्योत्स्ना-वितानेन वितत्य[8] लोकान्[9],
N] उत्-तिष्ठं[10]तेऽनेक-सहस्र-रश्मिः ॥५९॥ [५७

शंख-प्रभं क्षीर-मृणाल-तुल्य[11]म्,
उद्-गच्छ[12]मानं दिवि[13] भासयंतम् ।
ददर्श चन्द्रं स कपि-प्र-वीरः,
N] पोप्लू[14]यमानं स[15]रसीऽव हंसम् ॥६०॥ [५८

इत्या[16]र्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे हनुमल्लं[17]काप्रवेशो
नाम प्रथमः सर्गः[18] ॥१॥

---

१. ल$_1$—सीतासंद० ।

२. आ फ अ—पाण्डुरोद्भूतवि० ।

३. फ—प्रकृष्टजा० । ल$_1$—महाद्रिजा० ।

४. फ—विवेश वै ।

५. रा—चन्द्रस्य । अ फ—चन्द्रं ।

६. फ—खमाविध्यमि० । अ—खमाधिक्यमि० । म ल$_1$ प्र रा—व्यमिवापि कु० ।

७. ल$_1$—विराजयन् ।

८. म प्र—विर्षित्य । रा—विचित्य ।

९. ल$_2$—लोक० । ब म प्र रा ल$_1$—लोकं ।

१०. ल$_2$— ०मुत्तिष्ठता० । ब म ल$_1$ प्र रा—समुत्थितो० ।

११. ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—वर्णं० । फ—गौरं० ।

१२. आ— ०मुद्यम्य० । फ—०मुद्यन्तमाशा० ।

१३. आ अ—व्यवभा० । फ—निशि ।

१४. ब म ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—प्रोड्डीय० ।

१५. फ—शरदीव हंसः ।

१६. फ—इति श्री ।

१७. ध—हनुमच्चिंता । आ—हनुमत्प्रवेशो ।

१८. फ म अ ल$_1$ ल$_2$ प्र रा—सर्गः ।

ललम्बे[1] शिखरे रम्ये[2], लम्ब–तोयद[3]–सन्निभः ।
N] सत्त्वमाऽऽस्थाय मेधावी, हनूमान्[4] मारुताऽऽत्मजः ॥१॥ [१
निशि लंकां महा–सत्त्वो[5], जगाम कपि–कुञ्जरः ।
N] रम्यां काञ्चन-वेश्माऽऽढ्यां[6], पुरीं रावण–पालिताम् ॥२॥ [२
N] शारदाऽभ्र[7]–गण-प्रख्यैर्, भवनैः प्रति-मण्डिताम्[8] । [३पू
५७उ] चण्ड[9]–मारुत–संह्रादां[10], यथा[11] स्वर्गेऽमरावतीम्[12] ॥३॥ [६पू
५८पू] चारु–तोरण–निर्–यूहां[13], पाण्डुर–द्वार–गोपुराम् । [४उ
४९पू] सागरोपम[14]-निर्घोषां, सागराऽनिल-वीजिताम्[15] ॥४॥ [३उ
सुवर्ण[16]-खचितां गुप्तां, तथैव विटपावतीम् । [४पू
N] भुजंग-चरिता[17]मुग्रां, शुभ्रां[18] भोग-वतीमिव ॥५॥

---

१. आ ल₂—सलम्ब० । म—ललम्ब । अ—प्रलम्ब० ।
२. आ—लंव । अ—तस्मिन् ।
३. ब रा ल₂ अ— ० दसन्निभे । ल₁—लसत्तोयदसन्निभे ।
४. ब—हनुमान् ।
५. अ—हिमशको ।
६. ल₂— ० वेशाढ्यां ।
७. रा— ० भ्रघन० । ल₁—शरद-भ्रगणप्राख्यै० । म— ० भ्रगणैः प्र० । अ—शरदम्बुधर० ।
८. फ—परिमं० ।
९. लं₁—चारुमा० । अ–चन्द्रमा० ।
१०. फ—संकाशां ।
११. अ फ—यथैव । अ—यथेन्द्रस्या० ।
१२. आ फ—ह्यमरावतीम् ।
१३. अ— ० निर्य्यूहां ।
१४. अ—अर्णवानलनि० ।
१५. आ— ० लयोजितां । म— ० जीवितां ।
१६. अ फ— ० र्णरचितां । आ— ० र्णरुचिरां ।
१७. फ—भुजगारचि० । ल₁— ० जंगारचितमुग्धां । आ ल₁ ल₂ म प्र अ च—भुजगाचरिता० ।
१८. अ रा ल₁ ल₂ म प्र अ च—शुभ्रां ।

N] आसाद्य स कपिर्हृष्टः, प्राकारमभिपेदिवान् । [७
१६] शातकौम्भेन महता, प्राकारेण सुसंवृताम् ॥६॥ [६उ
साऽभ्रां ज्योतिर्गणाऽऽकीर्णां, विद्युज्ज्वालाऽभिमण्डिताम् । [५
N] महोच्चर्याऽट्टाल-वतीं, यंत्र-शस्त्र-समावृताम् ॥७॥ [N
५९पू] किंकिणी-जाल-निर्घोषां, बहु-रत्न-समावृताम् ।
६०उ] विस्मयाऽऽविष्टहृदयः, पुरीमालोक्य वानरः ॥८॥ [८
५३उ] जांबूनद-मयैर् जालैर्, वैडूर्य-कृत-वेदिकैः । [९पू
५३पू] मणि-स्फटिक-मुक्ताभिः, प्रवाल-कृत-भूमिभिः ॥९॥ [९पू
तप्त-हाटक-निर्-यूहै, रजताऽमल-पांडुरैः । [९उ
N] वैडूर्य-तल-संवाधैर्, हाटकाऽन्तर-तोरणैः ॥१०॥ [१०पू
४९उ] क्रौंच-बर्हिण-संघुष्टे, राज-हंस-निषेवितैः ।
६०पू] तूर्याभरण-निर्घोषैः, सर्वतः प्रतिनादिताम् ॥११॥ [११

१. अ आ—सहसा हृष्टः । ब रा ल१ म प्र—च कपि० ।
२. बफ रा ब ल१ प्र—प्राकारं सोऽभ्युपेयिवान् । ल२ — ० रमभ्युपेयि० ।
३. आ—प्रकारेण ।
४. ब ल१ प्र—समावृतां ।
५. फ—साभ्र० ।
६. आ— ० द्युज्ज्वाला० ।
७. अतः परमधिकः पाठः— अ—

विद्योतमानां शरदि, द्यामिव द्युतिशालिनीम् ।

८. ब च—महाचय० । म रा ल१—महाश्रया० । अ—महीशया० । ल२—अभ्रलिहा० ।
९. फ अ—किंकिनी० ।
१०. ब रा ल१ ल२ अ च म प्र—बहुरक्षः स० ।
११. ल२— ० तवेदिभिः ।
१२. आ—मणिस्फाटिक० ।
१३. ब रा ल१, ल२ म प्र— ०र्यूहराज० । अ— ० निर्यूहै रा० । —० निर्यूहां रा० । आ—रज० ।
१४. ब ल१ ल२ म प्र रा च— ०लसंपातै० । अ फ—संपाद्यै० ।
१५. ब रा ल१ प्र म अ च— ०र्हाटकोत्तरवेदिकैः ।
१६. अ— ० वर्हण० ।
१७. च— ० हंसैर्निसे० ।
१८. च—तूर्यावरण० ।

६१पू] विश्वैकसार-प्रतिमां, समीक्ष्य[1] नगरीं तदा[2] ।
N] खमिवोत्पतितां[3] कामात्[4], जहर्ष हनुमान् कपिः ॥१२॥ [१२
६२उ] तां समीक्ष्य पुरीं लंकां, राक्षसाधिपतेः शुभाम् ।
अनुत्तमामृद्धि[5]-युतां, चिन्तयामास वानरः ॥१३॥ [१४
६३] नेयमन्येन[6] नगरी, शक्या[7] धर्षयितुं[8] बलात् ।
६४पू] रक्षिता[9] राक्षसबलैर्[10], उद्यताऽऽयुध-शालिभिः ॥१४॥ [१४
N] कुमुदांगदयोश्चापि[11], सुषेणस्य[12] तथा[13] कपेः[14] ।
प्रसिद्धेयं[15] भवेद्[16] भूमिर्, मैंद-द्विविदयोरपि[17] ॥१५॥ [१५
६५] कुमुद्वतस्तनू[18]-जस्य, हरेश्[19] च कुशपर्वणः ।
ऋक्षस्य केतुमालस्य, मम चैव गतिर्भवेत् ॥१६॥ [१६
६६] समीक्ष्य तु[20] महाबाहो, राघवस्य पराक्रमम्[21] ।
लक्ष्मणस्य च विक्रांतं[22], तेन हृष्याम्यहं पुनः ॥१७॥ [१७

---

१. रा च—त्वखोक० । अ—द्यतां युद्धपाणिभिः ।
२. फ—समीक्ष्यानन्दवांस्तथा ।
३. फ ब $ल_1$ $ल_2$— ० त्पतितुं । अ च—यमिवोत्पतितुं । म प्र—० त्पतितं ।
४. फ—कामो ददर्श । च—कामं जहर्ष । रा—कामाज्जहर्श ।
५. फ च— ० त्तमां वृद्धि० ।
६. फ—नान्यैर्न मन्ये न० । च—नियमन्येन नगरीं ।
७. फ—सहायैर । च—शक्यां ।
८. फ—धार्षितुं । रा—दर्शयितुं ।
९. फ—राक्षितां ।
१०. $ल_1$— ० सश्रेष्ठैरुदिता । प्र—० युधशाखिभिः । अ— ०तैरु-
११. $ल_1$ प्र—कुसुमां० ।
१२. फ प्र—सुखेणस्य ।
१३. $ल_2$—महा० ।
१४ फ—तयोः ।
१५ फ—संविधेयं ।
१६. प्र—तथा ।
१७. फ— ० न्दद्विरदयो० । फ रा ०न्दद्विविधयो० ।
१८. ब रा $ल_1$ $ल_2$ म प्र—कुशध्वजतनू० ।
१९. आ—कपेश्च वृषपर्वेऽत्रणः ।
२०. $ल_2$—च ।
२१. फ—महात्मनः । प्र-पराक्रमात् ।
२२. फ रा म प्र —वीरस्य । अ—विक्रांते ।

सर्ग१] संरक्त[1]-वसनां दिव्यां, कोष्ठा[2]ऽऽगाराऽवतंसकाम्[3] ।
१] शस्त्र-यन्त्र-वतीमृद्धां[4], प्रमदामिव भूषिताम् ॥१८॥ [१८
भवनाद् भवनं गच्छन्, ददर्श पवनाऽऽत्मजः । [स०४
N] विविधाऽऽकृति[5]-रूपाणि, भवनानि च सर्वशः ॥१९॥ [९
प्र[6]नष्ट-तिमिरां दीपैर्[7], भास्वरैश्च महा-गृहैः[8] । [स०३
२] नगरीं राक्षसेन्द्रस्य, प्रवेष्टुं रुरुचे कपिः[9] ॥२०॥ [१९
स महा-पथ[10]मासाद्य, मुक्ता-विकृत[11]मुत्तमम् । [स ४-[३उ
६] मातंग[12]-मद-गन्धाऽऽढ्यं, चारु-प्रासाद-संवृत[13]म् ॥२१॥ [N
सा[14] तूर्योत्कृष्ट-निर्नदैः, प्रति-घोष-पुरस्सरैः[15] । [५उ
३] जज्वाल सा तदा[16] लंका, रक्षो-गण[17]-शतैः शुभैः[18] ॥२२॥ [६
ध्वजाऽग्र-सदृशैश् चित्रैः, पद्म-स्वस्तिक[19]-संयुतैः ।

१ फ अ—स रक्त० ।
२. अ—कोष्ठयस्ता० ।
३. म—०वतंसकात् । ब—०वतंसिकां ।
४. फ—०वतीं वृद्धां । ल$_2$—भवनन्यासव० । अ—यंत्रन्यासस्तनी० ।
५. प्र अ फ—०कृतरू० ।
६ ब रा—प्रणष्ट० । आ—प्रनष्टतिमिरे ।
७. रा—दीप्तैर्भा० । म—०पैर्भा सु० ।
८. ब रा च—०महागजैः ।
९. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र च—प्रविश्य च महाकपिः । फ—प्रविश्य रु० अ—पश्यन् स रु० ।
१०. फ अ—०थमास्थाय ।
११. विशेषेण कृतं परिष्कृतं शोभां नीतमित्यर्थो द्रष्टव्यः ।
१२ फ रा प्र अ च—०गंधाढ्यां ।
१३. फ—०दसत्कृताम् । म प्र अ च—०संवृताम् ।
१४. ब रा ल$_1$ म प्र—सतूर्योद्दृष्ट० । ल$_2$—सतूर्योत्सृष्ट० । अ—सतूर्योत्कृष्ट० । च—संतूर्योत्कृष्ट० ।
१५. ब रा प्र—स्तुतिघोषपुरस्कृतं । च—स्तुतिघोषपुरस्कृतां । म—स्तुतिघोषपुरस्कृतैः । अ आ—स्मृतिघोष० ।
१६. रा—महा० ।
१७. रा—रक्षोगणैः श० ।
१८. फ—शुभा ।
१९. फ अ—०कसंस्थितैः । प्र—०कैसकैतैः ।

४] वर्धमान–निवेशैश्[1] च, स्पर्धमान-गृहैस्तथा ॥२३॥ [७
वज्र–वैडूर्य–चित्रैश् च, हैम[2]–जाल–विभूषितैः । [८पू
५] गृहैर्मेधैः (?घैः) पुरी चैवं, शुशुभे द्यौरिवाऽबुदैः[5] ॥२४॥ [७उ
तां चित्र–नानाऽऽभरणां, कपि–राज-हिते रतः ।
८] राघवाऽर्थकरः श्रीमान्, ददर्श च ननंद च ॥२५॥ [८
११उ] शुश्राव मधुरं गीतं, त्रि–स्थान-स्वर-भूषितम् ।
स्त्रीणां मद-समृद्धानां, त्रि-दिवेऽप्सरसामिव ॥२६॥ [१०
१२] शुश्राव काञ्ची-नादं च, नूपुर-स्वन-संहितम् ।
सोपानानां[12] निनादांश्[13] चैव, भवनेषु[14] महा-कपिः । [११पू
१३] आस्फोटित-निनादांश्च, क्ष्वेडितानि[15] च वै तथा ॥२७॥ [११उ
१४उ] स राज-पथमास्थाय, स्थितं रक्षोबलं महत्[16] ।

१. फ—नद्यावर्त॰ रा ल१ ल२ म प्र अ च—वर्धमान॰ ।

२. फ ब रा ल१, ल२ म प्र अ च—हेमजाल॰ ।

३. फ—गृहमुख्यैः । ल१—॰हकार्यैः । गणार्थे बह्वर्थे च मेघमेघशब्दयोः प्रसिद्ध्यभावसामान्येऽपि मुंबई-पाठसंवादाद् च-बतः पाठस्यैव मूलतः प्रवृत्तिः संभाव्यते ।

४. ब—भूयः ।

५. प्र—द्यौरिवाम्बुदैः ।

६. फ—॰क्रमाख्य॰ ।

७. ब—कपीवाज॰ । अ—कथासम॰ ।

८. अ—विलक्षस्व॰ । च ब—तालमंद्रस्वरान्वितम् ।

९. च—॰वेश्वरभामिव ।

१०. प्र—कांचनादं । अ—कांचनीनादं ।

११. आ—नूपरस्वर॰ । अ—नूपुरस्वरसंहितां ।

१२. ल२—सोपमानां ।

१३. ब ल१, ल२ म प्र च—निनादं च । रा—निनदं च ।

१४. फ अ—भवने स ।

१५. फ ल२ अ—॰डितांश्च ततस्ततः । रा—॰डितानि तथैव च ।

१६. ब रा ल१, ल२ प्र—कपिः ।

ददर्श[1] बहुशस्त्राऽऽढ्यां(?ढ्यं),रावणस्य च सोऽनुगा[2](?ग)म्॥२८[१४
१५]दीक्षितान् जटिलान्मुण्डान्, गोजिनाऽम्बर-वासस[3]ः । [१५पू
स्वाध्याय-निरतांस्तत्र, यातुधानान् ददर्श स[4]ः । [१३पू
१६] दर्भमुष्टि-प्रहरणान्, अग्निकुण्डाऽऽयुधांस्तथा ॥२९॥[5] [१५उ
वि-रूपान् बहु-रूपांश्च, विकटान् वामनांस्तथा[6] ।[7] [N
N] पाश[8]-मुद्गर-पाणींश्च, चण्डा[9]ऽऽयुध-धरानपि ॥३०॥ [१६पू
१७पू] अति-स्थूलान्[10] अति-कृशान्, दीर्घ-जिह्वांस्तथाऽपरान् । [१८उ
स ददर्श[11] महाबाहून्[12], राक्षसान् घोर-दर्शनान्[13] ॥३१॥ [N
१८पू] ददर्श[14] बहु-रूपांश्च, वि-रूपांश्चैव[15] सर्वशः[16] । [१९पू
विशाले राज-मार्गे वै[17], स ददर्श महा-कपिः ॥३२॥ [N
२०] स्रग्विण[18]ः स्वनु-लिप्तांगं च, परमा[19]ऽऽभरणाऽम्बरान् । [२१पू

---

१. ब —०र्शाबहुशस्त्रौघान् । आ—०र्श बहुशस्त्राढ्यान् । रा—०बहुशस्त्रौघं । ल$_2$—०र्शाबृहुशस्त्रौघान् । ल$_2$—०र्श बहुशास्त्रं च । म —०र्शावहुशस्त्रौघं । प्र—०र्श बहुशस्त्रौघान् ।

२. ब ल$_1$ प्र —च सानुगान् । ल$_2$ रा—च सोनुगान् । आ फ अ च—वशानुगात् ।

३. ब —०रवाससां ।

४.—ब रा म प्र—ददर्श कपिकुञ्जरः । फ—जातुधानांस्तथैव सः ।

५. अ —नास्ति ।

६. ब—०टान्पनसांस्तथा ।

७. अ—नास्ति ।

८. अ—प्रासमुद्ग० ।

९. फ ब अ—दण्डायुध० ।

१०. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ च—०नति शान् कुब्जान्दीर्घांस्तथापरान् । फ—०लातिविकृतानातिदीर्घांस्तथैव च ।

११. फ ल$_2$ रा—ददर्श स ।

१२ फ रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र च—महाबाहू । अ —महाविद्वान् ।

१३. अ क्रूरकर्मणः ।

१४. फ—विरूपान् ।

१५. अ फ—सुरूपांश्च ।

१६. फ—सुवर्चसः । ल$_2$—सर्वतः । अ—सुसर्वशः ।

१७. फ—तु ।

१८. फ—०ग्विनः सुविलिप्तांगान् । अ—सुखिनः स्वनु० । च—स्रग्विसः स्वनु० ।

१९. फ च —परार्घ्याभर० । ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ च—०रणान्वितान् ।

१८उ] एकाक्षाऽनेक-कर्णांश्च, चेलल्लुम्ब-स्तनोदरान् ॥३३॥ [१६उ
२१पू] विवृतोरु-शिरो-ग्रीवान्, विकटान् उत्कटानपि । [N
१९पू] करालान् भग्न-वक्त्रांश्च, वि-कटान् वामनांस्तथा ॥३४॥ [१७पू
२१उ] परश्व-धरान् उग्रान्(वै), कांश्चिन् मुद्गर-धारिणः । [२०पू
N] तीक्ष्ण-शूल-धरांश्चैव, पाश-पाणींस्तथाऽपरान् ॥३५॥ [२१उ
N] चक्र-तोमर-हस्तांश्च, शिला-पाशाऽऽयुधानपि । [N
२२पू] धन्विनः खाड्गिनश्चापि, शतघ्नी-मुश(?स)लाऽऽयुधान् । [१७उ

१. फ ब ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ—०क्षांश्चैकक० । रा ब—०द्रांश्चैवक० ।

२. आ—०म्बतनूद० । ब रा ल$_1$ ल म प्र च—लंवितौष्ठांस्तनू० । अ—कर्णप्रावरणानपि ।

३. ब रा ल$_1$ ल$_2$ प्र रा म अ च—विकृतोरु० ।

४. अ—विरूपानु० ।

५. आ—०लान्गूढव० । ल$_1$—०लभग्नव० ।

६. आ—शक्तिवृक्षायुधान् कांश्चित्पट्टिशायुधधारिणः । फ—परश्वधधरान्कांश्चित्कांश्चिन्मुद्ग० । प्र—नास्ति ।

७ फ—०तीक्ष्णशूलधरान्कांश्चित् शतघ्नीमुशलायुधान् । अ—०लधरांश्चापि पाशपर्णांस्तथापरान् । च—०लधरांश्चापि प्रासपाणीं० । प्र—नास्ति ।

अतः परमधिकः पाठः—

फ—परिघोत्तमहस्तांश्च, शिलापाशायुधानपि* ।
ब—चक्रतोमरहस्तांश्च, ददर्श स महाकपिः ।

८. फ—पाशपाणींस्तथापरान् ।

अ च—नास्ति ।

९. ब रा ल$_1$ ल$_2$ प्र म

अतः परमधिकः पाठ :-

प्र ब—यष्टिवृक्षायुधांश्चापि, पट्टिसायुधधारिणः† ।
प्र—चक्रतोमरहस्तांश्च, शिलापाशायुधानपि ।

---

* अ—अक्षतोमरहस्तांश्च, शिलाश्चण्डायुधानपि ।

† फ—शक्तिवृक्षायुधांश्चापि, पट्टिशायुधधारिणः ।

भिण्डि-पाल-गदा-हस्तान्, ऋष्टि-हस्तांश्च दंशितान्[1] ॥३६॥[N
N] रावण-स्तव-संयुक्तं, रक्षसां[2] जल्पितं[3] बहु । [१३३
शुश्राव हनुमांस्तत्र, सीताऽन्वेषण-तत्परः ॥३७॥ [१२
N] त्रिविष्टप[4]-निभं दिव्यं[4], दिव्य-नाद-निनादितम्[5] ।
वाजि-हेषित[6]-संघुष्टं, नादितं[7] भूषण-स्वनैः ॥३८॥ [२५
N] रथैर् यानैर् विमानैश्च, शुभैर् द्रुत[8]-हयैस्तथा ।
N] वारणैश्च[9] चतुर्-दन्तै, राजताऽचल-सन्निभैः ॥३९॥ [२६
भूषितं रुचिर[10]-द्वारं, वन्यैश्च मृग-पक्षिभिः । [२७पू
N] राक्षसाऽधिपतेर्गुप्तम्[11], आविवेश गृहं[12] कपिः[12] ॥४०॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका[13]वर्णनं
नाम द्वितीयः[14] सर्ग. ॥२॥

१. फ—०न् रिष्टि ० । अ—०हस्तानासिहस्ता० । फ—०श्च दर्पि० । आ—०श्च दंसि० । अतः परमधिकः पाठ :—

अ—शक्तिवृक्षायुधांश्चापि, पट्टिशायुधधारिणः ।
धन्विनः खड्गिनश्चापि, शतघ्नीमुशलायुधान् ।
परिघोत्तमहस्तांश्च, स ददर्श महाकपिः ।

२. ब रा ल१ ल२ म प्र च—राक्षसैः ।

३. अ—बहुजाल्पितं ।

४. ब रा ल१ ल२ म प्र अ च—०पनिभां दिव्यां ।

५. ब रा ल१ ल म प्र च—०दनिनादितां । अ–०वि ना० ।

६. फ अ—वाजिहे० । रा ल१ ल२ म प्र अ च—०षित संघुष्टां ।

७, रा ल१ ल प्र म च—नादितां

८. ब रा ल१ ल प्र म च—द्रुमहयै० । ल२—शुभहयैस्त० । अ—श्वेतह० ।

९. ब—वानरैश्च । प्र—ऐरावणैः ।

१०. फ प्र—रुचिरं द्वारं ।

११. आ—०पतेगुप्तमा० ।

१२. ब रा ल१ म प्र—गृहं कपिः ।

१३. आ—हनुमल्लंका विचयो । प्र—लंकाविचयो ।

१४. आ फ ब म रा ल१ ल२ प्र च—नास्ति ।

ततः सु-मध्यं गतम् अंशु-मन्तं,
ज्योत्स्ना-वितानं महे उद्भ्रमंतम् ।
ददर्श धीमान् दिवि भानुमंतं,
३] गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमंतम् ॥१॥ [१

लोकस्य पापानि विशार्तयंतं,
महोदधिं चाऽपि समेधयंतम् ।
भूतानि सर्वाणि च राजयंतं,
४] ददर्श शीतांऽशुमथाऽभियांतम् ॥२॥ [२

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दर-स्था,
तथा प्रदोषेषु च सागर-स्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्कर-स्था,
५] रराज सा चारु-निशाकर-स्था ॥३॥ [३

---

१. फ रा ल$_1$ ल$_2$ म अ च—स मध्यंग० । प्र—स मध्ये गत० ।

२. ब ल$_1$ ल$_2$ प्र च—ज्योत्स्नावदातं रा—ज्यो स्नावधातं ।

३. आ म—महदुद्रमं० । ब—सह तद्र० । रा अ—महदुद्वहन्तं ।

४. ब रा ल$_1$ प्र—वृषश्रेष्ठमि० । ल$_2$—वृषं श्वेत० । म—वृषं श्रेष्ठ० । च—वृषे वाच० ।

५. आ—तापानि ।

६. ल$_2$—निशातयं० । आ—वशातयं० । अ—विनाशयं० ।

अतः परमधिकः पाठः—

रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र च—ददर्श शीतांशुमयाभियान्तम् ।

७. रा—रम्या भु० ।

८. ब—मंदिरस्था अ—मंबरस्था ।

९. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र— ०प्रदोषेपि । फ—यथा प्रभाते ।

१०. फ— । अ—मथ सागरस्था ।

११. फ—सागरस्था ।

१२. फ—तथा रराजेव ।

हंसो यथा राजति पुष्कर-स्थः,[1]
सिंहो[2] यथा सुन्दर-कन्दर-स्थः[3] ।
वीरो यथा दर्पित-कुञ्जर-स्थः[4],
६] चन्द्रो विबभ्राजे[5] तथाऽम्बर-स्थः[6] ॥४॥ [४
स्थितः[7] ककुद्मानिव तीक्ष्ण-शृंगो,
महाऽचलः[8] श्वेत[9] इवोच्च-शृंगः ।
हस्तीव जाम्बूनद-बद्ध-शृंगो[10],
७] विभाति चन्द्रः परिपूर्ण[11][12]-बिंबः ॥५॥ [५
प्रकाश-चन्द्रोदय-नष्ट[13]-दोषः,
प्रनष्ट[14]-रोषः, पिशिताऽऽशि-तोषः ।
रामाऽभिरामोचित-चित्त[15]-दोषः,
८] स्वर्ग[16]-प्रकाशो भगवान् प्रदोषः ॥६॥ [८
तन्त्री[17]-स्वनात् कर्ण-सुखान्प्रवृत्ताः,

१. ब रा ल१ ल२ म प्र—भाति सुपंकजस्थः ।
२. प्र—हंसः ।
३. आ—मंदरकंद० । फ—राजति कंद० ।
४. फ—राजति कुञ्ज० ।
५. ब रा ल१ म प्र—चन्द्रस्तथा भ्राजति ।
फ—रराज चन्द्रोपि ।
६. ब रा ल१ म प्र—चाम्बरस्थः ।
अतः परमधिकः पाठः—
ब रा ल१ ल२ म प्र च—रात्रिप्रविष्टो भगवान्प्रदोषः ।
१४. ब—प्रणष्टदो० । अ ब—भिन्नाः— प्रनष्टदोषः ।
१५. ब—०भिरारोचि० । ल१— ०रोचितपित्त० ।

७. अ—ततः कुमुद्वानि० ।
८. आ फ ल१ अ च—महाचलः । ल —कैलासशृंगः ।
९. ब फ ल१ म प्र—०इवोच्च० । ल२—किमु चोर्ध्व० ।
१०. फ—रराज ।
११. ब ल१ प्र च—पूर्णः ।
१२. ब रा ल१ प्र म—०र्णशृंगः ।
१३. ल२—०यदोषनष्टौ ।
१६. अ—स्वर्गोपमोभूद् ।
१७. ब फ रा म प्र च—०न्त्री स्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः । ल१—०र्णसुखः प्रवृत्तः । ल२ अ—

स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सु-गुप्ताः ।
नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ताः,
९] वि-हर्तुम् अत्यद्भुत-रौद्र-वृत्ताः ॥७॥ [९
अति[2]-प्रवृत्तानि समाकुलानि,
रथा[3]ऽश्व-भद्रासन-संकुलानि[4] ।
वीर-प्रियाभिश्च[5] समाकुलानि,
१०] ददर्श धीमान् विचरन् कुलानि[6] ॥८॥ [१०
११, प्र०पा] परस्परं चाधिकं[7]माक्षिपन्ति, [११प्र०पा
गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ।
१२पू] रक्षांसि वक्षांसि समाक्षिपन्ति, [१२पू
N] केयूर[8]भारांश्च विनिक्षिपन्ति[9] ॥९॥ [N
ददर्श कान्ताश्च संमालपन्ति[10],
११उ] मत्त-प्रलापान्[11] अभि-संक्षिपन्ति[12] । [११त०पा

०कर्णसुखप्रवृत्ताः ।

१. ब रा ल म प्र च—समेताः । ल₁ अ—सुवृत्ताः ।

२. फ अ—प्रमत्तमत्तानि । ल₂—अति प्रमत्तानि । म प्र—अति-प्रवृत्तानि । च—प्रमत्तवृत्तानि ।

३. फ—गजाश्वभ० । ब—रथाद्यभ० । ल₁—रथा-निभ० । प्र—रथौघभ० ।

४. फ—०सनकुंडलानि ।

५. फ—वीरश्रिया चापि । अ—वीरप्रियाश्चापि ।

६. ब—गृहानि । अ—गृहाणि ।

७. फ—चापि रुषा क्षिपन्ति ।

८. फ अ—केयूरहारांश्च ।

९. ब फ रा ल₁ ल₂ म प्र अ च—नास्ति ।

१०. आ—समालभन्ति । ब—परिस्पृशान्ति ।

११. ब म प्र च—०प्रलापानपि० । अ—०प्रलापानधि ।

१२. अतः परमधिकः पाठः—
फ ब—मत्तास्तथान्योन्यमधिक्षिपन्ति † ।
च—केयूरहारांश्च (वि) निक्षिपन्ति ॥

†—च मत्तास्तथान्योन्यमविक्षिपन्ति ।

तथाऽपराण्यत्र [1] सुखं स्वपन्ति [2],

१२उ] महागुणे तु (त?) ल्पवरे वसन्ति [3] ॥१०॥ [१३उ

महाजनैस्तत्र [4] तथा वसद्भिः [5],

सु-पूजितैर् लक्षणवत्-सुहृद्भिः [6] ।

रराज पुंभिश्च विनिश्वसद्भिर् [7],

१३] ह्रदो [8] भुजङ्गैरिव निश्वसद्भिः ॥११॥ [१४

प्रधान-बुद्धीन् [9] रुचिराऽभिधानान् [10],

संश्रद्दधानान् जगतः प्रधानान् [11] ।

नाना-विधानां रुचिराऽम्बराणां [12],

१४] ददर्श तस्यां [13] पुरि राक्षसानाम् ॥१२॥ [१५

ननन्द [14] दृष्ट्वा स [15] च तान् विरूपान्

---

१. आ अ—॰परेन्यत्र ।

२. फ—नास्ति ।

३. आ फ ब रा ल१ ल२ म प्र अ च—नास्ति ।

४. ब रा ल१ ल२ म प्र अ च—महागजै॰ । फ—॰गजैर्या ।

५. फ—समतैर्महद्भिः । अ—तथा रसाद्भिः ।

६. फ—॰तैर्लक्षणतः सुहृद्भिः । रा—॰ तैस्तत्र............ । ल२—॰तैस्तत्र जये सुहृद्भिः । म—॰तैस्तत्र समारचद्भिः । प्र—नास्ति ।

७. ब म—श्च समुच्छ्वसद्भिः । ल२—॰श्च समाश्वसद्भिः । अ—रक्षाभवनं प्रसद्भिः ।

८. ब रा ल१ ल२ म प्र अ च—ह्रदं ।

९. ब ल१—॰नवृद्धीन् । ल२ अ—॰नबुद्धी॰ ।

१०. ब—॰राविधा॰ । फ—॰रप्रचारान् । रा ल१ प्र—॰विधानम् ।

११. आ—क्षतजप्रधानाः । फ—तपसो निधानान् ।

अतः परमधिकः पाठः—

रा ल१ ल२ ब म प्र—सुशुद्धबुद्धीञ्जगतः प्रधानान् ।

१२. आ—रुचिधराणां ।

१३. ल१—तस्यामपि ।

१४. आ म—ननर्द ।

१५. ब म रा ल१ ल२ म प्र च—च ।

इ[1]ज्यावतो न्यायवतोऽभि[2]रूपान् ।
नानागुणांश्चाऽऽत्म-कुलाऽनुरूपान्[3],
१५] ददर्श कांश्चिच्च पुं[4]नर्विरूपान् ॥१३॥ [१६
ततो वराऽर्हाः सुविशुद्धभावास्,
तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ।[5]
प्रियेषु[6] भावेषु च सक्तभावा,
१६] ददर्श तारा[7] इव[8] सु-प्रभावाः ॥१४॥ [१७
श्रिया[9] ज्वलन्त्या[10] त्रपयोपगूढा,[11]
निशीथ-काले रमणोपगूढाः[12] ।
[13]ददर्श काश्चित् प्रमदाः सुगूढाः,[13]
१७] [14]यथा विहंगीः कु[15]सुमोपगूढाः ॥१५॥ [१८
अन्याः पुनर्हर्म्य-तलोपविष्टास्,
तत्र[16] प्रियाऽङ्केषु सुखोपविष्टाः ।[17]
भर्तृप्रिया धर्म-पथे[18] निविष्टाः,[18]
१८] ददर्श धीमान् मदनाऽभिविष्टाः[19] ॥१६॥ [१९

---

१. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ च—०ज्ञिष्ठाव० ।
२. ब रा ल$_1$,ल$_2$ म प्र च-विरू० ।
३. फ—नास्ति ।
४. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ च—विकाररूपान् ।
५. ल$_2$—नास्ति ।
६. आ—पतिषु ।
अ—पानेषु ।
७. फ—नारीरिव ।
८. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र—नास्ति ।
९. आ—श्रिया ज्वलन्त्यो । अ—श्रियं ज्वलन्त्यश्च ।
१०. अ—वयोपगूढाः ।
११. ल$_2$—नास्ति ।
१२. अ ल$_1$—नास्ति ।
१३. फ—स्निग्धाश्च तत्र प्रमदा नवोढाः ।
१४ ल$_2$—तथा ।
१५. आ—विहंगाः ।
१६. फ म—काश्चित् ।
१७. ब म प्र—द्वितीयस्य तृतीयपादेन व्यत्ययः ।
१८. ल$_1$—भर्तृपथे नि० ।
फ—धर्मपथोपविष्टाः ।
१९. प्र—मदनोप० ।

१९प्र पा] सुप्रावृताः काञ्चनरश्मि-वर्णाः, [२०प्र पा
N] पुनश्च काश्चिच् छशि-कान्ति-वर्णाः[1]। [N
N] पुनश्च काश्चित् कमलाऽभि-वर्णाः[3], [N
१९च पा] कान्ताः[4] प्रवीणा रुचिराऽङ्ग-वर्णाः ॥१७॥ [२०च पा

ततः प्रियान्[6] प्राप्य मदाऽभि-रामाः[7],
सुप्रीति-युक्ताः[8] प्रसमीक्ष्य[9] रामाः ।
गृहे[10] गृहे ताः परमाऽभि-रामा,
२०] हरि-प्रवीरः स ददर्श रामाः ॥१८॥ [२१

चन्द्र-प्रकाशा[12] वरवक्त्र-माला,
वक्राक्षि-पद्माश्च[13] सनेत्र-माला[13]ः ।

१. ब रा म च—०श्मिवर्णैः । अतः परमधिकः पाठः- -फ-
सुधौतवासाः शशिकान्तवर्णाः ।

२. ल२—काश्चित् शशकान्यवर्णाः ।

३. ल२—०रकमलासवर्णाः ।

४ फ अ—कान्तप्रहीना रु० । रा—कान्तप्राविष्टा रु० । ल१ प्र—काश्चित् प्रियङ्गूलतासवर्णाः । ल२—दन्तावलिभ्राजितरम्यकर्णाः म—ददर्श सोथ रुचिराभिवर्णाः ।

५. ब—कोष उत्तरं पादत्रयं नास्ति । च —चतुर्थः पादो नास्ति ।

६. ब रा ल१ ल२ म प्र च—प्रियाः ।

७. आ ल२ च—सदाभि० । रा—स चाभि० ।

८. फ—०युक्ताभि० ।

९. रा—समवीक्ष्य ।

१०. ब—प्रियैः समेताः । ल२—रामाभिरामाः ।

११. ल२—चतुर्थः पादो नास्ति ।

१२. ब ल१—०काशामल० । रा म प्र च—०काशाश्च हि वक्त्र० । ल२—०काशद्युति व० । अ—०काशा शुचि० ।

१३. ब च रा म—वक्रापरा साध्वसनेत्रमालाः । फ—वक्राक्षिपद्मामलनेत्रमालाः । ल२—क्राष्टापरा साध्वसनेत्रमालाः । अ—रक्ताक्षपद्मामलनेत्रमालाः ।
ल१—वक्त्राम्बुजोल्लासितनेत्रमालाः । प्र—वभ्रामराः साधु सनेत्रमालाः ।

विभूषणानां स[1] ददर्श मालाः,
N] शत[2]-ह्रदानामिव चारु-मालाः ॥१९॥ [२२
न त्वेवं[3] सीतां परमाऽभि-जातां,
पथि स्थितां[4] राजकुले[5] प्र[6]-जाताम्।
लतां प्रफुल्लामिव साधु जातां,
२१] ददर्श तन्वीं मनसि[6] प्र[9]-याताम् ॥२०॥ [२३
सनातने धर्मनि (र्णि[7]) संनि-विष्टां,
रामैषिणीं[8] तां मनसा नि-विष्टाम्।
भर्तुर् मनः[10] श्रीमद् अनु[10]-प्र-विष्टां,
२२] स्त्रीभ्यो[11] वराभ्यः संमधि[12]प्र-दिष्टाम्[11] ॥२१॥ [२४
भावाऽन्वितां[13] संप्रसृताऽऽश्रु (?श्रु)-कण्ठीं[14],

१. ब फ रा ल१ ल म प्र अ च—च।
२. फ · शतद्रुमाणा०।
३. ब रा ल१ ल२ म प्र च—चैव।
४. ब रा ल१ म प्र—स्थिते फ अ च—स्थितो।
५. फ—०लप्रजा०। रा—राजनि सुप्र०। ल२—०ले प्रजापतं।
६. ब रा ल, ल२ म प्र अ च—अनभिप्रजातां। फ—अचिर-प्रसूताम्।
७. ब फ रा ल१ ल२ अ म प्र च—वर्त्मनि।
८. प्र—शमैषिणीं। अ—समैषिणीं च—शमोषिणीं।
९. फ ल२ द्वितीयः पादो नास्ति।
१०. ब रा ल१ म प्र—०र्मनच्छादनसांनीविष्टाम्। फ—०र्मनः श्रीवदनप्रविष्टाम्। ल१—०र्मनस्कारुनसन्नि०। च—०मनश्चंदनसान्नि०।
११. अ च भिन्नाः—०भ्यश्च सदानिविष्टां। च—०भाश्च स०।
१२. ल२—तृतीयः पादो नास्ति।
१३. ब रा ल१ ल२ म प्र च—तापान्वितां। फ—तोयान्वितां। अ—रूपान्विता।
१४. ब रा ल१ ल२ म प्र च—सोनुसृतानु०। अ—अश्रुवितौष्ठकण्ठीं।

पुरा[1] वैराहा[2]ऽम्बर-निष्क-कण्ठीम् ।

सुजात-पक्षा[3]मिव रक्त[4]-कण्ठीं,

२३] वने प्रवृत्ता[5]मिव नील-कण्ठीम् ॥२२॥ [२५

अव्यक्त[6]-रूपामिव चन्द्र[7]-लेखां,

पांशु-प्रदिग्धामिव हेम-लेखाम् ।

क्षत[8]-प्ररूढामिव बाण[9]-लेखां,

२४] वायु-प्रभग्नामिव मेघ-लेखाम्[10] ॥२३॥ [२६

स तामपश्यन् मनुजेश्वरस्य,

रामस्य भार्यां वदतां वरस्य ।

बभूव दुःखाऽभिहत[11]श्चिरस्य,

२५] प्रभञ्जनो[12] मध्ये[13] इवाऽ[13]चलस्य ॥२४॥[14] [२७

समीक्ष[15]माणो बहुधा, ददर्श कपि-कुञ्जरः ।

१. ब ल—परा । आ—स्फुरद् । फ—वरां । अ—पुराण० ।

२. अ—०वहाम्बर० ।

३. आ—०तपक्ष्मामति० । अ—०तपक्षामभिर० । फ—.तपक्ष्यां रा—स जात० । अ—०क्षामति०

४. निष्ककण्ठीं । फ—मधुराभिक० ।

५. अ—प्रवृद्धा० । प्र—कोषे चतुर्थः पादो नास्ति ।

६. ब रा ल₁ ल₂ म प्र च—वायुप्रभग्नामिव । फ—प्रांशुप्रविष्टामिव ।

७. ब म—दावले० । ल₁ ल₂—चन्द्र० । प्र अ—मेघ० ।

८. फ—हतप्रगू० । रा अ—क्षतप्र०। ल₁ जात प्र । ल₂—अतप्रगू०

९. ब रा ल₂ च—चारु ले० । फ—हेम ।

१०. ल₁ —चन्द्रले० ।

११. ल₁—०भिहतो महात्मा । प्र—०भि हतान्तरस्य ।

१२. आ ब फ रा म प्र च ल₂—प्लवङ्गमो । ल₁—प्लवङ्गमानाम् ।

१३. आ म—मन्दमिवाचिरस्य । ब रा च—०मिवानलस्य । ल₁—अधिपो हनूमान् । फ—मन्द इवा० । ल₂—अन्तस्थ इवानल० । प्र—सुनुरथानिल० ।

१४. आ—कोशे अतः परं सर्गसमाप्तिर्दृश्यते ।

१५. आ फ रा ल₁ ल₂ म प्र अ च—समीक्ष्य० । आ—कोषे अत आरभ्य 'आविवेश गृहं कपि' रित्यन्तः पाठश्चतुर्थ-सर्गारम्भे द्रष्टव्यः । पाठभेदस्त्वहैव सर्गे दर्शितः ।

N] प्राकार-वैर-संपन्नं[1], रावणाऽन्तःपुरं महत् ॥२५॥ [N
पुण्डरीकाऽवतंसाभिः, परिखाभिः समावृतम्[2] ।
N] द्वार-तोरण[3]-सम्पन्नं, ददर्श स[4] महा-कपिः ॥२६॥ [N
त्रिविष्टप-निभं दिव्यं[5], दिव्य-वादित्र-निस्वनम्[6] ।
N] वाजि-हेषित[7]-सम्पन्नं, नादितं भूषण-स्वनैः ॥२७॥ [N
रथैर् यानैर् विमानैश्च[8], शुभैर् द्रुत-हयैस्तथा[9] ।
N] वारणैश्च[10] चतुर्दन्तैः, राजताऽचल-सन्निभैः ॥२८॥ [N
भूषितं रुचिर-द्वारं[11], अन्यैश्च मृग-पक्षिभिः ।
N] राक्षसाधिपतेर्[12] गुप्तम्, आविवेश कपिर्गृहम्[13] ॥२९॥ [N
सुशुद्ध-जांबूनद-जालवंतम्[14],
मणि-प्रवेकोत्तम-वेदिकान्तम्[15] ।
परार्घ्य-रत्नाकरम् ऋद्धिमन्तं,
२६] स रावणाऽन्तःपुरमाविवेश ॥३०॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे चन्द्रोदय[16]वर्णनं नाम
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

१. फ अ—॰रसंच्छिन्नं ।
२. आ—अलंकृतम् ।
३. ब रा ल$_1$ प्र—॰रणमत्युग्रं । ल$_2$ च - ॰रणमत्युग्रं । अ—॰रणसम्पन्नं ।
४. अ—स ददर्श ।
५. फ—रम्यं ।
६. फ—॰स्वनादितम् ।
७. फ अ—वाजिहे॰ ।
८. ब रा ल$_1$ प्र अ च—रथया-नैर्वि॰ ।
९. ब रा ल$_1$ प्र अ च—॰भैः कृतह॰ । फ—हयैश्च गुणवत्तरैः
१०. प्र—ऐरावणैश् ।
११. ब रा ल$_1$ ल$_2$ प्र अ च—॰चिरोदारम॰ । फ—॰चिरं द्वा॰ । प्र —॰चिरोदारैर् वनजैः ।
१२. अ—॰हं प्रविवेश ।
१३. ब रा ल$_1$ प्र—गृहं कपिः ।
१४. फ ल$_1$ ल$_2$ प्र म—स शुद्ध॰ । रा—संशुद्ध॰ । अ—सुतप्त॰ ।
१५. ब रा—॰वेकाभरणाग्र्या॰ । ल$_2$—॰प्रभाभिश्च विराजवंतम् । च—नास्ति ।
१६. प्रदोषव॰ ।

[बं-१२]= [चतुर्थः सर्गः] =[दा-६]

१पू] स संक्षिप्याऽऽत्मनः कामं, प्रविश्याऽनुपलक्षितः ।
चिन्तयामास मनसा, मुहूर्तं ध्यानमाऽऽस्थितः । [N
२] कपि-प्रवीरो हनुमान्, राघव-प्रियकाम्यया ॥१॥[1]
कीदृशे[2] बन्धने[3] बद्धा, मुक्ता वा[4] स्वैर-चारिणी । [N
३] काश्च रक्षन्ति राक्षस्यः, कथं-रूपा च मैथिली ॥२॥
न[5] दृष्ट-पूर्वा च मया, मैथिली[6] जनकाऽऽत्मजा । [N
४] इङ्गितैश्चाऽनुमानैश्च[7], मया ज्ञेया भविष्यति ॥३॥
५पू] एतां बुद्धिं तदा कृत्वा, हनुमान् मारुताऽऽत्मजः[8] । [N
प्रविवेश पुरीं रम्यां, समृद्धां राक्षसाऽऽकुलाम्[9] ॥४॥
N] ददर्श[10][11] च[11] ततो लङ्कां, वायु-पुत्रो महा-बलः । [N
५उ] अन्वियेष[12] तदा सीतां, रामस्य[13] प्रिय-काम्यया ॥५॥[14] [N
शिविकासु[15] विमानेषु, निपतन्[16] पादपेषु च ।[17]

१. च—अत आरभ्य 'विभीषणस्य च तत' इत्यन्तः पाठो नास्ति ।
२. ब रा ल१—कीदृशी च वने । प्र— ०शे च वने । ल२—०शे सदने । फ—०शे बंधने ।
३. फ—बद्धां० ।
४. फ—वा स्वैरचारिणीम् । ल२—चेश्वरचा० ।
५. फ—अदृष्टरूपा । म—न दृष्ट-रूपा ।
६. फ—वैदेही ।
७. अ—०नुमानेन ।
८. ल२—०न्पवनात्मजः ।
९. ब रा ल१ प्र अ—लंकां ।
१०. ल२—नास्ति ।
११. ब रा ल१ प्र—०र्श स । फ ल२ अ—स ददर्श ।
१२. फ—अन्वेषयंस्तदा ।
१३. फ अ—राघव० ।
१४. ल२—नास्ति ।
१५ आ फ अ—स निकामं ।
१६. आ—न्यपतन् । फ अ—न्यपतन् ।
१७. ल२—नास्ति ।

N] विचचार कपिर् लङ्कां, लघु[1]प्रक्रम-विक्रमः[2] ॥६॥ [१
गृहाद् गृहं रा[3]क्षसानाम्, उद्यानानि च वा[4]नरः ।
६] वी[5]क्षमाणो ह्य[6] असन्त्रस्तः,प्रासादांश्चापि बुद्धिमान् ॥७॥[१६
आ[7]-प्लुत्य च[8] महा-वेगः, प्र[9]हस्तस्य निवेशनम् ।
७] ततोऽन्यत् पुप्लुवे वेश्म, महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥८॥ [१७
अ[11]थ मेघ-प्रतीकाशं, कुम्भकर्ण-निवेशनम् ।
८] विभीषणस्य[10] च ततः, पु[12]प्लुवे स महा-कपिः ॥९॥ [१८
महोदरस्य च[13] [13]ततो, म[14]हा-कायस्य चैव हि[14] ।[15] [१९पू
९] विद्युज्जिह्वस्य भवनं, जंबु[16]मालेस्तथैव च ॥१०॥ [१९पू
N] वज्रदंष्ट्रस्य च तथा, पुप्लुवे स महा-कपिः ।[17] [१९उ
शुक[18]स्य च महा-वेश्म, सारण[19]स्य तथैव च[20] ॥ ११॥

१. ब रा ल$_1$ अ प्र—०प्राक्रमताथ सः। ल$_2$—०ताथ च। फ—निपस्योत्तमविक्रमः।
२. ल$_2$—नास्ति।
३. ल$_2$—वानराणामु०।
४. फ—रक्षसां।
५. फ—वीक्ष्यमानो। ल$_2$ प्र अ—वीक्ष्यमाणो।
६. ह्यसंभ्रान्तः। अ ऽपि संभ्रान्तः।
७. ब रा ल$_1$ ल$_2$ प्र—आक्रम्य।
८. फ—स।
९. प्र—प्रहस्त्यस्य।
१०. फ—नव।
११. आ रा—तथा। अ फ—सदा।
१२. प्र—प्रविवेश।
१३. ब रा ल$_1$ ल$_2$ प्र—भवनं। फ—च ततः।
१४. ब रा ल$_1$ ल$_2$ प्र—स जगाम महाकपिः। फ—सुपार्श्वस्यापि वानरः। अ—महावेगस्य चैव हि। च—०स्य चैव हि।
१५. म—अत आरभ्य 'उपस्थितमसहायैः' रित्यन्तः पाठो नास्ति।
१६. च—जंबमा०।
१७. ब रा ल$_1$ ल$_2$ प्र—नास्ति।
१८. फ—शुक्रस्य।
१९. ब—जगाम हरियूथपः।
२०. प्र अ—नास्ति।

१०] ततश् चेन्द्रजितो[1] वेश्म, जगाम हरि-यूथपः ।[2] [२०
विद्युन्मालेः सुमालेश् च, भवनानि ययौ[3] कपिः[4] ॥१२॥
११] रश्मि-केतोश्[5] च भवनं, सूर्य-शत्रोस्[6]तथैव च । [२१
धूम्राऽक्षस्य[7] च संपातो[8], भवनं मारुताऽऽत्मजः ॥१३॥
१२] विरूपाऽक्षस्य भीमस्य, घसस्य प्रघसस्य[9] च । [२३
शुक-नासस्य[10] वक्रस्य, शठस्य विकटस्य[11] च[12] ॥१४॥
१३] ह्रस्व-कर्णस्य[13] दंष्ट्रस्य, भीमाऽक्षस्य च धन्विनः[14] ।[15] [२४
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य, वज्र-ग्रीवस्य नादिनः[16] [17]॥१५॥
[१४ विद्युदुल्केन्दु-जिह्वानां[18], तथा हस्ति-मुखस्य च । [२५
करालस्य विशालस्य[19], शोणिताऽक्षस्य[20] शङ्कुनः[21] ।
१५] क्रममाणः क्रमेणैव, हनुमान् व्यचरद्[22] गृहान्[23] ॥१६॥ [२६
तेषु तेष्व् अपतद्[24] वीरो, भवनेषु महा-कपिः ।
१६] गृहे गृहे वृद्धि-मतां[25], वृद्धिं[26] पश्यन्ननुत्तमाम्[27] ॥१७॥ [२७

---

१. अ—०श्चेन्द्रसुतो । २. ब ल२ प्र—नास्ति । ३. ब—मया । अ—यथा । ४. प्र—नास्ति ॥

५. ब रा ल१,ल२ प्र च—बहुशत्रोश्च । ६. ल२—सूक्ष्म० । ७. आ—०क्षस्याथ । रा ल२ च—०क्षस्यापि । ८. आ फ ल२ प्र अ च—संपातेर् ॥

९. प्र—प्रसृघस्य । १०. आ—शुकनाभस्य । अ—शंकुनाभस्य । ११ च—च महाकपिः । १२. ब रा ल१ ल२ प्र—नास्ति ॥

१३. आ फ—ह्रस्ववर्णस्य । १४. फ—रक्षसः । १५. ब रा ल१ ल२ प्र—नास्ति । १६. अ—वाजिनः । च—वादिनः । १७. ब रा ल१ ल२ प्र—नास्ति ॥

१८. ब रा ल१ ल२ प्र च—०न्दुजिह्वस्य । १९. आ रा ल१ ल२ प्र अ च—पिशाचस्य । २०. ब ल१—क्षोभिताक्षस्य । रा ल२ प्र—शोभिता० । ल२—शोभिक्षस्य च । २१. आ रा ल१ ल२ अ च—शंकुनः । प्र—चांकुनः । २२ ल२—०न्प्रचरद् । २३. फ—गृहम् । अ—तदा ॥

२४. ब फ रा ल१ ल२ प्र अ च—०ष्वपतन् । २५. अ फ—ऋद्धिमतां वृद्धिं । च—०ष्वात्मवतामृद्धिं । २६. फ—कपिः । २७. ब रा ल१ ल२ प्र—नास्ति ॥

स सर्वेषाम् अति-क्रम्य, भवनानि महा-कपिः ।[1] [२८पू
१७] आससादाऽथ लक्ष्मीवान्, रावणस्य[2] निवेशनम् ॥१८॥
१८पू] प्राकारेणाऽर्क-वर्णेन, महता सु-समा-वृतम् । [२
२९उ] रक्षितं[3] राक्षसैर्[4] भीमैः, सिंहैरिव महा-वनम् ।
समीक्षमाणो[5] नगरीं, परिचक्राम वानरः ॥१९॥ [३
१९] मणि-रत्नौघ[6]-सम्पन्नैस्, तोरणैर् हेम-भूषितैः[7] ।
राजताभिश्[8] च कक्षाभिः[9], स्तम्भैर् हेममयैः शुभैः[10] ॥२०॥ [४
२०] महा-सत्त्वैर् महामात्रैः[11], शूरैश्च कृत-निश्चयैः[12] ।
उपस्थितम् असंहार्यैर्, हय-स्यन्दन-यायिभिः[13] ॥२१॥ [५
२१] सिंह-व्याघ्र-तनुत्राणैर्, दान्त[14]-काञ्चन-राजतैः ।
२२पू] घोषवद्भिर् विचित्रैश्च, सदाऽनुचरितं[15] रथैः ॥२२॥ [६
३९उ] बहु-रत्न-महा-कक्षं[16], परार्ध्याऽऽसन-भाजनम् ।
N] महा-रत्न-समावायं[17], महाऽऽसव-वराऽऽवृतम्[18] ॥२३॥ [७
प्रेष्यैश्च परमोदारैस्, तैस्तैश्च मृग-पक्षिभिः ।

१. ब रा ल$_1$, ल$_2$ प्र—नास्ति ।
२. आ—राक्षसस्य ॥
३. ल$_1$ प्र—रक्षितां ।४. ब फ रा ल$_1$, ल$_2$ प्र च—॰सैर्घोरैः। ५. ब रा प्र—समीक्ष्यमा॰ ॥
६. आ—मणिरत्नोप॰ । ब—॰घसंपन्नस्तो॰ । ७. रा ल$_2$ अ—॰हेमभूषणैः । ८. फ—राजतीभिश्च । ९. ब रा ल$_1$ प्र—कक्ष्याभिः । १०. ब ल$_1$ प्र—तैस्तैर्हे॰ । फ—तैस्तु हेमपरिष्कृतैः ॥
११. फ—॰र्महागात्रैः ।१२. फ—: प्रकृतिनि॰ । १३. ब रा—॰यैः स्यन्दनैरनपायिभिः ॥
१४. रा प्र—दन्त । १५. सदानुराचितं ॥
१६. ल$_2$—॰हाकक्ष्यं । ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र च—वज्ररत्नम॰ । १७. ब रा ल$_2$ म प्र च—महार्हरत्न सं॰ । ल$_1$—महार्घरत्न सं॰ । अ—महारथमसंवाधं । फ—महदर्थमसंवाधं । १८. फ— ॰सवपरा॰ । ब रा म प्र अ च—॰सनवरा॰ ॥

४०] विविधैर् बहु-साहस्रैः, परि-पूर्णं समन्ततः ॥२४॥ [८
N] विनीतै रक्ष-पालैश्च, रक्षिभिश्च समा-वृतम् ।
४१पू] मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः, समन्तात् परिवारितम् ॥२५॥ [९
मुदित-प्रमदं रम्यं, राक्षसेन्द्र-निवेशनम् ।
N] सर्वाऽऽभरण-निर्ह्रादैः[8], समुद्रमिव स-स्वनम् ॥२६॥ [१०
N] दिव्येनाऽगुरुणा युक्तं, दिव्यैश्च वर-चन्दनैः ।
२२उ] स्वाहाकार-वषट्कारैर्, ब्रह्मघोषैर्निनादितम् ॥२७॥ [N
भेरी-मृदङ्गाऽभिरुतं, शङ्ख-घोषाऽभिनादितम् ।[14]
२३] नित्येप्सित-महापूजं, सदा पर्वसु राक्षसैः[16] ॥२८॥ [१२
२४पू] समुद्रमिव गम्भीरं, पर्जन्यामिव स-स्वनम् । [१३पू
यातुधान-शतैर् गुप्तं, नागैर् भोग-वतीमिव[18] ॥२९॥ [N
N] महाऽऽत्मनो महा-वेश्म, महा-सत्वैः सु-रक्षितम् ।
महाजन-समाकीर्णं, हंसैः सर इवाऽऽकुलम् ॥३०॥ [१३

१. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र च–विहितैर्व० । २. ल$_1$–परिपूर्णा ॥

३. आ फ अ–रक्षपा० । ४. आ–ऋषिभि० । ५. ब फ रा ल$_1$ म प्र–सुसंवृ० । ल$_2$–सुसंस्कृ० । अ–समावृ० । ६. रा–परस्त्रीभिः ॥

७. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र च–मुदितं सर्वतो रम्यं । ८. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ च–वराभरण० । फ–०णसंह्रादैः । ९. आ रा–निस्वनं । फ–सुस्वनम् ॥

१०. ब ल$_1$ ल$_2$ प्र च–सिक्तं । रा म–सक्तं । ११. ब रा ल$_1$ म प्र–षैश्च नादि० । फ अ–०षनिना० । च–०षैर्वि० ॥

१२. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र–०ङ्गाभियुतं । १३. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ–०षनिनादि० । १४. फ च–नास्ति । १५. ल$_1$ अ–नित्योद्यत० । ल$_2$–०महापूजां । १६. फ–नास्ति ॥

१७. रा–०गुप्तां । १८ फ–नागैश्च सुमहामात्यैः सदा पर्वप्रपूजितम् ॥

१९. फ–महासत्त्वं जनाकीर्णं । अ–महासत्वजनाकीर्णं । ल$_1$–महाजनैः समा० ॥

२६] वि[1]-राजमानं वपुषा, रथाऽश्व-गज-संकुलम्[2] ।
२९उ] लंका[3]ऽऽभरणमित्येवं, सोऽ[4]मन्यत महा-बलः ॥३१॥ [१.४
रावणस्य समीप-स्[5]थां(?स्था)म् , ततः स समुदैक्षत[6] ।
N] विचरन्[7] हरि-शार्दूलो, राक्षसीर् विकृते[8]क्षणाः ॥३२॥ [२९पू
शूल-तोमर-ह[9]स्तानां, शक्ति-मुद्गर-पाणिनाम्[10] । [२९उ
३०] ददर्श विविधान् गुल्मांस्, तस्य रक्षःपतेर् गृहे ॥३३॥
३४उ] रक्त-श्वेत[11]-सिताश्चाऽपि, हरीन् अथ[12] महा-जवान् । [३०पू
N] कुलीनान् रूप-संपन्नान्, ददर्श हरि-यूथपः ॥३४॥
ऋक्षकांस् ताल-वर्णाश् च, शोण-पाटल-रोम[13]कान् । [N
३५] म[14]ल्लिकाऽक्षान् प्रमाणा[15]ऽऽढ्यान्, ह्रस्व-कर्णोष्ठ[16]नासिकान् ॥३५॥
आ[17]रट्टजान् वाह्लिकांश्[18] च, काम्बोजान्[19] शुभ-लक्षणान्[20] । [N

१. ब रा ल$_{2}$ म प्र—गृहं विराजद्वपुषा । ल$_{1}$—गृहं विराजद्वपुषं । च—विराजमानं गृहं वपुषा । २. ब फ ल$_{2}$ रा म प्र च—गजाश्वरथ संकु० ॥

३. ब फ रा ल$_{1}$ ल$_{2}$ म प्र अ च—०णमित्येव । ४. आ—शोभतेति । अ—सोवमन्यन् ॥

५. आ ब रा ल$_{1}$ ल$_{2}$ म प्र च—०स्थांस्तत्रासौ । ६. आ ब ल$_{1}$ ल$_{2}$ म अ च—समवैक्षत । प्र—समचक्षत । ७. ब रा ल$_{1}$ ल$_{2}$ म प्र च—विचित्रां । ८ आ—राक्षसैर्विकृतेक्षणैः । ब रा ल$_{1}$ ल$_{2}$ म प्र च—राक्षसान्विकृतेक्षणान् ॥

९. ब रा ल$_{1}$ ल$_{2}$ म प्र च—शूलमुद्गरहस्तांश्च । फ च—शूलमुद्गरहस्तानां । १०. ब रा ल$_{1}$ म प्र च—गदातोमरधारिणः । ल$_{2}$ च—गदातोमरपाणिनः । फ—शक्तितोमरपाणिनाम् ॥

११. ब रा ल$_{1}$ म च—रक्तश्वेतां सितां० । ल$_{2}$—रक्तश्वेतांस्तथा चापि । फ अ—रक्तश्वेतान् सितान् पीतान् । ब—रक्तान्पीतान्सितान् नीलान् । १२. ब रा ल$_{1}$ल$_{2}$ म प्र च—हरींश्चापि । ब—हरींश्च स ॥

१३.ब—०टललोम० । अ—०टलिरोम० । प्र—०टलरूप० । १४. च—मल्लिकाक्ष्यान् । १५. ब रा ल$_{1}$ ल$_{2}$ म प्र च—प्रवालाढ्यान् । १६.आ—हंसवर्णाष्ठनासिकान् ॥

१७. ल$_{2}$—आरट्टकान् । १८.फ—वाह्लिजांश्च । १९. ब ल$_{2}$—कांभोजान् । २०. ल$_{2}$—शुभलक्ष्मणान् ॥

३६] शुकाऽऽननांश्च तुरगान्, ददर्श कपि-कुञ्जरः ॥३६॥
ततः सु-विदि[1]तान् हृष्टान्, ईर्षा[2]-दन्तान् सुपुष्टितान् । [N
३१] कुलीनान् रूप-संपन्नान्, गजान्[3] परगजानु(?रू)जान्[4]॥३७[३१उ
३२पू] नि-ष्ठितान् गज-शिक्षायाम्, ऐरावण-समान् युधि ।
३४पू] हन्तॄं[5]श्च पर-सैन्यानां, गृहे तस्मिन् ददर्श सः ॥३८॥ [३२
N] क्ष[6]रतश्च म[7]हा-मेघान्, स्र[8]वतश्च यथा गिरीन् ।
३२उ] मेघ-स्तनित-निर्घोषान्, दु[9]र्धर्षान् समरे परैः ॥३९॥ [३३
स[10]हस्रं वाजिनस्तत्र, जाम्बूनद-परिष्कृतान् ।
३३] स[11] हेमजालैर् विततांस्, तरुणाऽऽदित्य-संनिभान्[12] । [३४पू
३७पू] ददर्श राक्षसेन्द्रस्य, रावणस्य नि-वेशने[13] ॥४०॥ [३४उ
शिबिका विविधाऽऽकाराः, स कपिर् मारुताऽऽत्मजः ।
N] लता-गृहाणि रम्याणि, चित्र[14]शाला-गृहाणि च ॥४१॥ [३९
क्रीडा-गृहाणि दिव्या[15]नि, तथा मणि-गृहाणि च[16] ।
N] कामस्य च[17] गृहं र[18]म्यं, निशा-गृहमनुत्तमम् । [३६पू०

१. रा प्र-प विहि० । ल१ ल२ अ च-सुविहितान् । २. फ-निशाद-न्तान् स्वधिष्ठितान् । अ-निषादन्तान् सुधिष्ठितान् । च-निषादैनाश्च संयु० । म ब प्र रा ल१ ल२-विषादेन च संयुतान् । ३. रा-जनान् । ४. ब रा ल२ म प्र परगजारुजान् । अ च-परगजारुजः ॥

५. रा म प्र-हर्तॄंश्च ॥

६. ब रा ल१ ल२ म प्र च-गर्जतश्च । फ-क्षरन्तश्च । ७. ब रा ल१ ल२ म प्र अ च-यथा मेघान् ॥

८. आ ल१ प्र-द्रवतश्च । फ अ-श्रवतश्च । ९. फ-सुदुर्धर्षान् सुरैरपि ॥

१०. फ-सहस्रवाहि० । ११. ब रा ल१ ल२ म प्र अ च-हेमजालैरवत० । फ-०लैरवाचितां० । १२. ब ल२ म प्र च-०ह्यसमप्रभान् । ल१-त्यसुप्र० । १३. आ-निवेशनम् ॥

१४. ल२-यन्त्रशा० ॥

१५. च-चान्यानि । १६. ब रा ल१ ल२ म प्र अ-नास्ति । १७. ल२ च-कामस्य तु । फ-कामगन्तु । १८. फ-दिव्यं । १९. अ-नास्ति ।

ददर्श राक्षसेन्द्रस्य, रावणस्य नि-वेशने ॥४२॥ [३६उ
३७] स मन्दर-तल[1]-प्रख्यं, मयूर-शत[2]-संकुलम् ।
ध्वज-यष्टिभिर् आ-कीर्णं, [3]ददर्श भवनोत्तमम्[3] ॥४३॥ [३७
३८] अनेक-र[4]थ-संपूर्णं, निधि-जालाऽवतंसकम् ।
३९पू]वीर-निष्ठित[5]-कर्मान्तं, गृहं भूत-पतेरिव ॥४४॥ [३८
४१उ] अर्चिषा[6] चैव[6] रत्नानां, तेजसा रावणस्य च ।
४२पू] विरराज[7] च तद्वेश्म, रश्मिवानिव रश्मिभिः[8] ॥४५॥ [३९
जाम्बूनद-मयान्य् एव, भाजनान्य्[9] आसनानि च ।
४७पू]भूषणानि[10] च[11] शुभ्राणि, ददर्श कपि-कुञ्जरः[12] ॥४६॥ [४०
४७पू]मध्वाऽऽसव[13]-कृत-क्लेदं, मणि-भाजन-सं-कुलम् ।
४३पू]मनो-रमम् अ-सं-बाधं, कुबेर-भवनो[14]पमम् । [४१
४८पू]शोभयन्ति स्म तद्वेश्म, शोभमाना[15] वर-स्त्रियः ॥४७॥ [N

ब प्र–अ तः परमधिक, पाठः · ·

शिविका विविधाकाराः, स कपिर्मारुतात्मजः ।
लतागृहाणि रम्याणि, चित्रशालागृहाणि च ॥

१. आ–मंदरगृहप्रख्यं । २. ब रा $ल_1$, $ल_2$ म प्र च–मयूरस्थान० ३. रा–नास्ति ॥

४. ब $ल_1$ $ल_2$ म प्र च–०रथ-संकीर्णं । अ–०रससंपूर्णं रा–नास्ति । ५. ब रा $ल_1$ $ल_2$म च–धीरनिष्ठित०। फ–चीरनिशितकर्णान्तं ॥

६–आ–अभिपेदे स : फ–प्रभया चैव । अ–प्रभया वर० । ७. ब रा $ल_1$ $ल_2$ म प्र च–विरराजाथ । ८. ब रा $ल_1$,$ल_2$म प्र च–रश्मिभी रश्मिमालिनः । अ–रश्मिभिः सुसमाहृतम् ॥

९. ब रा $ल_1$ $ल_2$ म च अ–राजतान्यास० । १०. फ अ–भोजनानि । ११. ब रा $ल_1$ $ल_2$ म प्र अ च–विचित्राणि । फ–च मुख्यानि । १२. ब रा $ल_1$ $ल_2$ म प्र अ च–कपियूथपः , फ–हरियूथपः ॥

१३. आ–०वकृतपदं । १४. ब रा $ल_1$ $ल_2$ म प्र अ–०सदनप्रभम् । अ फ–०भवनप्रभम् । १५. फ अ–यथा स्वर्गं ॥

४४उ] नूपुराणां च घोषेण, काञ्चीनां निनदेन च ।
४५पू] मृदङ्ग-ताल-घोषैश्च[1], घोषवद्भिर् निनादितम्[2] ॥४८॥ [४२
N] प्रासाद-संघात[3]-युतं, क्रौञ्च-सारस-नादितम्[4] । [४३पू
४५उ] कूटाऽऽगार-शतैर् युक्तं, गन्धर्व-नगरोपमम् ॥४९॥ [N
चन्दनाऽगुरु-कर्पूरैर्, दिव्य-धूपैः[5] प्र-धूपितम् ।
N] माल्य-दामभिराकीर्णं, पुष्प-भक्ति-विचित्रितम् ॥५०॥ [N
दिव्य-गन्धाऽवसिक्ताभिर्, दीपिकाभिर् विदीपितम्[6] ।
N] लोकपालान् पराजित्य[7], तत्प्रभाभिरिवोज्ज्वलम्[8] ॥५१॥ [N
N] तुंगानि सौध-वेश्मानि[9], घोषयन्ति वराऽङ्गनाः ।[10]
४८उ] यथा कैलास[11]-शृंगाणि, शतशः किन्नरी-गणाः[12] ॥५२॥ [N
४६पू] [13]स्त्री-वेषैः स्त्री-समाचारैर्, वनितो[14]ऽङ्ग-पयोधरैः ।[15]
N] उत्कृष्ट-नूपुर-रवैः, सरो हंसैरिवाऽऽवृतम्[16][17] ॥५३॥ [N

१. ब रा ल$_1$, ल$_2$ म प्र च—०तालघोषेण । २. रा ल$_2$ प्र—घोषय० । ल$_1$—किंकिणीभिश्च ना० ॥

३. प्र—०द्संघतायुक्तं । ४. फ अ—०संकुलम् ॥

५. ब रा ल$_1$ म प्र—दिव्यैर्धूपैश्च धू० । ल$_2$—दिव्यधूपैश्च० ॥

६. अ—०पिकाभिः प्रकाशितम् ॥

७. ब रा ल$_1$, ल$_2$ म प्र च—परित्यज्य ।

८. रा—०भिरिवोज्वलत् ॥

९. आ—घोषैर्वेश्मानि । १०. फ—शोभयन्ति स्म तद्वेश्म शोभमाना वरास्त्रियः । ११. फ अ—कैलाश ।

१२. आ—किंनरीगणः ॥

१३. ब रा ल$_1$, ल$_2$ म प्र—स्त्री-वेशैः स्त्री० । १४. अ—०चारैश्चलिता० ।

१५. अतः परमधिकः पाठः—

म—इतश्चेतश्च धावद्भिर्वृतं वर्षशतैरपि ।
अ—इतश्चेतश्च धावद्भिर्वृतं वर्षवरैरपि ॥

१६. ल$_2$—स रवशतसंकुलम् । १७. अ आ—नास्ति ॥

N] इतश् चेतश् च धावद्भिर्[1], वृतं वर्ष-धरैर्[2] अपि ।
विनीत-जन-संबाधं, स्त्री-रत्न-सुसमाकुलम्[3] ॥५४॥[4] [N
४२] स व्यूढ-कक्षं[5] हनुमान्, प्रविवेश महद् गृहम् । [४३उ
N] रशना-नूपुर-रवैर्[6], मनो[7] हंसैरिवाऽऽकुलम् ॥५५॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे लंका-विचयो[8]
नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

१. प्र च—०र्निर्वृतैः । २. ब रा म प्र च—विटगणैरपि । ३. ब रा म प्र—स्त्रीरत्नशतसंकु० । ४. ल$_{1}$ल$_{2}$ अ—नास्ति ॥
५. ब रा—व्यूहकक्ष्यं । फ ल$_{2}$ म प्र अ—व्यूहकक्षं । ६. आ—राक्षसीनूपुर० । ७. आ फ रा ल$_{2}$ ल$_{2}$ य प्र अ च—सरो ॥
८. फ—वनप्रवेशो । ल$_{2}$—भवन-विचयो ॥

[बं-१३]= [पञ्चमः सर्गः] =[दा-९]

तस्य[1] तत्र प्रे[3](?वि)को(?ष्ट)ष्ठस्य[2], मध्ये विपुलमायतम्।
६] ददर्श भवनं[3] श्रेष्ठं, हनूमान् हरि[4]-यूथपः ॥१॥ [१
स मार्गमाणो वैदेहीं, सीतां कमल-लोचनाम्।[5]
N] वानरः परि-चक्राम, हनूमाञ् छत्रु-सूदनः ॥२॥ [३
३पू] अर्ध-योजन-विस्तीर्णं, साऽर्ध-योजनम्[6] आयतम् ।
N] तद् गृहं राक्षसेन्द्रस्य, बहु-प्रासाद-संकुलम् ॥३॥ [२
चतुर्-विषाणैश्च गजैर्, द्वि-विषाणैस् तथैव च ।
N] परि-क्षिप्तम् असंबाधं, रक्ष्यमाणम्[7] उदाऽऽयुधैः ॥४॥ [५
राक्षसीभिश्[8] च पत्नीभी[9], रावणस्य[10] निवेशनम् ।
आहृताभिश् च विक्रम्य, राजकन्याभिरावृतम् ॥५॥ [६
तं नक्र-मकरा[11]ऽऽकीर्णं, तिमिंगिल-झषाऽऽकुलम् ।
N] वायु-वेग[12]-समुद्धूतं, पन्नगैर् इव सागरम् ॥६॥[13] [७

१. फ–तस्यालयं। च अ–तस्यालय०। २. फ अ च–वरिष्ठस्य। ३. फ रा च ब म प्र ल१ ल२ अ–भवनश्रे०। ४. अ–मारुतात्मजः॥

५. रा ब म प्र ल१ ल२–नास्ति॥

६. आ अ–साध्रयो०। च–साध्रयोजनमायताम्॥

७. आ ल१ ल२–रक्षमा० ब–बहुप०॥

८. च ब म प्र ल१ ल२–राक्षसीभिः। ९. फ–स बहुभी। च ब म प्र ल१ ल२–सपत्नीभी। अ–स बह्वीभी। १० म–नास्ति। हरिताञ्जित इव॥

११. फ–तत्र कर्मकरा०। रा प्र ल१ ल२–उत्कूर्ममकरा०। १२. रा च ब म प्र ल१ ल२–०गसमप्रख्यं। १३. म–नास्ति॥

या[1] च वैश्रवणे लक्ष्मीर्, या चेन्द्रे हरि-वाहने[2] ।
N] सा रावण-गृहे पद्मा[3], नित्यमेवाऽनपायिनी[4] ॥७॥ [८
यादृशं हि कुवेरस्य, यमस्य वरुणस्य च ।
N] तादृशं तद्विशिष्टं वा, तस्य रक्षः-पतेर्[5] गृहम् ॥८॥ [९

[बं–N] ततो ददर्शाऽद्भुत–हेम–जालं, [दा–७]
व्यासक्त-वैडूर्य-सुहेम[1]-जालम् । [१पू
विद्युद्विनद्धं[2] स[3]-विहंग-जालं, [१[4]
तडिद्विनद्धं स विहंग-जालम्[5] ॥९॥[6] [N
ददर्श नानाविध-वाजि-शाला[7]:, [N
प्रधान-शालाश् च शशांक[8]-शालाः ।
मनोहराश् चाऽपि पुनर् विशाला,
ददर्श वेश्मादिषु चित्र-शालाः[9] ॥१०॥ [२
गृहाणि नानावसु-राजितानि,
देवाऽसुरैश् चाऽपि सु-पूजितानि ।

१. प्र–यथा । २. फ ल$_1$ ल$_2$–हरिवाहणे । ब प्र–हरिवाहिनी । ३. फ–या सा । रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–लक्ष्मीर् । ४. च प्र–०वानुयायिनी । ब–०मेवावपा० ॥
५. फ–नाकम्पतेर्गृ० ॥

१. च प्र ल$_1$ ल$_2$–०डूर्यसहेम० २. ल$_2$–विद्युत्पिनद्धं । ३. म–हरिताक्षित इव पादः । ल$_2$–नास्ति । ४. ल$_2$–तडिद्विरुद्धं । ५. ल$_1$ ल$_2$–नास्ति पादः। ६. आ फ–अतः श्लोकादारभ्य यावदुपजातिवृत्तं पाठो न दृश्यते । अ–'गृहोत्तमं सुप्रतिपन्नरूपामित्यन्तः पाठो नास्ति ॥
७. प्र–नाना विविधा विशालाः । ल$_1$–नानाविधवाजिशालं । ८. रा म–विहंगशालाः ९. अतः परमधिकः पाठः—
ल$_1$—कपिप्रवीरो धृतहस्ततालाः (?) ।

सर्वैश्च दोषैः परि-वर्जितानि,
कपिर्ददर्शाऽति-बलाऽर्जितानि ॥११॥ [३

तानि प्रसन्नानि समाहितानि,
मयेन तत्राऽपि विनिर्-मितानि ।
महीतले सर्व-गुणाऽन्वितानि,
ददर्श लंकाधिपतेर् गृहाणि ॥१२॥ [४

ततो ददर्शोच्छ्रित-शैल-रूपं,
मनोहरं काञ्चन-चारु-रूपम् ।
रक्षोऽधिपस्याऽऽत्म-बलाऽनुरूपं,
गृहोत्तमं सु-प्रतिपन्न-रूपम् ॥१३॥ [५

नाना-तरूणां कुसुमाऽवकीर्णं,
गिरेरिवाऽग्रं रजताऽवकीर्णम् । [६उ
नारी-प्रवेकैर् अपि दीप्यमानं,
तडिद्भिर् अंभोदमिवेध्यमानम् ॥१४॥ [७पू

१. प्र—०तिबलार्जितानि ॥ | २. ब रा च म प्र—स प्रतिपन्न० ।
३. अतः परमधिकः पाठः—
च—महीतले स्वर्ग इव प्रकीर्णम । †
ब—प्रक्रीडितैः सूर्यसमानरूपम ॥ ‡
४. प्र—कुसुमावकीर्णम् । ५ अ—०कैरधि० । ६. प्र $ल_1$ $ल_2$ ब—०दमिवेद्धमानं । रा—०म्भोदधिमेध्य० । ७. अतः परमधिकः पाठः—
अ च—हंसप्रवेकैरतिवर्धमानं वेश्मान्तमेवाभिसमुह्यमानं ।
च—महाकपिस्तत्र महाविमानं ।
म—मनः प्रवेकैरिव वाह्यमानं ।
श्रियावृतं खे सुकृतं विमानं ।
पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं ॥
रत्नप्रवेकैरभिवर्द्धमानम ॥

---

† ब म—महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णम ।
‡ म—प्रक्रीडनैस्तूप(र्य) शतानुकीर्णम ।

या च वैश्रवणे लक्ष्मीर्, या चेन्द्रे हरि-वाहने ।
N] सा रावण-गृहे पद्मौ, नित्यमेवाऽनपायिनी ॥७॥ [८
यादृशं हि कुवेरस्य, यमस्य वरुणस्य च ।
N] तादृशं तद्विशिष्टं वा, तस्य रक्षः-पतेर् गृहम् ॥८॥ [९

[बं–N] ततो ददर्शाऽद्भुत–हेम–जालं, [दा–७]
व्यासक्त-वैडूर्य-सुहेम-जालम् । [१पू
विद्युद्विनद्धं स-विहंग-जालं, [१[४]
तडिद्विनद्धं स विहंग-जालम् ॥९॥[६] [N
ददर्श नानाविध-वाजि-शालाः, [N
प्रधान-शालाश् च शशांक-शालाः ।
मनोहराश् चाऽपि पुनर् विशाला,
ददर्श वेश्मादिषु चित्र-शालाः ॥१०॥ [२
गृहाणि नानावसु-राजितानि,
देवाऽसुरैश् चाऽपि सु-पूजितानि ।

१. प्र–यथा । २. फ ल$_1$ ल$_2$–हरिवाहणे । ब प्र–हरिवाहिनी । ३. फ–या सा । रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–लक्ष्मीर् । ४. च प्र–०वानुयायिनी । ब–०मेवावपा० ॥
५. फ–नाकम्पतेर्गृ० ॥

१. च प्र ल$_1$ ल$_2$–०डूर्यसहेम० २. ल$_2$–विद्युत्पिनद्धं । ३. म–हरितालित इव पादः । ल$_2$–नास्ति । ४. ल$_2$–तडिद्विरुद्धं । ५. ल$_1$ ल$_2$–नास्ति पादः । ६. आ फ–अतः श्लोकादारभ्य यावदुपजातिवृत्तं पाठो न दृश्यते । अ–'गृहोत्तमं सुप्रतिपन्नरूपामित्यन्तः पाठो नास्ति ॥
७. प्र–नाना विविधा विशालाः । ल$_1$–नानाविधवाजिशालं । ८. रा म–विहंगशालाः । ९. अतः परमधिकः पाठः—
ल$_1$—कपिप्रवीरो धृतहस्ततालाः (?) ।

सर्वैश्च दोषैः परि-वर्जितानि,
कपिर्ददर्शाऽति-बलाऽर्जितानि ॥११॥ [३

५९] तानि प्रसन्नानि समाहितानि,
मयेन तत्राऽपि विनिर्-मितानि ।
महीतले सर्व-गुणाऽन्वितानि,
ददर्श लंकाधिपतेर् गृहाणि ॥१२॥ [४

ततो ददर्शोच्छ्रित-शैल-रूपं,
मनोहरं काञ्चन-चारु-रूपम् ।
रक्षोऽधिपस्याऽऽत्म-बलाऽनुरूपं,
गृहोत्तमं सु-प्रतिपन्न-रूपम् ॥१३॥ [५

नाना-तरूणां कुसुमाऽवकीर्णं,
गिरेरिवाऽग्रं रजताऽवकीर्णम् । [६उ
नारी-प्रवेकैर् अपि दीप्यमानं,
तडिद्भिर् अंभोर्दमिवेध्यमानम् ॥१४॥ [७पू

१. प्र—०तिबलार्जितानि ॥ । २. व रा च म प्र—स प्रतिपन्न०।
३. अतः परमधिकः पाठः—
च—महीतले स्वर्ग इव प्रकीर्णम् । †
च—प्रक्रीडितैः सूर्यसमानरूपम ॥ ‡
४. प्र—कुसुमावकीर्णम् । ५ अ—०कैरधि० । ६. प्र ल$_1$ ल$_2$ ब—०द्मिवेद्धमानं । रा—०म्भोदधिमेध्य० । ७. अतः परमधिकः पाठः—
अ च—हंसप्रवेकैरतिवर्धमानं वेश्मान्तमेवाभिसमुह्यमानं ।
च—महाकपिस्तत्र महाविमानं ।
म—मनः प्रवेकैरिव वाह्यमानं ।
श्रियावृतं खे सुकृतं विमानं ।
पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं ॥
रत्नप्रवेकैरभिवर्द्धमानम ॥

† ब म—महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णम ।
‡ म—प्रक्रीडनैस्तूप(र्य) शतानुकीर्णम ।

यथा नगाऽग्रं बहु-धातु-पूर्णं, [८[1]
महीभृतं काञ्चन-राजि-पूर्णम् ।
अलंकृतं वृक्ष-वितान-पूर्णं, [९पू[2]
पुष्पैर् वृतं केसर-रत्न-पूर्णम् ॥ १५ ॥[3]
कृतानि वेश्मानि सु-पुष्कलानि, [4]
पुनश् च पद्मोत्पल-केसराणि ।
वनानि चित्राणि मनो-हराणि, [१०[5]
पश्यन् विचित्राणि चचार मारुतिः ॥१६॥ [N[6][7]
कृताश्च वैडूर्य-मया विहंगाः,
रूप्य-प्रवालैश्च पुनश् चिताऽगाः । [8]
चित्राश् च नाना-वसुभिर् विहंगाः, [9]
पुष्पाऽऽह्वये भक्ति-चिताः कुरंगाः[10][11] ॥१७॥[१२

१. प्र अ–महीभृतां। २. च म–शैलं कृतं। ३. अ–पुष्पैः कृतं॥

४. च ल$_2$–सुपुष्कराणि। अतः परमधिकः पाठः–

ल$_2$ च म–यथा प्रफुल्लानि च पुष्कराणि।

५. अ–नाना विचित्राणि।

६. अधिकः पाठः–

ल$_1$–मृगाकुलान्यत्र धनावराणि।

७. ब रा ल$_1$ ल$_2$ म प्र अ–नास्ति पादः॥

८. रा–रूपप्रवा०। अ–रुक्मप्रवा०

९. अ–०सुभिर्भुजंगाः। म प्र ल$_1$–नास्ति पादः। १०. ब–पुष्पाक्षये। ११. अतः परमधिकः पाठः–

रा–द्विजाश्च पक्षार्चितरक्ततुण्डाः। *
च–रक्ताश्च चामीकररक्ततुण्डाः ॥†
रा अ च–प्रवालजाम्बूनदरक्तपक्षाः ।
च–सनीलमावृत्य विजित्य पक्षाः ।‡

* च–द्विजाश्च पक्षार्चितनक्रतुण्डाः।
अ–शिताश्च पक्षाः शितरक्ततुण्डाः।

† अ–द्विजाश्च चामीकररक्ततुण्डाः।

‡ अ–सनीलमाश्रित्य विहंगपक्षाः। रा–००विजित्वा (?)पक्षाः।

नियुध्यमानाश्च गजाः सु-हस्ताः, [१४
तथैव पद्मोत्पल-दाम-हस्ताः [2] । [N
लक्ष्मीस्तथा[3] पद्म-वितान-हस्ता[4], [१४
गृहां[5]ऽन्तरे राजति तस्य[6] संस्था ॥१८॥ [N
इत्थं स तद् गृहम् अभिवीक्ष्य सुन्दरं,
सु-विस्मयं[8] नगमिव[9] चारु-कंदरम्[10] ।
पुरं च तत् परम-सुगंधि-मंदिरं,
हिमाऽत्यये नगमिव चारु[11]-सुंदरम् ॥१९॥ [१५
ततः स तां कपिर् अवीक्ष्य पूजितां,
वरां पुरीं तदधिप-बाहु-निर्जिताम्[12] ।
दद‍र्श नो जनक-सुतां गुणा[13]ऽन्वितां,
सु-दुःखितां पति-गुण-वेग[14](?)वर्जिताम् ॥२०॥ [१६

रा अ च—कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः ।
रा अ—कृता विहंगा सुमुखाः सुपक्षाः ।

१. ल१ ल२—संयुध्य० । २. प्र—नास्ति पादः । ३. च अ—लक्ष्मीस्तदा । ४. च ल१ ल२ अ—पद्मनिमग्नहस्ता । ५. च अ—गृहांगणे । ६. प्र ल१—तत्र ॥

७. ब—शंयः? । ८. ल१ ल२—सविस्मयं । ९. च—नागमिव । १०. अ—नास्ति पादः । ११. च अ ल२—चारुमन्दिरं । प्र ल१—चारुमन्दरं । अ—अतः परमधिकः पाठः—

दद‍र्श नानाविध-वेश्म-सुन्दरम् ।

१२. ल१—०पबाहुवार्जितां । ल२—०पबाहुपालितां १३. च—गुणार्चितां । अ—गुणोन्वितां? । १४. म—०गुणवेगव० । अ—हरिर्बभूवाधिकदुःखदुःखितः ।

ततस्तदा बहुविध-भाविताऽऽत्मनो,
महात्मनः स्वयम् उचिताऽऽर्य-वर्त्मनः ।
अपश्यतोऽभवद् अति-दुःखितं मनो,
वपुष्मतः प्रवि-चरतो महात्मनः ॥२१॥ [१७

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे रावणे-भवन-वर्णनं
नाम सर्गः ॥

---

१. च–स्वयमनुविचार्यैव० । ल१–स्वयमुदितार्यैव० । अ–स्वगुरुचिरार्यैव०॥
२. रा–श्रीरामायणे । ३. रा म प्र ल१ ल२–भवनवर्णनं । अ–भवनवर्णनो ॥

वेश्मनस्तस्य मध्यस्थम्[1], अन्यद् वेश्म विनिर्मितम् ।
दिव्य-निर्यूहे[2]-संकीर्णं, ददर्श हनुमान् कपिः ॥२२॥ [१०
ब्रह्माऽर्थं हि[3] कृतं दिव्यं, दिवि यद् विश्व-कर्मणा ।
विमानं पुष्पकं नाम, सर्व-काम-गमं शुभम्[4] ॥२३॥ [११पू
परेण तपसा लेभे, यत्[5] कुवेरः पितामहात् । [११उ
कुवेराद् ओजसा[6] लेभे, रावणस्तद् गृहोत्तमम् ॥२४॥ [१२
ईहामृग[7]-समा-युक्तं, कार्तस्वर-हिरण्-मयर्[8]
सुवृत्तैर्[1] आवृतं स्तंभैः, प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥२५॥ [१३
मेरु-मंदर-संकाशैर्, उल्-लिखद्भिर् इवांऽबरम् ।
कूटाऽऽगारैः शुभांऽऽकारैः, सर्वतः समलंकृतम् ॥२६॥ [१४
ज्वलनाऽर्क-प्रतीकाशैः, सु[2]-कृतैर् विश्वकर्मणा ।
हेम-जाल-प्रतिच्छन्नं, रत्न-वैडूर्य[3]-वेदिकम् ॥२७॥ [१५

१. ब म-मध्यांतरन्यद् । प्र-वेश्यांतर० । ल₁-मध्यांतर० । २. फ-दिव्यनिगूढ० । रा च म प्र ल₁ ल₂-दिव्यं निगूढं स । ब-दिव्यं निगूढं स० अ-दिव्यं निर्ज्जूह० ॥

३. रा-विकृतं । अ-विहितं । ४. च-मं श्रुतम् । अ-सर्वकामफलप्रदं ॥

५. म-यः । ६. ब च फ म प्र ल₁-कुवेरात्तेजसा ॥

७. फ अ-ईहामृगगणाकीर्णं । रा च ब म प्र ल₁, ल₂-चित्रैर्मृगैः समायुक्तं । ८. फ रा च ब म प्र ल₁, ल₂ अ-कार्तस्वरहिरण्मयैः । ९. च ब म फ ल₂ अ-सुकृतैरा० । प्र-सुकृतमा० । सुकृतं चावृ० ॥

१०. रा च म प्र ल₁, ल₂-शुभाचारैः । आ-शुभागारैः । ब-शुभाचारैः । ११. फ-सर्वशः ॥

१२. च ब म प्र ल₁, ल₂-सुकृतं वि० । रा-स्वकृतं वि० । १३ फ रा च ब म प्र ल₁, ल₂-रूक्मवै० ॥

सर्व-रत्न-समा-कीर्णं[1], तपनीय-विचित्रितम् । [N
जाल-वातायनैर्युक्तं, काञ्चन[2]-स्फाटिकैरपि ॥२८॥ [१६पू
हैमैर्[3] आभरणैः श्लक्ष्णैः[4], प्रसृतैः सु[5]-समाहितैः ।
इन्द्रनील-महानील[6]-मणि-प्रवर-वेदिकम् ॥२९॥ [१६उ

[वं-N]प्रतप्त-जांबूनद-जाल-चित्रितं, [दा-८]
ददर्श वीरः पर-वीर-हा कपिः । [१उ
तदप्रमेय-प्रतिकार-कृत्रिमं,
स्वयं कृतं साध्विति[1] विश्वकर्मणा ॥३०॥[2]
दिवं-गमं वायु-पथे प्रतिष्ठितं,
व्यरोचताऽऽदित्य-पथस्य लक्ष्मवत् । [२उ
यद् यत् पृथिव्यामभिराम-रूपं,
तत् तत् कृतं भूमि-तलेऽपि तस्य ॥३१॥ [N
नाऽस्फाटिकं नाऽमणिरत्न-पूर्णं,
नाऽराजतं किञ्चिद् अकाञ्चनं वा ।
वनानि शैलौ[3] नगराणि नद्यः,
सरांसि चित्राणि च काञ्चनानि[4] ॥३२॥ [N
तले बभूवुः स्फटिकान्तराणि[5],
तस्मिन् विमाने तपसो निधाने ।

१. ब-०रत्नसमुत्कीर्णं । २. फ रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$ अ-काचनैः स्फा० ॥
३. रा च ब म-हैमैरारोहणैः । प्र-हेमैरारोहणैः । ४. प्र-तीक्ष्णैः । ५. फ-सुसमाहृतैः । ६. इन्द्रनीलसमानील० । रा-इन्द्रनीलमयानील० ॥

१. साधिते । $ल_2$-स्वधिति । २. आ फ अ-ऽत्र आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत्पाठो नास्ति ॥
३. च-शैलो । ४. प्र-कंचकानि । ५. ब म प्र $ल_1$-स्फटिकेतराणि ॥

भूस्तत्र रक्तोत्पल-पत्र-चित्रैः,
कीर्णा स-हेमोत्पल-पत्र-रेणुः ॥३३॥[२] [N

यथा-विधा राज-वरोत्तमां[३]ऽगे,
चूडासु चूडा-मणयो वि-भान्ति ।
तथा-विधास्तत्र कृता विमाने[४],
स्तंभांश्च[५] जालानि च वेदिकाश् च ॥३४॥[N

स्तंभ-प्रमाणान्य् अविलम्बितानि,
स्तंभानि(?) चित्राण्य् अपि चोत्तमानि ।[६]
तत्रां[७]ऽपि वैडूर्य-कृतं विशालं,
यथा स-तारा-गणम् अन्तरिक्षम् ॥३५॥[८] [N

न तत्र किञ्चिन् न कृतं प्रयत्नार्तं[९],
न तत्र किञ्चिन् न महाऽर्ह-रत्नम् ।
न तत्र किञ्चिन् न महा-विशेषं,
न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि ॥३६॥ [३

१. प्र–कृष्णे । ल$_1$–कृष्णः ।

२. आ अ फ च–अधिकः पादः । खद्योतवर्णश्च सुवर्णरेणुः ॥

३. ल$_2$–०वरोत्तमांगके । ४. ब रा म प्र ल$_1$ ल$_2$–विमान० । ५. च–स्तंजश्च ॥

६. अतः परमधिकः पाठः—

च—दामानि पद्मोत्पलचंपकानां ।
प्रसक्तमुल्लोचकृतं सुरम्यं ॥

७. च–तत्रीद । ल$_2$–तत्रास्य ।

८. संदिग्धप्रामाण्यमेतत् पद्यम्। तथाहि स्तम्भादिपदक्लीबत्वमुपेक्ष्यम् ॥

९. ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–प्रयत्नं ॥

तपः-[1]समाधान-परा[2]क्रमाऽर्जितं,
मनः-समाधान-विचार-चारितम् ।
अनेक-संस्थान-विशेष-निर्मितं,
ततस्ततः श्लक्ष्ण-विशेष-दर्शनम् ॥३७॥ [४

सुराऽसुराणामपि दुष्प्र[3]धर्षणं,
[4]दुरा-सदं मारुत—वेग—दर्शनम् । [N
महात्मनाम् उग्रतपः कृताऽऽत्मनां,
यशस्विनां पुण्यकृतां यथा[5]ऽऽलयम् ॥३८॥ [५उ

विशेषितो[6]च्चासन-संप्रति-ष्ठितं,
वि-चित्र-कूटं बहु-कूट-मण्डितम् ।
मनोभिरामं शर[7]दे (?दि) व(?न्दु) निर्मलं,
महाऽभ्रकूटं विविधाऽभ्र-मण्डितम् ॥३९॥ [६

वहन्ति यत् कुण्डल-शोभिताऽऽनना,
मनो-जवा भूत-गणाः सहस्रशः । [७पू
वसन्त-पुष्पोत्कर-चित्र[9]-दर्शनं,
वसन्त-मासाद् अपि कांत-दर्शनम् ।
स पुष्पकं ना[10]म विमानम् उत्तमं,
ददर्श तद् वानर-वीर-सत्त[11]मैः ॥४०॥ [८

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे पुष्पकवर्णनं
नाम सर्गः ॥

१. रा ल₂-ततः स० । २. ल₁ ०धानपरैः समा० ॥

३. म-दुष्प्रदर्शनं । ४. ब-जरा-सदं । च ल₂-दुराधरं । ५. च-तथालयम् ॥

६. च-विशाकृतोच्चासनं । प्र-विशेषतो० । ७. रा च प्र ल₁ ल₂-शरदीव । ८. प्र-निर्मितम् ॥

९. रा- ०न्तपुष्पोद्गमचारुद० ।

१०. प्र-आह्ववि० । ल₁-चैव । ११. ब म प्र ल₁-०रमुत्तमः ॥

[बं–१.३] (४८श-पृष्ठत उपरि मुख्यपाठः) [द्रा–९]

५उ] आरुरोह हरि-श्रेष्ठो, विमानं पुष्पकं शुभम्[1] ॥२९॥ [2][१९उ
N] स[3] तत्र गन्ध(?न्धं)[4]-संयु(?स)[5]क्तं,पान-माल्याऽनुभक्षजम्।[6]
८उ] दिव्यं संमूर्छितं[7] जिघ्रन्[8], रूपवन्तम्[9] इवाऽनिलम्॥४१॥ [२०
स गन्धस्तं महा-सत्त्वं, बन्धुर् बन्धुमिवोत्तमम् ।
९] इत एहीत्य्[10] उवाचैनं, तत्र यत्र स रावणः[11] ॥४२॥ [२१
ततस्तां प्रस्थितः शालां[12], ददर्श महतीं शुभाम् ।
१.०] रावणेन[13] पराऽऽक्रांतां, कान्ताम् इव वर-स्त्रियम्[14]॥४३॥ [२२
मणि-सोपान-विकृतां[15], हेम-जाल-विराजिताम्[16] ।
१.१.] स्फाटिक-प्रावृत-तलां, दन्ताऽ[17]न्तरित-रूपिकाम्[18] ॥४४॥ [२३
मुक्ता[19]-मणि-प्रवालैश्च, रूप्य-चामीकरैर् अपि ।

१. फ–महत् । २. रा च ब म प्र ल१ ल२–नास्ति । ३. च ब म ल२ अ–तत्र प्रसक्तो । प्र ल१–तत्र प्रसक्तं । ४. फ–गंधसंसक्तं । च ब म ल२ अ–गंधं तं । प्र ल१–सौगंध्यं । ५. च–पानमन्योन्यभक्षणम् । ब म प्र ल१ ल२–पानमन्योन्यभूषणं । अ–पानमाल्यान्तरिक्षजम् । ६. रा–नास्ति ॥

७. आ–दिव्यसंमूर्छनं । ८. च ब प्र ल१–जघ्रौ । ९. फ–उत्पिबन्तमिवा० । आ प्र अ–०न्तमिवानलं । रा–नास्ति ॥

१०. आ–०हीत्युवाचेमं । ११. फ ब अ–रावणम् । १२. ब–शैलां ॥ १३. फ–रावणस्य मनःकान्तां । १४. ब–वनस्त्रि० । १५. रा ब म प्र ल१ ल२–०पानसुकृतां । १६. अ–०कविभूषितां ॥

१७. च–दान्तान्त० । ब म प्र ल१ ल२–धात्वन्तरित० । १८. फ रा च म प्र ल१ ल२–०रितरूपकां । १९. फ–मुक्ताफलप्र० ॥

१.२] विभूषित-मणि-स्तंभां, सुवर्ण-स्तंभ-भूषिताम्[1] ॥४५॥ [२४
समैर् ऋजुभिर्[2]त्युच्चैः,समन्तात्[3] सु-विभूषितैः (?ताम्) ।
१.३] स्तंभैः पक्षैर् इवाऽत्युच्चैः, दिवं[4] संप्रस्थितैरिव[5] ॥४६॥[२५
महत्या[6] कुथया[7]ऽऽस्तीर्णा, पृथिवीलक्षणाऽङ्कया ।
१.४] पृथिवीम् इव विस्तीर्णा, स-राष्ट्रां[8] हेम-मालया[9] ॥४७॥ [२६
नादितां[10] यंत्र[11]-विहगैर्, दिव्य-गन्धाऽधि-वासिताम्[12] ।
१.५] परार्ध्याऽऽस्तरणै[13]र्जुष्टां, रक्षोऽधि-पति-सेविताम् ॥४८॥ [२७
धूमेना[14]ऽगुरु-धूपानां, विमलां हंस-पांडुराम्[15] ।[16]
१.६] चित्रां[17] पुष्पोपहारेण, कल्माषीमिव[18] सु-प्रभाम् ॥४९॥ [२८
मनः-प्रह्लाद-जननीं[19], कामस्या[20]ऽपि प्रमोदिनीम् ।

१. फ–सुबहुस्तम्भमंडितां । अ–सुबहुस्तंभमंडितां । २. आ–०भिरत्युग्रैः । ३. रा ब म प्र ल$_1$, ल$_2$–समेतां च विभूषितां ॥

४. रा च म प्र ल$_1$,ल$_2$–दिवः। ब–दिवि ।अ–गिरि । ५. रा च म प्र ल$_1$, ल$_2$–०तैरपि । ६. च–महत् पर० । ७. आ–कुथयास्तीर्णा । अ–कथयाकीर्णा । ८. च–सराष्ट्रगृहमालया ॥

९. फ–सराभ्रग्रहमालया । अ–सुवस्तुगृहमालया । रा म प्र–शालानूपुरमालिनीं । च–शालां नूपुरमालिनीं । ल$_1$–शालं नूपुरशालिनीं । ल$_2$–शालनूपुरशालिनीं । १० आ अ–नादितं । ११. आ फ–यन्त्र वि० । अ–पुण्यवि० । १२. अ–०धिवासितं ॥

१३. आ–०र्ध्याभरणै० । १४. आ–धूपेना० । १५. रा च ब म प्र ल$_1$–दंतपांडुरां । १६. ल$_2$–नास्ति ॥

१७. रा ब प्र ल$_1$–पूर्णां । म–पूर्णपु० । अ–चित्रपु० । १८. रा च ब म–कल्माषामि० । प्र–कल्माषां सुप्रभामिव । ल$_1$–कलुषां सुप्रभामिव । आ–कल्माषीमि० । १९. आ रा प्र म ल$_1$, ल$_2$ च अ–मनःसंह्लाद० । २०. आ–बालस्यापि प्रमोदिनीं । रा ल$_1$–वर्षस्यापि प्रसादिनीं । अ–चित्तस्यापि प्रसा० । ब–वामस्यापि प्रसा० ॥

१७] हृच्छोक-नाशिनीं दिव्यां, श्रिंयः[1] संजननीमिव॥५०॥[२९
इन्द्रियाणीन्द्रियाऽर्थैश्च, समं[2] पंचभिर् उत्तमैः ।[3]
१८] तर्पयन्तीं[4] चैव सततं, सदा[5] रावण-सेवितां[6]॥५१॥[३०
स्वर्गो[7]ऽयं देवलोको[8]ऽयम्, इयं सिद्धिः[9] परा भवेत् । [३१
२०] इति संचिंत्य[10] स तदा, बहुधा बहु-चिंतया[11] ॥५२॥[N
प्र-ध्यायत[12] इवाऽपश्यत्, प्रदीपांस् तत्र काञ्चनान् ।
२१] धूर्तानिव महा-धूर्तैर्, देवनेन[13] परा-जितान् ॥५३॥[३२
दीपानां च[14] प्रकाशेन, श्रिया चाऽतुलया[15] तथा[16] ।
१९] अर्चिभिर् भूषणानां च, तां प्र-दीप्ताम् अमन्यत[17]॥५४॥[३३
N] काञ्चनैर्[18] उद्यतैर् दीपैः, समन्ताद् अवभासिताम्[19] । [N
कपाट[20]-जालैर् विततैर्, उद्वमन्तीं प्रभाम्[21] इव ॥५५॥
N] तां तदा प्राविशद्[22] हृष्टो, हनुमान् पवना[23]ऽऽत्मजः । [N

१. आ रा च ब म प्र ल१–श्रेयः सं० २. रा च ब म प्र ल१–समैः । ३. ल२–नास्ति ॥

४. आ च अ–तर्पयामास । प्र–तर्पयन्तीव । ५. फ अ–सद्म । ६. फ अ–रावणसेवितं । आ–रावणसेविनीं । ७. रा ब म प्र ल१ ल२–स्वर्गोर्थं । ८. फ–ब्रह्मलोकोयमि० । रा ब म प्र ल१ ल२–देवलोकार्थमि० । ९. फ–सिद्धिः परममा इति । रा ब म प्र ल१ ल२–सिद्धिप्रदा भ० । अ–सिद्धिः परा मता ॥

१०. फ–संचिंतयामास बहु । ११. फ–इति चिंतया । रा च म प्र ल१ ल२–बहु चिन्तयन् । १२. रा ब म प्र ल१ ल२–प्रध्यायत्येव चापश्यत् । अ–प्रध्यावंत इवा० ॥

१३. रा च ब प्र ल१ ल२–०र्दैवतैर्न । १४. अ फ–तु । १५. फ–वातु० । प्र–आज्वल्य० । १६. रा ब म प्र ल१ ल२–तया ॥

१७. फ–संप्रदीप्तोवमन्यते । रा ब म ल२–दीप्तदीप्ताम० । प्र ल१–दीपदीप्ताम० । १८. फ–कांचनरुज्वलैर्दी० । १९. रा च ब म प्र ल१ ल२–दूरात्प्रणिहितेक्षणः ॥

२०. ल२–कपाटभालैर्० । २१. रा–प्रजामिव । २२. ल२–प्राविशद्धृष्टो । २३. फ–मारुतात्मजः ॥

N] निश्शब्द-पद-विक्षेपो[1], दूरात्[2] प्रणि-हितेक्षणः[2]॥५६॥ [N
ततोऽपश्यत्[3] कुथाऽऽसीनं, नानावर्णाऽम्बर-स्रजम् ।
२२] सहस्रमेव नारीणां, नानावेषं[4] चयं स्त्रियाम्[4] ॥५७॥ [३४
परावृत्तेऽर्ध-रात्रे तु, पान-निद्रा-वशं गतम् ।
२३] क्रीडिताद्[5] विरतं[6] सर्वं[7], सुषुपे[8] बहुलं ततः ॥५८॥ [३५
तत्[9] प्रसुप्तं[9] वि-रुरुचे[10], निश्शब्दा[11]ऽम्बर-भूषणम् ।
२४] निश्शब्द-हंस-भ्रमरं, यथा पद्म-वनं महत् ॥५९॥ [३६
तासां संवृत-दंष्ट्राणि[12], मीलिता[13]ऽक्षाणि मारुतिः ।
२५] अपश्यत् पद्म[14]-गन्धीनि, वदनानि स योषिताम्॥६०॥ [३७
२६पू] प्रबुद्धानीव पद्मानि, तासां बुद्ध्वा[15] क्षपाऽऽक्षये ।
N] पुनः संवृत-पत्राणि[16], रात्राविव[17] बभ्रुस्[18] तदा ॥६१॥ [३८
इमानि वक्त्र[19]-पद्मानि, नारीणां नेत्र[20]-षट्पदाः ।

१. फ रा च प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ–०पदविक्षेपैः । २. रा च प्र म ल$_1$ ल$_2$–दूरप्र० । ३. आ अ–०श्यदथासीनं । रा–०श्यत्कचाकीर्णं । च–०श्यत्कथाकीर्णं । ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–०श्यत्कचाकीर्णं ॥

४. आ फ च ब–०वेषचयस्त्रि० म–०वेषचयं स्त्रि० । प्र–नानावेषं चयस्त्रि० । ल$_1$–०वेशचयस्त्रि० । ल$_2$–०वेशं चयस्त्रि० । अ–नानावर्णसमास्त्रि० ॥

५. अ आ–क्रीडित्वा । फ रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–क्रीडनाद् । ६. अ–उपरतं । ७. आ–तन्नु । ८. आ–हनुमानित्यमन्यत । च ल$_2$–सुषुप्तं बहु० । रा म प्र ल$_2$–प्रसुप्तं बहु० । अ–सुष्वाप ब० । ९. फ–ततः प्रसुप्तं । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–तत्र सुप्तं । १०. फ–विरुचिरे । ११. रा ल$_2$–निश्शब्दं वर० । ल$_1$–०ब्द वरभूषितम् ॥

१२. फ–०तदन्तानि । रा–संवृत्तदं । अ–०तदंतानां । १३. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–मीलिताक्षीणि ॥

१४. रा म प्र ल$_1$ ल$_2$–पद्मगंधानि । १५. रा–बद्धान् ॥

१६. फ रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–संहतप० । १७. रा–राजाविव । ल$_2$–रात्रावेव । ब–मीलिताक्षीणि । १८. रा म प्र–यथातथा । ल$_1$ ल$_2$–ब–मारुतिः । १९. फ–पद्मवक्त्राणि । २०. फ च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–मत्तषट्पदाः । रा ल$_2$–स तु षट्प० ॥

२७] अम्बुजानीति[1] मन्वानैः[2](?नाः), [3]प्रार्थयन्ते पुनः पुनः॥६२॥ [३९
इतीऽवाऽमन्यत[4] श्रीमान्[5], उपेत्य[5] स[5] महा-कपिः[6] ।
२८] मेने हि[7] गुणतस् तानि, समानि सलिलोद्भवैः ॥६३॥ [४०
सा तस्य शुशुभे शाला, ताभिः स्त्रीभिर् विराजिता ।
२९] शरदीऽव प्रसन्ना द्यौस्, ताराभिरभिशोभिता[8]॥६४॥[9] [10][४१
ताभिः परिवृतः शूरः, शुशुभे राक्षसेश्वरः ।
३०] यथा ह्युडुपतिः[11] श्रीमांस्, ताराभिराभि-संवृतः[12] ॥६५॥[13] [४२
याश्च्यवन्त्यम्बरात्[14]ताराास्, तत्र[15] मन्ये निराकृताः[15] ।[16]
३१] इमास्ताः सङ्गताः[17] कृत्स्नास्[18], तत्रामन्यत[19] वै हरिः॥६६॥ [४३
ताराणामिव हि व्यक्तं, महतीनां महाऽर्चिषाम् ।[19]
३२] प्रभा[20] वर्णः प्रसादश्च[20], विरेजुस् तत्र योषिताम्[21] ॥६७॥ [४४
व्यावृत्त-वसनास् तत्र[22], प्रकीर्ण-वर-भूषणाः ।[23]

१. फ रा च अ-अंबुजानीव । २. रा-मन्वामः । म प्र ल१-मन्वन: । ३. आ-प्रार्थयन्ति । ४. आ-इति चामन्यत । ५. फ-मासीनास्तानुपेत्य । रा ल२-श्रीमानुत्प्लुत्य । ब म प्र ल१-श्रीमानुपेत्य च । ६. च-सहसा कपिः ॥

७. फ-ऽथ । ८. च-०भिरिवशो० । ९. अ-नास्ति । १०. अ च-नास्ति ॥

११. फ-ह्युडु० । १२. रा ब म प्र ल१ ल२-०स्ताराभि: परिवारितः । १३. च अ-नास्ति । १४. फ म-याश्च संस्यम्बरे ताराः । च-याश्च्यवन्त्यंबराक्षाराः । १५. फ रा म-०ताराः काले काले निराकुलाः । च अ-०ताराः काले काले निराकृताः । १६. रा ब प्र ल१ ल२-नास्ति ॥

१७. आ-संवृताः । १८. अ फ सर्वास्त० । रा च ब म प्र ल१ ल२-सर्वाः प्रकीर्णाम्बरभूषणाः । १९. रा च ब म प्र ल२ ल२ अ-नास्ति ॥

२०. फ अ-प्रभावर्णप्रसादाश्च । २१. फ-योषितः । २२. अ-व्यावृत्तिः शिरसस्तत्र । २३. रा च ब म प्र ल१ ल२-नास्ति ॥

३३] पान-व्यायाम-काले च, निद्राऽपहृत-चेतसः ॥६८॥ [४५
प्रभ्रष्ट-तिलकाः काश्चित्, काश्चिद् उत्कटनूपुराः ।[4]
३४] पार्श्व-गलित-हाराश्च, काश्चित् परम-योषितः ॥६९॥ [४६
संमुक्त-रसनाः काश्चित्, काश्चित् प्रस्रस्त-वाससः ।
३५] व्याविद्ध-रसना-दामाः, किशोर्य इव वाहिताः ॥७०॥ [४७
सुकुण्डल-धराश्चाऽन्या, विच्छिन्न- मृदित-स्रजः ।
३६] गजेन्द्र-मृदिताः फुल्ला, लता इव महावने ॥७१॥[४८
चन्द्रांऽशु-निकराऽऽभाश्च, हाराः कासांचिदुत्कटाः[12] ।
३७] स्तन-मध्ये प्र-सुप्तानां, विरेजुर् हंस-संनिभाः ।[४९
अपरासां च[15] वैडूर्याः, कादम्बा इव पक्षिणः[16] ॥७२॥

३८] हेमसूत्राणि चाऽन्यासां, चक्रवाका इवाऽभवन् ।[५०
हंसकारण्डवाऽऽकीर्णाश्[17], चक्रवाकोप-शोभिताः ॥७३॥[18]
N] आपगा इव ता रेजुर्, जघनैः पुलिनैरिव ।[५१

१. रा ब च म प्र ल१ ल२–०यामकालैश्च । २. रा च ब म प्र ल१–निवृत्तति० । ३. ब–काश्चिदुरहृष्टनू० । ४. फ नास्ति ॥

५. रा ब म ल१ ल२–पार्श्वे गलित० । च–पार्श्वेद्र० ? अ–पार्श्वा-गति० ॥ ६. रा च ब म प्र ल१–मुक्तसारसनाः । ल२–सुकुमारासनाः । अ–मुक्तसंरसनाः । ७. आ–प्रभ्रष्टवा०॥

८. च–व्यावृद्ध० । आ–आविद्ध० । फ–०द्धरसनामोदाः । रा ब म प्र ल१–निवृद्धर० । ल२–विवद्धर० । ९. फ–०लचया० । १०. च ब म प्र ल१ ल२–विभिन्न ॥

११. रा ब म प्र ल१–०न्द्रम-थिता । १२. ल२–नास्ति ॥

१३. फ–तु सुप्तानां । अ–तु सुप्तायां । च–सुषुप्तानां । १४. प्र–०जुर्हेमसं० । १५. फ–नास्ति । १६. ल२–नास्ति ॥

१७. फ–० वाकोप कूजिताः । १८. ल२–नास्ति । आ–अत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत् पाठो नास्ति ॥

किंकिणी-जाल-नादिन्यस्[1] ता हेम-तिलका[2]ऽन्विताः ।
[N भाव-ग्राहाः[3] सु[3]-गंभीराः सुप्ता नद्य इवाऽभवन् ॥७४॥[५२
मृदुष्व् अंगेषु कासां-चित् प्रति-रूपं समुच्छ्रितैः[4](?ताः) ।
३९] तासां[5] बभुर्[5] भूषितानां[5] शुभा भूषण-राजयः ॥७५॥[५३
अंशुका[6]ऽन्ताश्च कासां-चिद् मुख-मारुत[7]-कंपिताः ।
४०] उपर्य् उपरि वक्त्राणां व्या-धूयन्ते पुनः पुनः ॥७६॥[५४
ताः पताका इवोद्धूता[8] रत्नानां रुचिर-प्रभाः ।
N] नाना[9]-वर्णाः सु-वर्णानां[9] वक्त्र-मूलेषु रेजिरे[10]॥७७॥[५५
ववल्गुश्चाऽत्र कासां-चित् कुण्डलानि महा[11]ऽर्चिषाम् ।
४१] मुख-मारुत-कंपैश्[12] च मन्द-मन्दैः[13] सु[13]-योषिताम्॥७८॥[५६
शर्कराऽऽसव-गंधैश्[14] च प्रकृत्या सुरभिः शुभैः[15] ।

१. अ-०नादिन्य:। २. फ-हेमकनकांकिताः। अ-सहेमकनकांकिताः ॥

३. ब रा च म-भावग्राहोपगंभीराः। अ-हारग्राहापयस्तीरा । प्र-भावग्रैवेप० । ल१-भावग्रावीप० । ४. ब-समुत्हतम् । रा म प्र ल१ ल२ रा-समुत्सृतं । च-समुच्छितम् । अ-समुत्थितम् ॥

५. फ च-बभूवुर्भूषणानीव । अ-ता बभुर्भूषणानीव । ल१ प्र-तासां भर्तुर्भूषितानां । ६. रा च-अंशुकातांश्च । प्र-अंशुकाश्चैव । ७. फ च अ-०तघाट्टिताः । ल१-उत्कम्पिताः ॥

८. च ब-इवोद्धूताः ।

९. ब रा च म प्र ल१ ल२-नानावर्णसु० फ-नानावर्णैश्च व०। १०. फ-भेजिरे। ११. फ-शुभार्चिषां अ-महात्विषां ॥

१२. फ अ-०कम्पैस्तु । १३. फ-०मन्दैस्तु । प्र-०मन्दैश्च । १४. फ-०रावशगन्धेन । रा-रासवंग० । च-०रासवगंधीश्च । प्र-रासवगंधैश्च । अ-कर्करासवगंधीनि । १५. फ-मुखः। च-मुखा। अ-मुखं।

N] तासां वदन-निश्वासैः सिषेवे रावणं तदा ॥७९॥ [५७
रावणाऽऽनन-शंकाश्च काश्चिद् रावण-योषितः ।
N] मुख-वातं स-पत्नीनाम् उपाऽजिघ्रन् पुनः पुनः ॥८०॥ [५८
अत्यर्थाऽऽसक्त-मनसो रावणे काश्चन स्त्रियः ।
N] सु-स्थिरत्वार्त् स-पत्नीनां प्रीयमाणा बभुस् तदा ॥८१॥ [५९
बाहून् उपनिधायांऽन्याः परिहारो (?र्यो) पशोभिताः ।
N] अंशुकानीव सूक्ष्माणि प्रमदास् तत्र शिश्रियुः ॥८२॥ [६०
अन्या वक्षसि चाऽन्यस्याः तस्याः काचित् पुनर् भुजम् ।
N] अपरा त्वंकमन्यस्यास् तस्याश् चापि परा कुचौ ॥८३॥ [६१
ऊरु-पार्श्व-कटी-पृष्ठम् अन्योन्यस्याः समाश्रिताः ।
N] परस्पर-निविष्टांऽग्यो मद-स्नेह-वशाऽनुगाः ॥८४॥ [६२
एकीभूताश् च ताः सर्वाः सुषुपुस् तत्र योषितः । [६३उ

१. ब रा म प्र ल$_1$-सुरभिनि० २. फ-शिखिरे । अ-निषेवे । ३. फ म अ-रावणस्तदा । ४. रा-०णानंदशं । फ-०णाननिश्वासः । ल$_1$-०णाननसक्काश्च । अ-०णादर्श-संकाशाः ॥

५. फ-मुखान्मुखं । ६. फ-अत्यर्थं शक्त० । ल$_1$ अ-अत्यंतास० । ७. रा च म प्र ल$_1$ ल$_2$-रावणं ।

८. ब-स्वस्थि० । ९. ब-उपाजिघ्रन् पुनः पुनः । फ-०प्रीयमाणा युयुस्तदा । १०. फ-बहून्युपनि० । अ फ-भिन्नाः-बाहूपरिनिधायान्याः । ११. फ अ च-परिहासोप० । १२ ल$_2$-नास्ति ।

१३. रा-०कानीव । १४. फ-तत्स्नानि । १५ अ-काश्चित् पुनर्ययौ ।

१६. फ रा म प्र ल$_1$ ल$_2$-०श्चाप्य-परा । च-०वाप्यपरा । १७. फ-भुजम् । अ-ययौ । १८. रा-पार्श्वे । म-ऊरूपार्श्वं ॥

१९. ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-०निवि-ष्टांगा । अ-०निविष्टास्ता । २०. ब फ रा म प्र ल$_1$ ल$_2$-एकीभूता स्म ॥

N] अन्योन्य-गात्रसंस्पर्शात् प्रीयमाणाः सु-मध्यमाः ॥८५॥[1] [६३पू
अन्योऽन्य[2]-भुज-सूत्रैस् ताः स्त्री-माला ग्रथिता[3] यथा[4] ।
N] मालेव ग्रथिता[5] तत्र[6] शुशुभे मत्त[7]-षट्पदा ॥८६॥ [६४
लतानां माधवे मासि फुल्लानाम्[8] इव योषिताम् ।
N] अन्योऽन्य-बाहु-ग्रथितं संपन्न-कुसुमोच्चयम्[9] ॥८७॥ [६५
[10]व्यति-चेष्टित-[11]सु-स्कंधं तथाऽक्षि-[12]भ्रमराऽऽकुलम् ।
N] आसीद् वनमिवोद्धूतं स्त्री-वर्णं[13] रावणस्य तत्र[14] ॥८८॥ [६६
न[15] चिरेणाऽपि सु-व्यक्तं न(?)तासां योषितां तदा ।
N] विवेकं[16](?कः)शक्यमा[16](?आ)रब्धुं भूषणाग्र्यांऽबर-स्रजाम्८९[६७
रावणं[17] सुख-संसुप्तं[17] ताः स्त्रियो विविध-प्रभाः[18] ।
N] ज्वलिताः[19] काञ्चनाऽऽदीप्ताः[20] प्रेक्षन्ता[21]ऽनिमिषा इव॥९०॥[६८
राक्षसां[22] चाऽभवन् कन्यास् तस्य[23] काम-गमास्तदा[24] ।
N] राजर्षि-नृप-दैत्यानां गंधर्वाणां च योषितः ॥९१॥ [६९

---

१. ल$_1$–नास्ति। २. ब रा म प्र ल$_1$ ल$_2$–०भुजसंवासाः । अ–अन्योन्यं भु० । ३. फ–ग्रंथिता। ४. अ–इव ॥

५. फ–ग्रंथिता । ६. अ–सूत्रैः। ७. ल$_1$–स तु ष०। ब च म प्र–०षट्पदाः। रा–०पदः । ८. फ–फुल्लानां वायुसेवनात्। अ–फुल्लानां वायुसेवितात् ॥

९. ब रा म प्र ल$_1$ ल$_2$–सपत्नीकु०। च–सपत्नकु० । अ–संपूर्णकुसु०। १०. रा ब म प्र ल$_1$–व्यचेष्टत। ल$_2$–व्यत्यचेष्टत । च–व्यतिचेष्टत । ११. ब म प्र ल$_1$–तथा सुष्ठु। रा–यथा सुष्ठु। ल$_2$–तत्सर्वं। १२. फ अ–अन्योन्यभ्रम०। ब–यथाक्षिभ्र० ॥

१३. ब–स्त्रीरत्नो। रा च म प्र ल$_1$ ल$_2$–स्त्रीरत्नं। अ–स्त्रीपुरं । १४. रा च म प्र ल$_1$ल$_2$ अ–तु। १५. फ रा च म प्र ल$_1$ ल$_2$–रुचिरे०। अ–अचिरे० ॥

१६. फ–विवेकराज्यमारब्धं। १७. फ अ च–रावणे सुखसंविष्टे। १८. ब रा च ल$_1$ ल$_2$ म–विबुधाप्रियाः । प्र–विबुधस्त्रियः ॥

१९. फ अ–ज्वलंत। २०. फ च अ–काञ्चना दीपाः । २१. फ–प्रेक्षन्ते विशिषा । रा–प्रेक्ष०। अ–प्रेक्षंते निमि० । २२. फ–राक्षसी। २३. ब रा च प्र म ल$_1$–तत्र। २४. फ–कामशर० । च ल$_2$ अ–कामगता० ॥

न तत्र काश्चित् प्रमदाः प्रसह्य
प्रधानं-वीर्येण बलेन लब्धाः ।
न चाऽन्य-कामा न तथाऽन्य-पूर्वा
N] विना वराया जनकाऽऽत्मजायाः ॥२२॥ [७१
न चाऽकुलीना न च हीन-रूपाः
सदाऽन्न-पाना उपचार-युक्ताः ।
भार्या बभुस् तस्य न हीन-सत्त्वा
N] न चाऽपि कामस्य न कामनीयाः ॥२३॥ [७२
बभूव बुद्धिश् च कपीऽश्वरस्य
यद् ईदृशी राघव-धर्म-पत्नी ।
इमा यथा राक्षस-राज-भार्याः
N] सुजातम् अस्या इव साधु-बुद्धेः ॥२४॥ [७३
पुनश् च सोऽचिन्तयद् अर्थरूपं
ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।
यस्याः कृतवान् दुरात्मा
N] लंकेश्वरः कष्टम् अकार्यम् एतत् ॥२५॥ [७४

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे रावणाँऽवरोध-दर्शनं
नाम सर्गः ॥

१. अ-प्रसाद० ॥

२. फ-न । ३. फ अ-नाद-क्षिणा । ल$_2$-सदानमाना० । ल$_1$-सदान्नपानै० । च-नादानपाना० ।
४. फ अ-नानुपचीरयु० । च-० नु प० । प्र-०तपचार० । ल$_1$-०रुपचार । ल$_2$-उपचार० ५. फ अ-भार्या-भवन्तस्य । च प्र ल$_1$ ल$_2$-भार्या-भवंस्तस्य । ६. प्र-च । ७. अ-त्रुटितः पाठः ॥

८. ब प्र म रा ल$_1$ ल$_2$-यन्ने-दृशी । ९. फ-०तमस्या इति ॥

१०. अ-०न्तयदन्धरूपं । ११. अ-अन्यायमस्याः । १२. ब रा ल$_1$ ल$_2$ च म प्र-महात्मा ॥

१३ फ अ-अन्तःपुरवर्णनं । च-रावणान्तःपुरविचयो । प्र-रावण-वरयोषिद्दर्शनं ॥

१४. म-नाम सप्तमः । ल$_1$-नाम षष्ठः ॥

तत्र दिव्योपमं शुभ्रं स्फाटिकं रत्न-भूषितम् ।
१] अवेक्षमाणो[2] हनुमान् ददर्श परमाऽऽसनम् ॥९६॥[3] [१
७उ] गन्धैश्[4] च परमैर् जुष्टं वर-धूपेन धूपितम् ।
२उ] तस्य चैक-तमे देशे सोऽग्र्य-मालाँ-विभूषितम् ॥९७॥[6]
३पू] ददर्श पांडुरं छत्रं[7] ताराऽधिपति-संनिभम् । [३
२पू] परमाऽऽस्तरणाऽऽस्तीर्णं[8] रांकवाऽजिन-संवृतम् ॥९८॥
३उ] दामभिर् वर-माल्यानां समंताद् उपशोभितम् । [६
N] बाल-व्यजन-हस्ताभिर् वीज्यमानं समंततः ॥९९॥ [५पू
तस्मिन् जीमूत-संकाशं प्र-तप्तोत्तम-कुंडलम् ।
४] लोहिताऽक्षं महा-बाहुं महा-रंजन-वाससम् ॥१००॥ [७
लोहितेनाऽनुलिप्तांऽगं चन्दनेन सु-गंधिना ।
५] संध्या-रक्तम् इवाऽऽकाशे तोयदं स-तडिद्गुणम् ॥१०१॥ [८
वृतम् आभरणैर् दिव्यैः सु-दंष्ट्रं काम-रूपिणम्[12] ।
६] स-वृक्ष-वन-गुल्माऽऽढ्यं प्रसुप्तम् इव मन्दरम्[13] ॥१०२॥ [९

१. फ–तत्र । २. फ रा च प्र–अवेक्ष्यमानो । म–क्षमानो । ३. $ल_2$–नास्ति ॥

४. ब–भक्तिभिर्विविधैर्० । ५. फ–सोग्रमाल्यं वि० । म–साग्र० । ६. $ल_2$–नास्ति ॥

७. $ल_1$–पाण्डरच्छत्रं ।

८. ब रा च म प्र $ल_1$ $ल_2$–०मास्तरणं चैव ॥

९. अ–वीक्ष्य० ॥

१०. प्र–महाराजन० । अ–महाराजत । फ $ल_2$–महारंज० ॥

११. प्र– ततोद्भुतं ॥

१२. फ–०रूपिनम् । १३. प्र $ल_2$–मन्दिरम् ।

७पू] क्रीडिताद्[1] विरतं रात्रौ वराऽऽभरण-भूषितम् ।
८उ] प्रियं नैर्ऋत-कन्यानां राक्षसीनां[2] सुखाऽऽवहम् ॥१.०३॥ [१.०
पानाद्[3] उप-रतं[3] चैव ददर्श स महा-कपिः ।
९] भास्वरे[4] शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाऽधिपम्[5] ॥१.०४॥ [१.१
निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं राक्षसोत्तमम्[6] ।
१.२] आसाद्य परमोद्विग्नः सोऽपसर्प्य[7] विनीतवत् ॥१.०५॥ [१.२
अथाऽऽरोहणम् आसाद्य वेदिकाऽन्तरम् आश्रितं[8](?तः)।
१.४] सुप्तं[9] राक्षस-शार्दूलं प्रेक्षते स्म[10] महा-कपिः ॥१.०६॥ [१.३
शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः[11] शयनोत्तमम्[11] ।
१.३] गन्ध-हस्तिनि संविष्टे[12] यथा प्रस्रवणं महत् ॥[13]१.०७॥ [१.४
काञ्चनाऽङ्गद-बद्धौ च ददर्श स महाऽऽत्मनः[14] ।
१.५] विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्र[15]-भुजोपमौ ॥१.०८॥[16] [१.५
ऐरावण-विषाणाऽग्रैर् आपीडित[17]-कृत-व्रणौ[17] ।[18]
१.६] वज्रोल्लिखित-पीनांऽसौ[19] नाना-युद्ध[20]-परिक्षतौ ॥१.०९॥ [१.६

१. ब म प्र ल१ ल२–क्रीडनाद्विरतं। २. फ रा च म प्र ल१,ल२–राक्षसानां ॥

३. प्र–०दुपपदं। ४. म ल१–भासुरे। ५. अ–राक्षसेश्वरं ॥

६. ब–वानरोत्तमः । ७. फ–शोचवर्थं। रा–सोपस (पं) द् । अ–सोपसर्पेद् ॥

८. ब–०तरमाश्रितः । ९. ब–सु मे। १०. प्र ल१ अ–स ॥

११. रा–भुजाविन्द्रध्वजोपमा ।
१२. अ–संश्लिष्टे। १३. रा–नास्ति॥

१४. फ अ–महाकपिः । च–०हसात्मनः। १५. फ–भिन्नाः–०विन्द्रध्वजौ०। १६. रा–नास्ति ॥

१७. रा च म प्र ल१–०तकुचव्रणौ। १८. अ–ऐरावतविषाणाग्रैरापिडन०
१९. ब–०तपीनांगौ। २०. ब–राज्ञे युद्धपराक्षतौ। रा–राज्ञो यु०। प्र–राज्ञोयुद्धपराज०।

१७पू] पीनौ समनु-जातौ तौ[1] सं[2]हतौ चलितौ[3]ऽऽयतौ ।
सु-लक्षण-कृतांऽगुष्ठौ स्वंगुलीयै[4]-विभूषितौ ॥११०॥ [१७
N] सं-हतौ[5] परिघाऽऽकारौ करौ[6] करि-करोपमौ ।
१७उ] विक्षिप्तौ[7] शयने शुभ्रे पञ्च-शीर्षाव् इवोरगौ ॥१११॥ [१८
श[8]श-क्षतज-कल्पेन चन्दनेन[10] सु-गंधिना ।
१८] शीतेन[9] च[10] पराध्र्येन[11] स्वनु-लिप्तौ सु[12]-तेजसौ ॥११२॥ [१९
उ[13]त्तम-स्त्री-विमृदितौ गन्धोत्तम-निषेवितौ[14] ।
N] यक्ष-पन्नग-गन्धर्व-देव-दा[15]नव-भीषणौ ॥११३॥ [२०
स[16] द[16]दर्श कपिस् तस्य बाहू श[17]यन-संस्थितौ ।
N] मन्दरस्याऽन्तरे गु[18]प्तौ महाऽही रुषिताव् इव ॥११४॥ [२१
ताभ्यां स[19] परि-पूर्णाभ्यां भुजाभ्यां रा[20]क्षसाऽधिपः ।
N] शुशुभेऽचल-संकाशः[21] शृंगाभ्याम् इव मन्[22]दरः ॥११५॥ [२२
चू[23]त-पुन्नाग-सुरभिर् वकुलोत्तम-सं-युतः ।
N] मिष्टाऽन्न-र[24]स-संपन्नो नाना-गंध-पुरःसरः ॥११६॥ [२३

---

१. रा-सुम० । अ-संबंध-जातांसौ। फ-०नुजातांशौ। २. फ-हंसमौ। अ-संहितौ । ३. फ अ-लंघितायतौ । $ल_२$-बलतायतौ । ४. ब रा च म प्र $ल_१$ $ल_२$-अंगुलीभिर्विभू० ॥

५. अ-संयतौ। ६. अ-पीनौ। ७. ब रा च म प्र $ल_१$$ल_२$-विस्तीर्णे॥

८. फ-सम । रा च म प्र $ल_१$ $ल_२$-शशि० । ९. फ-शीतलेन। च अ-शीतेन च। १०. अ च फ-चन्दनेन । $ल_२$-पीतेन च। ११. च-परार्द्धेन। १२. रा च म प्र $ल_१$ $ल_२$-स्वतेजसा ॥

१३. ब-उत्तमौ । १४. ब रा प्र $ल_१$-गण्डोत्तमनिवेशितौ । म-०मनिवेषितौ। १५. ब प्र-०वभूषितौ। $ल_२$-वपूजितौ ॥

१६. रा च ब म प्र $ल_१$, $ल_२$-ददर्श स। १७. ब म रा च प्र $ल_१$ $ल_२$-शयनसंगतौ। १८. ब-सुप्तौ ॥

१९. रा-सु० । २०. फ अ-राक्षसेश्वरः। २१. प्र-च स लंकेशः। २२. अ-मंदिरः ॥

२३. फ-चूतपु०। २४. अ-हृष्टानां र०। ब $ल_२$-०रससंपन्नौ ॥

तस्य राक्षस-सिंहस्य निश्चक्राम मुखान् महान् ।
N] शयानस्य विनि-श्वासः पूरयन्निव तद् गृहम् ॥१.१७॥ [२४
मुक्ता-मणि-विचित्रेण काञ्चनेन वि-राजितौः ।
N] मुकुटेनाऽर्क-वर्णेन कुण्डलोज्ज्वलिताऽऽननाः॥१.१८॥ [२५
रक्त-चन्दन-दिग्धेन हार-भारेण शोभिताः ।
N] पीनाऽऽयत-विशालेन वक्षसाऽतिवि-राजिताः॥१.१९॥ [२६
पांडुरेणाऽऽतप-त्रेण क्षौमेण क्षतजेक्षणाः ।
N] महांऽर्हेण सु-संवीतोः पीतेनोत्तम-वाससा ॥१.२०॥ [२७
चतुर्भिः काञ्चनैर् दीपैर् दीप्यमानैश् चतुर्-दिशम् ।
N] प्रकाशी-कृत-सर्वाऽङ्गा मेघा विद्युद्-गणैरिव ॥१.२१॥ [२८
पाद-मूल-गताश् चाऽपि ददर्श स महा-कपिः ।
N] पत्नीस् ताः प्रिय-भार्यस्य तस्य रक्षः-पतेर् गृहे॥१.२२॥[३०

१. अ—महान् मुखात् । २. फ अ—च निश्वासः ॥

३. च—विराजिता ॥

४. ब रा च म प्र ल$_1$ ल$_2$—०न दिव्येन । ५. ब प्र ल$_1$—सितहारेण । रा—तारभारेण । च ल$_2$—तारहारोप० । च—तारहारे पा०। ६. ब प्र ल$_1$—दीपिताः । अ—शोभिना । ७. च ०तिविराजता ॥

८. फ—०णापविद्धेन । अ—ग परिविद्धेन । ९. फ—क्षौमेन । १०. फ—०तभेक्षणः । म—०तजेरणु ? ११. फ—सुधीरेण । च—सुसंवीतं ॥

१२. फ—०नैर्दीप्तैः । १३. च—०प्यमानं । अ च—भिश्चा—०प्यमानाश्च० । १४. फ च अ—०तसर्वांगं । १५. फ च—मेघं । अ—मेघे० । १६. फ ल$_2$—विद्युल्लतै० । च—०ल्लतैरपि ।

१७. अतः परमधिकः पाठः—

अ—ददर्श स महावीरो मातङ्गमिव केसरिः ।
मारुतिर्बलशाली तु पुरस्कृत्य विक्रमम् ॥

१८. रा म ल$_2$ अ—स सहसात्मनः । १९. फ—राक्षस्य वै महात्मनः । प्र—सुमहात्मनः । च— गृहे ॥

शशि-प्रकाश-वदना वर-कुण्डल-भूषणाः ।
२१] आम्लान-माल्याऽऽभरणाः प्रसुप्ता हरि-यूथपः ॥१२३॥ [३१
नृत्त-वादित्र-कुशला राक्षसेन्द्र-भुजांऽक-गाः ।
२२] वराऽऽभरण-संयुक्ताः स ददर्श वर-स्त्रियः ॥१२४॥ [३२
११उ] वज्र-वैडूर्य-गर्भाणि श्रवणाऽन्तेषु योषिताम् ।
२०पू] ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्य् अंगदानि च ॥१२५॥ [३३
तासां चन्द्रोपमैर् वक्त्रैः शुभैर् ज्वलित-कुण्डलैः ।
N] व्यरोचत विमानं तन् नभस् तारा-गणैर् इव ॥१२६॥ [३४

[वं–१.३] (५६ श–पृष्ठत उपरि मुख्यपाठः ॥)
अन्या कक्ष-गतेनैव मृदङ्गेनाऽसितेक्षणा ।
४३] प्र-सुप्ता भामिनी भाति बाल-पुत्रेव वत्सला ॥१२७॥ [३८

१. ब फ रा म प्र ल१ ल२–प्रम्लान० । २. अ फ–ददर्श । ३. फ–हरिपुंगवः ॥

४. फ प्र अ–नृत्यवा० । ५. ल१–भुजंग० । अ–भुजंगमाः । ६. फ च अ–निषण्णास्तत्र ताः स्त्रियः । ल१–वरमाल्याः वरस्त्रियः ॥

७. अ–०र्यगर्भाभिः । ८. ल१–०गदान्यपि ॥

९. ब रा ल१ ल२–शुभैर्वलितकु० ।

१०. अतः परमधिकः पाठः—

अ च–विपञ्चीं च परिष्वज्य प्रसुप्ताऽन्या प्रकाशते ।
महानदी प्रतीर्णेव नारीप्लवसमाश्रिता ॥

११. ब रा म प्र ल१ ल२ अ–एका । १२. आ फ रा च प्र ल२–कक्षाग० । म–कक्ष्यग० । ल१–वक्ष० । १३. आ–मंडूके० । फ–गेण्डुकेनाय० । ब रा च म प्र ल१ ल२–ऽकेनायते० । अ–कटकेनायते० । १४. रा ब म प्र ल१ ल२–सुप्रभा । १५. फ–भाविनी । अ–भाषिणी ॥

पटहं[1] चारु-सर्वाऽगी शेते सं-पीड्य भामिनी[2] ।
४४] चिरेण[3] रमणं[3] लब्ध्वा परि-ष्वज्य[4]ेव कामिनी[5] ॥१२८॥ [३९
अन्या वीणां सम-लिंग्य[6] प्रमदा प्रिय-दर्शना । [४० पू
N] निद्रा-वशम् अनु-प्राप्ता स-कान्ता[7] प्रमदा यथा[8]॥१२९॥ [४१ उ
वेणुं[9] काचित् परि-ष्वज्य प्र-सुप्ता तनु-मध्यमा । [N
N] चिरं[10]स्येव समासाद्य पत्नी प्रावासिकं पतिम्[11] ॥१३०॥ [४० उ
N] अन्या कनक[12]-संकाशा मृदु-पीन-पयोधरा ।
४६ उ] मृदङ्गं[13] हि प्रपीड्यां[14]ऽशे(?से)सुप्ता कमल-लोचना॥१३१॥ [४२
आलिंगे[15]षु पतिं[16] कृत्वा स-मदाः परम-स्त्रियः ।
४७] प्र-विद्ध-वेणु-सङ्गांश्[17] च प्र-सुप्ताः पान-खेदिताः[18]॥१३२॥ [N
भुज-पार्श्वाऽन्तरे[19]-स्थेन सु-कक्षेण[20] कृशोदरी ।
४८] पणवेन[21] समा-सक्ता[21] सुप्ता मद-कृत-श्रमा[22] ॥१३३॥ [४३

१. आ—पटेन । २. फ—भाविनी । अ—भाषिणी । ३ फ रा च ब म प्र ल₂ ल₁—०ण कामिनं । अ—विदेश-कामिनं । ४. आ—०रिष्वज्य च । ५. फ—कामुकी ॥

६. आ—परिष्वज्य । ७. फ—सकामा । ८. फ अ च—इव ॥

९ आ—वेणुं चापि । प्र ल₁—काचिद्वेणुं । १०. फ—चिरादेव । ११. आ—कामिनी कामिनं प्रियम् ॥

१२. फ अ—भिन्नाः—कनकसंकाशैर्मृदुपीनपयोधरैः । १३. आ—मृदंगानि प्रपीड्योच्चैः । १४. रा ब म प्र ल₁—मृदंगांश्च प्रपीड्यांगैः ॥

१५. च—आलिंग्य । १६. फ—तनुं कृत्वा । च—सुतलं कृत्वा । १७. फ च—भिन्नाः—०वेणुमन्याश्च । च—वेणुं संप्राप्य । १८. च—काश्च खे युताः ।

१९. रा ब म प्र ल₁—जपाशांतरस्थं च । ल₂—श्वान्तरस्थं च । २०. फ—सुकचेन । रा ब—सुकक्ष्येण । २१. फ—पानवेतसमासक्ता । रा म—पणकं काचिदालिंग्य । आ—०वेन समालिंग्य । च ब प्र—पणवं काचिदालिंग्य । २२. फ—कृतमद० । रा च ब म प्र ल₁ ल₂—मदविमोहिता ॥

डिण्डिमं परि-गृह्याऽन्यास् तथैवाऽऽसक्त-डिण्डिमाः ।[3]
४९] प्रसुप्तास् तरुणा(?न्)वत्सान् उपगृह्येव योषितः॥१३४॥ [४४
रसनाम् अप-विध्याऽन्या प्र-सुप्ता भुवि भामिनी ।[६क]
५०] वसन्ते पुष्प-संयुक्ता मालेव परि-मार्जिता ॥१३५॥ [४६
काचिद् आ-लिङ्गनं नारी भुज-संयोग-पीडितम् ।
५१] कृत्वा कमल-पत्राऽक्षी प्र-सुप्ता मद-मोहिता ॥१३६॥ [४५
पाणी तथाऽन्यौ पाणिभ्यां स्तनाऽन्तरम् उपाऽऽश्रितौ ।
५२] उप-गूह्याऽपरा सुप्ता निद्रा-वशम् उपा-गता ॥१३७॥ [४७
अन्या कमल-पत्राऽक्षी पूर्णेन्दु-सदृशाऽऽनना ।
५३] अन्याम् आलिंग्य सु-श्रोणी प्र-सुप्ता मद-विह्वला॥१३८॥[४८

१. रा च ब म प्र ल, ल२—प्रतिगृह्यान्या । आ—परिगृह्यान्या । अ—च परिष्वज्य । २. आ—०डिंडिमा । रा च ब म प्र ल, ल२—प्रसुप्ता भुवि भामिनी । ३. अतः परमधिकः पाठः—

च—दृष्ट्वा च कपिशार्दूलः तथान्यासक्तडिंडिमा ।

४. आ—०प्ता तरुणीर्वत्समु० । च—०प्ता तरुणवत्समुप० । अ—०प्तास्त-रुणा । ५. ब म प्र ल१ ल२—नास्ति ॥

६. आ फ—भाविनी । अ—मानिनी । ६क. ब म प्र ल१ ल२—नास्ति । ७. अ—पुष्पसबला । ८. रा ब म प्र ल२—परमार्चिता ॥

९. आ—काश्चिदा० । ब ल१—काश्चिद्वा० । १०. रा च म प्र ल१ ल२—भुजसंभोग० । अ—भुजसंगोप० । ११. फ च ल१—पानमो० । १२. रा ब म प्र ल१—नास्ति ॥

१३. प्र ल१ ल२ अ—तथा सु० । १४. आ—०रमुपस्थितौ । अ—०रस-माश्रितौ ।१५. आ प्र ल१—उपगृह्या० । १६. ल२—सक्ता । १७. आ—०शपरा-

१८. फ—कृत्वा । १९. रा च ब म प्र ल१ ल२—सुश्रोणी ॥

मुरजेषु मृदङ्गेषु पीठिकासु[1] तथैव च[1] ।
५४] शुभाऽऽस्तरण[2]मुख्येषु तथा ता(?ना)लीव(?[3]कं)केषु च॥१.३९[4] [N
तूर्याणि[5] च वि-चित्राणि रावणस्य वर-स्त्रियः ।
N] उप-गूह्य[6] प्र-सुप्तास् ताः पान-निद्रा-वशं गताः ॥१.४०॥ [N
नूपुरैश् चाऽपविद्धैश्[7] च वलयैश् चाऽपि शोभितैः ।
N] हारैश् च हरिणाऽक्षीणां प्र-कीर्णैः शोभिता[8] मही । [N
N] स-फेन-बिन्दु-निकरैर् वन-राजी जलैर् इव[9] ॥१.४१॥ [N
[स१.४]तासाम् एकान्त-संन्यस्ते[10] शयानां शयने[11] शुभे ।
२९] ददर्श रूप-संपन्नां सु-श्रोणीं स कपिः स्त्रियम्[12] ॥१.४२॥ [५०
गौरीं कनक-वर्णाऽऽभाम् इष्टाम् अन्तःपुरेश्वरीम्[13] ।
३०] कपिर् मन्दोदरीं तत्र यौवनोत्तम-शालिनीम्[14] । [५२
ददर्श[15] नील-जलदे[16] ज्वलन्तीम्[17] इव विद्युतम् ॥१.४३॥ [N

१. आ—वीथिकासु सुमध्यमा । फ—पीडिकासु त० । रा ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—तथा तालान्तरेषु च । च—तथा तालान्तकेषु च । २. आ—शुभान्तरेण-मु० । फ—०रणपुष्पेषु । ३. |फ अ—तालीशकेषु । ४. रा च ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—नास्ति ॥

५. अ—रूपाणि । ६. च म—उपगुह्य । ल$_{1}$—उपगृह्य ॥

७. रा—नूपुरैश्चापरास्तैश्च । च—०श्चाविद्धैस्तैः । ८. फ रा ब च म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—शोभते ॥

९. च ल$_{2}$—०तलैरिव । १०. च ल$_{2}$—०संन्यस्तैः । ११. च ल$_{2}$—शयनैः शुभैः ॥

१२. आ—श्रियम् । फ—स्थिताम् । १३. रा—०मिष्टां भर्तुः परेश्वरीम् । ल$_{2}$ ब—०मिष्टां भर्तुः पुरे० । म प्र ल$_{1}$—०मिष्टां भर्तुः पुरीश्व० ॥

१४. अ आ फ—शयानां शयने शुभे । १५. रा—शोभंते । च—शोभंती । ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—शोभंतीं । १६. रा च ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—गळदे नीळे । १७. आ—दीप्यतीमिव । रा—ज्वलन्तमिव ॥

३१] मुक्ता-मणि-समायुक्तैर् भूषणैस् तप्त-काञ्चनैः ।
भूषितां[1] भूषयन्तीं[2] तत् स्व-श्रिया[3] भवनोत्तमम्[4] ॥१४४॥ [५१
३२] तां समीक्ष्य[5] महा-बाहुर् हनूमान् पवनाऽऽत्मजः[6] ।
तर्कयामास सीतेति[7] रूप-यौवन-संपदा । [५३
३३] हर्षेण महताऽऽविष्टो ननन्द[8] कपि-यूथपः[9] ॥१४५॥ [५४पू
आ-स्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं[10]
ननर्त[11] चिक्रीड जगौ ववल्ग[12] । [५५पू
स वानराणाम् ऋषभः प्रतीऽतो
ज्ञात्वा नरेन्द्राऽनुगतां[13] च सीताम्[14] ॥१४६॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे अन्तःपुर-वर्णनं[15]
नाम पंचमः[16] सर्गः ॥५॥

१. अ—लक्षतां । २. आ—भूषयन्तीव । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—भूषयंती तां । ३. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—सुश्रिया । ४. ल$_2$—भूषणोत्तमं (? मैः) ॥

५. फ—समीक्ष्य स । ल$_1$—तां स वीक्ष्य । ६. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—मारुतात्मजः । ७. आ—शीतेति ॥

८. आ—ननद । ९. फ—हरियूथपः ॥

१०. आ—चेच्छन् । अ—चेच्छम् । च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—पुष्पम् । ११. ब अ—ननर्द । १२. अ फ—च वल्गुना। च—महाबलः । ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—च भूरि । १३ आ ल$_1$—नरेन्द्रस्य । रा म—नरेन्द्रसु० । च प्र ल$_2$—नरेन्द्रेन्द्र० । १४. आ—शीताम् ॥

१५. आ—शीतान्वेषणे रावणान्तःपुरनिचयो । रा—अन्तःपुरस्त्रीवर्णनं । ब—सुन्दरस्त्रीचये स्त्रीवर्णनं । च म ल$_2$—अन्तःपुरविचये स्त्रीवर्णनं । प्र—स्त्रीवर्णनं । अ—नः पुरे स्त्रीवर्णनं । १६. म—अष्टमः । ल$_1$—सप्तमः । आ फ रा च ब प्र ल$_2$ अ—नास्ति ॥

ततस् तुं[1] हनुमांश् चिंतां व्यव-धूय[2] व्यव-स्थितः[3] ।[4]
३४] जगाम चिन्ताम्[5] अपरां सीतां प्रति महा-कपिः ॥१॥ [१
अन्येयम् इति संचिंत्य[6] भूयस् ततः स[7] वानरः । [N
३९] पान-भूमौ[8] हरि-श्रेष्ठः सीता-सं-दर्शनोत्सुकः ॥२॥ [N
न रामेण वि-युक्ता[9] सा स्वप्तुम् अर्हति[1] मैथिली ।
३५] न भोक्तुं नाऽप्यलंकर्तुं कुतः पानं निषेवितुम् ॥३॥ [२पू
नाऽन्यं नरम् उप-स्थातुं वासव-प्रतिमोऽपि[10] यः[11] । [२उ
३६] न हि राम-समः कश्चिद् विद्यते त्रिदशेष्व्[12] अपि ॥४॥ N
इति संचिंत्य हनुमान् बुद्ध्या[13] स[13] कपि-कुञ्जरः ।[14]
N] रावणाऽन्तःपुरं भूयो विचेतुम् उप-चक्रमे ॥५॥ [N

१. रा च ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—ततस्तां। २. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—अवधूय। ३. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—च बुद्धिमान्। च—०मुपस्थितः?। अ—समुत्थिताम्।

४. अतः परमधिकः पाठः—

आ—न प्राप्तं पद्मगन्धं च मुखे तस्याः पुनः पुनः।

५. फ—चापरां चिन्तां॥
६. च फ अ—निश्चित्य। ७. च फ अ—तु। ८. रा च अ—०भूमिं॥
९. अ—विरक्ता। १०. फ अ—०प्तुमिच्छति॥
११. फ रा ब म प्र च ल$_1$ ल$_2$ अ—०तिमो हि सः। १२ अ—०शैरपि॥
१३. रा—सुबुध्या। च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—स्वबुध्या।

१४. अतः परमधिकः पाठः—

ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—अन्येयमिति निश्चित्य भूयस्तत्र तु वानरः।
पानभूमिं हरिश्रेष्ठः सीतासंदर्शनोत्सुकः॥

क्रीडितेनाऽपराः[1] क्रांताः[2] क्रांता गीतेन चाऽपराः ।
N] नृत्येन[3] चाऽपराः क्रांताः पान-निद्राऽऽहृताः पराः ॥६॥ [४
अंगनानां सहस्रेण भूषितेन वि-भूषणैः[4] ।
N] उप-संलापे[5]-शीलेन स्मित-युक्ता[6]ऽभि-भाषिणा ॥७॥ [६
देश-काल-वि-भक्तेन युक्त-वाक्याऽभि-धायिना[7] ।
N] रतोप-रत[8]-संसुप्तं राक्षसेन्द्रं ददर्श सः[9] ॥८॥ [७
तासां मध्ये महा-बाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ।
२७] गोष्ठे महति सुप्तानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥९॥ [८
स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परि-वृतस् तदा[10] ।
२८] करेणुभिर् यथाऽरण्ये[11] परि[12]-कीर्णो महा-द्विपः[13] ॥१०॥ [९
सर्व-कामैर् उपेतां[14] च पान-भूमिं महाऽऽत्मनः ।
४०] ददर्श कपि-शार्दूलस् तस्य रक्षः-पतेर् गृहे[15] ॥११॥ [१०
मृगाणां महिषीणां[16] च वराहाणां च भाग-शः ।
४१] तत्र न्यस्तानि[17] मांसानि पान-भूमौ ददर्श सः ॥१२॥ [११

१. च—०तेन पराक्रान्ता । २. फ—क्रान्ता शीतेन चा० । आ च—पानेन विहिता परा । ३. फ—कृत्येन ॥

४. रा च ब म ल१ ल२ अ—विभूषितं । प्र—विभूषितां । ५. अ—उपशीलेन सततं । ६. आ—युक्ता गीतार्थभाषिणा । फ—युक्तशीलाभि० । रा च ब म ल१ ल२—युक्तगीताभि-भाषिणा । प्र—युक्त गीताभि० ॥

७. आ—०भिधायिनी । रा ब म प्र ल१—०भिभाषिणा । ८. आ—तते विरतिसं० । रा च ब म प्र—रता-वरतसं० । ल१ ल२—रतावरतसंयु० । ९ आ—ददर्श हरियूथपः ॥

१०. फ—परिवृतः स्वयम् । अ—परिवृतः स्वपन् । ११. च—०र्यथा रण्यः । १२. म—परिपूर्णो । १३. फ—महागजः । अ—यथा द्विपः ॥

१४. च—०मै रुपेतश्च ? । १५. फ अ—०तेर्गृहम् ॥

१६. रा ब म प्र ल२—महिषीणां । च—महिषणी ? । १७. ल१—हस्तानि ॥

रौक्मेषु च[1] विशालेषु भाजनेष्व्[2] अर्ध-भक्षितान् ।
४२] ददर्श कपि-शार्दूलो मयूरान् कुक्कुटांस् तथा ॥१३॥ [१२
वराह[3]-वध्रान् सु-कृतान्[3] दध्नो[4] सौवर्चलो[4]ऽन्वितान् ।
N] अन्यान्[5] मृग-मयूरांश् च हनूमान्[6] अन्व्-अवैक्षत[6] ॥१४॥ [१३
मकरान्[7] विविधान् सिद्धांश् चकोरान्[8] अर्ध[8]-भाक्षितान् ।
N] माहिष्यां[9]श्चैव शूल्यांश्च छागांश्च कृतनिश्चि (?श्रृ) तान्[10] १५ [१४पू
४३उ] लेह्यम् उच्चाऽवचं पेयं फलानि विविधानि च । [१४उ
४४पू] राग-खाण्डव-संयुक्तान्[11] अव-लेह्यान् ददर्श सः[12] ॥१६॥ [N
हार-नूपुर-केयूरैर्[13] अप[13]-विद्धैर् महा-धनैः । [१५उ
N] पान-भोजनै[14]-विक्षिप्तैः फलैश् च वि-विधैर् अपि ॥१७॥
कृत-पुष्पोपहारा[15] भूर्[15] अधिकं[16] पुष्यति श्रियम्[16] । [१६
N] दीप्तैश्[17] कलधौतैश् च विन्यस्तैः[18] शयना[19]ऽऽसनैः ॥१८॥

---

१. फ रा ब म प्र $ल_1$ $ल_2$ अ–तु । २. च–र्धलक्षितान् । प्र–०नेषु बुभुक्षि० । $ल_1$–नेष्ववभ० ॥

३. फ–वराहे दध्ना सु० । रा ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–०हमृगसंयुक्तान् । च–वराहमृगान् सु० । अ–वाराहवृद्धान् सु० । ४. रा ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–दधिसौव० । अ आ–०र्चलायुताम् । ५. फ–स्थूलान् । रा म $ल_2$ अ–शून्यान् । च ब $ल_1$–शूल्यान् । ६. रा म च–हनुमान् प्लवगर्षभः । ब प्र–ददर्श कपिकुञ्जरः ॥

७. फ–कुररान् । रा ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–कृकरान् । च–कृकलान् । ८ ब–०रानवभक्षि० । ९. फ–०षानेकशूलाश्च । आ–०षानेकशू० । च–०षांश्चैकशू० । प्र–०षांश्चैव कू० । अ–०व सूलांश्च । १०. फ आ–कृतनिश्चितात् । रा ब च म प्र $ल_1$ $ल_2$ अ–०निश्चयः ॥

११. आ फ अ–रागखांडवयुक्तांश्च विलीढान् स । च–०नवलेह्यं । १२. आ–ह ।

१३. रा–०यूरैरुपवि० । अ–०यूरैरपि वि० । १४. रा च ब म $ल_2$ अ–पानभाजन० ॥

१५. आ–०राभूत् शुचिरं । रा म $ल_2$ अ–च्युतपु० । १६. फ च–श्रिया । रा ब–श्रियम् । प्र–त्वियम् । $ल_2$–श्रिया । १७. अ–प्रदीप्तैः । १८. रा च ब म–विन्यस्त० । १९. अ फ रा–शयनाशनैः । $ल_2$–०नासने । अ–शयनादिभिः ॥

पान-भूमिर्[1] विना वह्निं प्र-दीप्तेवोप-लक्ष्यते । [१७
N] बहु-प्रकारैर् वि-विधैर् वर-संस्कार-संस्कृतैः ॥१९॥
मांसैः[2] कुशलैः-संसिद्धैः पान-भूमि-गतैः[3] पृथक् । [१८
४५] तथाऽम्ल-लवणोपेतैर्[4] वि-विधै राग-खाण्डवैः[5] ॥२०॥ [१९पू
वासैश् च[6] स्वर्ण-माल्यैश् च विविधैस् तैः पृथक् पृथक् ।
४६] समंताच्[7] छुशुभे भूमिर्[8] माल्यैश् च बहु-सज्जितैः ॥२१॥ [२०
N] राजतेषु च कुंभेषु[9] जांबूनद-मयेषु च ।
४२पू] पानं[10]-श्रेष्ठं तथा[11] भूरि ददर्श कपि-यूथपः[12] ॥२२॥ [२२
N] दिव्याः प्रसन्ना वि-विधाः सुरास् तत्र तथाऽऽसवान् ।
४४उ] शर्कराऽऽसव-माध्वीकान् पुष्पाऽऽसव-फलाऽऽसवान् २३ [१९
सोऽपश्यच् छात[13]-कौंभानि शीधोर्[14] मणि-मयानि च ।
४७] राजतानि च[15] मुख्यानि[16] भाजनानि महा-कपिः ॥२४॥ [२३
हिरण्मयैश् च करकैर्[17] भाजनैः स्फाटिकैर्[18] अपि ।
४८] जांबूनद-मयैश् चाऽन्यैः कलशैर्[19] अपि सं-वृतां[20] ॥२५॥ [२१

१. आ-पानभूमिं ॥

२. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-मत्स्यैः कुशलिभिः सिद्धैः । अ-मांसैः कुशलिभिः सिद्धैः । ३. फ-०गतैरपि । ल$_1$-०भिगतः पृ० । ४. फ-०णोपसै० । ५. फ-रागषांडवैः । रा ब म प्र ल$_2$-०रासवैस्तथा । ल$_2$-०राक्षसैस्तथा ॥

६. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-वासैश्चूर्णैश्च मा० । ७. आ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-संतता शुशुभे । ८. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-भूमिः पुष्पमाल्यैश्च सज्जितैः । च-भूमिर्बहु-माल्यैश्च सज्जितैः । अ-भूमिं पुष्प० ॥

९. अ-रात्रेषु । १०. अ-पानं श्रेष्ठं । ११. फ-रवं । १२. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-हरियूथपः ॥

१३. च-०च्छातकुंभानि । अ-०च्छीतकुंभानि । १४. फ-श्रीमन्मणिम० । रा ब म प्र ल$_1$-कपिर्मणिम० । ल$_2$-साधुर्मणि० । अ-दिव्यसीधुभृतानि । १५. ल$_2$-स । १६. रा ब म प्र ल$_1$-रम्याणि । च ल$_2$-पुष्पाणि ॥

१७. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-विविधैर्० । १८. रा ब ल$_1$-राजतैर् । प्र-विविधैर् । १९. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-करकैरभि० । अ-करकैरपि । २०. फ-संवृतैः । प्र-संवृतान् ॥

४९उ] क्वचिद् अर्धाऽवशेषाणि क्वचित् पीतानि सर्वशः ।
५०पू] क्वचिन् नैवं प्र-पीतानि पानानि प्रेक्षते स्म सः ॥२६॥ [२४
५२पू] क्वचित् संपृक्त-माल्यानि भाजनान्य् अचलानि च । [२६उ
शयनान्य् अत्र नारीणां शून्यानि वि-विधानि च ॥२७॥
N] परस्परं समा-श्लिष्य काश्चित् सुप्ता वराऽङ्गनाः । [२७
काश्चिद् अन्योऽन्य-वस्त्राऽन्तम् अप-कृष्योप-गृह्य च ।
N] अभि-सृत्याऽबलाः सुप्ता निद्रा-बलै-परा-जिताः ॥२८॥ [२८

१. आ—पश्यन्वै कपिकुञ्जरः । अ—क्वचित्पूर्णा० । २. आ—क्वचित्प्र-भिन्नैः करकैः। फ—क्वचित्प्रभग्नैः करकैः । रा—क्वचिन्नैव प्रदीपानि । ३. आ—क्वचिदारोपितैर्घटैः । च अ—पानानि स विलोकयन् । प्र—पानान्याप्रेक्षते स्म सः । $ल_2$—पानानि स व्यलोकयत् । ४. अतः परमधिकः पाठः—

च $ल_2$—क्वचिद् भक्ष्यांश्च विविधान्* पानानि च क्वचित्क्वचित् † ।
च $ल_2$—क्वचिद्र्भावशेषाणि अपश्यत्-कपि-कुञ्जरः ‡ ।
च ल म प्र $ल_1$ $ल_2$—क्वचित्प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदारोपितैर्घटैः ॥

५. फ—फलानि विविधानि । रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$—फलानि च जलानि । ६. अ—शयनानि तु । ७. फ—शुभानि । रा च ब म प्र $ल_1$—सुखानि । ८. $ल_2$—नास्ति ।

रा—अतः परमधिकः पाठः—

क्वचिदर्धावशेषाणि सोपश्यत्कपिकुञ्जरः ।
क्वचित्प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदारोपितैर्घटैः ॥
क्वचित्संपृक्तमाल्यानि फलानि च जलानि च ।

९. रा ब म प्र $ल_1$—०प्ता वर-स्त्रियः । च—काश्चित्सुप्ता वरांगना । १०. फ रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$ अ—क्वचिद्० । ११. आ—०स्त्रान्तमव-गूह्य० । रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$—स्त्रान्तमपकृष्याव० । १२. च ब म प्र $ल_1$—०त्याबला । १३. आ रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$ अ—निद्रावशपराजिता ॥

* अ—क्वचित् क्षीराश्च विविधा । † ब म प्र $ल_1$—पानानि विविधानि च । अ—नान्यानि च क्वचित्क्वचित् । ‡ ब प्र म $ल_1$—क्वचिदर्धा-वशेषाणि सोपश्यत्कपिकुंजरः । अ—क्वचिदर्द्धावशेषाणि पश्यं स कपिकुंजरः ।

तासाम् उच्छ्वास-वातेन वस्त्र-माल्यं[1] च गात्र-गम्[2] ।
N] नाऽस्त्य्[3]अर्थं स्पंदते चित्रं प्राऽऽप्य मंदम् इवाऽनलम् ॥२९॥ [२९
५३उ] चन्दनस्य च दिव्यस्य शीधोर् मधु-रसस्य च ।
N] कर्पूरस्य तथो[4]ऽग्र्यस्य पुष्पस्य वि-विधस्य च ॥३०॥ [३०पू
वि-विधस्यांऽगे[5]-रागस्य वाससो[6] वि-विधस्य च[6] ।[7] [N
N] बभूव मारुतस् तत्र गन्धं वि-विधम् उद् वहन् ॥३१॥ [३०उ
माल्यानां[8] च चन्दनानां[9] धूपानां च[10] स मूर्छितः[10] ।
N] प्र-ववौ सुरभिर्[11] गंधो[11] विमाने पुष्पके तदा[12] ॥३२॥ [३१
श्यामाऽव-दातास् तत्रा[13]ऽन्याः काश्चित्[14] कृष्ण-वरांगनाः[14] ।
N] काश्चित् काञ्चन-वर्णा[15]ऽऽभाः प्रमदा राक्षसाऽऽलये ॥३३॥ [३२
तासां निद्रा-वशत्वाच्[16] च मदनेन[16] च[17] मूर्च्छितम्[18] ।
N] पद्मिनीनां प्र-सुप्तानां रूपम् आसीद् यथैव[19] तत्[20] ॥३४॥ [३३

१. ब म प्र ल१–वस्त्रं माल्यं । २. आ फ रा ब म प्र अ–गात्रजम् । ल१ ल२–वस्त्रगम् । ब–सात्रगम् । ३. फ–अंगना ॥

४. रा च ब म प्र ल१ ल२–तथोग्रस्य । अ आ–तथाग्रस्य ॥

५. फ रा च अ–त्रिविधस्य च माल्यस्य । ६. फ रा अ–ग्रथितस्य शुभैः कैः । च–ग्रथितैश्च शुभैः कैः । ७. ब म प्र ल१ल२–नास्ति ॥

८. आ रा च ब म प्र ल१ ल२ अ–स्नानानां । ९. ल२–विविधानां । १०. फ–संविमूर्च्छितः । च–स च मू० । ब–च समन्वितः । अ–चापि मूर्छितं । ११. अ–सुरभिर्वायुः । १२. फ–स्थिते । ब प्र ल१–तथा ॥

१३. फ रा च–०दाताः सुप्ताऽन्याः । ब म प्र ल१ ल२–०दाता सुप्तान्या । अ–०दाता शुक्लान्या । १४. ब म प्र ल१ ल२ अ–काचित्कृष्णा वरांगना । १५. रा च ब म प्र ल१ ल२ अ–०नवर्णाभः ॥

१६. अ–निद्रावशाद्गन्धचन्दनेन । १७. प्र–तु । १८. फ–मूर्च्छिताः । १९. आ प्र अ–०मासीत्तथैव । २०. फ–तु ॥

५४उ] एवं सर्वम् अ-शेषेण रावणाऽन्तः[1]-पुरं कपिः ।
५५पू] ददर्श[2] स[2] महा-तेजा न[3] ददर्श च जानकीम्[3] ॥३६॥ [३४
५१पू] फलानि चाऽर्ध[4]-शेषाणि माल्यानि वि-विधानि च ।
५२उ] मृदितान्य् अप-विद्धानि[5] गंधवन्ति ददर्श सः ॥३७॥[6] [N
N] बहूंश् च वि-विधान् भक्षान्[7] फलानि विविधानि च ।
५३पू] स्रजश् च विविधाश् चित्राः प्रवि-[8]कीर्णास् ततस्ततः ॥३८॥ [N
N] निरीक्षमाणश् च ततस् ताः स्त्रियः[9] स[9] महा-कपिः ।
५५उ] जगाम महतीं चिंतां धर्म-साध्वस[10]-शंकितः ॥३९॥ [३५
N] स[11] बुद्ध्या[11] चिन्तयामास कपिर् बुद्धिमतां वरः । [N
परे[12]-दाराऽव-रोधस्य प्र-सुप्तस्य निर्-ईक्षणम् ।
५६] इदं खलु ममाऽत्यर्थं धर्म-लोपं करिष्यति ॥४०॥ [३६
न हि मे पर-दाराणां दृष्टिर् विषय-वर्तिनी ।
५७] अयं[13] चाऽ[13]द्य मया दृष्टः पर-दारै[14]-परि-ग्रहः ॥४१॥ [३७

---

१ ब०णान्तःपुरे । २. ल$_{2}$ अ— स ददर्श । प्र—इदर्श सु । ३ रा ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—मैथिलीं न ददर्श च । अ च—न ददर्श स जा० । ल$_{2}$—मैथिलीं न ददर्श सः ॥

४. फ—चावशे० । अ—वा विशे० । ५. फ—मृदितान्यपि विद्धानि । ६. रा ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—नास्ति ॥

७. ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—भक्ष्यान् । ८. रा च ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—प्रकीर्णाश्च ॥

९. च—स्त्रियश्च । १०. रा ब म प्र ल$_{1}$—धर्मविध्वंस० ॥

११. च—बु० । म ल$_{2}$ अ—स्व० । १२. ब—पुरदा० ॥

१३. फ रा च ब म प्र ल$_{2}$ अ—अयमद्य । ल$_{1}$—अथ सोद्य । १४. फ रा—परदाराप० ॥

तस्य प्रादुर् अभूच् चिंता पुनर् एव मनस्विनः ।[1]
५८] निश्चितैकान्त[2]-चित्तस्य कार्याऽकार्य-प्रदर्शिनः[3] ॥४२॥[4] [३८
कामं दृष्टा मया सर्वा वि-वस्त्रा रावण[5]-स्त्रियः ।[4]
५९] न तु मे मनसः किञ्चिद् वैकृत्यम्[6] उप-जायते ॥४३॥ [३९
मनो हि हेतुः[7] सर्वेषाम् इन्द्रियाणां प्र[8]-वर्तने ।
६०] शुभाऽशुभास्व् अवस्थासु तच्[9] च मे सु-व्यवस्थितम् ॥४४॥[४०
नाऽन्यत्र हि मया शक्या[10] वैदेही परि-मार्गितुम् ।
६१] स्त्रियो हि[11] स्त्रीषु[11] दृश्यन्ते सदा[12] हि[12] परि-मार्गणे ॥४५॥ [४१
यस्य सत्त्वस्य या योनिस् तस्यां स परि-मार्ग्यते ।[13]
६२] न शक्या[14] प्रमदा नष्टा[15] मृगीषु परि-मार्गितुम् ॥४६॥ [४२
तद् इदं मार्गितं तावच्[16] छुद्धेन मनसा मया ।
६३] रावणाऽन्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥४७॥ [४३
देव-गन्धर्व[17]-कन्याश् च नाग[18]-कन्याश् च वीर्यवान्[19] ।
६४] अवेक्षमाणो[20] हनुमान् न चाऽपश्यत[21] तु जानकीम् ॥४८॥ [४४

१. रा—नास्ति । २. फ—निष्ठितैः कार्येषु० । च—तिष्ठनकान्त० । ३. आ—कार्यप्रदर्शनश्च यः । च—कार्ये निश्चयप्रदर्शिनाः । ४. रा ब म प्र ल, ल२—नास्ति ॥

५. फ च अ—विवस्त्राभरणाः स्त्रियः । ६ रा च ब म प्र ल, ल२—०चिद्वैरूप्यमु० । अ—वैक्लव्यमु० ॥

७. रा—सेतुः । ८. रा च ल, ल२—प्रवर्तते । ९. फ आ—न्न च । च रा ब म प्र ल, ल२—तद्धि ॥

१०. च—शक्यं वैदेहीं । ११. च—गृहेषु । १२. च—सदैव ॥

१३. रा ब म प्र ल, ल२—नास्ति । १४. आ—शक्यं । १५. अ—दृश्य ? ॥

१६. रा अ—सर्वं ॥

१७. फ—देवदानवक० । १८. अ—यक्षक० । १९. अ—पन्नगाः । २०. आ फ च प्र—अवेक्ष्य० । रा—अवीक्ष० । २१. आ—०प्रचारश्यत । च ब म ल, ल२ अ—०पश्यत । प्र—वापश्यत ।

ताम् अ-पश्यन् कपि[1]म् तत्र प[2]श्यंश् चाऽप्य् अपराः स्त्रियः ।
N] अप-क्रम्य ततो दीनः सं-ध्यातुम् [3]उप-चक्रमे ॥४९॥ [४६

भो[4]ज्यैः सं पौरोगव-शास्त्र-दृष्टैः
पानैर् उदारैश् च वि-रा[5]जमानम् ।
दृष्ट्वा प्र-सुप्तं प्रमदा-जनं तं[6]
N] प्र-हृष्ट-रोमा प्लवगो बभूव ॥५०॥ [N

तम् उग्र-रूपं गिरि-काँ[7]ञ्चनोपमं
प्र-हृष्टम् उत्सिक्तम् अही[8]न-चारिणम् ।
रहो-गतं रावणम् उग्र-दर्शनं[9]
N] ददर्श घोरं हनुमान् महा-कपिः ॥५१॥[10] [N

स शर्वरीं प्रेक्ष्य बहु-प्र[11]याताम्
अ-पश्यमानो जनकाऽऽत्म-जां च ।
स शीघ्र-कारी मतिमान् वि-मानाद्
N] अवाऽऽरुरोह त्वरितोऽथ तस्मात् ॥५२॥ [N

[12]इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीताऽन्वेषणे पान-भूमि-[13]वर्णनं नाम षष्ठः सर्गः॥६॥

१. रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$—क्वचित्तत्र । २. रा—पश्यन्नपि वर-स्त्रियः । च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$—॰श्य-न्नपि पर॰ । ३. फ—संध्यानमु॰ । $ल_1$—संध्यान्तमु॰ । $ल_2$—संध्यातमु॰ ॥
४. रा च ब म प्र $ल_1$ अ—भोज्यैश्च । $ल_2$—भोगैश्च॰ । ५. आ—विरम्यमानः । च—विरम्यमाणां । रा ब म प्र $ल_1$—महासुगन्धैः । फ—विराजमानः । $ल_2$—मनःप्रियैस्तैः । ६. आ—च ॥

७. रा च ब म प्र $ल_2$ $ल_2$ अ—सजलाम्बुदोपमम् । ८. आ—॰क्रम-हीव चा॰ । रा च—क्रमभीष्टचा॰ । ब $ल_1$ $ल_2$—क्रमभीतचा॰ ।

९. आ—अतः परमधिकः पाठः—दृष्ट्वा प्रसुप्तं प्रमदाजनं तम् ।

१०. आ—अतः परमधिकः पाठः—प्रहृष्टरोमा प्लवगो बभूव ।

११. फ—बहुप्रभाताम् । प्र—बहु-प्रयत्ताम् ॥
१२. अ इति श्री । १३. ब प्र $ल_1$ $ल_2$—रावणपानभू॰ । फ अ—॰भूमिवर्णनो॰ ॥

स तस्य धीरो[1] भवनस्य वानरो
लता-गृहांश् चित्रे[2]-गृहान् तदा[2]ऽन्तिके ।
जगाम सीतां[3] प्रति[3] दर्शनोत्सुको[4]
६५] न चैव तां पश्यति चारु-दर्शनाम् ॥१॥ [१

स चिन्तयामास ततो[5] महा-कपिः[5]
प्रियाम् अ-पश्यन् रघु-नन्दनस्य ।
ध्रुवं न सीता[6] म्रियते[7] यथा[8] न मे
६६] वि-चिन्वतो[9] दर्शनम् एति मैथिली ॥२॥ [२

सा राक्षसानां प्र-वरेण[10] बाला
स्व[11]-शील-संरक्षण-तत्परा सती ।
अनेन[12] सद्यः[13] प्रति-रौद्र-कर्मणा[14]
६७] हृता भवेद्[15] आर्य-पथे व्यव-स्थिता[16] ॥३॥ [३

१. फ च रा ब म प्र ल ल$_1$ ल$_2$ अ-वीरो । २. अ-चेत्रगृ० । फ रा च ब म प्र ल$_2$ ल$_1$ अ-०त्रगृहाश्चिशागृहान् ० । ३. अ-सीतापरि ०। ४ प्र-दर्शनोत्सुकं ॥

५. फ च रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-महाकपिस्तदा । ६. आ-शीता । ७. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ प्रयता । ८. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-तथा । ९. आ ल$_2$-विचिन्वितो ॥

१०. फ-प्रबलेन । ११. फ रा ब च म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-सुशील । १२. ब-अैद्यत्र । ल$_1$-अद्यापि । १३. रा म ल$_2$-साद्य । १४. अ-परि रौ० १५. आ-न चेदा० । १६. फ-वरे स्थिता । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-वरा स्थिता । अ-परिस्थिता ।

विरूप-रूपा वि-कृता वि-वर्चसो[1]
महाऽऽनना दीर्घ-विरूप-दर्शनाः ।
समीक्ष्य वा[2] राक्षस-राज-योषितो
६८] भयाद् वि-पन्ना जनकेश्वराऽऽत्मजा॥४॥ [४
सीताम्[3] अ-दृष्ट्वा त्व[4]नवाप्य पौरुषं
वि-हृत्य कालं सह वानरैश् चिरम् ।
न मेऽस्ति सुग्रीव-समीप-गा मतिः[5]
६९] स[6] तीक्ष्ण-दण्डो बलवान् हि वानरः॥५॥ [५

सर्ग१९] दृष्टम् अन्तःपुरं सर्वं स[7]र्वा राक्षस-योषितः ।
१] न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातः परि-श्रमः ॥६॥ [६
किं नु[8] मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति मानिनः[9] ।
२] गत्वा तत्र[10] त्वया वीर किं कृतं[11] पवनाऽऽत्मज ॥७॥ [७पू
३पू] अ-दृष्ट्वा किं प्र-वक्ष्यामि ताम्[12] अहं[12] जनकाऽऽत्मजाम् । [७उ
४उ] ध्रुवं प्राय[13]मुपे (१पै) ष्यन्ति[13] कालस्य वि-निर्व[15]तने ॥८॥ [८

१. प्र—विवक्षसे। । २. रा च ब म प्र ल$_1$, ल$_2$—वै ॥

३. आ—शीताम्० । ४. फ—ह्यन० । रा च ब म प्र ल$_1$, ल$_2$ अ—ष्यन० । ५. फ रा च ब म प्र ल$_1$, ल$_2$ अ—गतिः । ६. फ रा च ब म प्र ल$_1$, ल$_2$ अ—सु ॥

७. अ—दृष्टा ॥

८. च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—किन्तु । ९. अ आ—मामितः । ल$_2$—वानराः । १०. प्र—ततस्तत्र । ११. कृत्वा ॥

१२. च ब म ल$_2$—तानहं । १३. रा म प्र ल$_1$—प्रासमुपेक्षन्ते । ब—प्रासमुपेक्ष्यन्ति । ल$_2$- प्राप्तमुपेक्षन्ति । १४. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—कालश्च । १५. फ अ—व्यतिवर्तते । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—परिवर्तते ।

३उ] किं मां वक्ष्यन्ति वृद्धास् तु जांबवान् अंगदस् तदा[1] ।
४पू] गतं[2] पारं[3] समुद्रस्य वानरांश्[4] च समा-गताः ॥९॥ [९
७पू] भूयस् तावद्[5] वि-चेष्यामि न यत्र वि-चयः[6] कृतः । [१.२
अ-निर्वेदः श्रियो मूलम् अ-निर्वेदः परं सुखम् ॥१०॥
८] अ-निर्वेदो हि सततं सर्वाऽर्थेष्व्[7] अनु-वर्तकः[8] । [१०
करोति सफलं सर्वं[9] जीवितं जीवितेष्व्[10] अपि ॥११॥
६] तस्माद् अ-निर्वेद[11]-करं यत्नं चेष्टेऽहम्[12] उत्तमम् । [११
N] अ-दृष्टां[13] हि वि-चेष्यामि[14] पुरीं[15] रावण[16]-पालिताम् ॥१२॥
८पू] आपान-शाला वि-चितास्[17] तथा पुष्प-गृहाणि च । [१२
N] भूमी-गृहांश्[18] चैत्य-गृहा गृहाऽति-गृहका[19] अपि । [१४उ
निष्कुटांऽतर-रथ्याश् च विमानानि च सर्वशः[20] ॥१३॥ [१३उ
९] उत्पतन् निपतंश्[21] चाऽपि तिष्ठन्[22] गच्छन्[22] पुनः पुनः ।

१. फ-वा । २. रा च ब म फ प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-०तथा । ३. रा ल$_2$-गन्तुं । ४. रा च ब म प्र ल$_2$-वानरा वा ॥

५. फ-भूयश्चान्वे० । रा च ब म ल$_1$ ल$_2$-भूयस्तां च । ६. आ-निचयः ॥

७. फ-०र्थेष्वनिवर्तकम् । रा-०र्थेष्वनव० । प्र ब-०र्थेषु निव० । अ-०र्थेषु प्रवर्तकः । ८. फ-यत्नो । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-जंतोः । ९. रा-जीविते । १०. फ-च त्यजेद् । अ-ह्यंत्यजेष्व् ॥

११. अ-०र्वेदयिकं । १२. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-चेष्ठेयम्० ॥

१३. रा-अदृष्टो । १४. फ-निवेक्ष्यामि । १५. फ रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-दिशं । १६. फ अ-वरुणपा० । १७. आ-विचिता तथा । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-विविधास्त० । १८. फ-भूमेर्गृहाः सैन्यगृहा ॥

१९.-फ गृहाणि गृहकान्यपि । च-गृहाश्च गृहका अपि । अ-गृहाऽतिगृहा अपि । २०. ब म ल$_1$ ल$_2$ नास्ति । २१. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-०तान्निपतंश्चापि । २२. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ प्रतिगच्छन् ॥

अपा[1]-वृण्वंश् च[1] द्वाराणि कपाटान्[2] अव-घाटयन्[2] ॥१४॥ [१५
१०] प्र-विशन्[3] निष्-पतंश्[3] चाऽपि प्र-पतन्न् उत्-पतन्न्[4] अपि।[4क]
N] अल्पम् अप्य् अव-काशं स[5] वि-चचार महा-कपिः ॥१५॥ [१६
चतुर्-अंगुल-मात्रोऽपि नाऽव-काशः स[6] विद्यते ।
११] रावणाऽन्तःपुरे तस्मिन् यं[7] कपिर् न[7] जगाम सः ॥१६॥ [१७
प्राकाराऽन्तर-रथ्याश् च वेदिकाश्[8] चैत्य-संश्रयाः[8] ।
१३] श्वभ्रांश्[9] च पुष्करिण्यश् च सर्वं तेनाऽव-लोकितम् ॥१७॥ [१८
राक्षस्यो विविधाऽऽकाराः स्व-रूपा वि-कृतांश्[10] च याः ।
१४] दृष्टा हनुमता तत्र न त्वेवं[11] जनकाऽऽत्मजा[12] [13] ॥१८॥ [१९
रूपेणाऽप्रति-मा लोके सिद्ध[14]-विद्याधर-स्त्रियः[14] [15] ।
१५] दृष्टा हनुमता तत्र न त्वेवं[16] दशरथ-स्नुषा [17] ॥१९॥ [२०
नाग-कन्या वराऽऽरोहाः पूर्ण-चन्द्र-निभाऽऽननाः ।[18]
N] दृष्टा हनुमता तत्र न साऽदृश्यत[19] जानकी ॥२०॥[20] [२१

---

१. आ—अपावृन्तश्च । रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—आपानभूमि० । २. आ—०टान्यवघाट्य तु । फ—०टान्येव पाट० । रा ब म प्र—०टान्यवपाट० । ल$_1$ ल$_2$ अ—कवाटान्यवपा० ॥

३. आ—प्रविसन्निपतंश्चापि । अ—प्रविशन्नुत्प० । ४. फ अ—सन्निपत० । ४क. ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥

५. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—च फ—श्च । ६. फ ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—स्म । ७. रा—वानरो न । च—स कपिर्निर् । अ—यत्र कपिर्न । ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—वानरो निर् ॥

८. रा—०काश्चैत्य । च—०काश्चैत्य संश्रयान् ॥

९. आ—शुभ्राश्च । फ अ—शुभाश्च । च—श्वभ्रांश्च ॥

१०. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—विविधाश् । ११. फ—चैव । रा च अ—सा । १२. रा च—दशरथस्नुषा । १३. ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ।

१४. फ अ—देवगन्धर्वयोषितः । १५. रा ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । १६. आ अ च—सा । १७. रा ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥

१८. ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । १९. फ च म अ—सा जनकनन्दिनी । २०. रा ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥

प्र-मथ्य[1] राक्षसेन्द्रेण देव-कन्या[2] बलाद्[3] हृताः[3] ।[4]
१.६] दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनक[5]-नन्दिनी ॥२१॥ [२२
सोऽपश्यंस्[7] तां महा-बाहुः[8] पश्यंश्[9] चाऽन्या वर-स्त्रियः ।
१.७] वि-षसाद[10] महा-तेजा हनुमान् मारुताऽऽत्मजः[11] ॥२२॥ [२३
उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ।[12]
N] व्यर्थं[13] वीक्ष्याऽनिल-सुतश् चिंतां पुनर् उपाऽऽगमत्[14] ॥[15]२३॥ [२४
१.८पू] अव-तीर्य विमानाऽग्रात्[16] हनुमान् मारुताऽऽत्मजः[17] ।[18]
चिंतां[19] च स जगामाऽऽशु[19] शोकोप-हत-चेतनः[20] ॥२४॥ [२५
ध्यात्वा क्षणं ततो भूयो वि-चेतुम् उप-चक्रमे ।
N] हृदि कृत्वा प्र-यत्नं[21] तु[21] प्र-पन्नं[22] भजते विधिः ॥२५॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमच्-चिन्ता-
नाम सप्तमः सर्गः[23] ॥७॥

१. फ–प्रमदा । २. रा–राजकन्या । ३. आ–बलोद्धृताः । ४. ब म ल$_1$ ल$_2$–नास्ति । ५. अ–दशरथस्नुषा । ६. फ च–नास्ति ॥

७. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–अपश्यंस्तां । ८. फ–महाप्राज्ञः । ९. रा ब म प्र ल$_1$–पश्यन्नन्या । १०. आ–निषसाद । ११. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–पवनात्मजः ॥

१२. ब प्र ल$_1$–नास्ति । १३. म–व्यर्थं । १४. रा म–पुनरुपेयिवान् । १५. ब प्र ल$_1$–नास्ति ॥

१६. रा च म ल$_2$ अ–विमानाग्र । १७. रा च म ल$_2$–पवनात्मजः । १८. ब प्र ल$_1$–नास्ति । १९. फ–चिन्तामुपगतश्चाशु । रा च ब म प्र ल$_2$ अ–चिन्तामुपजगामाशु । ल$_1$–चिन्तामुपजगामासौ । २०. रा च–० हतचेतसः ॥

२१. रा च ब म प्र ल$_1$–प्रयत्नं च । ल$_2$–प्रयत्नं स । अ–पुनर्यत्नं । २२. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–प्रयत्नं ॥

२३. फ रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥

स विमानाच्[1] च निष्-क्रम्य प्राकारं[2] हरि-यूथ-पः ।
N] हनूमान् वेगवान् आसी(?या)द् यथा[3] विद्युद् घनाद् घनम् ॥१॥ [१

रावणान्तः-पुरं[4] सर्वं वि-चित्य[5] स महा-कपिः । [२पू
न ददर्श[6] ततः[8] सीतां मैथिलीं जनकाऽऽत्म-जाम् ।
N] चन्द्र-लेखाम् इव नवां[7] व्योम्नि नीलाऽभ्र-संवृताम् ॥२॥ [N

तत्र[9] प्रासाद-हर्म्येषु विमान-भवनेषु च ।
N] निष्कुटेषु[10] च[11] रम्येषु तथा[12] सं-जवनेषु च ॥३॥ [N

अ-दृष्ट्वा जानकीं सीतां निरीक्ष्य[13] च[13] मुहुर्मुहुः । [२उ
N] नेह[14] सीतेति हनुमांश् चक्रे बुद्धिं[15] महा-कपिः ॥४॥ [N

कथं हि[16] सीता वैदेही मैथिली जनकाऽऽत्म-जा ।[17]
N] उप-तिष्ठेत[18] वि-वशा रावणं दुष्ट-चारिणम्[19] [20] ॥५॥ [६
नेह स्थास्यति वैदेही राम-पत्नी यशस्विनी ।

१. अ—विमानाद्विनि॰ । २. अ—प्रप्रकाशं । ३. फ—सीतां ॥

४. आ—रावणस्य पुरं । ५ फ—विचिन्वन् । रा च अ—विचिंत्य । ६. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—तत्र ददर्श ।
७. अ—परां ॥

८. फ—ततः । ९. प्र—नेष्वथ ॥

१०. अ—निभृतेषु । ११ प्र ल$_1$—सु । १२. फ—तथा सजेव॰ । रा ब म प्र ल$_1$—तथा सालवनेषु । च ल$_2$—तथा सालवनेषु । अ—जलजेषु वनेषु ॥

१३. फ—निरीक्ष्य । १४. फ—नेयं । १५. च—बुद्धिर् ॥

१६. अ—च । १७. फ—नास्ति ।
१८. च—॰तिष्ठेदमस्यै सा । अ—॰तिष्ठेदमस्यै सा । म—॰तिष्ठेदममका । प्र ल$_2$—॰तिष्ठेद्मस्यै सा । ल$_2$—॰तिष्ठेदमस्या सा । १९. ब प्र ल$_2$—दुष्टचारिणी । २०. फ—नास्ति ॥

N] अन्यं क्रमिष्ये[1] दुर्[2]-धर्षं काननं[3] प्रमदाऽऽलयम्[3क] ॥६॥ [N
वि-चिंत्य[4] लंकां यत्नेन हनूमान्[5] मारुताऽऽत्म-जः ।
२०] रजन्यां[6] याम-शेषायां प्राकारे नि-पपात ह ॥७॥ [N
स च[8] हृष्टेन मनसा प्राकार-स्थो महा-कपिः ।
N] कोऽसौ सीतेति हनुमांश् चिंतयामास वानरः ॥८॥[10] [N
भूयिष्ठं वि-चिता लंका रामस्याऽनु-रतां[11] प्रियाम्[12] ।[13]
N] न[14] च[14] पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाऽङ्ग-शोभनाम् ॥९॥ [३
पल्वलानि तडागानि[15] सरांसि सरितस् तथा ।
N] नद्यश्[16] चोप-वनाऽन्ताश्[16] च दुर्गाणि धरणी-धराः ॥१०॥[17] [४पू
वि-चितं[18] बहुधा सर्वं न च[19] पश्यामि जानकीम् । [४उ
२४] सीतां कमल-पत्राऽक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥११॥ [N
न सोऽ[20]स्ति भूमिः[21] शैलो वा[21] सरितः काननानि वा[22] ।
२५] यत्र नाऽऽर्या[23] मया सीता मार्गिता चरता महीम् ॥१२॥ [N

---

१. रा—क्रमिष्य० । अ—गमिष्ये । २. म—दुर्दर्श ३. रा च ब म प्र ल१ ल२—कांचनं । ३क. फ—नास्ति ॥

४. अ आ च—विचिन्त्य । ५. रा च ब म प्र ल१ ल२—हनुमान् । ६. रा ब म प्र ल१ ल२—राजधान्या-मशे० । ७. फ—नास्ति ॥

८. रा च ब म प्र ल१ ल२—तु । ९. आ—नेह । १०. फ—नास्ति ॥

११. अ आ—रामस्य चरता । रा म—रामस्यानुगतां । १२. अ—प्रियं । १३. फ—नास्ति ॥

१४. रा म—नैव । च—नावप० । ब प्र ल१ ल२—नानुप० ॥

१५. रा—तडाकानि । १६. आ—नद्योतुप० । अ—नद्युपानं वना० । १७. फ—नास्ति ।

१८. फ रा च ब म प्र ल१-ल२ अ—विचिता वसुधा सर्वा । १९. म—पश्यामि च ।

२०. फ—नास्ति । रा च ब म प्र ल१ ल२ अ—सोस्ति । २१. फ रा च ब म प्र ल१ ल२ अ—शैलो भूमिर्वा । २२. प्र ल१ ल२ अ—च । २३. फ—चार्या । ।

इह सं-पातिना सीता रावणस्य नि-वेशने ।
२६] आख्याता गृध्र-राजेन न च पश्यामि मैथिलीम् ॥१३॥[५
क्षिप्रम् उत्-पततो[1] मन्ये सीताम् आ-दाय रक्षसः[2] ।
२७] विभ्यतो[3] राम[4]-बाणानाम् अंकान् नि-पतिता भवेत्[5]॥१४॥[७
अथवा ह्रियमाणायाः[6] पथि सिद्ध-नि-षेविते ।
२८] नूनं स्फुटितम् आर्याया हृदयं वीऽऽक्ष्य सागरम्॥१५॥ [८
रावणस्योरु-वेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च ।
२९] तथा[8] मन्ये विशालाऽक्ष्या त्यक्तं जीवितम् आर्यया ॥१६॥[९
उपर्य् उपरि सा नूनं सागरं क्रमतस् तदा ।
३०] वि-चेष्टमाना[7] पतिता समुद्रे जानकी ध्रुवम् ॥१७॥ [१०
अहो क्षुद्रेण वा[9] तेन[10] रक्षन्ती शीलम् आत्मनः[11] ।
३१] अवश्यं[12] भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥१८॥ [११
अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिर् अ-सितेक्षणा । [13]
३२] अ-दुष्टा दुष्ट-चित्ताभिर् भक्षिता जनकाऽऽत्म-जा॥१९॥ [१२

१. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–०मुत्पतितो । २. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–राक्षसः । ३. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–विभ्रस्ता । ४. रा म–रावणं दृष्ट्वा साङ्का०। च–रावणं दृष्ट्वा चाङ्का० । ब ल$_1$ ल$_2$–राक्षसं दृष्ट्वा चाङ्का० । प्र– राक्षसान् दृष्ट्वा चाङ्का० । अ–रावणस्याङ्कात् समुद्रे पतिता ॥

५. अ–क्षयमाना० ॥

६. फ च प्र ल$_1$ ल$_2$–मया । अ–भयान् ॥

७. रा म–विवेष्टमाना । ८. रा–जनकात्मजा ॥

९. फ–पापेन । १०. आ फ–रक्षती । ११. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–शीलमुत्तमम् । १२. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–अबंधुर् ।

१३. अ–राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिर्दुष्टा-भिरसितेक्षणा ॥

अथवा नि-हिता[1] मन्ये रावणस्य नि-वेशने ।
३५] कचिल् लालप्यते[2] नूनं[3] पञ्जर-स्थेव सारिका[4] ॥२०॥[5] [१.५

फुल्ल-पंकज-गर्भाऽऽभं शुभं[6] ज्वलित-कुण्डलम् ।
३३] रामस्य चिन्तयन्त्य्[7] आस्यं पंचत्वं[8] कृपणा[9] गता ॥२१॥[10] [१.३

हा राम लक्ष्मणेत्येवं हाऽयोध्येति च साऽसकृत् ।
३४] वि-लप्य बहु वैदेही न्यस्त-देहा भविष्यति ॥२२॥ [१.४

जनकस्य[11] कुले जाता राम-पत्नी सु-मध्यमा ।[12]
३६] कथम् उत्पल[13]-पत्राऽक्षी रावणस्य वशाऽनु-गा ॥२३॥ [१.६

किं[14] नष्टा[14] वा प्र-नष्टा[15] वा मृता वा जनकाऽऽत्म-जा ।
३७] रामस्य प्रिय-भार्यस्य न नि-वेदयितुं क्षमम्[16] ॥२४॥ [१.७

---

१. रा च ब–निहतां । म–निहितां । २. रा–कचिद्वालपते । म–कचिद्विल-पते । प्र ल$_1$–कचिल्लालपते । ३. रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–दीना । ४. रा म प्र ल$_1$ ल$_2$ आ–शारिका ५. फ अ–नास्ति ॥

६. आ–शुभ्रं । ७. आ–चिन्तय-द्वर्क्रं । फ–चिन्तयन्नास्यं । प्र ल$_1$ ल$_2$–चिंतयत्यास्यं । अ–ध्यायती वक्त्रं । ८ फ–सेहेलं । अ–सा दैन्यं । ९. आ–कृषिता गता । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–नूनमागता । १०. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–नास्ति ।

अतः परमधिकः पाठः—

अ फ—अथवा निहता मन्ये रावणस्य निवेशने ।
फ—विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जानकी ध्रुवम् † ।
फ—कचिल्लालप्यते नित्यं‡ पञ्जरस्थेव सारिका ।

११. च–त्रुटितः पाठः । १२. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–नास्ति । १३. रा–कथमुत्फुल्लप० । ल$_1$–अथवोत्पल०॥
१४ फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–विनष्टा । १५. आ फ अ च म ल$_1$ ल$_2$–प्रणष्टा । १६. आ–क्षमः । फ–क्षणम् । अ–क्षमाम् ॥

† अ—जनकात्मजा ।

‡ अ—नूनं ।

नि-वेद्यमाने[1] दोषः स्याद् दोषः स्याद् अनिवेदने ।
३८] कथं नु[2] खलु कर्तव्यं व्य्-असनं खल्व्[3]-इदं महत् ॥२५॥[१८
अस्मिन्न्[4] एवं गते[5] कार्ये[6] प्राप्त-काले क्षमं च किम् ।
N] भवेदिति मतिं[7] भूयो हनुमान् प्रवि(?व्य)चारयन्(?त्) ।२६।[१९
यदि सीताम्[8] अ-दृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्र-पुरीम् इतः ।
३९] गमिष्यामि ततः[9] को मे पुरुषाऽर्थो भविष्यति ॥२७॥ [२०
[10]ममेदं लंघनं व्यर्थं सागरस्य महाऽऽत्मनः ।
N] प्र-वेशश् चैव लंकायां राक्षसानां च दर्शनम् ॥२८॥ [२१
किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समा-गताः ।
४०] किष्किंधां समनु-प्राप्तौ किं[11] तौ[11] नर-वराऽऽत्म-जौ ।२९।[२२
गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परम् अप्रियम्[12] ।
४१] न सीताम्[13] अधि-गच्छामि[13] ततस् त्यक्ष्यति[14] जीवितम् ॥३०॥ [२३
परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णम् इन्द्रिय-तापनम् ।
४२] सीता[15]-निमित्तं दुर्[16]-वाच्यं श्रुत्वा स[17] न[17] भविष्यति ॥३१॥ [२४
तं तु[18] कृच्छ्र-गतं दृष्ट्वा पंचत्व[19]-गत-मानसम् ।
४३] भृशाऽनु-रक्तो मेधावी न[20] भविष्यति लक्ष्मणः[20] ॥३२॥ [२५

१. रा म—निवेद्यमानो । प्र ल$_1$—निवेद्यमाना । २. रा म प्र म ल$_1$ ल$_2$—तु । ३. अ—द्विविधं ॥

४. म ल$_1$—तस्मिन्नेवं । अ—अस्मिन्नेवा० । ५. फ रा—विधे । ६. म—कार्यं । ७. च ब प्र ल$_1$ अ—मतिर् ॥

८. आ—शीताम० । ९. रा—तदा ।

१०. फ—यदिदं ॥

११. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—तौ वा ॥

१२. आ—परमां प्रियां । १३. आ—शीता० । अ—सीतामवगच्छामि । १४. ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—ततस्त्यक्ष्यामि ॥

१५. आ—शीता० । अ—सीतानिमित्ते । १६. च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—दुर्वाक्यं । १७. फ प्र ल$_1$ ल$_2$—न स । अ—०सौ न ।

१८. आ ब ल$_2$—तत्तु । अ—किंतु । १९. आ—पञ्चत्वं गत० । २०. आ—लक्ष्मणो न भविष्यति ॥

वि-नष्टौ भ्रातरौ[1] श्रुत्वा[2] भरतो[3]ऽपि मरिष्यति[4] ।
N] भ्रातॄन् वि-नष्टान् ज्ञात्वा तु[5] शत्रु-घ्नोऽपि न[6] जीवति ॥३३॥ [२६
मृतान् पुत्रान् सम्-ईक्ष्याऽथ ता मरिष्यन्ति मातरः ।
N] कौशल्या[7] च सु-मित्रा च कैकेयी[8] च न संशयः ॥३४॥ [२७
४८पू] हितश्[9] च सत्य-संधश् च सुग्रीवः प्लवगाऽधिपः[10] ।
४६पू] रामं कृच्छ्र-गतं दृष्ट्वा राजा[11] त्यक्ष्यति जीवितम् ॥३५॥ [२८
दुर्-मना व्यथिता[12] दीना निर्-आनन्दा[13] तपस्विनी ।
४७] पीडिता भर्तृ-शोकेन रुमा[14] त्यक्ष्यति जीवितम् ॥३६॥[15] [२९
वालि-जेन च[16] दुःखेन पीडिता[17] शोक-कर्षिता[18] ।
४८] पंचत्व-गमने राज्ञस् तारा ऽपि न भविष्यति ॥३७॥ [३०
माता-पित्रोर् वि-नाशेन सुग्रीव-व्यसनेन च ।
४९] कुमारोऽप्य् अंगदः[19] कस्माद्[20] धारयिष्यति जीवितम् ॥३८॥ [३१
भर्तृ-जेन तु[21] दुःखेन[22] ह्य् अभि-भूता[23] वनौकसः ।
N] शिरांस्य् अभि-हनिष्यन्ति[24] तलैर् मुष्टिभिर् एव च[25] ॥३९॥ [३२

---

१. प्र—विनष्टं भ्रातरं । २. आ ब रा म—दृष्ट्वा । ३. ब ल१ ल२—भरतो न । ४. आ ब प्र ल१—ल२—भविष्यति । म—मुरिष्यति । ५. फ—श्रुत्वा तु । ब प्र ल१ ल२—विज्ञाय । अ—श्रुत्वा सा । ६. रा च ब म प्र ल१ ल२ अ—मारिष्यति ॥

७. रा ब म ल२—कौसल्या । ८. आ—कैकयी । म—केकयी ॥

९. अ—कृतज्ञः स समर्थश्च । १०. रा म—प्लवगर्षभः । ११. फ—नूनं त्यक्ष्यति । च प्र ल१ ल२—राजा त्यजति । रा म—ऽप्यकं त्यजति ॥

१२. म—ऽप्यस्थिता । १३ अ—निरालम्बा । १४. फ—तारा । १५. रा च ब म प्र ल१—नास्ति ॥

१६. आ फ रा च ब—तु । १७. ल२—परिभूता वनौकसः । १८. रा म—तारा तु ॥

१९. अ—कुमारश्चांगदः । २०. फ—तस्माद्धानयिष्यति । अ—श्रीमाश्च धारयति ॥

२१. अ—च । २२. फ—शोकेन । २३. फ—हतिभूता । रा च ब म प्र ल१ ल२ अ—परिभूता । २४. रा म—शिरांसि निहनिष्यंति । ब—शिरांसि च हनिष्यन्ति । च प्र—शिरांसि च हनिष्यंति । २५. ल२—तलैर्मुष्टितलैरपि ॥

सां[1]त्वेनोऽनुप्र-दानेन मानेन[2] च यशस्विना ।
५०] लालिताः कपि-[3]मुख्येन प्राणांस् त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥४०॥ [३३
न[4] वनेषु न शैलेषु नाऽपि रोधस्[5]सु वानराः ।
५१] क्रीडाम् अनु-भविष्यन्ति समेत्य कपि-कुञ्जरैः ॥४१॥ [३४
स-पुत्र-दाराः साऽमात्या भर्तृ-व्यसन-पीडिताः ।
५२] शैलाऽग्रेभ्यः पतिष्यान्ति समेत्य हरि-यूथ-पाः ॥४२॥ [३५
विषस्य[6] भक्षणं वा[7]ऽपि प्र-वेशं ज्वलनस्य[8] वा[9] ।
N] उप-वासम् अथो शस्त्रं प्र-करिष्यान्ति वानराः ॥४३॥ [३६
घोरम् आ-रोदनं[10] मन्ये [11]गते मयि भविष्याति ।
५३] इक्ष्वाकु-कुल-नाथस्य[12] [13]हरीणां भृशम्[14] एव च[14] ॥४४॥ [३७
सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीं[15] [15]प्रति ।
५४] न हि[16] [17]शक्ष्याम्य् अहं द्रष्टुं सु-ग्रीवं मैथिलीं विना ॥४५॥ [३८
मय्य् अगच्छति[18] वैदेह्यौ[19] धर्माऽऽत्मानौ महा-रथौ ।
N] आशया [20]तौ धा[20]रिष्येते वानराश् च तरस्विनः ॥४६॥[21] [३९

१. फ—शांत्वे० । रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—सांत्वेनाथ० । च—सांत्वेनार्थप्र० । २. फ—दानेन । ३. रा च ब म प्र ल$_1$,ल$_2$ अ—कपिराजेन ॥

४. ल—वनेषु वनशैलेषु । अ—न वनेषु न गिरिषु । ५. ब प्र ल$_1$ ल$_2$—रौद्रः सु ॥

६. फ ब प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—विषमुद्बंधनं । ७. फ—चापि । ८. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—ज्वलनेपि । ९. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—च ॥

१०. ल$_1$—घोरमायोधनं । ११. म—गतिर् । १२. रा च म प्र ल$_1$ ल$_2$—०कुलनाशार्थं । अ—०कुलनाथश्च । १३. फ—भृशं नाशो । १४. फ—वनौकसां । अ—भृशनाशनः । रा च ब म प्र ल$_1$—च भृशं तथा । ल$_2$—च भृशं तदा ॥

१५. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—नगरीमितः । १६. फ—च । १७. रा प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—शक्याम्यहं ॥

१८ फ—आगते मयि । च अ—मयि गच्छति । १९. फ—तत्रस्थौ । च अ—चेहस्थे । २०. च—तौ चारिष्येते । आ—धारयिष्येते । २१. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥

हस्ताऽदो वा मुखाऽदो वा नियतो वृक्ष-मूलिकः[1] ।
N] वानप्रस्थो भविष्यामि ह्य् अदृष्ट्वा[2] कमलेक्षणाम्[3] ॥४७॥ [४०
तस्य बुद्धिर् इयं जाता निपुणस्य विपश्चितः ।
N] राम-संसर्ग-निर्वृत्तौ[4] धर्मिष्ठौ[5] धर्म-संचितौ[6] ॥४८॥ [N
सागराऽनूप-जे देशे[7] बहु-मूल-फलोदके[8] ।
८८] चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धम् अरणी-सुतम्[9] ॥४९॥[10] [४१

१ रा—वृक्षमल्लिकः अ—वृक्ष-मूलकः । २. अ—अदृष्ट्वा । ३. ल१ कमलेक्षणः । अ—जनकात्मजाम् ॥

४. रा—॰गेनिरतो । ब म प्र—॰निर्वृत्तो । ल१—॰र्गनिवृतो । ५. रा ब म प्र ल१ ल२—धर्मिष्ठो । ६. रा ब म प्र ल१ ल२—धर्मसंश्रयः ॥

७. आ—॰रान्तपर्यन्दे॰। रा ब च ब म प्र ल१ ल२—॰रान्तजले । अ—सागरो रूपदेशेन । ८. अ—भक्ष-मूलफलोपगे । ९. फ—समिद्धशरणा-युतं । ल१—संसिद्धम॰ । अ—न चेत्प-श्यामि मैथिलीम् ।

१०. अतः परमधिकः पाठः—

रा च ब म प्र ल१ ल२ अ—उपविष्टस्य वा क्षिप्रमिन्द्रियाण्युपरुंधतः† ।
फ रा च ब म प्र ल१ल२अ—शरीरं भक्षयिष्यन्ति श्वापदाः वायसैः सह॥
रा च ब म प्र ल१ ल२—इदमप्यृषिभिर्जुष्टं निर्याणमिति मे मतिः ।
अपः सम्यक् प्रवेक्ष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम‡ ॥

रा च ब म प्र ल२—तावत्पश्यामि† वैदेहीं मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
रा च ब म प्र ल२अ—अजातरूपां‡ सुभगां कीर्त्यमानां† यशस्विनीम् ।

† फ—क्षिप्रमिंगितं साधयिष्यतः ।

‡ फ अ—अथ सम्यक् प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि मैथिलीम् ।

‡ ल२—रूपसुभगां ।

† फ अ ल२—कीर्तनीयां ।

N] प्र-नष्टां[1] चिर-रात्राय सीताम् अहम् अ-दृष्टवान्[2] । [४४उ
तापसो वा[3] भविष्यामि नियतो वृक्ष-मूलिकः[4] ॥५०॥[5]
५८] नाऽहं प्रति-गमिष्यामि ताम् अ-दृष्ट्वाऽसितेक्षणाम् । [४५
पर्णाऽदो वा फलाऽदो वा यदि वा वृक्ष-मूलिकः ।
N] वने धर्मं चरिष्यामि ताम् अ-दृष्ट्वा यशस्विनीम् ॥५१॥[6] [N
ततस् ततो[7] निर्-आशस्य सीताया दर्शनं प्रति ।
N] लंघनं मे भवेद् व्य्-अर्थम् उदधेः शत-योजनम् ॥५२॥[8] [N
न पुनः[9] प्रति-गच्छामि नि-वसामि वनेष्व् इह[10] ।
N] कामम्[11] आ-दीपयिष्यामि प्र-विशाम्य्[12] अथ-वा जलम् ॥५३॥[13] [N
यदि वा[14] प्रति-गच्छामि सीताम् अनधि-गम्य ताम् ।[15]
N] अंगदः[16] संहितैः सर्वैर् वानरैर् न भविष्यति ॥५४॥ [४६

१. म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—प्रणष्टां । २. आ फ—मम सीतामपश्यतः । ३. अ—वै । ४. रा म प्र ल$_1$ ल$_2$—तामदृष्ट्वा यशस्विनीम् । ५. च ब—नास्ति ॥

६. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥

७. आ च अ—ततस्तस्य । ८. फ—लंघनाच्चाभवच्चिंता वृथेति । आ—लंघनादभवच्चिंता वृथेति अ—लंघने चाभवच्चिंता वृथेति ॥

९. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—पुनश्चैव । च—पुनश्चैव । १०. म प्र—नास्ति पादः । रा—०सामि वनेष्वहम् । ११. आ—काममादीपयामि स्विद् । रा—कथमादीप० । १२. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—प्रविशामि स्विदर्णवम् । अ—संविशे क्वचिदर्णवे । १३. ब म—नास्ति ॥

१४. ल$_2$—न । १५. ब म—प्रथमः पादो नास्ति ।
अतः परमधिकः पाठः-

ब प्र ल$_1$ ल$_2$—ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ।

१६. अ—सोऽङ्गदः प्रहितैः । ल$_1$— अङ्गदः प्रहितैः ॥

विनाशे सु-महान् दोषो जीवन् प्राऽऽप्नोति यच् छुभम् ।[3]
N] तस्मात् प्राणा हि रक्ष्या वै[4] ध्रुवो जीवित-संगमः ॥५५॥[5] [४७
एवं बहु-विधं दुःखं मनसा धारयन्[6] मुहुः ।
N] नाऽध्यगच्छत् तदा पारं शोकस्य कपि-कुञ्जरः ॥५६॥ [४८
रावणं तु हनिष्यामि[7] दश-ग्रीवं महा-बलम्[8] ।
N] कामम्[9] अस्तु हृता सीता प्रेत्यं कीर्तिर् भविष्यति ॥५७॥ [४९
अथ चैनं[11] समा-क्षिप्य[12] उपर्य् उपरि[13] सागरम् ।
N] रामायोप-हरिष्यामि[14] पशुं[15] पशु-पतेर् इव ॥५८॥ [५०
इति चिन्तां[16] समा-पन्नः सीताम् अनधि-जग्मिवान्[17] ।
५१] ध्यान-शोक-परीताऽऽत्मा चिंतयामास वानरः ॥२१॥[18] [५१
यावत्[19] सीतां[19] न पश्यामि राम-पत्नीं यशस्विनीम् ।[20]
N] तावद्[21] एतां[21] पुरीं लंकां वि-चिनोमि पुनः पुनः ॥६०॥ [५२
संपाति-वचनाच्[22] चाऽपि रामं यद्य् आनयाम्य्[23] अहम् ।

१. फ—निराशेस्तु महान् । २. आ—प्राप्नोमि । ३. रा ब म प्र ल₁ ल₂—नास्ति । ४. फ—तस्मात् प्राणान् हनिष्यामि । च—तस्माद्प्राणाभिर • ५. रा ब म प्र ल₁ ल₂—नास्ति ॥

६. फ—धारयन्बहु । रा ब म प्र ल₁ ल₂—चिन्तयन्मुहुः । अ—धारयन्महान् ॥

७. फ रा च ब म प्र ल₁ ल₂ अ—वधिष्यामि । ८. आ—महाबलः । ९. ल₁—कामतस्तु । १०. अ—पुष्पा ॥

११. रा च ब म प्र ल₁ ल₂—वैनं । १२. अ—समाश्रित्य । १३. रा च ब म प्र ल₁ अ—

१४. प्र—रामस्योप• । १५. फ—रामपत्नीं यशस्विनीम् । ल₁—पशुं पशुपतिरिव ॥

१६. ल₁—चिंतासमापन्नः । १७. रा ब म प्र ल₁ ल₂—•नधिगम्य ताम् । १८. फ—नास्ति ॥

१९. अ—यावन्न तां । २०. फ—नास्ति । २१. अ—तावदेतत् ॥

२२. फ अ—•नाथाहं । रा च ब म प्र ल₁ ल₂—•माथेह । २३. आ अ—यदि नयाम्यहं । रा च ब म प्र ल₁ ल₂—यास्यामि नाप्यहं ॥

N] अ-पश्यन् राघवो भार्यां निर्-दहेत् सर्व-वानरान्॥६१॥[५३
इहैव नि-यताऽऽहारो वत्स्यामि नि-यतेन्द्रियः[2] ।
N] मत्-कृते नै[3] वि-नश्येयुः सर्वे ते नर-वानराः[4] ॥६२॥ [५४
बं०स०१६]अशोक-वनिका[5] चाऽपि[5] महती[6] हि[6] महा-द्रुमा ।
४] इमाम् अभि-पतिष्यामि[7] न हीऽयं वि-चिता मया ॥६३॥[8] [५५
वसून्[9] रुद्रांस् तथाऽऽदित्यान्[9] अश्विनौ मरुतोऽपि[10] च[11] ।[11]
N] नमस्[12]-कृत्य गमिष्यामि[12] रक्षसां शोक-वर्धनः ॥६४॥ [५६
जित्वा[13] तु[13] राक्षसान् देवीम् इक्ष्वाकु-कुल-नन्दिनीम् ।
N] संप्र-दास्यामि[14] रामाय[14] सिद्धिम्[15] इव मनस्विने[15] ॥६५॥ [५७
स मुहूर्तम्[16] इव[16] ध्यात्वा चिन्तया व्यथितेन्द्रियः ।
N] उद्-अतिष्ठन्[17] महा-बाहुर् हनुमान् मारुताऽऽत्मजः ॥६६॥ [५८
नमोऽस्तु रामाय स-लक्ष्मणाय
देव्यै च तस्यै जनकाऽऽत्म-जायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्र-यमाऽनिलेभ्यो
N] नमोऽस्तु चन्द्राऽग्निर्मरुद्[18]-गणेभ्यः॥६७॥ [५९

---

१ ल२—निहता० । अ—प्राय-माशिष्ये । २. फ—विजितेन्द्रियः । ३. अ—हि । ४. रा च ब म प्र ल१ ल२—न मत्कृते विनश्येयुर्वानराश्च तथा नराः ॥

५. रा ब म प्र ल१ ल२—०निकाभे च । ६. फ रा च ब म प्र ल१ ल२—महद्वीर्यं । अ—महती सा । ७. फ—०भिगमिष्यामि । ८. म—नास्ति॥

९. फ—वसन्तु मुनीन्द्रांस्तथा दिव्या १०. रा ब प्र ल१ ल२—मरुतस्तथा । ११. म—नास्ति । १२. ल१—न मत्कृते विनश्येयुः । म—नास्ति पादः ॥

१३. फ—जित्वाहं । रा च ब म प्र ल१ ल२—जित्वा हि । १४. रा ब म प्र ल१—रामाय संप्रदास्यामि । १५. रा ब म प्र ल१—यथा सिद्धिं तपस्विने । अ—साध्वी-मिह तपस्विनीम् ॥

१६. आ—मुहूर्तमिति । फ अ—मुहूर्तमपि । १७. फ म—उपतिष्ठन् । अ—उपातिष्ठन् ॥

१८. रा—चन्द्रार्कम०॥

स ते[१]भ्यस् तु नमस्-कृत्य सु-ग्रीवाय च मारुतिः ।
N] दिशः सर्वाः समा-लोक्य अशोक-वनिकां [२]प्रैति ॥६८॥ [६०
स गत्वा मनसा पू[३]र्वम् अशोक-वनिकां शुभाम् ।
N] [४]उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुताऽऽत्म-जः ॥६९॥ [६१
[५]ध्रुवं तु रक्षो-[६]बहुला [७]भविष्यति जना[८]ऽऽकुला ।
N] अशोक-वनिका दिव्या[९] सर्व-संस्का[१०]रं-शोभिता ॥७०॥ [६२
रक्षिणश् [११]चाऽत्र वि-हिता[१२] [१३]नूनं रक्षन्ति पाद-पान् ।
N] भगवान् अपि सर्वाऽऽत्मा ना[१४]ऽतिक्षोभं प्र-वात्य् असौ ॥७१॥ [६३
सं-क्षिप्तोऽयं [१५]महाऽऽत्मा च रामाऽर्थे रा[१६]वणस्य च ।
N] सिद्धिं मे संवि-[१७]धास्यन्ति देवा[१८] ऋषि-गणास् त्व् इह ॥७२॥ [६४
ब्रह्मा स्वयं-भूर् भगवान् वेदाश् चैव दिशन्तु मे ।
N] सिद्धिम् अग्निश् च वायुश् च पुरु-हूतश् च वज्र-भृत् ।७३।[६५
वरुण[१९]ः पाश-हस्तश् च वा[२०]सुर् देवश् च चक्र-भृत्[२१] । [६६पू

१. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—स तेभ्यश्च । ल$_2$—सभ्येभ्यश्च । २. रा म प्र ल$_1$—ययौ ॥

३. फ अ—पूर्वामशोक० । आ—पूर्वमसोक० । ४. ब प्र—भर्तारं ॥

५. रा ल$_2$—इयं च । च—एवं त्वा । ब—एवं तु । अ—ध्रुवं त्वा । ६. रा च ब म प्र ल$_2$—रक्षिबहुला । ल$_1$ अ—रक्षबहुला । ७. च—भविष्यन्ति । ८. अ—वरांगणा । ९. रा च ब प्र ल$_1$ ल$_2$—सर्वा । १०. रा—दिव्या संस्का० । च ब म प्र ल$_2$—दिव्यसंस्का० । ल$_1$—कथं सीताधिगम्यते ॥

११. ल$_1$—० वात्र । १२. फ ल$_1$ ल$_2$—निहिता । १३. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—घोरा । १४. रा च प्र ल$_1$ ल$_2$—नातिक्षोभः ॥

१५. आ—महात्म्यं तु । फ—ममांशात्तु । अ—महात्मा तु । १६. स म प्र ल$_1$ ल$_2$—राघवस्य । अ—वानरस्य । १७. अ—संप्रदास्यन्ति । १८. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—देवा सर्षिगणा० । अ—सदेवर्षिगणास्त्विह ॥

१९. रा—वरुणश्च ।२०. आ ल$_1$—सोमादित्यौ तथैव च । २१. आ ल$_1$—नास्ति ॥

N] शङ्करः शूल-हस्तश् च सोमाऽऽदित्यौ तथैव च ॥७४॥[1] [N
अश्विनौ च[2] महाऽऽत्मानौ मरुतः सर्वे एव च । [६६उ
सिद्धिं[3] सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्र-भुः ।
N] दास्यन्ति[4] मम ये चाऽन्येऽदृष्टाः[5] पथि गणेश्वराः[6] ॥७५॥ [६७

तद् उन्न[7]-नसं पाण्डुर-दंतम् अव्रणं
शुचि[8]-स्मितं पद्म[9]-पलाश-लोचनम् ।
द्रक्ष्यामि सीता[10]-वदनं कदा न्व्[11] अहं
N] प्रसन्न-ताराऽधिप[12]-तुल्य-दर्शनम् ॥७६॥ [६८
क्षुद्रेण पापेन नृशंस-कर्मणा
सु-दारुणाऽलंकृत-वेष[13]-धारिणा ।
बलो[14]ऽभि-भूता ह्य् अ-बला तपस्विनी[14]
N] कथं नु[15] मे[16] दृष्टि-पथेऽद्य सा[17] भवेत् ॥७७॥ [६९

इत्या[18]र्षे रा[19]मायणे सुन्दर-काण्डे ह[20]नुमच्-चिन्ता-
नाम अष्टमः सर्गः ॥८॥

१. आ ल$_1$—नास्ति ॥

२. फ—तौ । ३. ल$_1$—सिद्धिः । ४. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—दास्यन्तु । ५. फ—प्यदृष्टा । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—अदृष्टा । अ—ह्यदृष्टा । ६. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—पथिगोचराः ॥

७. फ रा च प्र ल$_2$ अ—तदु-ल्लसत् । ल$_1$—उपल्लसत् । ८. आ—सुचिस्मि० । फ—शुभास्मि० । ९. आ फ रा अ—पद्मपलास० । १०. आ अ—शीताव० । ११. आ फ च—त्वहं । अ—ह्ययं । १२. अ—०तारापतितु० ॥

१३. आ—सुचारुणालक्षतवेशधा० । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—०णालंकृतवेशधा० । अ—०लंकृतवेगधारि० । १४. आ—वाला-भिभूता ह्य० । अ—०भिभूतावितपा-स्विनी सा । आ—तपश्विनी । च ब म प्र ल ल$_2$—०यशश्विनी । १५ च ल$_2$ अ—तु । १६. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—सा । १७. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—मे ॥

१८. आ—आर्षेय । १९. रा—श्रीरामायणे । २०. फ रा—एक-पुरुषचिन्ता । च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—एकपुरुषाचिन्तनं । अ—एष पुरुष-चिन्तनं ॥

स[1] मुहूर्तम्[2] इव ध्यात्वा मनसा चाऽधि-गम्य ताम् ।
N] अव[3]-प्लुतो महा-तेजाः प्राकारं[4] तस्य वेश्मनः ॥१॥[5] [१
स[6] तु संहृष्ट-सर्वाऽङ्गः प्राकार-स्थो महा-कपिः ।
१] पुष्पिताऽग्रान् वसंताऽग्रे[7] ददर्श वि-विधान्[8] द्रुमान् ॥२॥ [२
२पू] शालान्[9] अशोकान् भव्यांश् च चम्पकान्[10] मत्त-कोकिलान् ।
N] उद्दालकान् नाग-वृक्षांश् चूतान् कपि-मुखान्[11] अपि ॥३॥ [३
अथ धैर्यम् अव-स्थाप्य प्र-मृज्याऽश्रूणि वीर्यवान्[12] । [N
५] ज्या-मुक्त[13] इव नाराचः[14] पुप्लुवे[15] वृक्ष-वाटिकाम् ॥४॥[16] [४उ
६पू] स गत्वा वेगवान् वेगाद् हनुमान्[17] मारुताऽऽत्म-जः ।[18]
N] ददर्शाऽशोक-वनिकां पुष्पिताऽशोक-शोभिताम् ॥५॥ [N
६उ] अथाऽऽम्र[19]-वण-संच्छन्नां लता-शत-समावृताम्[20] । [४पू
अशोक-वनिकां स्फीतां[21] प्र-विवेश महा-कपिः ॥६॥[22] [N

१. म–सु । २. आ–मुहूर्तमपि । ३. रा म–अवप्लुत्य । ल$_1$–अनुप्लुत्य । ४. फ–सकामान्तस्य । रा च म अ–प्राकारे तस्य । ५. ब ल$_1$, ल$_2$ प्र–चतुर्थः पादो नास्ति ॥

६. फ–स तु सर्वाङ्गसंहृष्टः । ब ल$_1$, ल$_2$ प्र–नास्ति । ७. फ–वसन्तेव । रा च ब म प्र ल$_1$,ल$_2$ अ–वसन्ते च । ८. अ–महतो ॥

९. रा ब ल$_1$, ल$_2$ प्र म अ–सालान् । १०. रा ब ल$_1$, ल$_2$ म–चम्पकान् । ११. रा च ब म प्र ल$_1$, ल$_2$–कपिमुखाननान् । अ–०खान्कपिः ॥

१२. फ अ–वेगवान् । १३. अ–ज्यामुक्त । १४. च–तीरांबु । १५. च–विबुधे । १६. ब ल$_1$, ल$_2$ अ–नास्ति ॥

१७. च–वेगो हनुमान् । १८. रा ब ल$_1$, ल$_2$ प्र–नास्ति ॥

१९. फ अ–०म्रवनसं० । च–अथ प्रणवसं० । २०. आ च ब ल$_1$, ल$_2$–लताशोकस० । म–लतावृक्षस० । २१. आ–सीतां । २२. रा–नास्ति ॥

७] स प्र-विश्य वि-चित्रां तां विहगैर्[1] अभि-नादिताम् ।[2]
८पू] राजतैः काञ्चनैश् चाऽपि पाद-पैः सर्वतो वृताम् ॥७॥[3] [९
९पू] अ-चिरोदित-सूर्याऽऽभां ददर्श हनुमान् कपिः । [६उ
N] मनो-हरां दृष्टि-हरां सौगंध्य-घ्राण-हारिणीम् ॥८॥ [N
महतां[4] प्रांऽशुना चैव सुचित्र-विहितेन च ।
N] प्राकारेणांऽबुदां[5]ऽऽभेन सौधेन कृत-मेखलाम् ॥९॥[6] [N
गदा-पाणिभिर् एकाग्रैर् आसीनैर् द्वारि[7] राक्षसैः ।
N] गुप्त[8]-द्वारां[9] महा-द्वाराम् अना-धृष्यां सुरैर् अपि ॥१०॥ [N
नील[10]-वर्णैर् द्रुम-शतैर् मेघ-वृन्दैर् इवाऽऽवृताम् ।
N] सर्व[11]-बलं तत[12] समा-श्रित्य[13] हनुमान् प्र-विवेश ह[14] ॥११॥ [N
N] विहंगैर्[15] मृग-संघैश्[15] च वि-चित्रां[16] चित्र[16]-काननाम् । [६पू
१०पू] वृतां नाना[17]-विधैर् वृक्षैः पुष्पोपग[18]-फलोपगैः ।

१. फ अ—०गैरभुना० । ल, प्र म—०गैरतिना० । ल₂—०गैरलिना० । २. रा अ—नास्ति । ३. आ रा च म प्र ल, ल₂ अ—नास्ति ।

अतः परमाधिकः पाठः —

फ—श्रोत्रहारिरुतैः सर्वैर्† विहगैः संप्रनादिताम् ॥

४. प्र—संहतां । ५. आ फ—०बुदेनेव । रा च ब ल, ल₂ म—०बुदेनैव । ६. अ—नास्ति ॥

७. च—द्वार० । ८. फ—गुप्तद्वारे । ९. फ—मिव द्वारा० ॥

१०. म—लीलव० । रा च ब प्र ल, ल₂—०र्णै हिमसितैर्मे० । फ—०द्रुमछत्रै० । अ फ—०र्मेघवर्गैरिव० । ११. रा—सुबलं । १२. अ—स । १३. फ रा—समावृत्य । आ—समसृत्य । १४. फ—च ॥

१५. फ—विहगै० । रा म—विहगं-मृगसिंहै० । च ब म ल, ल₂ प्र अ—विहंगैर्मृगसिंहै० । १६. आ रा च ब म प्र ल, ल₂—विचित्रैश्चि० । १७. फ—नानावृतै० । १८. ल, पुष्पपूग० । अ—०फलोपमैः ।

† अ—शब्दैः ।

१.९उ] कोकिलैर् भृंग-राजैश् च मत्तैर्[1] नित्यं नि-षेविताम् ॥१.२॥ [७
१.१०उ] प्र-हृष्टम्[2] उदिते काले मृग-पक्षि-सुखाऽऽवहे[3] ।
मत्त-बर्हिण[4]-संघुष्टां नाना-द्विज-गणाऽऽयुताम् ॥१.३॥ [८
१.११] मार्गमाणो[5] वराऽऽरोहां राज-पुत्रीम् अ-निन्दिताम् ।[6]
सुख-प्रसुप्तान्[7] विहगान् बोधयामास[8] वानरः ॥१.४॥ [९
१.१२] उत्पतद्भिर्[9] द्विज-गणैः[10] पक्षैः शाखा (:) समा-हताः ।
अनेक-वर्णां मुमुचुः पुष्प-वृष्टिं समंततः ॥१.५॥ [१.०
१.१३] तत्राऽव[11]-कीर्णः शुशुभे हनुमान्[12] मारुताऽऽत्म-जः ।
अशोक-वनिका-मध्ये यथा पुष्प-मयो गिरिः ॥१.६॥ [१.१
१.१४] दिशः सर्वा वि-धावंतं[13] वृक्ष-खण्ड[14]-गतं कपिम् ।
दृष्ट्वा सर्वाणि[15] भूतानि वसंतम् इव मेनिरे[16] ॥१.७॥ [१.२
१.१५] वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैर् अव-कीर्णः पृथग्-विधैः ।
रराज वसु-धा तत्र प्रमदेव वि-भूषिता[17] ॥१.८॥ [१.३
१.१६] तरस्विना[18] ते तरवस् तरसा विप्र-कंपिताः ।
पुष्प-वृष्टिं वि-चित्रां तु ससृजुः कपिनाऽऽहताः ॥१.९॥ [१.४

---

१. फ–मल्लैर्नि० ।

२. फ–०ष्टमुदिता । ३. फ–०पक्षिमहावहे । रा म अ–०पक्षिसमाकुले । ल१–०पक्षिसुखावहैः ।

४. फ–मत्तबर्हेण ॥

५. ल२–मार्गमाणौ । ६. अ–मार्गमाणः स वैदेहीं राजपुत्रीं यशस्विनीम् । ७. ल२–०प्रसुप्तवि० ।

८. फ–वाचयामास ॥

९. रा ब म ल१ ल२–उत्पतंतो द्विजगणाः । १०. रा च ब प्र ल१, ल२–०समाहतैः । म–समाहितैः ।

११. रा प्र अ–तत्राकीर्णः स । म–तत्राकीर्णः स्म । १२. फ रा च ब ल१, ल२–हनूमा० ॥

१३. रा ब म प्र ल१, ल२–व्यधा० । १४. ब ल१ ल२ प्र म–वृक्षषण्ड० । १५. अ–भूतानि सर्वाणि । १६. रा ल२ प्र म–वारिदाः । अ–मन्दिरे ॥

१७. ल१–विहृषिता ॥

१८. रा च–तरस्विनस्ते त० । अ–तरवस्तत्र बहवः ॥

१.७] निर्-धूत-पत्र-शिखराः शीर्ण-पर्ण-फला द्रुमाः ।
विक्षिप्त-वस्त्राऽऽभरणा धूर्ता इव परा-जिताः ॥२०॥ [१.५
१.८] हनूमता वेग-वता धूनितास् ते नगोत्तमाः ।
पुष्प-पर्ण-फलान्य् आशु मुमुचुः पुष्प-शालिनः॥२१॥ [१.६
१.९] विहंग-संघैर् हीनास् ते स्कंध-मात्राऽऽश्रयाः स्थिताः ।
२० उ] बभूवुर् जंङ्गमाः सर्वे मारुतेन विनिर्-धुंताः ॥२२॥ [१.७
बभूवुर् वेश्या-युवतिर् यथा मृदित-वर्णकाः (?का) ।
२१.] नितान्त-शुभ-दंन्तौष्ठी नखैर् दंन्तैश् च वि-क्षता॥२३॥ [१.८
तथा लांगूल-हस्ताभ्यां चरणाभ्यां समा-हता ।
२२] बभूवाऽशोक-वनिका प्रभग्न-वन-पादपा ॥२४॥ [१.९
महा-लतानां दामानि वि-हरंस् तरसा कपिः ।
N] यथा प्रावृषि विंध्यस्य मेघ-जालानि मारुतः ॥२५॥ [२०

१. ल$_2$ अ–०तपत्राः । २. ल$_2$–०र्णहताः । ल$_2$ प्र अ–०र्णफलद्रु० ॥

३. ल$_1$ प्र–हनुम० । ४. ल$_2$–निधूतास्ते । अ–चूर्णितास्ते । ५. रा म–महाद्रुमाः । ल$_2$–नगद्रुमाः । ६. आ–पुष्पवर्ण० । च ब म ल$_1$ ल$_2$–पुष्पपत्रफ० । अ–पर्णपुष्पफ० । ७. ब ल$_1$ ल$_2$–पुष्पशाखिनः ॥

८. आ च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–०ङ्गसिंहैर्ही० । रा–०ङ्गमैर्विहीना० । अ–०ङ्गानां शवैर्हीनास्ते । ९. आ च–०वुरगमाः । ब ल$_1$ ल$_2$ प्र–बभुरजंगमाः । अ–०वुस्तरसा । १०. फ–मारुतेनेव नि० । ल$_1$–०तेनापि नि० । अ–०तेनेव निर्द्रुताः ॥

११. आ फ रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–बभूव । अ–यथैव । १२. फ–युवती यथा । अ–युवती भवेन्० । १३. फ ल$_2$ अ–मृदितवर्णिका । १४. फ–०भवर्णौष्ठी । ल$_1$–०शुकद० । अ–०भकर्णौष्ठी । रा च–०भदंतौष्ठीः । १५. रा ल$_1$–०विक्षिता । अ–०दंतैरिव क्षता ॥

१६. फ रा–प्रभग्ना वन० ॥

१७. आ–महल्लतानां । १८. आ–विहरन् हनुमां । फ प्र–०हरन्नुरसा । १९. रा च ब म ल$_1$–०पवृष्टे: । ल$_2$–०पवृष्टैः ।

स तत्र मणि-भूमिं च राजतीं च मनो-रमाम् ।
२३] तथा काञ्चन-भूमिं च[1] वि-चरन्[2] रुरुचे[3] कपिः ॥२६॥ [२१
२४पू] वापीश्[4] च वि-विधाऽऽकाराः पूर्णाः परम-वारिणा[5] ।
महाऽर्हैर्[6] मणि-सोपानैर् उप-पन्नाम्[7] ततस्-ततः ॥२७॥ [२२
२५] मुक्ता-प्रवाल-सिकता[8]-स्फटिकाऽन्तर-भूषिताः ।
काञ्चनैस् तरुभिश् चित्रैस् तीरजैर्[9] उप-शोभिताः ॥२८॥ [२३
२६] बद्ध-पद्मोत्पल-वनाश्[10] चक्रवाकोप-कूजिताः[11] ।
दात्यूह[12]-रुत-संघुष्टा हंस-सारस-नादिताः ॥२९॥ [२४
२७] दीर्घाभिर् भ्रम-युक्ताभिः[13] शीताभिश्[14] च समंततः ।[15]
N] अमृतोपम-तोयाभिः शिवाभिर्[16] अभि-संस्कृताः ॥३०॥ [२५
लता-गृहैर्[17] अव-तता लता-संतान-संवृताः[18] ।[19]
२८] लताऽवतान[20]-गहना करवीर-कृता[21]ऽन्तराः ॥३१॥ [२६

---

१. ल१–नास्ति। २. प्र–विरुचन्। अ–प्रविशन् । ३. रा–रचके। प्र–विरुचे ॥

४. अ–वाप्यश्च । ५. अ–०वारिभिः । ६. फ–यथार्हैर्म० । रा च ब म प्र ल१ ल२ अ–महार्हमणि० । ७. आ–०नैरुपपन्नैस्त० । रा–०पन्नस्त० । अ–०नै रूपवद्भिस्त० ॥

८. फ–०लसंसिक्ताः स्फा० । रा ब म प्र ल१ ल२–०लवैडूर्यस्फा० । ९. अ–०रुभिश्चित्रास्तीर० । ब–०भिश्चित्रै नीराजैरु० ॥

१० रा–बहुपद्मोत्पलवतीश्च० । च ब म प्र ल१ ल२–०त्पलवतीश्च० । अ–शुद्धपद्मोत्पलयुताश्च० । ११. ब ल१ ल२ प्र अ–०कोपशोभिताः ।

१२. रा ब म प्र ल१ ल२–विहंगरुत०॥

१३. ल१–नदीभिर्भ्रममाणाभिः । रा च ब ल२ प्र म–दीर्घाभिर्भ्रममाणाभिः। अ–दीर्घिकाभिः सुयुक्ताभिः । १४. आ अ–शरद्भिश्च । १५. फ–नास्ति । १६. ल२–०भिरपि सं० । म–शिराभिरपि । अ–त्रुटितः पाठः ॥

१७. फ–लताशतैरनुगता । रा च ब म प्र ल१ ल२–०गृहैरवनता । १८. फ–लतासंवृतसंवृताः। १९. अ–नास्ति । २०. फ–लतावनानुग० । रा ब म प्र ल१ ल२–लतावितानग० । च–०नगहने । अ–शाखाशतैरवततं । २१. रा–करवीकृतवान्तराः । अ–रक्तान्तरं ॥

तत्राऽम्बु-धर-संकाशं[१] प्रवृद्ध[२]-शिखरं महत्[३] ।
२९] विचित्र-कूटैश् च[४] तथा[४] सर्वतः परि-वारितम् ॥३२॥ [२७
३०पू] शिला[५]-गृहैर् अव[५]-ततं नाना वृक्षैः[६] समा[६]-वृतम् ।
N] ददर्श कपि-शार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥३३॥ [२८
३०उ] ददर्श च नगात्[७] तस्मान्[७] नदीं प्र-पतितां[८] भुवि[९] ।
३१पू] अंकाद् इव समुत्-पत्य प्रियस्य कुपितां प्रियाम् ॥३४॥ [२९
N] शैलैर्[१०] नि पतिताऽग्रैश् च पाद-पैर् उप-शोभितां[११]म् ।
धार्यमाणाम्[१२] इव क्रुद्धां[१३] प्रमदां प्रिय-बन्धुभिः ॥३५॥ [३०
३२] पुनर् आवर्त[१४]-तोयां च[१४] ददर्श स महा-कपिः ।
प्र-सन्नाम् इव कान्तस्य कान्तां पुनर् उप-स्थिताम् ॥३६॥ [३१
३३] तस्यांऽदूरात् पद्मिनीः[१५] स[१५] नाना-पक्षि-गणा[१६]ऽऽयुताः ।
ददर्श कपि-शार्दूलो हनुमान् मारुता[१७]ऽऽत्म-जः ॥३७॥[१८] [३२
३४] कृत्रिमां स नदीं रम्यां पूर्णां शीतेन वारिणा ।
३५पू] मणि-प्रवर-सोपानां[१९] मुक्ता-सैकत-संततां[२०]म् ॥३८॥ [३३

---

१. आ—०रसंकासं । २. फ—प्रसिद्धशिषरं । ३. अ—गिरिम् । ४. आ—०कूटकुसुमैः । अ—०कूटं कुसुमैः ॥

५. फ—०हैरवनतं । रा ब ल१ प्र म—शिलावृक्षैरवनतैः । च ल२ अ—०हैरवततैः । आ—शिवागृहै० । ६. फ रा च ब म प्र ल२ अ—०क्षसमावृतम् । ल१ — ० क्षसमानतम् ॥

७. आ च—नगान्तस्य । ८. फ अ—निपतितां । ९. फ अ—ततः ॥

१०. ब ल१ ल२ प्र म—सालै० । ११. ल२—०शोभिता । १२. फ अ—वार्यमाणा० । १३. अ—क्रुद्धो ॥

१४. च—०ततोयश्च ॥

१५. फ—तस्यां दूरात्स पद्मिन्यो । आ—०पद्मिनीं स । अ—नद्यश्चैव सपद्मिन्यो । १६. आ—०णायुताम् । रा ब प्र म—द्विजगणायुताः । ल१—द्विजगणावृताः । १७. ल१—पवनात्मजः । १८. अ—नास्ति ।

१९. रा च ब म प्र ल१ ल२—मणिप्रवालसोपानां । २०. रा ब म ल१ प्र—मुक्तासौवर्णसं० । च—मुक्तासौवचसं० ल२—मुक्तासौवर्णसंततां ॥

वि-विधैर् मृग-संघैश्[1] च वि-चित्रां[2] चित्र-काननाम्[3] । [३४पू
N] पद्मिनीभिश् च चित्राभिः काञ्चनैश् च महा-द्रुमैः ॥३९॥ [N
N] तरुणाऽऽदित्य-संकाशैः शोभितां[4] च प्र-पुष्पितैः ।[5] [N
३९उ] प्रासादैः[6] सु-महद्भिश्[6] च निर्-मितैर्[7] विश्व-कर्मणा । [३४उ
काञ्चनैः कृत्रिमैश् चैव सर्वतः सम्-अलंकृताम् ॥४०॥ [३९
३६] ये केचित् पाद-पास् तत्र पुष्पोपग-फलोपगाः[8] ।
३७पू] स-च्छत्राः[9] स-वितर्दीकाः[10] सर्वे सौवर्ण-वेदिकाः[11] ॥४१॥[12] [३६
तथा[13] वि-चरतस्[13] तस्य वनं[14] तत्[14] पुष्पित-द्रुमम् ।
४०] मार्गमाणस्य[15] वैदेहीं सा व्यतीताऽथ[16] शर्वरी[17] ॥४२॥[18] [N

---

१. आ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–०मृगसिंहैश्च । २. आ–विचितां । ३. रा ब म प्र ल$_1$, ल$_2$–चित्रिताननाम् ॥

४. फ–शोभितां सुप्रफुल्लितां । अ–शोभितां संप्रफुल्लितां । आ–शोभितांसां प्रपुष्पितां । रा–शोभिताभ्यां च पु० । च–शोणिता संप्रपुष्पितां । ५. अ–प्रथमः पादो नास्ति । ६. आ–प्रासादैस्तु म० । च ल$_2$–प्रासादैश्च म० । ७ आ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–निर्मितां ॥

८. ल$_1$–०फलोपगैः । ल$_2$–फलौपमाः । अ–पुष्पोपमफ० । ९. फ म आ–संछन्नाः । अ–सच्छायाः । १०. फ–सविमानीकाः । अ–सवितानांकाः। ११. रा ब म प्र ल$_1$,ल$_2$ अ–सर्वसौवर्णवे० ।

१२. अतः परमधिकः पाठः–

फ—दिव्याभिर्बहुपुष्पाभिर्लताभिर्बहुवेष्टितम् ।
वीज्यमानश्च तत्रासौ मार्गमाणश्च मैथिलीम् ॥
अवेक्षमाणो भूमिं च सर्वतः सोन्ववैक्षत ।
स समृद्धेषु देशेषु समृष्टमणितोरणम ॥

१३. ल$_1$–तत्रापि च०। प्र–तथा चित्ररथ० । १४. फ–वनान्तारपु० । ल$_1$–नवं तत्पु० । १५. फ–मार्गमाणश्च । १६. रा अ–व्यतीयाय । १७. अ च–सर्वरी । १८. अतः-परमधिकः पाठः—

फ –षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरशालिनाम ।
शुश्रुवे ब्रह्मघोषं च तूर्यघोषं च मारुतिः ॥

मुक्त्वा विहंगाः स्थानानि यान्ति पद्माऽऽकुलं सरः ।
४२] बोधयन्तः[1] शुभैर् वाक्यैः कामिनीर् इव[2] कामुकाः ॥४३॥ [N
स[3] पश्यन्[3] भूमि-भागांश् च तत्र[4] प्र-स्रवणानि च ।
४३] सुवर्ण-वृक्षान्[5] अपरान् ददर्श शिखि-संनिभान् ॥४४॥ [N
तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोर् इव[6] महा-कपिः ।
४४] अमन्यत महा-तेजाः[7] काञ्चनोऽस्मीऽति वानरः ॥४५॥[8] [३९
तत्[9] काञ्चनैस् तरु-गणैर् मारुतेन सम्-ईरिताम्[10] ।
४५] किंकिणी-शत-निर्घोषां ददर्श स महा-कपिः ॥४६॥[11] [४०
लता-प्र-तानैर् बहुभिः पर्णैश् च बहुभिर् वृताम् ।
४६] काञ्चनीं शिंशपाम्[12] एकां ददर्श हनुमान् कपिः[13] ॥४७॥ [३७
तेषां[14] काञ्चन-वृक्षाणां मध्ये जातं वनस्पतिम्[15] ।
४७] प्र-वृद्धं शिंशपा[16]-वृक्षं पुप्लुवे[17] पवनाऽऽत्म-जः ॥४८॥ [N
४८पू] आ-प्लुत्य[18] हनुमान् वीरो ददर्श रुचिर-प्रभाम् ।[19]
४९उ] ताम् आ-रुह्य महा-तेजाः शिंशपां[20] पर्ण-संवृताम्[21] ॥४९॥ [४१

१. आ—रोधय० । २. फ रा च ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—कामिनी-मिव ॥

३. रा—स तत्र । अ—सोपश्यद् । ४. रा ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—लतास्तत्र वनानि । च—तत्र प्रच्छूव० । ५. रा—०र्णपक्षान्० ।

६. फ—मेरोरपि । ब ल$_{1}$ ल$_{2}$—मेरुरिव । ७. रा म—महावीरः । ८. च—नास्ति ॥

९. फ—तां । १०. आ अ—०रितम् । ११. रा च ब प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—नास्ति ॥

१२. रा ल ब ल$_{1}$ म—शिंशिपा० । ल$_{2}$—शिंशिपो० । प्र—शिंशुपी० । १३. अ—नास्ति ॥

१४. अ—वृद्धं । १५. च—न तस्य तम् । १६. च ब ल$_{1}$ ल$_{2}$ म अ—शिंशिपा० । १७. अ—ददर्श ॥

१८. रा ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—उत्प्लुत्य । १९. अतः परमधिकः पाठः—

फ—वृतां हेममयीभिश्च वेदिकाभिः† समन्ततः ।
फ अ—सुपुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् ।

२०. रा ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—शिंशिपा० । २१. च—नास्ति ॥

† अ—शाखाभिश्च ।

इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं राम-दर्शन-लालसाम् ।[1]
५०] इतश् चेतश् च दुःखाऽऽर्तां सं-पेतंतीं यदृच्छया ॥५०॥ [४२
नि-रुद्धां परमोद्-विग्नां वाष्पोप-हत-लोचनाम् ।
५१] वि-हीनां मृग-राजेन मृग-राज-वधूम् इव ॥५१॥ [N
५२पू] अशोक-वनिका चेयं दृढा रम्या दुर्-आत्मनः ।
५३पू] चंपकैः सरलैर् चाऽपि शोभिता चन्दनैस् तथा॥५२॥ [४३
ईयं च नलिनी रम्या द्विज-सिंह (? संघ)-नि-षेविता ।
५४] इमां सा राम-महिषी नूनम् एष्यति जानकी ॥५३॥ [४४
स-रामा राम-महिषी रामस्य च सती प्रिया ।
N] वन-संचार-कुशला वनम् एष्यति जानकी ॥५४॥[11] [४५
अथवा मृग-शावाऽक्षी वनस्याऽस्य वि-चक्षणा ।
N] वनम् एष्यति[12] साध्वी[13]ऽदं राम-चिंताऽनु-कर्षिता॥५५॥[14] [४६
राम-शोकाऽभिसं-तप्ता देवी[15] कमल-लोचना ।
N] वन[16]-वासे रता[16] नित्यम् एष्यते व्रत[17]-धारिणी ॥५६॥[18] [४७
वने-चराणां सततं नूनं स्पृहयते वरा ।
N] रामस्य दयिता भार्या नूनम् एष्यति जानकी ॥५७॥[20] [४८

---

१. च—नास्ति । २. आ—सञ्चयन्तीं ॥

३. रा ब ल१ प्र म—चण्यकैः । ४. आ फ च—शरलैश्चा० । प्र—सवलैश् ॥

५. अ—इमां । ६. फ—द्विजखड० । रा च ल१ म—द्विजहंस० ।

७. ल१ प्र—इयं सा । अ—ईभन्ती । ८. ल१ ल२ प्र म—न समेष्य० । अ—न मरिष्यति ॥

९. रा च म—सा रामा । १०. फ—माहिषी । ११. ब ल१ ल२ प्र अ—नास्ति ॥

१२. अ—आगमिष्यति । १३. आ—सायेदं । रा ब म प्र ल१ ल२ अ—सा चेदं । १४. म—नास्ति ॥

१५. फ—प्रिया राममनोरमा । १६. फ ब—वनवासरता । १७. फ रा म—वनचारिणी । ब ल१—वरचारिणी । १८. ल१ म अ—नास्ति ॥

१९. रा म—०यती रतिम् । २०. ल१ अ—नास्ति ॥

राम-शोकाऽभिसं-तप्ता प्रिया राम-मनो-रमा । [N
सं[1]ध्या-काले घन-श्यामा ध्रु[2]वम् एष्यति जानकी ।
N] इमां नदीं शीत-जै[3]लां सं[4]ध्यार्थे वर-वर्णिनी ॥५८॥ [४९
तँ[5]स्याश् चाऽप्य्[6] अनु-रूपेयम् अशोक-वनिका शु[7]भा ।
N] शुँ[7]भा या पार्थिवेन्द्रस्य प[8]त्नी रामस्य सांप्रतम्[9] ॥५९॥ [५०
यदि जीवति सा[10] देवी[10] तारा-पति-निभो[11]ऽऽनना ।
N] आ-गमिष्यति साऽवं[12]श्यम् इमां पुण्यां महा-नदीम् ॥६०॥ [५१
एवं तु मत्वा हनुमान् महाऽऽत्मा
प्रतीऽऽक्ष[13]माणो मनु-जेन्द्र-पत्नीम् ।
अवेक्ष[14]माणश् च[14] ददर्श सर्वं
५५] सु-पुष्पिते प[15]त्र-घने वि-लीनः[15] ॥६१॥ [५२

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे अशोक-वनिका[16]-दर्शनं
ना[17]म नवमः सर्गः ॥९॥

१. फ–संध्याराग० । ल$_1$ ल$_2$–संध्याकालघ० । २. रा च ब म प्र ल$_1$, ल$_2$–नूनमे० । ३. रा म–शोकज० । अ–शुभज० । ४. फ–संगार्थे ॥

५. रा–संध्याभ्रा० । ६. अ–तथा । ७. रा च ब म प्र ल$_1$, ल$_2$ अ–सुभार्यां । ८. फ–पत्न्या । ९. फ अ–सम्मता ॥

१०. अ–वैदेही । ११. फ–ताराधिपनिभा० । १२. आ च–सुव्यक्ता इमां । रा ब म प्र ल$_1$, ल$_2$ अ–सुव्यक्तमिमां ॥

१३. फ–प्रवीक्षमा० । १४. म–अवीक्षमाणः स । आ रा च ब ल$_1$, ल$_2$ प्र–०अवेक्ष माणः स । १५. च अ–०नेन नीलिः । प्र–०नोतिलीनः ॥

१६. फ अ–०काप्रवेशो हनुमद्वितर्कौ । १७. म–नामैकादशः ॥

अवेक्षमाणः[1] सं-भ्रान्तो[2] मार्गमाणश् च मैथिलीम् ।[3] [१पू
१] अपश्यद् भूमि-भागांश्[4] च सर्वतः सुसमा-हितैः[5] ॥१॥ [N
सुसं-मृष्टेषु[6] देशेषु[7] प्र-वृद्ध-मख-वेदिकान्[8] ।
२] ददर्श हनुमांस् तत्र मणि-काञ्चन-राजतान्[9] ॥२॥ [N
अवेक्षमाणो[10] भूमिं च सर्वां ताम् अन्व्-अवैक्षत[11] ।[12] [१उ
N] दिव्य-गंध-रसोपेतैः फलैश् च समलंकृतान् (?म्) ॥३॥ [२उ
N] रक्त-चंदन[13]-संकाशां मृग-पक्षि-समा-वृताम्[14] ।
८उ] हर्म्य-प्रासाद[15]-संबाधां कोकिला-शत-मण्डिताम्[16] ॥४॥[17] [३
काञ्चनोत्पल-पद्माभिर्[18] वापीभिर् उप-शोभिताम्[19] ।
९] बह्व्-आसन-गृहोपेतां[20] बहु-भूमि-गृहाऽऽयुताम्[21] ॥५॥[22] [४

---

१. आ च—अवेक्ष्यमा०। फ—संवीक्ष्य०। अ—सोवेक्ष०। २. फ—संत्रस्त:। ३. अत: परमाधिक: पाठ:—

फ—अवेक्षमाणो भूमिं च सर्वांस्तानन्ववैक्तत।

४. अ—०द्रूविभागांश्च। ५. फ—सुसमाहितान् ॥

६. च ब म रा प्र ल ल$_{2}$—गुप्तानिष्टेषु। ७. च ब म प्र ल$_{2}$ल$_{1}$—शैलेषु। ८. फ अ—०द्धान्वज्ञवे०। रा—०द्धमुखवे०। आ—प्रवृद्धान् यज्ञवेदिकान्। ९. म प्र च रा—०नराजितान्। फ—०नराजतीन् ॥

१०. आ च—अवेक्ष्य०। ११. आ च फ—सर्वांस्तानन्ववैक्षत। च—सार्वां तामनवै०। १२. अ—नास्ति। अत: परमधिक: पाठ:—

फ आ च—संतानकलताभिश्च पादपाननुवेष्टितान् ॥

१३. फ—तां स नन्दनसं०। अ—स तां नंदन सं०। च ल$_{1}$—०काशान्। १४. फ अ—०पक्षिभिरावृताम्। च ल$_{2}$—०क्षिसमावृतान्। १५. ल$_{1}$—सर्वप्रा०। च—०बाधान्। १६. ल$_{1}$—कोकिलाहतमं०। आ च—०मंडितान्। १७. ल$_{2}$—नास्ति ॥

१८. फ—०त्पलपत्राभि:। १९. च—०शोभितान्। २०. फ—०नसृगो०। च ल$_{2}$—नगृहोपेतान्। अ—बह्वासनगृ०। २१. फ—०मिगुहायुताम्। च ल$_{2}$—हायुतान्। २२. अत: परमाधिक: पाठ:—

अ—तथा गुल्मसहस्रैश्च शतश: समलंकृताम् ॥

सर्वर्त्तु-कुसुमै रम्यैः फल-वद्भिश् च पाद-पैः । [५पू
N] दिव्य-गंध-रस-स्पर्शैः शोभितां संप्र-पुष्पिताम् ॥६॥[1] [N
पुष्पितानाम् अ-शोकानां श्रियां[2] सूर्योदयं[3]-प्रभाम् । [५उ
१.२] प्र-दीप्ताम् इव तत्र-स्थो मारुतिः समुद्-ऐक्षत ॥७॥
निष्पत्र-शाखां[4] विहगैः क्रियमाणाम्[5] इवाऽसकृत् । [६
१.३] विनिष्-पतद्भिः[6] शतशश् चित्रैः पुष्पाऽवतंसकैः[7] ॥८॥
आमूल-पुष्प[8]-विचितैर् अ-शोकैः शोक-नाशनैः । [७
१.४] पुष्प-भाराऽति[9]-भारैश् च स्पृशद्भिर् इव मेदिनीम् ॥९॥[10]
कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश् च सु-पुष्पितैः । [८
१.५] स[11] देशः प्रभया तेषां[12] प्र-दीप्त[13] इव सर्व-तः ॥१०॥[14]
पुन्नागाः[15] सप्त-पर्णाश्[16] च चम्पकाः शालकास्[17] तथा । [९

---

१. अ फ भिन्नाः—नास्ति ॥

२. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—श्रियं । ३. ल$_2$—सर्वोदय० ॥

४. च—०ग्रशाखान् । प्र—ग्रशाखा० । ५. च—०मानम् । ६. रा च ल$_2$—निपतद्भिश्च । ब म प्र ल$_1$ अ—निष्पतद्भि० । ७. ल$_1$—०वतंसिकैः । आ—०वतंशकैः ॥

८. च अ—आमूलं पु० । ब प्र ल$_1$ ल$_2$—आमूलं विचितैः पुष्पैर० । ९. अ—पुष्पसाराति० । १०. अतः परमधिकः पाठः—

आ—प्रफुल्लैः सुमनोज्ञैश्च हाटकप्रतिमैः शुभैः ।
रोहितकवचैश्चैव पुष्पभारावनामितैः ॥

११. अ—शा दिशा । १२. च—प्रभयात्तेषां । १३. अ—प्रदीप्ता । १४. अतः परमधिकः पाठः—

फ—तमालैः सरलैश्चैव चम्पकैश्चातिपुष्पितैः ।
मेरोः शिखरसंजातैर्नगजैरिव राजितम् † ॥

१५. फ—सपनागाः । च—पुन्नागो । १६. आ—शप्तपर्णाश्च । फ अ—सप्तपर्णाः । च—सप्तपत्राः । म—सप्तवर्णा० । १७. फ अ—चम्पकोद्दालकास् । रा ब म ल$_1$—चण्यकाः शिंशिपास् । प्र—चम्पकाः शिंशुपास् । ल$_2$—चम्पकाः शिंशपास् ॥

---

†आ—०र्नागैरिव विराजितम् ।

१६] विवृद्ध-मूला[1] बहवो शोभन्ते च[2] सु-पुष्पिताः ॥११॥[९उ
शात-कुंभ-निभाः[3] केचित् केचिद् अग्नि-शिखा-प्रभाः ।
५] नीलांऽजन-निभाः केचित्[4] तत्राऽशोकाः सहस्र-शः॥१२॥[१०
चं(?नं)[5]दनं वि-बुधोद्यानं [6]वनं चैत्र[7]-रथं यथा[8] ।
६] अति[9]-वृक्षम् इवाऽचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रिया वृतम् ॥१३॥[११
द्वितीयम् इव चाऽऽकाशं पुष्प-ज्योतिर्-गणा[10]ऽऽयुतम् ।
७] पुष्प-रत्न[11]-शतैश् चित्रं पंचमं सागरं यथा ॥१४॥[१२
सर्वर्तु[12]-पुष्प-निचयैः पाद-पैर् मधु[13]-गंधिभिः ।
८] नाना-विहग[14]-संघुष्टं रम्यं मृग-गणैर् द्विजैः[15] ॥१५॥[१३
अनेक-गंध-प्र-[16]वहं पुष्प-गंध[17]-मनो-हरम् ।
१८] शैलेन्द्रम् इव गंधाऽऽढ्यं द्वितीयं गंध-मादनम् ॥१६॥[१४
अ-शोक-वनिकायां तु तस्यां वानर-पुंगवः ।
२०] स ददर्शा[18]ऽविदूर-स्थं चैत्य-प्रा[19]सादम् उच्छ्रितम् ॥१७॥[१५

---

१. च—०वृमूलं । २. ब प्र ल$_1$ ल$_2$—स्म । अ—व ॥

३. फ—०भमयाः । ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—शातकौंभ० । प्र—शांतकौंभ० । ४. अ—जातास् ॥

५. रा च ब म ल$_1$ ल$_2$—चंदनैर्विविधो० । प्र—चंदनैर्विविधोद्यानैः । ६. आ अ—चित्रं । फ—चित्रां । ७. फ—चित्ररथं । ८. म—तथा । ९. फ—अतिवृत्तसुरूपं च ।

१०. रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$—०तिर्गणैर्यु० । अ—०तिगणैः सह । ११. फ—०भासितै० । रा म—०त्नचयै० । ल$_1$—रत्नपुष्पश० ॥

१२. आ च प्र ल$_1$ ल$_2$—सर्वत्र पु० । फ—०पुष्परचितैः । अ—०पुष्पनिचितैः । १३. अ—०धुपैरुपशोभितम् । १४. रा ब अ—नानाविहंग० । १५. फ रा च ब म प्र ल$_1$—गणद्वि ० ॥

१६. फ अ—अनेकदिव्यप्रभवं । १७. रा—पुण्यगंधं म० । आ—पुण्यं ग० । च ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—पुण्यगंधम० । प्र—पुण्यगंधमनोरमं ॥

१८. च—०दर्शं विदू० । १९. ल$_2$—एत्य प्रासा० । रा—दैत्यप्रासादमुन्नतम् । ब म ल$_1$—०दमुन्नतम् । प्र—०दमुत्तमम् ॥

मध्ये स्तंभ-सहस्रेण स्थितं कैलास-पाण्डुरम्।[2]
२१] प्रवाल-कृत-सोपानं तप्त-काञ्चन-वेदिकम् ॥१८॥ [१६
मुष्णंतम् इव चक्षूंषि द्योतमानम् इव श्रिया।
२२] वि-मलं प्रांऽशु-भावत्वाद् उल्लिखंतम् इवांऽबरम्॥१९॥ [१७
बं.१८] तस्मिन् मलिन-संवीतां राक्षसीभिः समा-वृताम्।
१] उपवास-कृशां दीनां भर्तृ-दर्शन-लालसाम् ॥२०॥ [१८
२पू] ध्यान-शोक-परम् आर्ताम् उच्छ्वसन्तीं पुनः पुनः[5]।
३उ] ददर्श शुक्ल-पक्षाऽऽदौ चंद्र-लेखाम् इवाऽमलाम्॥२१॥ [१८
मंद-प्र-क्षीयमाणेन रूपेण रुचिर-प्रभाम्।
४] पिनद्धां धूम-जालेन शिखाम् इव विभावसोः ॥२२॥[10] [१९
५पू] पीतेनैकेन सं-वीतां दीप्तेन तपसा यथा।
स-पंकाम् अनलंकारां वि-शुद्धाम् इव पद्मिनीम्॥२३॥ [२०

१. रा ब म प्र ल$_1$—०ससन्निभम्। २. ल$_2$—नास्ति ॥ ३. प्र—पुण्यान्तामि०॥ ४. आ रा च ब म प्र ल$_2$—०परामार्तां निश्व० । ल$_1$—०परामन्तः निश्वसंती। ५. अतः परमधिकः पाठः—

फ—ददर्श हनुमान् वीरा बद्धां गजवधूमिव।
वृक्षमूले निरानन्दां शोचन्तीं कपिरंगनाम् ॥
ऊरुभ्यां साधुजाताभ्यां प्रतिच्छन्नां कृशोदरीम्।
तिष्ठन्तीमनलङ्कारां दीप्यमानां स्वतेजसा ॥

६. ल$_2$—०मिवापराम् । ७. आ फ—मदं प्र० । रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—चिरप्रवासमलिनां। अ—मंदं प्रख्यायमानेन । फ—०क्षीयमानेन। ८. रा ब म प्र ल$_1$—निरुद्धां। ल$_2$—विबद्धां। ९. आ—धूम्रजा०। १०. अतः परमधिकः पाठः—

अ—कृष्णेनैकेन संवीतां पीतेनोत्तरवाससा ॥

११. रा म—सपद्मा०। १२. फ अ—विशुद्धा इव। प्र—विबुद्धा० ॥

६] व्रीडितां[1] दुःख-संतप्तां परि-म्लानां[2] तपस्विनीम् ।[3]
७पू] ग्रहेणाऽगारकेणेवं[4] पीडितां[5] दिवि रोहिणीम् ॥२४॥ [२१
१.८उ] अश्रु-पूर्ण-मुखीं दीनां पीडितां शोक-कर्षिताम्[6] ।
ध्यान-शोक-परां[7] साध्वीं[8] नित्यं राम-परायणाम् ॥२५॥ [२२
१.२] प्रियं[9] जनम् अ-पश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसी-जनम्[10] ।
१.३पू] स्व-गणेन[11] मृगीं हीनां श्व गणाऽभि-हताम्[12] इव ॥२६॥ [२३
१.१.पू] व्याल-भोग[13]-श्रिया वेण्या जघन-स्थितयैकया ।[14] [२४पू
२२ उ] तर्कयामास सीतेति कारणैर्[15] उप-पादिभिः ॥२७॥ [२५उ
ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा काम-रूपिणा ।
२३] यथा-रूपा[16] मया ध्याता तथा[16]-रूपेयम् अंगना ॥२८॥ [२६

१. ल$_2$—व्रीडितामिव दुःखार्ता । २. आ—परितप्तां । च—परिग्लानां ।
३. अतः परमधिकः पाठः—
अ—जानुभ्यां साधुजाताभ्यां प्रतिच्छन्नकुचोदरीम् ।
तिष्ठन्तीमनलंकारां दीप्यमानां स्वतेजसा ॥
विवस्त्रां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम् ।
४. आ ब म प्र—०रकेनेव । ५. ल$_2$—पीडितामिव ॥
६. अ—०कर्शिताम् । ७. अ—कोशे ध्यानप० । ८. ब प्र ल$_1$—दीनां । अ—सीतां ॥

९. ल$_2$—प्रियां । १०. फ—रक्षसां गणं । ११. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—मृगीवेन । १२. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—०णाभिवृता० ॥
१३. फ—व्यालभोगोपया । रा च ब म प्र ल$_2$ अ—०गोपमावे० । ल$_1$—०गोपमां कांच्यां । १४. अतः परमधिकः पाठः—
फ अ—सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ।
तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥
१५. फ—करुणै० । रा प्र ल$_1$ ल$_2$—०णैरुपमादि० ॥
१६. फ—०पमपश्यामस्तथा० । च—०पमुपश्यामि रथा० । अ—०पामपश्यामि तथा० ॥

पूर्ण-चंद्र-निभा श्यामा चारु-वृत्त-पयोधरा ।
२४] कुर्वन्ती प्रभया देवी सर्वा वि-तिमिरा दिशः ॥२९॥ [२७
तां नील-केशीं[1] बिंबोष्ठीं[2] सु-मध्यां[3] सुमति-ष्ठिताम् । [२८पू
२५] पीनांऽचित-गुरु[4]-श्रोणीं वृत्तोरुं संहत-स्तनीम् ॥३०॥ [N
२६पू] सीतां पद्म-पलाशा[5]ऽक्षीं मन्मथस्य[6] रतीम् इव[6] । [२८उ
११उ] भूमौ सु-तनुम् आसीनां नियताम्[7] इव तापसीम् ॥३१॥[8] [२९उ
दुर्[9]-बलां दुःख-संतप्तां सु-कुमारीं[10] तपस्विनीम् । [N
९] निश्वास-बहुलां भीरुं भुजगेन्द्र-वधूम् इव ॥३२॥[11] [३०पू
८पू] आयतीम्[12] इव वि-च्छिन्नाम्[13] आज्ञाम्[13] इव वि-लोपिताम्[14] । [N
१०पू] शोक-जालेन महता वि-वृतेन[15] समा-वृताम् ॥३३॥ [३०उ
९उ] तां[16] बुद्धिम्[16] इव सं-दिग्धाम्[17] ऋद्धिं[17] निष्-पतिताम् इव[18] ।
N] वि-हताम्[19] इव च[20] श्रद्धाम्[20] आशां प्रति-हताम् इव ॥३४॥ [३२पू

---

१. आ–नीलकेशां । २. म प्र ल१ ल२ अ–बिंबौष्ठीं । ३. रा म–सुमुखीं । ४. प्र ल२–०गुरुश्रेणीं ॥

५. फ–पद्मविशा० । ६. रा ब म प्र ल१–०थस्य रतिं यथा । ल२–नास्ति पाठः । ७. अ–लिखितामिव । ८. अतः परमधिकः पाठः—आ फ च ब म प्र ल१—सपद्मामनलंकारां पद्महीनामिवाब्जिनीम् । †

९. आ च ल२–दुर्लभां । १०. रा ब म ल१–सुकुमारां । ११. अ–नास्ति ॥

१२. फ–आयान्तीम् । ब प्र ल१ ल२ अ–आयताम् । १३. रा ल१ अ–विच्छन्नामा० । प्र ल२–विच्छन्नां माला० । १४. प्र–विलेपि० । १५. रा–विवृद्धेन । अ–विततेन ॥

१६. आ–कुबुद्धि० । प्र–तां बुद्धिं० । १७. आ–०न्नां बुद्धिं । प्र–ऋद्धिमन्तीं । १८. प्र–निपातिताम् । १९. रा म–विहि० । २०. ब–सच्छ्र० ॥

† रा—पुष्पहीनामिवाब्जिनीम् ।
ल२ कोशे च–'पद्महीनामिवाब्जनीम्' इत्येव पाठः ।

१.३उ] सोप-सर्गा यथा सिद्धिं बुद्धिं स-कलुषाम् इव । [३२उ
N] प्रज्ञाम् इव परि-क्षीणां स्मृतिं प्रति-हताम् इव ॥३५॥[6] [N
दीप्ताम् इव दशां काले पूजां प्रति-हताम् इव ।
पौर्णमासीम् इव निशां राहु-ग्रस्त-निशा-कराम् ।[10] [N
N] प्र-भूतेनाऽप-वादेन कीर्तिं नि-पतितताम् इव ॥३६॥ [३२उ
१.४पू] रामोप-राम-व्यथितां रक्षो-हरण-कर्षिताम् ।[14]
अ-बलां मृग-शावाऽक्षीं वीऽऽक्षमाणाम् इतस् ततः ॥३७॥ [३३
१.५] अश्रु-बाष्पाऽभिपूर्णेन चारु-कृष्णाऽक्षि-पक्ष्मणा ।
वदनेनाऽप्र-सन्नेन निश्-श्वसंतीं पुनः पुनः ॥३८॥ [३४
१.६] मल-पंक-धरां दीनां मण्डनाऽर्हाम् अ-मण्डिताम् ।
प्रभां नक्षत्र-राजस्य काले मेघैर् इवाऽऽवृताम् ॥३९॥ [३५
१.७] तस्य सं-दिदिहे बुद्धिर् मुहुः सीतां प्र-पश्यतः ।

१. आ—सोपसर्गो । फ—सोमवर्जा । रा—सोपसर्पा । २. आ—यया । ३. च ल$_2$—वृद्धिं । ४. रा म—सुकलुषा० । ५. आ ब म प्र ल$_2$—प्रजामिव । ६. ल$_1$ अ—नास्ति ॥

. रा प्र ल$_1$—०व दिशं का० । फ—दिशं काले महापूजां । ८. ल$_1$—प्रजां । ९. आ—०र्णमास्या० । प्र—०र्णमाशी० । १०. ल$_1$—पूर्वार्द्धो नास्ति । अ—नास्ति श्लोकः । ११. रा—प्रतिहतामिव ॥

१२. फ—रामोपरोध० । च—रम्योपराम० । अ—०पराद्ध० । १३. आ अ—कर्शितां । १४. ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । १५. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—०माणम् ॥

१६. आ च ब प्र—अश्रुवाष्पातिपू० । रा म—अस्रपुष्पा० । प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—अस्रवा० ॥ १७. ब प्र ल$_1$—०नेन प्र० । अ—चंदनेन प्र० ॥

१८. रा—मण्डनेनाभिम० । ब प्र ल$_1$ ल$_2$—मण्डनेनातिम० । म—मण्डलेनाभिम० । १९. फ—काम० । रा अ—काल० । ल$_2$—कालै० ॥

अन्-आम्नाताम्[1] अ-योगेन विद्यां[2] प्र-शिथिलाम्[2] इव॥४०॥[३६
१८] दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमान्[3] अन्-अलंकृताम् ।
१९पू] संस्कारेण यथा हीनां वाचम् अर्थाऽन्तरं गताम् ॥४१॥[4] [३७
तां सम्-ईक्ष्य विशालाऽक्षीं राज-पुत्रीम् अ-निंदिताम्।
२२] तर्कयामास सीतेति कारणैर् उप-पादयन्[5] ॥४२॥ [३८
वैदेह्या यानि चांऽगेषु तदा रामोऽन्व्[6]-अकीर्तयत् ।[7] [३९पू
N] मणि-विद्रुम-चित्राणि हस्तेष्व्[8] आभरणानि च ॥४३॥ [४०पू
वासांसि[9] चिर-मुक्तानि तथा[10] संख्यान[11]-वन्ति च । [N
N] तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽप्य् अकीर्तयत्॥४४॥ [४०उ
तत्र यानि[12] वि-हीनानि तान्य् अहं[13] नोप-लक्षये[13] ।[14]
N] यान्य् अस्या न वि-हीनानि[15] तानीऽमानि न संशयः॥४५॥[४२

---

१. आ—°म्नातायया° । फ—अनभ्यस्ताम° । २. ब ल$_1$—विद्यामशि° । प्र—विद्यामणिशि° ॥

३. फ—हनुमान् । ४. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥

५. फ अ—°णैरुपपादि° ॥

६. प्र—रामो नु कीर्तयन् । ७. अतः परमधिकः पाठः—

रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ फ—तान्याभरणजातानि शुभानि निशि लक्षये।
अक्षतौ कर्णवेष्टौ च सुदंष्ट्रौ कामरूपिणौ ॥

८. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—हस्तस्य° ॥

९. च ब म प्र ल$_2$—वासांस्यचिरत्यक्तत्वात् । ल$_1$—वासांसि चिरत्यक्तत्वात् । अ—इमानि चिरयुक्तानि। १०. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—तत्र । ११. अ—संस्थानवन्ति ॥

१२. फ अ—यान्यवहीनानि । १३. ब प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । १४. अतः परं च—भिक्षेष्वधिकः पाठः—

ह्रियमाणा† तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ।

१५. म—यान्यस्थानवि° । अ—यान्यस्यांगवि°। फ—यान्यस्या नावही°। ब प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥

---

† फ ब—ह्रियमाणां ।

पीतं[1] कनक-पट्टाऽऽभं[2] स्रस्तं[3] तद् वसनं[4] शुभम् ।
N] उत्तरीयं[5] नगाऽऽसक्तं[6] तदा दृष्टं प्लवंगमैः ॥४६॥ [४३
भूषणानि च मुख्यानि[7] दृष्टानि[8] धरणी-तले ।
N] अनयैवे[9] प्र-विद्धानि[10] स्वन-वन्ति महान्ति[11] च ॥४७॥ [४४
इदं चिर-गृहीतत्वाद्[12] वसनं कृष्ण-वर्णकम्[13] ।
N] तथा हि तनु तद् वर्णं[14] यथा[15] श्री-राम-सन्निधौ ॥४८॥ [४५
इयम् इन्दी-वर-श्यामा रामस्य महिषी प्रिया ।
N] प्र-नष्टाऽपि[16] सती तस्य मनसो[17] न[18] प्र-णश्यति ॥४९॥ [४६
पति-शोकेन चाऽऽविष्टा तपसा च कृशा भृशम् ।
N] प्रतिपच्-चन्द्र-लेखेव दृश्यते द्योतते न च ॥५०॥[19] [N
इयं सा यत्-कृते रामश् चतुर्भिः परि-तप्यते[20] ।[21]
N] कार्पण्येनाऽऽनृशंस्येन[22] शोकेन मदनेन च ॥५१॥ [४७

---

१. आ–वीतं । २. रा ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–कनकवर्णाभं । ३. आ–स्रस्तं । अ–प्राप्तं । ४. फ–तद्वसनांशुकं । ५. $ल_1$–तत्तदीयं । ६. अ आ–नगाशक्तं । रा च ब म–नागसक्तं ॥

७. फ–रम्याणि । ८. रा म–भ्रष्टानि । ९. रा ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–अनर्घाणि । च–अनर्घ्यैव । १०. फ–प्रहृष्टानि । ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–प्रवृद्धानि । ११. फ–महानिव । अ–लसंति च ॥

१२. रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–चीरं गृहीत्वा तु । १३. आ–वष्टवत्तरं ? च म $ल_2$–कृष्णवत्तरम् । फ अ–क्लिष्टवत्तरम् । १४. ब–तथा । १५. आ फ रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$–श्रीमद्यथेतरम् ॥

१६. रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$ अ–प्रणष्टापि । १७. आ–मनसा । १८. च–न प्रणयस्यति । ब म प्र $ल_1$ अ–न प्रणस्यति । $ल_2$–प्रणयस्य हि । १९. अतः परमधिकः पाठः—अ—

इयं सा राममहिषी ऋक्षरा(?)सदृशानना ।
क्षुद्रावेष्टितसर्वांगी घृतनो ? हता इव ॥

२०. $ल_2$–०तप्यति । २१. फ–नास्ति । २२. $ल_2$–कर्मण्ये० । आ–०नानृसंशेन । अ–०नानृसंसेन ॥

स्त्री[1] प्र-नष्टेति कार्पण्याद् हा मृतेत्य् अनु-कंपया।
N] साध्वी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन[2] च ॥५२॥[3] [४८
[4]अस्या देव्या मनस् तस्मिंस्[5] तस्य चाऽस्यां प्रति-ष्ठितम्।
N] तेनेयं स च धर्माऽऽत्मा ह्य्[6] अद्य कृच्छ्रेण जीवति ॥५३॥ [५२
मान्या[7] गुरु-वि-नीतस्य[8] लक्ष्मणस्य[9] गुरु-प्रिया[10]। [दा१६
राघवस्याऽति-वीर्यस्य[11] लक्ष्मणस्याऽपि[12] जीवतः[13]।[14] [N
N] [15]यदि सीताऽपि[16] दुःखाऽऽर्ता कालो[17] हि दुरति-क्रमः ॥५४॥ [३उ
रामस्य व्यवसाय-ज्ञा सत्त्व-ज्ञा लक्ष्मणस्य च।
N] नाऽत्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदाऽऽगमे ॥५५॥ [४
तु[18]ल्य-शील-वयो-वृत्तां तुल्याऽभि-जन-लक्षणाम्।
N] राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयम् अ-सितेक्षणा ॥५६॥[19] [५
[20]तां दृष्ट्वा नव-हेमाऽऽभां लोक-कान्ताम् इव श्रियम्।
२७] जगाम मनसा रामं वचनं चेदम् अब्रवीत् ॥५७॥ [६

१. अ-श्रीः। २. फ-सदनेति। ३. रा च ब म प्र ल१ ल२-नास्ति॥

४. ब प्र ल१-अस्यास्तस्मिन् मनो देव्यास्०। ५. ल२-सर्वं०। ६. फ-यद्यकृच्छ्रेन। रा च ब म ल१ ल२-ह्यद्य कष्टेन। प्र-हृदि कष्टेन। अ-ह्यतिकृच्छ्रेण।

७. ल२-अप्या। ८. रा ब म प्र ल१ ल२-गुरुविनीतेन। ९. रा च ब म प्र ल१ ल२-लक्ष्मणेन। १०. रा ब म प्र ल१-गुणिप्रिया। च ल२-गुणप्रिया। ११. रा ब ०स्यातिवीरस्य। म प्र ल१ ०स्यापि वीरस्य। १२. रा ब म प्र ल१ ल२-लक्ष्मणस्य च। १३. फ-जीवितः। रा च ब म प्र ल१ ल२-जीवितम्। १४. अ-नास्ति। १५. रा ब म प्र ल१ ल२-कथं। १६. आ-शीतापि। १७. अ-०पि॥ १८. अ-कुलशी०। १९. रा च ब म प्र ल१ ल२-नास्ति॥

२०. च-एवं सीतां तदा दृष्ट्वा॥

अस्या हेतोर् विशालाऽक्ष्या हतो वाली महा-बलः ।
२८] रावण-प्रतिमो वीर्ये[2] कबंधश् च नि-पातितः[3] ॥५८॥ [७
ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं[4] वालि-पालितम् ।[5]
N] अस्या निमित्ते[6] सु-ग्रीवः[7] प्राप्तवांल् लोक-सत्कृतः[8] ॥५९॥ [११
वि-राधश् च हतः संख्ये राक्षसो भीम-वि-क्रमः ।
२९] वने रामेण सं-गम्य[9] महेन्द्रेणेव शंबरः[10] ॥६०॥[11] [८
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां क्रूर-कर्मणाम्[12] ।
३०] नि-हतानि[13] जन-स्थाने शरैर् अग्नि-शिखोपमैः ॥६१॥ [९
खरश् च नि-हतः संख्ये दूषणश[14] च नि-पातितः[15] ।
३१] त्रि-शिराश्[15] च महा-वीर्यो[16] रामेण विदिताऽऽत्मना । [१०
N] कृता शूर्प-णखा[17] चैव हृत-कर्णाऽग्र-नासिका[18] ॥६२॥[19] [N
इमाम् अभ्यवपन्नोऽसौ[20] ह्रिय-माणां बलीयसा[21] ।
N] जटायुर् निधनं प्राप्तः पुण्य-लोकांश् च शाश्वतान् ॥६३॥ [N
अस्या हेतोर् बलोद्-अग्रा हरयः[22] काम-रूपिणः ।

---

१. अ–महाबली । २. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–वीरः । ३. फ–महाबलः ॥ ४. रा–दुर्बलं । ५. अतः परमधिकः पाठः—फ–तारां रुमां च मालां च कपिराज्यं च शाश्वतम् । ६. ब प्र अ–निमित्तं । ७. आ–सुग्रीवं । ८. आ अ–०कसत्कृतं । फ–०कसत्क्रियाम् । ब प्र ल$_1$ ल$_2$–कसत्तमः ॥ ९. आ–रामस्य । १०. आ–संवरः । च–शंवराः । अ–दानवाः । ११. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–नास्ति ॥ १२. ब म प्र ल$_1$–भीमकर्मणाम् । १३. आ–निहितानि । च–निहत्य ॥ १४. ब प्र ल$_1$–निहतो दूषणस्तथा । ल$_2$–दूषनिश्च नि० । १५. ल$_2$–त्रिशराश्च । १६. फ अ–महातेजा । ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–महावीरो । १७. ल$_1$ ल$_2$–शूर्पनखा । १८. फ–हता कर्णापना० । रा–हृता कर्णौष्ठना० । ब म प्र–हृतकर्णौष्टना० । ल$_1$–कृत्तवर्णोष्टना० । १९. अतः परमधिकः पाठः–ल$_2$–अस्या हेतोर्मृगव्याजो मारीचो निधनं गतः ॥ २०. रा ब म प्र ल$_1$–०वपत्यासौ । अ–०वपत्यैव । च–०त्रपश्योसौ । २१. ल$_2$–विहायसा ॥ २२. रा ब म प्र ल$_1$–वानराः ।

N] सु-ग्रीवेण समा-दिष्टा मार्गन्ते सर्व[1]-तो दिशः ॥६४॥ [N
अस्या हेतोर् महद् दुःखं प्राप्तं रामेण धीमता ।
N] परा संभाव[2]ना चाऽस्याम् त्व् अस्यां[2] दिशि नि-वेशि[3]ता ६५ [4][N
इमां तां शिं[5]शपा-मूले दूराद् इव व्यव-स्थि[6]ताम् ।
N] गृ[7]ध्रः कथि[7]तवान् विंध्ये वानराणां [8]सुहृत्-तया ॥६६॥ [N
सागरश् च मया क्रान्तः श्रीमान् नद-नदी-पतिः । [N
३४] अस्याः क्[9]रुने विशालाऽक्ष्याः पुरी चेयं निर्-ईक्षिता॥६७॥[१.२उ
य[10]दि रामः समुद्राऽन्तां मेदिनीं परि-वर्तयेत् ।
३३] अस्याः कृते जगत् [11]सर्वं नाऽनु-म[11]न्येत केवलम् ॥६८॥ [१.३
राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीतां[12] वा जनकाऽऽत्म-जां[12] ।
३६] मन्ये सर्वे त्रयो लोकाः सीता[13]या नाऽर्घम् आप्नुयुः॥६९॥[१.४
दुष्-करं कृतवान् रामो यं[14] इमां मत्त-गामिनीम्[14] । [N
३७] सीतां विना महा-बाहुर् मुहूर्तम् अपि जीवति ॥७०॥
ए[15]वं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवन-संभवः । [१.५
३८] जगाम मनसा रामं प्र-शशं[16]स च[16] राघवम् ॥७१॥

१. प्र–वासतो दिशं । ब ल, अ–सर्वतो दिशं ॥ २. अ–०नावादस्त्वस्यां । फ–०ना चास्याः तस्यां । च–परा संभवास्मादस्यां । अ–०नास्माभिरस्यां । ३. फ–निषेविनाम् । अ–निवेशितः । ४. ब म प्र ल, ल₂–नास्ति ॥ ५. फ रा ल₁ अ–शिंशिपामू० । च ब–शिंसिपामू० । ६. रा च ब म प्र ल₁ ल₂ अ–दूरादेव व्य० । आ–०दिव इवास्थितम् । फ–०दिव इव स्थितम् । ७. अ–गृध्रेण कथितां । ८. रा ब म प्र ल₁ ल₂–सुवालये ॥ ९. अ–हेतोर् ॥ १० अ–अपि । ११. फ–०वंमनुमन्येत । ब फ अ–भिक्षाः–०वं ननु म० । अ–०वं मन्यते ननु ॥ १२. फ अ–सीतां वा जनकात्मजाम् । आ–शीतां वा जनकात्मजां । १३. आ–शीताया ॥ १४. रा ब म प्र ल₁–यदिमां हंसगामिनीम् । ल₂–यदर्थं हंसगा० ॥ १५. ल₂–कथं । १६. आ–प्रससंस च । रा ब च प्र ल₁ ल₂–प्रथमं स च । म–प्रथमं च स ॥

क्षिति-क्षमा[1] याऽबुंज-संनिभाऽक्षी
या रक्षिता राघव-लक्ष्मणाभ्याम् । [स.१९,९३
सा[2] राक्षसीभिर् वि-कृतेक्षणाभिः
N] सं-रक्ष्यते संप्रति वृक्ष-मूले ॥७२॥ [२९

हिमं[3]-हत-नलिनीऽव नष्ट-शोभा
व्यसन-परंपरया[4]ऽनु-गम्यमाना ।
सह-चर-रहितेव[5] चक्र-वाकी
N] जनक-सुता कृपणां दशां प्र-पन्ना ॥७३॥ [३०

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता[6]-संदर्शनं नाम
दशमः[7] सर्गः ॥१०॥

१. अ०–क्षमा पुष्करसन्निभाक्षी । फ–०क्षमां पुष्करसन्निभाक्षीं । २. ल$_1$–स ॥ ३. अ–हेमंते । फ–हिमवत । ४. फ–०रम्परानुग० । रा च ब म ल$_1$–०रम्परयावग० । अ–०रम्परयाभिरक्ष्यमाणा । ५. च–०रक्षि-तेव ॥ ६. फ–अशोकवनिकाप्रवेशो । ७. म–नाम द्वादशः ॥

प्र-शस्यं[1] तु प्र-शस्तव्यां[2] सीतां[3] स हरि-पुंगवः ।
१] गुणाऽभि-रामं रामं च पुनश् चिन्ता-परोऽभवत् ॥१॥ [१
स[4] मुहूर्तम् इव ध्यात्वा वाष्प-पर्य्-आकुलेक्षणः ।
२] सीताम्[5] आ-श्रित्य तेजस्वी हनूमान्[6] वि-ललाप ह ॥२॥ [२
इयं सा धर्म-शीलस्य[7] मैथिलस्य महाऽऽत्मनः ।
३] सुता जनक-राजस्य सीता[8] भर्तृ[9]-दृढ-व्रता ॥३॥ [१५
उत्थिता धरणीं भित्त्वा क्षेत्राद् हल-मुख-क्षतात्[10] ।
४] पद्म-रेणु-निभैः कीर्णा गौरैः केदार-पांशुभिः ॥४॥ [१६
वि-क्रान्तस्याऽऽर्य-शीलस्य[11] सं-युगेष्व् अनि[12]-वर्तिनः ।
५] स्नुषा दशरथस्यैषा[13] ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥५॥ [१७
धर्म-ज्ञस्य कृत-ज्ञस्य रामस्य विदिताऽऽत्मनः ।
६] इयं सा दयिता भार्या राक्षसी-वशम् आ[14]-गता ॥६॥ [१८
सर्वान् भोगान् परि-त्यज्य भर्तृ-स्नेह-वशी[15]-कृता ।
७] वि-हाय धन-रत्नानि[16] प्र-विष्टा निर्-जनं[17] वनम् ॥७॥ [१९

---

१. आ-प्रसस्य । ब ल$_1$ ल$_2$-प्रशंस्य । २. आ-प्रसस्त० । ल$_2$-प्रशंस्त० । ३. आ-शीतां ॥ ४. फ-सु० । ५. आ-शीता० । ६. ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-हनुमान् ॥ ७. च-०शीलश्च । ८ आ-शीता । ९. आ-भर्त्तुर्दृ० ॥ १०. आ म-खक्षता । फ-०खक्षणात् । रा-०मक्षतम् । अ-०खारसती ॥ ११. रा-०स्यार्थशी० । १२. फ-ष्वनुवर्ति० । १३. ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ आ-०थस्येव ॥ १४- फ ब-वसमा० ॥ १५ आ-०हवलात्कृता । च अ-०हबला कृता ॥ फ-०हवशानुगा । १६. आ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$-गिरिदुर्गाणि । १७. अ-विजनं ॥

८पू] सं-तुष्टा फल-मूलेन भर्तृ-शुश्रूषणे रता ।[२०पू
९पू] सेयं कनक[2]-वर्णाऽऽभा नित्यं[3] स-स्मित-भाषिणी॥८॥[२१पू
८उ] या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ।[२०उ
९उ] सहते यातनाम् एताम्[4] अनर्थानाम् अ-भाजनम्[4] ॥९॥[२१उ
१४उ] इमां तु शील-संपन्नां द्रष्टुम्[5] इच्छति[5] राघवः ।
१५पू] रावणेन[6] प्र-मथितां प्रपाम्[7] इव पिपासुना[7] ॥१०॥ [२२
N] पति-शोकाऽभिसं-तप्ता तपसा च[8] कृशा भृशम् ।
१६उ] मृणाली पंक[9]-दिग्धेव न भाति[10] च वि-भाति[10] च ॥११॥[N
२२उ] अस्या[11] नूनं पुनर् लाभं[12] राघवः[13] प्रति-पत्स्यते ।
राजा राज्य-विहीनः सन् महीम् इव पुनर् यथा ॥१२॥[२३
२३] काम[14]-भोगैः परि-त्यक्ता हीना बन्धु-जनेन च ।
धारयत्य् आत्मनो देहं तत्-समागम-कांक्षया ॥१३॥[15][२४
२४] राक्षसीः पश्यते नैषा[16] न[17] च[17] पुष्प-फलान्[18] द्रुमान् ।
एकस्थ-हृदया[19] सा च[19] रामम् एवाऽनु-पश्यति[20] ॥१४॥[२५
२५] भर्ता[21] नाम परं नार्या[22] भूषणं भूषणैर् विना ।
एषा वि-रहिता[23] तेन शोभ[24]माना न शोभते ॥१५॥[२६

---

१. आ च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–परा । २. ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–कांचनव० । फ अ–० वर्णांगी । ३. फ अ–सेयं । ब प्र ल$_1$–नित्य० ॥ ४. ब प्र ल$_1$ ल$_2$–यातनां घोराम० । फ–०मभाजना ॥ ५. फ–प्रष्टुमर्हति । ६. रा म–वारणेन । ७. फ–प्रमदामिव यामुना । आ–०पिपासुना ॥ ८. आ–बहु । ९. ब म प्र–ङ्कादिग्धा । ल$_2$–०ङ्कादिग्धांगी । १०. फ–भाति विभाति च । रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–विभाति विभाति ॥ ११. फ–तस्या । ब–अस्यां । १२. फ–लाभे । १३. फ–राघवं ॥ १४. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–कामं भो० । १५. ल$_2$–नास्ति ॥ १६. फ–चैषा । १७. फ–नेमान् । १८. फ–पुष्पधरान् । १९. फ–०या शंके । रा म प्र ल$_1$ ल$_2$–०दयैषा च । अ–०या शंका । २०. फ–०वानुशंकति ॥ २१. ल$_1$–भर्तुर् । २२. म–भार्यां । २३. फ अ–हि रहिता । २४. फ अ–शोभार्हापि । ल$_1$–शोभनापि ॥

२६] दुष्-करं कुरुते रामो हीनो[1] यद्य् अनया प्रभुः ।
धारयत्य् आत्मनो देहं[2] न शोकेनाऽव[3]-सीदति ॥१६॥ [२७
२७] इमाम् अ-सित-केशाऽन्तां शत-पत्र-निभाऽऽननाम् ।
सुखाऽर्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममाऽपि व्यथते मनः ॥१७॥ [२८
N] तद्-वि-हीना न भात्य् एषा चन्द्र-हीनेव शर्वरी ।
२८उ] कदा नु[4] खलु दुःखस्य पारं यास्यति मैथिली ॥१८॥ [N
एवं चिन्तयतस् तस्य मारुतेर् वि-क्लवाऽऽत्मनः ।
N] प्र-भाता शर्वरी[5] चन्द्र-ग्रह-नक्षत्र[6]-पीडिता ॥१९॥ [N
ततोऽरुण-परि-ष्पन्द[7]-मन्दी-कृत-वपुः शशी ।
N] दध्रे काम-परिक्षाम[8]-कामिनी-गण्ड-पाण्डुताम् ॥२०॥ [N
अथोद् यन्तं विवस्वन्तं दृष्ट्वा प्लवग-सत्तमः[9] ।
N] चिन्तयामास हनुमांस् तदा बुद्धि-मतां वरः ॥२१॥ [N
अ-दृष्ट-पूर्वा मे सीतां[10] इमां[11] च वर-वर्णिनीम्[12] ।
N] इंगितैर् अभि-जानामि सीतां[13] शोक-परायणाम् ॥२२॥ [N
राक्षसीभिः सु-घोराभिस् तर्ज्यमानां[14] मुहुर् मुहुः ।
N] ध्यायन्तीं[15] वाष्प-रुद्धा[16]ऽक्षीम् उच्छ्वसन्तीं[16] पुनः पुनः ॥२३॥ [N
अधो-मुखीं[17] निर्-आनन्दाम् एक-वस्त्राऽव-गुण्ठिताम् ।
एकाम् अनेक-रूपाभी[18] राक्षसीभिः समा-वृताम् ।

---

१. फ म अ—हीनो यदन० । च—हीनो जद्य० । ल$_1$—हीनोसाव० । प्र—दीनोसावनया । २. फ—देहमशोकेना० । अ—देहं स शोकेन वशीकृतः ॥ ३. ब प्र ल$_2$—वि० । ४. फ—तु ॥ ५. आ—सर्वरी । ६. फ अ—पुण्या चन्द्रन० ॥ ७. आ रा च अ—०परिष्पंदं मंदी० । ८. आ—०रिक्षामा का० । अ—०रिक्षामां का० ॥ ९. रा म—०गपुंगवः ॥ १०—आ—शीता । ११. अ—इयं । १२. अ—०वर्णिनी । १३. आ—शीतां ॥ १४. अ—मूर्च्छमा० । १५. च—ध्यायती । १६. च—वाष्परुद्धाक्षी उच्छ्वसन्ती । रा म अ—०द्धाक्षीं निश्वस० ॥ १७. फ—अधोमुखा । १८ आ फ च रा ब म प्र ल$_2$ अ—०पाभिर्मानुषीं राक्षसीवृताम् ॥

N] सु-रूपां मल-दिग्धाऽगीम् एव विधम् अनर्हतीम्॥२४॥ [N
रावणस्य[1] पुरं श्री-मत्[2] सर्वम् अन्तः-पुरं तथा[3] ।
N] गृहाणि रक्षसां चैव तथोद्यानानि[4] सर्व-शः[5] ॥२५॥ [N
रात्रौ मृगयता सीतां वि-श्रब्धं[6] लक्षिता[7] मया[7] ।
न चाऽत्र[8] दुःखिता नारी न चाऽऽर्ता[9] नाऽश्रु-विक्लवा[10] ।
N] न च बन्धु-वि-मुक्ता[11] च मुक्त्वैनां[12] राक्षसी-वृताम्[13] ॥२६॥[N
अव-ज्ञातं[14] मया[14] सर्वं रावणाऽन्तः-पुरं महत् ।
N] अत्र[15] चित्तं ममाऽऽसक्तं[16] ध्रुवं सीतेयम् अंगना ॥२७॥[17] [N
संपाति-वचनाच् चाऽपि[18] जानाम्य्[19] एताम् अहं ध्रुवम् ।
N] रामस्य महिषीं देवीं लक्ष्मीं नारायणस्य वा[20] ॥२८॥ [N
न शक्या प्र-सभं[21] द्रष्टुं राक्षसी-सन्निधौ मया ।
N] शंकेऽहं[22] यदि राक्षस्यः[22] कार्य-नाशस्[23] ततो भवेत्[23] ॥२९॥[N

१. अ–रावणान्तःपुरं । ब–रावणस्य पुरीं । २. फ च–श्रीमान् । ३. ब ल$_1$–महत् । ४. च–ततोद्या० । ल$_1$ ल$_2$–तथोद्यानानि च । ५. आ–सर्वथा ॥ ६. रा म–मया । च–विश्रम्यन् । ब ल$_2$–विश्रम्य । ल$_1$–विश्रम्या० । ७. फ–रक्षितं मया । रा म–विश्रम्य लक्षिता । ८. अ–नवात्र । ९. फ आ–नामत्ता । अ–नवार्ता । १०. फ–सुविक्लवा । रा–नास्रुवि० । ब ल$_2$–न च विक्लवा । ११. रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–०र्वियुक्ता । १२. आ–मुक्त्वेमां । फ–मुक्त्वेमां । रा च ब म प्र ल$_1$–मुक्त्वेतां । अ–युक्तेयं । १३. आ च ब ल$_2$–०सीगणान् । प्र ल$_2$–०सीगणात् ॥ १४. प्र–अवज्ञातमयं । १५. ल$_2$–अथ । १६. रा–ममासिक्तं । ब अ–समायुक्तं । १७. अ–पूर्वार्द्धो नास्ति । म–उत्तरार्द्धो नास्ति ॥ १८. ब प्र ल$_1$ ल$_2$–०नाप्येव । १९. अ–सीतां जानाम्यहं । २०. आ च अ–च ॥ २१. च–प्रभवं । २२. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–शंकेऽहं राक्षसीनां तु । च–शंके नानादि रा० । अ–शंकेयुर्यदि राक्षस्यः । २३. रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–कार्यनाशो भविष्यति ॥

एता वां यद्य् अहं हन्मि ह्य् अ-दृष्ट्वा जनकाऽऽत्म-जाम् ।
N] कार्याऽन्तत्वम्[2] अ-विज्ञाय वि-क्रमो मे वृथा[3] भवेत्॥३०॥ [N
तस्मात् स्व्-अल्पेन रूपेण[4] साम्प्रतं लक्षयाम्य् अहम् ।
N] एतां दृष्टि-पथे कृत्वा हृदि योगीऽव देवताम् ॥३१॥ [N
इति बुद्ध्या सम्-ईक्ष्याऽथ स[5] सं-क्षिप्य[5] वपुः[6] स्वकम् ।
N] तस्थाव् अन्तर-संप्रेक्षी काल-ज्ञः पवनाऽऽत्म-जः॥३२॥ [N
ततो रश्मि-सहस्रेण मुष्णंस्[7] तेजांसि ज्योतिषाम् ।
N] काञ्चनाऽऽभं[8] जगत् कुर्वन्न्[9] उदितो वि-मलो रविः॥३३॥[N
दिवा-चराणां सं-ह्रादः[10] शुश्रुवे तुमुलो भुवि[11] ।
N] रात्रिं-चराश् च ये सत्त्वास्[12] ते निद्रा-वशम्[12] आगताः॥३४॥[N
रक्षो-द्वारे राक्षसानां[13] शब्दोऽभूद् भीम[14]-नि-स्वनः ।
N] धावताम् आह्वयमान(?ना)नां[15] घनानाम् इव घर्मगे॥३५॥[16] [N
अग्नि-होत्रोत्थितैर् धूमैर् आज्य-गंधैश् च सा पुरी ।
N] मारुतेन समा-धूतैर्[17] यज्ञ-भूमिर् इवाऽभवत्[18] ॥३६॥ [N
शुश्राव राक्षसेन्द्रस्य नाना-वाचः[19] सम्-ईरिताः ।
जय-शब्दांश् च वि-विधान् स्तुति-शब्दांश् च पुष्कलान्।

---

१. आ फ–वै। २. फ च अ–कार्यंतत्त्वम०। रा ब म प्र ल₁ ल₂–कार्यंतन्त्रम०। ३. फ–मे भवेद् वृथा। अ–०यं भवेद् वृथा ॥ ४. अ–कालेन ॥ ५. फ रा च ब म ल₁ ल₂ अ–सांक्षिप्य च। प्र–शिक्षया च। ६. आ रा च ब म प्र ल₁ ल₂–पुनः ॥ ७. आ–मुंचंस्ते० । च–मुष्ठं ते०। ८. आ रा च ब म प्र ल₁ ल₂–कांचनं च । ९. आ–सर्वं ॥ १०. अ–निर्ह्रादः । ११. अ–हरिः । १२. आ–सत्वा निद्रावशमुपागताः ॥ १३. आ फ रा–राक्षसीनां। १४. अ–शब्दोभूद्रातनि०। १५. आ–धावताहूयमा०। फ च रा–धावतामाहूयमानानां । १६. ब म प्र ल₁ ल₂–नास्ति ॥ १७. अ–समुद्धूतै०। १८. अ–०मिरियं पुरी ॥ १९. अ–श्रुतिश०।

N] शंख-तूर्य-रवोन्-मिश्रान्[1] वेणु-गीत-स्वनांस् तथा ॥३७॥[2] [N
अथ ते राक्षसा घोरा नीलाऽञ्जन-चय[3]-प्रभाः ।
N] रावणं जय-शब्देन सं-पूज्याऽभिप्र[4]-तस्थिरे ॥३८॥[5] [N
उद्यानानि विहारांश् च पर्वतांश्[6] च मनो-रमान् ।[7]
N] गुहाश्[8] च सं-वृताऽऽकाराः सानूंश् च विपुलान्[9] अपि ॥३९॥ [N
वेश्मानि चाऽति-रूपाणि[10] मनो-दृष्टि-हराणि च ।
N] आक्रीडान् वि-विधान्[11] रम्यान्[10] नदीनां पुलिनानि[12] च ॥४०॥ [N
वृक्ष-खण्डांस् तथा दिव्यान् गह्वरान्[13] निर्झराणि च[13] ।
स्व-च्छन्द-गतयस्[14] ते हि रावणाऽऽश्रय[15]-निर्भयाः ।
N] संघ-शो रेमिरे तेषु वि-श्वस्ताश् च तथा[16] पृथक् ॥४१॥ [N
हनुमान् अपि[17] सं-हृष्टः सीता-संभाषणोत्सुकः ।
N] सूर्याऽस्तमनम्[18] आ-कांक्षंस् तस्थौ वृक्षाऽन्तरे स्थितः[19] ॥४२॥ [N
ततः सं-ताप्य पृथिवीं जपा-पुष्पोत्कर-प्रभः ।
N] दिन-क्षयान् मन्द[20]-रश्मिर् भानुर्[21] अस्तम् उपाऽऽगतः[21] ॥४३॥ [N
अथाऽऽक्रीडान्[22] परि-त्यज्य राक्षसा वि-कृतेक्षणाः ।
N] स्वं स्वं स्थानम् उपाऽऽगम्य[23] तस्थू रात्र्यागमे तदा ॥४४॥ [N

---

१. प्र—०र्यरवैर्मिश्रान् । अ—शंखभेरीरवैर्मिश्रान् । २. म—नास्ति ॥ ३. ब म प्र ल१ ल२ अ—०नचयोपमाः । ४. फ—संपूज्याभिश्च । अ—संप्रपूज्य प्रत० । ५. म—नास्ति ॥ ६. फ—०तानां । ७. म—नास्ति । ८. च—गुहाश्चा० । ९. रा ब—विपुलानि च ॥ १०. फ रा—चापि रम्या० । ब म प्र ल१ ल२—चातिरम्याणि । ११. अ—विविधांश्चित्रान् । १२. प्र ल१ ल२—विपुलानि ॥ १३. आ—कन्दराणि० । रा ब—०निर्झरानपि । १४. आ—स्वच्छंदरत० । ल१—स्वस्क० । अ—०न्दकृतव० । १५. अ—रावणादपि । १६. फ—पृथक् ॥ १७. अ—०मानथ । १८. रा—०स्तमयमा० । प्र—०क्षंस्तथा । १९. फ—०न्तरस्थि० । अ—०न्तराश्रयः ॥ २०. रा ब म प्र ल१ ल२—०क्षये मंद० । २१. अ—०श्मिभास्करोस्तमुपागमत् ॥ २२ ल१—अथ क्री० । ल२—अथ क्रीडाः प० । २३. फ—स्थानं समाश्रित्य । अ—स्थानमुपाश्रित्य ॥

अशोक-वनिकायां[1] च विहगानां प्र-धावताम् ।
N] संघे[2]-शोऽभून् महान् शब्दो[2] गवाम् इव महा-व्रजे ॥४५॥ [N
ततो राज्यां प्र-वृत्तायां[3] त्वरन्न् इव[4] कपिम्[4] तदा ।
N] बहु-प्रकारं[5] निश्चित्य सीताम् इहैव[6] (?वा) मन्यत[6] ॥४६॥ [N
इयं हि[7] सीता भार्यैषा[8] भवित्री सु-दृढाऽऽत्मनः ।
N] पत्नी रामस्य दयिता रोहिणी शशिनो यथा ॥४७॥ [N
स[9] तु[9] छन्न-वपुर् भूत्वा चक्षुषा च[10] वि-लोकयन्[10] ।
N] अव-लोक्य[11] च तेजस्वी जहर्ष च ननन्द[12] च ॥४८॥ [N
इयं हि सीता जनकाऽऽत्म-जा ध्रुवं
भवत्य् अवश्यं मम हर्ष-वर्धिनी ।
यतोऽन्तर्[13]-आत्मा मम हृष्ट-रूपः
३३] सिंधुर् यथा चन्द्रमसोदितेन[14] ॥४९॥[15] [२२
अस्या हि पुष्पाऽव-नताऽग्र-शाखाः
शोकं दृढं सं-जनयन्त्य् अ-शोकाः ।
हिम (?दिन) व्य्-अपाऽयेन सहस्र-रश्मितः

१. आ अ फ च—०कवनिकामेव । २. फ—सहंसोभून्महाशब्दो ॥ ३. आ फ अ—व्यतीतायां । ४. अ—स्वरन्कपिवरस्तदा । ५. फ—बहुप्रकारान्० । अ—बहुप्रकारैर्० । ६. रा ब म प्र ल१, ल२—सीतां तत्रैव नान्यत: । अ—सीतामित्यमन्यत ॥ ७. फ—च । ८. फ—नान्यैषा ॥ ९. रा ब च म प्र ल१, ल२—स तां । अ—तरु० । १०. फ च म—व्यवलोकयन् । रा ब प्र ल१, ल२—व्यवलोकयत् । ११. अ—तामालोक्य । १२. आ च म प्र ल१, ल२—ननाद ॥ १३. च ब म प्र ल१, ल२—तथान्त० । अ—जातोक्ष० । १४. फ च ब प्र ल१, ल२ अ—०मसोदयेन ।

१५. आ—क्षितिक्षमा पुष्करसन्निभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ।
सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥

N]   सम्-उत्थितो दृष्टि-हरः शशांऽकः॥५०॥ [३०

इत्य् एवम् अर्थं कपिर् अन्व्-अवेक्ष्य
        सीतेयम् इत्य्-एव नि-विष्ट-बुद्धिः ।
सं-श्रित्य तस्मिन् नि-षसाद वृक्षे
        बली हरीणाम् ऋषभस् तपस्वी ॥५१॥[2] [३१

इत्यार्षे रामायणे सुन्दरे[3]-काण्डे सीताऽन्वेषणो[4] नाम
ऐकादशः[5] सर्गः ॥ ११ ॥

रा च ब म प्र ल१ ल२-कोषेष्वयमधिकः पाठश्च विज्ञेयः ॥

१. आ-हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरंपरयानुगम्यमाना ।
सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥

२.—४९-तमश्लोकादारभ्य सर्गसमाप्तिं यावच्छ्लोकेषु केषुचित्कोषेषु परस्परं व्यत्ययो दृश्यते ॥ ३. फ-०काण्डे उद्योगे । ४. फ-सीतापरिज्ञानं । अ-सीतापरिज्ञानो । ५. म-त्रयोदशः ॥

ततः कुमुद-[1]खण्डाऽऽभं [2]निर्मलं निर्मलः स्वयम् ।
N] प्र-[3]जगाह नभश् चन्द्रो हंसो नीलम् इवोदकम् ॥१॥ [१
साचिव्यम् [4]इव कुर्वाणः प्रभया निर्मल-प्रभः ।
N] चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनाऽऽत्म-जम्॥२॥ [२
स ददर्श ततः सीतां पूर्ण-[5]चन्द्र-निभाऽऽननाम् ।
N] शोक-भारैर् उप-[6]न्यस्तां [7]भारैर् नावम् इवाऽम्भसि॥३॥ [३
N] दिदृक्षमाणो [8]वैदेहीं हनुमान् [9]मारुताऽऽत्म-जः ।
२३उ] स ददर्शाऽवि[10]दूर-स्था [11]राक्षसीर् घोर-दर्शनाः [12]॥४॥ [४
२४उ] एका[13]ऽक्षीम् एक-कर्णां च कर्ण-[14]प्रावरणां तथा ।
२४पू] [15]अ-कर्णीं शंकु-कर्णां च [16]मस्तकोच्छ्वासि-नासिकाम्[17]॥५॥ [५
[18]अति-कायोत्तमांऽगीं च तनु-दीर्घ-शिरो-धराम् । [६

१. प्र–कुमुदचंडाभं । ल१ म फ च अ–कुमुदखंडाभो । २. फ अ–निर्मलो निर्मलः । रा ल१, ल२ ब प्र म–निर्मलांशुधरः । च–निर्मलो निर्मलं । ३. ब–प्रजग्राह । फ–प्रजगाम । अ–विजगाह ॥ ४. रा–साचिव्यमपि ॥ ५. अ–पूर्णचंद्र:प्रभाह्ननम् । आ–पूर्णचंद्रप्रभाननाम् । ६. म–शोकभारैरुपव्यस्तां । रा–शोकभारैरिव न्यस्तां । ७. अ–भारैर्नावमिवार्णवे ॥ ८. अ–दिदृक्षमाणेवसरं । ९. फ रा म–पवनात्मजः । १०. आ रा च म अ–स ददर्श विदूरस्थो । प्र–स ददर्श च दूरस्थो । ११. अ–राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ १२. ब–ददर्श विकृतास्तत्र राक्षसीः कपिकुंजरः । १३. फ रा म ल२ अ–एकाक्षीमेककर्णां च । बं–एकाक्षीश्चैककर्णीश्च । १४. रा म–प्रावारणां । ब–प्राकारणां । च–प्रावणतां । ल२ अ–प्रावरणं । १५. बं–त्रिकर्णीः शंकुकर्णीश्च । रा–अकर्णा शंकुकर्णा । १६. रा म च–लम्बकर्णीं विकर्णिकाम् । अ दा फ–मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् । आ–मस्तकोछासनासिकाम् । बं–लम्बकर्णीरकर्णिकाः । १७. प्र. ब ल१ ल२–नास्ति । १८. आ–श्वातिकायोत्तमांगीश्च । फ–श्रुतिकायोत्तमांगीश्च । बं–अतिमात्रोत्तमांगाश्च ।

२५] मे(?स्र)त्त-केशीं ध्वस्त-केशीं केश-कंबल-धारिणीम् ॥६॥ [६
२६पू] लंब-कर्ण-ललाटां च लंबोदर-पयोधराम् ।
N] लंबोष्ठीं चिबुकोष्ठीं च लंबाऽऽस्यां लंब-जानुकाम् ॥७॥ [७
२८उ] ह्रस्वां दीर्घां च कुब्जां च वि-कटां वामनां तथा ।
२६उ] करालां लंब-वक्त्रां च पिङ्गाऽक्षीं वि-कृताऽऽननाम् । [८
N] गो-कर्णीं हस्ति-कर्णीं च हय-कर्णीं तथाऽपराम् ॥८॥ [११उ
दुर् मुखीर् वृक-वक्त्राश् च शिवाश् चाऽशिव-दर्शनाः ।[14] [N
N] हय-वक्त्राम् तथा घोरा महिषोष्ट्र-मुखीम् तथा ॥९॥
२९पू] गजोष्ट्र हय-पादीश् च नि-खात-शिखरोपमाः । [१०
२४पू] एक-हस्तैक-पादीश् च खर-कर्णीर् अ-कर्णिकाः ॥१०॥ [११पू

---

१. अ रा ब—ध्वस्तकेशीं० । रा ल$_1$ म प्र ब ल$_2$—ध्वस्तकेशीं लंबकेशीं ॥ २. फ—लंबकर्णललाटाश्च । अ—लंबकर्णललाटां चैव । ब—पृथुकर्णललाटाश्च । ३. फ ब—लंबोदरपयोधराः । रा च ल$_1$ म प्र ब ल$_2$—लंबास्यपयोधराम् । ४. प्र—चिपकोष्ठीं । द्वा—चुचुकोष्ठीं । ५. फ—लंबजानुकीम् ॥ ६. आ रा च ल$_1$ म ल$_2$—ह्रस्वा दीर्घाश्च कुब्जाश्च । फ—ह्रस्वा सुदीर्घा कुब्जाश्च । ब—ह्रस्वा दीर्घा च कुब्जा च । ब—ह्रस्वा दीर्घास्तथा कुब्जा । ७. आ रा च म ल$_1$ ब—विकटा वामनास्तथा । बं—विकटा वामना तथा । ८. आ रा च ल$_1$ म प्र ब ल$_2$—कराला लंबवक्त्राश्च । फ—करालभग्नवक्त्राश्च । ९. आ—पिंगाक्षा विकृताननाः । फ रा च ल$_1$ म ब—पिंगाक्षीर्विकृताननाः । १०. रा च ल$_1$ म प्र ब—गोकर्णी हयकर्णी । ल$_2$ द्वा—गोकर्णीर्हयकर्णीश्च । अ—गोकर्णी हयकर्णा० । ११. अ—हस्तिकर्णा । फ—समकर्णी तथा० । रा ल$_1$ म प्र ब—हस्तिकर्णी । च द्वा—०कर्णीस्तथापराः ॥ १२. आ—दुर्मुखां वृषकर्णीश्च । १३. रा म—शिवाश्च शिव० । च ल$_1$—शिवाशिव० । ल$_2$—शिवा अशिव० । १४. फ अ—नास्ति ॥ १५. आ फ—गजोष्ट्री० । रा च ल$_1$ म ब प्र ल$_2$—गजोष्ट्रहयपादाश्च । अ—०पादांश्च । १६. आ—निखात-शिषरोपमाः । अ—विशालविशिखो० । बं—शार्दूलमहिषाननाः । १७. च—०पादांश्च । आ रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—०पादाश्च । १८. आ फ ब—०कर्णीम-कर्णिकाम् । रा—खरकर्णीमकर्णिकाः ॥

N] अ-नासां चाऽति-नासां च हय-नासां तथाऽपराम् ।[1]
३२उ] गज-सन्निभ-नासां[2] च तिर्यग्-नासां[3] द्रु-नासिकाम्॥११॥ [१२
N] हस्ति-पादाम्[4] अ-पादां च गो-पादां पाद-चूलिकाम्[5] । [१३पू
चतुष्पादाम्[6] अ-पादां च बहु-पादाम् अ-पादिकाम्[7]॥१२॥[N
३०] अति-मात्र-शिरो-ग्रीवां अति-मात्र-कुचोदरीम्[8] । [१३उ
अति-मात्राऽऽस्य-नेत्रां च दीर्घ-जिह्वा-नखीम् अपि[9]॥१३॥
३१] अजा-मुखीं हस्ति-मुखीं[10] गो-मुखीं सूकराऽऽननाम्[11] । [१४
गो-लांगूल-मुखीं चैव शृगाल-सदृशाऽऽननाम्[12] ॥१४॥[13] [N
३२पू] हयोष्ट्र[14]-खर-वक्त्राश् च राक्षसीर् घोर-दर्शनाः[15] ।
२७पू] शूल-मुद्गर-हस्ताश् च क्रोधनाः कलह-प्रियाः ॥१५॥ [१६
३३उ] मांस-शोणित-दिग्धाऽङ्गीर्[16] मांस-शोणित-भोजनाः[17] । [१७पू

---

१. ल१–अनासा अतिनासा च हयनासा तथापरा । बं–अतिनासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः । २. फ–भषसन्निभनासां च । रा च ब म प्र ल१, ल२ गजसन्निभनासाश्च । ३. फ–तिर्यग्नासान्कुनासिकाम् । रा ब म प्र ल१, ल२–तिर्यङ्नासाः कुनासिकाः । च–तिर्यङ्नासाः कुनासिकाम् ॥ ४. रा– हस्तिपादा सुपादां च । च–०पादामपादांश्च । अ–हस्तिपादां च गोपादामपादां । दा–हस्तिपादा महापादा गोपादाः । ५. आ–पादमूलिकाम् । च रा ब प्र म ल१, ल२–पादभूषिताम् । दा–पादचूडिकाः । ६. आ–चतुष्पादीमपादीं । फ अ–चतुष्पादीं द्विपादीं । रा च म प्र ब ल१, ल२–चतुष्पादां द्विपादां । ७. आ–बहुपादीमपादिकाम् । फ–त्रिपादीं चाप्यपादिकाम् । अ–०बहुपादीं त्रिपादिकां । बं–चतुष्पादीर्द्विपादीश्च पृथुपादीस्त्रिपादिकाः ॥ ८ रा–०कृशोदरीम् । बं–०पयोधराः । दा–०कुचोदरीः । फ–पूर्वं पठितः (अत्र नास्ति) ॥ ९. फ–०जिह्वामुखीमपि । ब–०जिह्वनखीमपि । अ–०जिह्वाननास्तथा ॥ १०. फ–हयमुखीं । ११. अ–शूकराननाम् १२. रा ल१, म ब ल२–सृगाल० । १३. अ–नास्ति ॥ १४. ब–हयोष्ट्रा० । बं–तरक्षु० । १५ म–राक्षसीर्दीर्घदर्शनाः । बं–राक्षसी भीमविक्रमाः ॥ १६. आ–०दिग्धांगीं । अ–मेदशोनितदिग्धांगी । १७. आ–०भोजनां । रा–०भाजनाः ।

३४उ] अ-नासिंकाश्[1] च सं-दुष्टाः सर्व-भक्षाः[2] सु-दारुणाः[3]॥१६॥ [N
नाना-विकृत-वेषाश्[4] च नाना-संस्थान-संस्थिताः[5] ।
N] इत्येताश् च तथाऽन्याश् च राक्षसीर् विकृताऽऽननाः॥१७॥[6] [N
तां[7] ददर्श कपिर्[8] हृष्टो रोम-हर्षण-तत्परः[9] ।
३५] स्कंध-वंतम् उपाऽऽसीनः[10] परि-पीड्य वनस्पतिम्॥१८॥[१७उ
तस्याऽधस्ताच्[11] च तां देवीं राज-पुत्रीम् अ-निन्दिताम्।
N] लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनुमान् जनकाऽऽत्म-जाम्॥१९॥[१८
निष्-प्रभां[12] शोक-संतप्तां दीनां लुलित-मूर्ध-जाम्[13] ।[14]
N] क्षीण-पुण्यां[15] च्युतां[15] भूमौ तारां मन्द-प्रभाम् इव[16]॥२०॥[१९
चारित्र-व्यपदेशाऽऽढ्यां[17] भर्तृ-दर्शन-दुर्-गताम्[18] ।
N] भूषणैर् उत्तमैर्[19] हीनां भर्तृ-वात्सल्य-भूषिताम्[20]॥२१॥ [२०

१. आ–अनाशिक्यश्च संहृष्टाः। फ–अनाशिकाश्च संहृष्टाः। च–अनाशिकास्त्व-सन्तुष्टाः। रा ल$_1$ म प्र–अनाशिकास्सनासाश्च। ब–अनासिकास्सनासाश्च। अ–अना-सिक्यश्च। २.आ–सर्वभक्षाः शुदारुणाः। फ–सर्वभक्षीः। प्र ब ल$_1$-सर्वभक्ष्याः। अ–सर्वभक्षः॥ ३. रा च ल$_1$ म प्र ब ल$_2$–वेशाश्च। ४. फ–०संख्यानसंस्थिताः। ५. ल$_2$–०घोरदर्शनाः। ६. आ–नास्ति॥ ७. आ ल$_2$–तां ददर्श। बं–ता दृष्ट्वा। ८. दा ब–कपिश्रेष्ठो। बं–वानरो हृष्टो। ९. बं–०हर्षसमुद्यतः। दा–०हर्षणदर्शनाः। १०. फ–स्कंधवंतमुदासीनः। रा–स्कन्दवन्तमुपासीनाः। ल$_2$–स्कन्दवंतमु०। म ब ल$_2$ दा–स्कन्दवन्तमुपासीनाः॥ ११. फ–तस्याधस्तात्स। अ–तस्याधस्ता च॥ १२. आ फ च रा–निःप्रभां। १३. फ–मलिन०। आ रा च ब म ल$_1$ ल$_2$–ऊलित०। १४. बं–पाठे १८ तमे सर्गेऽत आरभ्य सीताम्ब-हुधा वर्णयन्नपि अस्मत्पाठेन साम्यं नैति। दा–निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुल-मूर्धजाम्। १५. प्र ब–क्षीणां पुण्यच्युतां। अ–क्षीणपुण्ययुतां। आ–क्षीणपुण्यां च तां। १६. अ–नंदप्रभामिव। दा–निपतितामिव॥ १७. ल$_1$–चारित्र्य उपदेशाढ्यां। प्र ब ल$_2$–चारित्र्य०। अ–०त्युपदेशाढ्या। १८. आ–०दुर्गमाम्। १९. प्र ब–भूषणैरुत्तमां हीनां। २०. दा–०भूषणाम्॥

राक्षसाऽधिप-संरुद्धां [1]बन्धुभिश् च विना-कृताम् ।
N] वि-[2]यूथां सिंह-संरुद्धां वने गज-वधूम् इव ॥२२॥[3] [२१
चन्द्र-[4]लेखां पयो[5]दाऽन्ते शारदाऽभ्रैर् इवाऽऽवृताम् ।
N] [6]क्लिष्ट-रूपाम् अ-संस्प[7]र्शाम् अ-युताम् इव [8]शल्लकीम् ॥२३॥ [२२
[9]सीतां भर्तृ-हिते युक्तां सु-युक्तां [10]रक्षसां वशे ।
N] अशोक-वनि[11]कोद्देशे शोक-सागर-सं[12]प्लुताम् ॥२४॥ [२३
ताभिः परि-वृतां तत्र स-[13]ग्रहाम् इव रोहिणीम् ।[14]
३६] ददर्श हनुमान् देवीं [15]लतां कुसुमिताम् इव ॥२५॥ [२४
[16]सा मलेन च दिग्धाऽङ्गी वपुषा [17]च वि-भूषिता ।
N] पद्मिनी [18]पङ्क-दिग्धेव न [19]भाति च वि-भाति च ॥२६॥ [२५

---

१. ल२—त्रुटितः पाठः । अ—बन्धुभिश्च निराकृताम् । २. ल२—त्रुटितः पाठः । ३. फ—नास्ति ॥ ४. अ—चन्द्ररेषां । दा—चन्द्ररेखां । ५. आ—पयोदानुः । च—पयोदांतां । ल१—पयोदांतं । ६. प्र ब ल२—क्लिष्ट० । अ—क्लिश्य० । ७. प्र—०संस्पर्शां संयुक्ता० । ब अ—०संस्पर्शां सयुक्ता० । ल२—०संस्पर्शां मयुक्ता० । ८. आ च म दा—वल्लकीम् । ल१—वारुणीम् । प्र—पद्मिनीम् । ल२—संस्थिताम् । अ—सल्लकीं ॥ ९. आ—स तां० । फ—स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां । दा प्र—सीतां भर्तृहिते युक्तां संयुक्तां । अ—सीता भर्तृहिते नियुक्तां । ब ल२—सीता । १०. फ—रक्षसां वसे । रा च म प्र ब ल२—राक्षसी-वधे । ल१—०व्रजे । अ—रक्षसां वधे । ११. फ रा—०वानिकादेशे । दा—०वनिकामध्ये । १२. फ—०मप्लुताम् । रा म प्र ब ल२—०संयुताम् । ल१—०संवृताम् । दा—०मावृताम् ॥ १३. च—समाहामिव । १४. ब—नास्ति पाठः । १५. फ रा च म—लतामकुसुमामिव । ल१—लतां सकुसुमामिव । प्र—लतासक्तसुरामिव । ब—लतां सुकुसुमामिव ॥ १६. स मलेन । १७. दा—वपुषा चाप्यलंकृता । १८. ल१ ब—पद्मदिग्धेव । प्र—परिदिग्धेव । ल२—मलदिग्धेव । १९. आ भाति च प्रविभाति च । फ—न भाति न विभाति च । रा—न विभाति न विभाति च । च—भाति चाप्रविभाति च । ल१ म प्र ब—न विभाति विभाति च । ल२—भाति च प्रतिभाति च । अ— न भीति च विभाति च । दा—विभाति न विभाति च ॥

श्लक्ष्णेन मलिनेनाऽथ[1] वसनेन[2] वराऽऽननाम्[2] ।
N] सं-वृतां[3] मृग-शावाऽक्षीं[4] ददर्श हनुमान् कपिः ॥२७॥ [२६
तां देवीं दीन-वदनाम्[5] अ-तेजस्त्वम् उपाऽऽगताम्[5] ।
N] रक्षितां स्वेन वृत्तेन[6] सीताम् अ-सित-लोचनाम् ॥२८॥ [२७
तां[7] दृष्ट्वा[7] हनुमान् सीतां मृग-शाव[8]-निभेक्षणाम् ।
N] मृग-कन्याम् इव त्रस्तां वीऽऽक्षमाणां[9] समंततः ॥२९॥ [२८
दहन्तीम्[10] इव निः-श्वासैर् वृक्षान् पल्लव-कोमलान्[11] ।
N] मरीचिम्[12] इव शोकस्य[12] दुःखस्योर्मिम्[13] इवोत्थिताम्[13] ॥३०॥ [२९
तां[14] श्यामां[14] सुवि-भक्ताऽङ्गीं निर्-आभरण[15]-शोभिताम्[15] ।
N] प्र-हर्षम् अ-तुलं[16] लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम्[17] ॥३१॥ [३०
हर्ष-जानि[18] च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम्[19] ।[20]

---

१. फ—मलिनेन च श्लक्ष्णेन । अ—मलिनेन च पीतेन । २. रा च ल₁ म प्र ब—वसनेन वरांगनाम् । ल₂—द्मनेन वरांगनाम् । दा—मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् । ३. रा च ल₁ म प्र ब ल₂—संश्रितां । ४. आ—नीरजाक्षाभां । अ दा—मृगसावाक्षीं ॥ ५. ब—०वदनां सतेजस्त्वमुपागतं । म—०वदनां सतेजस्त्वमुपागतां । ६. ल₁ प्र ब—रूपेण । दा—शीलेन ॥ ७. आ फ—निशम्य । ८. फ—मृगशावक० । ल₂—मृगशाखा० । ९. ब—वीक्ष्यमाणां ॥ १०. आ—दहतीमिव । ११. फ च रा प्र म ब ल₁ ल₂ अ—कोमलपल्लवान् । १२. दा—संघातमिव शोकानां । आ रा च प्र ब ल₁ ल₂—मरीचिमिव शोकस्य । १३. आ रा च ल₁ म प्र ब ल₂—सोमस्योर्मि० । अ—सोमस्याग्नि० । फ—०र्मिविकल्पिताम् । रा ल₁—०स्योर्मिरिवोत्थिताम् ॥ १४. फ—श्यामां च । दा—तां क्षमां । १५. आ फ रा च ल₁ म प्र ब रा—विनाभरण० । अ—नानाभरण० । १६. आ—प्रहर्षमतुलं । १७. रा च ल₁ म प्र ब ल₂—जानकीम् ॥ १८. च—हर्षजामिव सास्रूणि । रा म प्र—हर्षजानि च सोस्रूणि । ल₂—हर्षजामिव सोस्रूणि । अ—हर्षजानि च सुश्रूणि । १९. फ—ह्यसितेक्षणाम् । २०. ल₁ ब—नास्ति ।

N] मुमोच[1] हनुमांस् तत्र नमस्[2]-कुर्वंश् च जानकीम्[2] ॥३२॥ [3][३१

नमस्[4]-कृत्य च[4] रामाय [5]लक्ष्मणाय च वीर्यवान्[5] ।

सीता-दर्शन[6]-संहृष्टो हनु[7]मान् निर्-वृतो[8]ऽभवत् ।[३२

N] निर्-वृत्तं राघवस्याऽर्थे मेने च स-फलं श्रमम्[9] ॥३३॥ [N

इत्यार्षे रा[10]मायणे सुन्दर-काण्डे सीता[11]-दर्शनो

नाम द्वा[12]दशः सर्गः ॥१२॥

१. च म ल$_2$—मुमोद । अ—मुमुचे । २. फ—नमस्कृत्य च जानकीम् । अ—नमस्कुर्वन्निह जानकीम् । रा—नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३. ल$_1$ प्र ब—नास्ति । ४. द्वा—नमस्कृत्वा स । रा प्र ब—नमकृत्य स । ल$_1$—नमस्कृत्य सु । ५. फ—वीर्यवांल्लक्ष्मणाय च । ६. आ—शीतादर्शन० । अ—सीतां ददर्श सं० । ७. अ च प्र म ब ल$_1$ ल$_2$—हनूमान् । द्वा—हनुमान् संवृतोऽभवत् । ८. आ च प्र म ब ल रा—निर्वृतो । ९. ल$_1$—द्रुमम् ॥ १०. रा—श्रीरामायणे । ११. आ—शीतादर्शनो । रा च ल$_1$ म प्र ब ल$_2$—सीतादर्शनं । अ—अशोकवनिकाप्रवेशो । १२. ल$_1$ म—चतुर्दशः ॥

तथा वि-प्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पित-पाद-पम् ।
N] वि-चिन्वतश् च वैदेहीम् अर्ध-रात्रं प्र-चक्रमे ॥१॥ [१
षडंग-वेद-विदुषां क्रतु-प्रवर-याजिनाम् ।
N] शुश्राव ब्रह्म-घोषान् स संत्रिणां ब्रह्म-रक्षसाम् ॥२॥ [२
N] एतस्मिन्न् अन्तरे सुप्तः स्त्रीभिः सह मदोत्कटः। [N
४पू] स्तुति-मंगल-वादित्रैः शब्दैः श्रोत्र-मनो-हरैः ॥३॥[१०]
N] व्य् अबुध्यत महा-बाहुर् दश-ग्रीवो महा-बलः । [३
५पू] वि-जृम्भंश् च महा-तेजा राक्षसेन्द्रो महा-मनाः ॥४॥[१६] [४पू
N] प्र-पुष्पिताऽग्र-शिखरः कैलास इव मूर्तिमान् । [N
५उ] दिव्य-माल्याऽम्बर-धरो वैदेहीम् अनु-चिन्तयन् ॥५॥ [४उ
भृशं नि-युक्तस् तस्यां हि मदनेन मदोत्कटः ।
६] न स तं राक्षसः कामं शशाकाऽऽत्मनि गूहितुम् ॥६॥[२२] [५

---

१. रा ल$_1$ ल$_2$–पि । आ–०क्ष्य०। २. च–०त्त०। ३. अ–मां। ४. अ–शुश्रावे। ५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–०षं। ६. प्र–च। ७. फ–रात्रौ वै। च–शत्रूणां। रा ब ल$_1$–मंत्रिणां। अ आ–विप्राणां॥ ८. आ च ल$_2$–श्रुति०। फ–स्त०। ९. आ फ च ल$_2$–स्तोत्र०। ब ल$_1$–०मनोरमैः। १०. प्र ब म ल$_1$–नास्ति॥ ११. रा ल$_2$–प्रा० अ–अबुध्यत। १२. फ–०तेजा। १३. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–प्राबुध्यत। फ–व्यजृ०। अ–विजिजृम्भ। १४. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–यथाकालं। १५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–महाहवनः। अ–महाबलः। १६. प्र ब म ल$_1$–नास्ति॥ १७. फ रा ब म ल$_1$–सु०। ब ल$_1$–सुपुष्पितांगाशिखरः। च–०शिखरैः। १८. अ–०हयाम्बर०॥ १९. आ–भृसं। २०. म ल$_2$–महो०। २१. आ–०कानातिगूहितुम्॥ २२. अ–न शशाकात्मनः काममागतं विनिगूहितुम्। रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–नास्ति॥

७उ] स सर्वाऽऽभरणैर् युक्तो बिभ्रच् छ्रियम् अन् उत्तमाम्। [६पू
अ-शोक-वनिकाम् एव विवेश रुचिरैर्-द्रुमाम् ॥७॥ [९उ
८] तां नगैर् वि-विधैर् युक्तां सर्व-पुष्प-फलोप-गैः । [६उ
वृतां पुष्करिणीभिश् च वि-विधैर् बहुभिर् द्रुमैः ॥८॥
९] सदा-मदैश् च विहगैर् वि-चित्र-मधुर-स्वरैः ।[5] [७
१२उ] जगाम मदनोन्मत्तो दश-ग्रीवो महा-बलः ॥९॥
१४पू] काञ्चनीर् दीपिकाश् चित्रा जगृहुस् तत्र योषितः । [११पू
ईहामृगैश् च वि-विधैर् वृतां पद्म-वनैस् तथा ॥१०॥
१०उ] वीथीं सं-प्रेक्ष्यमाणाश् च मणि-काञ्चन-तोरणाम् । [८
११पू] नाना-मृग-गणाऽऽकीर्णां फलैः प्र-पतितैर् वृताम् ॥११॥[12] [९पू
N] वृक्षैर् नीलाऽभ्र-संकाशैः सुवि-भक्ताऽन्तरैः शुभैः । [N

१. ब ल$_{1}$–०वं । २. रा–स महाद्रु० । प्र ब ल$_{2}$–स भृशद्रु० । म–स बहुद्रु० । ल$_{1}$–विकसद्रु० ॥ ३. च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–०जुष्टां । ४. रा प्र म–०स्वनैः । ५. अधिकः पाठः–फ अ–महामृगैश्च* विविधैर्वृतां पद्मवनैस्तथा । वीज्य† संप्रेक्षमाणश्च मणिकांचनतोरणैः । नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृतां । वृक्षैर्नीलाभ्रसंकाशैः सुविभक्तान्तरैः शुभैः ॥ समभूमिलतारम्यां दिव्यां चैत्ररथोपमाम् ॥ ६ फ–०कां चित्रां । ७. रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–एणीमृ० । ८. रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–०धैरशोकवनिकां वृताम् । च–०नामिव ॥ ९. फ–नास्ति । १०. च–वाप्यः । रा ब प्र म ल$_{1}$–ल$_{2}$ अ–स वापीं प्रेक्षमाणश्च । ११. अ–पर्णैश्च पतितैस्तथा । १२. फ–नास्ति । १३. फ च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–समैः ॥

*—अ–ईहामृगैश्च ।

†—अ–वीथी० ।

१०पू] समं-[1]भूमि-तलां रम्यां दिव्यां चैत्र-रथोपमाम् ॥१२॥ [N
अंगनाः[2] शत-मात्रं[3] तु तं[4] व्रजंतं[5] समन्व् अयुः ।
१३] महेन्द्रम् इव पौलस्त्यं देव-गंधर्व-योषितः । [१०उ
१४उ] बाल-[6]व्यजन-हस्ताश् च[7] तथाऽन्याः पृष्ठतोऽन्वयुः[8][9] ॥१३ [१२उ
काचिद्[10] रुक्म-मयं पात्रं पूर्णं पानस्य भामिनी[11] ।
१५] दक्षिणा[12] दक्षिणेनैव[12] गृहीत्वा[13] पाणिना ययौ[13] ॥१४॥[14] [१३
राज-हंस-प्रतीकाशं छत्रं पूर्ण-शशि-प्रभम् ।[15]
N] सौवर्ण-[16]दण्डम् अपरा गृहीत्वा[17] प्रमदा[18] ययौ ॥१५॥ [१४
ततः काञ्ची-निनादं[19] च नूपुराणां च नि-स्वनम् ।
१६] शुश्राव[20] परम-स्त्रीणां[21] स कपिर्[22] मारुताऽऽत्म-जः[22] ॥१६॥ [२०
तम्[23] अ-प्रतिम-कर्माणम्[23] अ-चिन्त्य-बल-पौरुषम् ।
१७] द्वार-[24]देशम् अनु-[24]प्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥१७॥[25] [२१

१. प्र–स विभूमिलतां । ब ल$_1$, ल$_2$–समभूमिलतां ॥ २. आ फ च रा प्र म–अंगना । ३. अ–शतसंयुक्तं । ४. अ–व्रजन्तं च । ५. फ च–समन्वयात् । ६. अ दा–बालव्यंजनमन्याश्च । ७. अतः परमधिकः पाठः– आ फ–तालवृन्तानि चापराः । अपरा दर्शयन्मार्गं हस्तमालिंग्य दक्षिणम् । कांचनैरथ भृङ्गारैर्जहुः शलिलमग्रतः । मण्डलाग्रासिहस्ताश्च । ८. फ–नलिन्याः । दा–गृह्यान्याः । ९. फ दा–ययुः ॥ १०. आ–काचिद्रुममयं । दा–काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां । ११. फ–भाविनी । १२. आ–दक्षणा । वं–दक्षिणा दक्षिणे हस्तैर् । १३. आ फ च–काचिज्जग्राह पाणिना । अ–नारी जग्राह पाणिना । दा–तदा जग्राह पाणिना । वं–आदाय जग्मुरंगनाः । १४. अतः परमधिकः पाठः– ल$_2$–ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् ॥ १५. ब–नास्ति । १६. प्र–स्व० । ब म ल$_1$, ल$_2$–सु० ॥ १७. आ–०ता । १८. ल$_1$–पाणिना । १९. आ–०णादं । २०. आ–सु० । २१. अ–परमम् । २२. आ–कपिः मा० ॥ २३. अ–तं चा० । २४. अ–तत्प्रदेशम० । २५. अयं श्लोकः अ-कोशे द्विर्लिखितः ॥

दीपिकाभिर् अनेकाभिः समन्ताद् अव[1]-भासितम् ।
१८] गंध-तैलाऽव-सिक्ताभिर्[2] ह्रियमाणाभिर् अग्र-तः ॥१८॥ [२२
काम-दर्प-मदैर्[3] युक्तं[3] जिह्म[4]-ताम्राऽऽकुलेक्षणम् ।
१९] समग्रेम्[5] इव कन्दर्पम् अप-विद्ध-शरासनम् । [२३
२०पू] मथिताऽमृत-फेना[6]ऽऽभं दधानं[6] वस्त्रम्[7] उत्तमम्[7] ॥१९॥[8]
निद्रा-मद[9]-परीताऽक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः ।[10]
N] अनु-जग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्-लता इव[11] ॥२०॥[12] [१९
२३पू] ताभिः परि-वृतो राजा सु[13]-रूपाभिर् महा-यशाः ।[14] [२७पू
२४पू] क्षीबो[15] वि-चित्राऽऽभरणैः[16] शङ्कु-कर्णो महा-बलः ॥२१॥

---

१. आ फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—स्त्रीभिश्च समलङ्कृतम्। २. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०भिः प्री०। अ—०ह्रंय०॥ ३. फ—०मदैर्युक्तै०। च ल$_2$—मयैर्युक्तं। ४. फ—०जिह्म-तीव्रारुणेक्षम् । च—जृम्भृतं प्रारुणेक्षणम् । रा प्र ब म ल$_1$—०तं व्याकुलेक्षणम्। अ—०तं व्याकुलेन्द्रियम्। ५. आ—स मग्नमिव। ६. आ—०भम-जरो । फ—०भमरजो। च अ—०भमजरं। ७. फ—दिव्यमु०। ल$_1$ ल$_2$—वस्त्रम-द्भुतम्। ८. अतःपरमधिकःपाठः—आ—स पुष्पमनुकर्षन्तमंशुकं स्रस्तमुत्तमम्। ९. फ च—०थ। १०. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति। ११. आ—तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनं। अ च रा—तं मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टं प्रमदावनं॥ १२. अतः परमधिकः पाठः—म—व्याविद्धहारकेयूरा रसामृदितकर्णिकाः । समागलितके-शान्ताः सस्वेदवदनास्तथा॥ पूर्णास्या मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः । मण्डलाग्रासिहस्ताश्च तथाऽन्याः पृष्ठतोऽन्वयुः॥ आ फ च म—तं[1] वृत्तविट[2] पालीनः[3] प्रेक्ष-पत्रपुटावृतः[4]। आ फ च— अनुमानानि[5] जातेन[5] तामवैक्षत[6] वानरः ॥ अवेक्षमाणाश्च[7] ततो ददर्श कपिकुंजरः । रूपयौवनसम्पन्नां[8] भूषणोत्तमभूषिताम्[9] ॥ समीपमुपगच्छन्तं[10] निधातुमुपचक्रमे[10] ॥ १३. रा

---

१. फ—नलिन्यः। २. च—तद्वृक्ष०। म—०वृक्ष०। ल$_1$—तं वृक्ष०। ३. फ—०सीनं। ४. फ—प्रेक्ष पर्णशतावृतः । च—प्रेक्ष्य पत्रपुटैर्वृतः । म—०पत्रपुष्पघना वराः। ५. फ—अनुमानि वै जज्ञे । च—अनुमानाभिजातेन । ६. फ—तमवैक्षत । च—तमवोक्ष्यत। ७. च—अवेक्ष्यमाणश्च।

तेन वि-श्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाऽधिपः । [२८
२५] वृतः परम-नारीभिस् ताराभिर् इव चन्द्रमाः ॥२२॥
[3]तं निर्-ईक्ष्य महा-तेजाम् तेजो-युक्तं महा-कपिः ।[5] [२९
२६] रावणोऽयं महा-बाहुर् इति सं-चिन्त्य वानरः ।
२७पू] अव-प्लुतो महा-वृक्षं हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः॥२३॥ [३०
N] स तथाऽत्य् उग्र-वेगस्य निर्-धूतस् तस्य तेजसा ।
२७उ] पत्र-गुह्याऽन्तरे संन्नो[11] हनुमान्[12] सं-वृतोऽभवत् ॥२४॥[13] [३१
स[14] ताम् अ-सित-केशाऽन्तां सु-श्रोणीं संहत-स्तनीम् ।
N] दिदृक्षुर् अ-सिताऽपांगीम् उपाऽऽवर्त्तत[15] रावणः॥२५॥[16] [३२

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे रावण-दर्शनं
नाम त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

प्र ल₁–स्त्र०। १४. अतःपरमधिकः पाठः—फ श्र म–मृगद्विजसंयुक्तं प्रविष्टं प्रमदावनम् । १५. श्रा च–क्षीवा । ल₂–क्षीणो । श्र–वीरो । १६. श्रा–०भरणाः॥ १. रा म–स ह । प्र ब ल₁ ल₂–स हि । २. रा प्र ब म ल₁ ल₂–प्राविशद् ॥ ३. श्रा रा प्र ब म ल₁–तं दिदृक्षुर्म०। च ल₂–ता दिदृक्षुर्म०। श्रा फ–०तेजा । ४. फ–०मतिः। ५.अतःपरमधिकः पाठः–श्र–रूपयौवनसम्पन्नो भूषणोत्तमभूषितः । ६. ल₁–रावणः । ७. फ–०तेजा ॥ ८. श्रा–स तथात्युग्रतेजाः स्म । च रा प्र ब म ल₁–०तेजाः सान्निर्०। ९. फ ल₂–नास्ति । १०. रा प्र ब म ल₁–०गेहा० । ११. फ च रा प्र ब म ल₁–सक्तो । श्र–शक्तो ॥ १२. फ च–०नू० । १३. ल₂–नास्ति ॥ १४. श्रा श्र–स तामशि० । फ–अथो श्रसि०। ब–सभाम०। १५. श्रा–०गीं उपावर्त स० । रा प्र ल₁–०गीमपा० । ब म–०गीं समा० । श्र–मुपापर्वत ॥ १६. ल₂–नास्ति। १७. फ–०दर्शनो । १८. म ल₁–पञ्चदशः ॥

---

८. फ–संपन्नं । ९. फ–भूषणोत्तमभूषितम् । च–भूषितोत्तमभूषिताम् । १०. फ–०मुपसंप्राप्तं विचातुमु० । म–०मुपसर्पन्तं विध्यातुमु० ।

तस्मिन्न् एव ततः काले राज-पुत्री त्व् अ-निंदिता[1] ।
N] रूप-यौवन-संपन्नां[2](?न्नं) भूषणोत्तम[3]-भूषितैम्[4] ॥१॥ [१
तत्र[5] दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसेश्वरम्[6] ।
१] प्राऽवेपत वराऽऽरोहा कदलीऽवाऽनिलाऽऽहता[7] ॥२॥[8] [२
आ-च्छाद्योदरम्[9] ऊरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ[10] ।[11]
२] उप-विष्टा[12] विशालाऽक्षी रुदती वर-वर्णिनी ॥३॥ [३
दश-ग्रीवस् तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसी-गणैः ।
३] ददर्श सीतां दुःखाऽऽर्त्तां नावं मग्नाम् इवाऽर्णवे ॥४॥ [४
अ-संवृतायाम् आसीनां धरण्यां संशित-व्रताम् ।
४] छिन्नां प्र-पतितां भूमौ लताम् इव वनस्पतेः[13] ॥५॥ [५
मल-संदिग्ध-सर्वाऽङ्गीं मण्डनाऽर्हाम् अ-मण्डिताम् । [६पू
५] अ-विशुद्ध[14]-रजो-ध्वस्तां काञ्चनीं प्रति-माम् इव ॥६॥ [N
८पू] दिव्येनैवाऽङ्ग[15]-रागेण द्योतमानाम् अ-निन्दिताम् । [N
समीपं राज-सिंहस्य[16] रामस्य विदिताऽऽत्मनः ।

---

१. फ च-०मनिन्दिताम् । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-ह्यनिन्दिता । २. आ अ ब म प्र रा ल$_1$ ल$_2$-०पन्ना। अत्र दा-सं द्र०। ३. फ-०णानाम०। ४. ब-०षितैः । आ अ फ म ल$_1$-०षिता ॥ ५. आ फ च-ततः । ६. फ-राक्षसाधिपम् । ७. म-प्रवाते कदली यथा । अ-कदली वायुनाहता । ८. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$-नास्ति ॥ ९. फ अ-प्रच्छा० । १०. आ-पयोधरे । ११-च रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$-नास्ति । १२. अ-उपाविशद् ॥ १३. अ-हरस्पतेः ॥ १४. आ-अविशुद्धां रजो०। म-सुविशुद्धर०। प्र-आविश्वसरजो० ॥ १५. अ-दिव्येन चांग० ॥ १६. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-राजराजस्य । अ-नरसिंहस्य ॥

६] संकल्प-हये[1]-संयुक्तैर् यान्तीम्[2] इव मनो-रथैः ॥७॥ [७
स्फुरन्तीं[3] रुदतीम् एकां ध्यानेनोप-हतां भृशम् ।
७] दुःखेनाऽनु-गतां तत्र रामां रामम् अनु-व्रताम् ॥८॥ [८
८उ] वि-चेष्टमानाम्[4] आ-विष्टां[5] पन्नगेन्द्र-वधूम् इव ।
धूम्यमानां[8] ग्रहेणेव[6] रोहिणीं[7] धूम-केतुना ॥९॥ [९
९] मृताम्[9] इव कुले जाताम् आचारवति[10] धार्मिके[11] ।
पुनः संस्कारम् आ-पन्नां[12] जाताम् इव सुदुष्[13]-कुले ॥१०॥ [१०
१०] सन्नाम्[14] इव महा[14]-कीर्त्तिं श्रद्धाम् इव वि-मानिताम् ।[१२पू
१.३उ] निष्-प्रभां पतितां भूमौ चन्द्र-लेखाम्[15] इवाऽम्बरात्[16] ॥११॥[N
प्रज्ञाम्[17] इव परि-क्षीणाम् आशां वि-निहताम्[18] इव । [१२उ
११] आयतीम् इव[19] वि-ध्वंस्ताम्[20] आज्ञां[21] प्रति-हताम् इव ॥१२॥[22]
N] दीप्ताम् इव दिशां[23] काले पूजाम्[24] इव वि-नाशिताम् । [१३
१२पू] पद्मिनीम् इव वि-ध्वस्तां हत[25]-शूरां चमूम्[26] इव ॥१३॥[27] [१४पू

---

१. ल$_1$–०फल० । २. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–यानैरिव ॥ ३. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–गच्छन्तीं ॥ ४. फ–०मानां विष्टां च । ५. फ–वृतमा०। च–धूयामान आ० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–धूय० । ६. आ फ च रा प्र–०णैव । ७. च–०णी । ८. आ–धूम्र० ॥ ९. अ–सतामिव । आ–मृक्षता० । १०. च–आचारे मतिधा० । रा प्र–सुजातामिव । ब म ल$_1$–सुजातामतिधा०। ल$_2$–०तामलजामतिधा०। ११. प्र ब म ल$_1$–०र्मिकां। अ–०र्मिकैः। १२. अ–०रसम्पृक्तां । १३. आ–सुदुःकुले ॥ १४. फ–छिन्नामिवोत्तमां कीर्त्तिं । १५. अ–०रेखा० । १६. आ–०पराम् । च–०वाम्बरे ॥ १७. आ फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–प्रजामिव । १८. च रा प्र ब म ल$_1$–प्रतिह० । १९. आ च–०मिति । २०. आ–विध्व० । २१. फ च–०णामुपक्षीणां निशामिव ॥ २२. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–नास्ति ॥ २३. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०शं । २४. आ–रुजा० । २५. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–त्रस्त० । २६. आ–वसू० ॥ २७. फ अ–नास्ति ॥

१६पू] परया सु[1]-श्रिया हीनां कृष्ण-पक्षे निशाम् इव[2]। [१७उ
१३पू] वेदीम् इव परा-मृष्टां शांताम्[3] अग्नि-शिखाम् इव ॥१४॥[4] [१५पू
N] उत्कृष्ट-पद्म-कमलां वि-त्रासित-विहंगमाम् ।
१५पू] हस्ति-हस्त-परा-मृष्टाम् आविलां[5] पद्मिनीम् इव ॥१५॥[6] [१६
विद्याम् इव वि-नश्यन्तीं हत-कान्तां वधूम् इव ।
N] नावं यथा वि-पद्यन्तीं दिशं चोप-हताम् इव ॥१६॥[7] [N
१५उ] पति-शोकाऽऽकुलां दीनां नदीं वि-स्राविताम्[8] इव । [१७पू
N] राम-लक्ष्मण-हीनां ताम्[9] उत्कण्ठा[10]-तिमिराऽऽवृताम् ॥१७॥ [N
१६उ] सु-कुमारीं सु[11]-जाताऽङ्गीं रत्न-गर्भ-गृहोचिताम् ।[14]
ता[12]प्यमानाम् इवोष्णेन पद्मिनीम्[13] अ-चिरोत्थिताम्[13] ॥१८॥ [१८
१७] गृहीत्वा[15](?ता)-मिलितां स्तम्भे यूथपेन विना-कृताम् ।
स[16]-निश्-श्वासां स-दुःखाऽऽर्त्तां गज-राज-वधूम् इव ॥१९॥ [१९
१८] वि-त्रस्तां[17] छादयन्तीं च[17] गात्रैर् गात्राणि सर्व-तः[18] ।
N] व्याघ्रेण हि समा-पन्नां व्यथमानां मृगीम् इव ॥२०॥ [N

१. म—०या मश्रिया। २. फ अ—नास्ति। ३. आ—व्याकुलामिव पद्मिनीम्। ४. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति। ५. अ—व्याकुलां। ६. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति॥ ७. अ—नास्ति। ८. आ फ अ—विश्रावि०। ल$_2$—०स्रंसि०। ९. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—तां सुकण्ठीं ति०। अ—तामुकण्ठां ति०॥ १०. प्र—स्त्र०। ११. फ—रम्यां रत्नगृहोचिताम्। १२. अ—तप्य०। १३. फ च—०नीमिव रोचिताम्। १४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति॥ १५. फ—०तां लालिनीकुम्भे। च—०त्वा मथितां स्तम्भे। रा—बध्वा गृहीतां स्तम्भे च। प्र ल$_1$ ल$_2$—बद्धां गृहीत्वा स्तम्भे च। ब म—बद्ध्वा गृहीताम् स्तम्भे च। अ—गृहीतां ललितां स्तम्भे०। १६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—सुनि०॥ १७. अ—बिभ्रामाच्छादयन्तीव। १८. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०शः॥

नाभि-मंडल-गामिन्या प्र-सक्ताऽऽयत-नीलया[1] ।
१९] भूषितौ सं-हतौ[2] पीनौ रोम-राज्या सु-मध्यया ॥२१॥ [N
सं-हतौ च सु-जातौ च स्तनौ स्तवक-संनिभौ[3] ।
२०] प्र-च्छादयन्तीं[4] स-व्रीडं[5] पीतस्याऽन्तेन[6] वाससः[7] ॥२२॥ [N
एकया दीर्घया वेण्या शोभमानां[8] समन्ततः[9] ।
N] नीलया नीरदाऽपाये[10] वन-राज्या मही यथा[11] ॥२३॥ [२०
उप[12]-वासेन शोकेन[13] ध्यानेन च भयेन च ।[14]
२१] परि-क्षीणां कृशां दीनाम् अन् आहारां[15] तपो-धनाम् २४[16] [२१
याचमानां[17] च[18] दुःखाऽऽर्त्ता प्राऽञ्जलिं[19] देवताम् इव ।
२२] भवं[20] च रघु[21]-वंशस्य दश-ग्रीवस्य चाऽभवम्[22] ॥२५॥ [२२

१. अ-०ह्लीनया । फ च रा म ल१ अ-०लीलया । २. आ फ अ-संहितौ । च-सहतौ । प्र-हंसितौ । आ फ-०तो पानौ ॥ ३. रा प्र ब म ल१ ल२-०कशोभितौ । ४. च प्र ल१-छादयन्ती । रा ब म ल२-छादयन्तीं च । ५. फ रा-सुव्रीडां । च-सव्रोडाक्षा । प्र-सुव्रीडा । ब म-सव्रीडां । अ-०न्तीमव्रीडं । ल२-सुग्रीवां । ६. च-०स्य निजवा० । रा प्र ब म ल१ ल२ अ-०तेन निजवा० । ७. आ रा प्र ब म ल१ ल२ अ-०सा ॥ ८. आ च रा प्र ब म ल१ ल२-०ना । ९. आ च ल२-प्रयत्नतः । १०. आ ल२-नीरजापाये ॥ फ-नीलदीपेव । ११. फ अ-०मिव ॥ १२. च-उपातप्यत । रा-उपतप्तां च । १३. आ-सोकेन । १४. प्र ब म ल१-नास्ति । १५. आ च रा म ल२-गजराजवधूमिव । अ-०नामल्पहासां तपोधनाम् । १६. प्र ब ल१-नास्ति ॥ १७. आ-याचमाना । फ-अपाश्रमानां । च रा ब म ल२-अयाचमानां । अ-अयाच्यमानां । ल१-संयाचमानां । १८. आ-०र्त्ता । १९. आ-साञ्जलिर्दे० । च-सांजनां दे० । रा प्र ब म ल१ल२-कांक्षंतीं दे० । प्र-०दुःखितामिव० । अ-बोधयामास रावणः । २०. आ-भद्रं । अ-भवापि । २१. रा प्र ब म ल१ ल२-०नाथ० । अ-०मुख्य० । २२. फ-वाभवम् ॥

सम्-ईक्षमाणो रुदतीम् अ-निन्दितां
सु-पक्ष्म-ताम्राऽऽयत-चारु-लोचनाम् ।
अनु-व्रतां रामम् अतीऽव मैथिलीम्
N] अलोभयंच् चाऽऽत्म-वधाय रावणः॥२६॥ [२३

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीताऽन्वेषणे सीता-वर्णनो
नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

१. आ–०णां। च रा प्र ब म ल१ ल२–०क्षमाणां। फ अ–०क्ष०। २. आ–सपक्ष्मतारा०। च–०क्ष०। ३. आ फ च–०यंश्च०। रा प्र ब म ल१–०यत्त्वा०॥ ४. फ रा प्र ब म ल१ ल२ अ–नास्ति। ५. आ–रावणयाणे। च रा–०याने॥

स तां[1] पति[2]-व्रतां दीनां निर् आनन्दां[3] तपस्विनीम् ।
१] स-कामो[4] मधुरैर् वाक्यैर्[5] इदं वचनम् अब्रवीत् ॥१॥ [१
मां दृष्ट्वा नाग-राजोरु[6] गूहमाना ततम् ततः ।
२] अ-दर्शनम् इवाऽऽत्मानं[7] भयान् नेतुं त्वम् इच्छसि ॥२॥ [२
रमये[8] त्वां विशालाऽक्षि बहु-मन्यस्व मां प्रिये ।
N] सर्वाऽङ्ग[9]-गुण-संपन्ने[10] सर्व-लोक-मनो-हरे[11] ॥३॥ [३
नेह[12] केचिन् मनुष्याऽदौ[13] राक्षसाः काम-रूपिणः ।
३] व्यप[14]-सर्पतु ते सीते भयं मत्तः सम् उत्थितम् ॥४॥ [४
स्व[15]-धर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव[16] सनातनः[17] ।
४] गमनं पर-दाराणां[18] हरणं संप्र-मथ्य च[19] ॥५॥ [५
एवं वै[20] तद्[20] अ-कामां[21] च न[22] त्वां[22] स्प्रक्ष्यामि[23] मैथिलि[24] ।
६] कामं कामः शरीरे[25] मे[25] यथा-कामं प्र-वर्तताम् ॥६॥ [६

---

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–सीतां । २. प्र ब–०परि० । ३. अ–०न्दं । ४. म–सान्त्वयन् । फ अ–०मैर्म० । ब ल$_1$–०मम० । ५. म–०क्यैः प्रालोभयत रावणः । अ–०क्यैर्बोधयामास रावणः ॥ ६. आ फ च–नांगनासोर्स्नू० । ल$_1$–नागराजोत्थ । ल$_2$–०गनाभोरु । ७. ल$_1$–महा० ॥ ८. ल$_1$–रमयित्वा । ९. रा–सर्वासां । १०. फ अ–०सम्पन्नां । ल$_2$–०सम्पन्न । ११. फ–०हराम् । रा प्र ब म ल$_1$–०रमे ॥ १२. ब म ल$_1$ ल$_2$–ते हि । १३. आ–०ष्या वा । १४. फ च–अपस० । ब–व्यपसर्पन्तु ॥ १५. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–अ० । १६. म–सर्वदैव । १७. प्र ब–समंततः । १८. फ–वा परस्त्रीणां । १९. म ल$_1$ ल$_2$–वा ॥ २०. आ–चैव तु । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–भवतु । २१. आ–कामार्तां । च –०र्तां । रा–०र्तुं० । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०र्तं० । २२. च–तन्वीं । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–स्तनुं । २३. फ म–प्रेक्षामि । आ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–प्रेक्ष्यामि । २४. आ फ–०लीम् । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–०लिम् । २५. आ च–०स्मे ॥

देवि नेह भयं कार्यं वि-श्वासं गच्छ मे[1] प्रिये।
७] प्र-णयस्व[2] च[2] तत्त्वेन मैवं भूः शोक-लालसा ॥७॥ [७
एक-वेणी-[3]धरत्वं च[3] ध्यानं [4]मलिनम् अम्बरम्[4]।
८] अ-स्नानं चोपवासैश्[5] च नैतान्य् ओ(?औ)पयिकानि ते।८। [८
वि-चित्राणि च माल्यानि चन्दनान्य्[6] अगुरूणि च।
९] वि-विधानि च वासांसि दिव्यान्य् आभरणानि च॥९॥[7] [९
[8]महाऽर्हाणि च पानानि यानानि शयनानि च।
१०] गीतं [9]नृत्यं च वाद्यं च भज मां प्राप्य मैथिलि[10] ॥१०॥ [१०
स्त्री-रत्नम् असि मैवं भूः [11]कुरु गात्रेषु [12]भूषणम्।
११] मां प्राप्य हि कथं [13]नु स्यास् त्वम् [14]अ-रत्ना सु-मध्यमे ११।[15] [११
[16]इदं ते[16] चारु सं-जातं यौवनं [17]व्यति-वर्तते।
१२] यद् [18]अतीऽतं पुनर् नैति [19]स्रोतः शीघ्रम् [20]अपाम् इव॥१२॥ [१२
त्वां [21]कृत्वोप-रतो मन्ये [22]रूप-कर्ता [23]स विश्व-कृत्।
१३] [24]येन [25]रूपोपमा [25]नाऽन्या तवाऽस्ति शुभ-दर्शने ॥१३॥[26] [१३
त्वां समा-साद्य वैदेहि रूप-यौवन-[27]शालिनीम्।
१४] कः पुमान् नाऽति-वर्त्तेत साक्षाद् अपि पितामहः ॥१४॥ [१४

१. प्र ब ल१ ल२–मैथिलि। २. फ–प्रणयस्ववय॥ ३. आ–०रन्त्वं वध्या०। ४. आ–०नं च मलिनाम्बराम्। च–०नाच्च मलिनमम्बरा। रा प्र ब म ल१,ल२–०नाच्च मलिनाम्बरा। ५. फ–०वासं च। ६. आ फ च रा–०नि अ०। प्र ल१–०नि गु०। ७. फ–नास्ति॥ ८. फ–पानानि च महार्हाणि। ९. रा ब म ल१ ल२ अ–नृत्तं। १०. आ–मैथिली॥ ११. फ–कुगात्रेष्विव। १२. ब–भोजनं। १३. आ–तु। १४. च–०रत्नां। १५. रा प्र ब ल१ ल२–नास्ति॥ १६. च रा प्र ब म ल१ ल२–०दं नु। अ–एतत्ते। १७. फ–विनि०। १८. म ल१ ल२–०यद्य०। १९. आ–श्रोतुः। फ च रा–श्रोतः। अ–तदा। २०. अ–भजस्व माम्॥ २१. आ–०रतं। २२. आ–०कर्त्री। च–०पं कृत्वा। २३. आ–च। २४. फ म अ–न हि। २५. फ म अ–०पमा त्वन्या। २६. रा प्र ब ल१ ल२–नास्ति॥ २७. आ फ–सा०॥

यद् यत् पश्यामि ते गात्रं शीतांऽशु-सदृशाऽऽनने ।
१५] तस्मिंस् तस्मिंश्[1] च सु-श्रोणि चक्षुर् मम नि-बध्यते॥१५॥ [१५
भव मैथिलि भार्या मे मोहम् एवं वि-वर्जय[2] ।
१६] बहूनाम्[3] उत्तम-स्त्रीणां ममाऽग्र्या[4] महिषी भव ॥१६॥ [१६
लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्र-मथ्याऽप-हृतानि मे[5] ।
१७] तानि ते भीरु सर्वाणि राज्यं चेदम्[6] अहं च ते ॥१७॥ [१७
वि-जित्य[7] पृथिवीं सर्वां नाना-नगर-संवृताम् ।
१८] जनकाय प्र-दास्यामि तव हेतोर् वि-लासिनि॥१८॥ [१८
न च पश्यामि तं लोके यो मे प्रति-बलो भवेत् ।
१९] पश्य मे सु-महद् वीर्यम् अ-प्रति-द्वंद्वम् आहवे॥१९॥ [१९
अ-सकृत् सं-युगे भग्ना मया वि-मृदित-ध्वजाः[8] ।
२०] अ-शक्ताः प्रत्य् अनीकेषु स्थातुं[9] सर्वे सुराऽसुराः॥२०॥[२०
इच्छया[10] क्रियताम्[11] अद्य प्रति-कर्म तवोत्तमम्[12] ।
२१] सु-प्रभाण्य्[13] अत्र-बध्यन्ताम् अ-सकृद् भूषणानि ते॥२१॥ [२१
साधु पश्यामि ते रूपं सं-युक्तं[14] प्राति-कर्मणा । [२२
२२] प्रति-कर्म[15] च सं-युक्तं दाक्षिण्येन[16] वराऽङ्गने[17] ॥२२॥
भुङ्क्ष्व भोगान् यथा-कामं[18] पिब चारु[19] रमस्व च । [२३
२३] यथेष्टं च प्र-यच्छ त्वं पृथिवीं मां[20] धनानि च ॥२३॥

१. फ अ–०स्मिन्पृथु० । प्र–०स्तु सु० ॥ २. फ च रा प्र ब म ल२–विस०। ३. फ रा म अ–बह्वी० । ४. फ अ–०माग्र्य् । च रा प्र ब म ल१ ल२–०माग्र्या ॥ ५. अ–च । ६. प्र–०दं मही ॥ ७. आ–०त्वा॥ ८. फ–०द्विजाः । ल२–०ध्वजः । ९. फ अ–मम ॥ १०. आ फ–इछया । च रा प्र ब म ल१ ल२–०च्छ मां । ११. फ–क्रियायाम० । १२. प्र–च संयुक्तं । ब म ल२–न वोत्तमं । अ–त्वयोत्तमम् । १३. फ–०ण्येव शक्य० । च–०ण्यवमृज्य० । रा ब म–०वबुध्य० । अ–०त्रसंजातं ॥ १४. आ–युक्तं च । १५. अ–०र्माणि सं० । १६. च–दक्षिणेन । ल२ अ–दाक्षिणेन । १७. फ–०गणे । रा प्र ब म ल१ ल२ अ–०राननें ॥ १८. च–०काममिव । १९. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–भीरु । २०. ब म ल१–च ॥

ललस्व[1] मयि वि-श्रब्धं[2] हृष्टम्[3] आ-ज्ञापयस्व[3] माम्[4] ।
२४] मत् प्रसादाल् ललन्त्याश्[5] च ललन्तु तव बान्धवाः॥२४॥ [२४
ऋद्धिं[6] ममाऽनु-पश्य त्वं श्रियं[6] भद्रे[7] यशश् च मे ।
२५] किं करिष्यसि रामेण सु-भगे चीरं[8]-वाससा॥२५॥ [२५
नि-क्षिप्त-विषयो रामो गत-श्रीर् वन-गोचरः ।
२६] व्रती स्थंडिल-शायी च शंके जीवति वा न वा ॥२६॥ [२६
न च[9] वैदेहि रामस् त्वां श्रोतुम्[10] अप्य् उप-लप्स्यते[10] ।
२७] पुरीं च लंकाम् अ[11]-सितैर् मेघैर् ज्योत्स्नाम् इवाऽऽवृताम्[12]२७[२७
न चाऽपि मम हस्तात् त्वां प्राप्तुम् अर्हति राघवः ।[13]
२८] हिरण्य-कशिपुः(?पोः)कीर्तिम् इन्द्र-हस्ता[14](द्)गताम् इव।२८[२८
चारु-स्मिते चारु-दन्ते[15] चारु-नेत्रे वि-लासिनि ।
२९] मनो हरसि मे भीरु सु-पर्णः पन्नगं यथा ॥२९॥ [२९
क्लिष्ट[16]-कौशेय-वसनाम् एवम् अप्य् अन्-अलंकृताम् ।
३०] त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोप-लभे प्रिये ॥३०॥ [३०
अन्तः-पुरनिवासिन्यः[17] स्त्रियः[18] सर्व-गुणाऽन्विताः ।
३१] यावन्त्यो[19] मम तासां[20] त्वम् ऐश्वर्यं कुरु जानकि ॥३१॥ [३१

---

१. फ–म्व । च रा प्र ब म ल$_1$–०भस्व । ल$_2$–लंबस्व । अ–रमस्व । २. फ–०ब्धा । च ल$_2$–०ब्धं । रा प्र ब म ल$_1$–०म्भं । ३. च–०ष्टा मां ज्ञा० । प्र–०ष्टामाज्ञा० । ४. आ फ च ल$_1$–च । ५. आ–लल त्वं च । फ रा–०लन्त्या च ॥ ६. अ–०द्धिर्ममेयं महती अहं । ७. ब ल$_1$–०द्रं । ८. अ–वीर० । फ–व्रीत० ॥ ९. फ–हि । १०. प्र ब ल$_1$–प्राप्तुमर्हति राघवः । अ–इहस्थामुपलप्स्यते । ११. आ–०रा वलाकैर० । फ–०रो वलाकैर० । च अ–०री वलाकैर० । १२. प्र ब ल$_1$ ल$_2$–नास्ति ॥ १३. प्र ब ल$_1$–नास्ति । १४.. दा बं च–हस्ताग० ॥ १५. आ च म–०न्ति । रा प्र ब ल$_1$–०ति । ल$_2$–०ते ॥ १६. फ–क्लिष्टः कौ० । ल$_2$–म्लिष्टकौ० ॥ १७. आ–०विलासिन्यः । १८. अ–इमाः । १९. फ–या च मे । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–यावत्यो । आ–यावन्तो । २०. फ–ताः सा ॥

मम[1] ह्य् अ-सित-केऽशान्ताम्[2] त्रैलोक्य-प्रवराः[3] स्त्रियः।

३२] तास्[4] त्वां परि[4]-चरिष्यन्ति श्रियम् अप्सरसो[5] यथा॥३२॥[३२

यानि वैश्रवणस्या[6]ऽऽसन् रत्नानि वि-विधानि तु[7] ।

३३] तानि लंकां[8] च[8] सु-श्रोणि मां च भुंक्ष्व यथा-सुखम्॥३३॥[9] [३३

न रामस् तपसा सीते नं[10] वि-क्रमेण बलेन चं[10] ।

३४] न धनेन मया तुल्यस् तेजसा यशसो[11]ऽपि चं[11]॥३४॥ [३४

पिब वि-हर रमस्व भुंक्ष्व भोगान् धनानि च ।

यान्[12] प्रति-पद्य मोदिनीं वा[13] मयि लल[14] ललिते[15] यथा ।

N] सुखं हि त्वयि च[16] सम्[16]-एत्य ललन्तु[17] बान्धवास् ते॥३५॥ [३५

कुसुमित-तरु-जाल-संवृतानि

भ्रमर-युतानि समुद्र-तीर-जानि[18] ।

कनक[19]-विमल-हार-भूषिताऽगी

N] वि-हर मया सह भीरु काननानि॥३६॥ [३६

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता-प्रलोभनं

नाम पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

१. रा प्र य ब $ल_1$ $ल_2$-ममाप्यसि० । २. आ अ-०शान्ते । च-०शान्त्यस् । ३. फ अ-०स्य व० । ४. व-०स्त्वामुप० । अ-०स्त्वामभि० । ५. आ-०मसरसो ॥ ६. फ च अ-०वणे सन्ति । ७. फ च अ-च । ८. फ-ते काम सु० । च-कांचनसु० । ९. रा प्र ब म $ल_1$$ल_2$-नास्ति ॥ १०. आ-न बले न तु विक्रमे । फ अ-न बले न पराक्रमैः । च-न बले न च विक्रमे । ११. फ-०सा श्रिया । च रा प्र ब म $ल_1$$ल_2$ अ-०पि वा ॥ १२. अ-यां । १३. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ-च । १४. रा प्र ब $ल_1$-त्वर । म-विर । १५. फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ-ललने । १६. च रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$-त्वशमे० । चेति व्यस्तक्रमः । तस्य मौलिकी स्थितिः 'बान्धवाश्च ते' इत्येवंप्रकारिका संभाव्यते । १७. आ-ललन्ति बा० ॥ १८. फ-०रयातानि । १९. फ-विमलकनकहा०॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा तदा[1] रौद्रस्य रक्षसः ।
१] आर्त्ता दीन-स्वरा[2] दीना[2] शनैर् अ-सित-लोचना ॥१॥ [१
रावणं राक्षस-श्रेष्ठं कोप-पर्या-कुलेक्षणा । [N
N] दुःखाऽऽर्त्ता संप्र-रुदिता[3] वेपमाना मनस्विनी[4] ॥२॥
तं[5] चिन्तायित्वा वैदेही पतिम् एव पति-व्रता ।
N] तृणम्[6] अन्तरं[7]-तः कृत्वा प्रत्य् उवाच शुचि[8]-स्मिता॥३॥ [२
नि-वर्तय मनो मत्तः स्व-जने क्रियतां मनः ।
N] न मां प्रापयितुं[9] शक्तम् त्वं सिद्धिम् इव पाप-कृत् ॥४॥ [३
अ-कार्यं[10] न मया कार्यम् एक-पत्न्या वि-गर्हितम् ।
२] कुलं सं-प्राप्तया[11] पुण्यं कुले महति जातया ॥५॥[12] [४
एवम् उक्त्वा तु[13] वैदेही रावणं तं मनस्विनी[14] ।
३] राक्षसं पृष्ठ[15]-तः कृत्वा भूयो वचनम्[16] अब्रवीत् ॥६॥ [५
नाऽहम् औपयिकी भार्या पर-भार्या[17] सती[18] तव[19] ।
४] साधु धर्मम् अवेक्षस्व साधु[20] साधु-व्रतं[21] चर ॥७॥ [६
यथा तव तथाऽन्येषां[22] रक्ष्या दारा निशा-चर ।

१. च–तस्य । रा प्र ब म ल१ ल२ अ–सीता । २. आ–०रादीन् ॥ ३. आ रा प्र ब म ल१ ल२ अ–०दिती । ४. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–तप० ॥ ५. आ फ अ–सं० । ६. आ–त्रि० । ७. ल२–०रितः । ८. आ–सु० ॥ ९. म ल१–प्रापितुं ॥ १०. आ ल२–०कार्ये । ११. आ–०प्यया ।१२. रा प्र ब म ल१ ल२–नास्ति ॥ १३. आ–च । १४ फ अ–तप० । १५. आ–पृष्टतः । १६. आ अ फ–रावणम् ॥ १७. आ–परतर्या । १८. च–सतामिव । १९. रा प्र ब म ल१ ल२–नास्ति । २०. ब ल१ ल२–धर्मं । २१. प्र–धर्मव्रतं । ब ल१ ल२–समाचर ॥ २२. ल२–तेषां ।

५] आत्मानम् उपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् [1] ॥८॥ [७
अ-तुष्टं [2] स्वेषु [3] दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ।
६] नयन्ति [4] नि-कृति-प्रज्ञं [5] पर-दाराः [6] परा-भवम् ॥९॥ [८
इह सन्तो [7] न वा सन्ति सद्भिर् वा नाऽनु-वर्तसे [8] । [९पू
७] वचो मिथ्या-प्रणीतं [9] ते पथ्यम् [10] उक्तं वि-चक्षणैः ॥१०॥ [१०पू
अ-कृताऽऽत्मानम् [11] आ-साद्य राजानम् अ-नये रतम् ।
९] सम् ऋद्धान्य् [12] अपि नश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥११॥ [११
यथेयं त्वां समा-साद्य लंका रत्नौघ-संकुला [13] ।
८] अपराधात् [14] तवैकस्य [14] न चिराद् वि-नशिष्यति ॥१२॥ [१२
स्व-कृतैर् [15] हन्यमानस्य नरस्याऽदीर्घ-दर्शिनः ।
१०] अभि-नन्दन्ति भूतानि वि-नाशं [16] पाप-कर्मणः [17] ॥१३॥ [18] [१३
एवं त्वां पाप-कर्माणं वक्ष्यन्ति [19] नि-कृतं [20] जनाः । [21]
११] दिष्ट्यैवं [22] व्य् [23] असनं प्राऽऽप्तो [24] रौद्र इत्य् एव हर्षिताः [25] ॥१४॥ [१४
नाऽहं [26] लोभयितुं शक्या ऐश्वर्येण धनेन वा ।
१२] अन् [27] अन्या राघवस्याऽहं भास्करस्य यथा प्रभा [28] ॥१५॥ [१५

---

१. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०मुत्तमं ॥ २. रा प्र ब म ल$_1$–अनिष्टं । फ–अनिष्टां । ३. फ–परदा० । ४ आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–नियतं । ५. च रा प्र ल$_1$ ल$_2$–निष्कृ० । अ–०तं प्राज्ञं । ६. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०दारपरा० । आ–दारा परा० ॥ ७. ब ल$_2$–स्वत्तो । ल$_1$–स्वन्त० । ८. ल$_2$–वर्त्यसे । ९. आ–मिथप्रणितं । १०. ल$_2$–०थ्यं भुक्तं ॥ ११. प्र–प्रकृतात्मा० । १२. फ अ–०द्धानि वि० ॥ १३. अ–रत्नै श्च सं० । १४. आ–०न्तवै० । म–धं त ॥ १५. आ–०स्तत्कृतैर् । रा–०कृतं ह० । प्र म ल$_2$–०ते ह० । ब–सुकृते । ल$_1$–सुकृतं । १६. प्र–निवासं । १७. ल$_1$–०र्मिणः । १८. च–नास्ति ॥ १९. आ–०क्ष० । २०. फ–न कृतिं । रा–न कृते । प्र–निवृतं । २१. च–नास्ति । २२. फ ल$_1$ ल$_2$–०ष्ट्यैष । च–ष्ट्यैनं । प्र–०ष्ट्येष । अ–०ष्ट्यैव । २३. अ–निकृति । २४. आ–प्राप्तो । २५. अ–दर्पिताः ॥ २६. ल$_2$–नालं । २७. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–अंगना । २८. फ अ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–प्रभा यथा ॥

तस्याऽहं लोक-नाथस्य रामस्य विदिताऽऽत्मनः । [N
१३] उप-धाय भुजं दिव्यं[1] चन्दनाऽगुरु-संस्कृतम्[2] ।
कथं नामोप-धास्यामि भुजम् अन्यस्य कस्यचित् ॥१६॥ [१६
१४] अहम् औपयिकी भार्या तस्यैव वसुधा-पतेः ।
व्रत-स्नातस्य विप्रस्य विद्येव विदिताऽऽत्मनः ॥१७॥ [१७
१५] साधु रावण रामेण मां समा-नय[3] दुःखिताम् ।
वने वासितया[4] मत्तं[5] करिण्येव[6] गजाऽधिपम् ॥१८॥ [१८
१६] मित्रम् औपयिकं कर्तुं राघवो[7] रावण त्वया ।
वधं[8] चाऽनिच्छता[9] घोरं पुरीं[10] च[11] परि-रक्षता(?क्षितुम्) ॥१९[१९
१७] वर्जयेद् वज्रम्[12] उत्सृष्टं वर्जयेत्[13] कुपितोऽन्त-कम्[14] ।
त्वद्[15] विधेन तु सं-क्रुद्धो लोक-नाथः स राघवः ॥२०॥ [२३
१८] रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि[16] त्वं सु-दारुणम् ।
शत-क्रतु-वि-सृष्टस्य निर् घातम् अशनेर्[17] इव ॥२१॥ [२४
१९] इह शीघ्रं सु-पर्वाणो ज्वलिता[18]ऽऽस्या इवोरगाः ।
इषवो नि-पतिष्यन्ति राम-लक्ष्मण-लक्षिताः[19] ॥२२॥ [२५
२०] रक्षसां हन्यमानानाम् अस्यां पुर्यां[20] समन्ततः ।
अ[21]-गम्या हि भविष्यन्ति पन्थानः शर-वृष्टिभिः ॥२३॥[22] [२६

१. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–सव्यं । २. आ–॰सत्कृतम् ॥ ३. रा प्र ब म ल$_1$–॰नीय । ४. रा–॰शि॰ । ५. फ अ–नित्यं । ६. आ–करेण्वेव । ७. फ अ च रा प्र ब म ल$_1$ल$_2$–राघवं । ८. आ फ च–त्राऽ॰ । प्र–त्रधंश्चा॰ । ९. आ–त्रा निवृरा घो॰ । फ–अनिच्छता । प्र–॰च्छता । १०. आ प्र ब अ म–पुरी । ११. फ–॰संप्रतिरक्षता । ब अ ल$_1$ ल$_2$–॰रिराक्षिता ॥ १२. फ–धनुरुत्सृ॰ । १३. अ–॰येदपि चान्तकः । १४. फ च रा–॰पितोऽन्तकः । १५. अ–वर्जयेत्तापि । ल$_2$–॰धेन च ॥ १६. आ–स्तोष्यसि । १७. फ आ च ब–असः॰ ॥ १८. आ–॰णश्चलितास्या । १९. ल$_2$–त्रुटितः पाठः ॥ २०. रा म–पुरि । २१. आ च–अभितापा । अ फ–असंपाता । २२. ल$_2$–नास्ति ॥

२१] राक्षसेन्द्र महा-सर्प्प स रामो गरुडो महान् ।
२२पू] त्वां हनिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरं[१]-गम् ॥२४॥ [२७
अप-नेष्यति मां भर्त्ता त्वत्तः[२] शीघ्रम् अरिन्दमः ।
२३] अ-सुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस् त्रिभिर्[३] इव क्रमैः[३]॥२५॥ [२८
जन-स्थाने[४] हत-स्थाने[४] नि-हते रक्षसां[५] बले[६] । [२९पू
N] तीव्रं[७] त्वम्[८] आप्नुयां दुःखं शर्वं[९] मार इवाऽऽतुरः[९] ॥२६॥ [N
आलयं तु तयोः शीघ्रं गतस् त्वं नार-सिंहयोः ।
३१] गोचरं गतयोर् भ्रात्रोः शृगाल इव सिंहयोः॥२७॥[१०] [३०
नहि गन्धम् उपाऽऽघ्राय राम-लक्ष्मणयोस् त्वया ।
३२] शक्यं[११] सं-दर्शने[११] स्थातुं शुना[१२] शार्दूलयोर् इव[१२]॥२८॥ [३१
तस्य ते वि-ग्रहम् ताभ्याम्[१३] अ-युक्तो[१३] मोहम्[१४] आ-स्थितः[१४] ।
३३] वृत्रस्येवेन्द्र[१५]-विष्णुभ्यां [१६]यथैवैकस्य नि-ग्रहः ॥२९॥ [३२
क्षिप्रं तव स-सैन्यस्य रामः सौमित्रिणा सह ।
३४] तोयम्[१७] अल्पम् इवाऽऽदित्यः प्राणान् आदाय यास्यति।३०। [३३

१. च—०रगान् । २. आ—ततः । ३. फ—त्रिदिवविक्रमैः । च अ ब—विष्णुरिव पराक्रमैः ॥ ४. च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—०नं हतं श्रुत्वा ।५. प्र—राक्षसे । ६. $ल_1$—ब्रलं । ७. च—तीव्रत्वमा० । ८. आ—०प्नुया । रा प्र—०दुःखं । अ—त्वमाप्तं वा दुःखं । ९. फ—शर्वगामिवा० । च रा ब त $ल_1$ $ल_2$—शम्भोर्मार इवातुरः । प्र—शम्भोर्मारहवांतरः । अ—पूर्णमान इवा० । १०. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—नास्ति । ११. आ—न शक्यं स्पन्दते । च—न शक्य स्यन्दने । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—न शक्यं स्यन्दने । १२. आ—वने शार्दू० । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—शृगाल इव सिंहयोः । १३ रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—०भ्यां प्रयु० । १४. फ—मोहसमाहितः । १५. आ—वृत्त० । १६. आ—तयोस्तस्य च । अ—तथा चैकस्य ॥ १७. आ—तेजम०॥

गिरिं कुबेरस्य गतस्[1] त्वम् आलयम्
नभो-गतोऽथो[2] वरुणस्य वाऽऽलयम् ।
अ-संशयं दाशरथेर्[4] न मोक्ष्यसे
N] द्रुमो[5] यथा काल-गतो महाऽशनेः[6] ॥३१॥ [३४

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता-वाक्यं
नाम षोडशः[7] सर्गः ॥१६॥

१. म—मतं यमसादयम् । अ—गतस्त्वमुत्कयं । २. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—॰तो वा व॰। अ—नभोगतस्त्वं। ३. आ— च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—चाल॰।४. च—॰रथिर् ।५. फ—ध्रुवं। च—द्रुमं । ६. फ च—महासनिः । ७. म—अष्टादशः ॥

सीतायाम् तद् वचः श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः ।
१] प्रत्य्-उवाच ततः सीतां वि-प्रियं प्रिय-दर्शनाम् ॥१॥ [१
यथा यथा सांत्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा ।
२] यथा यथा प्रियं वक्ता परि-भूतस् तथा तथा ॥२॥ [२
संनि-यच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः सम्-उत्थितम् ।
३] उन्-मार्गिणां बलाद् वेगं हयानाम् इव सारथिः ॥३॥ [३
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल नि-बध्यते ।
४] जने तस्मिंस् त्व् अनु-क्रोशः स्नेहश् च किल जायते ॥४॥ [४
एतस्मात् कारणान् न त्वां घातयामि वराऽऽनने ।
५] वधाऽर्हाम् अव-मानाऽर्हां मिथ्या-प्रव्रजिते रताम् ॥५॥ [५
परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ।
६] तेषु तेषु वधो युक्तस् तव मैथिलि दारुणः ॥६॥ [६
एवम् उक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसस् तदा ।
N] क्रोध-संरंभ-संयुक्तः सीताम् उत्तरम् अब्रवीत् ॥७॥ [७
श्रुत्वै(?शृण्वे)तद् वचनं भद्रे त्वम् अ-वध्यत्वम् आ-श्रिता ।
N] भाषसे परुषाण्य् एवं वि-श्रब्धं गत-साध्वसा ॥८॥ [N

१. फ अ—०साधिपः । २. अ—०र्शनः ॥ ३. आ फ च रा प्र म $ल_1$ $ल_2$—शान्त्व० । ४. आ—वते ॥ ५. आ $ल_1$,$ल_2$—स नि० । ६. फ अ—कामं । ७—फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—०त्थितः । ८. आ—०रथिम् ॥ ९. आ—यात० । १०. फ—०मेवमारोहो । आ—०भिव माना० । ११. फ—न वा ॥ १२. म—०षाणीह वा । $ल_2$—०षाणि च । १३. ब—नियतानि । १४. रा म—मे ॥ १५. फ अ—०राक्षसेश्वरः ॥ १६. अ—०वध्या व्यवस्थिता । १७. रा म $ल_1$ $ल_2$—०परुषं त्वेव ॥

न युक्तं[1] परुषं वक्तुम्[1] ईश्वरे[2] ह्य् अ-प्रियाणि च[2] ।
N] जनस्य[3] पर्षदो मध्ये प्र-भविष्णोर् वि-शेषतः ॥९॥ [N
अलङ्कारो हि नारीणां दाक्षिण्यं परम् उच्यते ।
N] दुर्लभं तच् च ते सीते कथं भर्तु[4](ः) प्रिया ह्य् अपि(?सि)॥१०॥[N
यादृशो[5]ऽयं मम क्रोधो यथावत्[6] त्वम् अव-स्थिता ।
N] वधाय[7] वै[7] सृजेयं त्वां स्त्री-भावान्[8] न तु वर्ध्यसे ॥११॥ [N
द्वौ मासौ क्षमितव्यौ[9] मे कालस् ते[10]ऽयं मया कृतः ।
७] ततः शयनम् आ-रोह मम त्वं वर-वर्णिनि[11] ॥१२॥ [८
द्वाभ्याम् ऊर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं माम् अन्-इच्छतीम् ।
८] ततस् त्वां प्रातर्-आशाऽर्थं सूदाश् छेत्स्यन्ति खण्ड-शः[12]॥१३॥[N
तां तर्ज्यमानां सं-प्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ।
१०] देव-गंधर्व-कन्यास् ता वि-षेदुः[13] कमलेक्षणाः[13] ॥१४॥ [१०
ओष्ठ-प्रकारैर्[14] अपरा नेत्राऽऽकारैस् तथाऽपराः ।
११] सीताम् आ-श्वासयामासुम् तर्जितां तेन रक्षसा॥१५॥ [११

१. अ फ– न युक्तः परुषं वक्तुम् । प्र ब–न वक्तुं परुषं युक्तम् । २. फ–ईश्वरो ह्यप्रियाणि वा । ३. फ अ–जनस्य महतो मध्ये । प्र–जनस्य परिषदो मध्ये ॥ ४. अ–भर्तृप्रिया ह्यपि ॥ ५. फ च रा प्र ब म ल$_2$–यादृशोयं । ६.फ च रा अ–यथा च । प्र ब म ल$_1$–यथा वा । ७.आ च रा प्र ब ल$_2$–वधायाविसृजेहं । फ–वधाय विसृजेहं ।८.अ–स्त्रीभावेनासि धार्यते॥९. आ फ म अ–कांक्षितव्यौ । १०. अ–यथा कृतः । ११. ब–मामकं मदिरेक्षणे ॥ १२. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–ततस्त्वां राक्षसाः सर्वे तदा छेत्स्यन्ति खण्डशः । अ–अतस्त्वा प्रातराशार्थं तदा छेत्स्यामि खण्डशः ॥ दा–मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे । वं–मम त्वां प्रातराशाय सूदाश्छेत्स्यन्ति खण्डशः ॥ १३. फ अ–०दुर्विपुलेक्षणाः ॥ १४. फ–अष्टप्र० । रा प्र ब ल$_2$ ल$_1$–दुष्टप्र० । अ–तैस्तैः प्रकाशैः । । १५. ल$_1$–निद्राका० ॥

ताभिर् आ-श्वासिता सीता रावणं राक्षसाऽधिपम् ।
१२] उवाचाऽऽत्म-हितं वाक्यं वृत्त-शौ[1]ण्डीर्य-गर्वि[2]तम् ॥१६॥ [१२
तस्य राक्षस-राजस्य सीता न ममृषे वचः ।
N] पुण्य-कीर्त्तिर् इवाऽकीर्त्ति[3] पुनः[4] कोपाद् उवाच ह[5] ॥१७॥ [N
नूनं न ते जनः कश्चिद् अस्ति नि-श्रेयसे[5] स्थितः ।
१३] नि-वारयति यो न[6] त्वां कर्मणः[7] साधु-गर्हितात् ॥१८॥ [१३
मां हि[8] धर्माऽऽत्मनः पत्नीं शचीम् इव शत-क्रतोः[9] ।
१४] प्राऽर्थयेताऽपि मनसा त्रिषु लोकेषु कोऽपरः[10] ॥१९॥ [१४
राक्षसाऽधम रामस्य भार्याम् अ-मित-तेजसः ।
१५] उक्तवान् माम् इदं वाक्यं क्व[11] गतस् तस्य[11] मोक्ष्यसे ॥२०॥ [१५
यथा[12] दृप्तस्य नागस्य[12] शशकः[13] स-दृशो भवेत् ।[14]
१६] तथा द्विरद-वद् रामस् त्वं नीच-शशवत्[15] स्मृतः[15] ॥२१॥ [१६
स त्वम्[16] इक्ष्वाकु-नाथं तं क्षिप्रं[17] प्राप्य वि-नङ्क्ष्यसि ।
१७] चक्षुषोर् विषयं तस्य न तावद् उप-गच्छसि ॥२२॥ [१७

---

१. प्र—०त्तसौन्दर्यग० । ब ल$_1$—०त्तशौटीर्यग० । ल$_2$—वृत्तं शोटीर्यग० । २. फ अ—०र्विता । ३. अ—०वाकीर्त्ते । फ—०वाकीर्त्तेः । ४. आ—वर्द्धनश्च पुनः पुनः॥ ५.फ च प्र—निश्रेयसि स्थि० । अ—०सेरतः । ६.आ प्र ब म ल$_2$ अ—हि । ७.फ च रा ल$_1$—०र्मणोस्माद्विगर्हितात् ॥ ८. अ—तस्य । ९.फ—शचीपतेः । १०. ब ल$_1$ ल$_2$—कः परः ॥ ११. च रा म—ना०ह्युगतोपि न । प्र ल$_1$ ल$_2$—ह्युगतस्त्वं न ॥ १२.फ—को हि दृप्तश्च मातङ्गः । च—यथाप्यदृप्तश्च ना० । रा ल$_2$—यथा दुष्टश्च ना० । प्र ब—यथा दृष्टश्च ना० । ल$_1$—यथा दृष्ट्या च मातङ्गः । १३. फ च रा ल$_2$ प्र ब ल$_1$—शशश्च । १४. आ—को हि वा मत्तमातङ्गः सिंहस्य सदृशो भवेत् । अ—न जातु शशको दृष्टो मातङ्गसदृशो भवेत् । १५. आ—०सदृशोऽधमः । अ—०शशकः स्मृतः । १६. आ रा च फ प्र ल$_2$ ब—त्वं । १७. अ—क्षिप्यन्निव विनंक्षसि । फ प्र ल$_2$ च म—०प्य नशिस्यसि । ल$_1$—०प्य न विध्यसि ॥

इमे ते नयने क्रूरे वि-रूपे कृष्ण-पिङ्गले ।
१८] क्षितौ न पततः कस्मान् मेमाऽनार्य[1] निर्-ईक्षणात् ॥२३॥ [१८
तस्य धर्माऽऽत्मनः पत्नीं स्नुषां दश-रथस्य च ।
१९] कथं व्या-हरतो मां ते जिह्वा पाप न शीर्यते ॥२४॥ [१९
अ-संदेशाद् हि[2] रामस्य तपसश् चाऽनु-पालनात् ।
२०] न त्वां करोम्य् अहं क्रुद्धा भस्म[3]-साद् अथ तेजसा ॥२५॥ [२०
नाऽप-हर्तुम्[4] अहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ।
२१] विधिस् तव वधाऽर्थाय वि-हितोऽयम् अ-संशयम्[5] ॥२६॥[6] [२१
शूरेण धनद-भ्रात्रा बलैः सम्-उदितेन च ।
N] अप[7]-वाह्य च रामं तं दार-चौर्यम् इदं कृतं ॥२७॥ [२२
सीतायास् तद् वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसोऽधिपः ।
२२] वि-वृत्य नयने क्रूरे जानकीम् अन्व्-अवैक्षत ॥२८॥ [२३
नील-जीमूत-संकाशो महा-भुज-शिरो-धरः ।
२३] सिंह-खेल[11]-गतिः श्रीमान् दीप्त-जिह्वाऽग्र-लोचनः ॥२९॥ [२४
चलाऽग्र-मुकुटः प्रांऽशुश् चित्र-माल्याऽनु-लेपनः ।
२४] रक्त-माल्याम्बर-धरस् तप्ताऽङ्गद-विभूषणः ॥३०॥ [२५
श्रोणी-सूत्रेण महता काञ्चनेन[12] सुसं-वृतैः[13] ।
२५] अमृतोत्-पादने नद्धो[14] भुजंगेनेव[15] मन्दरः ॥३१॥[16] [२६

१. अ—मामनार्थां निरीक्षतः। २. आ—०शाद्धिरा०। रा म ल$_1$—०शाच्च रा०। ३. आ—भस्मसात् ॥ ४. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०पकर्त्तुं० । ५. फ—असंशयः । ६. च—नास्ति । ७. फ—त्वया परोक्षं रामस्य । अ—त्वयापवाह्य रामं तं । ब ल$_1$—अपवाह्य च तं रामं ॥ ८. अ—०यास्तु । ९. अ—०सेश्वरः । १०.ब म ल$_1$ ल$_2$—०कीं तामवै० ॥ ११.फ म—सिंहसत्वग० ॥ १२. फ अ—पांडुरेण। १३. आ अ—सुसंवृताः । फ—सुसंस्कृतः । १४. फ—बद्धो। १५. आ—पुंजगेनेव । १६. रा—नास्ति ।

वरुणाऽऽदित्य-वर्णाभ्यां[1] कुण्डलाभ्यां वि-भूषितः ।
N] रक्त-पल्लव-पुष्पाभ्याम् अ-शोकाभ्याम् इवाऽचलः॥३२॥[2] [२८
अवेक्षमाणो वैदेहीं कोप[3]-संरक्त-लोचनः ।[4]
२७] उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निश्-श्वसन् ॥३३॥ [३०
अ-नयेनाऽभिसं-युक्ताम्[5] अर्थ-हीनम्[6] अनु-व्रताम्[7] ।
२८] नाशयाम्य् अहम् अद्य त्वां सूर्यः संध्याम् इवौजसा ॥३४॥[३१
इत्य् उक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रु-रावणः[8] ।
२९] सं-दिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्[9] घोर-दर्शनाः ॥३५॥ [३२
एकाऽक्षीम् एकं[10]-कर्णां च कर्ण-प्रावरणाम् अपि ।
N] गो-कर्णां हस्ति-कर्णां च लंब-कर्णाम्[11] अ-कर्णिकाम् ३६॥[12] [३३
अति-मात्र-शिरो-ग्रीवां अति-मात्र-कुं[13]चोदरीम् ।
अति-मात्राऽऽस्य-नेत्रां च दीर्घ-जिह्वां खराऽऽननाम्[14] ।[15] [३५
N] अ-नासिकां सिंह-मुखीं गो-मुखीं[16] सूकराऽऽननाम्॥३७॥[३६पू
हयोष्ट्र-खर-वक्त्राश्[17] च राक्षसीर् घोर-दर्शनाः ।[18]
N] खड्ग-मुद्गर-शूलानि शोणिता[19]ऽऽक्तानि वि-भ्रतीः॥३८॥[20] [N

---

१. फ प्र—०र्णाभः । २. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । ३. म—क्रोधसं० । ४. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । ५. आ फ च रा—०संयुक्तं । ल$_2$—०भिसंपन्नां । अ—०संयुक्तोप्यर्थ० । ६. ल$_2$—०नाम् । ७. फ च रा—०नुव्रजन् । आ अ—०नुव्रते । ८. रा प्र ब म ल$_1$—०नुकर्षणः । ९. आ—राक्षसी घोर० । १०. फ अ—०क्षीं चैकक० । ल$_1$—०क्षमेकवर्णां । ११. रा प्र ब म ल$_1$—गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लंबकर्णीं । १२. ल$_2$ ब—नास्ति ॥ १३. आ रा प्र ब म ल$_1$—०ऽकृशोद० । १४. आ फ—०र्घजिह्वमखाननाम् । अ—०र्घजिह्वां गजाननाम् । १५. ल$_2$—नास्ति । १६. फ—व्याघ्रसूकरनासिकाम् । ब ल$_1$—गोमुखीमश्वमुखीं सूकराननाम् । १७. फ—०वक्त्रां च सुरामांसासवप्रियाम् । १८. ल$_2$—नास्ति । १९. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—शोभमानानि ॥ २०. अ—नास्ति ।

३०पू] नाना-प्रहरणोपेता नाना-रूप-गुणाऽन्विताः ।
३२उ] विचित्र-माल्याऽऽभरणा रक्त-माल्याऽनुलेपनाः ।[1]
३०उ] मांस-शोणित-दिग्धांऽगीर् मेदो-दिग्ध-कराऽऽ[2]ङ्गनाः॥३९[3]॥ [N
यथा मे[4]द्-वश-गा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।
३३] तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥४०॥ [N
प्रति-लोमाऽनु-लोमैश् च साम-दान-विभेदनैः ।
३४] आ-वर्त्तयत[5] वैदेहीं द[6]ण्डस्योद्यमनैर् अपि ॥४१॥ [N
इति प्रतिसमा-दिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।
३५] कोप-म[7]न्यु-परीताऽऽत्मा पर्य्[8]-अगच्छत् स जानकीम्॥४२॥[३८
उ[9]पाऽऽगम्य तं[10]तम् तूर्णं रा[10]क्षसी वा[11]क्य-शालिनी ।
३६] परि-ष्वज्य दश-ग्रीवम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥४३॥ [३९
मया क्रीड[12] महा-राज सीतया किं करिष्य[13]सि ।[४०पू
३७] अ-कामां कामयानस्य शरीरम् उप-तप्यते ॥४४॥
इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर् भवति शोभना ।[४२
३८] प्रीतिम् आहुस् तु विद्वांसः कामस्य फलम् उत्तमम्॥४५॥[14] [N

---

१. अ—नास्ति । २. आ—०ननाम् । ३. ल$_2$—नास्ति । ४. अ फ—मे वशगा । ५. फ—आतर्पयत । ६. रा प्र ब म ल$_1$—निर्बंधाद्दमनैर् । ल$_2$—शमनैर्दमनैरपि । ७. फ अ—काम० । ८. आ—पर्यपृच्छत्स । प्र म ल$_1$ ल$_2$—गर्जे-गर्जन्स । ब—गर्जे वार्जन्स । ९. फ प्र ब ल$_1$ अ—उप० । १०. प्र ब ल$_1$ म अ—ततः शीघ्रं राक्षसीं । ११. फ—त्ररमालिनी । प्र ब ल$_1$ म—०सीर्वाक्य० । अ—च ०सी सुमालिनीम् । १२. फ—रम । १३. अ—प्रयोजनम् । १४. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ अतः परमधिकः पाठः—म—विवर्णाया कृपणाया मानुष्यान्यमनस्कया । चलयौवनया राजन् सीतया किं करिष्यसि ॥ नूनमस्या महाबाहो न देवा भोगवर्तनम् । विदधुर्येन दौर्भाग्यान्न त्वामिच्छति जानकी ॥ देवगंधर्वकन्याश्च यक्षराक्षसकन्यकाः । अन्याश्चैव महाबाहो पौरुषेण त्वयार्जिता ॥ ताभिः क्रीड महाराज जहीमामल्पचेतसम् ।

एवम् उक्तस्[1] तया राजा स्मितं कृत्वा दशाऽऽननः ।[2] [४३पू
३९] तप्त-काञ्चन-वर्णाऽऽभं प्र-विवेश गृहं ततः ॥४७॥ [४४उ
वं.२९स.] देव-गंधर्व-कन्याश् च नाग-कन्याश्[3] च सर्व-शः ।
१] परि-वार्य दश-ग्रीवं[4] वि-विशुर्[5] भवनोत्तमम् ॥४८॥ [४५

स मैथिलीं धर्म-पराम् अव-स्थितां
प्र-वेपमानां प्रति[6]-भर्त्स्य दुःखिताम् ।
विहाय सीतां मदनेन मोहितः
N] स्वम् एव वेश्म प्र-विवेश रावणः ॥४९॥ [४६

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता[7]-रावण-संवादो
नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

---

१. आ—एवमुक्तस्तथा । २. वं—एवमुक्तो दशग्रीवः प्रियया सोऽनुरूपया । ३. आ—नागपत्न्यश्च । ४. $ल_2$—०ग्रीवो । ५. $ल_2$—विवेश । ६. फ प्र ब म $ल_1$ अ—परिभर्त्स्य । आ—प्ररिभर्त्स्य ॥ ७. राक्षसीसमादेशो ॥

इत्य्-उक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रु-रावणः[1] ।
N] सं-दिश्य च तथा[2] सर्वा राक्षसीर्[3] निर्-जगाम ह ॥१॥ [१
निष्-क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनर्[4] अन्तः-पुरं गते ।
२] राक्षस्यो भीम-रूपास् ताः सीतां समभि-दुद्रुवुः ॥२॥ [२
ततस् ताः सम्-उपाऽऽगम्य राक्षस्यः क्रोध-मूर्च्छिताः ।
N] परं परुषया वाचा वैदेहीम् इदम् अब्रुवन् ॥३॥ [३
पौलस्त्यानां वरिष्ठस्य रावणस्य महाऽऽत्मनः[5] ।
N] दश-ग्रीवस्य भार्या[6]त्वं सीते न बहु मन्यसे ॥४॥ [४
ततस् त्व् एक-जटा[7] नाम राक्षसी वाक्यम् अब्रवीत् ।
N] आ-मंत्र्य क्लिष्ट[8]-ताम्राऽक्षीं सीतां कर-तलोदरीम् ॥५॥ [५
प्रजा-पतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजा-पतिः ।
N] मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति वि-श्रुतः ॥६॥[9] [६
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर् मानसः सुतः[10] ।[11]
N] नाम्ना तु[12] वि-श्रवा[12] नाम प्रजा-पति-सम[13]ः प्रभुः ॥७॥ [७
तस्य पुत्रो विशालाऽक्षि रावणः शत्रु-रावणः । [८पू
N] पुष्पोत्कटा[14]याम् उत्पन्नश् चतुर्थः[14] प्र-पितामहात्[15] ॥८॥ [N

---

१. प्र—०कर्षण: । २. फ प्र ब ल$_1$ ल$_2$ श्र—त्तत: । ३. म—राक्षस्यो निजगाम ह ॥ ४. रा प्र ब म ल$_1$—रावणे शत्रुरावणे । ल$_2$—पुरन्दरपुरे शुभे । च—पुरन्दरपुरे गते ।५.रा—दुरात्मन: ।६. फ—भार्या तु॥७. प्र—०कजना नाम ।८. श्रा—क्लिष्टता०॥ ६. ल$_2$—नास्ति ॥ १०. ल$_1$—स्थित: । ११. ल$_2$—नास्ति । १२. फ—विश्रवसो नाम । १३. श्रा—०तिसुत:॥१४. फ च प्र ब म ल$_1$ल$_2$—पुष्पोत्क० । श्र—जात: पुष्पोत्कटायास्तु । ल$_1$—०श्चतुर्थात् । १५. ल$_2$—प्रपितामह: ।

सा तस्य रक्षोऽधिपतेर् भार्याऽर्थं किं न कल्पसे ।
N] मयोक्तां चारु-सर्वाऽङ्गि वाक्यं किं नाऽनु-मन्यसे ॥९॥ [८उ
ततो हरि-जटा नाम राक्षसी वाक्यम् अब्रवीत् ।
N] क्रोध-दीप्तेक्षणा क्रूरा मार्जार-सदृशेक्षणा ॥१०॥ [९
येन देवास् त्रयस्-त्रिंशद् देव-राजश् च निर्-जितः ।
N] तस्य राक्षस-सिंहस्य भार्याऽर्थं किं न कल्पसे ॥११॥ [१०
वीर्योत्-कृष्टस्य शूरस्य सं-ग्रामेष्व् अ-निवर्तिनः ।
N] बलिनो निस-युक्तस्य भार्याऽर्थं किं न कल्पसे ॥१२॥ [१२
प्रियां बहु-मतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महा-बलः ।
N] मंदोदरीं मनो-ज्ञां वै त्वाम् उपैति स रावणः ॥१३॥ [१३
समृद्धं स्त्री-सहस्रैश् च नाना-रत्नैश् च मैथिलि ।
N] अन्तः-पुरं समुत्-सृज्य त्वाम् उपैति स रावणः ॥१४॥ [१४
अ-सकृद् देवताः सार्धं यक्ष-गन्धर्व-दानवैः ।
N] निर्-जिताः समरे येन स ते मूलम् उपाऽऽगतः ॥१५॥ [१६
तस्य सर्व-समृद्धस्य रावणस्य महाऽऽत्मनः ।
N] किम्-अर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नाऽभि-मन्यसे ॥१६॥ [१७

---

१. फ अ—भार्यात्वं । २. च—०क्तं । ३. च—०पश्यसे । ४. रा प्र ब म ल$_1$—मैथिलीं । ल$_2$—सीताया । ५. म—०रसदृशानना । ६. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ ७ रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । ८. रा प्र ब म ल$_2$—सीते । ल$_1$—सीतां । ९. फ—भार्या भवितुमर्हसि । अ—भार्यात्वं नानुकल्पसे । १०. फ च ब म ल$_1$—वीर्योत्सिक्तस्य । ११. फ म—भार्यात्वं । १२. रा प्र ल$_2$ अ—नास्ति ॥ १३. च प्र ब म ल$_2$—०मतीं । १४. रा—राजा त्यक्त्वा भार्यां । १५. फ—मनोज्ञाङ्गीं ॥ १६. आ—समृद्धैः । १७. अ—०कृद्दैवतैः । १८. फ—०र्वराक्षसैः । अ—र्वदानवाः ॥ १९. फ—समिद्धस्य । २०. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—भार्यार्थं ॥

यद्-भयान् न तपेत् सूर्यो[1] भीतो यस्माच् च मारुतः ।
N] न वाति स्माऽऽयताऽपांऽगि[2] तस्मात् त्वं न बिभेषि किम् १७[१९
पुष्प-वृष्टिं वि-मुञ्चन्ति[3] भयाद् यस्य[4] महा-द्रुमाः ।
N] शैलाश् च[5] शुभ्र-पानीयं जलदाश् च यथेच्छया[6] ॥१८॥ [२०
तस्य नैर्ऋत[8]-राजस्य राज-राजस्य भामिनि[7] ।
N] किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्याऽर्थं रावणस्य ह ॥१९॥ [२१
एतत्[9] साधु मया देवि भाषितं साधु-भाषिणि ।
N] गृहाण पुष्पितं वाक्यं मा भूत् ते मनसि[10] व्यथा॥२०॥ [२२
समर-शिरसि यस्य त्रस्त-विध्वस्त-चेताः
पितृ-पतिर् अपि तूर्णं प्राक्[11] पलाऽऽयिष्ट युक्तः ।
विजित-सकल-लोकं रावणं तं महेन्द्रं[12]
N] किम् इति न बहु-मानाद् आश्रयस्य्[13] उत्तमाऽङ्गे(?ङ्गि)।२१[N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता-प्रबोधनं[14]
नामाऽष्टादशः[15] सर्गः ॥ १८ ॥

१. फ अ—०याम्र तपस्यर्को । रा ल२—यद्भयात्तपते सूर्यो । २. फ—०तापांगे ॥ ३. फ—प्रमु० । ब—न मु० । ४. अ—यस्मान्महाद्रुमाः । ५. फ—सुभ्र पाणीयं । ब—सुभ्राच्च पा०। म ल१ ल२—सुभ्राश्च पा०। अ—शुभ० । ६. आ ब—०च्छतः ॥ ७. फ—०भाविनि । ८. फ रा—त्रै ॥ ९. फ—सा त्वमेतद्वचो । अ—सार्थकं मद्वचो । १०. फ—भून्मनसि ते ॥ ११. रा—प्रापलायिष्ट । १२. आ—मदोत्थं । ब म ल१ ल२—महेच्छं । अ—महीशं । १३. फ—०यस्यानतांगि ॥ १४. अ—राक्षसीतर्जनो सर्गः । फ—रावण-सीतावाक्यं । रा—सीता प्रबोधो । १५. ल१—विंशतिः सर्गः ॥

[वं—२५]= [एकोनविंशः सर्गः] =[दा—२४]

ततः सीतां समस्तास् ता राक्षस्यो वि-कृताऽऽननाः ।
३] परुषं परुषाऽनू-अर्हाम् ऊचुस् तां वाक्यम् अ-प्रियम्[1]॥१॥ [१
४पू] किं त्वम् अन्तः-पुरे सीते सर्व-भूत-मनो-हरे ।
N] चारु-रत्न-समाकीर्णे ने[2] वि-ध्वससि[2] मैथिलि ॥२॥ [N
४उ] महा[3]ऽर्ह-शयनोपेते न वासं[3] बहु मन्यसे । [२उ
५उ] प्रसा-हर मनो रामान् न त्वं जातु[4] गमिष्यसि ॥३॥ [३उ
६पू] किं त्वम् आ-वसथे रम्ये दिव्य[5]-काम-मनो-रमे[5] ।
N] चारु-रत्न-समाकीर्णे न वासं बहु मन्यसे ॥४[6]॥ [N
येन लोकास् त्रयः सर्वे सुर-राजश् च निर्-जितः ।
७] तस्य नैर्ऋत-राजस्य भार्या[7]ऽर्थं किं न कल्पसे ॥५॥ [N
मानुषी मानुषं कान्तं[8] रामम्[9] इच्छसि शोभने ।
८] राज्याद्[10] भ्रष्टम्[10] अ-सिद्धाऽर्थं वि-क्लवं[11] तम्[11] अ-निन्दिते॥६॥[12] [५
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्म-निभेक्षणा ।
९] नेत्राभ्यां वारि-पूर्णाभ्याम् इदं वचनम् अब्रवीत्॥७॥ [६
यद् इदं लोक-विद्विष्टम् उदा-हरथ सं-गताः ।
१०] नैतन् मनसि मे[13] वाक्यं[13] किल्बिषं[14] संप्र-तिष्ठते ॥८॥ [७

१. रा—अब्रवीत् ॥ २. फ च—नेच्छसि त्वं हि ॥ ३. फ—मानुषी मानुषस्यैव पतिस्त्वं । ४. फ च रा ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—रामं ॥ ५. $ल_1$—दिवि कामो मनोहरे ॥ अ—नित्यं कामं म० । ६. फ—नास्ति ॥ ७. फ च अ—भार्यात्वं ॥ ८. फ अ—गन्तुं । ९. प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—कान्तम् । १०. फ—राजभ्रष्टम् । प्र ब म $ल_1$—राष्ट्राद्भ्रष्टम् । ११. फ—वैक्लव्यं त्वम् । १२. $ल_2$—नास्ति ॥ १३. फ प्र ब म $ल_1$—वाक्यं मे । १४. प्र ब म $ल_1$—कलुषं ॥

न मानुषी[1] राक्षसस्य भार्या भवितुम्[2] अर्हति ।
N] कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥९॥ [८
दीनो वा राज्य[3]-हीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । [९पू
११] राजा[4] गुरुर् महा-तेजाः सर्वस्या[5]ऽनु-मतो यथा ।
न स[6] शक्यः परि-त्यक्तुं मम वै[7] दैवतं पतिः ॥१०॥ [N
१२] सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोध-मूर्च्छिताः ।
भर्त्सयन्ति स्म परुषैर् वाक्यै रावण-चोदिताः[8] ॥११॥ [१३
१३] अथ[9] लीनस्[10] तु तद् वाक्यं हनूमान्[11] शिंशिपा-द्रुमे ।
सीतां सं-तर्जयन्तीनां राक्षसीनाम् उपाऽशृणोत् ॥१२॥ [१४
१४] ताम् अति-क्रम्य सं-रब्धा[12] वेपमानास् ततस् ततः ।
भृशं सं-लिलिहुश् चोष्ठान्[13] प्र-लम्ब-दशन-च्छदान्[14] ॥१३॥ [१५
१५] ऊचुश्[15] चैनां समा-रब्धाः[16] प्र-गृह्याऽसि-परश्वधान्[17] ।
नेयम् अर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाऽधिपम् ॥१४॥ [१६
१६] सा भर्त्स्यमाना[18] भीमाभी राक्षसीभिर् वराऽऽनना ।

१. आ—नामानुषी । २. ल$_1$—रक्षितुम् ॥ ३. ल$_2$—राष्ट्रही०। अ—राष्ट्रभ्रष्टो । ४. फ—यज्ञो । ५. फ—०स्यासुम० । ६. फ अ—शक्यः स प० । ७. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—ममैवं ॥ ८. आ फ—रावणचोदितैः ॥ ९. फ ल$_2$ अ—अवली० । १०. फ—निर्वाक्यं । ११. आ—०मां शिंसिपाद्रु० । फ—०मांश्छिशिपा० । ल$_2$—०मान् शिंशपाद्रु० ॥ १२. आ—संरुद्धां । १३. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०हुर्जिह्वां । १४. फ च रा प्र ब म ल$_1$—०नच्छदाः । ल$_2$ अ—०नच्छदां ॥ १५. आ—जघ्नुश् । १६. फ—०मारब्धं । रा प्र म ब ल$_1$ ल$_2$ अ—सुसंरब्धाः ॥ १७. प्र म ल$_2$ अ—०ह्याशुप० । ब—०ह्याश्वप० । ल$_1$—परिगृह्य प० । ब—भिन्नाः—०सिपरश्वधान् ॥ १८. ल$_2$—०र्त्स्यंते न भीमाक्षी ।

स-वाष्पम् उप-सर्प्पन्ती[1] शिंशिपां[2] समुपाऽऽगमत्[3] ॥१५॥ [१७

१७] ततस्[4] तां शिंशिपां[5] सीता राक्षसीभिः समा-वृता[6] ।

अभि-गम्य विशालाऽक्षी तस्थौ शोक-परिप्लुता ॥१६॥ [१८

१८] तां कृशां दीन-वदनां मलिन-क्लिष्ट[7]-वाससम् ।

भर्त्सयाञ्चक्रिरे भीमा राक्षस्यस् ताः समन्ततः ॥१७॥ [१९

१९] ततस् तु वि-नता[8] नाम राक्षसी भीम-निःस्वना[9] ।

अब्रवीत् कुपिता क्रूरा कराला निर्-णतोदरी[10] ॥१८॥ २०

२०] सीते पर्याप्तम् एतावद् भर्त्तुश्[11] चित्तं प्र-दर्शितम् ।

सर्वत्राऽति-कृतं[12] भद्रे व्यसनायोप-कल्पते ॥१९॥ [२१

२१] परि-तुष्टाऽस्मि भद्रं ते कर्तव्यं मानुषं कृतम्[13] ।

ममाऽपि वचनं[14] पथ्यं ब्रुवन्त्याः[15] कुरु[16] मैथिलि ॥२०॥ [२२

२२] रावणं भज भर्त्तारं भर्त्तारं सर्व-रक्षसाम् ।

वि-क्रान्तं रूप-सम्पन्नं सुरेशम् इव वासवम् ॥२१॥ [२३

२३] दक्षिणं त्याग-शीलं च सर्वस्य प्रिय-वादिनम् । [२४

मानुषं कृपणं रामं[17] त्यक्त्वा[17] रावणम् आश्रय ॥२२॥

---

१. म ल$_1$—०ष्पमुखपर्यन्ता । ल$_2$—सवाष्पे मुखपर्यन्ता । २. आ फ ब अ च रा प्र—सिंसिपां । म—शिंशुपां । ल$_2$—शिंशपां । ३. रा प्र म ल$_1$—सा समागमत् । फ च—समुपागताम् ॥ ४. आ—ततस्तु । अ—तां तदा । ५. ल$_2$ अ—शिंशपां । ६. आ फ च ल$_2$—समावृताम् । ७. फ च—०नकृष्णवा० । रा प्र ब म ल$_1$—०नक्लिन्नवा० ॥ ८. प्र—वनिता । ९. फ रा—०मविक्रमा । अ—०मदर्शना । १०. आ—निर्नतो० । रा प्र ब ल$_2$—निम्नतो० । म ल$_1$—निम्नितो० ॥ ११. फ अ—भर्तृस्नेहं प्र०। प्र च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—भर्तुश्चिंता प्रदर्शिता । १२. फ—०आविष्कृतं । अ—०आप्यकृतं ॥ १३. आ—प्रति । १४. फ च रा अ—च वचः । १५. आ—ब्रुवंत्यां । अ—ध्रुवं प्रकुरु ॥ १६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—कुरु ॥ १७. अ—त्यक्त्वा सीते रा० ।

२४] दिव्याऽङ्ग-रागा वैदेहि दिव्य-भूषण-भूषिता ।[२५
अद्य-प्रभृति सर्वेषां लोकानाम् ईश्वरी भव ॥२३॥
२५] अग्नेः स्वाहा यथा पत्नी शची चेन्द्रस्य शोभते[1] ।[२६
२६पू] उमा देवी च रुद्रस्य सन्ध्या पूष्णो वि-राजते ॥२४॥ [N
२७उ] एवं त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव पत्नी वराऽऽनने[2] ।[3][N
२८पू] किं ते रामेण वैदेहि मानुषेण गताऽऽयुषा ॥२५॥
एतद् उक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ।
२९] अस्मिन् मुहूर्त्ते सर्वास् त्वां भक्षयाम[4] न संशयः॥२६॥ [२७
अन्या तु वि-कटा नाम राक्षसी क्रोध-मूर्च्छिता ।
३०] अब्रवीद् वचनं सीतां मुष्टिम् उद्यम्य तर्जनीम्[5]॥२७॥ [२८
बहून्य् अ-प्रति-रूपाणि वचनानि सहाम[6] ते ।
३१] अनु-क्रोशान् मृदुत्वाच् च स्नेहाच्[7] च तव मैथिलि॥२८॥ [२९
तव हेतोर् विशालाऽक्षी सर्वाः क्लिश्यामहे यतः ।
३२] इच्छ वा रावणं सीते किं चिरेण[8] म्रियस्व[9] वा ॥२९॥ N
ततो [10]हय-मुखी नाम लम्बमान-पयोधरा ।
३४] अब्रवीत् कुपिता दीना दीप्ताऽऽस्या दीप्त-लोचना[11]॥३०॥[N
अनु-नीता त्वम् अस्माभिश् चिरं सान्त्वेन[12] मैथिलि ।[N
३५] न च नः कुरुषे वाक्यं हितं काल उप-स्थिते ॥३१॥ [३०
आ-नीताऽसि समुद्रस्य पारं मर्त्त्य-दुरा-सदम् ।

---

१. प्र ब म ल१ ल२–राजते । २. आ फ च प्र ब ल१ ल२ अ–वरानने ॥ ३. रा–नास्ति ॥ ४. फ–भक्षयेयुर्न ॥ अ–भक्षयामो । ५. फ–गर्जती । रा प्र ब म ल१ ल२ अ–तर्जती ॥ ६. आ फ अ–सहामि । ७. फ अ–ललन्त्यास्तव ॥ ८. फ अ–चिरम् । ९. आ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–प्रियंवदे ॥ १०. ब ल१ ल२–हर्षमु० । ११. फ अ–दीप्तमूर्द्धजा ॥ १२. आ फ च रा प्र ब म ल१–शान्त्वेन ॥

३६] रावणाऽन्तः-पुरं[1] घोरं प्र-विष्टा चाऽसि मैथिलि ॥३२॥ [३१
३७उ] रावणाऽन्तः-पुरे रुद्धाम्[2] अस्माभिश् च सु-रक्षिताम्[3] ।[4]
न त्वां शक्तः परि-त्रातुम्[5] अपि साक्षात् पुरन्दरः ॥३३॥ [३२
३८] कुरुष्व हित-वादिन्या वचनं मम मैथिलि ।
N] तुल्यम्[6] अश्रु-प्रपातेन त्यज शोकम् अन्-अर्थकम् ॥३४॥ [३३
भज[7] प्रीतिं प्र-हर्षं च त्यजैतां नित्य-दीनताम्[8] ।
३९] सा त्वं राक्षस-राजेन सह क्रीड यथा-सुखम् ॥३५॥ [३४
जानासि[9] च[10] यथा भीरु स्त्रीणां यौवनम् अ-ध्रुवम् ।
४०] यावत्[11] तन् न व्यति-क्रान्तं तावत् सुखम् अवाऽऽप्नुहि॥३६॥ [३५
उद्यानानि च सर्वाणि पर्वतोप-वनानि च ।
४१] सह राक्षस-राजेन चर[12] त्वं मदिरेक्षणे ॥३७॥ [३६
स्त्री-सहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ।
४२] रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्व-रक्षसाम् ॥३८॥ [३७
स्त्री-दुःखं स्त्री वि-जानीते[13] तेनाऽर्थं प्र-ब्रवीमि[13] ते ।
N] स्त्रीणां[14] स्त्रियो[14] गतिर् यस्मात्[15] तेन त्वां प्र-ब्रवीम्य् अहम्[15]॥३९॥ [N
उत्-पाट्य च[16] ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ।

---

१. आ फ अ–रावणस्य गृहे । २. आ–रुद्धा अ० । ३. आ ष–सुरक्षिता । ४. प्र–अत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत्पाठो नास्ति । ५. फ ष $ल_2$ अ–०रित्रातुं साक्षादपि । ६. अ–अलमश्रुप्र० ॥ ७. आ–भद्र प्रीतिं । अ–भज कामं । ८. अ–नित्यदैन्यताम् ॥ ९. रा–जानामि । १०. फ ष म–हि । अ–स्वयथा । ११. आ–यावन्नाद्य व्य० । $ल_2$–यावन्न तु व्य० । अ–यावन्न तदतिक्रामेत् ॥ १२. रा ब म $ल_1$ $ल_2$–भज ॥ १३. फ–विजानाति तेनात्यर्थं प्रवीमि । १४. $ल_2$–स्त्रियः स्त्रीणां । १५. फ–गतिर्यतस्तेन त्वां प्रार्थयामहे ॥ १६. फ च रा–वा ते । ब म $ल_1$ $ल_2$ अ–ते वा ॥

४३] यदि मे[1] व्या-हृतं वाक्यं यथावन् न करिष्यसि ॥४०॥[३८
ततश् चण्डोदरी[2] नाम राक्षसी क्रूर-दर्शना[3] ।
४४] भ्रामयन्ती महा-शूलं वचनं चेदम् अब्रवीत्[4] ॥४१॥ [३९
इमां हरिण-लोलाऽक्षीं त्रासोत्कम्पि[5]-पयोधराम् ।
४५] रावणेन[6] हृतां दृष्ट्वा दोहदो मे महान् अभूत् ॥४२॥ [४०
यद् यकृत्-पिण्डं[7] च हृद(?दु)यं[8] रुधिरं च स-बन्धनम् ।
४६] अन्त्राण्य् अस्याः[9] शिरश् चैव खादेयम् इति मे मतिः॥४३॥[४१
ततस् तु प्र-घसा[10] नाम राक्षसी वाक्यम् अब्रवीत् ।
४७] कण्ठम् अस्या नृ-शंसायाः पीडयामि[11] किम् एतया ॥४४॥[४२
नि-वेद्यतां[12] ततो राज्ञे मानुषी[13]ऽयं मृतेति ह[14] ।
N] अत्र[15] कश्चिन् न सं-देहः खादतेत्य्[16] एव वक्ष्यति ॥४५॥ [४३
दृष्ट्वा ह्य् एतां निर्-उच्छ्वासां वैवस्वत-गतिं गताम् ।
४८] भक्ष्यताम्[17] इति[18] मन्वानो[19] रावणो ह्य् अभि-धास्यति ।[19] [N
वि-शस्यैतां ततः सर्वाः शमी[20]-कुरुत लेश[21]-तः ॥४६॥[22][४४उ

---

१. फ—यदिमं व्या० । २. फ म—चन्द्रोदरी । च—छंदोदरी । रा—मंदोदरी । ब ल$_{1}$ ल$_{2}$—छतोदरी । ३. फ—क्रूरनिस्वना । रा—घोरद० । म—क्रोधमूर्छिता । ४. फ—महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् । अ—महाशूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५. ब—त्रासोत्कर्णप० । ६. ल$_{1}$—राक्षसेन ॥ ७. आ—यद्यत्पिंडं च । रा म ल$_{1}$ ल$_{2}$—सकृच्चित्तं च । प्र च ब—यकृत् पित्तं च । ८. फ अ—क्रोडं च हृदयं । ९. आ—अंत्राणास्याः ॥ १०. आ—तपसा । फ—प्रघसा । रा—प्रवसा । अ—प्रथमा । ११. आ—पाटयामि ॥ १२. ब ल$_{1}$—०यते । १३. म—०षी सा । १४. फ च—च । रा ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$—हि । १५. ल$_{2}$—अथ । १६. आ—पावतेत्येव वक्ष्यथः ॥ १७. फ—भर्त्स्यमानां हि । च रा ल$_{1}$ ल$_{2}$—भजतामिति । १८. म—सर्वा नो । १९. अ—नास्ति । २०. ब म ल$_{2}$—मांसं कु० । २१. फ—भागशः ॥ २२. ल$_{1}$ ल$_{2}$—नास्ति ॥

ततस् त्व् अयो-मुखी नाम राक्षसी वाक्यम् अब्रवीत् । [N
४९] वि-[2]भजाम स[3]माम् ऐनां वि-वादो मे न रोचते ।
N] पेयम् आ-नीयतां क्षिप्रं माल्यं च वि-विधं बहु ॥४७॥[4] [४९
ततः शूर्प-[5]णखा नाम राक्षसी वाक्यम् अब्रवीत् ।[4]
५०] अयो-[6]मुख्या यद् एवोक्तं ममाऽप्य् एतद् वि-वक्षितम् ॥४८॥ [४६
सुराम् आ-नी[7]यतां क्षिप्रं सर्व-शोक-विनाशिनीम् ।
५१] मानुषं मांसम् [8]आदाय नृ[9]त्यामोऽथ नि-कुम्भि[10]लाम् । [४७
५२उ] तस्माद् एताम् अव-ष्ट[11]भ्य भक्षाम सहिता वयम् ॥४९॥
एवं सं-[12]भर्त्स्यमाना सा सीता सुर-सुतोपमा ।
५३] राक्षसीभिः सु-घोराभिर् धैर्यं त्यक्त्वा रुरोद ह ॥५०॥ [४८
अत्युत्-कटाभिर् अ-सकृत् परि-भर्त्स्यमाना[13]
सा राक्षसीभिर् अ-सितोत्पल-पल्लवाऽक्षी ।
नि-[14]श्वास-धूमम् अकरोन् मृग-लाञ्छनस्य
N] तुल्यं मुखं य[15]द् अधिकं तत एव चाऽभू[16]त् ॥५१॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि सीता-वर्णनं[17]
नामैकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

१. फ-स्वधोमु० । च-स्वजोमु० ॥ २. आ-विभजामः । ल१-त्रुटितः पाठः । ३. आ-समालेशाद्विवा० । रा ब म ल२-ह लेशेन वि० । ४. ल१-नास्ति ॥ ५. फ ब च रा म-सूर्पनखा । ६. फ-अधोमु० । च-अजमु० ॥ ७. च रा ब ल२-आनयत । ८. फ अ-आसाद्य । ९. ब-तृप्यामोऽथ । १०. आ-निकुस्तिलाम् । च-निकुन्तले । रा प्र ब म ल१-यथासुखम् । ११. फ-अवष्टंभां खादाम । ब म ल२-०भ्य भक्ष्याम । अ-०भ्य खादामः ॥ १२. फ-संतर्ज्यमा० ॥ १३. फ अ-इत्युत्कटाभिः परिभर्त्स्यमाना । १४. आ-निस्वासधू० । १५. ल२-तदधिकं । १६. फ अ-वाभूत् ॥ १७. फ-राक्षसीविभीषणवाक्यं ना० । ब ल१ ल२ अ-नास्ति ॥

अथ तासु वदन्तीषु[1] परुषं दारुणं वचः[2] ।
N] राक्षसीष्व् अत्यु[3]-असौम्यासु[3] रुरोद जनकाऽऽत्म-जा॥१॥[4] [१
सा[5] स्नापयन्ती[5] वि-पुलौ स्तनौ नेत्र-जल-स्रवैः[6] ।
N] चिन्तयन्ती न शोकस्य तदा[7]ऽन्तम् अधि-गच्छति[7] ॥२॥ [७
सर्वोपायैर्[8] उपा[8]ऽऽक्रम्य सीतां ता रावण[9]-स्त्रियः ।
N] तूष्णीं बभूवुर् युगपत् कृत्वाऽऽज्ञां भर्तुर् आ-हृताः॥३॥[10] [N
सा वेपमाना सततं प्र-वाते कदली यथा ।[11]
१] राक्षसीभ्यो भयं[12]-त्रस्ता[12] वि-वर्ण-वदनाऽभवत् ॥४॥ [८
तस्याः[13] सा[13] कम्पमानाया दीर्घा सुवि-पुला[14]ऽसिता ।
२] कम्पिता[15] रुचिरा वेणी सर्पन्ती[15] भुजगी यथा ॥५॥[16] [९
एवम् उक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर् मनस्विनी ।[17]
३] उवाच परम-त्रस्ता बाष्प-गद्गदया गिरा ॥६॥ [२
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुम् अर्हति ।

---

१. रा ब ल₁–इति तासु व०। अ–तथा तासां वदंतीनां । म–अथ तासां वदंतीनां । २. फ अ–बहु । ३. फ च अ–०सीष्वत्यसौम्या सा । रा ब म ल₁ ल₂–०सीष्वतिघोरा सा । ४. प्र–अतः श्लोकादारभ्य "निरुद्धां रावणेनेह" इत्यादिश्लोकपर्यन्तं पाठो नास्ति ॥ ५. ल₁–संस्ना० । अ–तौ स्ना० । ६. अ–०लस्रवे । ७. रा ब म ल₁–पारं चानधिग० । ल₂–पारमनधिग० ॥ ८. फ रा ब म ल₁ ल₂–०यैरुपक्रम्य । ९. म–राक्षसस्त्रियः । १०. अ–नास्ति ॥ ११. फ ब–नास्ति । १२. म–भयात्त्रस्ता ॥ १३. अ–तस्याश्च । १४. ब–सुविमला० । १५. आ- कम्पन्त्या कम्पिती वेणीं कम्पन्तीं । फ अ–ददृशे कम्पिता वेणीं सर्पन्ती । १६. अतः परमधिकः पाठः—फ-सा वेपमाना ददृशे प्रवाते कदली यथा ॥ १७. च रा ब म ल₁ ल₂–राक्षसीनां विरूपाणां श्रुत्वा वाचः सुदारुणाः ॥

४] कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥७॥ [३

५पू] नि-[1]श्वसन्त्य् अति-दुःखाऽऽर्त्ता भयोप-[2]हत-चेतना । [१०पू

[3]हा रामेति [4]च दुःखाऽऽर्त्ता पुनर् हा लक्ष्मणेति च ।

११] हा [5]श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रे ममेति च ॥८॥ [११

१२पू] एषाऽल्प-पुण्या कृपणा वि-[6]नश्यामि यथाऽ[7]यथम् । [१४पू

५उ] [8]आर्त्ता व्य्-असृजद् अश्रूणि [9]मैथिली वि-ललाप च ॥९॥

लोक-प्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदा-हृतः ।

६] अ-काले दुर्-लभो मृत्युः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥१०॥ [१२

[10]यच् चाऽहम् आभिः [11]क्रूराभी राक्षसीभिर् इहाऽर्दिता ।

७] जीवामि [12]पति-हीना तु मुहूर्त्तम् अपि दुःखिता ॥११॥ [१३

सा राक्षसी-मध्य-[13]गता सीता सुर-सुतोपमा ।

८] न शर्म लेभे दुःखाऽऽर्त्ता रावणेन च [14]तर्जिता ॥१२॥ [४

[15]प्राऽवेपताऽधिकं सीता स्व-[16]गात्रम् इव चाऽविशत् ।

९] वने यूथ-परिभ्रष्टा मृगी [17]कौकैर् इवाऽर्दिता ॥१३॥[18] [५

सा त्व् अ-शोकस्य वि-पुलां शाखाम् आ-लम्ब्य पुष्पिताम् ।

१०] चिन्तयामास शोकेन भर्त्तारं गत-मानसा ॥१४॥ [६

---

१. आ फ च प्र अ—विश्वस० । आ फ—०पहतचे० । ३. फ च ब म ल१ ल२—हा हा रामेति । ४. अ—शोकार्त्ता । ५. आ—स्वसुः म० । फ च रा—श्वश्रु म० । म—श्वश्रूर्मम । अ—श्वश्रु माम कौ० ॥ ६. अ—विनंक्ष्या० । ७. फ म—यथातथम् । अ—यैथा तथा । ८. रा ब म ल१—एवं । ९. अ—मिथिली विवशा सती । १०. आ फ च रा ब म ल१ ल२—यश्चाह० ११. अ—क्रूराभि रा०। १२. फ च रा ब म ल१ ल२ अ—पतिना हीना । १३. अ—०सी मध्यगंता । १४. फ—निर्जिता ॥ १५. अ—प्रवेपिता० १६. अ—गात्राण्येव चा० । १७. अ—०गी गोमायुनार्दिता । १८. रा ब ल१ ल२—नास्ति ॥

१२उ] समुद्र[1]-मध्ये नौः पूर्णा वायु-वेगैर् इवाऽऽहता । [१४उ
भर्त्तारं तम्[2] अ-पश्यन्ती राक्षसी-वशम्[3] आ-गता ।
१३] सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयैर् इव[4]ाऽऽप्लुतम् ॥१५॥ [१५
तं[5] पद्म-दल-पत्राऽक्षं सिंह-विक्रान्त-गामिनम्[6] ।
१४] धन्याः पश्यन्ति तं[7] रामं कृत-ज्ञं प्रिय-दर्शनम्[8] ॥१६॥ [१६
सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदिताऽऽत्मना ।
१५] तीक्ष्णं विषम् इवाऽऽस्वाद्यं[9] दुर्-लभं मम जीवितम् ॥१७॥ [१७
कीदृशं तु मया पापं [10]पूर्वं देहाऽन्तरे कृतम् ।
१६] यद् इयं प्राऽऽप्यतेऽवस्था मया घोरा सु-दारुणा ॥१८॥ [१८
जीवितं[11] त्यक्तुम् इच्छामि शोकेन महताऽऽयुता[12] ।
१७] राक्षसी-रक्षितत्वाच् च कामो नाऽवाऽऽप्यते मया[13] ॥१९॥ [१९
१८पू] धिग् अस्तु खलु मानुष्यं धिग् अस्तु परैर्[14]-वश्यताम् । [२०पू
N] राक्षसी वशम् आ-पन्ना[15] भर्त्स्यमाना सु-दारुणम्[16] ॥२०॥ [N
१८उ] न शक्यं[17] यत् [18]परि-त्यक्तुं स्व-च्छन्देनाऽऽत्म-जीवितम् । [२०उ
यस्माद् अ-पौरर् दुःखैर् मां प्राप्तां नयति नो[19]ऽन्तकः ॥२१॥

---

१. म—मध्ये समुद्रं । २. रा ब म ल$_1$—स्वमप० । ३. आ—०सीवसमागता । ४. अ—इवाप्लुतीं ॥ ५. रा ब म ल$_1$—सुपद्मदलप० । ल$_2$—सपद्मदलरूपाक्षं । अ—पद्मदलरक्ताक्षं । ६. आ—०न्तविक्रमम् । ७. फ अ—वै । ८. फ अ—प्रियवादिनाम् ॥ ९. आ फ च रा अ—इवासाद्य । १०. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—पूर्वदेहा० ॥ ११. अ—०तुं । १२. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०तावृता । १३. रा ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ १४. अ—परिव० । १५. म ल$_1$ ल$_2$—आपन्नं भर्त्स्यमानं । १६. रा ब अ—भिन्नाः-सुदारुणा । असंगत इवात्रायं श्लोकार्धः । तु० उपरि २५ शः श्लो० ॥ १७. आ—शक्या । १८. आ—पतित्य० । अ—परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जी० ॥ १९. फ—चान्तकः ॥

१९] प्र-सक्ता[1]सु-मुखी[2]ऽत्य्-एवं रुदती[3] जनकाऽऽत्म-जा[4]। [दा२६स०
अधो-मुखी वि-लपितुं बाला समुप-चक्रमे ॥२२॥ [१
२०] उन्[4]-मत्तेव प्र-मत्तेव भ्रान्त-चित्तेव भामिनी ।
उपाऽऽवृत्ता किशोरी[4]ऽवं व्य्-अचेष्टत[5] मही-तले ॥२३॥ [२
२१] राघवस्य प्र-मत्तस्य रक्षसा[6] काम-रूपिणा[6] ।
रावणेन प्र-मथ्याऽहं क्रोशन्त्य् अप-ह(?हृ)ता बलात्॥२४॥ [३
२२] राक्षसी-वशम् आ-पन्ना भर्त्स्यमाना सु-दारुणम् ।
वि-चिन्तयामि[8] दुःखाऽऽर्त्ता नाऽहं शक्यामि[9] जीवितुम्॥२५॥[10] [४
२३] न हि मे जीवितेनाऽर्थो[11] नैवाऽर्थैर् न[11] वि-भूषणैः ।[12]
वसन्त्या[13] रक्षसां मध्ये विना रामं महा-रथम् ॥२६॥ [५
२४] धिङ्[14] माम् अन्-आर्याम् अ-सतीं याऽहं तेन विना-कृता।
येन[15] मुहूर्त्तम् अपीऽच्छामि[15] जीवितुं पाप-जीविकाम्[16]॥२७॥[७
२५] जीविते नास्ति मे श्रद्धा सुखे वा तं विना प्रियम् ।[17]
भर्त्तारं सागराऽन्ताया वसुधायाः प्रियं-वदम्॥२८॥ [18][८

१. अ—प्राशक्ता । रा ब ल$_1$ ल$_2$—क्तासुमु० । २. फ म—अवन्ती जन० । अ—०ती जनकात्मजां ॥ ३. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$—रुदंती च । ४. आ—०री च । ५. रा—व्यवेष्टत ॥ ६. अ—रक्षिसा कामरूपिणी ॥ ७. आ प्र अ—नास्ति । ८. फ च रा ब म ल$_1$ ल$_2$—व्यचिन्त० । ९. च—शक्नोमि । १०. आ प्र—नास्ति ॥ ११. अ—न वार्थो मे । १२. रा ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । १३. रा ब म ल$_1$ ल$_2$—वसंती ॥ १४. अ—दग्धामनार्यामसती । १५. फ—मुहूर्तमपि चेच्छामि । अ—या मुहूर्तमपी०। १६. अ—पापजीवितम् । १७. फ—नास्ति मे जीवितेन सुखं तं विना प्रियम् । अ—नास्ति मे जीवितेनार्थो सुखे वा तं विना प्रियम् । १८. ल$_1$—नास्ति ॥

२६] छिद्यतां[1] भक्ष्यतां[2] वाऽपि शरीरं वि-सृजाम्य् अहम् ।[3]
मा[4] चिरं वि-विधं दुःखं सहेयं प्रिय-वर्जिता ॥२९॥ [९

२७] चरणेनाऽपि सव्येन न स्पृशेयं निशा-चरम् ।
किं पुना रावणं नीचं[5] कामयेयं वि-गर्हितम् ॥३०॥ [१०

२८] प्रत्या-ख्यातं[6] न जानीते आत्मानं[7] नाऽऽत्मनः कुलम् ।
यो नृशंस-प्रभावोऽयं[8] मां धर्षयितुम् इच्छति ॥३१॥ [११

२९] छिन्ना भिन्ना वि-भक्ता वा दीप्ते वोऽग्नौ[9] प्र-वेशिता[10] ।
रावणं नोप[11]-तिष्ठेऽहं किं वि-लापेन[12] वा चिरम्[13] ॥३२॥ [१२

३०] ख्यात-प्रज्ञः[14] कृत-ज्ञश् च साऽनुक्रोशश् च राघवः ।
साम्प्रतं निरनु-क्रोशः शङ्के मद्-भाग्य-संक्षयात् ॥३३॥ [१३

३१] राक्षसानां जन-स्थाने सहस्राणि चतुर्दश ।
३२पू] येनैकेन निरस्तानि स मां नाऽभ्यव-पद्यते ॥३४॥ [१४
३३उ] वि-राधो दण्डकाऽरण्ये येन राक्षस-पुङ्गवः ।[20]
३४पू] शरेणैकेन नि-हतः स मां नोऽभ्यव-पद्यते[22] ॥३५॥ [१६
कामं मध्ये समुद्रस्य लंकेयं दुष्प्र-धर्षणा ।
N] न तु राघव-बाणानाम् अ-प्रा[23]ऽऽप्याम् उप-धारये ॥३६॥ [१७

---

१. फ–०न्ग्रतां । २. आ–भक्षतां ३. ल१–नास्ति । ४ रा ब म ल२ दारुणैरीरितं । ल१–दारुणं नेदृशं । अ–अचिरं न चिरं ॥ ५. फ अ–रावणं किं । पुनर्नीचं ॥६. आ–प्रत्याख्यातो स । ७. अ–नात्मानं । ८. रा–०भावस्त्वान्मांध०। फ–प्रधर्षयितुमिच्छ० ॥ ९. ब म ल१–०सेम्नौ वा । १०. फअ–प्रदीपिता । ११. अ–रोपतिष्ठेय । १२. फ अ–प्रलापेन । १३. आ फ च रा ब ल१ ल२ अ–वाश्चिरम् ॥ १४. अ–यो गुणज्ञः कृ० । १५. फ–संवृतो । अ–संजातो । १६. अ–भावसं० १७.–अ सहस्राणि जनस्थाने । १८. फ–मामभ्युपप० । १९. ल२–नास्ति । २०. ल२ अ–नास्ति । २१. अ–नाभ्युपप० । २२. अ–निरुद्धा रावणेनाहं मन्दवीर्येण वीर्यवान् ॥ २३. फ–अप्राप्येस्यवधा० । रा अ–अप्राप्येस्युपधा० ॥

किं[1] नु तत् कारणं येन रामो दृढ-पराक्रमः ।
N] रक्षसाऽप-हृतां भार्याम् इष्टां नाऽभ्येव-पद्यते[2] ॥३७॥ [१८
३२उ] इह-स्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मण-पूर्वजः ।
३३पू] जानन्[3] नहि स[3] तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति[4] ॥३८॥ [१९
३४उ] हृतेति योऽपि गत्वा मां राघवाय नि-वेदयेत् । [२०पू
N] सु-महत् तेन कल्याणं कृतं स्याल् लोक-नन्दनम् ॥३९॥[5] [N
गृध्र-राजोऽपि समरे रावणेन नि-पातितः । [२०उ
३५] कृतं तेन महत् कर्म मां तदाऽभ्यव-गच्छता[6] ।
तिष्ठता रावणं-द्वन्द्वे[7] वृद्धेनाऽपि जटायुषा ॥४०॥ [२१
३६] यदि माम् इह जानीयाद् वर्त्तमानां स राघवः ।
अद्य बाणैर् अपि क्रुद्धः कुर्याल् लोकम् अ-राक्षसम् ॥४१॥ [२२
३७] वि-धमेच् च पुरीं लंकां शोषयेच् च महोदधिम् ।
रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥४२॥ [२२
३८] ततो निहत-नाथानां राक्षसानां गृहे गृहे ।
यथाऽहम् एवं रुदती प्र-भीतेव[12] पुरी भवेत् ॥४३॥ [२४
३९] वि-नष्टां रक्षसां लंकां कुर्याद् रामः स-लक्ष्मणः ।
४०पू] नहि[13] ताभ्यां शरैः[14] स्पृष्टो मुहूर्त्तम् अपि जीवति ॥४४॥ [२५
४१उ] चिता-धूमाऽऽकुल-पथा गृध्र-मण्डल-सङ्कुला ।

---

१. ल$_1$ ल$_2$—किन्तु किं । २. फ—नाभ्युपप० ॥ ३. रा प्र ब ल$_1$—जानन्नपि स । आ फ-जानन्नपि हि । ४. फ—धर्षयि० । ५. अ—नास्ति ॥ ६. आ फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—तदाभ्यपग० । अ—तदाभ्यवगच्छत । ७. अ—भिन्नाः—रावणं द्वन्द्वे । आ फ च ब म ल$_1$ ल$_2$—००णयुद्धे ॥ ८. आ—अभिजा० । ९. फ रा म अ—अतिक्रु० ॥ १०. आ—विध्वंसेम ॥ ११. रा प्र—यथार्हमेवं । १२. रा प्र—प्रभावेव ॥ १३. फ—स हि । १४. अ—शरैर्दृष्टो ॥

४२पू] अ-चिरेण पुरी लंका श्मशान-सदृशी भवेत् ॥४५॥ [२६
नोऽति-दीर्घेण[1] कालेन प्राऽऽप्स्याम्य् ऐतं[2] मनो-रथम् ।
४३] दुष्प्र-स्थानं[3] समा-ख्याति[3] सर्वेषां हि विपर्य्-अयम्॥४६॥[२७
यादृशानि हि[4] दृश्यन्ते लंकायाम्[5] अ-शुभानि च[5] ।
N] अ-चिरेणैव कालेन भविष्यति हत-प्रभा ॥४७॥ [२८
हते लंका-पतौ पापे[6] रावणे राक्षसेश्वरे[7] ।
N] शोषं[8] यास्यति दुर्-धर्षा प्र-मदा वि-धवा यथा ॥४८॥ [२९
पुण्योत्सव-समृद्धाऽपि दुष्ट-सत्त्वा स-राक्षसा ।
N] वि-नंक्ष्यंति[9][10] पुरी लंका नष्ट-भर्त्ता यथाऽङ्गना ॥४९॥ [३०
साऽन्धकारः[11] संमुद्-योगो[11] (?तो) हते राक्षस-पुङ्गवे ।
N] भविष्यति संमुन्-मोक्षो[12] मेघानां शरदीऽव मे[13] ॥५०॥ [३२
यदि नाम स शूरो मां रामो रक्ताऽन्त-लोचनः ।
N] जानीयाद् वर्त्तमानां हि रावणस्य नि-वेशने ॥५१॥[14] [३३
अनेन तु नृ-शंसेन[15] रावणेनाऽधमेन मे[16] ।[17]
N] समयो यस् तु निर्-दिष्टस् तस्य कालोऽति-वर्तते[18] ॥५२॥[३४

१. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—तन्न दी० । २. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—प्राप्स्याम्येतन्मनो० । रा—प्राप्स्याम्येस म०। ३. अ—दुष्प्रस्थानो यमाख्याहि ॥ ४. अ—यादृशानां हि । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०शानीह । ५. अ—०यामाशु भामिनि ॥ ६. आ—चापि । प्र—वापि । ७. फ—०क्षसाधिपे । अ—०क्षसाधमे । ८. रा प्र ब म ल$_1$—शोकं या० । अ—शेषं पश्यति ॥ ९. फ—नष्टविध्वस्तरा० । अ—नष्टसन्त्रस्तरा० । १०. फ अ—भविष्यति । ब म ल$_1$ ल$_2$—विनश्यति ॥ ११. आ म—०कारमिवोद्यानं । फ रा प्र ब ल$_2$—०कारमिवोद्योतं । ल$_1$—०कारमिवोद्यंतं । १२. अ—महाशब्दो । १३. अ—खे ॥ १४. ल$_1$—नास्ति । १५. अ—नृशं० । १६. ल$_2$ अ—च । १७. ल$_1$—नास्ति। १८. अ—०लो निवर्तते ॥

अ-कार्यं येन जानन्ति[1] नैर्ऋताः[2] पाप-कर्मिणः ।
N] धं[3](?घ)र्मस् तेषां[4] महा-क्रूरो भविष्यति हि मां प्रति[5]॥५३॥ [३५
नैते[6] धर्मं वि-जानन्ति राक्षसाः[7] पिशिताऽशनाः ।
N] ध्रुवं मां प्रातर्-आशाऽर्थे[8] राक्षसो योजयिष्यति ॥५४॥ [३६
साऽहं कथं भविष्यामि तं वीरं प्रिय-दर्शनम् ।
N] रामं रक्ताऽन्त-नयनम् अ-पश्यन्ती च[9] दुःखिता॥५५॥ [३७
यदि कश्चित् प्र-दाता मे विषस्याऽद्य भविष्यति[10] ।
N] क्षिप्रं वैवस्वतं[11] देवं पश्येयं पतिना विना ॥५६॥ [३८
न जाने ध्रियेते[12] रामः स वा[13] लक्ष्मण-पूर्वजः[13] ।
N] जीवन्तौ तौ[14] न कुर्यातां[15] कथं हि मम मार्गणम् ॥५७॥ [३९
नूनं[16] ममैव[16] शोकेन स[17] वीरो[18] लक्ष्मणाऽग्र-जः ।
N] देवोऽऽतिथेयं शुद्धाऽऽत्मा[19] प्रति-भाति[20] गतोऽनघः॥५८॥ [४०
धन्या[21] देवाः स-गन्धर्वाः[21] सिद्धाश् च परमर्षयः ।[22]
N] मम पश्यन्ति ये[23] नाथं[23] रामं राजीव-लोचनम् ॥५९॥ [४१

१. अ–मानन्ति । २. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–राक्षसाः पिशिताशिनः । आ–०ताः पापकर्म्मणः । अ–०ताः पिशिताशनाः । ३. म–धर्मापेतो । ४. फ–महाघ्रातो । रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–महां घातो । ५. अ–नास्ति । ६. आ ब ल$_1$ ल$_2$–नैतद्धर्मं । प्र–नैतद्धर्मं । ७. रा–नैर्ऋताः पापकारिणः । प्र म ल$_1$ ल$_2$–नैर्ऋताः पापकर्मिणः । ८. प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–०तराशार्थं ॥ ९. फ अ ल$_1$–सुदुःखिता । १०. अ–भवेदिह । ११. अ–त्वैवश्वतं दे० । १२. आ अ–प्रियं ते । ल$_2$–म्रियते । १३. अ–च शत्रुघ्नपू० । १४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–न प्रकु० । फ–तौ न कुर्वन्ति । १५. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–नोर्व्यां ॥ १६. ल$_2$–नूनमेव शो० । १७. अ–न । १८. रा प्र ब म ल$_2$ ल$_2$–रामो ल० । १९. अ–०तिथ्यं शुशुद्धात्मा । २०. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–प्रतीच्छति । अ–प्रतीच्छत । २१. अ–धन्याश्च देवा ग० । २२. फ च–नास्ति । २३. अ–नै नाथं । आ फ च–ये रामं ॥

अथवा नहि तस्या[1]ऽर्थो धर्म-कामस्य धीमतः ।
N] मया रामस्य राजर्षेर् भार्यया[2] परमाऽऽत्मनः॥६०॥ [४२
दृश्यमाने भवेत् प्रीतिर् अ-दृश्ये प्रीति-सौहृदम्[3] ।
N] नाशयन्ति कृत-घ्नास्[4] तु न रामो नाशयिष्यति॥६१॥ [४३
किं[5] नु मे न गुणाः केचित्[6] किं वा[7] भाग्य-क्षयो हि मे ।
N] याऽहं हीना वराऽर्हेण रामेण विदिताऽऽत्मना ॥६२॥ [४४
श्रेयो[8] मे जीवितान्[9] मृत्युर् वि-हीना[10] या ह्य् अहं ततः ।
N] रामाद्[11] उत्कृष्ट-चारित्राच् छूराच् शत्रु-निबर्हणात्॥६३॥ [४५
अथवा त्यक्त[12]-शस्त्रौ तौ वने मूल-फलाऽशिनौ[13] ।
N] भ्रातरौ हि नर-श्रेष्ठौ चरतो[14] वन-गोचरौ[15] ॥६४॥ [४६
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुर्-आत्मना ।
N] छद्मना घातितौ वीरौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥६५॥ [४७
साऽहम् एवं गते काले[16] मर्त्तुम् इच्छामि सर्वथा[17] ।
N] न च मे[18] वि-हितो मृत्युर् अस्मिन् दुःखेऽभि[19]-वर्तते॥६६॥ [४८
धन्याः[20] खलु महाऽऽत्मान ऋषयः सत्य-सङ्गराः[21] ।
N] जिताऽऽत्मानो महा-भागा[22] येषां नास्ति प्रिया[23]ऽप्रियम्॥६७॥[४९

---

१. ल$_2$—तस्यापि । २. प्र ल$_1$ अ—भार्याया: ॥ ३. ल$_2$ प्र—प्रतिसौहृ० । अ—प्रीतिसौरभम् । ४. अ—कृतघ्ना ये ॥ ५. प्र—किं न रामे । ल$_1$—किं रामे न । ६. च रा प्र म अ ब ल$_2$—सन्ति । आ—केचि । ७. प्र—नु ॥ ८. प्र ब ल$_1$—श्रेयान्मे । ९. फ च रा—०तान्मर्त्तुं ।अ—जीवनान्मृत्युः । १०. आ म ल$_2$ अ—विहिना । ११. फ अ—रामादक्लिष्टचा० ॥ १२. फ अ—न्यस्तश० । रा—शस्त्रत्यक्तौ । १३. रा प्र ब म ल$_1$—०लाशिनौ । १४. आ च रा प्र म—चरन्तौ । १५. फ अ—नास्ति ॥ १६. अ—किन्तु कर्तुं । प्र—काले रंतुं । १७. आ च अ—०शः । ल$_2$—०तः । १८. आ—मेऽवहितो मृत्युस्तस्मिन् । १९. रा प्र ब म ल$_1$—दुःखेतिव० । अ—दुखे निव० ॥ २०. अ—धन्याश्च ते । २१. ल$_2$—सत्यसंगताः । २२. अ—महात्मानो । २३. अ—प्रियं प्रि० ॥

प्रियाद् उत्-पद्यते दुःखम् अ-प्रियाद् अधिकं पुनः ।
N] ये प्रियेभ्यो वि-मुक्तास् तान् नमस्-कुर्यान् महाऽऽत्मनः॥६८[५०
साऽहं त्यक्ता प्रियेणेह रामेण विदिताऽऽत्मना । [५१पू
शूरेण प्रिय-भार्येण गुण-ज्ञेन महाऽऽत्मना । [N
N] प्राणांस् त्यक्ष्यामि यास्यामि रावणस्य वशं न तु॥६९॥ ५१ उ

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि सीता-विलापो
नाम विंशः सर्गः ॥२०॥

१. आ-यथा नोत्पद्यते । २. अ-अधिकं ततः । ३. अ-वियुक्तानां नमस्यामि । रा प्र ब म ल१ ल२-०नमस्कुर्या । ४. अ-०महात्मनां । ५ अ-प्रियेणाद्य । ६. अ-०तात्मनः । ७. अ-दृढात्मनां । ८. अ-वशे न च ॥ ९. च प्र म ल१ ल२ अ-सीताप्रलापो ॥

N] इत्यू-उक्ताः[1] सीतया घोरा राक्षस्यो[2] रोष-मूर्च्छिताः[2] । [१पू
N] तूर्णम् उत्-पतिता गृह्य शक्ति-शूल-परश्वधान्[3] ।[4] [N
१उ] जग्मुर् अन्यास् तथाऽऽख्यातुं[5] रावणस्य तरस्विनः ॥१॥ [१उ
ततः सीताम् उपाऽऽगम्य राक्षस्यो घोर-दर्शनाः ।
२] पुनः[6] परुष-वाक्याऽर्थम् अनू-अर्थायेदम्[7] अब्रुवन् ॥२॥ [२
हन्तेदानीं तवाऽनू-आर्ये [8]सीते पाप-विनिश्चये ।
३] राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसं[9] तेऽद्य यथा-सुखम्[9] ॥३॥ [३
सीतां ताभिर् अनू-आर्याभिर् दृष्ट्वा निर्-भर्त्सितां[10] तदा ।
४] राक्षसी त्रि-जटा वृद्धा शयाना वाक्यम् अब्रवीत् ॥४॥ [४
आत्मानं खादताऽनू-आर्या न सीतां[11] खादयिष्यथ[11] ।
५] जनकस्य सुताम् इष्टां स्नुषां दश-रथस्य च ॥५॥ [५
स्वप्नो ह्य् अद्य मया दृष्टो दारुणो [12]लोम-हर्षणः ।
६] राक्षसानाम् अ-भावाय भर्तुर् अस्या भवाय च ॥६॥ [६
एवम् उक्तास् त्रि-जटया[13] राक्षस्योऽपाऽस्य मैथिलीम् ।
७] सर्वा एवाऽब्रुवन्[14] भीतां[14] त्रि-जटां ताम् इदं वचः ॥७॥ [७पू

---

१. आ च ल$_2$–इत्युक्ता । २. फ रा प्र ब म ल$_1$–राक्षस्यः क्रोधमू० । अ–राक्षस्य क्रोधमू० । ३. आ फ च–परस्त्र० । ४. अ–नास्ति । ५. अ–ययू राज्ञः समाख्यातुं ॥ ६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–परुषं परुषानर्हाम् । फ–पुनः परुषमेकार्थम् । ७. आ–०नर्थो येनेदमब्रु० ॥ ८. अ–शीते । ९. आ फ च अ–मांसमेतद्यथा० ॥ १०. आ–निर्भर्त्स्यतां ॥ ११. अ–शीतां भक्षयिष्यथ ॥ १२. फ रा प्र ब म ल$_1$–रोमह० ॥ १३. अ–त्रिजटाया । १४. अ–एबाब्रुवंती तां त्रि० ॥

अ-शेषं श्रोतुम् इच्छामस् तव दुःस्वप्न-दर्शनम्[1] । [N
८] कीदृशं[2] तु त्वया दृष्टं[2] श्रोतुं कौतूहलं हि नः ॥८॥ [७उ
तासाम् एतद् वचः श्रुत्वा त्रि-जटा वृद्ध-राक्षसी ।
९] वक्तुं कृता[3]ऽञ्जलि-पुटा तं स्वप्नम् उप-चक्रमे ॥९॥ [८
स-पर्वत-वनां कृत्स्नां ग्रसमानो[4] महीम् इमाम् ।
१०] स्वप्ने[5] रामो मया दृष्टो रुधिरं पीतवान्[6] बहु ॥१०॥ [N
गजदन्त-मयीं दिव्यां शिविकाम् अन्तरिक्ष-गाम् ।
११] युक्तां नाग-सहस्रेण[7] स्वयम् आ-स्थाय राघवः[8] ॥११॥ [९पू
N] स्वप्ने चाऽद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाऽम्बराऽऽवृता ।
सागरेण[9] परि-क्षिप्तम् आ-रुह्य[10] श्वेत-पर्वतम्[10] ।
१२] रामेण सं-गता सीता भास्करेण यथा[11] प्रभा[11] ॥१२॥ [१०
इहोप-यातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया । [१७
१३] लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वि-माने पुष्पके स्थितः ॥१३॥ [१८पू
राघवश् च मया दृष्टश् चतुर्[12]-दन्ते महा-गजे[1] ।
N] आ-रूढः[13] शैल-संकाशे[14] वि-चरन् सह भार्यया[15] ॥१४॥ [११
ततस् तौ नर-शार्दूलौ दीप्यमानौ स्व-तेजसा[16] ।
N] शुक्ल-माल्याऽम्बर-धरौ जानकीं प्रत्य्[17] उप-स्थितौ ॥१५॥ [१२
ततस् तस्य नगस्याऽग्राद् आकाश-स्थस्य दन्तिनः ।

---

१. फ—०ममातुराः । २. अ—कीदृशः स त्वया दृष्टः ॥ ३. फ अ—नद्धांजलि० ॥ ४. प्र—ग्रस्यमानां । ५. प्र—स तु । ६. फ च रा प्र ब म ल१ ल२—पातवान् ॥ ७. आ—नगस० । ८. ल२—रावणः ॥ ९. फ—समुद्रेण । १०. रा प्र ब म ल१ ल२—आरोहंश्चैव पर्वतं । आ—०रुह्य श्वेत० । ११. फ च रा प्र ब म ल१ ल२—प्रभा यथा ॥ १२. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—चतुर्दन्तं महागजं । १३. अ—आरूढं । १४. फ च रा प्र ब म ल१ ल२—०संकाशं । १५. फ च रा प्र म ब ल१ ल२ अ—लक्ष्मणः ॥ १६. अ—सुतेजसौ । १७. अ—समुप० ॥

N] भर्त्रा[1] परि-गृहीतस्य जानकी[2] स्कन्धम् आ-प्लुता ॥१६॥ [१३
भर्त्तुर्[3] अङ्कात् समुत्[4]-पत्य ततः कमल-लोचना ।
N] चन्द्र-सूर्यौ[5] मया दृष्टौ[6] पाणिना परि-मार्जती ॥१७॥ [१४
ततस् ताभ्यां कुमाराभ्याम्[7] आ-स्थितोऽसौ[8] गजोत्तमः ।
N] सीतया च विशालाऽक्ष्या लंकां पर्यभि-तः स्थितः ॥१८॥ [१५
पाण्डुरर्षभ-युक्तेन रथेनाऽष्ट[9]-भुजः स्वयम् ।
१४] शुक्ल-माल्याऽम्बर-धरो लक्ष्मणेन सं[10]मा-गतः ॥१९॥ [१६पू
वि-मानात् पुष्पकाद् अद्य रावणः [11]पतितो मया ।
१५] कृ[12]ष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः पीताऽम्बरो हि[13] सः[13] । [३५
१८उ] उष्ट्रेण च मया दृष्टः प्र-यातो दक्षिणां दिशम् ॥२०॥ [14][N
सं[15]माजश् च मया दृष्टो गीत-वादित्र-नृ[16]त्यवान् ।
१९] बि[17]भ्रतां रक्त-माल्यानि रक्षसां रक्त-वाससा[18]म् ॥२१॥ [19][४५
लंका चेयं[20] पुरी कृत्स्ना गज-वाजि-रथा[21]ऽऽकुला ।
२०] सागरे पतिता दृष्टा[22] भग्न-गोपु[23]र-तोरणा ॥२२॥ [४६

---

१. आ—भ्रात्रा । २. ल$_2$—पानिना परिमार्जती । फ च—०की स्कन्धमास्थिता । रा प्र ब म ल$_1$—०की स्कन्धमागता । अ—०की स्कन्धमास्थितः ॥ ३. आ—भुर्त्तुर् । ४. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—समुत्सृज्य । ५. ब म ल$_1$ ल$_2$—०सूर्योपमा । ६. फ अ—दृष्टौ ॥ ७. अ—०रीभ्यां । ८. फ—०स्थितः स ॥ ९. अ—०थेनोरुभज स्त्र० । १०. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—सहागतः ॥ ११. च—पातितो । १२. च—कृष्णमाल्यानुलेपनः । १३. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—हसन् । १४. प्र ल$_1$—नास्ति ॥ १५. ल$_2$—त्रुटितः पाठः । १६. रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ—०नृत्तवान् । म—०त्रनिस्वनः । १७. अ—बिभ्रती । १८. आ अ—०वाससम् । १९. प्र—नास्ति ॥ २०. अ—वेयं । २१. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०समाकुला । २२. फ च ल$_2$ अ—दृष्ट्वा । २३. च ल$_2$—मग्ना गो० । फ अ—मग्नप्राकारतो० ॥

पीत्वा तैलं प्र-नृत्यन्त्य[1]ः प्र-हसन्त्यो महा-स्वना[2]ः ।
२१] लंकायां भस्म-रूपायां सर्वा[3] राक्षस-योषितः ॥२३॥ [४८
कुम्भ-कर्णाऽऽदयश् चेमे[4] सर्वे राक्षस-पुङ्गवाः ।
२२] पीतैश्[5] च[5] वसनैर् दृष्टाः क्रीडन्तो गोमये ह्रदे॥२४॥ [४९
श्वेतं[6] पर्वतम् आ-रूढस्[6] त्व् एक एव विभीषणः । [N
२३] चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं राक्षसैर् अनिला[7]ऽऽदिभिः॥२५ [४४उ
अप-सर्प्पत पश्य[8]ध्वं श्रुत्वा खलु स[9] राघवः ।
२४] घातयेत् परमाऽमर्षी सर्वान् आ-गम्य[10] राक्षसान् ॥२६॥ [५०
प्रियां बहु-मतां[11] भार्यां[11] वन-वासेऽप्य् अनु-व्रताम्[12] ।
२५] भर्त्सितां त्रासितां[13] वा[13]ऽपि राघवो नाऽनु-मंस्यते ॥२७॥ [५१
तद् अलं क्रूर-वाक्यैर्[14] वः[14] सान्त्वम्[15] एवाऽभि-धीयताम्[15] ।
N] अभि-याचत वैदेहीम् एतद् हि मम रोचते ॥२८॥ [५२
२९उ] यस्या[16] ह्य् एवं[16]-विधः स्वप्नो दुःखितायाः प्र-दर्श्यते[17] ।
सा दुःखैर् बहुधा[18] मुक्ता[18] श्रियं[19] प्राप्नोत्य्[20] अन्-उत्तमाम्[20]२९॥[५३

---

१. अ–प्रतक्षाश्च । २. अ–०श्वनाः । ३. अ–सर्वेरा० ॥ ४. फ रा प्र अ–चैव । ५. आ–रा प्र ब ल, ल, अ–पीतैर्निव० ॥ ६. फ–श्वेतपर्व० । अ–श्वेतं पर्वतमासाद्य । ७. रा म–०सैरनला० ॥ ८. प्र म ल, ल,–नश्यध्वं । ९. प्र म ल, ल, अ–स खलु । १०. ल, ल, अ–आगत्य । ११. फ–०मता भार्या । १२. फ–०व्रता । १३. फ–त्रासिता चापि ॥ १४. अ–०वाक्यैश्च । १५. आ–शीलमेवा० । फ–शान्त्वमेवा० । च रा ल,–सान्त्वमेवं विधी० । प्र अ–सान्त्वमेव विधी० ॥ १६. रा–यथा एवंविधः । प्र ब म ल, ल,–०स्या एवंविधः । १७. प्र ब म ल, ल,–०प्रदर्शितः । १८. ब म ल, अ–बहुभिर्मुक्ता । १९. फ ब म ल,–प्रियं । २०. ब म ल,–पश्यत्यनंतरम् । आ अ–०प्नोत्यनुत्तमम् ॥

३०] भर्त्सितताम् अभि-याचध्वं राक्षस्यः किं वि-वक्षया ।
३१पू] राघवाद् हि भयं घोरं राक्षसानाम् उप-स्थितम् ॥३०॥ [५४
प्रणि-पात-प्रसन्ना हि मैथिली जनकाऽऽत्म-जा ।
N] अलम् एका परि-त्रातुं राक्षसीर् महतो भयात् ॥३१॥ [५५
३१उ] अपि चाऽस्या विशालाऽक्ष्या न किञ्चिद् उप-लक्षये ।
वि-रूपम् अथ चाऽङ्गेषु यत् सूक्ष्मम् अपि लक्षणम् ॥३२॥[५६
३२] छाया वै-गुण्यम् आ-याति यतो दुःखम् उप स्थितम् ।
३३पू] अ-दुःखाऽर्हाम् इमाम् देवीं न क्लेशयितुम् अर्हथ ॥३३॥[५७
अर्थ-सिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्य् अहम् उप-स्थिताम् ।[14]
३४] राक्षसेन्द्र-विनाशं च वि-जयं राघवस्य च ॥३४॥ [५८
२६पू] निमित्त-भूतम् एतत् तु श्रोतुम् अस्या महत् प्रियम् ।
२७पू] स्फुरत् पश्यामि नयनं पद्म-पत्रम् इवाऽऽयतम् ॥३५॥ [५९
२६उ] ईषच् च हृषितो ह्य् अस्या दक्षिणोऽति[17]म-दक्षिणः ।
अकस्माद् अथ वैदेह्या बाहुर् एकः [18]प्र-वेपते ॥३६॥ [६०

---

१ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—०मपि या० । अ—०मुपया० । म—तस्सीतामभिया० । आ—०मपि याचत्वं । २. अ—किंचिदक्षयम् ॥ ३. अ—प्रणिपत्य प्र० । ४. आ फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—आर्ता ॥ ५. आ—०लक्षयेत् । अ—०लक्ष्यते । प्र—०मंस्यते । ६. आ फ—विरुद्धमपि । अ—विरुद्धयापि । ७. च—त्वाङ्गेषु । ८. अ—सुसू० । ९. रा म—किंचन । प्र—गम्यते । ब ल$_1$ ल$_2$—जायते ॥ १०. अ—आख्याति । ११. आ फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—यातो । १२. ल$_1$—०खार्ताम् । १३. आ फ च प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—नियतां सत्यस्थिताम् ॥ १४. रा ब म—नास्ति ॥ १५. अ—सुरत् ॥ १६. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—एष चादूषितो । आ—ईषच्च दूषितो । फ रा—ईषच्च दूषितोप्यस्याः । १७. प्र ब ल$_1$ ल$_2$—०क्षिणायाः प्रद० । १८. फ अ—एव । ल$_1$—एष । १९. अ—०हुमेकं स्म वे० । ल$_1$—०कः प्रकम्पते ॥

२८] करेणु-हस्त-प्रतिमैः सव्यश् चोरुः स-वेपथुः ।
२९पू] देव्याः सूचयतीऽवाऽस्या राघवं स्थितम् अग्र-तः ॥३७॥[६१
पक्षी च शाखा-निलयः प्र-हृष्टः
पुनः पुनश् चोत्तम-सान्त्व-वादी ।
सुखाऽऽगतां वाचम् उदीरयन् वै
३५] प्रत्या-गमं देशयतीऽव काकः ॥३८॥ [६२

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि त्रिजटा-स्वप्न-दर्शनं
नामैकविंशः सर्गः ॥२१॥

१. अ–०स्तप्रमितः । २. अ–प्रवे० । ३. फ–पुरतः स्थितम् ॥
४. फ म अ–पक्षीव । ५. आ रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–शाखालयनः प्र० ।
फ अ–शाखालयगः प्रकामं । ६. आ च ब ल$_1$ ल$_2$–०मशान्तवादी ।
रा म–०मशान्तिवादी । ७. आ–०गता । च–मुखाग० । ८. अ फ–
०रयानः । च–०रयित्वा । अ–रयंश्च । ९. फ–चोदय० । अ–नोदय० ।
१०. फ–हृष्टः ॥ ११. ब–त्रिजटायुः स्व० । रा म–०टास्वप्नो नाम ॥

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो वि-चिन्त्य[1]
तद् राक्षसीनां च वचः सु-तीक्ष्णम् ।
सीता[2]ऽपि तत्रास[2] यथा वनाऽन्ते
१] सिंहाऽभि-पन्ना गज-राज-कन्या ॥ १ ॥ [१

सा राक्षसी-मध्य-गता च[3] भीरुर्
वाक्यैर् भृशं रावण-तर्जिता[4] च ।
कान्तार-मध्ये वि-जने वि-सृष्टा
२] बालेव कन्या वि-ललाप सीता ॥ २ ॥ [२

सत्यं तु चेदं[5] प्र-वदन्ति लोके
नाऽकाल-मृत्युर् भवतीऽति तज्ज्[6]-ज्ञाः ।
यत्राऽहम् एवं परि-भर्त्स्य[7]माना
३] जीवामि किञ्चित् क्षणम्[8] अल्प-पुण्या ॥३॥ [३

सुखाद्[9] वि-हीनं बहु-दुःख-पूर्णम्
इदं तु[10] नूनं हृदयं स्थिरं[11] मे ।
वि-दीर्यते यन् न सहस्र-धाऽद्य[12]
४] वज्राऽऽहतं शृङ्गम् इवाऽचलस्य[13] ॥४॥ [४

१. फ ब अ–निशम्य । २. फ म अ–सीता वित०॥ ३. फ–सुभीरुर् । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०तापि भीरुर् । अ–तु भीरुर् । ४.आ–०णपालिता ॥ ५.आ–तथेदं । फ–यथेदं । ६. रा प्र ब म ल$_1$–विज्ञाः । ७. रा प्र–परितर्ज०। ब म ल$_1$–परितर्ज्य० । ८. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–कृपणाल्प० ॥ ९. रा ब म ल$_1$–सुखैर् । १०. फ ब–हि । ११. ल$_2$–स्थितं । १२. अ–०धा यद् । १३. ल$_2$–इवाबलस्य ॥

शेषं त्व् इदानीं मम नास्ति नूनं
　　वध्याऽहम्[1] अद्याऽप्रिय-दर्शनस्य ।
भावं न चा[2]ऽस्याऽहम् अनुप्र-दातुम्
५]　　अलं द्विजो[3] ब्रह्म यथाऽन्त्य-जाय ॥५॥ [५

नूनं ममाऽङ्गान्य्[4] अ-चिराद् अन्-आर्यः
　　शस्त्रैः शितैश् छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ।
तस्मिन्न् अना-गच्छति लोके[5]-पाले
६]　　गर्भ-स्थ-जन्तोर् इव शल्य-हर्ता[6] ॥६॥ [६

दुःखं किले[7]दं मम दौर्-मनस्यं
　　मासौ चिरायाऽधि[8] गमिष्यतो द्वौ[9] ।
वध्यस्य बन्धे हि[10] यथा निशा[11]ऽन्ते
७]　　राजाऽप-कर्तुस्[12] त्व् इह तस्करस्य ॥७॥ [७

हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे
　　हा राम-मातः सह मे जनन्या ।
एषा[13] वि-पद्ये भृशम् अल्प[14]-पुण्या ।
८]　　महाऽर्णवे नौर् इव वायु-नुन्ना[15] ॥८॥ [८

---

१. फ च—०हमस्याप्रि० । रा—यथाहमद्या० । ब—धन्याहमद्या०। ल१ ल२—दध्याहमद्या० । २. फ च—वास्याह० । ३. फ—द्विजो वेदमथान्त्यजस्य । ब—द्विजैर्ब्रह्ममथान्त्यजस्य ॥ ४. च रा ब म ल२—०ङ्गानि चिराद् । प्र—०ङ्गानचिराद् । ५. फ अ—लोकनाथे । ६. आ—शल्यहर्त्तुः ॥ ७. फ रा प्र ब म ल१ ल२ अ—च नेदं । ८. आ—चिरस्याधिग० । ९. आ—च । अ—वै । १०. आ—वद्धस्य वंधैर्हि । च अ—बद्धस्य वद्धस्य । ११. आ—निसान्ते । १२. आ—०पहर्तुस् । अ—राज्यापहर्त्तुस्॥ १३. आ—एषाभिपद्ये । १४.अ—अल्पभाग्या। १५. आ—वातरुग्णा । फ च अ— वातरुग्ना ॥

तौ धारयन्तौ हि मृगाऽधिपस्य
सत्त्वं च रूपं च नरेन्द्र-पुत्रौ ।
नूनं वि-नष्टौ मम कारणाय
९] सिंहर्षभौ द्वाव् इव वैद्युतेन ॥९॥[९
नूनं स कालो मृग-रूप-धारी
माम् अल्प-भाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
मोहान् मया तत्र तु तौ नि-युक्तौ
१०] रामाऽनुजो लक्ष्मण-पूर्वजश् च ॥१०॥[१०
हा राम सत्य-व्रत दीर्घ-बाहो
हा पूर्ण-चन्द्र-प्रतिमान-वक्त्र ।[4]
हा जीव-लोकस्य हितः प्रियां स्वां
N] वध्यां न मां वेत्स्यसि राक्षसीनाम् ॥११॥[११
अन्-अन्य-दैवत्यम् इदं क्रमाच् च
भूमौ च शय्या नि-यमश् च धर्मे ।
पति-व्रतत्वं च ममाऽफलं स्यात्
N] कृतं कृत-घ्नेष्व् इव मानुषाणाम् ॥१२॥[13] [१२
मोघो[14] हि धर्मश् चरितो मयाऽयं

१. फ–कारणात्तु । २. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–वैकृतेन ॥ ३. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$–ममाल्पभाग्याल्लुलुभे । अ–ममाल्पभाग्यं लु० । ४. फ–हा राम पूर्णेंद्वतिरूपवक्त्र । ५. आ–हितः प्रयातो । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_1$–०त प्रियाद्य । ६. फ च प्र–बद्धां । ब म ल$_1$ ल$_2$–वश्यां । ७. आ फ च प्र रा ब अ–वेत्स्यति । ८. म–राक्षसीनाम् ॥ ९. फ च अ–०न्यदेवत्वमिदं । १०. आ–क्रमाश्च । म–क्षमा च । ११. म–पतिव्रतात्वं । १२. आ–नं मेऽफलं । १३. रा ब प्र ल$_2$–नास्ति । ल$_1$–अतः श्लोकादारभ्य सर्गसमाप्तिं यावत्त्रुटितः पाठः ॥ १४. च रा प्र ब म–मिथ्या । १५. च प्र म–मया तु । आ रा ब–मया यत् ।

तथैक[1]-पत्नीत्वम् इदं निर्-अर्थम्[2] ।

यत्[3] त्वां न पश्यामि कृशा वि-वर्णा

N] हीना त्वया सं-गमने[4] निर्-आशा ॥१३॥ [१३

पितुर् नि-देशान्[5] नियमाद्[5] वि-हीनो

वनान् नि-वृत्तश् चरित-व्रतश् च ।

स्त्रीभिस्[6] तु मन्ये[6] वि-पुलेक्षणाभिः

N] सं-रंस्यसे[7] वीत-भयः[8] कृताऽर्थः । [१४

अहं तु राम त्वयि जात-कामा

सदा[9] वि-नाशाय[9] नि-बद्ध[10]-भावा ॥१४॥

स्वयं[11] चरित्वा च[11] तपो व्रतं च

N] त्यक्ष्यामि[12] धिग् जीवितम्[12] अल्प-भाग्या[13] । [१५

विषस्य दाता न[14] च मेऽस्ति[14] कश्चित्

शस्त्रस्य वा वेश्मनि रावणस्य ॥१५॥

शोकाऽभि-तप्ता बहु-धा वि-चिन्त्य

N] दीनाऽथ[15] वेण्य्-उद्ग्रथनं गृहीत्वा । [१६

उद्बद्ध[16]-वेण्य्-उद्ग्रथनेन शीघ्रम्

अहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥१६॥ [१८

---

१. अ फ च रा प्र—०कपत्नित्वम् । २. ब म ल₁ अ—निरर्थकम् । ३. अ—या । ४. आ—०मनान्निराशा ॥ ५. अ—नियोगान्नियमावि० । ६. म—स्त्रीभिश्च म० । च रा प्र ब ल₂—०भिस्तु मध्ये । ७. फ—संरंम्यसे । प्र—संरक्ष्यसे । अ—संरंस्यते । ८. आ—वीतभयं ॥ ९. फ अ—चिरं वि० । च रा ब प्र म ल₂—निवासाय । १०. प्र ल₂—निबद्धकामा । ११. अ—मोघं चरि० । फ—स्वयं चरित्वाथ । १२. फ—०मिच्चिर्जीवि० । च—त्यक्ष्याम्यहं जी० । १३. अतः परमधिकः पाठ :—म—सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि । १४. फ—तु न मेस्ति । अ—न तु मेऽत्र । १५. फ च रा प्र ब म ल₂ अ—सीताथ ॥ १६. ब—तद्बद्धवे० ।

इतीऽव सीता बहु-धा वि-लप्य
N] सर्वाऽऽत्मना रामम् अनु-स्मरन्ती[1] ।
प्र—वेपमाना परि[2]—शुष्क--वक्त्रा
नगोत्तमं पुष्पितम् आ-ससाद ॥१७॥ [१७
उप-स्थिता सा मृदु-सर्व-गात्री
N] शाखां[3] गृहीत्वा तु[4] नगोत्तमस्य । [१९
तस्यास् तु रामं परि-चिन्तयन्त्या[5]
११पू] रामाऽनु-जं[6] स्वं च कुलं शुभा[7]ऽङ्ग्याः॥१८॥
शुभानि सर्वाणि तथा[8] बहूनि
N] सत्योचितानि प्र-वराणि लोके ।
प्रादुर् निमित्तानि तदा[9] बभूवुः
११उ] पुरा[10] वि-शुद्धानि सु-लक्षणानि[11] ॥१९॥ [२०

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे[12] सीता-विलापो
नाम द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥

---

१. आ—अनुस्मरती ॥ २. ब ल$_2$—प्रविशु०। ३. प्र—शिखां । ४. फ अ—०स्वाथ ॥ ५. आ-परिचिन्त्ययन्त्या । ६. ल$_2$—रामाग्रजं । ७. आ च रा प्र ब म ल$_2$—शुभाया: । अ—शुभाग्या । ८. फ अ—तदा । ९. आ च रा प्र ब म ल$_2$—तथा । १०. फ—पुरापि सिद्धानि । अ—पुरो विशु० । ११. ल$_1$ ल$_2$—सलक्ष्मणानि ॥ १२. फ—०काण्डे दिग्विजये सी० । रा म—०काण्डे लंका-पर्वणि सी० ॥

तथा-गतां च व्यथिताम् अ-निन्दितां[2]
व्यूअपेत-हर्षां परिदीन-मानसाम् ।
तदा निमित्तानि शुभानि भेजिरे
१२] नरं श्रिया जुष्टम् इवोप-जीविनः ॥१॥ [१

तस्याः शुभं वाम-मराल-पक्ष्म
राजीववत् कृष्ण-विशाल-शुक्लम् ।
प्रास्पन्दतैकं नयनं सु-केश्या
वाताऽऽहतं पद्मम् इवांऽभि-ताम्रम् ॥२॥ [२

१३] भुजश् च चार्व्-आयत-पीन-वृत्तः
पराऽर्घ्य-कालाऽगुरु-चन्दनोऽर्हः ।
अन्-उत्तमेनाऽध्य्-उषितः प्रियेण
प्राऽवेपताऽस्याः सु-चिरेण वामः ॥३॥ [३

१४] गजेन्द्र-हस्त-प्रतिमश् च पीनः
तयोर् द्वयोः सं-हतयोः सु-जातः ।[15]
प्राऽऽस्पन्दमानः पुनर् ऊरुर् अस्या
१५] रामं पुरस्ताद् स्थितम् आ-चचक्षे ॥४॥ [४

१. आ अ फ–'च' इति 'गतां' इत्यतः पूर्वं क्रमव्यत्यत इव पठितः । २. च रा प्र ब म ल$_2$–तथागतां सुव्यथितां सुदीनां । ल$_1$–अत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत्त्रुटितः पाठः । ३. रा म–०र्षांमतिदी० । ल$_2$–०र्षां परदी० । अ–०तसत्त्वां परिदी० । ४. च रा प्र ब ल$_2$–तथा । ५. रा प्र ब म ल$_2$–जयश्रिया । ६. फ–इवोपशोभा ॥ ७. आ च रा ब म ल$_2$–०युक्तं । ८. ल$_2$–अस्पन्द० । ९. फ अ–मीनाहतं । १०. फ च ल$_2$ अ–इवातिता० । ११. फ–दिव्याभरणोपयोग्यः । अ–त्राभेतरपी० । ब म ल$_2$–चार्वचितपी० । १२. आ–०नाभः । १३. अ–चारु । १४. आ च रा प्र ब म ल$_1$–०योश्च जा० । १५. वं–अस्य पादस्य स्थाने "पीतोरुरेकः सुशुभः सुजातः" इति पठति । १६. रा–०न्दमाना । १७. आ–कनकावदातः । अत्र पद्ये शाखान्तरसंमेलनापेक्षः शोधः द्र०॥

मुखं[१] पुनर् हेम-समान-वर्णम्
ईषद्-रजो-ध्वस्तम् इवाऽमलाऽक्ष्याः ।
वासः[२] स्थितायाः शिखराऽग्र-दत्याः
N] किञ्चित् स्तनोऽस्पन्दत[३] चारु-गात्र्याः[४] ॥५॥ [५
एतैर् निमित्तैर् अपरैश् च सीता[५]
संनू-नोदिता[६] प्राग् अपि साधु-सिद्धैः[७] ।
वाताऽऽतप-क्लान्तम् इवाऽप-कृष्टं[८]
१६] वर्षेण[९] बीजं[१०] प्रतिसं-जहर्ष[११] ॥६॥ [६
तस्याः पुनर् बिम्ब-फलाऽधरौष्ठं[१२]
सुभ्रू[१३]-अक्षि केशाऽन्त-मराल-पक्ष्म ।
वक्त्रं बभासे सित[१४]-चारु-दंष्ट्रं
१७] राहोर् मुखाच् चन्द्र[१५] इव प्र-मुक्तः ॥७॥ [७
सा वीत-शोका[१६] व्यप-नीत-तन्द्रा[१७]
शान्त-ज्वरा[१८] हर्ष-विशुद्ध-सत्त्वा ।
अशोभताऽऽर्या वदनेन सु-भ्रूः
१८] शीतांऽशुना[१९] रात्रिर् इवोदितेन ॥८॥ [८

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि सीता-निमित्त-दर्शनो[२०]
नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥

१. फ अ–शुभं । २. फ.–वासः । ३. आ–अनोस्यन्दत । फ–तदा-स्रंसत । च–स्तनौ स्यन्दत । अ–तदास्यन्दत । रा प्र ब म–स्तनोऽस्यन्दत । ४. $ल_2$–रामपत्न्याः ॥ ५. फ अ–सुभ्रू । ६. प्र ब म $ल_2$ अ–संबोधिता । ७. फ च–साधुसिद्धैः । ८. $ल_2$–०पक्लिष्टं । अ–इवाप्रहृष्टं । ९. प्र–वर्षं च । १०. आ–वीतप्र० । ११. फ–नास्ति ॥ १२. आ–०धरौष्ठर्या । १३. रा–सुभ० क्षिके० । १४. अ–शितचा० । १५. आ–चन्द्रमिव प्रमुक्तम् ॥ १६. म–वीतलोका । १७. अ–०तनिन्द्रा । १८. आ–शान्तद्वरा ॥ १९. फ च प्र ब $ल_2$ अ–त्रुटितः पाठः । २०. प्र ब म $ल_2$ अ–सीतायाः शुभनिमि० । फ च–०त्तदर्शनं ॥

हनूमान्[1] अपि वि-क्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्व-तः ।
१] सीतायास् त्रि-जटायाश् च राक्षसीनां च तर्जितम्[2] ॥१॥[१
अवेक्षमाणस्[3] तां देवीं देवताम् इव नन्दने ।
२] ततो बहु-विधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥२॥ [२
यां कपीनाम् अनेकानि[4] प्र-युतान्य् अर्बुदानि च ।
३] दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयम् आ-सादिता मया ॥३॥ [३
चारेण[5] तु सु-युक्तेन शत्रोः शक्तिम् अभीऽऽप्सुना[6] ।
४] मूढेन चरता तावद् अवेक्षितम् इदं मया ॥४॥[7] [४
राक्षसानां नि-वेशाश् च पुरी चेयम्[8] अवेक्षिता ।
५] राक्षसाऽधिपतेर् अस्य[9] प्र-भावो रावणस्य च[10] ॥५॥ [५
युक्तं तस्याऽप्रमेयस्य सेयं(?सत्यं)[11] सत्त्ववता(?तो)मया ।
६] समा-श्वासयितुं सीतां[12] पत्युर् दर्शन-काङ्क्षिणीम् ॥६॥ [६
N] अहम् आ-श्वासयाम्य् एनां पूर्ण-चन्द्र-निभाऽऽननाम् ।

१. ल$_2$ अ—हनु० । २. फ ल$_1$—गर्जितम् । अ—तर्जनम् ॥ ३. आ च—अवेक्ष्य० । फ अ—अवेक्षमाणस्तामेव ॥ ४. फ—सहस्राणि अयु० । अ—अनीकानि सहस्राण्यर्बुदा० ॥ ५. आ—चारेणापि सु० । फ—०ण तु सुगुप्तेन । म—०ण सुप्रयुक्तेन । ६. फ म—अवेक्षता । ७. रा प्र ब ल$_2$—नास्ति ॥ ८. फ—चेयं निरीक्षिता । ९. प्र—०तेस्तस्य । १०. फ—तु ॥ ११. 'सेयम्' इति काऽपि पुरातनी विकृतिः । तु० दा वं—उभयत्रादौ सकारस्य विद्यमानत्वं मूलत एवाऽसावेवमिति प्रतिभाति । तथाहि, दा—सर्वस०, वं—सत्यम्, इति च पाठौ भवतः । एवं वं—'सत्यवतः' इति पठति । १२. अ ब—भार्यां पत्युर् । फ—भार्यां पतिद० ॥

अ-दृष्ट-दुःखा दुःखस्य नह्य् अन्तम् अधि-गच्छति॥७॥ [७
७] यदि ह्य् अहम् इमाम् एवं शोकोप-हत-चेतनाम् ।
८पू] अन्-आश्वास्य गमिष्यामि दोषवद् गमनं भवेत् ॥८॥ [८
गते हि मयि तत्रेयं राज-पुत्री यशस्विनी ।
N] परि-त्राणम् अ-विन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत्॥९॥ [९
८उ] मया स च महा-बाहुः पूर्ण-चन्द्र-निभाऽऽननः ।
समा-श्वासयितुं योग्यः सीता-दर्शन-लालसः ॥१०॥ [१०
९] निशा-चरीणां प्रत्य्-अक्षं न क्षमं प्रति-भाषणम् ।
कथं नु खलु कर्त्तव्यम् इदं कृच्छ्र-गतो ह्य् अहम् ॥११॥ [११
१०] अनेन रात्रि-शेषेण यदि नाऽऽश्वास्यते मया ।
सर्वथा नास्ति सन्देहः परि-त्यक्ष्यति जीवितम् ॥१२॥ [१२
११] रामश् च यदि पृच्छेन् मां किं मां सीताऽब्रवीद् वचः।
१२पू] किम् अहं तं प्रति-ब्रूयाम् अ-संभाष्य सु-मध्यमाम्॥१३॥[१३
१३उ] सीता-सन्देश-रहितं माम् इतस् त्वरया गतम् ।
निर्-दहेद् अपि काकुत्स्थः क्रुद्धस् तीक्ष्णेन चक्षुषा॥१४॥ [१४
१४] यद्य् अना-श्वास्य गच्छामि शोकेनाऽभिनि-पीडिताम्।
१५पू] मांऽऽप्त-दोषो भविष्यामि दोषश् चाऽकथने महान्॥१५॥[N

---

१. रा म—०ष्टदुःखां । प्र—०ष्टपूर्वा । ब ल$_2$—०ष्टपूर्वां । २. रा म—अधिगच्छतीं ॥ ३. अ—०तचेतसाम् । ४. आ— दोषं बहुमते भ०। ५. अतः परमधिकः पाठः —म—तस्मादाश्वास्य वैदेहीं गन्तव्यं न त्वदृष्टया ॥ ६. फ अ—च स । ७. आ—समाश्वा० ॥ ८. रा प्र ब म ल$_2$—न वक्तुं प्रतिभाति मे । अ—मयास्या अभिभा० । ९. आ च रा प्र ब म ल$_2$ अ—इति ॥ १०. अ—नाश्वस्यते । ११. आ—परित्यजति ॥ १२. फ—वा पृच्छेत् । १३. फ रा प्र ब म ल$_2$ अ—प्रेयं ब्रू० ॥ १४. आ—यथानाश्वास्य । १५. रा—शोकेन यदि नि० । ब—०नातिनि० । १६. ब म ल$_2$—आयो दोषी ॥

यदि नाम[1] गमिष्यामि भर्तारं राम-कारणात् ।
N] वृथा[2] गमनम् इत्य्-एव तस्य राज्ञो[2] भविष्यति ॥१६॥ [१५
१५उ] अन्तरं[3] च समा-साद्य[3] राक्षसीनाम् ईह[4] स्थितः ।
शनैर् आ-श्वासयिष्यामि[5] सं-ताप-बहुलाम् इमाम्॥१७॥ [१६
१६] अहं[6] ह्य् अ-विदितश्[6] चैव वानरश् च वि-शेषतः ।
१७पू] वाचं चोदीरयिष्यामि मानुषीं[7] च सु-संस्कृताम्[7] ॥१८॥ [१७
N] यदि चैवाऽभि-धास्यामि संताप-बहुलाम् इमाम् ।[8]
१८पू] रावणं मन्यमाना 'मां'[9] सीता भीता भविष्यति॥१९॥ [१८पू
अवश्यम् एव वक्तव्यं[10] मानुषं वाक्यम् अर्थवत् ।
N] मया सान्त्वयितुं शक्या नाऽन्यथेयम् अ-निन्दिता॥२०॥[१९
१७उ] सेयम्[11] आ-लोक्य[12] मे रूपं जानकी भाषितं तथा ।
N] रक्षोभिस् त्रासिता पूर्वं भूयस् त्रासं गमिष्यति ॥२१॥ [२०
१८उ] ततो जात-परि-त्रासा शब्दं कुर्यात्[13] तपस्विनी[13] ।[14]
जानीते[15] हि विशालाऽक्षी रावणं काम-रूपिणम् ॥२२॥ [२१
१९] सीतया हि कृते शब्दे सहसा राक्षसी-गणः ।
नाना प्र-हरणो घोरः समेयाद् अन्तकोपमः[16]॥२३॥ [२२

---

१. फ– चेद् योजयिष्यामि । अ–नोद्योजयिष्यामि । २. फ–व्यर्थमागनन्तस्य ससैन्यस्य भ० । अ–व्यर्थं गमनमित्येवं तस्य राज्ञो ॥ ३. फ–०रं स्वहमा० । $ल_2$–अनन्तरं स० । ४. $ल_2$–अहं । ५. आ–आस्त्रास०॥ ६. आ–अणु ह्यतितनुश् । च रा प्र ब म $ल_2$ अ–अहं ह्यतितनुश् । ७. फ च रा ब $ल_2$ अ प्र $ल_1$–मानुषीमेव सं० । म–मानुषीमिव सं० ॥ ८. रा प्र $ल_2$–वाचाभि० । ब $ल_1$–वा नाभि० । ९. फ अ–नास्ति । १०. प्र–सा ॥ ११. च रा ब म $ल_1$ $ल_2$–वदता ॥ १२. फ–अन्यथालोक्य ॥ १३. फ म–कुर्यान्मनस्विनी । १४. च रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–नास्ति । १५. प्र–जानकीयं वि० । ब–जानाति हि ॥ १६. फ.–नानाप्रहरणोपेतो मामुपेयान्न संशयः । च–नानाप्रहरणा घोराः समभ्यावन्तकोपमाः । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–नानाप्रहरणा घोरा समभ्या अन्तकोपमाः ॥

२०] ताश्[1] च मां संपरि-क्षिप्य[2] सर्व-तो[3] वि-कृताऽऽननाः ।
वधे च[3] ग्रहणे चैव कुर्युर्[4] यत्नं यथा-बलम् ॥२४॥ [२३
२१] ततः शाखाः प्र-शाखाश् च स्कन्धाश् चोत्तम-शाखिनाम् ।
२२पू] दृष्ट्वा[5] विपरि-धावन्तं भवेयुः[6] परि-शङ्किताः ॥२५॥ [२४
मम रूपं च[7] सं-दृश्य[7] वने वि-चरतो[8] महत्[9] ।
N] राक्षस्यो भय-संत्रस्ता[10] भवेयुर् वि-कृताऽऽननाः ॥२६॥ २५
२२उ] ततः कुर्युः समा-ह्वानं राक्षस्यो रक्षसाम् अपि ।
राक्षसेन्द्र-नियुक्तानां राक्षसेन्द्र-निवेशने[11] ॥२७॥ [२६
२३] ते शूल-शर-निस्त्रिंशाः[12] पाश-तोमर-धारिणः[13] ।
२४पू] आ-पतेयुर् वि-मर्देऽस्मिन् वि-विधाऽऽयुध-पाणयः ॥२८॥ [२७
सं-क्रुद्धस्[14] तेषु रक्षःसु वि-धमन्[14] रक्षसां[15] बलम् ।
N] शक्नुयां न[16] तु सं-प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥२९॥[17] [२८
हिंसा-रुचिर्[18] त्वान् मां हिंस्युर् इमां वा[19] जनकाऽऽत्म-जाम् ।

---

१. अ—ततो । २. फ—०रिप्रेक्ष्य । च रा प्र ब म ल१ ल२—०रिक्षाय सर्वाश्च । ३. फ—वा । ४. अ—कुर्याद्यत्नं यथा तथा । ल२—०त्नं महाब० ॥ ५. फ—०दृष्ट्वापि प० । ल१—मामभिधा० । ६. फ रा प्र ब म ल१ ल२ अ—भवेयुर्भयश० ॥ ७. अ—स्वसादृशं । रा प्र ब ल१ ल२ अ—स्वसदृशं । ८. फ म—च चरितं । ९. आ—महान् । १०. फ—अ—०वित्रस्ता ॥ ११. फ—मम संप्रति शातने ॥ १२. अ—०स्त्रिंशाविविधायुधपाणयः । १३. फ—वेगेनाविघ्नकारिणः । अ—वेगेन विघ्नकारिणः ॥ १४. फ—संरुद्धैस्तैस्तु रक्षोभिर्विधमन् । अ—संरब्धैस्तैस्तु रक्षोभिर्विचिन्वन् । ल१—०सु विदलन् । १५. फ ल१—राक्षसं बलं । ब म—राक्षसोब० । १६. ल१—नियतं प्रा० । १७. अतः परमधिकः पाठः—अ—मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य† बहवः शीघ्रकारिणः । स्यादियं निगृहीतार्था‡मम च ग्रहणं भवेत् ॥ १८. च प्र ल२—अतिक्रुद्धाश्च । रा ब म ल१ अ—अभिक्रुद्धाश्च । १९. रा ब म ल१ ल२ अ—च ।

---

† च रा ब प्र म ल२—गृह्णीयुराक्रम्य । ल१—गृह्णीयुरुपगम्य । ‡ च—निगृहीतार्थं ।

२८] वि-पन्नं[1] स्यात् ततः कार्यं[2] राम-सुग्रीवयोर्[3] इदम् ॥३०॥ [३०
प्र[4]-देशे नष्ट-मार्गे च[5] राक्षसैः परि-वारिते ।
N] सागरेण परि-क्षिप्ते दुर्गे वसति जानकी ॥३१॥ [३१
वि-ध्वस्ते[6] वा गृहीते वा रक्षोभिर्[7] मयि सं-युगे ।
२६] नाऽन्यं पश्यामि रामस्य सहायं[8] कार्य-साधने ॥३२॥ [३२
वि-मृशन् नैव पश्यामि यो हते मयि वानरः ।
२७] शत-योजन-विस्तीर्णं लंघयेत् तु[9] महोदधिम् ॥३३॥ [३३
३०पू] कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्य्[10] एवं रक्षसाम् ।
२९उ] न तु शक्ष्यामि[11] सं-प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥३४॥ [३४
स-संशयानि[12] युद्धानि[12] सं-शयो मे न रोचते ।
३१] कश्[13] च[13] निःसं-शयं कार्यं[14] कुर्यात् प्राज्ञः[14] स-संशयम् ॥३५॥ [३५
३२पू] एष दोषो महान् हि स्यान् मम सीताऽभि-भाषणे ।[15]
N] प्राण-त्यागस् तु वैदेह्या भवेद् अन्-अभि-भाषणे ॥३६॥[16] [३६
सन्तो[17]ऽप्य् अर्था वि-नश्यन्ति[18] देश-काल-विरोधिनः ।
N] वि-क्लवं दूतम् आसाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥३७॥ [३७
अर्थाऽनर्थाऽन्तरे बुद्धिर् नीता वा[19]ऽपि न शोभते ।

---

१. फ–विपरीतं । २. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–कर्म । ३. अ–इति ॥ ४. फ अ–उद्देशे नष्टमार्गेस्मिन् । ५ फ–गुप्ते ॥ ६. अ फ–विशस्ते । ७. च प्र ल$_1$ ल$_2$- क्षोभिते । ८. फ अ–सखायं । ल$_2$–साहाय्यं ॥ ९. फ च ल$_1$ ल$_2$–लंघयेच्च । अ–लंघयेत ॥ १०. फ च प्र ब ल$_2$–सहस्राण्यपि । अ–सहस्राणि च । ११. फ रा म ल$_2$ अ–शक्यामि । ल$_1$–त्रुटितः पाठः ॥ १२. फ–असत्यानि च । रा प्र ब म ल$_1$–संशयोऽपि हि युद्धेषु । ल$_1$–संशयानि च । १३. अ–कथं । १४. फ अ–कुर्यात्प्राज्ञः कार्यं । रा–कार्यं प्राज्ञः कुर्यात्ससं० ॥ १५. अतः परमधिकः पाठः–म–राक्षसैः सह मे युद्धं भवेत् सीताभिभाषणे । १६. ल$_2$–नास्ति ॥ १७. ल$_1$–त्रुटितः पाठः । १८. फ–०विरोधिताः । रा प्र ब म ल$_1$ अ–०विरोधतः । १९. रा ब म ल$_1$ चापि । प्र–अपि ।

N] घातयन्ति[1] हि कार्याणि दूताः पण्डित-मानिनः ॥३८॥ [३८

न वि-नश्येत् कथं[2] कार्यं वैक्लवं न कथं भवेत् ।

N] लंघनं[3] च[4] समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥[5]३९॥ [३९

३२उ] कथं नु खलु मे वाक्यं शृणुयान् नोद्विजेत[6] च ।

इति सं-चिन्त्य मतिमांश्[7] चकार हनुमान् मतिम्[8]॥४०॥ [४०

३३] रामम्[9] अ-क्लिष्ट-कर्माणं सं-बद्धम् अनु-कीर्तयन् ।

३४उ] नैनाम्[10] उद्वेजयिष्यामि तत्-सर्व[11]-गत-मानसम् ॥४१॥ [४१

इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदिताऽऽत्मनः ।

N] शुभानि धर्म-युक्तानि वचनानि सम्-अर्थयन् ॥४२॥ [४२

श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरं मधुराऽक्षरम् ।

N] श्रद्धास्यति यथा[12] हीऽयं तथा सर्वं सम्[13]आ-दधे ॥४३॥ [४३

३४पू] पतिं च[14] परि-शृण्वन्ती चिरस्य पुरुषर्षभम् ।

N] व्यक्तं[15] पद्म-पलाशाऽक्षी प्र-हृष्ट-हृदया भवेत् ॥४४॥ [N

N] एवं सं-कीर्तयतो (?यंतं) मह्यं (?मां) रघु-वंश-विवर्धनम् ।[16]

३५उ] पश्यन्ती चाऽग्रतो व्यक्तं नोद्विग्ना मे[17] भविष्यति ॥[18]॥४५ [N

१. अ–पात० ॥ २. ल₂ अ–इदं । ३. ल₁–त्रुटितः पाठः । ४. म–वृथा तु न कथं । अ–कथं न च वृथा । ५. ब ल₂–नास्ति ॥ ६. फ अ–नोद्विजेति । आ च रा–नोद्विजेन्न ॥ ७. फ अ–हनुमांश्चकार मतिमान् । च ब ल₂–०र हनुमान्कपिः ॥ ८. ल₁–त्रुटितः पाठः । ९. आ च–स्वधर्ममम् । फ प्र म ल₂ अ–सम्बन्धम् । १०. रा–नैताम् । ल₁–नैतम् । ११. प्र ब म ल₂–सर्वं ग० । ल₁–०तमानसा ॥ १२. रा–तथा चेयं । १३. आ च–समादधे ॥ १४. फ अ–हि । १५. अ–युक्तं ॥ १६. आ फ च प्र ब ल₁ ल₂ अ–नास्ति । मूलस्य म–कोशमात्रावस्थितत्वात् प्रस्तावितं शोधनं सम्यगवधेयम् । १७. म–हि । १८. रा ब ल₂–नास्ति ॥

इति स बहु-विधं महाऽनु-भावो
मनुज-पतेः प्रमदाम् अवेक्ष्य(ीक्ष)माणः ।
मधुरम् अ-वितथं जगाद वाक्यं
N] द्रुम-विटपाऽन्तरम् आ-स्थितो महाऽऽत्मा ॥४६॥ [४४

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे[2] हनुमद्-विकल्पो
नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

१. फ प्र—अवेक्षमान ॥ २. फ—०ण्डे दिग्विजये ह० । रा ब म—०ण्डे लंकापर्वणि ह० ।

एवं[1] बहु-विधां[2] चिन्तां[3] चिन्तयामास वानरः ।
१] श्रावयन्[4] मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्या-जहार ह ॥१॥ [१
२पू] राजा दश-रथो नाम रथ-कुञ्जर-वाजिमान्[5] । [२पू
N] चक्रवर्त्ति-कुले जातः पुरन्दर-समो बले[6][7] ॥२॥ [N
२उ] पुण्य-शीलो महा-कीर्त्तिर् ऋजुर् आसीन् महा-यशाः । [२उ
अ-हिंसारतिर्[8] अ-क्षुद्रो घृणी सत्य-पराक्रमः[9] ॥३॥
३] मुख्यश् चेक्ष्वाकु-वंशस्य राज्य-लक्ष्मी-विवर्द्धनः[10] । [४
पार्थिव-व्यञ्जनैर्[11] युक्तः पृथु-श्रीः पार्थिवर्षभः ॥४॥
४] पृथिव्यां[12] चतुर्-अन्तायां[13] वि-श्रुतः सुख-दः सुखी ।
N] धर्म्म-शीलो वदान्यश् च प्रिय-वाची जितेन्द्रियः ॥५॥ [13] [N
तस्य पुत्रो गुण-ज्येष्ठस् तारा[14]ऽधिप-निभाऽऽननः ।
५] रामो नाम विशेष-ज्ञः श्रेष्ठः सर्व-धनुष्मताम् ॥६॥ [६
रक्षिता स्वस्य वंशस्य जनस्य[15] परि-रक्षिता ।

---

१. फ च प्र ल१ ल२–एतद् । २. म अ–०विधं चित्रं । ३. फ–चिन्तयित्वा स वा० । ल१ ल२–चिन्तयित्वा महाकपिः । ४. फ–संश्रवे । रा प्र ब म ल१ ल२–प्रस्तावम० ॥ ५. फ रा प्र ल१ अ–०वाजिनाम् । च ल२–०वाजिवान् । ६. ब–बली । ७. फ अ–नास्ति ॥ ८. फ–०रतिराजेन्द्रो । अ–०तिरक्रुद्धो । ९. प्र ब म ल१ ल२–०परायणः । १०. आ फ अ–लक्ष्मीवां श्रीवि० । च रा–राजा ल० । ब म–राजल० । ११. ब ल१ ल२–पृथिवीन्द्रो जनैर् ॥ १२. आ–पृथिव्याः चतुरन्तायाः । फ–०व्यां सागरान्तायां । ल२–०व्यां चतुरन्तानां । १३. अ–नास्ति ॥ १४. रा प्र ब म ल१ ल२ अ–तारापतिनि० ॥ १५. च–जनकस्य प० । फ अ–स्वजनस्य च र० । रा प्र ब म ल१ ल२–जनकस्य च र० ॥

६] रक्षिता जीव-[1]लोकस्य धर्म्मस्य च परं-तपः ॥७॥ [७
तस्य सत्याऽभि-सन्धस्य [2]वृद्धस्य वचनात् पितुः ।
७] स-भार्यः [3]सह च [3]भ्रात्रा वीरः प्र-व्रजितो वनम् ॥८॥ [८
तस्य तत्र महाऽरण्ये मृगयां परि-धावतः ।[4] [९पू
८] रावणेन हृता भार्या मिथिलाऽधि-पतेः सुता ॥९॥ [N
यथा-[5]वर्णां यथा-रूपां यथा-[6]लक्ष्मवतां [7]वराम् ।
N] अश्रौषं [8]सा त्वम् अद्याऽऽर्ये दृष्टा मे[9] नाऽत्र सं-शयः॥१०॥[१९
जन-स्थाने वधं श्रुत्वा हतौ च खर-दूषणौ ।
९] त्वम् अ-मर्षाद् इहाऽऽनीता रावणेन दुर्-आत्मना॥११॥ [१०पू
शृणु वैदेहि रामस् त्वां [10]पतिः कौ[11]शल्यम् अब्रवीत् ।
१०] देवरश् चाऽपि ते[12] शूरः कौशल्यं वाक्यम् [13]अब्रवीत्॥१२॥ [N
विररामैवम् उक्त्वा तु[14] स वचो मारुताऽऽत्म-जः ।
११] जानकी चाऽपि तच् छ्रुत्वा जहर्ष च ननन्द च ॥१३॥ [१६
[15]ततः [15]सा वक्र-केशाऽन्ता सु-केशी केश-संवृता ।
१२] उन्-[16]नाम्य वदनं [17]भीरुः शिं[18]शिपां समुद्-ऐक्षत ॥१४॥ [१७

---

१. च प्र म ल१ ल२–स्वस्य वंशे । रा ब–स्वस्य लो० ॥ २. ल२ अ–बद्धस्य । ३. ब ल१ अ–सह भ्रात्रा च । ल२–सह सुभ्रात्रा । ४. ल२ अ–नास्ति ॥ ५. अ–०रूपं । ६. आ फ च रा प्र ब–०लक्ष्मवि तां । च ल१ ल२–०लक्ष्मीवतां । ७. रा प्र ब म ल१ ल२ अ–शुभाम् । ८. आ–सत्यम् । रा प्र ब म ल१ ल२–सा तथा दृष्टा मया त्वं ॥ ९. रा प्र–हत्वा । १०. आ–प्रति । ११. फ–कुशलं । १२. च–कौशल्यं शूरस्ते वा० । रा ब–ते वाक्यं शूरः कुशलमब्र० । म अ–वीरं कुशलं लक्ष्मणोब्र० । १३. प्र ल१ ल२–नास्ति ॥ १४. फ–स निर्वचो । प्र–स वचो वै । ल१–तु स वचनं । अ–तां स वचो वै॥१५. प्र–तत्तस्य । १६. प्र–तत्तस्य । १७. आ च रा ब प्र ल१ ल२–सीता । १८. आ–०सिंसिपां । म ल१ ल२–शिंशपां ॥

सा तिर्यग् ऊर्ध्वं च[1] तथा ह्य् अधस्तान्
निर्-ईक्षमाणा[2] तम् अ-चिन्त्य-रूपम् ।
ददर्श पिङ्गाऽधिपतेर् अमात्यम्
N] वाताऽऽत्म-जं सूर्यम् इवोदय-स्थम्[3] ॥१८॥[१९

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे[4] हनुमद्-दर्शनं
नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥[5]

---

१. ञ्रा–हि । २. ञ्रा–०माणोत्तमरूपचिंत्यम् । फ ञ्र–०णा–मचिन्त्यमुद्धिम् । ३. ञ्र–इवाचलस्थम् ॥ ४. रा ब–०ण्डे लंकापर्वणि ह० । ५. फ–सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥

[वं-३०]= [षड्विंशः सर्गः] =[दा-३२]

ततः शाखाऽन्तरे लीनं त्रस्ता चलित-मानसा । [१पू
१३] सा ददर्श कपिं तत्र प्र[1]-श्रितं प्रिय-वादिनम् ॥[2]१॥ [२पू
सा[3] तु दृष्ट्वा कपि-श्रेष्ठं वि[4]-नीतं विटपे-स्थितम् ।
१४] मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयम् इति भा[5]मिनी ॥२॥ [७
सा तं सम्-ईक्ष्या[6]ऽथ भृशं वि-संज्ञा
गताऽऽसु-कल्पेव बभूव सीता ।
चिरस्य प्रज्ञां प्रति-लभ्य चैव
१५] वि-चिन्तयामास वि[7]शाल-नेत्रा ॥३॥ [९
स्वप्नो मयाऽयं वि-कृतोऽद्य दृष्टः
शाखा-मृगो[8] धिङ् मम भाग-धेयम् ।
स्वस्त्य् अस्तु रामाय स-लक्ष्मणाय
पित्रे तथा मे जनकेश्वराय[9] ॥४॥ [१०
स्वप्नस्[10] तु नाऽयं नहि मेऽस्ति[11] निद्रा
भयेन शोकेन च पीडितायाः[12] ।
सुखं हि[13] मे नास्ति यतोऽस्मि हीना
१६] तेनेन्दु[14]-बिम्ब-प्रतिमाऽऽननेन ॥५॥ [११

१. ल$_2$ अ-प्रसृतं । २. ब-ददर्श प्रसृता सीता वानरं प्रियवादिनम् ॥ ३. फ-दृष्ट्वा च तं क० । अ-सा तु दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं । ४. आ फ-विनीतवदुप० । ५. फ अ-विस्मिता ॥ ६. फ-ईक्ष्यैव । ७. फ-विलोल० ॥ ८. आ-०मृगोयं । ९. फ अ-जनकाय राज्ञे ॥ १०. आ-स्वप्नस्त्वयं किं । ११. आ च रा प्र ब-मेऽद्य । १२. रा-पीडितात्मा । १३. रा म-च । १४. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-तेनैव पूर्णेन्दुनिभाननेन ॥ अ-तेनेन्दुपूर्णप्र० ॥

अहं हि तस्याऽद्य मनो-भवेन
सं-पीडिता तद्-गत-सर्व-भावा ।
वि-चिन्तयन्ती सततं[1] तम् एव
१७] रूपं[2] च[2] पश्यामि तथा शृणोमि ॥६॥ [१३

मनो-रथः स्याद् इति चिन्तयामि
तथाऽपि बुद्ध्या नै[3] वि-तर्कयामि ।
किं कारणं तस्य हि[4] नास्ति रूपं
१८] व्यक्त-स्वरूपं[5] च वदत्य् अयं माम् ॥७॥ [१४

नमोऽस्तु वाचस्-पतये सं[6]-वज्रिणे
स्वयं-भुवे चाऽपि हुताऽशनाय च ।
अनेन चोक्तं वचनं[7] ममाऽग्रतो[7]
१९] वनौकसा यच्[8] च[8] तथाऽस्तु नाऽन्यथा ॥८॥ [१५

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि सीता-विषादो[9]
नाम षड्विंशः सर्गः[10] ॥ २६ ॥

१. फ-सयितं । २. फ श्र-न चैव ॥ ३. नु । ४. श्र-च । ५. फ-० सरूपं । ब-०सुरूपं । फ ब श्र-भिन्नाः-०स्वरूपश् ॥ ६. श्रा-०तये स्तु व० । फ-सु० । ७. श्रा-यदि मे । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-यदितो ममाग्रे । ८. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-तच्च ॥ ९. रा-सीताचिन्तनं । १०. ल$_1$-इति सुन्दरकाण्डे सीतानुचिन्तनं नाम सर्गः । फ प्र ब म ल$_1$-नास्ति ॥

अब्रवीत् स महा-तेजा हनूमान् मारुताऽऽत्म-जः ।
शिरस्य् अञ्जलिम् आ-धाय सीतां मधुरया गिरा ॥१॥
का त्वं कमल पत्त्राऽक्षि श्यामा कौशेय-वासिनि ।
द्रुमस्य शाखाम् आ-लम्ब्य तिष्ठसि त्वम् अ-निन्दिते ॥२॥
किम् अर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोक-जम् ।
पुण्डरीक-पलाशाभ्यां विप्र-कीर्णम् इवोदकम् ॥३॥
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वराऽऽनने ।
का वसूनां वराऽऽरोहे देवता प्रति-भासि मे ॥४॥
अथ चन्द्रमसा हीना पतिता वि-बुधाऽऽलयात् ।
रोहिणी[10] ज्योतिषां[10] श्रेष्ठा त्वम् अ-निन्दित-लोचने ॥५॥
रोषाद् वा यदि वा मोहाद् भर्त्तारम् अ-सितेक्षणे ।
वसिष्ठं कोपयित्वेह सं-प्राप्ता त्वम्[11] अरुन्धती ॥६॥
क नु पुत्रः पिता भ्राता भर्त्ता वा ते सु-मध्यमे ।
अस्माल् लोकाद् अमुं लोकं गतं[12] त्वम् अनु-शोचसि ॥७॥
व्य्-अञ्जनानि तु[13] ते यानि लक्षणानि[14] तु[15] लक्षये ।

---

१. फ–तामब्रवीत्पुनर्धीमान् । अ–तामब्रवीत्ततो धीमान् । च रा प्र ब म ल१ ल२–तामब्रवीत् म० । २. च–पवना० । ३. अ–शिरसांजलिमादाय । च प्र ल१–०लिमादाय ॥४. फ–पा त्वं कमलपत्राक्षी । रा ब प्र–सा त्वं क० । अ–सा त्वं पद्मपलाशाक्षि । ५. रा ब प्र–श्यामे । ६. फ–०वाससी ॥ ७. रा ब म–शोभने । ८. च–चन्द्रसमा । ९. च–वसुधा० । रा प्र ब ल१–वसुधालयम् । ल२–वसुधातलम् । अ–विपुलालयं । १०. फ रा ब प्र म ल१ ल२–ज्यातिषां रोहिणी ॥ ११. आ अ म–त्वमरुन्धति । प्र–त्वमनिन्दिते । ल१ ल२–त्वमनिन्दिते ॥ १२. फ रा ब म– गता । प्र ल२ ल२–गत्वा ॥ १३. फ अ–च । १४. रा–लक्ष्म० । १५. फ–हि ॥

महिषी भूमि-पालस्य राज-कन्याऽसि मे मता ॥८॥
सुराणाम् अ-सुराणां च नाग-गन्धर्व-रक्षसाम् ।
यक्षाणां किं-नराणां च का त्वं भवसि शोभने ॥९॥[4]
रावणेन जन-स्थानाद् बलात् प्र-मथिता यदि ।
सीता त्वम् असि भद्रं ते तत्त्वम् आ-ख्याहि भामिनि ॥१०॥[7]
सा तस्य वचनं श्रुत्वा राम-कीर्तन-हर्षिता ।[8]
उवाच वाक्यं वैदेही हनूमन्तं द्रुमाऽऽश्रितम् ॥११॥
दुहिता जनकस्याऽहं वि-देहस्य महाऽऽत्मनः ।
सीतेति नाम्ना तस्याऽहं भार्या रामस्य धीमतः ॥१२॥[12]
वत्सरान् द्वादश पुरा राघवस्य नि-वेशने ।
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्व-काम-फलान् बहून् ॥१३॥
ततस् त्रयोदशे वर्षे राज्ये त्वं इक्ष्वाकु-नन्दनम् ।
अभि-षेचयितुं राजा सोपाध्यायोऽकरोत् मतिम् ॥१४॥
तस्मिन् सं-भ्रियमाणे तु राघवस्याऽभि-षेचने ।
कैकेयी नाम भर्त्तारं देवी वचनम् अब्रवीत् ॥१५॥
न पिबामि न खादामि प्रत्य्-अहं तव भोजनम् ।
एवं मे जीवितस्याऽन्तो रामो यद्य् अभि-षिच्यते ॥१६॥

---

१. फ अ—वा । २. फ रा ब म ल$_1$—वा । ३. फ अ—शंस मे । ४. प्र—नास्ति ॥ ५. फ अ—तन्मम।० । ६. फ भाविनि । म—शोभने । ७. रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ ८. अ—सा च तस्य वचः श्रुत्वा रामकीर्तनकर्षिता । ९. अ—०मुपस्थितम् । फ रा ब ल$_1$ ल$_2$—द्रुमाश्रिता ॥ १०. फ—वैदे० । ११. रा—नाम्नास्मि भद्रन्ते भा० । म—नामास्मि भद्रन्ते पत्नी । अ—नाम्ना विख्याता भा० । १२. ल$_2$—नास्ति । १३. अ—वत्सरा । १४. रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$—०फलांस्त्वयम् ॥ १५. फ च—नेक्ष्वाकुनन्दनः । रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—चेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ १६. ल$_2$—०न् संभूयमाने । अ—अस्मिन् संभ्रि० । १७. ब—०रमिदं । १८. फ—मम । च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—न च । अ—पानभो० ॥

यत् तद् उक्तं त्वया वाक्यं[1] प्रीत्या नृ-पति-सत्तम ।
तत्[2] ते न[3] वि-तथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥१७॥
स राजा सत्य-वाग् देव्या वर-दानम् अनु-स्मरन् ।
मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरम् अ-प्रियम् ॥१८॥
ततस् तु स्थविरो राजा सत्य-धर्मे[4] व्यव-स्थितः ।
ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्[5] राज्यम्[6] अयाचत ॥१९॥
अभि-षेकाद् प्रियतरं श्रुत्वा स वचनं पितुः ।
मनसा पूर्वम् आ-साद्य वाचं[7] प्रति-गृहीतवान् ॥२०॥
दद्यान् न प्रति-गृह्णीयान् न ब्रूयात् किञ्चिद् अ-प्रियम् ।
अपि जीवित-हेतोर् हि रामः सत्य-पराक्रमः ॥२१॥
स त्रि-हायोत्तरीयाणि[8] महाऽर्हाणि महा-यशाः ।
वि-सृज्य मनसा राज्यं जनन्यै[9] मां समा-दिशत् ॥२२॥
साऽहं तस्याऽग्रतस् तूर्णं प्र-स्थिता चीर-वासिनी[10] ।
न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥२३॥
प्राग् एव महा-भागः सौमित्रिर् मित्र-नन्दनः ।
पूर्व-जस्याऽनु-यात्राऽर्थं[11] द्रुम-चीरैर् अलङ्कृतः ॥२४॥
ते वयं भर्तुर् आ-देशात्[12] प्राग् एव तु दृढ-व्रताः[13] ।
प्र-विष्टाः स्मो दुरा-धर्षं वनं गम्भीर-दर्शनम् ॥२५॥
वसतो[14] दण्डकाऽरण्ये तस्याऽहम् अ-मितौजसः ।

१. फ-त्वया कार्यं । $ल_1$-पुरा वाक्यं । २. अ-तद्धे न । फ-न त्वया ॥ ३. फ-च । अ-तं । ४. आ फ-०धर्मेव्य० । अ-०धर्मेव्यवस्थितम् । ५. अ-रामं । ६. फ-वाक्यमभाषत । ७. फ-वाचः प्र० । च रा अ-वाचा प्र० । ब प्र म $ल_1$ $ल_2$-वाचा परिगृ० ॥ ८. फ-विवाहोत्त० । ९. आ-जनन्यौमी । फ-जनन्यै तत् ॥ १०. आ-०वाससः । म-०वासनी । ११. च-०जस्य तु या० । रा-०जस्य च या० ॥ १२. फ अ-०देशं बहु मत्वा । रा ब प्र म-०देशं प्रा० । १३. $ल_2$-महाव्रताः । १४. आ-वसन्तौ ।

रक्षसाऽप-हृता भार्या रावणेन दुर्-आत्मना ॥२६॥
द्वौ मासौ तेन मे कालो जीविताऽनु-ग्रहे[1] कृतः ।
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस् त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥२७॥
रावणो वि-कृताऽऽकारो राक्षसोऽति-[2]भयंकरः ।
समुद्र-पारो दुष्-प्राऽऽपः[3] कालः परि-मितश्[4] चै[5] मे ॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता-वाक्यं
नाम सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

---

१. आ—०नुग्रहः । २. फ—०सो हि भयानकः । अ—०तिभयानकः ।
३. फ—दुष्प्राप्यः । ४ ल२—पारणितश्च ॥ ५. फ—सर्गसमाप्तिर्नास्ति ॥

तस्यास् तद् वचनं श्रुत्वा हनूमान् हरि-यूथ-पः ।
२५] दुः[1]खं दुःखाऽभि-भूताया वाक्यम् उत्तरम् अब्रवीत्॥१॥
त्वां मार्गमाणा रा[2]माऽर्थे क्लि[3]श्यन्ते दि[4]क्षु वानराः ।
N] तैस्[5] तैस् तपोभिर् नि-यमैः[5] सिद्धिं मुनि-गणा इव ॥२॥
रघूणां च हरीणां च प्राणास् त्वयि समा-हिताः ।
N] सा त्वं दिष्ट्या[7] मया दृष्टा[7] नास्ति धन्यतरो मम[8]॥३॥
अहं रामस्य सं-देशाद् देवि[9] दूतः समा-गतः ।
२६] वैदेहि कुशली रा[10]मस् त्वां च[10] कौशल्यम् अब्रवीत् ॥४॥
दाता भोक्ता प्र-हर्त्ता च श्रेष्ठो लोके धनुर्-धरः ।
यो ब्राह्मम् अस्त्रं दैवं च[11] वेद वेद-विदां-वरः ।
N] स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशल्यम् अब्रवीत् ॥५॥
ल[12]क्ष्मणश् च[12] महा-तेजा भर्त्तुस् तेऽनु-चरः प्रियः ।
२७] कृ[13]तवान् शोक[13]-सन्तप्तः शिरसा ते[14]ऽभि-वादनम् ॥६॥
सा तयोः कुशलं देवी वी[15]रयोर् नर-सिंहयोः ।
N] श्रु[16]त्वा संहृष्ट-सर्वाऽङ्गी हनूमन्तम् अथाऽब्रवीत् ॥७॥

१. ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-महादुःखाभि० ॥ २. च-रामार्थं । ३. ल$_2$-दृश्यन्ते । अ-क्लिश्यन्ति । ४. प्र-ऋक्षवा० । ५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-क्षुत्तृष्णाभ्यां परिश्रान्ता । ६. फ-नास्ति ॥ ७. अ-दृष्टा मया दिष्ट्या । ८. रा म अ-मया ॥ ९. ब-देव । १०. ब-रामः स त्वां ॥ ११. फ-तु ॥ १२. फ-लक्ष्मणस्तु । १३. आ-कृतवां शो० । फ-कृतवांश्छोक० । १४. आ फ-चाभि० ॥ १५. फ-निशम्य । १६. फ अ-प्रीतिसं० ॥

[1]कल्याणं तत्र गाथेयं लौकिकी प्रति-भाति मे ।
N] [2]ऐति जीवन्तम् आनन्दो नरं वर्ष-शताद् अपि ॥८॥
ततः संजात-विश्रम्भौ[3] सीता शशि-निभाऽऽनना ।
तया समा-गतश् चाऽपि हनुमान् प्रीतिमान् बभौ ।
N] परस्परेण चाऽऽलापं[4] वि-श्वस्तौ तौ[5] प्र-चक्रतुः ॥९॥
[6]तस्यास् तु[6] वचनं श्रुत्वा हनुमान् [7]मारुताऽत्म-जः ।
N] सीतायाः शोक-दीनायाः[8] समीपम् उप-चक्रमे ॥१०॥
यथा समीपं सीताया हनुमान् उप-सर्पति ।
N] तथा रावणं[9] इत्य् एवं सा सीता[9] पर्य्-अशङ्कत[10] ॥११॥
अहो धिक् किं कृतम् इदं [11]कथितं हि यद्[11] अद्य मे ।
N] रूपाऽन्तरम् उपाऽऽगम्य स[12] एवाऽयं हि[12] रावणः॥१२॥
ताम् अ-शोकस्य शाखां तु मुक्त्वा सा शोक-कर्षिता ।
N] [13]भयात् [13]तस्याऽनवद्याऽङ्गी धरायां समुपाऽऽविशत् ॥१३॥
अवन्दत[14] स[14] महा-बाहुम् ततम् तां जनकाऽऽत्म-जाम् ।
N] सा चैवं भय-संत्रस्ता[15] भूयो नैवाऽभ्य् उद्-ऐक्षत ॥१४॥
तं दृष्ट्वा वन्दमानं[16] तु सीता चन्द्र-निभाऽऽनना ।

१. आ-०व गाथे च । फ-कल्याणी वनगा० । २. फ रा-पति-जी० । आ-प्रतिजी० ॥ ३. फ-०विश्वासा । ४. ब $ल_1$, $ल_2$-वाचाल्यं । प्र-वाचालं । ५. आ-०स्तौ तु । अ-विश्रब्धौ तु ॥ ६. फ अ-तस्या-स्ताद् । प्र $ल_1$ $ल_2$-ततस्तद् । ७. फ अ-हरियूथपः । ८. फ-०तसायाः ॥ ९. फ-दृष्ट्वा विशालाक्षी सीता तं । आ च-रावणमित्येव । १०. आ-अभि० ॥ ११. फ रा ब म $ल_1$, $ल_2$-यदद्य कथितं हि । १२. अ-सर्वे-थायं हि । म $ल_1$ $ल_2$-स एवायाति । १३. फ-भयत्रस्ताऽनं० ॥ १४. फ-अवन्दत । १५. फ अ-भयविभ्रस्ता ॥ १६. आ-वन्दमानम् । फ-वन्द्यमानम् । म-वर्धमानं ।

३३] अब्रवीद् दीर्घम् उच्छ्वस्य[1] वानरं मधुर-स्वरम् ॥१९॥
मायां प्र-विष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ।
३४] सं-तापयसि[3] मां भूयः सं-तप्तां तन् न शोभनम्॥१६॥
३६उ] चिंत्तं[4] जिहीर्षसे यत् त्वं नदी-कूलम् इवाऽम्भसा[5] ।
अहो स्वप्नस्[6] तु सुख-दो याऽहम् एवं-विधा[7] हृता ।
३८] प्रेषितं नाम[8] पश्यामि राघवेण[9] वनौकसम्[10] ॥१७॥
स्वप्नेऽपि[11] यद्य् अहं[14] वीरं राघवं सह-लक्ष्मणम् ।
३९] पश्येयं न वि-षीदेयं स्वप्नो मम न[12] मत्सरी ॥१८॥
नाऽहं[13] स्वप्नम् इमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ।
३७] न शक्योऽभ्युद्-अयः प्राप्तुं प्राप्तश् चाऽभ्युद्-अयो मया १९॥
किं तु मे चित्त-मोहो[15]ऽयं भवेद् वात-गतिस् त्व् इति ।
४०] उन्-मादो वा विकारो वा स्याद् वेयं[16] मृग-तृष्णिका॥२०॥
अथवा नाऽयम् उन्-मादो मोहोऽप्य् उन्मादं[17]-लक्षणः ।
४१] सं-बुद्ध्ये चाऽहम् आत्मानम् इमं चाऽपि वनौकसम् ॥२१॥
इत्य्-एवं बहु-धा बुद्ध्वा सम्-प्रधार्य बलाऽबलम् ।
४२] रक्षसां काम-रूपाणां[18] मन्ये तं राक्षसाऽधिपम् ॥२२॥[19]

१. आ–उत्स्वस्य । २. आ–चिन्तय नु वचः । अ–०रस्व० राम् ॥ ३. ब प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–उन्मादयसि ॥ ४. रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$–त्वं चेज्जिहीर्षसि पुनः । अ–स्थितजिहीर्षसेऽनार्य । फ–०र्षसेऽनार्य । ५. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–संतप्तां तन्न शोभनम् । ६. फ–स्वप्नस्य सुखतो योऽहं । अ–स्वप्नस्य सुखता याहं । ७. आ–चिराद्धृता । फ–चिराकृता । प्र अ–०धा हता । ८. अ–तत्र । ९. अ ब म–भिन्नाः–रावणेन । १०. अ–०कसाम् ॥ ११. फ–स्वप्नेप्यहं यदा । १२. फ–स्वप्नेऽपि मम म० ॥ १३. ब–अहो । १४. प्र–अहं ॥ १५. फ–०मोहस्संभवेद्वातगतिः स्वयम् । च रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$–०तिस्त्वियं । १६. फ च अ–इदं ॥ १७. आ–०हो ह्युन्मा० ॥ १८. फ म अ–०रूपत्वान्मेने । १९. च–नास्ति ॥

४३उ] एवं बुद्धिं तत[1]ः कृत्वा सीता सा तनु-मध्यमा ।
४३पू] अजिज्ञासत् तत[2]ो भूयो वानरं जनकाऽऽत्म-जा ॥२३॥[3]
सीत[4]ायाश् च मतं बुद्ध्वा हनूमान् हरि-यूथ-प[5]ः ।
४५] श्रोत्राऽनुकूलैर् वचनैस् तथ्यैस् तां प्रत्य्-अनन्दयत[6] ॥२४॥
स[7] च विग्रह-वान् धर्मः साधुः सत्य-परिश्रय[8]ः ।
४६] परि-त्राता च[9] सर्वस्य सर्व-भूत-हिते-रतः ॥२५॥
बलवान् मातरिश्वेव महेन्द्र इव दुर्-जयः ।
४७] आदित्य इव तेजस्वी लोक-कान्तो यथा शशी ॥२६॥
राजा सर्वस्य लोकस्य रामो वैश्रवणो यथा ।
४८] वि-क्रमेणोप[10]-पन्नश् च यथा विष्णुर् महा-यशाः ॥२७॥
सत्य-वादी मधुर-वाग् देवो वाचस्-पतिर् यथा ।
४९] रूपवान् सु-भगः श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्तिमान् ।
क्रोध-स्थाने[11] प्र-हर्त्ता च श्रेष्ठो लोके धनुष्मताम्[12] ॥२८॥
५०] बाहु-च्छायाम् अव-ष्टभ्य[13] यस्य लोको महाऽऽत्मनः ।
N] देवा इव महेन्द्रस्य[14] मोदन्ते वि-गत-ज्वराः ॥२९॥
[15]तं तादृशम् अना-धृष्यं देवानाम् अपि दुर्-जयम् ।
N] महेन्द्र[16]-सदृशं शौर्ये क्षमया[16] ब्रह्मणा समम् ॥३०॥[17]

---

१. फ–तथा । २. व–भिन्नः–जिज्ञासंती तदा । ३. च–नास्ति ॥ ४. फ–सीतायास्त्वेव तद् बु०। अ–सीतायास्तु म० ॥ ५. फ च अ–मारुतात्मजः । ६. अ–समहर्षयत् । फ च रा ब म–प्रत्यहर्षयत् ॥ ७. फ च रा ब म अ–यः स । ८. फ ब म–०रिश्रवः । अ–०पराक्रमः । ९. अ–प्रदाता च । फ–च दाता च ॥ १०. आ रा च ल, अ–०मेनोप० ॥ ११. फ अ–स्थाने क्रोधप्र० । १२. फ अ–महारथः । च–धनुर्धरः ॥ १३. अ–समाश्रित्य यस्य लोको । १४. ब–समुद्रस्य ॥ १५. अ–न तादृश्यं । १६. फ–पराक्रमे विष्णुसमं क्षमायां ॥ १७. अ–कोषेऽत आरभ्य "आदित्य इव तेजस्वी" इत्यादिरयमधिकः पाठः पठितः ॥

अप-कृष्याऽऽश्रमात् तं तु मृग-रूपेण राघवम्[1] ।
N] येनाऽप[2]-नीता शून्ये त्वं[2] फलं द्रक्ष्यति[3] तस्य सः[3] ॥३१॥
N] कुपितो रावणं सङ्ख्ये घातयिष्यति वीर्यवान् ।
५१उ] रोष[4]-मुक्तैः शरैस् तीक्ष्णैर्[4] ज्वलद्भिर् इव पावकैः ॥३२॥
तेनाऽहं प्रेषितो दूतस् त्वत्-सकाशम् इहाऽऽगतः ।
५३] त्वद्-वियोगेन दुःखा[5]ऽऽर्त्तः स त्वां कौशल्यम् अब्रवीत् ३३॥
लक्ष्मणश् च महा-तेजाः सुमित्राऽऽनन्द-वर्धनः[6] ।
५४] अभि-वाद्य महा-बाहुः स त्वां कुशलम्[7] अब्रवीत्[7] ॥३४॥
रामस्य च सखा वीरः सु-ग्रीवो नाम वानरः ।
५५] राजा वानर-मुख्यानां स त्वां कौशल्यम् अब्रवीत्॥३५॥
नित्यं स्मरति रामस्[8] ते सु-ग्रीवश् च स[8]-लक्ष्मणः ।
५६] दिष्ट्या जीवसि[9] वैदेहि राक्षसी-वशम् आ-गता ॥३६॥
न चिराद् द्रक्ष्यसे[10] रामं[10] लक्ष्मणं च महा-रथम् ।
५७] मुख्यं[11] वानर-कोटीनां सु-ग्रीवं च महौजसम् ॥३७॥
अहं सु-ग्रीव-सचिवो हनूमान् नाम वानरः ।
५८] दूतोऽहं राज-सिंहस्य रामस्याऽक्लिष्ट-कर्मणः ॥३८॥
त्वत्-सकाशम् अनु-प्राप्तो रामस्या[12]ऽऽदेशतो ह्य् अहम्[13] ।
५९] प्र-विष्टो नगरीं लंकां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥३९॥[13]

---

१. फ–रावणः । २. फ च रा–शून्ये येनापनीतासि । अ–सीता येनापनीतासि । ३. आ प्र म ल१ ल२–द्रक्ष्यसि तस्य च । अ–द्रक्ष्यसि त०॥ ४. फ–रोषप्रयुक्तैरिषुभिः ॥ ५. फ–शोकार्तः ॥ ६. अ–०वर्धनिः । ७. प्र म ल१ ल२ अ–कौशल्यमब्र० ॥ ८. फ–रामस्त्वां सुग्रीवः सहल० । अ–रामश्च सु० । ९. फ–०ति ॥ १०. फ अ–०सि पतिं । ११. फ च अ–मध्ये । आ–मुखं ॥ १२. फ–रामवाक्यप्रचोदितः । च–रामवाक्यप्रदेशितः । १३. अ–नास्ति ॥

मूर्ध्नि[1] दत्त्वा पद-न्यासं रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
६०] त्वां द्रष्टुम् उप-यातोऽहं स्वम् आ-श्रित्य पराक्रमम् ॥४०॥
नाऽहम् अस्मि तथा देवि यथा त्वम्[2] अव-गच्छसि ।
६१] वि-शङ्का भव वैदेहि श्रद्धेहि वदतो मम ॥४१॥
तं पुष्प-वर्षैर् अभि-वृष्यमाणं
महा-बलं तत्र तदा नि-षण्णम् ।
कुतूहलाद् हर्ष-परिप्लुताऽक्षी
सीताऽप्य् अगच्छत् त्वरिता समीपम् ॥४२॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमद्-भाषणं
नामाऽष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥

१. फ च अ–कृत्वा मूर्ध्नि ॥ २. फ अ–माम् । ३. अ–वचनं ॥ ४. आ–वर्षमाणं । च रा प्र ब–०र्ष्यमानं । ५. फ–कौतू० । ६. फ–०तांगी । ७–ब प्र म ल$_1$–सीताभ्यग० । ८. फ–हरीशं । अ–हरिं तं ॥ ९. फ–०ण्डे दिग्विजये ह० । १०. ल$_2$–०मत्संभावगं । अ–०मतो भाषणो ॥

तां तु राम-कथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभम् ।
१] उवाच वचनं तत्त्वम् इदं मधुरया गिरा ॥१॥ [१
क ते रामेण स-सर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ।
२] नराणां वानराणां च कथम् आसीत् समा-गमः ॥२॥ [२
यानि रामस्य लिङ्गानि तानि मे वद वानर ।[3]
N] तानि भूयः समा-चक्ष्व न मां शङ्को समाविश (?शे)व् ३॥[4] [३
कीदृशं तस्य सं-स्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् ।
३] कथम् ऊरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥४॥ [४
एवम् उक्तस् तु वैदेह्या हनूमान् मारुताऽऽत्म-जः
४] ततो रामं यथा-तत्त्वम् आ-ख्यातुम् उप-चक्रमे ॥४॥ [५
जानन्ती बत वैदेहि दिष्ट्या मां परि-पृच्छसि ।
५] भर्त्तुः कमल-पत्राऽक्षि सं-स्थानं लक्ष्मणस्य च ॥६॥[9] [६
यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च यानि वै[12] ।
N] लक्षितानि विशालाऽक्षि तानि मे[13] शृणु तत्त्व-तः ॥७॥[14] [७
रामः कमल-पत्राऽक्षः सर्व-भूत-मनो-हरः । [८पू
N] गुणवान् शील-सम्पन्नः सर्व-भूत-हिते रतः ॥८॥[15] [N

---

१. अ- सीता त्विदं । २. फ च प्र ब म ल₁ ल₂ अ—लक्ष्मणस्य च । ३. अतः परमधिकः पाठः—आ—मुखमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च वानर ॥ ४. फ च—मां शोकः । प्र ल₂—मे शङ्का । म—मे शोकः । ५. रा—नास्ति ॥ ६. ल₁—कीर्तनं ॥ ७. फ—जानाना । अ—जानासि । ८. फ—बत दिष्ट्या मां वैदेहि । अ—तावदिष्टया तं वैदेहि । ल₁—०हि [illegible]स्था मां । ९. अ—नास्ति ॥ १०. फ—देवि । ११. च प्र ब म ल₁ ल₂—चिह्नानि । १२. फ—मे । १३. फ—वै । १४. रा अ—नास्ति ॥ १५. फ—०तमनोहरः । म ल₁ ल₂—सर्वलोकहि०॥

रूप-दाक्षिण्य-सम्पन्नः प्रांऽशुः स जनकाऽऽत्म-जे । [८उ
N] तेजसाऽऽदित्य-सङ्काशः क्षमया पृथिवी-समः ॥९॥
बृहस्पति-समो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ।
N] रक्षिता स्वस्य वंशस्य स्व-जनस्य च रक्षिता ॥१०॥[4] [१०पू
रामो भामिनि सर्वस्य चतुर्-वर्णस्य रक्षिता ।
N] मर्यादानां च लोकस्य कर्त्ता स्थापयिता विभुः ॥११॥ [११
७उ] अर्चिष्मान् अर्चितव्योऽसौ ब्रह्मचारि-व्रते स्थितः ।
८पू] साधूनाम् उपचार-ज्ञः प्रचार-ज्ञश् च कर्म्मणाम् ॥१२॥ [१२
६उ] राज-विद्या-विनीतानां ब्राह्मणानाम् उपाऽऽसिता ।
N] श्रुतवान् शील-सम्पन्नो वि-नीतश् च परन्तपः ॥१३॥ [१३
ऋजुर् वेद-विनीतश् च वेद-[11]विद्भिः [11]सु-पूजितः ।
९] धनुर्-वेदे च [12]वैदेहि वेदाऽङ्गेषु च [12]नि-ष्ठितः ॥१४॥ [१४
वि-पुलांऽसो महा-बाहुः कम्बु-ग्रीवः शुभाऽऽननः ।
१०] गूढ-जत्रुः स ताम्राऽक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥१५॥[१५
८उ] दुन्दुभि-स्वन-निर्घोषः स्निग्ध-वर्णः प्र-तापवान् ।
समः सम-विभक्ताऽङ्गो गुरुर् गूढ-शिरोऽस्थि-कः ॥१६॥ [१६
११] चतुष्-किष्कुश् चतुर्-दण्डो द्विः-शुक्लो दश-पद्मवान् । [१८उ
षड्-उन्नतो दश-बृहंम् त्रिभिर् व्यू-आप्नोति राघवः ॥१७॥[N

१.फ—गुणवान् रूपस० । २. च ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—प्रांशुश्च ॥ ३. फ अ—धर्मस्य च परन्तपः । ४. च—नास्ति ॥ ५. आ—०दातीव । ६. फ अ—हि सः । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—च सः ॥ ७. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०व्योयं । ८.ल$_2$—राजराजो वि०। ९. रा—श्रुत०। १०. अ—यजुर्वेद०। ११. फ प्र ल$_1$,ल$_2$ अ—वेदविद्भिश्च । १२. फ च रा प्र ब म ल$_1$,ल$_2$—वेदे च वे०। आ—०ङ्गे च विनिष्ठितः । च—०ङ्गे च प्रतिष्ठितः । अ—सर्वाङ्गे वेदेषु च सुनि० ॥ १३. च म—०कांशो । १४. आ रा ब म ल$_1$ ल$_2$—०जानुः । १५. फ—गूढो ॥ १६. आ—चतुर्दंष्ट्रो ॥

१२] त्रि-वलीवा(?मा)न् त्रि-नीतश् च चतुर्-गन्धस् त्रि-कालवित् १८पू
त्रि-त्रिकस् त्रि-प्रलम्बश् च महाऽऽस्यो घन-निःस्वनैः१८[१७पू
१३] चतुः-कृष्णश् चतुर्-लेखः षोडशाऽन्तः चतुः-समः । [N
चतुर्दश-सम-द्वन्द्वः पञ्च-स्निग्धोऽष्ट-वंशवान् ॥१९॥ [१९पू
१४] भ्राता वै-मात्रिकश् चाऽस्य सौमित्रिर् अ-पराजितः ।
१५पू] अनु-रागेण रूपेण गुणैश् चाऽपि तथा-विधः ॥२०॥ [२२
स तु धर्म्म-रतः श्रीमान् सं-ग्रहाऽनु-ग्रहे रतः ।
N] नि-यतः सर्व-लोकानां सर्व-काल-प्रियं-वदः ॥२१॥ [N
रावणेनाऽप-नीतां त्वां श्रुत्वा दीनस् तु राघवः ।
१७] अन्व्-इष्टवांस् तदा शूरो जन-स्थानं ततस्-ततः ॥२२॥ [N
त्वाम् एव मार्गमाणौ तौ वि-चरन्तौ वसुं-धराम् ।
१८] ददृशाते च सु-ग्रीवं पूर्व-जेनाऽव-रोपितम् ॥२३॥ [२४
प्रस्थे च ऋष्य-मूकस्य रम्ये पादप-संकुले ।
N] भ्रातुर् भयाऽऽर्त्तम् आ-सीनं सु-ग्रीवं शुभ-दर्शनम् ॥२४॥ [२५
वयं तु कपि-राजानं सु-ग्रीवं सत्य-सङ्गरम् ।
N] परि-चार्याऽऽस्महे राज्यात् पूर्व-जेन परा-जितम् ॥२५॥ [२६

---

१. फ—०लीत्रिविनतिश्च । ब—०लीत्रिभिर्विहीनश्च । अ—०कीर्यो विविनतः । २. अ—त्रिवक्रस् । ३. अ—०स्योष्ठहनुस्तनः ॥ ४. फ—०शाक्षः । ५. अ—०मद्वंद्वं । च रा प्र म $ल_1$ $ल_2$—०समाद्वन्द्वः । ६. फ—स्नेहोष्टवं० । ब—सूक्ष्मोष्टवं० । प्र—०ष्टवेश० ॥ ७. अ—०कस्तस्य । ब—चास्य च वैमात्रः । ८. अ ब—०त्रिश्चाप० ॥ ९. फ अ—०परः । १०. अ—०लोक० ॥ ११. च—तथा । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—ततः । १२. फ—०स्थाने ॥ १३. अा—अद्राक्षं कपिराजानं । अ—अद्राष्टां कपिराजानं । च—अद्रष्टूवा ते च सु० । १४. च रा प्र म $ल_1$ $ल_2$—०रम्यया । १५. च रा प्र म—प्रिय० ॥ १६. च ब अ—प्रियदर्शनम् । रा प्र म—०वं हि तत्परम् । १७. च रा ब प्र अ—०चार्यास्महे । १८. च रा प्र ब अ—०जेनावरोपितम् ॥

ततस् तौ[1] चीरं[2]-संवीतौ धनुः-प्रवर-धारिणौ ।[3]
N] ऋष्य-मूकस्य शैलस्य रम्यं देशम् उप[4]-स्थितौ ॥२६॥ [२७
तौ मार्गमाणौ नृ-वरौ वनं गम्भीरम् ओजसा ।
N] सु-ग्रीवो दूरतोऽपश्यत् सह तैर्[5] वानरर्षभैः ॥२७॥ [N
स [6]तौ दृष्ट्वा नर-व्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ।
N] अभि-प्लुतो गिरेस् तस्य शिखरं[7] भीम-विक्रमः ॥२८॥ [२८
ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यव-स्थितः ।
N] तयोः समीपं माम् एव प्रेषयामास स-त्वरम्[8] ॥२९॥[9] [२९
ताव् अहं पुरुष-व्याघ्रौ सुग्रीव-वचनात् प्रभू ।
N] रूप-लक्षण-सम्पन्नौ कृताऽञ्जलिर् उप-स्थितः ॥३०॥[10] [३०
तदाऽस्मि राघवेणोक्तः[11] शोकाऽऽर्तेन महाऽऽत्मना ।
N] हरणं तव वैदेहि राक्षसेन दुर्-आत्मना ॥३१॥[12] [N
तौ परिज्ञात-तत्त्वाऽर्थौ मया प्रीति-समन्वितौ ।
N] पृष्ठम्[13] आ-रोप्य तं देशं प्राऽऽपितौ पुरुषर्षभौ[14] ॥३२॥ [३१
नि-वेदितं[15] च तत्त्वेन सु-ग्रीवाय महाऽऽत्मने ।
N] तेषाम् अन्योऽन्य-संवादाद्[16] भृशं प्रीतिर् अजायत ॥३३॥ [३२
तत्र तौ प्रीति-सम्पन्नौ हरीऽऽश्वरौ[17]-नरेश्वरौ ।
N] परस्पर-कृताऽऽश्वासौ कथया पूर्व-वृत्तया ॥३४॥ [३३
[18]तं तथाऽऽश्वासयामास सु-ग्रीवं लक्ष्मणाऽग्र-जः ।

---

१. प्र ब ल$_1$ ल$_2$—तु । २. ब म—धीर० । ३. फ—नास्ति । ४. फ—उपागतौ ॥ ५. प्र—तौ वानरर्षभौ ॥ ६. म—तौ तु । ७. आ—शिषरं । च रा प्र ब म—शिषरे ॥ ८. आ—सत्वरः । ९. ल$_1$—नास्ति ॥ १०. ल$_2$—नास्ति ॥ ११. आ—०वेनोक्तः । १२. च रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति ॥ १३. फ—पृष्ठेनारोप्य । १४. अ—च नरर्षभौ ॥ १५. फ अ—०दितौ । १६. अ फ—०संलापाद् । आ—संबादादुशती रजा० ॥ १७. ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—नरेश्वरहरीश्वरौ ॥ १८. आ फ रा—०सान्त्वयामास । अ—ततश्च सान्त्व० ।

N] स्त्री-हेतोर् [1]वालिना भ्रात्रा निर्-[2]अस्तम् उग्र-तेजसा [2] ३५ [३४
तवाऽऽर्थे [3] हरणं तस्मै सौमित्रिर् [4]अति-वीर्यवान् । [N
N] लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सु-ग्रीवाय [5]न्य्-अवेदयत् ॥३६॥ [३५उ
स श्रुत्वा वानरेन्द्रस् तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ।
तथाऽऽसीन् निष्-प्रभोऽत्य्-अर्थं ग्रह-[6]ग्रस्त इवोडु-राट् [7]। [३६
N] स तस्याऽनाशयच् छोकं रामस्याऽक्लिष्ट-कर्म्मणः॥३७॥ [N
३२पू] ततस् ते गात्र-शोभीनि [8]हृताया राक्षसेन तु ।
N] यान्य् आभरण-जातानि वि[9]-क्षिप्तानि मही-तले ॥३८॥ [३७
तानि सर्वाणि सं-हृत्य रामाय हरि-यूथ[10]-पः ।
N] सं-[11]हृष्टो दर्शयामास गतिं तु न विदुस् त[12]त्र ॥३९॥ [३८
३२उ] तानि रामाय दत्तानि [13]मयैवोप-हृतानि च ।
N] [14]स्वन-वन्ति वि-कीर्णानि तस्मिन् [15]विहत-चेतसि ॥४०॥ [३९
तान्य् अङ्के दर्शनीयानि कृत्वा [16]बहु-विधं तदा ।[17]
३३] [18]हृदि देवि प्र-काशं [19]मे देहीऽति करुणं चिरम् [17]। [४०
N] [20]परि-देवितम् [21]आर्येण शोकोप-हत-चेत[22]सा ॥४१॥[23] [N

१. फ–वलिना । २. आ–निरस्तोऽमितते० । रा प्र ब म $ल_2$–अमितौजसम् । फ–गुरुतेजसा ॥ ३. आ फ–०र्थे । ४. फ–अथ वी० । ५. आ अ–निवे० ॥ ६. फ–ग्रहाक्रान्त । ७. प्र–इवोडुपं । म–इवेन्दुराट् ॥ ८. आ–रक्षसा ह्रियमाणया । ९. फ अ–निक्षि०॥ १०. फ रा प्र ब म $ल_2$–०पाः । ११. फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–संहृष्टा दर्शयामासुः । १२. फ–तथा ॥ १३. प्र $ल_1$ $ल_2$–०यैवाप० । १४. फ अ–स्वनवन्त्यवकी० । १५. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–ततो विपुलचेतसा । १६. आ–स बहुविधस्तदा । १७. प्र–नास्ति । १८. फ च–देवि देवप्रकाशेन । अ–तेन देवप्रकाशेन । रा म $ल_1$ $ल_2$–देवि दे० । आ–०वप्रकाशोथ । १९. आ च–देवीति । फ–देवेन । अ–देवेति । २०. फ अ–परिदेवितम् ॥ २१. आ–प्रत्यदेवयदाविष्टः । २२. फ–पर्यदेवयदाविष्टः । फ–०चेतनः । आ–तत्रोपहतचेतनः । २३. प्र अ–नास्ति ॥

पश्यतस् तस्य रुदतस् तप्यतश् च पुनः पुनः ।
N] प्राऽज्वालयन् दाशरथेस् तानि शोक-हुताऽशनम् ॥४२॥ [४१
शोचितं सु-चिरं तेन दुःखाऽऽर्तेन महाऽऽत्मना ।
३४] मया स वि-विधैर् वाक्यैः कृच्छ्राद् उत्थापितः पुनः ४३॥[४२
तानि दृष्ट्वा महाऽर्हाणि दर्शयित्वा मुहुर् मुहुः ।
N] राघवः सह-सौमित्रिः सु-ग्रीवम् उप-तापयेत् ॥४४॥ [४३
तवाऽदर्शन-जेनाऽऽर्ये राघवः परि-तप्यते ।
३५] महता ज्वलता नित्यम् अग्निनेवोच्च-पर्वतः ॥४५॥ [४४
त्वत्-कृते मदनश् चैव शोकश् चिन्ता च राघवम् ।
३६] तापयन्ति महाऽऽत्मानम् अग्न्य्-आगारम् इवाऽग्नयः[१२] ४६॥[४५
तवाऽदर्शन-जेनाऽऽर्ये शोकेन च वि-चाल्यते ।
३७] महा-भूमि-चलेनैव शिला-धातु-सखोऽचलः ॥४७॥ [४६
तानि रम्याणि पश्यन् स काननानि महान्ति च ।
३८] रतिं न विन्दते रामस् त्वाम् अ-पश्यन् नृपाऽऽत्मजे[१७] ४८॥[४७
सहितौ राम-सुग्रीवाव् उभाव् अकुरुतां ततः ।
N] समयं वालिनं हन्तुं तौ तवाऽन्वेषणाय च ॥४९॥ [४९

१. आ फ अ—पश्यतस्तानि । प्र—पश्यतो रुदतस्तस्य । २. फ—तस्य तस्य । आ—तव तस्य । ३. फ—दर्शयतस् ॥ ४. आ—यथा । ५. फ—च ॥ ६. फ—उपपादयत् । म ल$_1$—उदपादयत् । अ—उपतापयत् । ७. ल$_2$—नास्ति ॥ ८. ल$_1$—तावद्दर्शन० । ९. आ ल$_1$—चतुर्भिः प० । म—चतुर्भिः परितप्यते । १०. फ—०नेवाग्निप० । च रा प्र ब म ल$_1$—नेव हि प०॥ ११. आ—०गाराय चाग्नयः । १२. अ—नास्ति ॥ १३. प्र—०जेनापि । १४. म—परिचा० । अ—तु वि० । १५. आ—०तुरिवाचलः । ल$_1$—०तुमथोचलः ॥ १६. अ—नृपात्मजः । ब म—०श्यच्चनिन्दिते । १७. अतः परमधिकः पाठः—म अ—स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकाऽऽत्मजे ॥ १८. अ—तदा० ।

ततो नि-हत्य तरसा रामो वालिनम् आहवे ।
सर्वर्क्ष-हरि-सैन्यानां सु-ग्रीवम् अकरोत् पतिम् ॥५०॥ [५१
राम-सुग्रीवयोः सख्यं देव्य् एवं सम्-अजायत ।
N] हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर् दूतम् इहाऽऽगतम् ॥५१॥ [५२

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता-सम्भाषणो
नामैकोनविंशः सर्गः ॥२९॥

१. फ अ—०रिसिंहानां ॥ २. रा प्र—त्रुटितः पाठः । ३. म ल₂—०ण्डे लंकापर्वणि सी० । ४. फ अ—सर्गसमाप्तिर्नास्ति ॥

स राज्यं प्राप्य सु-ग्रीवः समा-नीय हरीऽऽश्वरान्[1] ।
२१] त्वद्-अर्थे प्रे(?प्रै)षयत् सर्वान् दिशो दश महा-बलान्[2]॥१॥[५३
आ-दिष्टा वानरेन्द्रेण सु-ग्रीवेणै महाऽऽत्मना ।
N] अद्रि-राज-प्रतीकाशाः सर्व-तः प्र-स्थिता महीम्॥२॥ [५४
अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालि-सूनुर् महा-बलः ।
N] प्र-स्थितः कपि-शार्दूलस् त्रि-भाग-बल-संवृतः ॥३॥ [५६
वि-चित्य दक्षिणाम् आशां स-शैल-वन-काननाम् ।[4]
N] गिरि-जालाऽऽवृतां दुर्गां प्रायस् तेन वि-चिन्महे ।[5]
२२उ] त्वां देवि राघवस्याऽर्थे सर्व-तो[6] मृगयामहे ॥४॥ [N
तेषां नो[7] विप्र-नष्टानां विन्ध्ये पर्वत-सत्तमे ।[५७पू
क्षुधाऽऽर्त्तानां बिले क्वाऽपि[8] तृषाऽऽर्त्तानां तदा सताम्।[9] [N
N] भृशं शोक-परीतानाम् अहो-रात्र-गणा गताः ॥५॥ [५७उ
ते वयं कार्य-नैराश्यात् कालस्याऽति-क्रमेण च ।
N] भयाच् च कपि-राजस्य कालाऽतिगम-शङ्कया[10] ॥६॥ [५८
वि-चीय गिरि-दुर्गाणि[11] नदी-प्रस्रवणानि[12] च ।
N] अना-साद्य पदं देव्याः प्राणांस् त्यक्तुम् उप-स्थिताः । [N
२३उ] ततस् तस्य गिरेर् मूर्ध्नि वयं प्रायम् उपाऽऽस्महे[13] ॥७॥ [N

---

१. आ—महाहरीन् । २. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०बलः ॥ ३. आ—०न । ४. म—दक्षिणां दिशमास्थाय प्रेतराजेन पालिताम् । ५. फ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति । ६. आ—सर्वे ते । फ अ—सर्वे वै । प्र ल$_1$ ल$_2$—त्वां देवि ॥ ७. फ—तु । अ—वै । ८. आ—कस्मिंस्तृषा० । ९. फ अ—क्षुधितानां निरासानां वने कस्मिंश्चिदासताम् ॥ १०. आ—कालान्तरविशं० ॥ ११. फ—गुल्मु० । १२. आ—प्रश्रा० ॥ १३. प्र ल$_1$—उपस्थिताः ॥

अथ नः पर्वते विन्ध्ये निर्-आशानाम् अ-निन्दिते । [N
२४] भृशं शोकाऽर्णवे मग्नः पर्य्-अदेवयद् अङ्गदः ॥८॥ [६०उ
तव नाशं च वैदेहि वालिनश् च तथा वधम् ।
२५] प्रायोप-वेशम् अस्माकं वि-नाशं च जटायुषः ॥९॥ [६१
तेषां नः स्वामि-सन्देशे[1] निर्-आशानां मुमूर्षताम् ।
N] कार्य-हेतोर् इवोपेतः[2] शकुनिश्[3] चेदम् अब्रवीत्[4] ॥१०॥ [६२
गृध्र-राजस्य सोदर्यः संपातिर् नाम वीर्यवान् । [६३पू
२६] यवीयान्[5] केन मे भ्राता हतः कं[6] च वि-नाशितः[7] ॥११॥ [६४पू
शशंस चाऽङ्गदस्[8] तस्मिन्[9] जन-स्थाने महद्[10]-वधम् ।
२७] राक्षसेनाऽति-कायेन त्वां च तत्राऽप-वाहिताम् ॥१२॥ [६५
जटायुषश् च सम्पातिर् वधं श्रुत्वाऽति-दुःखितः ।
२८] त्वाम् आ-चष्ट वराऽऽरोहे वसन्तीं रावणाऽऽलये ॥१३॥ [६६
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सम्पातेः प्रीति-वर्द्धनम् ।
N] अङ्गद-प्रमुखास् तूर्णं ततः सम्प्र-स्थिता वयम् ॥१४॥ [६७
त्वद्-दर्शन-कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः प्लवं-गमाः ।[12]
विन्ध्याद् उत्-पत्य सं-हृष्टाः सागरस्योत्तरं गिरिम् ॥१५॥[13] [६८
अथाऽहं हरि-सैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः ।[12]
२९] त्वद्-दर्शन-कृतोत्साहः पुप्लुवे शत-योजनम् ॥१६॥ [७०
इयं लंका मया रात्रौ दृष्टा वै राक्षसाऽऽकुला ।

---

१. आ–सन्देशाभिरा० । २. आ–विहस्येतत् । ३. अ–०निर्वैं तदाभ्र० ॥ ४. अ–जत्री० । ५. अ–कस्मिंश्च कारणे ॥ ६. प्र-०दश्चासौ । म ल१ ल२ अ–०दस्तस्मै । ७. आ–महाव०॥ ८. आ–श्रुत्वैव दुः० ॥ ९. अ–०नः । १०. अ–नगेशं प्र० ॥ ११. ल१–धृष्टाः । १२. अ–नास्ति । १३. क्रिया साकांक्षत्वं त्विह द्र० । अत्र दा–'विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम्' इति पठति ॥

N] [1]रावणश् चाऽपि [2]सं-हृष्टस् त्वं च शोकेन पीडिता[3] ॥१७॥ [७९
N] कुञ्जरो नाम वैदेहि गिरीणाम् उत्तमो गिरिः ।
४०उ] तस्माद् गच्छति गो-कर्णं पर्वतं [4]केसरी हरिः ॥१८॥ [८०
स तु [5]देवर्षिभिर् जुष्टं पिता मम महा-कपिः ।
४१] तीर्थं नदी-पतेः पुण्यं शङ्ख-सादनम् उत्-तमम् ॥१९॥ [८१
[6]तस्यांऽहं क्षेत्र-जः पुत्रो जातो वातेन मैथिलि ।
४२] हनुमान् इति वि-ख्यातो लोके स्वेनैव कर्म्मणा ॥२०॥ [८२
वि-श्वासाऽर्थं [7]तु ते देवि भर्त्तुर् उक्ता मया गुणाः ।
४३] यथा मां त्वं कपिं व्यक्तं [8]मन्येथा जनकाऽऽत्म-जे ॥२१॥ [N
एतत् ते सर्वम् आ-ख्यातं यथा-वृत्तम् अ-निन्दिते ।
N] अभि-भाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेर् अहम् ॥२२॥ [N
तं मां राम-कृताऽऽदेशं त्वन्-निमित्तम् इहाऽऽगतम् ।
N] सुग्रीव-सचिवं देवि बुद्ध्यस्व पवनाऽऽत्मं-जम् ॥२३॥ [N
[11]हतो गजो येन च शङ्ख-सादने
कपि-प्रवीरेण महर्षि-नोदनात् ।[12]
[13]ततस् तु वायु-प्रभवोऽस्मि मैथिलि
N] प्र-भावतस् तत्-प्रतिमोऽस्मि वानरः ॥२४॥ [८९
प्र-ब्रूहि सर्वं [14]हृदि यत् स्थितं ते
[15]मां वाऽचिरेण त्वम् अ-निन्द्य-रूपे ।

---

१. अ–रावणोपि च । २. च–संहृष्टस्त्वां । ३. आ–०तः । अ–०ताम् ॥ ४. आ–केशरी ॥ ५. आ–०र्षिनिर्दिष्टः । प्र–मत्तदेव० । ६. फ–तस्य केसरिणः ॥ ७. फ–च वैदेहि । रा ब $ल_1$–तु वै देवि । अ–तु वैदेहि । ८. अ–मन्यस्व ॥ ९. च–त्रुटितः पाठः । १०. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–जनकात्मजे ॥ ११. अ–हतेऽसुरे संयति । १२. च–त्रुटितः पाठः । रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–नास्ति । १३. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–अहं तु । अ–तस्यान्वये वा० । १४. फ–भिन्नाः हृदयस्थितं । १५. आ–मां वै चि० । फ–मा भैश्चि० ।

यावद् ब्रवीम्य् उग्र-जवेन गत्वा

N] प्रियं प्रिया तेऽधि-गतेति[1] रामम् ॥२५॥[2] [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि सीता-दर्शने

हनुमद्-वाक्यं नाम त्रिंशः सर्गः[3] ॥ ३० ॥

१.—फ—प्रियं प्रियं ते ह्यधिगम्य । २. रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$—नास्ति ॥

३. $ल_1$—इति सुन्दरकाण्डे हनुमद्वाक्यं नाम सर्गः । फ—०काण्डे उद्योगपर्वणि सीतासम्भाषणं नाम । ब—०दर्शने हनुमद्भाषणं नाम ॥

स शोकाऽऽर्त्ताम् अ-शोक-स्थो ददर्श हनुमान् कपिः ।
१] वि-मुक्तां किं-नरेणेव किं-नरीं जनकाऽऽत्म-जाम् ॥१॥ [N
तां नि[2]-शाम्य विशालाऽक्षीं क्षितौ क्षिति-रजश्-चिताम् ।
२] वाष्प-सन्दिग्धया वाचा पुनर् वचनम् अब्रवीत् ॥२॥ [N
दूतोऽहम् अन्-अवद्याऽङ्गि लंकां प्राप्तो नृपाऽऽज्ञया ।
३] त्वद्-अर्थं प्रेषितस् तेन राघवेण महाऽऽत्मना ॥३॥ [N
सा तस्य वचनं श्रुत्वा मानुषस्येव भाषितम्[3] ।
४] अकरोत् कपिम् आ-श्रित्य न वि-षादं न वि-स्मयम् ॥४॥[N
तथा ब्रुवाणं वैदेही वानरं रावर्ण[4]-क्षये ।
५] नाऽभ्य्-अभाषत शोकेन हर्षेण च जडी-कृता ॥५॥ [N
स मुहूर्त्तात् कपि-श्रेष्ठो हनुमान् मारुतोऽऽत्म-जः ।
६] नि-पत्य चरणौ मूर्ध्ना कीर्त्तयामास राघवम् ॥६॥[6] [N
समुद्र इवाऽक्षोभ्यो हिमवान् इव निश्-चलः[7] ।

---

१. फ-शोकार्त्तां तामशो० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-०र्त्तामशोकार्हां ॥ २. आ-तान्निशम्य । फ च-तान्निशाम्य ॥ ३. आ-भाषतः ॥ ४. रा ब-रावणालये । ल$_1$-रावणे क्षये । ५. अ-शास्त्रकोविदः । ६. अतः परमधिकः पाठः—फ रा प्र च ब अ म ल$_1$ ल$_2$-यशसा तपसा चैव वीर्येण[1] च विशां[1] पतिः । युक्तो योगवतां श्रेष्ठः स त्वां कौशल्यमब्रवीत् ॥ ७. च रा प्र ब म ल$_1$-चञ्चलः ।

१. च-तपसां । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-च सतां ॥

८] सत्य-धर्म इवाऽकम्प्यः स त्वां कौशल्यम् अब्रवीत् ॥७॥[1] [N
भूयश् चाऽपि महा-तेजा हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः ।
N] अब्रवीत् प्र-श्रितं वाक्यं सीता-प्रत्यय-कारणम् ॥८॥ [N
कुशली देवि काकुत्स्थः सर्व-शस्त्र-भृतां वरः ।
N] गुरोर् आ-राधने युक्तो लक्ष्मणश् च सु-लक्षणः ॥९॥ [७४
तस्य कार्यवतो देवि भर्तुस् तव हिते रताः ।[8] [७५पू
N] मुखम् आ-लोकयन्त्य् अन्ये हरयः सङ्ग-चारिणः ॥१०॥[N
मत्-सहायाः परे वीरा वेलायां समव-स्थिताः ।[N

१. अतः परमधिकः पाठः— च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-प्रियो यस्य च सौमित्रिः सौमित्रेश्चैव[1] यः प्रियः । सुहृद्वा वानरेन्द्रस्य स त्वां कौशल्यमब्रवीत् ॥ भ्राता कनीयान् रामस्य सुमित्रा येन सुप्रजा । प्रणम्य शिरसा पादौ स त्वां कौशल्यमब्रवीत् ॥ पितृवत् पश्यते रामं त्वां च पश्यति मातृवत् । यो नित्यमरविन्दाक्षि स त्वां कौशल्यमब्रवीत् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः । मुमोच दुःखिता सीता शोकोष्णं[४] नेत्रजं जलम् ॥ अशोभन्त ततश्चास्या[५] नेत्राभ्यामश्रुबिन्दवः । फुल्लाभ्यामिव पद्माभ्यां पतन्तस्तोयबिन्दवः[६] ॥ सापमृज्यायते[७] नेत्रे कराभ्यां कल्याणवती[८] । उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छती[९] ॥ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—सर्गसमाप्तिर्दृश्यते ॥ २. ल$_1$—अन्यश् । ३. फ—हनू० ॥ ४. अ—ते भर्ता सर्वलोकहिते रतः ॥ ५. आ—सर्वेहि० । ६. अ—नास्ति । ७. च रा प्र ब म ल ल अ—लोकम्॥ ८. आ—सुवले स०। अ—लाघवं समुपस्थितम् । फ—०यां समुपस्थितम् ।

१. ल$_1$ ल$_2$—०श्चेश्चापि । २. च ब म ल$_2$ अ—यो नाथो । ल$_1$—विश्राता ॥ ३. अ—सुव्रता ॥ ४. रा प्र ब म ल ल$_1$ ल$_2$—०स्थं । ५. च रा प्र प्र म ल$_1$ ल$_2$—पतंतोस्या । ६. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—प्रसन्नास्तो० ॥ ७. ब म—साप्रमृ० । अ—०मृज्य ततो । ८. रा ब—०पते । ल$_2$—०यती । ९. रा ब म—तं चाधिगच्छती । ल$_1$ ल$_2$—तं चाध्यगच्छत । अ—तमकरोच्छतः ॥

N] अहम् एकस्[1] तु सं-प्राऽऽप्तः सम्पाति-वचनाद् इह ।।११।। [७५उ
मयेयम्[2] अ-सहायेन चरता काम-रूपिणा ।
N] दक्षिणा दिक् समा-क्रान्ता देवि त्वाम्[3] अनु[3]-मार्गता ।।१२।। [७६
दिष्ट्याऽद्य हरि-सैन्यानां[4] त्वन्-नाशम् अनु-शोचताम् ।
N] अप-नेष्यामि सं-तापं तवाऽभि-गमनाद् अहम् ।।१३।।[5] [७७
दिष्ट्याऽहं वानरान् सर्वान् हरीणाम् ईश्वरं च तम् ।
N] दृष्टा देवीऽति वक्ष्यामि दृष्ट्वा रामं च साऽनु-जम्[6] ।।१४।। [N
दिष्ट्या च[7] न व्यू-अर्थम्[7] इदं मम सागर-लङ्घनम् ।[8] [७८पू
राघवश्[9] च महा-वीर्यः क्षिप्रं त्वाम् अभि-पत्स्यते ।[10]
N] स-मित्र-बान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाऽधिपम् ।।१५।। [७९
सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्येह[11] सुन्दरि[12] ।[13]
N] प्रेषितं रामचन्द्रेण सुवर्णस्याऽङ्गुलीयकम् ।।१६।।[14] [N
राम-नामाऽङ्कितं चेदं दिव्यं पश्याऽङ्गुलीयकम् । [दा३६,२उ
N] समा-श्वसिहि [15]भद्रं [16]ते क्षीण-दुःख-फला ह्य् असि ।।१७।। [३पू
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा तद् भर्तुः कर-विभूषणम् । [४पू
N] मुमोच हर्ष-जं वारि स-व्रीडितम् अधो-मुखी ।।१८।। [N

१. फ—एव सुसं० ।। २. अ—मयैवम् । ३. अ—त्वामेव मा० ।। ४. आ—दिव्यर्क्षहरिसिंहानां । च रा ब म अ—दिष्टयार्क्षहारिसिंहानां । ५. अ—नास्ति ।। ६. च—०नुगम् ।। ७. फ—नानर्थकम् । ल$_2$—न चाव्यर्थम् । ८. अतः परमधिकः पाठः—फ च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—अद्य प्राप्स्याम्यहं[2] दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः। तदाश्वसिहि भद्रन्ते क्षीयादुःखासि मैथिलि ।। फ—यशसा तपसा चैव वीर्येण च विशांपतिः । ९. फ—राघवः स । १०. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । ११. फ प्र ल$_1$ ल$_2$—०र्णस्य च । रा ब—०र्णस्यैव । १२. आ फ—भाविनि । रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$—मैथिलि । १३. च म अ—नास्ति । १४. अ—नास्ति ।। १५. अ—रामरामा० । १६. प्र ल$_1$ ल$_2$—वैदेहि ।।

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—अहं प्राप्स्यामि दिष्ट्याद्य । अ—प्राप्स्याम्यद्य त्वहं दिष्ट्या । २. च रा ब प्र म ल$_1$—भामिनि ।।

तच् छ्रुत्वा मधुरं वाक्यं सीता राम-गुणाऽन्वितम् ।
नेत्राभ्यां कृष्ण-साराभ्यां मुमोचाऽऽनन्द-जं जलम् ।[1]
N] भर्त्तारम् इव सं-प्रा[2]ऽऽप्य जानकी मुदिताऽभवत् ॥१९॥ [४३
चारु तद् वदनं तस्यास् ताम्र-शुक्लाऽसितेक्षणम् ।
N] हर्षोद्-अग्रं बभूवाऽथ राहु-मुक्त इवेन्दु-राट् ॥२०॥ [५
ततः सा[3] ह्रीमती बाला भर्तृ-व्यसने[4]-कर्षिता ।
N] रुदती शोक[5]-हर्षाभ्यां मुदिता[6] वाक्यम् अब्रवीत् ॥२१॥ [N
कुशली यदि काकुत्स्थः किं तं[7] सागर-मेखलाम् ।
N] न निर्-दहति कोपेन युगाऽन्ताऽग्निर् इवोत्थितः ॥२२॥ [१३
अथवा शक्ति[8]-मन्तौ तौ सुराणाम् अपि नि-ग्रहे[9] ।
N] ममैव तु न दुःखानाम् अस्ति मन्ये विपर्य्-अयः ॥२३॥ [१४
सा[10] राम-सङ्कीर्तन-नष्ट-शोका
रामस्य शोकेन[11] समान-शोका ।
शरन्-मुखे साऽम्बुद-चन्द्र-लेखा
N] निशेव सा राज-सुता बभूव ॥२४॥ [४७
'हते[12] रिपौ वीत-भया[13] यथा शची[14]
भवेत् प्र-तीता सुर-राज-विक्रमैः ।
तथैव सा वायु-सुतेन हर्षिता
N] बभूव सीता परि-पूर्ण-मानसा ॥२५॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर[16]-काण्डे हनुमत्सीता-समागमे[17]ऽङ्गुलीय-प्रदानं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

१. ब—नास्ति । २. अ—संप्राप्तं ॥ ३. अ—साध्वी सती ॥ ४. फ—भर्तुः शोकेन क॰ । ५. आ—कामह॰ । ६. फ—हर्षिता ॥ ७. फ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—न । म—नु । ८ फ—शक्तिवन्तौ । ९. आ—विग्रहे ॥ १०. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—रामस्य संकी॰। आ—॰॰न जातशोका। ११. अ—सा रामशो॰ । १२. फ॰ हतेषु दैत्येषु भयाद् । १३. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—यथाभवत् । रा—भवेत् । १४. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—शची ॥ १६. रा—उत्तरकाण्डे । १७. फ रा प्र ब म ल$_1$—॰ण्डे अंगुलीयप्रदानं । ल$_2$—॰लीयदर्शनं । अ—दर्शनो ॥

१५पू] सा तु वि-श्वासिता तेन हेतुभिश् चोप-दर्शिता[1] ।
१४उ] उप-पन्नैर् अभि-ज्ञानैर् दूतं तम् अव-गच्छती[2] ॥१॥ [N
१५उ] अ-तुलं चाऽऽगता[3] हर्षं प्र-हर्षेणैव[4] भामिनी ।
वाष्प-संरुद्ध-नयना कपिं तं समुद्-ऐक्षत ॥२॥[5] [N
१६] सा दृष्ट्वा च[6] हनूमन्तं वि-नीतं संहताऽञ्जलिम् ।[5]
N] मुमोचाऽऽनन्द-जं वाष्पं[7] गद्गदं मधुराऽक्षरम् ॥३॥ [N
वाष्प-सन्दिग्धया वाचा शोक-हर्ष-विमिश्रया ।
१७] उवाच वचनं चेदं हरिं हरिण-लोचना ॥[5]४॥ [N
यजेयं[8] देवताः काले यस्याऽर्थे प्लवगोत्तम ।
१८] दिष्ट्या मे ध्रियते[9] भर्त्ता दिष्ट्या ध्रियते(?ते)लक्ष्मणः॥५॥[N
परि-तुष्टा चिरं[10] श्रुत्वा राम[11]-कौशल्य-संकथाम् ।
१९] लक्ष्मणस्य च वीरस्य प्र-शशंस[12] च[2] मारुतिम् ॥६॥ N
कपे त्वाम् अभि-नन्दामि चिरं जीव सुखी भव ।
२०] साऽनु-जः कुशली भर्त्ता येन मेऽद्य नि-वेदितः ।
२१पू] बलेन यशसा चैव वर्धस्व प्रजयाऽपि[13] च ॥७॥ [N
कपिं चैव हनूमन्तं वि-नीतवद् उप-स्थितम् ।

---

१. फ-चैव सांत्वनैः । च-०देशिते । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-०दोशितैः । २. फ च रा ब अ-०च्छत । प्र म ल$_1$-चाध्यगच्छत । ल$_2$-चाधिगच्छति ॥ ३. ल$_2$-सा गता । अ-च गता । ४. फ-हर्षेणैव च । अ-०र्षेण च । ५. अ-नास्ति । ६. फ-दृष्ट्वा च तं । ७. च-वाक्यं । ८. च ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-यजेदं । ९. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-ध्यायति ॥ १०. प्र ब म ल$_2$-चिरात् । ल$_1$-प्रियं । ११. म ल$_1$-सीता कौ० । १२. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$-०शंसाथ ॥ १३. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-प्रभयापि ॥

N] परि-तुष्टा प्रियं श्रुत्वा प्र-शशंस पुनः पुनः ॥८॥ [६उ
२१उ] विक्रान्तस् त्वं समर्थस् त्वं प्राज्ञस् त्वं वानरोत्तम ।
येनाऽयं रक्षसां वासस् त्वयैकेन प्र-धर्षितः ॥९॥ [७
२२] शत-योजन-विस्तीर्ण (ः) सागरो मकराऽऽलयः ।
विक्रम-श्लाघनीयेन क्रमता गोष्-पदी-कृतः ॥१०॥ [८
२३] न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ।
यस्य ते नास्ति सं-त्रासो रावणान् नाऽपि सं-भ्रमः ॥११॥ [९
२४] अर्हसि त्वं कपि-श्रेष्ठ मया समभि-भाषणम् ।
परीऽऽक्ष्य प्रेषितस् तेन रामेण विदिताऽऽत्मना ॥१२॥ [१०
२५] प्रेषयिष्यति मेधावी न रामो ह्य् अ-परीऽऽक्षितम् ।
२६पू] परा-क्रमम् अ-विज्ञाय मत्-सकाशं विशेष-तः ॥१३॥ [११
अ-विन्ध्यो नाम मेधावी राक्षसो धर्म्म-सम्मतः ।
N] तद्-वाक्याद् अव-गच्छामि राम-सुग्रीवयोर् अहम् ॥१४॥ [N
सख्यं वालि-वधं चैव सु-ग्रीवैश्वर्यम् एव च ।
N] कपि-राघव-सम्बन्धात् त्वां च दूतम् अवैम्य् अहम् ॥१५॥[N
२६उ] दिष्ट्या च कुशली रामो धर्माऽऽत्मा धर्म-वत्सलः ।
२७पू] लक्ष्मणश् च महा-तेजाः सुमित्राऽऽनन्द-वर्द्धनः ॥१६॥ [१२
N] कच्चिन् नाऽन्य-मना रामः कच्चिन् मां तारयिष्यति ।[12] [२३उ
२९पू] कच्चित् पुरुष-कारं च कुरुते पार्थिवाऽऽत्म-जः ॥१७॥[14] [१६उ

---

१. अ—रमता ॥ २. फ—वानरं मन्ये प्राकृतं । ३. म ल$_1$ ल$_2$—०णाद्पि । अ—०णान्नास्ति ॥ ४. फ अ—०से च । ५. फ अ—यदसि ॥ ६ फ अ—दुर्द्धर्षो । ७. अ—०क्रमं स वि० ॥ ८. फ च रा प्र ब म अ—वृद्धसं० ल$_1$ ल$_2$—युद्धसं० । ९. ल$_1$ ल$_2$—अधिग० ॥ १०. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—कपे राघ० ॥ ११. फ च अ—कच्चिन्न परितप्यते । १२. इतोऽग्रे फ च अ—उत्तरांश्चि कश्चिमिति च मू० पा० १८—शोत्तरार्ध—१९—शपूर्वार्धभूताविह पठन्ति । १३. आ—०षकाराय । फ अ—०षकारेण । १४. च—नास्ति ॥

२७उ] कच्चिन् न व्यथते रामः कच्चिन् न परि-तप्यते ।
उत्तराणि तु कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥१८॥[1] [१५
२८] कच्चिन् न दीनः सं-भ्रान्तः कार्येषु न वि-मुह्यति ।
N] कच्चिन् नोत्ता इवोग्रेण भारेण परि-षीद[2]ति ॥१९॥[3] [N
२९उ] द्वि[4]-विधं त्रि-विधोपायम् उपायं कच्चिद् आ-स्थितः ।[5]
वि-जिगीषुश् च हृष्टश्[6] च कच्चित् कर्माणि चोच्छ्रितः॥२०॥[१७
३०] यस् तु नाऽऽरभते किञ्चिन् नरो दैवं-परायणः ।[7]
क्षिप्रं भवति निर्-द्रव्यः पलाऽयन-परायणः ॥२१॥ [N
३१] कच्चिन् मित्राणि लभते मित्रैश् चाऽभ्युप-गम्यते ।
कच्चित् कल्याण-मित्रैश्[8] च[9] मित्रैश्[10][11] चाऽपि पुरस्-कृतः॥२२ [१८
३२] कच्चिद् आ-शास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवाऽऽत्म-जः ।
कच्चित् पुरुष-कारं च दैवं च[12] प्रति-पद्यते ॥२३॥ [१९
३३] कच्चिन् न[13] विगत-स्नेहो वि[14]-वासान् मे[15] नरर्षभः[16] ।
३४पू] कच्चिन् मां व्यसनाद् अस्मात् सु-घोराद् उद्-धरिष्यति ।
३८उ] धक्ष्यते सायकैश्[17] चैनां त्वयि प्रति-गते पुरीम् ॥[18][19]२४॥ [N
३४उ] सुखानाम् उचितो नित्यम् अ-सुखानां च नोचित[20]ः ।

---

१. प्र—नास्ति । अत्र मूपा० १७-शपूर्वार्धान्त्यं टि० द्र० । २. च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—०परिपीडितः । ३. फ अ—नास्ति ॥ ४. फ—त्रिविधं । ५. रा—नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—आ रा ब म ल$_1$ ल$_2$—अविनाशीव हृष्टश्च कच्चित्कर्माणि चोच्छ्रितः । ६. अ—०षु प्रहृष्टश्च । ल$_1$—०षु च धृष्टश्च । ७. फ च म अ—न च दैवपरायणः । रा प्र ब ल$_2$—न च दोषपरायणः ॥ ८. अ—देवे प० ॥ ९. ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । १०. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—चाप्युप० । ११. अ—०ण वा रामो । १२. ल$_2$—मित्रैरपि ॥ १३. रा—०त्रावग० । १४. फ—०स्नेहः प्रवा० । १५. प्र ल$_1$ ल$_2$—मेदिनीपतिः । अ—०साच्च नर० । १६. फ अ—०रात्तारयिष्यति । १७. म—०कैर्लङ्कां । १८. आ म—पुनः ॥ १९. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति ॥ २०. आ—नोचितम् ।

दुःखम् उत्तरम् आ-साद्य कच्चिद् रामो न शोचति ॥२५॥ [२१
३५] मनु-निमित्तं च मानाऽर्हः कच्चित् तापेन राघवः । [२३पू
N] बहु-शः खिद्यते वीरः सोऽद्य भूमि-पतेः सुतः ॥२६॥ [N
३६उ] यदि जीवति काकुत्स्थः किम् अर्थं रावणाऽऽलयम् ।
न निर्-दहति कोपेन युगाऽन्ताऽग्निर् इवोत्थितः ॥२७॥ [N
३७] किम् अर्थं मर्षयति मां रिपु-संस्थाम् अरिं-दमः ।
३८पू] न रावण-विनाशाय प्र-यत्नम् उप-तिष्ठते ॥२८॥ [N

कच्चित् स नाथो मम राज-पुत्रः
सर्वस्य लोकस्य च लोक-नाथः ।
मां वीर-नाथां बलवद्-गृहीताम्
३९] अ-नाथवद् वेत्स्यति चिन्तयानः ॥ २९॥ [N

कच्चिन् न तं सोम-समान-वर्णं
तस्याऽऽननं पद्म-समान-गन्धम् ।
मया विना शुष्यति शोक-दीनं[14]
४०] जलाऽत्यये पद्मम् इवाऽऽतपेन ॥३०॥ [२८

धर्मोप-देशात् त्यजतश् च राज्यं
मां चाऽप्य् अरण्यं नयतः पदातेः ।
नाऽऽसीद् व्यथा तस्य न भीर् न शोकः

---

१. च रा प्र ब ल, ल२—नास्ति ॥ २. फ—मोहितः । ३. फ ब—अल्पमायास्यते । च रा प्र ब म ल, अ—अल्पमायस्यते ॥ ४. च—०ये॥५. च रा प्र ब म ल२ अ—०तिष्ठति ॥ ६. फ अ—धर्मनाथः । ७. अ—चाथ रामो बलवान् । ८. ल,—अत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत्त्रुटितः पाठः । ९. आ—वेत्स्यति । फ—तप्यति शोकदीनः । १०. अ—लङ्कां प्रविश्यानय शोकदीनाम् ॥ ११. आ—कच्चित्तु । १२. अ—तत्पद्मस० । १३. फ च अ—०नगंधि । १४, म—०दीनाम् ॥ १५. म—०तः स्वरा० । फ—०श्च राष्ट्रम् । १६. म अ—०रण्ये नयतः पदातिं । १७. म—भीतिशोकः ।

४१] कच्चित् तु धैर्याद् यतते यथावत् [2] ॥३१॥ [२०

न तस्य माता न पिता न चाऽन्यः

स्नेहाद् वि-शिष्टोऽस्ति मया समो वा ।[३०पू

स्नेहाद् अ-मर्षाच् च समं निमित्तात्

N] न व्याधिम् ऋच्छत्य् अमराऽधिपाऽऽभः ॥ [२]३२॥[N

श्रुत्वा त्व् असौ माम् इह वर्तमानां

वि-क्रम्यते कच्चिद् अ-दीर्घ-कालात् ।[N

तावद् ध्य् अहं दूत जिजीविषेयं [10]

४२] यावत् प्रियस्य शृणुयां प्र-वृत्तिम् ॥३३॥[३०उ

कच्चिन् महाऽऽत्मा न परा-जिताऽऽत्मा

कच्चिन् न दैवं कुरुते प्र-माणम् ।

मनो हि यस्योद्-वहतीऽव भारं

N] तस्याऽग्रतो दैवम् अनुप्र-याति ॥३४॥ [N

उक्तः स परुषं पूर्वं मूर्खया प्रेरितो मया ।

४३] गतो राम-गतं मार्गं कच्चिज् जीवति लक्ष्मणः ॥३५॥ [N

कौशल्यायास् तथा देव्याः कच्चित् सह सुमित्रया ।

N] अभीऽऽक्ष्णं श्रूयते तत्र कुशलं भरतस्य च ॥३६॥ [२२

४४पू] कच्चिच् छृणोति कौशल्या सुमित्रा वाऽप्य् अनामयम् ।

---

१. फ म-म्रियते । २. रा प्र ब $ल_2$-नास्ति ॥ ३. च-तथाप्ये । ४. आ-०निमित्तम् । ५. आ-इच्छेद् । ६. म-०धिपोपि ॥ ७. रा प्र म $ल_2$-श्रुत्वाप्यसौ । ८. रा ब प्र अ-विक्रमते । ९. आ रा प्र ब अ-०कालम् । १०. आ-तावद्धि दूत प्रजिजीविषेयं । ११. $ल_2$-प्रियस्य यावत् ॥ १२. अ-भावम् ॥ १३. अ-पूर्वं परुषं । १४. फ-प्रेषितो । १५. रा प्र ब $ल_2$-०रामगतिं । १६. च-मार्गात् । १७. म $ल_2$-कौस० । १८. आ-शृणुते ॥ १९. फ-०च्छृणुयत कौशिल्या । अ-०च्छृणुयेति । म $ल_2$-०च्छृणुयत कौसल्या । २०. फ-०मया ।

N] कच्चिद् धर्मेण शासन्तं स्तुवन्ति भरतं [2]प्रजाः ॥३७॥ [N
४४३] कच्चिद् अक्षौहिणी-[3]युक्तो [4]भरतो वाऽप्य् [5]अ-मर्षितः ।
ध्वजिन्या [6]मन्त्रिभिर् गुप्तः क्षिप्रम् एष्यति मत्-[7]कृते ३८ [२४
४५] वानराणां पतिः श्रीमान् सु-ग्रीवः कच्चिद् एष्यति ।
N] मत्-कृते हरिभिः सार्द्धं वृतो दन्त-नखाऽऽयुधः ॥३९॥[8] [२५
कच्चित् स लक्ष्मणः श्रीमान् सुमित्राऽऽनन्द-वर्द्धनः ।
४६] अस्त्र-विच् छर-जालेन रक्षांसि प्र-[9]मथिष्यति ॥४०॥ [२६
रौद्रेण कच्चिद् अस्त्रेण रामेण नि-हतं युधि ।
४७] द्रक्ष्यामि रावणं [10]क्षुद्रं स-[11]गणं रण-मूर्द्धनि ॥४१॥ [२७
कच्चिद् रामो महा-बाहुः शोकेन महताऽऽवृतः ।
N] अ-[12]पक्षः पत्त्र-वान् [1]व्योम विहङ्ग इव चो[13]र्ध्व-पतेत् ॥४२॥ [N
[14]इतीऽव चेदं वचनं [15]महाऽर्थं
कपि-प्रवीरं मधुराऽर्थम् उक्त्वा ।
श्रोतुं पुनस् तस्य [16]वचो [16]यथोक्तं
N] [17]रामेण [17]रम्यं वि-रराम रामा ॥४३॥ [३१

[18]इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि हनूमत्समागमे सीता-वाक्यं
नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥

---

१. अ—संयुक्तं । २. फ अ—नराः ॥ ३. अ—०णीं भीमां । फ—०णीभिर्मा । ४. फ—भरतश्चाप्यम० । ५. आ—तत्कृते । ६. प्र—मद्गते ॥ ७. अ—त्रुटितः पाठः ॥ ८. च—प्रसमिष्यति । रा प्र ब म ल२—शमयिष्यति ॥ ९. अ—क्रुद्धं । १०. फ—पतितं । रा—मृतं तं । अ—निहतं ॥ ११. आ—०पृतः । १२. फ—अपश्यत्पाक्षिवद् । आ—अपक्षपक्ष० । अ—०क्षः कच्चिदाकाशे वि० । १३. फ—योत्पतेत् । प्र—चोत्सृजे । अ—नापतेत् ॥ १४. फ अ—इत्येव देवी । प्र—इत्येव चे० । १५. म—महार्हम् । १६. फ—यथावदुक्तम् । १७. आ—रामेण राम । फ—रामार्थमर्थ्यं । अ—रामार्थयुक्तं ॥ १८. रा—इत्यार्षे । अ—इत्यार्षे रामायणे ॥

एवम् उक्तः शुभं वाक्यं सीतया मारुताऽऽत्म-जः ।[2]

१] इदं मधुरया वाचा प्रत्य्-उवाच कृताऽञ्जलिः ॥१॥[3] [N

न तावद् देवि जानीते त्वाम् इह-स्थां स राघवः । [३३पू

२] धक्ष्यते सायकैस् त्व् आशु लंकां प्रति-गते मयि ॥२॥ [N

वि-ष्टम्भयित्वा बाणौघैर् अ-गाधं वरुणाऽऽलयम् ।

३] करिष्यति रिपोर् लंकां प्र-सह्य हत-राक्षसाम् ॥३॥ [३५

९उ] त्वाम् एव तु विशालाँऽक्षि रामो ध्यायति निश्-श्वसन् ।

स्वप्तु-कामस्य रामस्य निद्रा नैवोप-जायते ॥४॥ [N

१०] न भक्षयति मांसानि न देवि मधु सेवते । [४१पू

शयानः स्थण्डिले शय्यां भक्तम् अश्नाति चाँऽष्टमे ॥५॥ [N

११] न च कामान् न सं-रम्भान् न भयान् नाऽर्थ-गर्धतः ।[2]

आ-हारम् आ-हारयते प्राऽऽप्ते काले तथाऽष्टमे ॥६॥ [N

१२] मतिमान् अपि काकुत्स्थो वीरश् चाँऽपि वि-शेषतः ।

त्वद्-वियोगज-शोकेन वि-क्लवं(?च)सम(?म्)-पद्यते ॥७॥ [N

१. आ प्र–उक्ता शुभं वाक्यं सीता । २. ल$_1$–अत आरभ्य सर्ग॰समाप्तिं यावत्त्रुटितः पाठः । ३. फ–इदं मधुरमारेभे वक्तुं वचनमुत्तमम् ॥ ४. फ–वै विजानाति । ५. रा–॰केनाशु । प्र ब म ल$_2$ अ–॰कैराशु ॥ ६. प्र ब म ल$_2$–पुरीं ॥ ७. फ अ–॰लाक्षिमनुष्या॰ । ल$_2$–॰लाक्षीं रामो । ८. फ–निद्राप्यभिजायते ॥ ९. रा ब म ल$_2$–दधिमध्वादि नैव च । १०. फ–रात्रिं नयति सर्वदा । च रा प्र ब म ल$_2$–नक्तम् ॥ ११. आ–॰र्थगृद्धितः । १२. अ–न कामान्न च संरम्भात्त्वया हीनो रघूत्तमः ॥ १३. आ–वीर एव । १४. आ फ–विक्लवः । १५. आ फ प्र–॰समद्यत ॥

१३] न शौर्ये नाऽस्त्र-कौशल्ये नाऽपि ज्ञाने महा-मतिः ।
सम्पदं विन्दते देवि[2] त्वद्-गतेनाऽन्तर्-आत्मना ॥८॥ [N

१४] वि-लपन् सततं भीरुः शोचंश् च बहु-धा भृशम् ।
जीवितं निन्दते नित्यं कुले जन्म च सर्वदा ॥९॥ [N

१५] धिक् ममाऽस्त्राणि दिव्यानि धिग् वीर्यं धिक् परा-क्रमम् ।
धिग् जन्म मे कुले तेषाम् इक्ष्वाकूणां महाऽऽत्मनाम् ॥१०॥ [N

१६] यत्र मे रक्षसा भार्या प्राणैर् इष्ट-तमा प्रिया ।
हृताऽव-मन्य तृणवत् कृतं मे सर्व-था कुलम् ॥११॥ [N

१७] नैव दंशान् न मशकान् नाऽन्यांश् चैव[2] सरीसृपान् ।
राघवोऽपनयेद् गात्रात् तव नाम-व्रतं चरन् ॥१२॥ [४२

१८] नित्यं ध्यान-परो रामो नित्यं शोक[4]-परायणः ।
नित्यं चिन्तयते चाऽपि त्वद्-गतेनाऽन्तर्-आत्मना ॥१३॥ [४३

१९] नित्यं निद्रा-वशो रामः सुप्तोऽपि पुरुषर्षभः ।
सीतेति मधुरां वाणीं व्या-हरन् स्म वि-बुध्यते ॥१४॥ [४४

---

१. ब—नापि कौ० । अ—०ल्ये न रात्रौ न च भोजने । फ—नाकाशके च न गतौ न च भोजने । २. फ—सुखं विन्दति वैदेहि। च अ—०दं संविदते। रा ब प्र म ल$_2$—संबुध्यते ॥ ३. आ—शोकश्च । ४. आ—कृतम् । रा प्र ब म ल$_2$—तथा । ५. अ—निन्दते॥ ६. फ—धिग्मां शस्त्राणि। रा—धिङ्नामास्त्राणि । ७.अ—नास्ति । ८.आ—धिक् जन्म कुले । फ—धिग्धिग्जन्म कुले॥ ९. फ—प्राणैः प्रियतरा सती । अ—प्राणैरपि गरीयसी । १०.आ—हृता च मन्ये । च—०वमानाच्च तृ०। रा प्र ब म ल$_2$—वमानात् । ११. ल$_2$—तृणवद्धृतं ॥ १२. आ—नान्यांश्चैव । रा ब म ल$_2$—न्वन्यांश् । आ—नान्यांश्चापि । १३. फ च रा प्र ब म ल$_2$—०वो वारयत्यङ्गात् ॥ १४. च—ध्यानप०। रा प्र ब म ल$_2$—जपप० । १५. अ—चिन्तापरश् ॥ १६. फ—त्वामेव चिन्तयन् । १७. म ल$_2$—सुप्तो हि । १८. फ—प्रतिबुध्यते ॥

२०] दृष्ट्वा फलं[1] वा पुष्पं वा यच् चाऽन्यत् स्त्रीमनो-हरम्[2] ।
बहु-शो हा प्रियेत्य्-एवं[3] निःश्वास-बहुलोऽब्रवीत्[4] । [१५
२१] हा जानकीऽति निश्-श्वस्य बाष्प-पूर्ण-मुखोऽभवत्॥१५॥[5] [N
त्वाम् एव ध्यायति[6] सदा[7] विशालाऽक्षि स राघवः ।
N] क्षिप्रं प्राऽऽप्स्यसि[8] वैदेहि रामं पद्म-दलेक्षणम् ॥१६॥ [N
स एव नित्यं बहु-शो वि-चिन्त्य
त्वाम् एव सीतेत्य् अभि-भाषमाणः ।
धृत-व्रतो राज-सुतो महाऽऽत्मा
N] तवोप-लम्भाय कृत-प्रयत्नः ॥१७॥ [४६
उदितम् अपि निशासु वीऽऽक्ष्य चन्द्रं
प्रकृति-सुखं च सु-शीतलां[9]ऽशु-जालम् ।
मदन-वश-गतो वि-हाय निद्रां
२२] नयति[10] गिरिं नयनैः शशाऽङ्कम् अस्तम् ॥१८॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे[11] हनुमद्-वाक्यं
नाम त्रयस्त्रिंशः[12] सर्गः ॥३३॥[13]

१. फ–पुष्पं फलं वापि। च रा प्र ब म ल$_2$–फलं तु पु०। २. आ फ–यद्वा-न्यस्त्री० । ३. आ–०शोकं प्रियो नित्यं । ४. फ–०बहुलस्तदा । ५. फ–हा सीतेत्यनवद्याङ्गि हा ममाद्भुतदर्शने । ६. अ–नास्ति ॥ ७. अ–सततं ध्याति । ८. आ–क्षिप्रमाप्स्यसि ॥ ९. च रा ब म ल$_2$–सुखशीत० । प्र–च सुशीतलोज्ज्वलम् । १०. आ–०ति च न० । ११. ल$_2$–इति सुन्दरकाण्डे । १२. म–षट्त्रिंशः । १३. अ–इत्यार्षे रामायणे सीतासमनुरागवर्णनं नाम सर्गः॥

सीता तद् वचनं श्रुत्वा पूर्ण-चन्द्र-निभाऽऽनना ।
१] हनूमन्तम् उवाचेदं धर्म्मार्थ-सहितं वचः ॥१॥ [१
अमृतं विष-सम्पृक्तं त्वया वानर भाषितम् ।
२] यच् च नाऽन्य-मना रामो यच् च शोकेन बाध्यते॥२॥[२
ऐश्वर्ये वा सु-विस्तीर्णे व्यू-असने वा सु-दारुणे ।
३] रज्ज्वेव पुरुषो बद्धः कृताऽन्तेनोप-नीयते ॥३॥ [३
विधिर् नूनम् अ-संहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम ।
४] सौमित्रिं मां च रामं च व्यू-असनैः पश्य मोहितान्॥४ [४
शोकस्याऽस्य कदा पारं राघवोऽधि-गमिष्यति ।
५] प्लवमानः परि-श्रान्तो हता(?त-)नौः सागरे यथा॥५॥ [५
राक्षसानां क्षयं कृत्वा घातयित्वा च रावणम् ।
६] लंकाम् उन्-मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥६॥ [६
स वाच्यः सं-त्वरस्वेति यावद् एव न पूर्यते ।
७] अयं सं-वत्सरः कालस् तावद् हि मम जीवितम् ॥७॥ [७
वर्त्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवं-गम ।
८] रावणेन नृ-शंसेन समयोऽयं कृतो मम ॥८॥ [८
९] विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्-यातनं प्रति ।
१०पू] अनु-नीतः स्वयं तेन न च तां कुरुते मतिम् ॥९॥ [९

---

१. च ब म–०संसृष्टं । रा $ल_1$ $ल_2$–संमृष्ठं । अ–संयुक्तं । २. फ च प्र म $ल_1$ $ल_2$–शोकपरायणः॥ ३. म–०ने । ४. रा ब प्र म $ल_2$–नास्ति ॥ ५. आ–समग्रः । अ–अत्यन्तं । ६. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–मम वाक्येन । आ–संवत्सरइचेति ॥ ७. $ल_1$ $ल_2$–मासौ । ८. प्र–मासौ । ९. फ–समयो यः ॥ १०. फ–सौम्येन । ११. फ–भ्रात्रा । १२. फ–कृतवान् ॥

मम प्रति-प्रदानं[1] हि रावणस्य न रोचते ।
११] राघवं मार्गते संख्ये[2] मृत्यु-काल-वशं[3] गतः ॥१०॥ [१०
विभीषण-सुता ज्येष्ठा[4] नन्दा नाम महा-कपे ।
१२] तया ममैवम्[5] आ-ख्यातं मात्रा प्र-हितया[6] स्वयम् ॥११॥ [११
अ-विन्ध्यो[7] नाम मेधावी विद्वान् राक्षस-पुङ्गवः ।
१३] धृतिमान् शीलवान् वृद्धो रावणस्य सुसं-मतः[8] ॥१२॥ [१२
रामात् क्षयम् अनु-प्राप्तं रक्षसां प्रत्य्-अवेदयत् ।
१४] न च तस्योऽपि[9] दुष्टाऽऽत्मा शृणोति वचनं हितम् ॥१३॥ [१३
आ-शंसामि[10] हरि-श्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राऽऽप्स्यते पतिः[11] ।
१५] अन्तर्-आत्मा हि मे शुद्धस् तस्मिंश् च बहवो गुणाः[12] ॥१४॥ [१४
उत्साहः पौरुषं सत्त्वम् आ-नृशंस्यं कृत-ज्ञता ।
१६] वि-क्रमश् च प्र-भावश् च सन्ति वानर राघवे ॥१५॥ [१५
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः[13] ।
१७] जन-स्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस् तस्य नोद्-विजेत्[14] ॥१६॥ [१६
न स शक्यस् तुलयितुं व्य्-असने[15] पुरुषर्षभः ।[16]
१८] अहं तस्याऽनुभाव-ज्ञा शक्रस्येव यथा शची ॥१७॥ [१७

१. फ—०पादनं तस्मै । २. म—संख्यं । ३. फ—मृत्युं का० ॥ ४. अ—ज्येष्ठा कन्या नदी नाम विभीषणसुता कपे । ५. फ—ममैतद् । ६. फ—प्रेषितया ॥ ७. ल$_2$—अवध्यो । ८. च ब म ल$_2$—सुसंगतः । प्र—वशं गतः ॥ ९. अ—तस्यातिदु० ॥ १०. आ—आशंसेहं । ११. फ अ—क्षिप्रमेष्यति राघवः । १२. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ १३. फ—सः । १४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—गण्यते । १५. रा ब म ल$_2$—०नेन नरर्षभः । प्र—वानरर्षभः । १६. फ—नासौ चालयितुं शक्यो धैर्यतः पुरुषर्षभः । ल$_1$—विजेतुं न स शक्यस्तु रावणेन नरर्षभः ॥ अ—इत आरभ्य २६—शश्लोकं यावत् पाठो नास्ति ॥

शर-जालांऽशुभिः शूरः कपे रामे-दिवाकरः ।
१९] वि-धमिष्यति स क्षिप्रं तद् रावण-तमो महत् ॥१८॥[3] [१८
इति सं-भाषमाणां तां रामाऽर्थे शोक-कर्षिताम् ।
२०] अश्रु-सम्पूर्ण-वदनाम् उवाच हनुमान् कपिः ॥१९॥ [१९
श्रुत्वा मम वचो देवि क्षिप्रम् एष्यति राघवः ।
N] चमूं वि-कृष्य महतीं हर्य्-ऋक्ष-गण-संकुलाम् ॥२०॥ [२०
तत्र यद्य् अन्तरा मृत्युर् यदि देवाः सहाऽसुराः ।
N] स्थास्यन्ति युधि रामस्य स तान् अपि वधिष्यति ॥२१॥ [N
तवाऽदर्शन-जेनाऽऽर्ये शोकेन समभि-प्लुतः ।
N] न शर्म लभते रामः सिंहाऽर्दित इव द्विपः ॥२२॥ [N
दुरं-द्धरेण च ते देवि शपे मूल-फलेन वा ।
N] मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च ॥२३॥[11] [N
यथा सु-नयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारु-कुण्डलम् ।
N] क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्ण-चन्द्र-निभाऽऽननम् ॥२४॥ [N
N] क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्र-स्रवणे गिरौ ।
२४३] शत-क्रतुम् इवाऽऽसीनं नाक-पृष्ठस्य मूर्द्धनि ॥२५॥ [N

---

१. आ–रामो दि० । २. ल१–विजेष्यति । ३. आ–दिधिक्षति स तु क्षिप्रं रावणः प्रभवत्तमः । च रा प्र ब म ल२–बधिष्यति स तु क्षिप्रं रावणं नरपुङ्गवः ॥ ४. आ–संभाषमानान्तु । च रा प्र ब म ल१ ल२–संजल्पमानां तां । ५. रा प्र ल१–अस्रुसं० । म–अम्बुसं० । ६. आ–द्रक्ष्यति राघवं ७. आ–प्रकृष्य । प्र ब म–विकृष्टां । ल१ ल२–प्रकृष्टां ॥ ८. ल१–वा स्म । ९. आ–महीसुरा० ॥ १०. च–शपे केशरिणं । ११. रा प्र ब म ल१ ल२ नास्ति ॥ १२. रा ब म–सीते । १३. फ–बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलमण्डितम् । रा ब म–बिम्बौष्ठं चा० । १४. फ–मुखं । १५. म ल१ ल२–०निभं मुखम् । अ–निभानने ॥ १६. आ–प्रश्र० । १७. फ–शक्रतुल्यम् ॥

N] अथवा मोक्षयिष्यामि दुःखाद् आशु सुहृज्-जनान् ।
पृष्ठम् आ-रोह मे देवि मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥२६॥ [२१
२५] त्वय्य् अहं पृष्ठ-लीनायां सं-तरिष्यामि सागरम् ।
३५उ] शक्तिर् अस्ति हि मे वोढुं लंकाम् अपि स-काननाम् ॥२७॥[२२
अहं त्वां वक्र-केशाऽन्ते रामायाऽद्यैव भामिनि ।
२१] प्राऽऽपयिष्यामि देवेभ्यो हव्यं हुतम् इवाऽनलः॥२८॥[२३
द्रक्ष्यस्य् अद्यैव वैदेहि राघवं सह-लक्ष्मणम् ।
२२] व्यवसायं-समायुक्तं दैव-युक्तेर्न कर्मणा ॥२९॥ [२४
त्वद्-दर्शन-कृतोत्साहम् आश्रमं-स्थं महा-बलम् ।
२४] पुरं-दरम् इवाऽऽसीनं नग-राजस्य मूर्द्धनि ॥३०॥ [२५
पृष्ठम् आ-रोह मे देवि मा वि-शङ्कस्वं शोभने ।
२५] योगम् अन्व्-इच्छ रामेण शशाऽङ्केनेव रोहिणी ॥३१॥ [२६
N] संत्-कान्तिर् इव चन्द्रेण सूर्येणेव महा-प्रभा ।
२६पू] मत्-पृष्ठम् अधि-रोहस्व तरं शोक-महाऽर्णवम् ॥३२॥ [२७
न हि मे सम्प्र-यातस्य त्वाम् इतो नयतोऽम्बरे ।
२७] अनु-गन्तुम् अमी शक्ताः सर्वे लंका-निवासिनः ॥३३॥ [२८

---

१. फ अ—दुःखार्तामसु० । आ—दुःखाद्वा सम्नु० । २. रा म—पृष्ठमारुह । प्र—क्षिप्रमारोह । ब$_1$ ल$_2$—क्षिप्रमारुह । ३. फ—०र्कालपर्ययः । ४. च—त्रुटितः पाठः । ५. फ—समासाद्यैव भाविनि । अ—०साद्यैव भाविनि । ६. च रा प्र ब म ल$_2$—व्यवसायमिवासन्नं । अ—०दैव-प्रोक्तेन । ७. ल$_1$—नास्ति ॥ ८. अ—आगमस्थं ॥ ९. प्र ब म ल$_1$—आरुह । १०. च—विशंक सुशोभने । फ अ—विचारय शो० ॥ ११. फ—स्वका० । १२. ब ल$_1$ ल$_2$—०णेवातपप्रभा । १३. फ—०रुह्य स्वं । १४. ल$_1$ ल$_2$—रत्न-शोकं । आ—रत्नक्रोशं । १५. अ—त्वां गृहीत्वा वरानने । च—इत आरभ्य ३४-शश्लोकं यावत् त्रुटितः पाठः । १६. आ—अनुगन्तुं न ते । रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—अनुगन्तुमिमे । अ—अनुगन्तुं गतिम् ॥

यथैवम् इह सं-प्राप्तम् तथैव हि न संशयः ।[1]
२८] यास्[2]यामि पश्य वैदेहि त्वाम् उद्यम्य विहा[3]यैसि ॥३४॥ [२९
अथ चेत् संशयो देवि मम पृष्ठो[4]ऽधि-रोहणे ।
२९] नृ-पक्षि[5]-मृग-जातीनां कस्य रूपं करोम्य् अहम् ॥३५॥ [N
मैथिली तु [6]हरि-श्रेष्ठं भीमं भीम-पराक्रमम् । [३०पू
३०] अब्रवीत् सा[7] शुभं वाक्यं वाक्य-ज्ञा वाक्य-कोविदम् ॥३६॥ [N
तद् वानर-वचः श्रुत्वा जानकी जल-जेक्षणा । [N
N] ईषद्-उत्थित-सर्वाऽङ्गी हनुमन्तम् अथा[8]ऽब्रवीत् ॥३७॥ [३०उ
हनुमन् दूरम् अध्वानं कथं मां वोढुम् [9]अर्हसि ।
N] तद् [10]एवं खलु ते मन्ये [11]कपित्वं हरि-यूथ-प ॥३८॥ [३१
कथम् अल्प-शरीरस् त्वं माम् इतो नेतुम् इच्छसि ।[12]
३१] सकाशं मानवेन्द्र[13]स्य [14]भर्तुर् मे प्लव-गर्षभ[14] ॥३९॥ [३२
३२] सीतायास् तद् वचः श्रुत्वा हनुमान् प्लवगोत्तमः ।
चिन्तयामास लक्ष्मीवान् देव्या परि-भवं कृतम् ॥४०॥ [३३
N] न मे जाना[15]ति सत्त्वं प्र-भा[16]वं वा[16]ऽसितेक्षणा ।
३२उ] तस्मात् [17]पश्यतु वैदेही यद् रूपं परमं मम ॥४१॥ [३४
N] दर्शयामास वैदेह्याः स्व-रूपम् [18]अरि-मर्दनः । [३५उ

---

१. फ–यथैवाहमनुप्राप्तस्तथैवाहमसंशयः । २. प्र म ल१ ल२–नयामि । ३. फ रा ब–विहायसा ॥ ४. आ–पृष्ठस्य रोहणे । ५. फ–भूयक्षमृग० । च रा–नृयक्षमृग० ॥ ६. फ–हनूमन्तं । ७. अ–अब्रवीच्च ॥ ८. रा–उवाच ह ॥ ९. फ अ–इच्छसि । १०. प्र ब म ल२–तदेतत् । ल१–त्रुटितोऽयं पादः । ११. ल१ अ–कपि त्वदनुवस्थितम् ॥ १२. ल१–नास्ति । १३. अ–मनुजे० । १४. आ–भर्तुः प्लवगसत्तम । १५. ल१ ल२ अ–०जानासि । १६. आ–प्रभावमसि । च प्र ब म–रूपश्चैव शुचिस्मिता । १७. रा प्र ब म ल१ ल२–त्वं पश्य वैदेहि ॥ १८. ०पं परम० ।

स[1] तस्मात् पादपाद् धीमान् आ-प्लुत्य[2] प्लवगोत्तमः ॥४२॥
३३] ततो वर्द्धितुम्[3] आ-रेभे सीता-प्रत्यय-कारणात् । [३६
विन्ध्य-मन्दर-संकाशो[4] बभौ दीप्ताऽनल-प्रभः ॥४३॥
३४] अग्रतो व्यव-तस्थे[5] स सीताया वानरर्षभः[6] । [३७
N] हरिः पर्वत-संकाशस् ताम्र-वक्त्रो महा-बलः ॥४४॥
N] वज्र-दंष्ट्र-नखो[7] भीमो वैदेहीम् इदम् अब्रवीत् । [३८
स-पर्वत-वनोद्देशां साऽद्रि[8]-प्राकार-तोरणाम् ।
३५] लंकाम् आपि स-नागाऽश्वां[9] नेतुं वै शक्तिर् अस्ति मे ॥४५॥ [३९
तद् अव-स्थाप्यतां बुद्धिर्[10] अलं देवि वि-वक्षयां ।
३६] वि-शोकं कुरु वैदेहि राघवं सह-लक्ष्मणम् ॥४६॥ [४०
तं दृष्ट्वाऽचल-संकाशम् उवाच जनकाऽऽत्म-जा ।
३७] पद्म-पत्र-विशालाऽक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥४७॥ [४१
तव सत्यं (?त्त्वं) बलं चैव सं-जानामि महा-कपे ।
३८] वायोर् इव गतिं चैव तेजश् चाऽग्नेर् इवाऽद्भुतम् ॥४८॥ [४२
प्राकृतः कः कथं चेमां भुवम्[11] आ-गन्तुम् अर्हति ।
३९] उदधेश् चाऽप्र-मेयस्य पारं वानर-पुङ्गव ॥४९॥ [४३
जानामि नयने[12] शक्तिं गमने[13] चाऽपि तेऽनघ ।

१. प्र–तत्तस्मात् पादपाच्छ्री०। फ–तस्माद्देशात्तदाप्लुत्य । रा प्र ब म ल$_2$–०त् पादपाच्छ्रीमान् । २. फ–निपत्य । च ल$_1$ ल$_2$–उत्प्लुत्य ॥ ३. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–वृद्धत्वमा०। ४. अ–०काशं । ५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–व्यवतिष्ठन्त्याः । ६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–वानरोत्तमः ॥ ७. फ–दंष्ट्राव-क्रनखो । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–वज्रदंष्ट्राननो । ८. फ–बद्धप्रा० । अ–साट्टप्राकारगोपुरम् । ९. फ–०नागां च ॥ १०. रा प्र ब म ल$_1$–बुद्धिर्मम सागरलङ्घने । ल$_2$–बुद्धिं म० । फ–०वि दिदृक्षया ॥ ११. फ अ–भूमिमा०। १२. फ अ–गमने । १३. फ–नयितुं मां महाकपे । रा ब म ल$_1$–गमनेऽपि च । अ–नयने चापि ।

४०] अवश्यं सम्प्र-धार्या ते[1] कार्य-सिद्धिर् निर्-आमया॥५०॥[2] [४४
अ-सह्यं[3] मे कपि-श्रेष्ठ त्वया गन्तुं विहायसा ।
४१] वायु-वेग-सवेगस्य वेगो मां मोहयेत्[4] तवे ॥५१॥ [४५
अहम् आकाशम् आ-पन्ना ह्य् उपर्य्-उपरि सागरम् ।
N] प्र[5]-पतेयं हि ते पृष्ठाद् भयाद् वेगेन गच्छतः ॥५२॥ [४६
पतिता सागरे चाऽहं तिमि-नक्र-झषाऽऽकुले ।
४२] भवेयम् आशु वि-वशा यादसाम्[6] अन्नम् उत्तमम्[7]॥५३॥ [४७
ततो मां पतितां तत्र हरि-श्रेष्ठ महाऽर्णवे ।
N] भक्षयेयुः प्रति-भयाद् ग्राहाः सागर-वासिनः ॥५४॥ [N
न शक्ष्यामि[8] त्वया गन्तुं[9] सर्व-शत्रु-विनाशन ।
N] कलत्र-वति संदेहस् त्वय्य् अपि स्याद् अनन्तरम्॥५५॥ [४८
ह्रियमाणां[10] तु मां दृष्ट्वा राक्षसो[11] भीम-विक्रमाः ।
N] अनु-गच्छेयुर् आ-दिष्टा रावणेन दुर्-आत्मना ॥५६॥ [४९
तैः सम्यग्[12] आ-वृतैः क्रुद्धैः[13] शूल-मुद्गर-पाणिभिः ।
N] भवेस् त्वं संशय-प्राऽऽप्तो मया वीर कलत्र-वान्॥५७॥ [५०
साऽऽयुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास् त्वं निरा-युधः ।
N] कथं शक्ष्यसि[14] सं-यातुं[15] मां चैव[16] परि-रक्षितुम् ॥५८॥ [५१
युध्यमानस्य रक्षोभिस् ततस् तैः क्रूर-कर्मभिः ।

---

१. फ—०र्यांस्तु । २. च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—नास्ति ॥ ३. फ—अशक्यं मे कपिवर । ४. फ—मोहयेद् ध्रुवम् । ५. फ—प्रयाणे वेपनं याता ॥ ६. फ—निरालम्बा ह्यनुत्तमम् । ब—०साम्भक्ष्यमुत्तमम् ॥ ७. फ—जलभवा । ८. फ—शक्यामि । च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—शक्नोमि । ९. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—यातुं ॥ १०. फ—०माणाञ्च । ११. च—०सीर्भी० । १२. फ अ—सम्परिवृतः । म—संपरावृतः । १३. $ल_2$—क्रुद्धः ॥ १४. रा प्र ब म—शक्नोसि । १५. $ल_1$ $ल_2$—मां यातुं । संयतेः पर्यायत्वेन संयातेरयं प्रयोगो द्र० । १६. अ—चापि ॥

N] प्रे-पतेयं हि ते[2] पृष्ठाद् भयाऽऽर्त्तो कपि-सत्तम॥५९ ॥ [५२
अथं रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ।
N] कथंचिद् सं-पराये त्वां नयेयुः कपि-कुञ्जर ॥६०॥ [५३
अथवा युध्यमानस्य पतेयं पृष्ठतश् च ते ।
N] पतितां च नयेयुर् मां राक्षसा भीम-विक्रमाः ॥६१॥ [५४
मां वा हरेयुस् त्वत्-पृष्ठात् ते[7] वि-शसेयुर् अथाऽपि च ।
N] अ-व्यवस्थौ च दृश्येते युद्धे जय-पराजयौ ॥[9]६२॥ [५५
अहं वा यद् वि-पद्येयं रक्षोभिर् अति-पीडिता ।
N] त्वत्-प्रयत्नो हरि-श्रेष्ठ किं भवेद् हि[11] प्र-योजनम् ॥६३॥ [५६
कामं त्वम् अपि पर्य्-आप्तो नि-हन्तुं सर्व-राक्षसान् ।
N] गन्तुं समीपं रामस्य मत्-तो हीयेत राघवः ॥६४॥ [५७
माम् आ-दाय हि रक्षांसि नयेयुर् अ-बलां क्वचित् ।[14]
N] यत्र मां नाऽभि-जानीयुर् हरयो न च राघवः ॥६५॥[17] [५८
मयि जीवति श्रेयः स्याद् राघवस्य महाऽऽत्मनः । [६०पू
N] तस्मिन्न् इक्ष्वाकु-वंशस्य प्राणाः सक्ता महाऽऽत्मनि ॥६६ [N
अ-प्राऽऽप्नुवन् मां काकुत्स्थः प्राणान् अपि परि-त्यजेत् ।
N] रामं नि-पतितं दृष्ट्वा न भवेल् लक्ष्मणो ध्रुवम् ॥६७॥ [N

---

१. फ—संप० । प्र म ल१ ल२—प्रपेतयमहं ॥ २. आ—अभि र० ॥ ३. ल२—जयेयुः । ४. रा ब प्र म ल१—कपिसत्तम । ५. आ—विमुखस्य । ६. रा प्र ब म ल१ ल२—मां नयेयुस्ते ॥ ७. रा प्र ब म ल१ ल२—हरेयुः । आ फ च—०त्वद्धस्ताद्वि० । ८. च रा प्र ब म ल१ ल२—विषमेयुर् । फ च—विषमे युध्यतोऽपि वा । ९. ब—नास्ति ॥ १०. फ अ—अभिगर्जिता । अ—॰वर्जिता । ११. आ—विप्र०॥ फ अ—तुम०। १२. फ—स किं प्रीयेत। रा प्र ब—ततो हीयेत॥१३. फ—अथवा।१४. च—त्रुटितः पाठः। १५. फ—तत्र मां नावि०:। १६. आ—०यः कापि । फ—०यो वापि । १७. अ—नास्ति॥ १८. आ—मम जीवितमापन्नं । प्र ब—ल१ ल२—मम जीवितमज्ञाय । १९. आ फ च रा प्र ब—सक्ता । २०. आ—ममात्मनि ॥ २१. आ—०थान् ॥

धर्माऽऽत्मा भ्रातरौ श्रुत्वा वैवस्वत-गतिं गतौ ।
N] कथं जीवेन् महा-तेजा भरतो भ्रातृ-वत्सलः ॥६८॥ [N
तेषां प्राण-विपर्यासे किं शेषं स्यान् महाऽऽत्मनाम् ।
N] शत्रुघ्नस्य महा-बाहोस् तथा राज-कुलस्य च[2] ॥६९॥ [N
तौ निर्-आशौ ममाऽर्थायै[3] शोक-सन्ताप-कर्षितौ ।
N] सर्हे[4] सर्वर्त्त-हरिभिस् सैजेतां[5] प्राण-संग्रहम् ॥७०॥ [६१
एवम् अन्यतराऽभावे मैम[6] चेह तैवाऽपि वा ।
N] अदर्शनं[7] गुणोदर्के न तेऽहम् पृष्ठम् आ-रुहे ॥७१॥[8] [N
तस्य धर्म-प्रधानस्य पत्न्या रामस्य वानर ।
४३] पृष्ठे पुं-नामधेयस्य न युक्तम् अधि-रोहणम् ॥७२॥[9] [N
नै[10] युक्तो गात्र-संस्पर्शः पुरुषस्य ममाऽनघ ।
४४] भर्त्तुः शक्तिं पुरस्[11]-कृत्य रामाद् अन्यस्य वानर ॥७३॥[12] [६२
यद् अहं गात्र-संस्पर्शं रावणस्य बलाद्[13] गता ।[14]
४५] अन्-ईशो[15] किं करिष्यामि अ[16]-नाथा वि-वशा ह्य् अहम् ७४॥ [६३
किन्तु रामो दश-ग्रीवम् इह हत्वा स-राक्षसम् । [६४पू
सत्त्व-ज्ञो राँक्षसानां[17] चैं रघु-वंश-विवर्द्धनः ।
४७] इतो युक्तो हि मां नेतुं लक्ष्मणेन सैमं[18] वि-भुः ॥७५॥[19] [N

---

१. फ—०वशं । अ—०पुरं । २ फ च—वा ॥ ३. आ—०र्थे ये । ४. अ—सर्वर्क्षहरिभिः सार्द्धं । ५. च रा प्र ब म ल१ ल२—स्यजेथाः ॥ ६. रा प्र ब म ल१—तव चैव ममापि । अ—तत्र चेह ममापि । ७. फ—अनेवक्ष्य गु०। ८. ल२—नास्ति ॥ ९. फ अ—मया ॥ १०. ब ल१ ल२—त्रुटितः पाठः । ११. म—तिरस्कृत्य । १२. रा प्र ब ल१ ल२—नास्ति ॥ १३. आ—वशं । १४. रा प्र ल१ ल२—नास्ति । १५. फ—अनेन । आ—आनीता । १६. अ—विनाथा । १७. फ—रक्षसामन्त: । १८. फ—सह प्रभुः । १९. रा प्र ब म ल१ ल२—नास्ति ॥

श्रुतश्[1] च दृष्टश् च[2] मया परा-क्रमो
महाऽऽत्मनम् तस्य रणाऽवमर्दिनः[3] ।
न देव-गन्धर्व-भुजङ्ग-राक्षसा
N] भवन्ति रामेण समा हि सं-युगे ॥७६॥ [६५
सम्-ईक्ष्य[4] तं सं-यति[5] चित्र-कार्मुकं[6]
महा-बलं वासव-तुल्य-विक्रमम् ।
स-लक्ष्मणं को वि-षहेत राघवं
N] हुताऽशनं दीप्तम् इवाऽनिलेरितम् ॥७७॥ [६६
स-लक्ष्मणं राघवम् आजि-वर्द्धनं[7]
ककुद्मिनं[8] मत्तम् इव व्यग्र-स्थितम् ।
सहेत को वानर-मुख्य सं-युगे
N] युगाऽन्त-सूर्य-प्रतिमान् शरान् क्षिपन्[9](?म्)७८॥[६७
'त्वं[10] मे कपि-श्रेष्ठं स-लक्ष्मणं पतिं
स-यूथपं क्षिप्रम् इहोप-पादय ।
चिराय रामं प्रति शोक-कर्षितां[11]
४८] कुरुष्व मां वानर हर्ष-संयुताम् ॥७९॥ [६८

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीता-वाक्यं[12]
नाम चतुस्त्रिंशः[13] सर्गः ॥३४॥

१. फ—श्रुताश्च दृष्टाश्च । २. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—महापराक्रमो । फ—०या पराक्रमा । ३. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०मर्दने ॥ ४. आ—समीक्षितुं । ल$_2$—समाहितं । ५. फ अ—संप्रति । ल$_2$—स्वर्पति । ६. फ—०कार्मुकम् । ७. फ—आयिसज्जिनं । ८. फ—नवं गजं । अ—कः कुञ्जरं । ९. आ—समाक्षिपन् । फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—क्षिपन् शरान् ॥ १०. फ-क्षिप्र त्वमेकं हि । ११. फ—०पूरिताम् ॥ १२. फ—हनुमत्सम्भाषणो । फ रा प्र ब म—सीताहनूमत्संवादो । ल$_1$ ल$_2$—हनुमत्सीतासम्वादो । १३. ल$_1$ ल$_2$—षड्त्रिंशः ॥

ततः स कपि-शार्दूलः शाले[1]-ताल-शिलाऽऽयुधः ।
१] सीताम् उवाच तच् छ्रुत्वा वाक्यं[2] वाक्य-विशारदः ॥१॥[१
अनु[3]-रूपं त्वया देवि भाषितं प्रिये[4]-दर्शने ।
२] सदृशं[5] स्त्री-स्वभावस्य साध्वीनां नियमस्य च ॥२॥ [२
स्त्रीत्वान् न त्वं समर्था वै[6] सागरं व्यति[7]-वर्तितुम् ।
३] माम् अधि-ष्ठाय विस्तीर्णं शत-योजनम्[8] आयतम् ॥३॥ [३
द्वितीयं कारणं यच् च ब्रवीषि प्रिय-दर्शने[9] ।
४] रामाद् अन्यस्य नाऽर्हामि सं-स्पर्शम् इति जानकि ॥४॥ [४
तवैतत्[10] सदृशं वाक्यं पत्न्यास् तस्य[11] महाऽऽत्मनः ।
५] का ह्य् अन्या त्वाम्[12] ऋते देवि ब्रूयाद्[12] वचनम् ईदृशम् ॥५॥ [५
श्रोष्यतीऽदं स काकुत्स्थः सर्वं[13] निरव-शेष-तः[14] ।
६] चेष्टितं यत् त्वया देवि[15] भाषितं च ममाऽग्र-तः॥६॥ [६
कारणैर् बहुभिर् देवि राम-प्रिय-चिकीर्षया ।
७] स्नेहात् प्रस्कन्न[16]-मनसा मयैतत् समुदा-हृतम् ॥७॥ [७

---

१. प्र म ल$_1$ ल$_2$—साल० । अ—हनुमान्मारुतात्मजः । २. फ—धर्मार्थसहितं वचः । ३. अ—युक्त० । ४. फ—शुभ० । ५. अ—ईदृशी ॥ ६. फ च—हि । ७. च—व्यप० । ८. आ—सागरं शतयोजनम् ॥ ९. फ अ—कमलेक्षणे ॥ १०. रा ब—न चैतत्स० । म—एतत्ते स० । अ—एतत्ते देवि सदृशं पत्युस् । ११. आ—रामस्य । १२. च ल$_1$—स्वदृते ब्रूयान्नवेद् । रा म—स्वदृते ब्रूयात्सीते । प्र—स्वामृते ब्रूयात्सीते ॥ १३. प्र—सर्वदा ते विचेष्टितम् । ल$_1$—सर्वे सन्ततस्तवेप्सितम् । १४. अ—नास्ति । १५. फ—धन्यं ॥ १६. फ—प्रस्कन्द० । रा म—प्रसन्न० । प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—प्रक्लिन्न० ॥

लंकायां[1] दुष्प्र-वेशत्वात् दुस्-तरत्वान् महोदधेः ।
N] सामर्थ्याद् आत्मनश् चैतन्[2] मया समुदा-हृतम् ॥८॥[3] [८
यदि नोत्सहसे [4]गन्तुं मया सार्द्धम् अ-निन्दिते ।
९] अभि-ज्ञानं प्र-[5]यच्छ त्वं जानीयाद् [6]राघवो हि यत् ॥९॥ [१०
उवाच [7]वचनं चेदं[8] वाष्प-गद्गदिताऽक्षरम् ।
१०] एवम् उक्ता हनुमता सीता [9]सुर-सुतोपमा ॥१०॥ [११
इदं श्रेष्ठम् अभि-ज्ञानं ब्रूयास् तथ्यं मम प्रियम् ।[10]
३१] शैलस्य चित्र-कूटस्य पादे [11]पूर्वोत्तरे तदा ॥११॥ [१२
तापसाऽऽश्रम-वासिन्या(?ः)प्राऽऽ[12]श्यं मूल-फलाऽ[13]शने।
३२] [14]यत् सिद्ध-सम्मते देशे मन्दाकिन्याम् अ-दूरतः ॥१२॥ [१३
तेषूऽपवन-[15]खण्डेषु नाना-पुष्प-सुगन्धिषु ।
३३] वि-[16]हृत्य सलिल-क्लिन्ना तवाऽङ्केऽहम् उपाऽऽविशम् ॥१३॥१४
मनःशिला-मयं भाले तिलकं मे कृतं त्वया ।
३४] तदा दाशरथेस् तावद् [17]एवं चिह्नं [18]ब्रवीमि ते ॥१४॥ [N

१. आ—०यां । २. फ च रा प्र म $ल_1$ $ल_2$ अ—चैव मयैतत् सं० । ३. अतः परमधिकः पाठः—च रा प्र म $ल_1$ अ—इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुनन्दने । गुरुस्नेहेन भक्त्या च न त्वया समुदाहृतम् ॥ ४. फ—यातुं । ५. म $ल_1$ $ल_2$ अ—प्रतीच्छ । ६. फ—०वो यथा । म—०वो यत् । $ल_1$ $ल_2$—हि तम् । अ—०वोपि यत् । ७. फ अ—हनुमन्तं सा । रा प्र ब म $ल_1$—वचनं मन्दं । ८. आ फ अ—०वृद्ग्रथिता० । ९. आ—सुरतोपमा ॥ १०. फ—इदं चैवाप्यभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं दयितं मम । ११. $ल_1$—पूर्वतरे ॥ १२. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—प्राशं । अ—प्राश्य । १३. आ—०फलोदके । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—०फलोदकं । १४. अ—तत् ॥ १५. आ—तस्योपवनगूढेषु । १६. आ—विहिता सलिलक्लिन्ना शचीकेहम् ॥ १७. रा ब म—एकं । १८. म $ल^1$ अ—ब्रवीषि मे ।

तुष्यन्तीऽवे प्र-हृष्टेन तदाऽहं लालिता त्वया ।
N] पर्यायेणैवं सुप्ता च तवाऽङ्के लक्ष्मणाऽग्र-ज ॥१५॥ [N
रोहिन्-मांस-विभक्तं मे वायसः परि-खादति ।
३५] तदाऽहं लोष्टम् उद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥१६॥ [१५
रोषयन्न् एवं काको मां तत्रैव परि-पीडयन् ।
३६] नै चाऽप्य् उपाऽऽरमन् मांसं भक्षयन् बलि-भोजनः॥१७॥[१६
उत्-कर्षन्त्याश् च वसनं क्रुद्धायाम् तस्य पक्षिणः ।
३७] कृष्यमाणे च वसने त्वयोपेक्षा कृता मयि ॥१८॥ [१७
त्वयाऽव-हसिता चाऽहं क्षतात् परम-लज्जिता ।
३८] भक्ष्य-गृद्धेन काकेन वि-कृता त्वाम् उपाऽऽगता ॥१९॥ [१८
आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनर् उत्सङ्गम् आऽविशम् ।
३९] रुदती च प्र-हृष्टेन त्वयाऽहं लालिता पुनः ॥२०॥ [१९

---

१. आ म अ–तुष्यतीव । २. अ–त्वयाहं । आ–तदा संला०। ३.अ–पुनः। ४. आ–०नैव । फ अ–०येन प्रसुप्ता । ल₁–खण्डितः पाठः ॥ ५. फ म अ–रोही मांसं वि० । ल₁–खण्डितः पाठः । ६. च रा प्र ब ल₂–०से । ७. अ–प्रति० । आ फ–परिखादितः । ८. फ अ–तमहं । प्र–तदहं । ९. प्र–वारयामास वायसम् । रा–वारयामि सविस्मयम् । फ अ म–वारयामि स्म सर्वशः ॥ १०. फ–रोदयश्चैव । रा–रोषवानिव । प्र ब म–रोषवानेव । अ–रोषयत्येव । ११. च रा प्र ब म ल₁ अ–मे । १२. च रा ल₁ प्र म अ–०डीयते । ब–पर्यडीयत । १३. फ–तच्चाप्यपहरन्मांसं प्रसह्य ॥ १४. रा प्र ब म ल₁–०त्याश्च वसनं क्रुद्धायां । १५. ब प्र म ल₁ ल₂–भ्रममाणे । अ–भ्राम्यमाणे । १६. रा प्र ब ल₁ ल₂–त्वया प्रहसितं । १७. फ–क्रुद्धा विपरिधावती । ब प्र ल₁–०मतर्जिता । १८. आ–क्षतात् गृ०। फ–भक्ष गृ०। च प्र–भक्ष्यमृद्धेन । रा ब–भक्ष्यदृष्टेन । १९. आ–तुदन्ती । च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ–रुदती । २०. फ–०गमम् ॥ २१. आ–विस्रस्ता । २२. आ–०तीव । २३. अ–त्वया संला० ॥

वाष्प-पूर्ण-मुखी दीना चक्षुषी परि-मार्जती[1] ।[२०पू
N] परि-श्रान्ता च सुप्ता च राघवाऽङ्के सुखं ह्य् अहम् ॥२१॥
पर्यायेण च सुप्तस् त्वं ममाऽङ्के भरताऽग्र-ज ।[२१
N] ततः सुप्त-विशुद्धां मां तवोत्सङ्गात् समुत्-थिताम् ॥२२॥
N] वायसः पुनर् आ-गम्य वि-ददार स्तनाऽन्तरे ।[२२
४१पू] लक्षिताऽहं[2] त्वया तत्र वायसेन प्र-कोपिता ॥२३॥ [२०उ
आशी-विष इव क्रुद्धः श्वसन्[3] वाक्यम् अभाषथाः[4] ।[२९उ
नखाऽग्रैः केन ते भीरु स्तनयोर् अन्तरं क्षतम्[5] ।
N] कः क्रीडति स-रोषेण पंच-वक्त्रेण भोगिना ॥२४॥ [२६
निर्-ईक्षमाणश् च ततो[6] वायसं तम् अपश्यथाः ।
N] नखैः स-रुधिरैस्[7] तीक्ष्णैर् माम् एवाऽभि-मुखं[8] स्थितम् ॥२५॥ [२७
पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।
N] धराऽन्तर-गतः शीघ्रः पवनस्य गतौ समः ॥२६॥ [२८
ततस् तस्मिन् महा-बाहो क्रोध-संरक्त-लोचनः ।
N] वायसेऽकुरुथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥२७॥ [२९
४१उ] तस्योद्-हृत्य त्वयेषीका क्षिप्ता च वर-पाणिना[9] ।
४२पू] ब्रह्मणोऽस्त्रेण[10] सं-धाय स(?सा) प्र-जज्वाल वै तदा ॥२८॥ [३०
N] चिक्षेपाऽथ[11] प्र-दीप्तां ताम् इषीकां वायसं प्रति ।[३१पू
४२उ] अनु-षक्तस् तया[12] काको जगाम वि-विधां गतिम् ।
खे पतन् स इमांल् लोकान्[13] भयाद् अनु-चचार ह ॥२९॥ [३२

---

१. रा प्र ब ल$_{2}$ अ—०मार्जिता । ल$_{1}$—०मार्जता ॥ २. प्र—लालिताहं । अ—उपेक्षिताह ॥ ३. आ—श्वसन्वाक्यमभाषित । च—०वाक्यमभाषताः । ४. आ—अन्तरे । ५. ल$_{1}$—नाहित ॥ ६. फ—तदा वायसमवेक्ष्य च । ७. अ—सरुचिरस्तीक्ष्णैर । ८. आ अ—०मुखे॥ ९. आ—वरदपा०। १०. ब म—ब्रह्मणास्त्रे० ॥ ११. आ—स तां प्रदीप्तां चिक्षेप । १२. फ—तदा । प्र म—त्वया । १३. आ—खेऽपतत्स इमं लोकम् ॥

४३] यः सं वर्षति पर्जन्ये डीयते पृषतोऽन्तरे ।
४४पू] तस्यैषीकां त्वया क्षिप्तां छायेवाऽन्व्-अपतद् द्रुतम् ॥३०॥ [N
N] स पित्रा च परि-त्यक्तः सुरैः सर्वैश् च वायसः ।
४४उ] परि-क्रम्य स लोकांस् त्रींस् त्वाम् एव शरणं गतः ॥३१॥ [३३
N] तं त्वं नि-पतितं भूमौ शरण्यः शरणाऽऽगतम् । [३५पू
परि-घूर्णं वि-पन्नं च तं त्वम् आ-गतम् उक्तवान् ॥३२॥
४५] अ-मोघोऽयम् इषुर् मुक्तः किम् अङ्गं शातयामि ते । [३६
४६पू] तेनैकं नयनं त्यक्तं तद् इषीकाऽभ्य्-अशातयत् ॥३३॥ [३७पू
स ते तथा नमस्-कृत्य राज्ञे दशरथाय च ।
N] त्वया वीर वि-सृष्टः सन् प्रति-पेदे स्वम् आलयम् ॥३४॥[३८
४६उ] मत्-कृते काक-मात्रेऽपि ब्राह्मम् अस्त्रम् उद्-ईरितम् ।
कस्माद् यो मां हरेत् तस्य त्वं क्षमेथा मही-पते ॥३५॥ [३९
४७] एवम् अस्त्र-विदां श्रेष्ठः सत्त्व-वान् बल-वान् अपि ।
४८पू] किम्-अर्थम् अस्त्रं दिव्यं च न योजयसि राघव ॥३६॥ [४३
४९उ] न देवा न च गन्धर्वा नाऽसुरा न मरुद्-गणाः ।
राघवस्य रणे वेगं शक्ताः सर्वे सम्-आसितुम् ॥३७॥ [४४
५०] तस्य वीर्यवतः कश्चिद् यद्य् अस्ति मयि सं-भ्रमः ।
किं त्वं न सायकैस् तीक्ष्णैः क्षयं नयसि राक्षसान् ॥३८॥ [४५
५१] भ्रातुर् आ-देशम् आ-दाय लक्ष्मणो वा परं-तपः ।

---

१. प्र ब ल१ ल२–स्म । २. च रा प्र ब म ल१ ल२–वृहदन्तरे । अ–वृषभान्तरे । ३. फ–०षीकन्त्वया क्षिप्तं । ४. म–छायेवानुगता ज्वलन् । अ–वायुवेगाः पतत्रिणः । ५. प्र ल२–तदैव । म–शक्रेण ॥ ६. फ–पारिडीनो । प्र ब म ल१ ल२ अ–परिधूनं । ७. फ–विपन्नश्च । रा प्र ब म ल१ ल२ अ–विषण्णश्च ॥ ८. आ–०काभ्यसांतयन् ॥ ९. ल१–०मिदं श्रेष्ठं । १०. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–रक्षस्सु ॥ ११. फ च रा प्र ब म ल१–तव राम । १२. फ–प्रतिसमा० ॥ १३. अ–संभ्रमः ॥

कस्य हेतोर् न मां वीरः परि-त्रायेते सु-व्रतः ॥३९॥ [४६
५२] यदि तौ पुरुष-व्याघ्रौ वाय्व्-अग्नि-सम-तेजसौ ।
सुराणाम् अपि दुर्-द्धर्षौ किम्-अर्थं माम् उपेक्षतः ॥४०॥ [४७
५३] ममैव दुष्-कृतं किञ्चिन् महद् अस्ति न संशयः ।
समर्थाव् अपि तौ यस्माद् उपेक्षेते परं-तपौ ॥४१॥ [४८
५४] स वाच्यो राघवः श्रीमान् पूर्ण-चन्द्र-निभाऽऽननः ।
प्रणामं-पूर्वं सौहार्दात् समा-गम्य सुहृत्-प्रियः ॥४२॥ [N
५५] कुरुष्व त्वं महोत्साहं कृपां मयि नरर्षभं । [४०पू
४९पू] आनृ-शंस्यं परो धर्म्मस् त्वत्-त एव श्रुतो मया॥४३॥ [४१
जानामि त्वां महोत्साहं महा-सत्त्वं महा-बलम् । [४२पू
५६] महेष्वासं महा-प्राज्ञं महा-वेगम् अरिं-दमम् ॥४४॥ [N
अपार-पारम् अ-क्षोभ्यं गाम्भीर्ये सागरोपमम् । [४३
५७] कौशल्या लोक-गोप्तारं सुषुवे त्वां मनस्विनी ॥४५॥
५८पू] तं मद्-अर्थे सुखं पृच्छेः शिरसा चाऽभि-वादयेः ॥४६॥ [५६
५९उ] सं-चयं सर्व-रत्नानां प्रियाश् च परमाऽङ्गनाः ।
ऐश्वर्यं हि विशालायाः पृथिव्या योऽवाऽमन्यत॥४७॥[५७

---

१. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०त्रायति राघवः । रा—०त्रायेत राघवः । अ—०त्रायति सर्वतः ॥ २. च—दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षितः । ३. फ—मन्ये । ४. रा प्र ब म ल$_1$—यौ द्वौ मामुपेक्षेथां (तां) । फ—तौ यन्मां नावेक्षेते सुदुःखितौ ॥ ५. फ—प्रणम्य ॥ ६. फ ल$_1$—महासत्वं महाबलम् । अ—मयि नरेश्वर । ७ फ अ—श्रुतं । ८. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ ९. ल$_1$—कुरुष्व । १०. रा प्र ब ल$_1$—नास्ति । ११. फ— महाबहुं महाप्राज्ञं वेगवन्तमरिन्दमम् ॥ १२.—अपराजितम् । १३. फ—शोकहर्त्तारं । ब—शोकगुप्तारं । १४. म ल$_1$ अ—०वेयं । १५. फ ब म ल$_1$ अ—मनस्विनम् ॥ १६. आ—त्वं मदर्थे समापृच्छे । फ अ—तं ममार्थे । १७. आ प्र म—०दयन् । ब ल$_1$—०दनम् ॥ १८. आ—परमं गताः । फ अ—परमांगणाः । च रा ब—परमं गनाः । १९. फ रा अ—०र्वे । २०. फ—च विशालकयां पृथिव्यां ॥

६०] पितरं मातरं चोभौ सं-मान्याऽभि-प्रणम्य च ।
अनुप्र-व्रजितो रामं सु-मित्रा तेन सु-प्रजा ॥४८॥ [५८
६१] अनु-क्रोशेन धर्माऽऽत्मा त्यक्त्वा सुखम् अन्-उत्तमम् ।
अन्व्-अगच्छत् काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन् वने । [५९
६२] सिंह-स्कन्धो महा-बाहुर् मनस्वी प्रिय-दर्शनः ॥४९॥ [६०पू
वृद्धोप-सेवी लक्ष्मी-वान् शक्तश् चाऽबहु-जल्पकः ।[६१पू
६३] राज-पुत्रः प्रियो राज्ञः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥५०॥
मतः प्रिय-तरो नित्यं मम रामस्य लक्ष्मणः । [६२
६४] पितृ-वद् वर्तते रामे मातृ-वद् वर्तते मयि ॥५१॥ [६०उ
ह्रियमाणां तदा वीरो न मां वेत्ति स लक्ष्मणः । [६१उ
६५] योज्यते धुरि यस्यां तु ताम् उद्-वहति धुर्य-वत् ।
६६पू] रामे-प्रिये हि सन्न् एव वृत्तम् आर्यम् अनु-स्मरन् ॥५२॥[६३
साऽसुराः सह-गन्धर्वा भुजङ्ग-नर-देवताः ।
N] नि-हन्यात् समरे क्रुद्धः किं पुना रावणं रणे ॥५३॥ [N
६६उ] मृदुर् दान्तः शुचिर् दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ।
स मद्-वाक्येन कुशलं वक्तव्यो लक्ष्मणस् त्वया'' ॥५४[६४
६७] अ-प्रमत्तेन काकुत्स्थे भवितव्यं त्वयेति च ॥

१. फ—प्रसाद्य । २. प ब म ल$_{1}$—नित्यं ॥ ३. फ च—अनुगच्छति ॥ ४. म—शान्तश् । ५. रा प्र ब म ल$_{1}$—सहदेवाधिपस्य च । आ—स्वसुरस्य ॥ ६. फ—मत्तो । प्र—संगो । ल$_{1}$—संगी । च अ—नित्यमङ्गं । म—नित्यमङ्गो ॥ ७. प्र ल$_{1}$—युज्यते । ८. फ—स तामुद्वहते ध्रुवम् ॥ ९. फ च रा—रामस्नेहावसत्येव । ब ल$_{1}$—०स्नेहावसन्ते च । प्र—०स्नेहावसन्तेव । च म—०स्नेहाद्वसधव ॥ १०. आ—सखुरासुरगन्धर्वाः ॥ ११. फ—स ते मद्वचनाद्वाक्यः कुशलं बलवत्तरः । रा प्र ब म—मद्वाक्यात्कुशलं वाच्यस्त्वया वानरपुङ्गव । ल$_{1}$—मद्वाचा कुशलं वाच्यस्त्वया वानरपुङ्गव ॥

उत्थायोत्थाय वक्तव्यो वचनं लक्षणो मम ॥५५॥ [N
६८] कुशलं लक्ष्मणं दृष्ट्वा सु-ग्रीवं च महा-बलम् । [N
इदं ब्रूयास् तु मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ॥५६॥ [६६उ
६९] जीवितं धारयिष्यामि यावन् मासो भविष्यति ।
ऊर्ध्वं मासान् न जीवेयं सत्यम् एतद् ब्रवीमि ते ॥५७॥ [६७
७०] रावणेनोप-सृष्टां मां नि-कृत्य प्राकृताम् इव ।
त्रातुम् अर्हसि मज्जन्तीं वराह इव मेदिनीम् ॥५८॥ [६८
७१] सीतायास् तद् वचः श्रुत्वा हनुमान् इदम् अब्रवीत् ।
सर्वं करिष्यते रामो यावद् इच्छसि मैथिलि ॥५९॥ [N
७२] यत् तु रामोऽभि-जानीयाद् अभि-ज्ञानम् अ-निन्दिते ।
प्रीति-सञ्जननं तस्य तव् प्र-दातुम् इहार्हसि ॥६०॥ [N
७३] सा निर्-ईक्ष्य ततः सर्वं वेण्युद्-ग्रथितम् उत्तमम् । [N
ततो वस्त्र-गतं मुक्त्वा दिव्यं चूडा-मणिं शुभम् ।
७४] प्र-देयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥६१॥[६९
प्रति-गृह्य ततो वीरो मणिं वेणी-शयं शुभम् ।
N] अंगुल्यां योजयामास न ह्य् अस्य प्राऽभवद् भुजे॥६२॥[७०

---

१. फ अ—वचनात् ॥ २. फ—लक्ष्मणे ॥ ३. फ अ—मासं दशरथात्मज । ब—०सो गमिष्यति । आ—यावन्मासं भ० । ४. ल$_1$—मासं । ५. आ—सत्यं प्रतिशृणोति मे ॥ ६. फ—नश्यन्तीं पृथिवीमिव राघवः । अ—पाताले पतन्तीमिव मे० ॥ ७. प्र म ल$_1$ अ—तु ॥ ८. फ—०तुं ममार्हसि । ९. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—वेणीग्र० । १०. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—वेणीं मुक्त्वा ददौ तस्मै । ११. फ—चूडामणिरत्नं हनूमते ॥ १२. फ—प्रदेयं । १३. फ च रा प्र ब—सुरसुतोपमा । १४. म—नास्ति ॥

७५पू] मणि-रत्नं कपि-वरः सम्प्र-गृह्याऽभि-वाद्य च । [७१पू
N] आचार्यम् इव शिष्यो हि वि-नीतवद् उप-स्थितः ॥६३॥ [N
७६पू] आ-पृच्छामीऽहं ते देवि नोत्कण्ठां कर्तुम् अर्हसि । [N
७५उ] सीतां प्र-दक्षिणं कृत्वा पार्श्व-तः प्राऽञ्जलिः स्थितः ६४॥[७१उ
हर्षेण महताऽऽविष्टः सीता-दर्शन-जेन सः ।
७६] हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु अधि-ष्ठितः ॥६५॥ [७२
मणि-वरम् उप-गृह्य तं महार्हं
जनक-नृपाऽऽत्म-जया धृतं प्र-भावात् ।
द्रुमं इवं पवनाऽवधूत-मूर्तिर्
७७] हृषित-तनुर् हनुमांस् तदा बभूव ॥६६॥ [७३

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे मणि-प्रदानो
नाम पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥

१. फ—स संगृ० । २. फ—विनीतमिदमब्रवीत् ॥ ३. फ—०मि हि । ४. रा प्र ब म ल१—नास्ति । ५. आ—प्रदक्षिणीकृत्वा । ६. आ—प्राञ्जलि० ॥ ७. आ—०रे तु धिष्ठितः ॥ ८. रा प्र ब म ल१—वरार्हं । ९. आ—अव-जात् । १०. आ—गिरिवरप० । ११. फ—क्षुधिततनुर्हनुमान् बभूव । रा प्र ब म ल१—हृषिततनुर्हनुमान् बभूव सद्यः । अ—हृषितवपुर्हनुमांस्तदा बभूव ॥ १२. फ—०प्रदानिको । ब रा प्र म ल१ ल२—०नं ॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता वानरं वाक्यम् अब्रवीत् ।
[1]अभि-ज्ञातम् अभि-ज्ञानम् एतद् रामस्य तत्त्व-तः[2]॥१॥ [१
मणिं तु रामो दृष्ट्वैव त्रयाणां सं-स्मरिष्यति ।
वीरो जनन्या मम च राज्ञो दश-रथस्य च ॥२॥ [२
[3]स भूयश् च महोत्साहो देशितो हरि-सत्तम[4] ।
अस्मिन् कार्य-समारम्भे चिन्तयेद् उत्तरोत्तरम् ॥३॥ [३
त्वम् अस्मिन् कार्य-संयोगे[5] प्रमाणं हरि-यूथप ।
[6]तत्-तद् वि-चिन्तयेर् यन् मे[6] दुःख-क्षय-करं भवेत्॥[7]४॥ [४
[8]स तथेति [9]प्रति-ज्ञाय मारुतिर् भीम-विक्रमः ।
शिरसा वन्द्य [10]वैदेहीं गमनायोप-चक्रमे ॥५॥ [५
[11]ज्ञात्वा सम्प्र-स्थितं वीरं वानरं मारुताऽऽत्म-जम् ।
वाष्प-पीडितया वाचा मैथिली वाक्यम् अब्रवीत् ॥६॥ [६
कौशल्यं [12]हनुमन् ब्रूयाः [13]संहितौ राम-लक्ष्मणौ । [७
सु-ग्रीवं च [14]सहाऽमात्यं वृद्धान् [15]सर्वांश् च वानरान् ॥७॥ [८पू

---

१. आ अ–अनु०। २.अ –निश्चयं॥ ३. फ–सम्भूय स्वयमुत्साहाच्चोदितो । च रा प्र म ल१ ल२–मम यश्च म०। ब–स महांश्च म०। अ–०हो नोदितो ह०। ४. आ–०सत्तमः । अ–वानरोत्तम ॥ ५. फ अ–०नियोगे । ६. फ–तत्तु चिन्तय यन्मेत्र । च ब म ल२ अ–तत्तच्चिन्तय यद्यन्मे । रा ल२–तताश्चिन्तय यद्यन्मे । ७. प्र–तत्तच्चिन्तय यद्धर्मे न तु दुःखतरम्भवेत् ॥ ८. रा प्र ब म ल१ ल२–तत् । ९. आ–परि० । १०. रा–मैथिलीं ॥ ११. फ अ–देवी ॥ १२. फ च प्र म ल१–०मद् । १३. प्र ब म ल१ ल२–सह तौ । १४. रा प्र ब म ल१ ल२–महात्मानं । १५. फ–सर्वान् स ॥

जीवन्तीं मां यथा रामः सं-भावयति वीर्यवान्[1] ।
तथा[2] स[2] हनुमन् वाच्यो वाचा धर्मम् अवाऽऽप्नुहि ॥८॥ [१०
नित्यम् उत्साह-[3]युक्तस्य [4]वाचं [4]श्रुत्वा मयेरिताम् ।
[6]वर्द्धिष्यते [6]दाशरथेः पौरुषं मद्-अवाऽऽप्तये ॥९॥[7] [११
स हि मे [8]त्वत्-समायुक्तो [8]वाचं श्रुत्वा तु राघवः ।
पराक्रम-विधिं वीरो विधि-वत् संवि-धास्यति ॥१०॥[9] [१२
सीतायास् तद् वचः श्रुत्वा हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः ।[10]
शिरस्य् अञ्जलिम् आ-धाय वाक्यम् उत्तरम् अब्रवीत् ११ [१३
क्षिप्रम् एष्यति काकुत्स्थो हर्य्-ऋक्ष-[11]प्रवरैर् वृतः ।
यस् ते युधि वि-जित्या[12]ऽरिं शोकं [13]च व्यप-नेष्य[13]ति ॥१२॥ [१४
न हि[14] पश्यामि [15]मर्त्त्येषु [16]नाऽमरेष्व् असुरेष्व् अपि ।
[17]यस् तस्योद्-[17]वमतो बाणान् स्थातुम् उत्सहतेऽग्र-तः ॥१३॥ [१५
[18]अप्य् अर्कम् अपि पर्जन्यम् अपि वैवस्वतं यमम् ।
स [19]च [19]सोढुं रणे शक्तस् तव हेतोर् विशे[20]ष-तः ॥१४॥ [१६
[21]स हि[21] सागर-पर्यन्तां महीं शासितुम् अर्हति ।
त्वन्-निमित्तं हि रामस्य जयो जनक-नन्दिनि ॥१५॥ [१७

---

१. फ अ-कीर्तिमान् । २. आ-स त्वया । फ-त्वया स । अ-तत्त्वया । ३. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-०युक्तः स । ४. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-वाक्यं । अ-श्रुत्वैव राघवः । ६. ल$_1$-विविच्यते । प्र ब म ल$_1$-दाशरथिः । ७. अ-नास्ति ॥ ८. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-तत्समायुक्तं वचः । ९. फ अ-नास्ति ॥ १०. फ-सीतामाश्वासयामास पुनश्चैनामथाब्रवीत् ॥ ११. फ-०प्रवलैर् । १२. आ-०त्वारिं । १३. फ-व्यपनुदिष्यति ॥ १४. ब म-तं । १५. ल$_1$ ल$_2$-सत्त्वेषु । १६. फ रा अ-वा सुरेष्वसु० । १७. फ-कस्तस्य सृजतो । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-यस्तस्योद्वहतो ॥ १८. च-यथार्कम् । आ-यः कर्तुम् । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-अथार्कम् । १९. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-विसोढुं । अ-हि । २०. फ-विकासिनि ॥ २१. आ-न स ॥

तस्य तद् वचनं सम्यक् सा श्रुत्वा तु सु-भाषितम् ।
जानकी बहु-मान्यैवं वानरं वाक्यम् अब्रवीत् ॥१६॥ [१८
ततस् तं प्र-स्थितं सीता वीऽऽक्षमाणा पुनः पुनः ।
भर्तुः स्नेहाऽन्वितं भर्तुः सौहृदाद् अन्व्-अमानयत् ॥१७॥ [१९
यदि वा मन्यसे तावद् वसैकाऽहम् अरिं-दम ।
अस्मिन् सु-सं-वृते देशे वि-श्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥१८॥ [२०
मम चैवाऽल्प-भाग्यायाः सान्निध्यात् तव धीमतः ।
शोकस्याऽस्य वि-पारस्य मुहूर्त्तं स्याद् आपि क्षयः ॥१९॥ [२१
गते हि हरि-शार्दूल पुनर् आ-वृत्तये त्वयि ।
प्राणानाम् इह सन्देहो मम स्यान् नाऽस्ति सं-शयः ॥२०॥ [२२
तव वाऽदर्शनं चाऽपि भूयो मां परि-तापयेत् ।
दुःखे दुःख-पराभूतां दुर्-मनस्कां ह्य् अ-भागिनीम् ॥२१॥ [२३
अयं च वीर सन्देहस् तिष्ठतीऽव ममाऽग्र-तः ।
सु-महत्सु सहायेषु हर्य्-ऋक्षेषु हरीऽऽश्वर ॥२२॥ [२४

---

१. फ—श्रुत्वा सम्यक् शान्त्वभाषितम् । अ—श्रुत्वा सम्यक् सर्वभाषितम् ॥ २. फ अ ल$_1$ ल$_2$—॰मन्यैव । ३. फ अ—मैथिली ॥ ४. प्र ल$_1$—तत्रस्थं । अ—ततस्त । ५. फ—वीक्ष्यमाना । च रा प्र ब ल$_1$—वक्ष्यमाणं । ६. अ—सुमन्ततः । ७. फ—भर्तृस्ने॰ । ८. ब—वाक्यं सौहार्दादिदमब्रवीत् । ९. अ—भर्तृस्नेहादिदं वाक्यं वक्तुं सौहार्दात्सम्प्रचक्रमे । आ—भर्तुः स्नेहादिदं वाक्यं सौहार्दादथ मानयत् । म—भर्तुः स्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादिदमब्रवीत् ॥ १०. फ—तात वसेः कामम् । ११. आ—कस्मिंश्चित्संवृते । १२. फ—वीर्यवन् ॥ १३. अ—अपि । १४. अ—ममास्ति च न । म—मम नास्त्यत्र ॥ १५. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ १६. अ—तवादर्शनजं वापि । फ—वादर्शनं वापि । म—चादर्शनं वीर । १७. फ—दुःखात् । १८. फ—॰भूतामनाथां मन्दभा॰ । १९. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । २०. रा प्र ब म—तु वी॰ । ल$_1$ ॰वीर्ये च । ल$_2$—वीरेह । २१. आ रा प्र म ल$_1$ ल$_2$—सुमहांस्तत्सहायेषु । २२. आ—॰श्वरः । फ—॰श्वरा ॥

कथं नु खलु दुष्-पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ।
तानि हर्य्-ऋक्ष-सैन्यानि तौ वा नर-वराऽऽत्म-जौ॥२३॥[२५
त्रयाणाम् एव भूतानां सागरस्याऽपि लङ्घने ।
शक्तिः स्याद् वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २४॥ [२६
तद् अस्मिन् कार्य-संयोगे वीर वै दुरति-क्रमे ।
किं पश्यसि समा-धानं त्वं हि कार्य-विदां वर ॥२५॥ [२७
कामम् अस्य त्वम् एवैकः कार्यस्य परि-साधने ।
पर्य्-आप्तः पर-वीर-घ्नः जगद्-अर्थ-फलोदयः ॥२६॥ [२८
बलैः समस्तैर् यदि मां वि-जित्य तु दशाऽऽननम् ।
वि-जयी स्वं-पुरं रामो नयेत् तत् स्याद् यशस्-करम्॥२७॥[२९
यथाऽहं तस्य वीरस्य वञ्चयित्वा हृता बलात् ।
रक्षसा तद्-भयाद् एव तथा नाऽर्हति राघवः ॥२८॥ [N
बलैस् तु सं-कुलां कृत्वा लंकां पर-बलाऽर्दनः ।
मां नयेद् यदि काकुत्स्थस् तस्य तत् सदृशं भवेत्॥२९॥ [३०
तद् यथा तस्य वि-क्रान्तम् अनु-रूपं महाऽऽत्मनः ।
भवेद् आहव-शूरस्य तथा त्वम् उप-पादय ॥३०॥ [३१
तद्-अर्थोप-हितं वाक्यं प्र-श्रितं हेतु-सम्मतम् ।

---

१. फ अ–हि ॥ २. रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–अपि । ३. फ–०स्यास्य । ४. फ च–मारुतात्मज । ५. रा प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$–नास्ति । ब–त्रुटितः पाठः । ६. आ–तस्मिन् कार्यविनियोगे । ७. फ–वरः । ८. रा प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$–नास्ति ॥ ९. फ च रा–०म यशस्यस्तु फ०। रा ब ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–०म यशस्यस्ते फ०। प्र म–०मः शस्यते यः फ० ॥ १०. फ–विजित्य च पुरे । रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–विनिर्जित्य । ११. आ–स्वे पुरे । ब–सुपुरं ॥ म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–स्वं पुरं । १२. आ–काकुत्स्थस्तत्र । प्र म ल$_{1}$ ल$_{2}$–काकुत्स्थस्तत्तस्य ॥ १३. अ–तच्छ्रुत्वापसृतं । १४. आ फ रा ब–प्रसृतं । प्र–प्राञ्जितं । अ–सम्मतं । १५. फ–०संहितम । रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–०संमितम् । अ–संयुतम् ।

नि-शम्य हनुमान् देव्यो वाक्यम् उत्तमम् अब्रवीत् ॥३१॥ [३२
क्षिप्रम् एष्यति वैदेहि हर्यृ-ऋक्ष-प्लवगैर् वृतः ।[2]
सु-ग्रीवः सत्त्व-सम्पन्नस् तवाऽर्थे कृत-निश्चयः ॥३२॥ [३३
स वानर-सहस्राणां कोटिभिर् अभिसं-वृतः ।
क्षिप्रम् एष्यति वैदेहि राक्षसानां नि-षूदनः ॥३३॥ [३४
तस्य विक्रम-सम्पन्नाः सत्त्व-वन्तो महा-बलाः ।
मनः-सङ्कल्प-सम्पाता नि-देशे हरयः स्थिताः ॥३४॥ [३५
येषां नोपरि नाऽधस्तान् न तिर्यक् सज्जते गतिः ।
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्व् अमित-तेजसः ॥३५॥ [३६
अ-संवृतैर् महोत्साहैः स-सागर-धरोधरा ।
कृत-प्रदक्षिणा भूमिर् वायु-वेगाऽनु-सारिभिः ॥३६॥ [३७
मद्-विशिष्टाश् च तुल्याश् च सन्ति तत्र वनौकसः ।
मत्-तः प्रत्यृ-अवरः कश्चिन् नास्ति सुग्रीव-सन्निधौ ३७॥ [३८
अहं तावद् इह प्राऽऽप्तः किं पुनस् ते महा-बलाः ।
न हि प्र-कृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीऽतरे[12] जनाः ॥३८॥ [३९
तद् अलं परि-तापेन देवि मन्युर् अपैतु ते ।
एकोत्-पातेन ते लंकाम् एष्यन्ति हरि-पुङ्गवाः॥३९॥ [४०
मम पृष्ठ-गतौ तौ तु[13] चन्द्र-सूर्याव् इवोदितौ ।

१. फ—शेषं । अ—सर्वे ॥ २. रा प्र ब म ल१ ल२—नास्ति । ३. प्र ब ल१ ल२—स्वदर्थे ॥ ४. फ—०कः । ५. अ—०सम्पन्नौ वीर्यवन्तौ । ६. प्र म ल१ ल२ अ—०सम्पन्ना । ७. रा प्र ब म ल२ ल२—०विक्रमाः ॥ ८. फ—असंहतैर् । रा प्र ब म ल१ ल२—असत्कृतैर् । अ—ससंवृतम० । ९. फ—०परावैरः । च—०रधराम्बरा । रा प्र ब म ल१ ल२ अ—०रवनाम्बरा । १०. फ रा प्र ब म ल१ ल२—प्रदक्षिणीकृता । ११. फ—भूमिः सर्वमार्गानु० । अ—भूमिर्वायुमार्गानु० । १२. फ—हीनतेजसः ॥ १३. फ—च ।

त्वत्-सकाशं महा-सत्त्वौ राज-पुत्राव् इहैष्यतः ॥४०॥ [४१
तौ च वीरौ नर-वरौ सहितौ राम-लक्ष्मणौ ।
आ-[2]गम्य नगरीं लंकां सायकैर् वि-धमिष्यतः ॥४१॥[3] [४२
स-गणं रावणं हत्वा राघवो रघु-नन्दनः ।
त्वाम् आ-दाय वराऽऽरोहे स्वां [4]पुरीं प्रति-यास्यति ॥४२॥ [४३
तद् आ-श्वसिहि भद्रं ते भव त्वं काल-कांक्षिणी ।
[5]अ-चिराद् द्रक्ष्यसे रामं [5]ज्वलन्तम् इव भास्करम् ॥४३॥ [४४
नि-हते राक्षसेन्द्रे तु स-[6]पुत्राऽमात्य-बान्धवे ।
त्वं सम्-एष्यसि रामेण शशाऽङ्केनेव रोहिणी ॥४४॥[7] [४५
क्षिप्रम् एष्यसि वैदेहि पारं शोकस्य मैथिलि ।[8]
क्षिप्रं [9]द्रक्ष्यसि रामेण नि-हतं रावणं रणे ॥४५॥ [४६
एवम् आ-श्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः ।
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेही[10]म् इदम् अब्रवी[10]त् ॥४६॥ [४७
तम् अरि-[11]घ्नं म[12]हाऽऽत्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
लक्ष्मणं स[13]ह-सुग्रीवं लंका-द्वारम् उप-स्थितम् ॥[14]४७॥ [४८
नख-दंष्ट्रा[15]ऽऽयुधान् भीमान् सिंह-शार्दूल-विक्रमान् ।
वानरे[16]न्द्रान् महे[16]न्द्राऽऽभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सं-गतान् ४८ [13] [४९
शैलाऽम्बुद-निकाशानां लंका-मलय-सानुषु ।

१. अ—नरसिंहाविहायतः । आ—इहैष्यतः । २. ब म ल१—०स्य । ३. अ—नास्ति ॥ ४. अ—पुरं । ५. अ—न चिराद् द्रक्ष्यसे रामं तपन्तम् । फ—द्रक्ष्यासे पतिं तपन्तम् ॥ ६. आ—सपुत्रामित्रबान्धवैः । ७. अ—नास्ति । ८. फ—क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यसि मैथिलि । अ—नास्ति । ९. अ—त्वं समेष्यसि ॥ १०. फ—वैदेही पुनरब्रवीत् ॥ ११. आ—तमविघ्नं । १२. रा प्र ब म ल१ ल२—महाभागं । १३. फ म अ—च ससुग्रीवं । १४. रा—नास्ति ॥ १५. अ—नखदन्ता० । १६. आ—वानराग्वारेन्द्राभान् ।

नदतां हरि-मुख्यानाम् आर्ये श्रोष्यसि नि-स्वनम्॥[1]४९ [५०
स हि [2]मर्मसु घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा ।
न शर्म लभते रामः सिंहाऽर्दित इव द्विपः ॥५०॥ [५१
मा शुचो देवि शोकाऽऽर्त्ते मा भूत् ते मनसि क्रमः ।[3]
[4]शचीऽवेन्द्रेण सीते [5]त्वं भर्त्रा नाथवती ह्य् असि ॥५१॥ [५२
को वि-[6]शिष्टस् तु रामेण [7]सौमित्रिणाऽपि [8]कः समः ।
अग्नि-मारुत-कल्पौ तौ [9]भ्रातरौ तव सं-श्रयौ ॥५२॥ [५३
नाऽस्मिंश् चिरं [10]वत्स्यसि देवि देशे
रक्षो-गणैर् [11]अध्य्-उषितेऽति-रौद्रे ।
न ते चिराद् आ-गमनं प्रियस्य
क्षमस्व तत्-सङ्गम-काल-मात्रम् ॥५३॥ [५४

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सीताप्रत्याश्वासनं
नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

१. फ—नर्दतां हरिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥ २. आ—धर्मसु घोरेषु ॥ ३. फ—मा शोच देवि मानार्हे त्यज शोकमनिन्दिते । अ—मा शोच देव्यशोका मा भूत्ते मनसि क्रमः । ४. आ—त्राशिनी श्रीरिवेन्द्रेण । फ—श्रीमता श्रीरिवेन्द्रेण । अ—सज्जिनी श्रीरिवेन्द्रेण । ५. फ—शची ॥ ६. ब म $ल_1$ $ल_2$—विशिष्टो हि । ७. आ—सौमित्रेर्वापि । ब म $ल_1$ $ल_2$—को वा सौमित्रिणा समः । ८. आ—तु । ९. रा—भ्रातरावपि संश्रयौ । फ—भ्रातरौ नाऽत्र संशयः ॥ १०. रा—वत्स्यसि । ११. $ल_1$—अहर्निशं ॥

एवम् उक्ता तु हनुमता प्रियं वाक्यं मनो-हरम् ।
१] उवाचाऽऽत्म-हितं सीता गमिष्यन्तं प्लवं-गमम् ॥१॥ [१
त्वां दृष्ट्वा प्रिय-वक्तारं प्र-हृष्यामि प्लवं-गम ।
२] अर्ध-सञ्जात-सस्येव प्राऽऽप्य वृष्टिं वसुं-धरा ॥२॥ [२
पुमांसं राघवाद् अन्यं गात्रैर् मति-मतां वर ।
३] न स्पृशेयं स-कामाऽहं व्रतम् एतत् परमं मम ॥३॥ [३
अभि-ज्ञानं तु रामाय दद्यास् त्वं हरि-पुङ्गव ।
४] क्षिप्ताम् इषीकां काकाय कोपाद् एकाऽक्ष-नाशिनीम् ॥४॥ [४
मनःशिलायास् तिलको गण्ड-पार्श्वे नि-वेशितः ।
५] त्वया प्र-हृष्टेन मम तत् पुनः स्मर्तुम् अर्हसि ॥५॥ [५
स वीर्यवान् हृतां सीतां कथं त्वं समुपेक्षसे ।
६] वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्र-वरुणोपमः ॥६॥ [६
७उ] एष चूडा-मणिर् दिव्यो मया सुपरि-रक्षितः ।
एनं दृष्ट्वा प्र-हृष्यामि व्यू-असने त्वाम् इवाऽनघ ॥७॥ [७
८] एष निर्-यातितः सौम्यं मया ते वारि-सम्भवः ।
N] अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोक-कर्षिता ॥८॥ [८
अ-सह्यानि च दुःखानि वाचश् च हृदय-च्छिदैः ।

१. फ—०नोरमम् । ब प्र ल१ ल२—वाक्यमनुत्तमम् ॥ २. फ—गमिष्यामि परां मुदम् ।३. ल३—अत्रस० । रा—०सस्येपि॥ ४. आ—रामस्य ।५. आ अ—काक-स्य । ६. अ—०नाशिनः ॥ ७. ब प्र ल१ ल२—०देशे । ८. फ—हि नां । च अ—हि मां । रा प्र ब म ल१ ल२—इमां ॥ ९. फ—परं ॥ १०. प्र म ल१ ल२—श्रीमान् मया । फ—सौम्य मयि । ११. रा ब ल१ ल२—शक्यामि । १२. आ—०कालसा ॥ १२. रा प्र ब ल१ ल२—०स्थिताः ।

१०] राक्षसीनां[1] सु-घोराणां त्वत्-कृते मर्षयाम्य् अहम् ॥९॥ [९
धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रु-सूदन[2] ।
९] ऊर्ध्वं मासान् न जीवेयं त्वया हीना नृपाऽऽत्म-ज॥१०॥ [१०
घोरो राक्षस-राजो[3]ऽयं दुष्टश् च न सुखं च मे ।[4]
११] त्वां च श्रुत्वा वि-लम्बन्तं[5] न जीवेयम् अहं क्षणम्॥११॥ [११
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं चारु[6] भाषितम् ।[7]
N] अथाऽब्रवीन् महा-तेजा हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः १२॥[१२
त्वच्-छोकाऽभि-मुखो[8] रामो देवि सत्येन ते शपे ।
N] राम-दुःखोऽभि-भूतश् च लक्ष्मणः परि-तप्यते॥१३॥ [१३
दृष्टा[10] कथञ्चिद् भवती न कालः परि-शोचितुम् ।
N] इदं[11] मुहूर्त्ते दुःखानाम् अन्तं गच्छसि[12] भामिनि[13] ॥१४॥ [१४
ताव् उभौ पुरुष-व्याघ्रौ राज-पुत्राव् अ-निन्दितौ[14] ।[15]
N] त्वद्-दर्शन-कृतोत्साहौ लंकां भस्मी-करिष्यतः ॥१५॥ [१५
स हत्वा[16] समरे शूरो रावणं सह-राक्षसम्[17] ।[18]
N] राघवस्[19] त्वां विशालाऽक्षि स्वां पुरीं प्राऽऽपयिष्यति १६॥ [१६
यत् तु[20] रामोऽभि-जानीयाद् अभि-ज्ञानम् अ-निन्दिते ।

---

१. फ–राक्षसानां ॥ २. रा प्र ब म ल१ ल२–नरर्षभ ॥ ३. प्र ब म ल१ ल२–०राजश्च । ४. फ–घोरं राक्षसराजानमाक्रमस्व रणे जय । ५. आ–विपद्यन्तं ॥ ६. फ–साधु भा० ।७. अ–वैदेह्या करुणं श्रुत्वा वचनं साधुभाषितम् ॥ ८. फ–०भिहता । ९. फ–रामशोकाभि० ॥ १०. आ–दृष्ट्वा कथञ्चिन्नवर्तीं । ११. फ रा–इमम्मुहूर्त्तं । ल१ ल२–इदं मुहूर्त्तं । अ–इदं मुहूर्त्तात् । १२. रा ल१ ल२–गच्छामि । १३. फ–भाविनि ॥ १४. ल२–०त्रावरिन्दमौ । १५. ल१–नास्ति । १६. फ अ–हत्वा तु० । प्र ब म ल१–हत्वा तं । १७. फ अ ब–०बान्धवम् । १८. ल२–नास्ति । १९. अ–राघवः सुवि० । ब ल१ ल२–स्वां विशालाक्षी । २०. ल२–यात्तुं ॥

N] प्रीति-सञ्जननं तस्य भूयस् त्वं दातुम् अर्हसि ॥१७॥ [१.७
साऽब्रवीद् दत्तम् एतत् ते मयाऽभि-ज्ञानम् उत्तमम् । [१.८पू
N] वेणी-शोभा-करं दिव्यं मणि-रत्नं प्लवं-गम ॥१८॥ [N
एतद् एव हि रामस्य[1] दृष्ट्वा केश-विभूषणम् ।
N] श्रद्धेयं हनुमन् वाक्यं तव वीरे[2] भविष्यति ॥१९॥ [१८उ
एवम् उक्तस् तु हनुमान् वैदेह्या मारुताऽऽत्म-जः ।
२६] पादाऽभि-वन्दनं चक्रे वि-नीतो हरि-पुङ्गवः ॥२०॥[3] [N
गृहीत्वा[4] तु मणिं हृष्टः श्रीमांस्[5] तत्[6] प्लवगोत्तमः ।
N] शिरसा वन्द्य वैदेहीं गमनायोप-चक्रमे ॥२१॥ [१९
N] तम्[6] उत्पात[6]-कृतोत्साहम् अवेक्ष्य हरि-पुङ्गवम् ।
२२उ] वर्द्धमानं महा[7]-वेगम् उवाच जनकाऽऽत्म-जा ॥२२॥
अश्रु-पूर्ण-मुखी वाक्यम् उवाच कपि-सत्तमम्[8] । [२०
२३] हनूमद्[9]-गमने व्यग्रो शोक-सन्तप्त-मानसा ॥२३॥ [N
हनुमन्[10] सिंह-संकाशौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
१२] सु-ग्रीवं च सहाऽमात्यं सर्वान्[11] ब्रूयास् त्व् अन्-आमयम् २४[२१
यथा वत्स महा-बाहुर् मां तारयति राघवः ।
N] [12]अस्मात् तु दुःख[12]-संरोधात् तव समा-धातुम् अर्हसि॥२५[13] [२२
[14]इमं च[14] तीव्रं मम शोक-वेगं

---

१. आ—रामश्च ॥ २. म—सर्वं ॥ ३. अ—नास्ति ॥ ४. अ—प्रगृह्य तं । ५. च—श्रीमत्तं । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—श्रीमन्तं ॥ ६. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—समुत्पात० । ७. म ल$_1$ ल$_2$—महात्मानम् ॥ ८. फ—श्यामा वाष्पसन्दिग्धया गिरा । अ—दीना वाष्पसन्दिग्धया गिरा । प्र ब ल$_1$ ल$_2$—०क्यं मारुतिं क०। ९. अ—हनूमन्तमनुव्यग्रा ॥ १०. आ—हनुमत्सिंह० ॥ ११. प्र रा ल$_1$ अ—च स । १२. फ—अस्माद्दुःखाम्बुसं० । रा ब म ल$_1$—अस्मात्सुदुःखसं० । १३. ल$_2$—नास्ति ॥ १४. फ—इदन्तु । ल$_1$—इदं च ।

रक्षोभिर् एभिः परि-भर्त्सनं च ।
ब्रूयाश्[1] चे रामस्य यतः समीपं
२५] नित्यं[2] शिवं तेऽस्तु हरि-प्रवीर ॥२६॥ [२३
स राज-पुत्र्या प्रति-वेदितौ[3]ऽर्थः
कपिः कृताऽर्थः परिहृष्ट-भावः ।
तद् अल्प-शेषं प्रसम्-ईक्ष्य कार्यं
२४] दिशं[4] ह्य् उदीचीं मनसा जगाम ॥ २७॥ [२४
इत्यार्षे[5] रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमत्-प्रयाणेऽभिज्ञान-दर्शनो[6]
नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

---

१. आ—ब्रूयास्तु । २. फ अ—शिवश्च तेऽध्वास्तु । च रा प्र ब म ल१ ल२—पन्थाः शिवस्तेस्तु ॥ ३. फ—०पादितार्थः ४. फ—आशामुदीचीं ॥ ५. ल२—इति सु० । अ—त्रुटितः । ६. फ अ—०वर्णनं । च रा प्र ब म ल१ ल२—०दर्शनं ॥

स वाणीभिः प्र-शस्ताभिर् गमिष्यन् पूजितस् तया।
२८] वन्द्यं सीताम् अति-क्रान्तश् चिन्तयामास वीर्यवान् ॥१॥ [१
अल्प-शेषम् इदं कार्यं दृष्टेयम् अ-सितेक्षणा ।
२९] त्रीन् उपायान् अथोत्-क्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥२॥ [२
न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते
न दानम् अर्थोप-चितेषु वर्तते ।
न भेद-साध्या बल-दर्पिता जनाः
३०] परा-क्रमस् त्वेवं ममेह रोचते ॥३॥ [३
न चोऽस्य कार्यस्य परा-क्रमाद् ऋते
विनिश्-चयः कश्चिद् इहोप-पद्यते ।
हत-प्रवीरस्य रणे हि रक्षसः
कथञ्चिद् आ-याद् यद् इहाऽस्य मार्दवम् ॥४॥ [४
एक-कार्ये हि निर्-दिष्टो यो बहून्य् अपि साधयेत् ।
३२] सर्व-कार्याऽवि-रोधेन स कार्यं कर्तुम् अर्हति ॥५॥ [५

---

१. अ—प्रतिपूजितः । २. फ—तां वन्दयित्वापक्रा० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—सीतामभिक्रा० । अ—सीतामपक्रा० । ३. फ अ—वानरः ॥ ४. फ—उपक्रम्य । च रा प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—आतिक्रम्य । ५. फ च—इव । ६. फ च—कथ्यते । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—कल्पते । ७. च रा प्र ब म ल$_2$—स्वेषु म० । अ—तेषु ममैव ॥ ८. ल$_1$—परेत्यारभ्य ०पद्यते इत्यन्तः पाठो नास्ति । ९. आ—तदस्य । प्र—न चार्ये । १०. ल$_2$—०पकल्पते । अ—०पजायते । ११. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—हह प्र० । १२. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—रक्षसां । १३. फ—यदि हन्त ॥ १४. म—पूर्वका० ॥

न ह्य् एकः साधको हेतुः कर्मणाम् उप-पद्यते[2] । [६पू
कर्मणां समुपेतानां बहूनाम् अर्थ-सिद्धये । [N
३३] यो ह्य् अर्थं बहु-धा वेद स समर्थोऽर्थ-साधने ॥६॥ [६उ
इहैव तावत् कृत-निश्चयो ह्य् अहं
यदि व्रजेयम् मनुजेश्वराऽऽलयम् ।
पराऽऽत्म-सम्मर्द-विशेष-तत्त्व-वित्
३४] ततः कृतं स्याद् इह भर्तृ-शासनम् ॥७॥ [७
कथं नु खल्व् अद्य भवेत् सुखाऽऽगतम्
प्र-सह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।
कथं नु खल्व् अद्य बलं च तत्त्व-तः
३५] सं-मानयेन् मां च रणे दशाऽऽननः ॥ ८॥ [८
इदम् अस्य नृ-शंसस्य नन्दनोपमम् उत्तमम् ।[10]
३६] वनं नेत्र-मनः-कान्तं नाना-द्रुम-लताऽऽकुलम् ॥९॥ [१०
बलाद् वि-ध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनम् इवाऽनलैः ।
३७] अस्मिन् भग्ने ततः कोपं[15] करिष्यति स रावणः॥१०॥[११
ततो महाऽऽत्माऽश्व-पदाति-युक्तं[17]

१. अ-स्वल्पस्यापि हि रक्षणे ॥ २. अ-नास्ति । ३. प्र ब म ल१ ल२-अनुम०। ४. आ-परात्मशंमर्द० । ब-परार्थसमान०। प्र-परार्थसंस्पन्द०। म ल१ ल२-परार्थसंम० । फ-०तत्त्वतः ॥ ५. फ-च । ६. आ-राक्षसानाम् । ७. फ-खल्वात्मबलेन सर्वान् । ८. च प्र ब म ल१ ल२-समा० । ९. च प्र ब ल१ ल२ अ-दशाननोऽयम् ॥ १०. आ-नास्ति । ११. रा च प्र ब म ल१ ल२ अ-इदं वनं ॥ १२. आ-शस्यं । १३. फ च रा-०निलः । १४. प्र ब ल१ ल२-दग्धे । १५. प्र ब ल१ ल२-शोकं । १६. रा-हि ॥ १७. फ-ततो महस्साश्वमहारथद्विपं । च रा-ततो महात्मास्वपदातियुक्तं । प्र ल१ ल२-ततो महात्माऽश्व पदातियुक्तं । अ-ततो ममाभ्यासमहारथद्विपं ।

बलं समा-देक्ष्यति राक्षसाऽधि-पः ।
त्रिशूल-कालोपम-पट्टिशाऽऽयुधं
३८] ततो महद् युद्धम् इदं भविष्यति ॥११॥ [१२
अहं तु तैः सं-यति चण्ड-विक्रमैः
सम्-एत्य रक्षोभिर् असङ्ग-विक्रमः ।
नि-हत्य तद् रावण-देर्शितं बलं
३९] सुखं गमिष्यामि कपीश्वराऽऽलयम् ॥१२॥ [१३
ततो मारुत-वत् क्रुद्धो मारुतिर् भीम-विक्रमः ।
N] उरु-वेगेन महता द्रुमान् क्षेप्तुं प्र-चक्रमे ॥१३॥ [१४
प्र-भञ्जन् शुशुभे धीमान् प्रभञ्जन-सुतः कपिः ।
N] प्र-भञ्जन इवाऽक्षोभ्यो निष्प्रभञ्जन-मारुतिः ॥१४॥ [N
ततस् तु हनुमान् धीरो बभञ्ज प्रमदा-वनम् ।
४०] मत्त-द्विज-समाघुष्टं नाना-द्रुम-लताऽऽकुलम् ॥१५॥ [१५
तद् वनं मथितैर् वृक्षैर् भिन्नैश् च सलिलाऽऽशयैः ।
४१] चूर्णितैः पर्वताऽग्रैश् च बभूवाऽप्रिय-दर्शनम् ॥१६॥ [१६
लता-गृहैश् चित्र-गृहैश् च नाशितैर्

---

१. फ—०शाकुलं । २. प्र ल$_1$ ल$_2$—द्वन्द्वम्॥ ३. च रा—०रभंगविक्रमः। प्र ब ल$_1$ ल$_2$—०रभग्नविक्रमः। फ—०रचंडविक्रमः। म—रचंडविक्रमैः। ४. अ—०नोदितं॥ ५. रा—द्रुमाक्रुष्टं । ब—द्रुमाक्रुष्टं । प्र म ल$_1$ ल$_2$—द्रुमाकृष्टं ॥ ६. फ—भंजन् स । ७ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०मारुतः॥ ८. फ—तद्बलाद्वीरो । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०न् वीरो । ९. रा—स तु द्विजमा० । अ—मत्तबर्हिण-संघुष्टं । १०. फ च रा ल$_2$—०समाकुलम् । अ—०लतायुतम् ॥ ११. आ—शलिलाशयैः । १२. रा च ब—संचूर्णितै लताग्रैश्च । प्र—सचूर्णितैः लताग्रैश्च । म—सुचूर्णितैः लताग्रैश्च । अ—चूर्णितैश्चालिताग्रैश्च ॥

महोर-गैर् व्यालं-मृगैश् च निर्-गैतैः ।
शिला-गृहैर् उन्-मथितैः सुधौ-गृहैः
४२] प्रनष्ट-रूपं तद् अभून् महर्द् वनम् ॥१७॥ [१९
स तस्य कृत्वा नृ-पतेर् महा-कपिर्
मैहद् व्यूं-अलीकं सहैसा महौऽऽत्मनः ।
युयुत्सुर् एको बहुभिर् महा-बलः
४३] श्रिया ज्वलंस् तोरणम् आ-स्थितः कैपिः १८॥[२१

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे प्रमदा-वन-विध्वंसो
नामाऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥३८॥

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—व्याघ्रमृ० । अ—व्याडमुख्यैश्च । २. फ प्र—निर्जितैः । अ—चुंबितैः । ३. फ—०तैस्तथोत्तमैः । ४. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—महा० वनम् ॥ ५. अ—महाव्यलीकं । ६. आ—महतो । फ—मनसो । अ—शतशो । ७. फ—मनस्विनः । ८. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—आश्रितः क०। फ—०तस्तदा ॥ ९. फ रा प्र—विध्वंसनं ॥

तत् कृत्वा सु-महत् कर्म हनुमान् दर्शयन् बलम् ।
N] सु-स्तम्भ-कलितं चैत्य-प्रासादं सोऽध्य्-अरोहत ॥१॥ [N
ततः पक्षि-निनादेन वृक्ष-भङ्ग-स्वनेन च ।
१] बभूवुस् तेऽथ सं-भ्रान्ताः सर्वे लंका-निवासिनः ॥२॥ [१
वि-द्रुताश् च भय-त्रस्ता वि-नेदुर् मृग-पक्षिणः ।
२] राक्षसानां निमित्तानि क्रूराणि प्रति-पेदिरे ॥३॥ [२
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो वि-कृताऽऽननाः ।
३] तद् वनं ददृशुर् भग्नं तं च वीरं महा-कपिम् ॥४॥ [३
स ता दृष्ट्वा महा-बाहुर् महा-सत्त्वो महा-बलः ।
४] चकार सु-महद् रूपं राक्षसीनां भयाऽऽवहम् ॥५॥ [४
ततस् तं मेघ-संकाशं महा-कायं महा-बलम् ।
५] राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर् जनकाऽऽत्म-जाम् ॥६॥[12] [५
कोऽयं कस्य कुतो वाऽयं किं निमित्तम् इहाऽऽगतः ।
६] कथं वा त्वयि सं-वादं राज-पुत्र्य् अकरोद् अयम् ॥७॥ [६
आ-चक्ष्व त्वं विशालाऽक्षि मा भूत् तव भयं वैरे ।
७] सं-वादम् अ-सिताऽपाऽङ्गि त्वया किं कृतवान् अयम् ॥८॥[७

---

१. प्र—कृतं । २. फ—वने । ३. आ—तस्तम्भकलिलं । रा—सुस्तम्भाक० । ४. रा—सौम्यं प्रा० । आ—चैत्यं प्रा० । ५. अ—चारुरोह सः ॥ ६. फ—०वुर्भयसंविग्नाः ॥ ७. फ—दिशः सर्वा । अ—०यव्यप्रा । ८. फ—रक्षसां च ॥ ९. $ल_2$—युद्धं । १०. अ—राक्षसानां । ११. फ अ—अतिकायं मनस्विनम् । १२. फ—नास्ति ॥ १३. फ—कुतश्चायं । १४. रा प्र म $ल_1$ $ल_2$—च त्वयि । अ—त्वयि च ॥ १५ फ—नो । १६. फ—भयं मा भूत्तवाङ्गने । १७. फ अ—संलापम् ॥

अथाऽब्रवीत् तदा साध्वी सीता सर्वाऽङ्ग-शोभना ।[1]

८] रक्षसां काम-रूपाणां वि-ज्ञाने मम का गतिः[2] ॥९॥ [८

स्वयम् एवाऽस्य[3] जानीध्वं[4] योऽयं यच्[5] च करिष्यति ।

९] अहिर् एव ह्य् अहेः पादान्[6] वि-जानाति न संशयः ॥१०॥[९

अहम् अप्य् अस्य भीताऽस्मि[7] नित्यं निर्-गमने मतिम् । [१०पू

१०] करोमि[8] रक्षोभिर् अहं काम-रूपैर् हि वञ्चिता ॥११॥ [N

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो वि-स्मिता दृढम् ।

११] स्थिताः काश्चिद्[9] गताः काश्चिद् रावणायाऽऽचचक्षिरे १२ [११

रावणस्य समीपे[11] तु राक्षस्यो वि-कृताऽऽननाः ।

N] वि-रूपा वानरं भीमम् आ-ख्यातुम् उप-चक्रमुः[12] ॥१३॥ [१२

अशोक-वनिका-मध्ये राजन् भीम-वपुः कपिः ।

१३] सीतया कृत-संवादस् तिष्ठत्य् अ-मित-विक्रमः ॥१४॥ [१३

न च[13] तं जानती[13] सीता हरिं हरिण-लोचना ।

१४] अस्माभिर् बहु-धा पृष्टा नि-वेदयितुम्[14] इच्छति ॥[15]१५॥ [१४

वासवस्य भवेद् दूतो दूतो वैश्रवणस्य च[16] ।[15]

१५] प्रेषितो[17] वाऽपि रामेण[17] सीतायास्[18] तव कारणात् ॥१६॥[१५

---

१. फ—अथाब्रवीद्राजसुता सीता राजीवलोचना । २. फ च अ—मतिः । ३. आ—एवाशु । ४. अ—जानीत । ५. फ ब अ—यद्वा । ६. रा प्र ब म ल१ ल२—पादौ ॥ ७. फ—भीता हि चेतोपक्रमणे । अ—भीता हि चेतो । ८. च अ—कुर्मि रक्षोभिरेवाहं । रा ब म ल१ ल२—कृतवत्येव रक्षोभिः ॥ ९. च रा प्र ब म ल१ ल२—काश्चित्ततो । १०. प्र ब म ल१ ल२—भीता ॥ ११. फ—समीपं तु राक्षस्यो रुचिराशनाः । १२. आ—०चक्रमे ॥ १३. फ—तु तं जानकी । आ—च तं जानकी । १४. म—न निवेदितुम् ॥ १५. रा प्र ब ल१ ल२—नास्ति । १६. फ ब म—त्रा ।१७. प्र ब ल१ ल२—आख्यातीहागतो नूनं । १८. फ प्र ब ल१ ल२—सीतार्थे स भविष्यति । म—सीतादर्शनकारणात् । रा—नास्ति ॥

तेन भग्नं वनं सर्वं यत् तत् तव मनो-रमम्[1]।
N] नाना-मृग-गणाऽऽकीर्णं प्र-मृष्टं[2] प्रमदा-वनम् ॥१७॥ [१६
N] न स कश्चिद् वनोद्देशस् तरसा यो न नाशितः ।[3]
१६] यत्राऽऽसीज्[4] जानकी सीता स तेन न वि-नाशितः[5] ॥१८॥ [१७
जानकी-रक्षणाऽर्थं वा श्रमाद् वा नोप-लभ्यते ।
१७] अथवा कः श्रमस् तस्य सैव तेनाऽभि-रक्षिता ॥१९॥[6] [१८
चारु-पल्लव-शाखश् च यस्मिँस्[7] त्व् आसीत् सीतया स्थितः ।
१८] प्र-वृद्धः शिंशपा[8]-वृक्षः स च तेनोऽभि[9]-रक्षितः ॥२०॥ [१९
तस्योग्र-रूपस्योग्रं[10] त्वं दण्डम् आ-ज्ञातुम्[11] अर्हसि ।
१९] सीता सं-भाषिता येन तद् वनं च[12] वि-नाशितम् ॥२१॥ [२०
त्वया प्रति-गृहीतां तां स्वयं[13] रक्षो-गणेश्वर ।
२०] कः सीताम्[14] अभि-भाषेत[14] यो न स्यात् त्यक्त-जीवितः ॥२२॥ [२१
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाऽधिपः[15] ।
२१] हुतोऽग्निर्[16] इव[16] जज्वाल कोप-संवर्तितेक्षणः ॥२३॥ [२२
आत्म-कारण[17]-सम्भूतान् किं-करान् नाम राक्षसान्[18] ।
२२] सं-दिदेश[19] महा-तेजा नि-ग्रहाऽर्थं महा-कपेः ॥२४॥ [२४

---

१. फ रा म अ–०हरम्॥ अ–प्रकृष्टं ॥ ३. आ–तन्न कश्चिद्वनोद्देशे तरसा यन्न नाशितम् । अ–तत्र कश्चिद्वनोद्देशो मनसैव प्रकल्पितः । ४. फ–यत्रास्ते । ५. फ–परिरक्षितः । ६. फ–नास्ति ॥ ७. फ–यं सीता समुपाश्रिता । ८. आ–सिंसपा० । फ–शिंशुपा० । रा ब अ–शिंशिपा० । ९. आ–तेनातिर०॥ १०. फ–तस्योग्रस्योग्ररूपं । ११. ल$_2$–आख्यातुम् । १२. प्र–न ॥ १३. आ–तव । १४. प्र म ल$_1$ ल$_2$–सीतां स्वभि० ॥ १५. फ–राक्षसेश्वरः । अ–रक्षसां वरः । १६. आ–हुताग्निरिव ॥ १७. आ–आत्ममानससं० । फ–प्रोथ मानससं०। अ–०संभूतां । १८. अ–राक्षसा । ,१९. फ अ–व्यादि०॥

तेषाम् अशीति-साहस्त्राः(?स्री)किं-कराणां मनेस्-विनाम्।[२५
२३] निर्-ययुर्(?यौ)भवनात्[2] तस्मात्[2] कूट[3]-मुद्गर-धारिणाम् २५[२६पू
दृप्ताः[4] स्वामि-हिते युक्ता घोर-रूपा महा-बलाः ।[N
२४] युद्धाऽभि-नन्दिनः सर्वे हनुमत्-त्रासनोत्सुकाः[5]॥२६॥[२६उ
हनूमान् अपि वि-क्रान्तः स्वं पौरुषम् उपाऽऽश्रितः।[6]
२५] स-हर्षः[7] पदम् आ-साद्य तं चैत्यं[8] सोऽध्य्-अरोहत ॥२७॥ [N
आ-रोहमाणस्य ततो वेगो[9] वेग-ततो महान ।
२६] सोपानेष्व्[10] अभवत् तस्य प्रति-शब्दो बृहत्[11]-तरः ॥२८॥[N
अ-प्रधृष्यः[12] सुदुर्-धर्षं चैत्य-प्राकारम् आ-रुहन् ।
२७] हनूमान् प्राऽज्वलल् लक्ष्म्या पारियात्रो[13]पमोऽभवत्॥२९॥ [N
तं[14] कपिं ते[14] समा-साद्य तोरण-स्थम् अरिं-दमम् ।
N] अभि-पेतुर् महा-भोगं[15] पतङ्गा इव पावकम् ॥३०॥ [२७
ते गदाभिर् वि-चित्राभिः परिघैः काञ्चनैस्[16] तथा[16]।
N] आ-जघ्नुर् वानरं[17] श्रेष्ठं बाणैर् आदित्य-सन्निभैः ॥३१॥[२८
आवर्त्त इव तोयस्य गाङ्गस्य विपुलो महान् ।

---

१. फ-(तु० वं)-साहस्त्री किंकराणां महाचमूः । आ-तरस्विनाम् । ल₂-तमस्वि० । २. प्र म ल₁ ल₂-वचनात्तस्य । ३. फ-शूलमु० । च प्र ल₁ ल₂-शूलमुद्गरपाणयः । अ-कूटमुद्गरपाणयः ॥ आ म-०धारिणः । ४. फ-हृष्टाः । रा-घृष्टा । ५. फ-युद्धाभिमनसः सर्वे हनूमन्तमुपागमन् ॥ ६. अ-नास्ति । ७. म-सहस्त्रं । अ-सहस्त्रपादम् । आ-सहर्षप० । ८. अ-चैत्यमधिरोहता ॥ ९. प्र-वेगवे० । ल₂ अ-वेगाद् । १०. आ-सोपानेथ भवेत् । ११. च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ-महत्तरः ॥ १२. फ-अवमृष्यन् । रा प्र म ल₂ अ-अप्रधृष्यं । १३. फ ष रा प्र ब म ल₁ ल₂-पारिजातोप० ॥ १४. फ ल₁ ल₂-ते कपिं तं । ष रा प्र ब-ते कपिं तु । म-तं कपिं तु । १५. फ ब-०वेगाः । अ-०भागाः । १६. आ-कांचनैर्गदैः । फ अ-कांचनांगदैः । १७. म अ-वानरश्रेष्ठं ॥

N] आ-क्षिप्तो हनुमांस् तैस् तु स सर्वै रक्षसां गणैः॥[1]३२॥ [N
स तैः परि-वृतः श्रीमान् सर्व-तः सत्त्व-वान् कपिः । [N
२७] समा-विध्य च लांगूलं ननाद सुमहो-स्वनम् ॥३३॥ [३०उ
स भूत्वा च महा-कायो हनूमान् मारुताऽऽत्म-जः ।
२८] भुजम् आ-स्फोटयामास लंकां शब्देन पूरयन् ॥३४॥ [३१
तस्याऽऽस्फोटन-शब्देन महता श्रोत्र-घातिना ।
२९] पेतुर् विहङ्गा गगनाद् उच्चैश् चेदम् अघोषयत ॥३५॥ [N
जयत्य् अति-बलो रामो लक्ष्मणश् च महा-बलः ।
३०] राजा जयति सु-ग्रीवो राघवेणाऽनु-पालितः ॥३६॥ [३३
दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याऽक्लिष्ट-कर्मणः ।
३१] हनुमान् शत्रु-सैन्यानां नि-हन्ता मारुताऽऽत्म-जः॥३७॥ [३४
न रावण-सहस्रं मे युद्धे प्रति-बलं भवेत् ।
३२] शिलाभिश् च प्र-हरतः पादपैश् च सहस्र-शः ॥३८॥ [३५
धर्षयित्वा पुरीं लंकां अभि-वाद्य च मैथिलीम् ।
३३] समृद्धोऽर्थो गमिष्यामि मिषतां[12] सर्व-रक्षसाम् ॥३९॥ [३६
एवम् उक्त्वा वि-मानाऽग्रे चैत्ये स हरि-पुङ्गवः ।
N] [13]अभवद् भीम-संह्रादो लंकां शब्देन पूरयन् ॥४०॥[14] [N

---

१. फ श्र-परिक्षिप्य हनूमन्तं स बभौ रक्षसां गणः । प्र म ल$_1$ ल$_2$-आक्षिप्तो हनुमांस्तैश्च सर्वतो रक्षसां गणः ॥ २. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ श्र-सुमहत्स्वनम् ॥ ३. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ श्र-पृष्ठम् । ४. फ-तस्यास्फोटितश० । ५. श्रा-गगनाद्रिश्चैवम् । ६. च-जयतु । ७. ब म ल$_1$-रामेणैवानुपा० ॥ ८. फ च-कोशलेन्द्रस्य ॥ ९. फ-रावणस्य सहस्रं । १०. ल$_2$-प्रहरता ॥ ११. रा म-संसिद्धार्थो । ब प्र ल$_1$-समिद्धार्थो । १२. श्र-पश्यतां ॥ १३. फ-आनदद्भी० ! रा प्र म ल$_1$ ल$_2$-अनदद् । ब-अभवद् । १४. श्र-नास्ति ॥

तेनाऽऽक्रान्तः प्र-बलिना[1] प्रासादः स हनूमता ।
३५] व्य्-अशीर्यत गिरेः शृङ्गं वज्रेणेव च[2] ताडितम्[2] ॥४१॥[3] [N
३६पू] ते तं वानरम् आ-साद्य चैत्य-प्रासाद-संस्थितम्[4] ।
N] अभि-पेतुर् यथा मेघाः[5] पर्वतं प्रति-वर्षितुम् ॥४२॥ [N
तस्य संनाद-शब्देन तेऽभवन् भय-पीडिताः[6] ।
३८] ददृशुश् च हनूमन्तं सन्ध्या-मेघम् इवोत्थितम्[7] ॥४३॥ [३७
स्वामि-सन्देश-निःशंकास् ततस् ते[8] राक्षसा युधि ।
३९] चित्रैः प्र-हरणैर् भीमैर् अभि-पेतुः समन्ततः[9] ॥४४॥ [३८
४०पू] तैः[10] संपरि-वृतः[10] क्रूरैः[11] सर्व-तः[12] स[12] महा-बलः ।
N] आ-ससादाऽऽयसं[13] भीमं परि-घं तोरणाऽऽश्रयम् ॥४५॥
४३उ] स तं परि-घम् आ-साद्य[14] वि-नदन्[15] राक्षसां गणम् । [३९
४४पू] सूदयामास वज्रेण दैत्यान्[16] इव सहस्र-दृक्[16] ॥४६॥ [N
स पन्न-गम्[17] इवाऽऽदाय स्फुरन्तं विनता-सुतः ।
N] वि-चचाराऽम्बरे वीरो गृहीत्वा परि-घं हरिः ॥४७॥ [४०
स हत्वा राक्षसान् वीरान्[18] किं-करान् मारुताऽऽत्म-जः ।

---

१. फ रा प्र ब म ल१ ल२–प्रचलितः । च–प्रवलितः । २. रा प्र म ल१ ल२–विदारितम् । ३. अ–नास्ति । ४. रा प्र ब म ल१ ल२–०मास्थितम् । ५. फ–वेगाः ॥ ६. फ अ–भयशङ्किताः । ७. आ–इवोदितम् । फ–इवोद्धतम् । च म–इवोन्नतम् । रा–इवोत्तमम् ॥ ८. फ–०निःशङ्काः प्रतस्थुः । ९. फ–भीतैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ १०. प्र ब म ल १ ल२–स तैः प० । ११. म ल१ ल२–शूरैः । १२. रा–समन्तात्सुम० । प्र ब म ल१ ल२–समन्तात् स । १३. फ–०दाथ स घोरं । च रा प्र ब म ल१ ल२–दाथ तं भीमं ॥ १४. प्र म ल१ ल२–आस्थाय । अ–आदाय । १५. आ–न्यहनद्रक्षसां । प्र म ल१ ल२–निनदन् र० । अ–ह्यवधीद् रक्षसां गणान् । फ–सुघोरं र०। १६. रा प्र ब म ल१ ल२–दानवानिव वज्रभृत ॥ १७. आ–सर्पमिवामदाय । १८. आ–वीरः ।

N] युद्धाऽऽकांक्षी ततो[1] वीरस् तोरणं समभि-प्लुतः[2] ॥४८॥ [४१

ततस् तस्माद् भयान् मुक्ताः केचिद्[3] अत्र निशा-चराः[3] । [४२पू

N] उत्-पेत्य[4] बलिनो भीमाः संनि-कर्षे[5] हनूमतः ॥४९॥ [N

ते प्र-दीप्तानि शूलानि मुद्गराऽसि-परश्वधान् ।

N] वि-सृजन्तो महा-कायास् तं[6] कपिं[6] पर्य्-अवारयन् ॥५०॥ [N

ततो वाताऽऽत्म-जो क्रुद्धो भीम-रूपं समा-स्थितः ।

N] राक्षसानां शतं घोरं जघान हरि-पुङ्गवः ॥५१॥[7] [N

स हत्वा राक्षस-गणान् वज्रेणेन्द्र इवाऽसुरान् ।

N] अन्तरिक्ष[8]-स्थितः श्रीमान् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥५२॥ [N

मादृशानां[9] सहस्राणि वि-शिष्टानां च राक्षसाः[10] ।

N] बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीव-वश-वर्त्तिनाम् ॥५३॥ [N

सं-स्थितानि परे पारे समुद्रस्य महाऽऽत्मनः ।

अहम् एकस्[11] ततः प्राऽऽप्तः[11] सीता-सन्दर्शनोत्सुकः ॥५४[N

सा च दृष्टा मया साध्वी भर्तृ-दर्शन-लालसा ।

N] शेष-कार्य-समाधाने कृत-बुद्धिश् च नो नृपः ॥५५॥ [N

स वानर-सहस्राणां कोटि-कोटिभिर्[12] आ-वृतैः[12] ।

४८] आ-गमिष्यति सु-ग्रीवः सर्वेषां वो नि-षूदनः[13] ॥५६॥ [N

नेयम् अस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ।

४९] यः[14] स[15] राघव-वीरेण कृत[15]-वैरो निशा-चरः ॥५७॥ [N

१. फ—तदा । २. फ—०द्रुतः । ३. फ अ—केचित्तत्र तु राक्षसाः । च प्र ब म$_1$ ल$_2$—केचित्तत्र तु नि० । ४. ल$_2$—उत्प्लुत्य । ५. आ—सन्निकर्षे ॥ ६. आ- राक्षसाः॥ ७. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति॥ ८.फ—अन्तरीक्षे स्थितः॥ ९. आ—ईदृशानां । १०. रा प्र ब म ल$_1$—रक्षसां ॥ ११. फ—०मेवागतः सम्यक् ॥ १२. फ—०टिकोटीभिरावृतः । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०टिकोटिसमावृतः । १३. आ—निषूदकः । ब—जिघांसया । १४. अ—यस्तु । १५. फ अ—बद्ध० ॥

ततस्[1] तु समरं मुक्त्वा केचित्[2] तत्रैव राक्षसाः ।
५०] तान् हतान्[3] सु-बहून् दृष्ट्वा वि-षेदुर् नष्ट-चेतसः ॥५८॥ [N
हताऽवशेषा जग्मुस्[4] ते राक्षसा रावणाऽऽलयम् । [N
नि-हतान् किं-करान् सर्वान् रावणायाऽऽचचक्षिरे [४२उ
५१] तद् अ-प्रियं महा-घोरं श्रुत्वा चुक्रोध रावणः[5] ॥५९॥[6] [N
स राक्षसानां नि-हतं महा-बलं[7]
नि-शम्य राजा परिवृत्त-लोचनः ।
समा-दिदेशाऽप्रतिमं पराऽऽक्रमे
N] प्रहस्त[8]-पुत्रं समरेषु दुर्-जयम् ॥६०॥ [४३

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे किंकर-वधो
नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

१. च–मरणाद्धि ततो । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–मरणाच्च विनिर्मुक्ता ये के० । अ–समाराधि ततो मुक्ताः । २. फ–कतिचिन्मत्तराक्षसाः । च–केचित्तस्मा ? रा० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–केचित्तत्र रा०। अ–कतिचित्तत्र रा०। ३. फ–हत्वा ॥ ४. फ–गत्वा । ५. फ–राक्षसः । ६. अ–नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–किंकरान्सुबहून्हत्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः । कांचनाम्रवणाच्छन्नं बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ चम्पकान्नागवृक्षांश्च* तिलकान्वंजुलानपि । नारिकेलानशोकांश्च तथाऽन्यान् विविधान् द्रुमान् ॥ बभञ्ज परमक्रुद्धो वृक्षशाला जघान च †। तं दृष्ट्वा भज्यमानञ्च ‡ वनपालाः समन्ततः ॥ ७. फ अ–महागणं । प्र म ल$_1$–महद्बलं । ८. फ–रक्षोगणं वै। प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–प्रहस्तसूनुं ॥

*ब प्र ल$_2$–चण्यकान्नागवृक्षांश्च । † रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–वृक्षशाखा बभञ्ज च । ‡ रा प्र ब म ल$_1$–दृष्ट्वा भज्यमानं वनं ।

१४उ] सं-दिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ।
जम्बु-माली महा-दंष्ट्रो निर्-जगाम धनुर्-धरः ॥१॥ [१
१५] रक्त-माल्योऽम्बर-धरः स्रग्वी रुचिर-कुण्डलः ।
महा-विवृत्त-नयनश् चण्डो परम-दुर्जयः ॥२॥ [२
१६] धनुः शक्र-धनुः-प्रख्यं वहन् रुचिर-सायकम् ।
वि-स्फारयंश् च वेगेन वज्र-निष्पेषे-निस्वनम् ॥३॥ [५
१७] तस्यं विस्फार-घोषेण धनुषो महतो दिशः ।
प्र-दिशो गगनं चैव संहसा सम्-अपूर्यत ॥४॥ [६
१८] रथेन स्वर-युक्तेन तम् आ-गतम् उद्-ऐक्षत ।
हनुमान् वेग-सम्पन्नो जहर्ष च ननाद च ॥५॥ [८
१९] तं तोरण-विटङ्कस्थं हनूमन्तं महा-कपिम् ।
जम्बु-माली महा-बाहुर् विव्याध नि-शितैः शरैः ॥६॥ [९
२०] अर्ध-चन्द्रेण वदने शिरस्य् एकेन कर्णिना ।
बाह्वोर् विव्याध नाराचैर् वि-शिखैस् तं महा-कपिम् ॥७॥ [१०

---

१. ब-प्रहस्ततनयो । २. फ-अतः पूर्वं पूर्वसर्गपठितः 'किंकरान् सुबहून् हत्वेत्यादिः सर्गोऽन्तः पाठः पठ्यते । ३. रा प्र ब म ल, ल२-महाबलः । ४. आ-॰माल्यांबरधरः । ५. आ-श्रग्वी । अ-श्रीमान् । ६. फ ब-समरदु॰ । ७. च रा प्र ब म ल, ल२-क्रोधसंरक्तनयनश्च संदष्टोष्ठपुटो बली ॥ ८. फ-॰रयन्स । प्र ब-॰रयन् । ९. फ-वंज्रानिर्घोषनि॰ ॥ १०. आ-यस्य । ११. प्र ब म-महता । अ-महसा । १२. आ प्र म-समपूरयन् । ब-समपूरयत् । १३. फ अ-उदीक्ष्य सः । १४. फ-ननर्द । अ-ननन्द ॥ १५. फ-कर्षिणा । १६. आ फ-विशिखैस् ॥

२१] तस्य तच् छुशुभे ताम्रं शरेणाऽभि-हतं मुखम् ।
शरदीऽवाऽम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कर-रश्मिना ॥८॥ [११
२२] चुकोप बाणाऽभि-हतो राक्षसस्य महा-कपिः । [१२
ततः पार्श्वेऽति-विपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥९॥
२३] तरसा तां समुत्-क्षिप्य चिक्षेप बल-वान् हरिः ।
तां शरैर् दशभिः क्रुद्धः सूदयामास राक्षसः ॥१०॥ [१४
२४] वि-पन्नं कर्म्म तद् दृष्ट्वा हनूमांश् चाऽति-विक्रमः ।
सालं स-मूलम् उत्-पाट्य भ्रामयामास वीर्य-वान् ॥११॥[१५
२५] भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा साल-वृक्षं महा-बलम् ।
चिक्षेप सु-बहून् बाणाञ् जम्बु-माली महा-बलः ॥१२॥ [१६
२६] सालं चतुर्भिश् चिच्छेद वानरं पंचभिर् भुजे ।
उरस्य् एकेन विव्याध दशभिश् च स्तनाऽन्तरे ॥१३॥ [१७
२७] स शरैः पूरित-तनुः क्रोधेन महताऽऽवृतः ।
गृहीत्वा परि-घं घोरं भ्रामयास वीर्य-वान् ॥१४॥ [१८
२८] अति-वेगोऽति-वेगेन भ्रामयित्वा मदोत्कटः ।
परि-घं पातयामास जम्बुमालि-रथोपरि ॥१५॥ [१९
२९] तस्य नैव शिरो नाऽस्थि न जानु स्फिग् न वा हनुः ।
न धनुर् न रथो नाऽश्वास् तत्र किञ्चन दृश्यते ॥१६॥ [२०
३०] स हि तस्याऽति-वेगस्य वेगेन महता हतः ।

---

१. आ—पार्श्वेऽतिविपुलां शुभ्रां । २. फ—बलात् । ३. फ—बृहच्छालं समुत्पाट्य । ४. फ—वेगवान् ॥ ५. आ—शरैः । ६. प्र ल१—तरस्येकेन । ७. ल१—त्वेगवान् । ८. अ—सोतिवे० । ९. फ च—महोत्कटः । १०. रा—घात० । ११. ल१—नास्ति । १२. फ अ—बाहवः । १३. फ—न ह्यस्य तत्र किंचिद्दृश्यते । च रा प्र ब म ल१ ल२—नाश्वस्तत्र किंचिन्न दृश्यते । अ—नाश्वस्तत्र कश्चिन्न दृश्यते ॥

सर्वः[1] सं-चूर्णितम् तत्र स-मांसाऽस्थि-शिरस्-तनुः ॥१७॥ [N
जम्बु-माली च नि-हतः किं-कराश् च नि-पातिताः ।[2]
२१] चुकोप[3] रावणः श्रुत्वा क्रोध-संरक्त[4]-लोचनः ॥१८॥ [२२
स रोष-संवर्द्धित-लोल-लोचनः[5]
प्रहस्त-पुत्रे[6] नि-हते महा-बले ।
समा-दिदेशाऽऽशु[7] महा-महाऽऽयुधान्[8]
३२] अमात्य-पुत्रान् सुदृढ-प्रहारिणः[9] ॥१९॥ [२३
स राक्षसानां नि-हतं महा-गणं
वनं च भग्नं परमं[10] प्रियं बली ।
हनूमतस् तं च नि-शम्य वि-क्रमम्
अमात्य-पुत्रान् व्य्-असृजन्[11] महा-बलान् ॥२०॥[12] [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि जम्बुमालि-वधो नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥

---

१. आ—सर्वं । २. अ—जम्बुमालिं च निहतं किंकरांश्च निपातितान् । ३. अ—चुक्रोध । ४. फ—क्रोधसंक्षुभिताननः । अ—०संलुलिताननः ॥ ५. फ म अ—०संवर्त्तित० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—रोषसंवर्त्तितलोचनो युवा । आ—०तलोचनो युवा । ६. प रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—प्रहस्तपुत्रो निहतो महाबलः । ७. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०शाथ दृढायुधांस्तान् । फ—महायुधांस्तान् । ८. फ—व्यसृजन्महाबलान् । ९. प्र ब ल$_1$ ल$_2$—महार्चिषां । १०. आ—परमप्रियं । ११. प—विसृजन् । १२. फ—नास्ति ॥

[वं-४०]= [एकचत्वारिंशः सर्गः] =[दा-४५]

ततस् ते राक्षसेन्द्रेण नोदितो मन्त्रिणां सुताः ।
१] निर्-ययुर् भवनात् तस्मात् सप्त सप्ताऽर्चि-र्वर्चसः ॥१॥ [१
महाबल-परीवारा धनुष्-मन्तो महा-बलाः ।
२] कृताऽस्त्राः परमेष्वासाः परस्पर-कृतोद्यमाः ॥२॥ [२
हेम-जाल-परिक्षिप्तैर् वेगवद्भिः पताकिभिः ।
३] तोयद-स्वन-निर्घोषैर् वाजि-युक्तैर् महा-रथैः ॥३॥ [३
तप्त-काञ्चन-चित्राणि चापान्य् अमित-विक्रमाः ।
४] वि-स्फारयन्तः सं-हृष्टास् तडिद्-वन्त इवाऽम्बु-दाः ॥४॥ [४
जनन्यस् तास् तदा तेषां विदित्वा किं-करान् हतान् ।
५] बभूवुः शोक-सम्भ्रान्ताः स-बान्धव-सुहृज्जनाः ॥५॥ [५
ते परस्पर-संहृष्टास् तप्त-काञ्चन-भूषणाः ।
६] अभि-पेतुर् हनूमन्तं तोरणाऽग्र-व्यवस्थितम् ॥६॥ [६
सृजन्तो बाण-वर्षं ते घोर-रूपा महा-स्वनाः ।
७] वृष्टि-मन्त इवाऽम्भोदा वि-चेरुर् नैर्ऋतर्षभाः ॥७॥ [७
अव-कीर्णस् ततस् ताभिर् हनूमाञ् शर-वृष्टिभिः ।
८] अभवत् सं-वृताऽऽकारः शैल-राड् इव वृष्टिभिः ॥८॥ [८

---

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—चोदिता मंत्रिणः । २. फ—०र्चिरवर्चसः ॥ ३. आ—कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः ॥ ४. आ—ध्वजवद्भिः ॥ ५. फ—ताः स्वनन्त्येषां । ६. फ—०सम्त्रस्ताः । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०विभ्रान्ताः । अ—०संतप्ताः । ७. आ—०प्रमव० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_3$—०स्थितं तदा ॥ ८. फ—बाण-वृष्टीस्ते रथस्थाः सुम० । अ—बाणवृष्टिं ते रथस्थाः सुम० । रा च प्र म ल$_1$ ल$_2$—घोररूपं म० । ९. फ—नैर्ऋताम्बुदाः । १०. आ—नास्ति ॥

स शरान् वञ्चयामास तेषाम् आशु-चरैः कपिः ।
९] रथ-वेगं च वीराणां वि-चरन् वि-मलेऽम्बरे ॥९॥ [९
सं तैः[3] क्रीडन् धनुष्-मद्भिर् व्योम्नि वीरः प्र-काशते ।
१०] सहस्राऽक्षो धनुष्-पाणिस् तोय-दैर् इव मारुतिः ॥१०॥ [१०
स कृत्वा नि-नदं घोरं त्रासयित्वा महा-चमूम् ।
११] चकार हनुमान् वेगं तेषु रक्षःसु वि-स्मयन् ॥११॥ [११
तलेनाऽप्य् अवधीत् कांश्चित् पद्भ्यां कांश्चित् परं-तपः ।
१२] मुष्टिभ्याम् अवधीत् कांश्चिन् नखैःकांश्चिद् व्य्-अदारयत्१२[१२
१३पू] प्र-ममाथोरसा कांश्चिद् ऊरुभ्याम् अपरान् कपिः ।
N] केचित् तस्योग्र-नादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥१३॥ [१३
१३उ] ततस् तेष्व् अव-सन्नेषु भूमौ नि-पतितेषु च ।
तत् सैन्यम् अगमत् सर्वं दिशो दश भयाऽर्दितम् ॥१४॥ [१४
वि-नेदुर् वि-स्वरान् नादान् नि-पेतुर् भुवि वाजिनः ।
१४] भग्न-नीड-ध्वज-च्छत्रैर् भूर् वि-कीर्णाऽभवद् रथैः॥१५॥[१५
स तान् प्र-वृद्धान् विनि-हत्य राक्षसान्
महा-बलांश् चण्ड-पराक्रमैः[12] कपिः ।
युयुत्सुर् अन्यैर्[13] बहुभिः सं[13] राक्षसैस्
१५] तद् एव वीरोऽधि-जगाम तोरणम् ॥१६॥ [१७

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे मन्त्रि-पुत्र-वधो
नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥

---

१. फ–०चरन् । २. आ–रथवेगेन ॥ ३. च–शमैः । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–शरैः ॥ ४. आ–भ्रामयित्वा । ५. फ–भैरवम् । आ–विस्मयम् ॥ ६. फ प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–महाबलः । ७. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०ददारयत् ॥ ८. आ–तस्मिन्वनोद्देशे । फ–तस्यैव नादेन ॥ ९. आ–तेषु वसन्नेषु ॥ १०. आ–भागशः । ११. फ–भग्ननीलध्व०॥ १२. च रा म–०पराक्रमान् । १३. फ प्र–अन्यैः पुनरेव । प्र–एतैर्ब० ॥ १४. फ म–अमात्यपुत्रवधो ॥

हतान् मन्त्रि-सुतान् श्रुत्वा वानरेण महाऽऽत्मना ।
१] रावणः सं-वृताऽऽकारश् चकार मतिम् उत्तमाम् ॥१॥ [१
स विरूपाऽत्त-यूपाऽक्षौ दुर्-द्धरं च महा-बलम् ।
२] प्र-घसं भास-कर्णं च पञ्च सेनाऽग्र-योधिनः ॥२॥ [२
सं-दिदेश दश-ग्रीवो वीरान् रण-विशारदान् ।
३] मन्त्रि-पुत्र-वध-व्यग्रो हनुमद्-ग्रहणं प्रति ॥३॥ [३
N] महा-गुण-परिख्याता रण-कर्म्म-विशारदाः । [N
यात सेनाऽग्र-गाः क्षिप्रं महा-बल-पराऽऽक्रमाः ।
४] स-वाजि-रथ-मातङ्गाः स कपिः शास्यताम् इति ॥४॥ [४
यत्नेन खलु योद्धव्यं तम् आ-साद्य वनाऽऽलयम् ।
५] कर्म चाऽपि समा-देयं देश-काल-नय-क्षमम् ॥५॥ [५
N] वानरोऽयम् इति ज्ञातुं नहि मे शुद्ध्यते मनः । [६पू
नाऽप्य् अहं तं कपिं मन्ये कर्म-तः प्रति-तर्कयन् ॥६॥
६] सर्वथा तन् महा-भूतं महा-बल-परिग्रहम् ।
८पू] भवेद् इन्द्रेण वा सृष्टम् अस्मान् प्रति तपो-बलात् ॥७॥ [७

---

१. फ-मतिमान्मातिम् ॥ २. प्र ब म ल१ ल२-०क्षरूपाक्षौ । ३. आ-प्रथमं॥४. आ-नयवि०। ५. आ-मन्त्रिपुत्रवधे व्यग्रो । फ-स तु क्रोधसामविष्टो । अ-हनुमद्ग्रहणव्यग्रो । ६. फ-हनुमन्निग्रहं ॥ ७. रा-रणे क० । फ-महाक० । ८. फ-यान्तु । ९. फ-०लपरिग्रहाः ॥ १०. फ-प्लवंगमम् । ११. फ प्र म ल१ ल२-समाधेयं । १२. आ-देशकालेण यच्छुभम् । अ-देशकाले च यच्छुभम् ॥ १३. आ-अविज्ञातो । १४. फ-न ह्यहं । १५. रा प्र ब म ल१ ल२-परित० ॥ १६. ल२-सर्वतस्तन् । १७. ल२ फ अ-पराक्रमम् । १८. फ-सृष्टोऽयम० । १९. रा प्र ब म ल१ ल२-तपोबलम् । फ-विरुध्यता ॥

स-नाग-यक्ष-गन्धर्वैर् देवैर् वाऽपि [1]महर्षिभिः । [८पू
N] सम्-एषाऽस्मद्-विनाशाय कृतेयं काम-रूपिणी ॥८॥ [N
स्पष्टा तस्मात् प्र-यत्नेन [2]योधयध्वं महा-बलाः ।
N] तद् विनिर्-यात सैन्येन सं-युगे युद्ध-दुर्जयाः ॥[3]९॥ [N
९उ] निर्-जिता हि मया देवाः सं-[4]युताः सं-युगे पुरा । [८उ
तैर् अवश्यं वि-धातव्यं व्य्-अलीकं किञ्चिद् एव नः ॥१०॥
१०] तद् एतन् नास्ति सन्देहः संप्रत्य्[5] अद्य नि-गृह्यताम् । [९
[6]हरिर् इत्य्-एव नोपेक्ष्यः कपिः क्रूर-पराक्रमः ॥११॥
११] दृष्टा हि हरयः [7]शूरा मया विपुल-विक्रमाः । [१०
वाली च सह-सुग्रीवो जाम्ब-वांश् च [8]महा-बलः ॥१२॥
१२] नीलः सेना-पतिश् चैव ये चाऽन्ये तद्-[9]अन्तराः । [११
१३पू] तेषां तु न गतिर् व्योम्नि न तेजो न पराक्रमः॥[10]१३॥ [१२पू
[11]सत्त्वम् एतद् [11]व्यव-स्थेयं कपि-रूपस्य तस्य [12]तत् ।[13]
N] [14]महान्तं [14]यत्नम् आ-स्थाय [15]कर्तव्यस् तस्य नि[15]ग्रहः॥१४॥ [१३
तस्माद् [16]अस्य महोत्साहैर् अ-प्रमत्तैः [17]सद्-आयुधैः ।

---

१. फ—वा परमर्षिभिः । अ—वा स मह०॥ २. रा म—रोध०। ३. फ—निर्याताः सर्वसैन्येन संयुगेष्वपराङ्मुखाः ॥ ४. रा प्र म—संयुगे सहिताः पुरा । ब $ल_1$ $ल_2$—संयुगे सहिताः पुरा । फ—सगणाः सपुरन्दराः ॥ ५. च—संप्रगृह्य नि०। रा—संप्रयोज्य निरुह्यतां । प्र ब म—संप्रसृज्य निरुद्ध्यताम् । $ल_1$—संप्रसृज्य निरूढिताम् । $ल_2$—संप्रसज्य निरूढताम् । फ अ—तत्प्रसह्य नि० । ६. म $ल_1$ $ल_2$—कपिर् ॥ ७. म $ल_1$ $ल_2$—क्रूरा । ८. $ल_1$ $ल_2$—०महायशाः॥ ९. अ—अन्तरं । १०. च प्र ब म $ल_1$—न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपं न पराक्रमः ॥ ११. आ—सर्वथैवाव्यव० । प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—सर्वथैवाप्यव० । १२. आ अ—तु । $ल_2$—च । १३. फ—नास्ति । १४. आ फ—प्रयत्नं महद् । १५. फ—निवारयितुमर्हथ ॥ १६. रा— यस्य । १७. फ—०त्तैरुद्यायुधैः ।

१५] सर्वैर्[1] एव समेतैश् च भवितव्यम् अ-संशयैः[2] ॥१५॥[3] [N
काम[4] लोकास् त्रयः सेन्द्राः[4] स-सुराऽसुर-मानवाः ।
१६] भवताम् अग्र-तः स्थातुम् अ-पर्याप्ता[5] रणाऽजिरे॥१६॥ [१४
तथाऽपि तु[6] नय-ज्ञेन वि-जयं परि-रक्षता[6] ।
१७] भवितव्यं[7] प्र-यत्नेन युद्धे[8] सिद्धिर् हि[8] चञ्चला ॥१७॥ [१५
ते स्वामि-वचनं मूर्ध्ना प्रति-गृह्य महौजसः ।
१८] सम्[9]-एत्य तु महा-भोगा[10] हुता[11]ऽश-सम-तेजसः ॥१८॥ [१६
रथैश्[12] च मत्तैर् मातङ्गैर्[12] वाजिभिश् च महा-जवैः[13] ।
१९] शस्त्रैश् च वि-विधैस् तीक्ष्णैर् भृशं चोप(?पाऽऽ)-वृता बलैः१९[१७
ततस् तं ददृशुर् वीरा दीप्यमानं महा-कपिम्[14] ।
२०] रश्मि-मन्तम् इवोद्-यन्तं[15] स्व-तेजो-रश्मि-मालिनम्॥२०॥ [१८
तोरण-स्थं महा-भागं महा-सत्त्वं महा-बलम्[16] ।
२१] महा-मतिं महोत्साहं महा-कायं महा-कपिम्[17] ॥२१॥ [१९
त सम्-ईक्ष्य च ते सर्वे दिक्षु सर्वास्व् अव-स्थिताः ।
२२] तैस् तैः प्र-हरणैर् भीमैर् अभि-पेतुस् ततस् ततः ॥२२॥ [२०
तस्य पश्चाऽऽयसास् तीक्ष्णाः सि[18](?शि) तास् तेन शिलीमुखाः

---

१. प्र ल₁—सर्वैरेवाप्रमत्तैश्च । २. आ—०संशयः । फ ब म ल₂—०संशयं । ३. अ—नास्ति ॥ ४. रा प्र ब म ल₁ ल₂—सेन्द्रास्त्रयः लोका । ५. रा प्र ब म ल₁ ल₂—असमर्था ॥ ६. आ—तु हि नावज्ञा नयमाकांक्षिणी रणे । च—तु हि नावज्ञा जयमकांक्षिणी रणे । रा प्र ब म ल₁ ल₂—कार्या नावज्ञा जयमाकांक्षता रणे ।७. फ—रक्षितव्यं । ८.आ—युद्धसिद्धिश्च ॥ ९. आ फ—समुत्पेतुर् । १०.फ—०वेगा । ११.फ—हुताग्निस०॥१२. फ—रणोन्मत्तैश्च मा०।अ—मत्तैर्नागैश्च । १३. आ—०यवैः । च रा प्र ब म ल₁ ल₂—बलैः ॥ १४. अ—०बलम् । १५. ल₂—इवादित्यं ॥ १६. फ—०भुजम् । १७. फ—०बलम् ॥ १८. च रा प्र ब म ल₁—सिताः पंचमुखाः शराः । ल₂—सिताः पंचमुखाः शरैः । फ—स्फीताः पंचमुखाः शराः ॥

२३] शिरस्य् उत्पल-पत्राऽऽभा दुर्-द्धरेण नि-पातिताः ॥२३॥ [२१

स तैः पञ्चभिर् आ-विद्धः शरैः शिरसि वानरः ।

N] उत्-[1]पपात नदन् व्योम्नि[2] दिशो नादैर्[3] पूरयन् ॥२४॥ [२२

ततस् तु दुर्-द्धरो वीरैः[4] स-रथः[5] सज्ज-कार्मुकः ।

२४] किरन् शर-शतान्य्[6] एव तम् अभि-पेदेऽमरोपमः[7] ॥२५॥ [२३

स कपिर् वारयामास तं[8] व्योम्नि शर-वर्षिणम् ।

२५] वृष्टि-मन्तं निदाघाऽन्ते पयो-दम् इव मारुतः ॥२६॥ [२४

अर्द्यमानस् ततस् तेन दुर्-द्धरेणाऽनिलाऽऽत्म-जः ।

२६] चकार कदनं भूयो व्य्-अवर्द्धत च वीर्य-वान्[9] ॥२७॥ [२५

सोऽम्बरं[10] सहसोत्-पत्य दुर्-द्धरस्य [11]रथोपरि ।

२७] नि-पपात महा-वेगो विद्युद् आशु गिराव् इव[12] ॥२८॥ [२६

ततः स मथिताऽष्टाऽश्वं[13] रथं भग्नाऽक्ष-कूबरम् ।

२८] वि-हाय न्य्-अपतद् भूमौ दुर्-द्धरस् त्यक्त-जीवितः ॥२९॥ [२७

तं विरूपाऽक्ष-यूपाऽक्षौ दृष्ट्वा नि-पतितं [14]भुवि ।

२९] सञ्जात-रोषाव्[15] उद्-युक्तौ व्योम्नि मुद्गर-धारिणौ[16] ॥३०॥ [२८

स ताभ्यां सहसोत्-पत्य तिष्ठन् वै[17] वि-मलेऽम्बरे ।

३०] मुद्गराभ्यां महा-बाहुर् वक्षस्य् अभि-हतः कपिः ॥३१॥ [२९

तयोर् वेग-वतोर् [18]वेगं नि-हत्य [19]सुमहा-बलः ।

---

१. आ—उत्पतत्व्यनदन् । २. फ अ—व्योम । ३. फ अ—दश विनादयन्॥ ४. अ—धीरः। ५. च रा प्र ब म ल१ ल२—०थी। ६. आ—०शतान्येकोऽभिपेदे । अ—०शतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे । ७. रा प्र ब म ल१ ल२—०दे महाकपिं । अ—०दे मनोजवः॥ ८. च—तद् । ९. फ—वेगवान्॥ १०. च रा ब प्र ल१ ल२—स दूरे । फ अ—स दूरं । ११. ब प्र म ल१ ल२—रथं प्रति । फ अ—रथे हरिः । १२. प्र—इति ॥ १३. रा प्र ब म ल१ ल२—मथितांगश्च ॥ १४. आ—युधि । १५. आ—०रोषौ युध्येतां । १६. अ—०पाणिनौ ॥ १७. आ—खिष्ठितो ॥ १८. ल२—वेगे । १९. फ च प्र ब ल१—स म० ।

३१] नि-पपात पुनर् भूमौ सुपर्ण-सम-विक्रमः ॥३२॥ [३०
स ताल-वृत्तम् आ-साद्य समुत्-पाट्य च पाद-पम्[1] ।
३२] उभौ राक्षस-वीरौ तौ जघान पवनाऽऽत्म-जः ॥३३॥[2] [३१
ततस् तौ नि-हतौ दृष्ट्वा वानरेण म[3]हाऽऽत्मना ।
३३] अभि-पेदे[4] महा-वेगः प्र-सह्य प्र-घसो हरिम् ॥३४॥ [३२
एक-तः कपि-शार्दूलं यशस्-विनम् अभि-द्रुतः[5] ।
३४] भास-कर्णश् च सं-क्रुद्धः [6]शूलम् आ-दाय वीर्य-वान्॥३५॥[7] [३३
पट्टिशेन[8] क्षुर-प्रेण प्र-घसः प्रत्य्-अषेधयत्[9] ।[10]
३५] भास-कर्णश् च शूलेन राक्षसः कपि-सत्तमम् ॥[11]३६॥ [३४
स ताभ्यां वि-[12]क्षतैर् [13]गात्रैर् असृग्-दिग्धि (?ग्ध)-त[14]नू-रुहः।
३६] अभवद् वानर-श्रेष्ठो बाल-सूर्य-सम-प्रभः ॥३७॥[11] [३५
समुत्-पाट्य गिरेः शृङ्गं स-मृग-व्याल-पादपम् ।[11]
३७] जघान हनुमान् वीरो राक्षसौ कपि-कुञ्जरः ॥३८॥ [३६
ततस् तेष्व् अव-सन्नेषु सेना-पतिषु पञ्चसु ।
३८] बलं तद् [14]अव-शिष्टं तु नाशयामास वानरः ॥३९॥ [३७
अश्वैर् अश्वान् गजैर् नागान् योद्धैर् योद्धान् रथै रथान् ।
३९] स कपिर् नाशयामास सहस्राऽक्ष इवाऽसुरान् ॥४०॥ [३९
हतैर् नागैस् तु[15]रङ्गैश् च भ[15]ग्नैश् चैव महा-रथैः ।

---

१. आ-सपादपम् । फ अ-च वानरः । २. फ-तावुभौ क्रूरो जघानामर्षचोदितः ॥ ३. फ-महाबलौ । ४. फ-अभियातो ॥ ५. ब म ल१ ल२-यशस्वीत्यहनद् द्रुतं । ६. ल१-शूरम् । ७. रा-नास्ति ॥ ८. ब म ल१ ल२-पट्टिसेन । ९. आ-०धयन् । १० अतः परमधिकः पाठः-आ-समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् । जघान हनुमान् वीरो भासकर्णं महाबलम् ॥ ११. च-नास्ति ॥ १२. रा-विगतैर् । १३. फ अ-गात्रैः क्षतजार्द्रतनूरुहः ॥ १४. फ च अ-अवशेषं ॥ १५. च रा प्र ब म ल१ ल२-तुरंगैर्भग्नैश्चैव ।

४०] हतैश् च [1]राक्षसैर् [2]भूमी रुद्ध-मार्गा समन्ततः ॥४१॥ [३९
ततः कपिस् तान् [3]ध्वजिनी-पतीन् [3]रणे
निहत्य वीरान् स-बलान् स-[4]वाहनान् ।
तद् एव धीरः परि-गृह्य तोरणं
४१] कृत-[5]क्षणः [6]काल इव [6]क्षये [7]यथा ॥४२॥ [४०

[8]इत्यार्षे रामायणे [9]सुन्दर-काण्डे हनुमद्-युद्धे पंच-सेनाऽग्र-राक्षस-[10]वधो नाम द्वाचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥

१. अ—हतैश्चोष्ट्रादिभिर् । २. आ—भीमैर् ॥ ३. अ—ध्वजिनो महाबलान् । रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—०पतीन्नै । ४. रा—सवाहान् । ब प्र ल$_1$—सवानरान् । ल$_2$—स वानरः । ५. अ—कृतक्षणो रुद्र । ६. फ—प्रजाक्षये ॥ ७. आ—इति । ८. ल$_1$—त्रुटितः । ९. अ—त्रुटितः । १०. अ—सेनापतिवधो ॥

सेना-पतीन् पञ्च स तु प्र-मर्दितान्
हनूमता साऽनुचरान् स-वाहनान् ।
निशम्य राजा समरोद्धतस् ततः
१] कुमारम् अक्षं प्रसम्-ईक्ष्य तं तदा ॥१॥ [१

स तस्य दृष्ट्यर्पण-सम्प्रचोदितः
प्र-तप्त-जाम्बूनद-चित्र-कार्मुकः ।
समुत्-पपाताऽऽशु सदस्य् उद्-ईरितो
२] द्वि-जाति-मुख्यैर् हविषेव पावकः ॥२॥ [२

ततो महद्-बाल-दिवाकर-प्रभं
प्रतप्त-जाम्बूनद-जाल-संवृतम् ।
रथं समा-स्थाय ययौ स वीर्य-वान्
महा-रथस् तं प्रति वानरर्षभम् ॥३॥ [३

ततस् तपः-सञ्चय-संग्रहाऽर्जितं
प्रतप्त-जाम्बूनद-चित्र-कार्मुकम् ।
पताकिनं रत्न-विभूषित-ध्वजं
३] मनोजवाऽष्टाऽश्व-वरैः सु-योजितम् ॥४॥ [४

---

१. रा-सुतान् । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-स तान् । अ-शतान् । २. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-सबान्धवान् । ३. आ अ-समीक्ष्य । ४. आ-०द्धतं ततः । ५. आ-तस्थौ । ६. फ-दृष्टिप्रनिपातचोदितः । च प्र म-०संघनोदितः । रा ब ल$_1$ ल$_2$-०संघचोदितः । अ-०संप्रणोदितः । ७.च-०मुकं । ८. च फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-अत्र २यश्लोकस्य प्रतप्त इति पादमारभ्य ४र्थश्लोकं यावत् केचन पादशः कंचन श्लोकशः पाठं जहतीति ज्ञेयम् । ९. फ-समिद्भिरीरितो । १०. च प्र ब म-महारथी । ल$_1$ ल$_2$-महारथो । ११. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-महाबलं ॥

सुराऽसुराऽधृष्यम् असङ्ग-चारिणं
रवि-प्रभं व्योम-चरं समा-हितम् ।[1]
सु-[2]बन्धुरं स्व्-अक्षविधान-कूबरं
४] यथा-क्रमाऽऽवेशित-शक्ति-तोमरम् ।।५।। [५
वि-राजमानं परिपूर्ण-चन्द्रकं[3]
स-हेम-[4]जालं शशि-सूर्य-वर्चसम् ।
दिवा-कराऽऽभं सु-रथं समा-स्थितः[5]
५] स निर्-जगामाऽमर-तुल्य-विक्रमः[6] ।।६।। [६
आ[7]-पूरयन् खं च महीं च साऽचलां[8]
तुरङ्ग-मातङ्ग-महारथ-स्वनैः ।
बलैः समेतैर्[9] अभि-तोरण (?णं)-स्थितं
N] [10]सं-दृप्तम् आसीनम् उपाऽऽगमत् कपिम् ।।७।। [७
स तं समा-साद्य हरिं हरीऽऽक्षणं[11]
युगाऽन्त-कालाऽग्निम्[12] इव प्रजा-क्षये ।
अव-स्थितं विस्मित[13]-जात-सम्भ्रमः
N] सम्-ऐक्षताऽक्षो बहु-मान-चक्षुषा ।।८।। [८

१. ल$_2$–नास्ति । २. च–वसुधरं । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–सुसुन्दरं ॥ ३. अ–०र्णसंस्थितं । ४. आ–सहेमदाम्ना । फ–स्वहेम० । म–सुहेमदाम्ना । ल$_1$–सहेमधाम्ना । ५. आ–दिवाकराभेन रथेन संस्थितः । रा–दिवाकराभेन रथे समास्थितः । ६. फ–नास्ति ॥ ७. म–सु० । ल$_2$–स पू० । अ–सं० । ८. रा–समेखलां । ९. अ–समेतैः स हि तोरणास्थितं । आ–०तोरणे स्थितं ॥ १०. फ च ल$_2$–स दृप्तम् । प्र ब म ल$_1$–सुदृप्तम् । ११. आ–०णो । १२. आ–०कालोर्मिरिव । १३. रा ल$_1$ ल$_2$–विस्मृतवीरसं० ॥ अ–विस्मित-वीतसं० । फ च प्र ब म–विस्मितवीरसं० ॥

स तस्य वेगं च कपेर् महाऽऽत्मनः
पराऽऽक्रमं चाऽरिषु पार्थिवाऽऽत्म-जः ।
वि-[1]धारयन् स्वं च बलं निशा-चरो
N] हिम-क्षये सूर्य [2]इवाऽभ्यू-अंवर्धत ॥९॥ [९
स जात-मन्युः [3]प्रसम्-ईक्षित-क्रमैः
द्रुमे[4]-स्थिरं संप्रेति दुर्-जयाऽऽकृ[5]तिः ।
समा-हिताऽऽत्मा हनुमन्तम् आहवे
N] प्र-णोदयामास शितैर्[6] त्रिभिः शरैः ॥१०॥ [१०
ततः कपिं तं प्रसम्-ईक्ष्य गर्वितं
जित-श्र[7]मं शत्रु-पराजयोदितम्[8] ।
अवैक्षताऽक्षः समुदीर्ण-मानसः
६] स बाण-पाणिः प्रगृहीत-कार्मुकः ॥११॥ [११
स हेम-निष्काऽङ्गद-चारु-कुण्डलः
समा-ससादाऽऽशु पराक्रमैः कपिम् ।
तयोर् बभूवाऽप्रतिमः समा-गमः
N] सुराऽसुराणाम् इव सं-भ्रमो महान् ॥१२॥ [१२
चचाल[12] भूमिर् न तताप भास्करो
ववौ न वायुः प्र-चचाल मन्दरः ।

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–विचारयन् । २. म–इव व्यवर्द्धत । अ–इवाभिवर्द्धते ॥ ३. आ–स समीक्षितं द्रुमं । फ–प्रसमीक्षितं द्रुमं । ४. आ–द्रुमस्थितः । फ–द्रुमस्थितः शुभं संप्रति । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–तः संयति । ५. फ–०कृतिम् । ६. आ–सितैस् ॥ ७. फ–०प्रभं । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०क्लमं । ८. फ अ–०चितम् । रा प्र ब म–०द्धतम् ॥ ९. अ–०क्रमं । १०. ल$_2$–ततो । ११. अ–पराक्रमः ॥ १२. अ–रराम ॥

कुमारम् अक्षं प्रसम्-ईक्ष्य सं-युगे

N] ननाद च द्यौर् उदधिश् च चुक्षुभे ॥१३॥ [१३

स तस्य वीरः सु-मुखान् पतत्रिणः

७पू] सुवर्ण-पुंखान् स-विषान् इवोरगान् ।

N] समाधि-संयोग-विमोक्ष-साधकान्

७[३]] शरान् बहून् मूर्ध्नि कपेर् न्य्-अपातयत् ॥१४॥ [१४

८[१]] स तैः शरैर् मूर्ध्नि समं नि-पातितैः

N] क्षरन्न् असृग्-दिग्ध-विवृत्त-लोचनः ।

९[१]] नवोदिताऽऽदित्य-निभः शरांऽशुमान्

N] व्य्-अराजताऽऽदित्य इवोर्ष्ण-रश्मिभिः ॥१५॥ [१५

ततः स पिंगाऽधिप-मन्त्रि-सत्तमः

समम्-ईक्ष्य तं राजवरांऽऽत्म-जं रणे ।

उदग्र-चित्राऽऽयुध-चित्र-कार्मुकं

N] जहर्ष चाऽपूर्यत चाऽऽहवोत्सुकः ॥१६॥ [१६

स मन्दराऽग्रस्थ इवांऽशुमान् कपिर्

विवृद्ध-कोपो बल-वीर्य-दर्पितः ।

कुमारम् अक्षं स-बलं स-वाहनं

N] ददाह नेत्राऽग्नि-मरीचि-रश्मिभिः ॥१७॥ [१७

ततः स बाणोऽसि-विचित्र-कार्मुकः

१. रा म—०विमोक्ष्य सायकान् । २. आ—छरान । ३. आ ल$_1$ ल$_2$—०यन् ॥ ४. ल$_1$—शितैः । ५. ल$_2$—निपातैः । ६. फ—०दितानूरुनिभः । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०दितादित्यनिभान् । ७. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—शरांशितान् । अ—शरांशुभिः । ८. अ—इवांशु० ॥ ९. अ—ततस्तु । १०. ब ल$_1$ ल$_2$—राजमहागजं । ११. फ—०वोन्मुखः ॥ १२. प्र—मदरांगस्थ । १३. रा—०र्यधर्षितः । आ-०र्यविक्रमः ॥ १४. आ—बाणासनिचि० ।

शर-प्रकर्षाऽऽयुधे-राक्षसाऽम्बु-दः ।
शरान् मुमोचाऽऽशु हरीऽऽश्वराऽचले
N] बलाहको वृष्टिम् इवाऽचलोत्तमे ॥१८॥ [१८
ततः कपिस् तं रण-चंड-विक्रमं
विवृद्ध-तेजो-बल-वीर्य-विक्रमम्
कुमारम् अक्षं प्रसम्-ईक्ष्य सं-युगे
N] ननाद हर्षाद् घन-तुल्य-निस्वनैः ॥१९॥ [१९
स बाल-भावाद् बले-वीर्य-दर्पितः
प्रवृद्ध-मन्युः क्षत-जोपमेक्षणः ।
समा-ससादाऽप्रतिमं महा-कपिं
N] गजो महा-कूपम् इवाऽऽवृतं तृणैः ॥२०॥ [२०
स तेन बाणैः प्र-सभं नि-पातितैश्
चकार नादं घन-नाद-निस्वनः ।
समुत्-पपाताऽऽशु नभः समा-चरन्
N] भुजाऽऽदि-विक्षेपेण-घोर-दर्शनः ॥२१॥ [२१
समुत्-पतन्तं समुपाऽद्रवद् बली
स राक्षसानां प्र-वरैः प्रताप-वान् ।
रथी हरि-श्रेष्ठ-तमं किरञ् शरैः

१. आ—सरप्रकर्षांमुध० । च रा प्र ब म ल१ ल२—शरप्रवर्षो युधि रा० । अ—शरप्रवर्षे युधि रा० । २. ब प्र ल१ ल२ अ—हरीक्षणाचले ॥ ३. आ—०र्यसायकम् । फ—०र्यसाधकम् । ४. फ—त्रिक्रमः । ५. फ अ—०भावा-दतिवीर्य० । ६. फ अ—रणे कपिं । ७. ब प्र ल१ ल२—गजं । ८. रा ब प्र ल१ ल२—महामत्तम् ॥ ९. आ फ—०तितः । १०. फ—०नमेघनिस्वनम् । ११. रा प्र ब म—स जातकोपाहण० । ल१ ल२—संजात-कोपाहण० । आ—सजातिवि० । १२. आ—०र्शनम् ॥ १३. आ—समभिद्रवद् । १४. ब—प्रवरैः । १५. फ—महारथः श्रे० ।

१०] पयो-धरः शैलम् इवोग्र-वृष्टिभिः ॥२२॥ [२२

स ताञ् शरांस् तस्य वि-मोक्षयन् कपिश्
चचार वीरः पथि वायु-सेविते ।
शराऽन्तरे मारुतिर् एष निष्-पतन्
११] मनो-जवः सं-यति चंड-विक्रमः ॥२३॥ [२३

तम् आत्त-बाणाऽऽसनम् आहवोन्-मुखं
समा-चरन्तं नि-शितैः शरोत्तमैः ।
अवैक्षताऽऽत्तं बहु-मान-चक्षुषा
१२] जगाम चिन्तां च स मारुताऽऽत्म-जः ॥२४॥ [२४

ततः शरैर् भिन्न-भुजाऽन्तर-च्छविः
कपिः कुमारेण महाऽऽत्मनाऽग्र-तः ।
महा-भुजः कर्म-विशेष-तत्त्व-विद्
N] व्यु-अचिन्तयत् तस्य रणे पराऽऽक्रमम् ॥२५॥ [२५

अ-बालवद् बाल-दिवाकर-प्रभः
करोत्य् अयं कर्म महद् महा-बलः ।
न तावद् अस्याऽऽहव-कर्म-शोभिनः
१३] प्र-मापणे मे मतिर् आशु जायते ॥२६॥ [२६

अयं महाऽऽत्मा च महांश् च वीर्य-तः
समा-हितश् चाऽऽशु-गतिश् च सं-युगे । [२७पू

---

१. फ-इवाश्मवृष्टिभिः ॥ २. फ अ-मारुतवह्निनिष्पतन् ॥ ३. फ-आहवप्रियं । ४. फ अ-समापतन्तं । आ-समं चरन्तं । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-समावरन्तं । ५. प्र-अचक्षताल । ६. फ-चिन्तामथ ॥ ७. फ प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-०ना नदन् । रा-०ना नुदन् । ८. आ-विचिंतयंस्तस्य ॥ ९. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$-प्रमारणे ॥ १०. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-वीर्यवान् ।

[1]महच् च कर्माऽप्रतिमं सम्-ईहते
N] न बाल-भावं [2]समरेऽनु-वर्तते ॥२७॥ [N
अ-संशयं [3]कर्म-गुणोदयाद् अयं
स-नाग-यक्षैर् [4]मुनिभिः स-वायुभिः । [२७३

पराऽऽक्रमोत्साह-विवृद्ध-मानसः
१४] [5]सम्-ईर्यते [6]स्म प्र-मुखे व्यव-स्थितः ॥२८॥
पराऽऽक्रमो ह्य् अस्य मनांसि कम्पयेत्
N] सुराऽसुराणाम् अपि शीघ्र-कारिणः । [२८
न खल्व् अयं [7]नाऽभि-भवेद् उपेक्षितः
[8]पराऽऽक्रमो ह्य् अस्य रणे [9]वि-वर्द्धते ॥२९॥
प्र-मापणं त्व् एव ममाऽस्य रोचते
१५] न वर्द्धमानोऽग्निर् उपेक्षितुं क्षमः । [२९
[10]इति प्र-वेगं च [11]परस्य कीर्तयन्
[12]स्व-कर्म-योगं च वि-धाय वीर्यवान् ॥३०॥

वधे कुमारस्य महा-बलस् तदा
N] चकार [13]बुद्धिं हनुमान् [14]महा-कपिः । [३०
स तस्य तान् [15]अष्टौ हयान् महा-जवान्
समा-हितान् भार-[16]सहान् वि-वर्तिनः ॥३१॥

---

१. आ—महांश्च । २. आ—समरे तु व० ॥ ३. म—कर्मगुणैर्महोदयः । फ च रा प्र ब ल१ ल२—०णोदयोदयः । ४. फ अ—मुनिभिश्च वा० । ५. आ—समीक्षते । ६. फ—मत्समराग्रनास्थितः ॥ ७. ल२—नापि भवेद् । ८. प्र—०क्रमस्त्वस्य । ९. रा—प्रवर्द्धते ॥ १०. अ—इत्युग्रवेगं । फ—इति प्रमेयं । ११. फ—बलस्य । १२. रा ब—सुकर्म० ॥ १३. फ—युद्धं । १४. फ—०बलः । अ—०मतिः । १५. च रा प्र ब म ल१ ल२—उग्रजवान् महाबलान् । १६. च रा प्र ब म ल१ ल२—०रसमाधिवर्तिनः । अ—०रसहांस्तरस्विनः ॥

रथे नि-युक्तान् नि-जघान वाजिनस्

N] तलैश् च तालैश् च कपिर् महा-बलः[1] । [३१

ततस् तलेनाऽभि-हतो महा-रथः[1]

स[2] तस्य[2] पिंगाऽधिप-मन्त्रिणा भृशम् ॥३२॥

प्रभग्न-नीडः[3] सं[3]-युगाऽक्ष-कूवरः

१६] पपात भूमौ हत-वाजि-सारथिः[4] । [३२

स तं परि-त्यज्य महा-रथो रथं

स-कार्मुकः खड्ग-धरोऽभि-पुप्लुवे ॥३३॥

तपोऽभि-योगाद् ऋषिर् उग्र-विग्रहो[5]

१७] वि-हाय देहं मरुताम् इवाऽऽलयम् (?ये) । [३३

ततः कपिस् तं वि-चरन्तम् अम्बरे

पतत्रि-राजाऽनिल-सिद्ध-सेविते ॥३४॥

स मारुतिर् मारुत-वेगवांस्[6] तदा[6]

१८] करेण जग्राह च पादयोर् दृढम् । [३४

स तं समा-विध्य सहस्र-शः कपिर्

महोरगं क्रुद्ध इवाऽण्डज[7]-जेश्वरः ॥३५॥

कुमारम् अक्षं प्रविकीर्ण-भूषणं

१९] विनिष्-पिपेषाऽऽशु-गतिर्[8] मही-तले । [N

स भग्न-बाहूऽऽरु-कटी-शिरोधरः

क्षरन्न् असृङ् निर्-मथिताऽस्थि-लोचनः ॥३६॥

१. रा म—०बलः । २. च रा ब म ल१ ल२ अ—स तेन । प्र-रथेन ॥ ३. आ—०नीडेषु । ४. फ—०जिकोम्बरात् । रा प्र ब म ल१ ल२ अ—०जिनो रथात् । ५. अ—०संग्रहो ॥ ६. आ—०वेगवान्...। ७. आ—इवां-डिजेश्वरः ॥ ८. रा प्र ब म ल१ ल२—०गतिं ॥

विमुक्त-सन्धिः प्रविकीर्ण-बन्धनो
२०] हतः क्षितौ वायु-सुतेन राक्षसः ।
महा-कपिर् भूमि-तले नि-पात्यं तं
N] चकार रक्षोऽधि-पतेर् महद् भयम् ॥३७॥ [३६
महर्षिभिश् च प्र-वरैर् महा-व्रतैः
सम्-एत्य भूतैश् च स-यक्ष-पन्नगैः ।
सुरैश् च सेन्द्रैर् भृश-जात-विस्मयैर्
२१] हते कुमारे स कपिर् निर्-ईक्षितः ॥३८॥ [३७
स तं नि-हत्याऽमर-वीर-दुर्ज्जयं
कुमारम् अक्षं क्षत-जोपमेक्षणः ।
तद् एव वीरोऽथ जगाम तोरणं
२२] कृत-क्षणः काल इव प्रजा-क्षये ॥३९॥ [३८

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डेऽक्ष-वधो
नाम त्रयश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

१. आ–०सत्त्वः । २. आ–निर्मथ्य । फ–निपिष्य । अ–निषिष्य । प्र-निपातितं ॥ ३. आ–चक्रधरैर् । म ल१ ल२–चक्रचरैर् । ४. च रा ब प्र म ल१ ल२–यक्षैश्च सभूतपन्नगैः । ५. अ–सेन्द्रैस्तु भृशं जयोदयैः । ६. फ–बहुभिर् ॥ ७. प्र ब म ल१ ल२ अ–निहत्यासुरवी० । ८. च प्र ब म ल१ ल२–क्षतजेक्षणं कपिः । आ–क्षतजोपमेक्षणं । ९. च रा प्र ब म ल१ ल२–वीरः प्रतिगृह्य ॥ १०. ल२–इति । ११. च रा प्र ब म ल१–०ण्डेऽक्षकुमारवधो ॥

ततस् तु रक्षोऽधिपतिर्[1] महा[2]ऽऽत्मा
हनूमताऽक्षे नि-हते कुमारे ।
मनः समा-धाय वि[3]वृद्ध-रोषः
१] समा-दिदेशेन्द्रजितं रणार्थं[4] ॥१॥ [१
त्वम् अस्त्र-विच्[5] छस्त्र-विदां वरिष्ठः
प्रसन्न-बुद्धिः समरेष्व्[6] अ-धृष्यः ।
सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्ट-कर्मा
२] पितामहाऽऽराधन-सञ्चिताऽस्त्रः ॥२॥ [२
तवाऽस्त्र-बलम् आ-साद्य [7]नो सुराः स-मरुद्-गणाः ।
३] [8]अन्ये च त्रिषु लोकेषु सं-[9]युगेऽधि-गताः [10]शमम् ॥३॥ [३
भुज-वीर्याऽभि-[11]गुप्तश् च तपसा चाऽभि-रक्षितः ।
४] देश-काल-विधि-ज्ञश् च त्वम् एव मति-स(?म)त्तम ॥४॥ [४
न तेऽस्त्य् अ-साध्यं समरेषु कर्मणो[12]
न तेऽस्ति तुल्यं मति-दर्शनेषु च ।[13]

---

१. ब प्र ल$_1$—०तेर् । २. प्र—महात्मना । ३. च रा ब प्र म ल$_1$—तमिन्द्रकल्पं । अ—तदिन्द्रकल्पं । ४. च अ—सरोषात् । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—सरोषः । ५. फ—०भृच्छस्त्रभृतां । प्र ब म ल$_1$—विच्चास्त्रविदां । ६. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—समरेऽप्रधृष्यः । अ—समरेषु युक्तः । ७. फ—न सुराः । च अ—सासुराः । रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—ससुराः । म—नासुराः । ८. म अ—अन्येषु । ९. फ—०गेषु गताः । च रा ब—०गेऽभिगताः । अ—०गे न गताः । १०. ल$_1$ ल$_2$—श्रियं । ११. अ—०गुप्तैश्च । १२. ब ल$_1$ ल$_2$—कर्मणा । १३. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—न तेऽस्त्यकार्यं मतिदृष्टपूर्वं । रा—न तेऽस्त्यकार्यमतिदृष्टपूर्वं ।

न चाऽपि[1] कश्चित्[2] त्रिषु सं-ग्रहेषु
५] [3]व्यति-क्रमेद् [3]अस्त्र-बलं बलं च ।।५।। [५
ममाऽनु-रूपं [4]सु-महद् बलं ते
६पू] पराऽऽक्रमश् चाऽर्थ-परिग्रहश् च ।[5]
[6]भवन्तम् आ-साद्य रणाऽव-मर्दे
७] [7]मनः शमं गच्छति निश्चिताऽर्थम्[8] ।।६।।[9] [६
नि-हताः किं-कराः सर्वे जम्बु-माली च राक्षसः ।
७] अमात्य-पुत्रा वीराश् च पंच-सेनाऽग्र-गाम्[10] तथा ।।७।। [७
अक्षः कुमारोऽति-बलो दुर्-धरश् च महा-बलः । [८उ
८] न [11]च ते समरे कश्चित् तुल्योऽस्ति रिपु-सूदनः ।।८।। [N
न [12]चैवं [13]सारता तेषु यथा त्वयि महा-द्युते । [९
९] तस्माद् गच्छाऽद्य [14]पुत्र त्वं युद्धाय त्रि-जयाय च ।।९।। [N
[15]इमं त्व् अ-धृष्यं परमं बलेषु
कपेः प्र-भावं च पराऽऽक्रमं च ।[16]

---

१. च ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ रा प्र–तेस्ति । २ रा प्र किंचित् । ३. च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–न वेदयस्तेस्त्र० अ–न वेद यस्तेस्त्रबलाबलं । ४. फ च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–तपसो । ५. रा प्र ब–पराक्रमं शास्त्रपरिग्रहं च । म ल$_{1}$ ल$_{2}$–पराक्रमं चास्त्रपरिग्रहं च । ६. आ–नन्त्रेवम् । रा प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$–न त्वेवम् । अ–त्वमेवम् । ७. आ जनः । ८. आ–०र्थः । ९. अतः परमधिकः पाठः–आ रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–सर्वेषु कार्येषु समर्थनीया । बुद्धिस्त्वयाद्येह महानुभावः । पुनश्च म–निहत्य रक्षांसि बहूनि संयुगे कुमारमक्षं च विनाश्य वानरः । अभीतवद्गर्जति तस्य निग्रहं त्वयाशु रक्षोवर संविधीयताम् । १०. रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–०गा हताः । ११. फ–तु । १२. फ–चमे । १३. रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–सारतत्तेषु । १४. फ–वै पुत्र । १५. फ अ–अयं ह्यधृष्यः परमो । च प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–इमं ह्यधृष्यं । १६. फ–कपेः प्रभावश्च पुराक्रमश्च ।

त्वम् आत्मना चैव सम्-ईक्ष्य सर्वं
१०] कुरुष्व [3]वीर्यं स्व-गुणाऽनु-रूपम् ॥१०॥ [१०
बलाऽव-मर्दस् त्वयि [5]सं-निविष्टो
यथा न गर्हेयुर् उदार-सत्त्वाः ।
तथा सम्-[6]ईक्ष्याऽऽत्म-बलं परं च
११] प्रजा-कृते कर्म समा-रभस्व ॥११॥ [११
न खल्व् इयं मतिर् मह्यं (?) यत् त्वां सं-प्रेषयाम्य् अहम् ।
१२] इयं तु राज-धर्माणां क्षत्रियाणां गतिर् मता ॥१२॥ [१४
नाना-सत्त्वैश् च सं-ग्रामे त्वया सार्द्धम् अरिं-दम ।
१३] अवश्यम् एव योद्धव्यं कार्यस्य (?श्च) वि-जयो रणे ॥१३॥ [१५
ततः पितुस् तद् वचनं नि-शम्य
प्रदक्षिणी-कृत्य च तं महाऽऽत्मा[11] ।
चकार भर्तारम् अ-दीन-सत्त्वो
१४] रणाय वीरः प्रतिपन्न-बुद्धिः (?प्र) ॥१४॥ [१६
ततस् तैस्[12] तैस् गुणैर् इष्टैर् इन्द्र-जित् प्रति-पूजितः ।
N] युद्धोद्यम-कृतोत्साहः सं-ग्रामं प्रत्य्-[13]अपद्यत ॥१५॥ [१७
श्री-मान् पद्म-पलाशाऽक्षः स रक्षोऽधि-पतेः सुतः ।
N] निर्-[14]जगाम [15]महा-वेगः समुद्र इव [16]पर्वणि ॥१६॥ [१८

१. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–वै प्रसमीक्ष्य । २. फ–स्वमात्मनश्च प्रसमीक्ष्य सत्त्वं । ३. प्र म ल$_1$ ल$_2$–कार्यं । ४. अ–स्वबलानु० । ५. आ–संनिकृष्टे । ६. फ–समीक्ष्य स्वबलं । ७. फ–पराक्रमं । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ प्रजाकृतं । ८. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–च । ९. आ–क्षत्रियस्य । १०. फ च रा प्र ब म अ–काम्यश्च । ल$_1$ ल$_2$–कस्यचिद् । ११. आ–प्रदक्षिणं रक्षसुतः प्रभावान् । च अ–प्रदक्षिणं रक्षसुतः प्रभावः । १२. आ–तैः स्वैर । १३. आ–समपद्यत । १४. फ–नियुक्तो ? । अ–चुक्षुभे स । १५. फ–महाभागः । च प्र ब ल$_1$ ल$_2$–०वेगः । १६. फ–पर्वसु ॥

स पक्षि-राजोत्तम-तुल्य-वेगैर्
[1]व्याघ्रैश् चतुर्भिः शित-तीक्ष्ण-दंष्ट्रैः ।
[2]रथं समा-युक्तम् असंग-वेगं
१८] समा-रुरोहेन्द्र-जिद् इन्द्र-कल्पः ॥१७॥ [१९
४४स.] स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शूरः शस्त्र-भृतां वरः ।
१.] रथेनाऽऽदित्य-वर्णेन तं वानरम् उपाऽद्रवत्[3] ॥१८॥ [२०
स तस्य रथ-निर्घोषं ज्या-स्वनं कार्मुकस्य च[4] ।
२] नि-शम्य तु हरि-श्रेष्ठः[5] संप्र-हृष्ट-तरोऽभवत् ॥१९॥ [२१
[6]महत् स [6]चापम् आ-दाय सित-पीतांश् च सायकान् ।
N] हनूमन्तम् अभि-[7]प्लुत्य जगाम युधि वानरम् ॥२०॥ [२२
तस्मिंस् ततः संयुग-जात-हर्षे
रणाय निर्-गच्छति बाण-पाणौ ।
दिशश् च सर्वाः कलुषी-[8]र्बभूवुर्
N] मृगाश् च रौद्रा[9] बहु-धा वि-नेदुः ॥२१॥ [२३
समा-ययुस् तत्र तु[10] नाग-यक्षा
महर्षयश् चक्र-धराश् च सिद्धाः ।
ततः समा-वृत्य तु पक्षि-संघा
N] वि-नेदुर् उच्चैः परम-प्रहृष्टाः २२॥ [२४
आ-यान्तं स-रथं दृष्ट्वा शूरम् इन्द्र-जितं हरिः ।
३] ननाद च महा-नादं व्यू-अवर्धत च[11] वेग-वान् ॥२३॥ [२५

---

१. रा प्र ब म ल१ ल२-सिंहैश् । अ-व्याडैश् । २. आ-रथे ॥
३. फ-०पागमत् । च रा प्र म ल१ ल२ अ-०पाक्रमत् । ४. आ-तु । च-तत् ।
५. फ-हरिशार्दूलः । ६. ल१ ल२-स महच्चापम् । ७. फ-०द्रुत्य । ८. रा
प्र ब म ल१ ल२-प्रदिशश्च नेदुः । अ-कलुषा ब० । ९. ल१ ल२ अ-रौद्रा ।
१०. फ रा प्र ब म ल१ ल२-च । ११. आ-स ॥

इन्द्र-जित् तु रथं दिव्यम् आ-स्थितश् चित्र-कार्मुकः ।
४] धनुर् वि-स्फारयामास तडित्-स्फूर्जित-निस्वनम् ॥२४॥ [२६

ततः समेताव् अति-तीक्ष्ण-वेगौ
महा-बलौ तौ रण-निर्विशंकौ ।
कपिश् च रक्षोऽधि-पतेश् च पुत्रः
५] सुराऽसुरेन्द्राव् इव बद्ध-वैरौ ॥२५॥ [२७

स तस्य वीरस्य महा-रथस्य
धनुष्-मतः सं-यति सम्म-मतस्य ।
शर-प्रवेगं वि-[3]ततं [3]प्र-वृद्धं
६] चकार मार्गे पितुर् अ-प्रमेयः ॥२६॥ [२८

ततः शरान् आयत-तीक्ष्ण-[4]शल्यान्
सु-पत्रिणः काञ्चन-चित्र-पुंखान् ।
मुमोच वीरः पर-वीर-हन्ता
N] समन्त-तो वज्र-निपात-वेगान् ॥२७॥ [२९

स तस्य [5]तं स्यन्दन-निस्वनं च
मृदङ्ग-भेरी-[6]पणव-प्रणादम् ।
नि-शम्य शब्दं पुनर् उत्-पपात
N] वि-कृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य ॥२८॥ [३०

शराणाम् अन्तरे[7]ष्व् आशु न्य्-अवर्तत महा-कपिः ।
N] हरिस् तस्याऽति-वेगस्य मोहयंल् लक्ष(?क्ष्य)-संग्रहम् २९ [३१

शराणाम् अग्र-तस् तस्य [8]पुनः समभि-वर्तत ।
७] प्र-सार्य हस्तौ मति-मान् उत्-पपाताऽनिलोपमः॥३०॥ [३२

---

१. आ-०स्वनः । २. च रा प्र ब म ल$_2$-बृद्ध० । ३. आ-विपुलं च तत्र । ४. फ-०वेगान् । ५. फ च रा प्र ब अ-तत् । फ अ-०पटहस्वनं च । च रा-०पटहप्रमाणम् । प्र म ल$_1$ ल$_2$-०पटह प्रणा० । ७. फ-अन्तरे ह्याशु । ८. फ-पुनरेवाभ्यव० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-पुनश्चैवाभ्यव० ॥

तावू उभौ वेग-सम्पन्नौ रण-कर्म्म-विशारदौ ।
८] सर्व-भूत-मनो-ग्राहि चक्रतुर् युद्धम् उत्-तमम् ॥३१॥ [३३
हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं
न मारुतिस् तस्य महाऽऽत्मनोऽन्तरम् ।
परस्परं दुर्वि-[२]षहौ बभूवतुः
९] [३]समा-गतौ मारुत-[४]तुल्य-विक्रमौ ॥३२॥ [३४
ततः स [५]लक्ष्ये [६]प्रति-हन्यमाने
शरेषु घोरेषु च सं-पतत्सु । [३५पू
जगाम चिन्तां महतीं महाऽऽत्मा- [३५[३]
N] ऽवि-गाहयंस् तस्य कपेः प्र-वेगम् ॥३३॥ [N
स तं सम्-ईक्ष्याऽप्रति-[७]वीर्य-वेगं
महा-कपिं मारुत-तुल्य-वेगम् ।
मतिं चकाराऽऽशु ततो महाऽऽत्मा [N
N] समाधि-संयोग-समाहिताऽऽत्मा ॥३४॥ [३५[४]
दिव्याऽस्त्र-योगेन वि-नाशनाय
N] यदा न मृत्युर् जनितोऽस्य तेन ।[८] [N
[९]तदा मतिं राक्षस-राज-सूनुश्
चकार तस्मिन् हरि-वीर-मुख्ये ।
अ-वध्यतां तस्य कपेः सम्-ईक्ष्य
१०] कथं नु[१०] कुर्याद्(?म्)इति नि-ग्रहाऽर्थम् ३५ [३६
ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रम् अस्त्र-विदां वरः ।
N] सं-दधे सु[११]महा-तेजास् तं हरि-प्रवरंप्रति ॥३६॥ [३७

---

१. फ—सर्वरूपम० । २. म ल$_1$, ल$_2$ अ—निर्विषयौ । ३. रा प्र ब म ल$_1$, ल$_2$—समेत्य तौ । ४. च—०भीमवि० । ५. आ—लक्षे । ६. आ प्र ब म ल$_1$, ल$_2$—प्रतिह० । ७. आ—०वीर्यवेगं । ८. फ अ—नास्ति । ९. फ अ—ततो । १०. फ—नियच्छेयमितिप्र० । ११. आ—स्म म० ॥

अ-वध्यं सर्व-भूतानां तद् अस्त्रं न बबन्ध तम् ।
N] अस्त्रं तद् वि-तथं दृष्ट्वा स जगर्हे पिता-महम् ॥३७॥[1] [N
अथाऽऽगत्य ततो ब्रह्मा मारुताऽऽत्म-जम् अब्रवीत् ।
माऽनृतं मद् वचः कार्षीर् ग्रहणं गच्छ वानर ।
N] [2]एवम् उक्तोऽथ हनुमांल् लक्ष(?क्ष्य)-भूतः स्थितो गतः ३८ [1] [N
अ-वध्योऽयम् इति ज्ञात्वा [3]शस्त्रेणाऽस्त्र-शास्त्र-वित् ।
N] बबन्ध युधि वि-[4]क्रान्तं मारुताऽऽत्म-जम् इन्द्र-जित् ॥३९॥ [३८
स ततो ब्रह्मणोऽस्त्रेण बद्धः कपि-वराऽऽत्म-जः ।
११] अभवन् निर्वि-चेष्टश्[5] च[6] पपात धरणी-तले ॥४०॥ [३९
ततस् तु वि-ज्ञाय महाऽस्त्र-[6]बन्धं
प्रभोः प्र-भावाद् वि-गतोग्र[7]-वेगः ।
पिता-महाऽनु-ग्रहम् आत्मनश् च
N] वि-चिन्तयामास हरि-प्रवीरः ॥४१॥ [४०
ततः स्वायंभुवैर् मन्त्रैर् ब्रह्माऽस्त्र-प्रतियन्त्रितः[8] ।
N] हनुमांश्[9] चिन्तयामास वर-दानं पिता-महात् ॥४२॥ [४१
न मेऽस्य बन्धस्य न शक्तिर् अस्ति
वि-मोक्षणे लोक-गुरोः प्रसादात् ।
अवश्यम् एवं वि-हितस् तु मन्त्रो
N] मयाऽऽत्म-योनेर् अनु-वर्तितव्यः ॥४३॥ [४२
[10]स वीर्यम् अस्त्रस्य कपिर् [11]विचार्य
तथाऽऽत्म-शक्तिं परि-चिन्त्य वीरः ।
[12]पिता-महाऽनु-ग्रहम् आत्मनश् [12]च

---

१. फ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति । २. म—एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा । ३. फ अ—तमस्त्रेणास्त्र० । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—तमस्त्रेणास्त्रशस्त्रभृत् । ४. फ—विक्रान्तो । ५. आ—०चेष्टस्तु । ६. आ—बद्धं । ७. आ—विगतप्रयोगः । च प्र—विगतः पयोगः । ८. आ—०मन्त्रितैः । ९. आ—च । १०. ल$_1$—वीर्यं स मन्त्रस्य । ११. म—विदित्वा । १२. आ—पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ।

N] पिता-महाऽऽज्ञाम् अनु-वर्तते स्म ॥४४॥ [४३
अस्त्रेण चाऽपि बद्धस्य भयं मम[1] न जायते[1] ।
N] पितामह-महेन्द्राभ्यां रक्षितस्याऽनिलेन च ॥४५॥ [४४
ग्रहणं चाऽपि रक्षोभिर् महन्[2] मे गुण-दर्शनम्[2] ।
N] राक्षसेन्द्रेण सं-वादस् तस्माद् गृह्णन्तु मां परे ॥४६॥ [४५
स निश्चिताऽर्थः पर-वीर-हन्ता
समीक्ष्य-कारी विनिवृत्त-चेष्टः ।
पैरैः[3] प्र-सह्योऽभि-गतैर्[4] नि-गृह्य
N] बभूव तैस् तैः परि-भर्त्स्यमानः ॥४७॥ [४६
ततस् तु ब्रह्मणोऽस्त्रेण स बद्धो वानरर्षभः ।
११] अभवन् निर्वि-चेष्टश्[5] च वि-षण्णश् चैव लज्जया ॥४८॥ [N
तथा[6] तं[6] राक्षसा दृष्ट्वा निर्वि-चेष्टम् अरिं-दमम् ।
१२] बबन्धुः पाश-बन्धैश् च द्रुम-चीरैश् च मारुतिम् ॥४९॥ [४७
स रोचयामास[7] पुनः[8] स्व-बन्धं[8]
प्र-सह्य वीरैर्[9] अभिनिर्-गृहीतः ।
कौतूहलान् मां युधि राक्षसेन्द्रो
N] द्रष्टुं व्यव-स्येद् इति निर्वि-चेष्टः ॥५०॥ [४८
स बद्धस् तेन बन्धेन वि-मुक्तोऽस्त्रेण वीर्य-वान् ।
N] अस्त्र-बन्धो हि सामान्यं न बन्धम् अनु-वर्तते ॥५१॥ [४९

---

१. ल$_1$—न मम विद्यते । म ल$_2$—मम न विद्यते । २. आ—माहात्म्ये गुण उत्तमः । च—माहात्म्यैर्गुणवत्तरम् । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—मामेभिर्गुणवत्तरम् । ३. आ—परः । ४. च—प्रसस्ताभि०। रा प्र ब—प्रशस्ताभि० । म ल$_1$ ल$_2$—प्रशस्ताभि० । ५. आ—निर्विचेष्टाभिर्विष० । ६. रा म—तं तथा । ल$_1$ ल$_2$—ततः तं । ७. आ—रोषया० । फ—रोधया० । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—गोपया० । ८. आ—पुनश्च बद्धं । च—पुनः स्वबंधनं । ९. आ—धीरैर् ॥

अथेन्द्र-जित् तं द्रुम-चीर-बद्धं
समी[1]-ईक्ष्य वीरः कपि-राज-मुख्यम् ।
वि-मुक्तम् अस्त्रेण जगाम चिन्तां
N] न बन्धम् अन्यं[2] ह्य् अनु-वर्तते ऽस्त्रम् ॥५२॥ [५०

अहो महत् कर्म कृतं निर्-अर्थं[3]
न राक्षसैर् मन्त्र-कृतिर्[4] हि शक्या[5] ।
पुनश् च ना[6]ऽस्त्रे प्र-हते ऽस्त्रम् अन्यद्
१४] प्र-वर्तते सं-यति तत् खलु स्मं[7] ॥५३॥ [५१

अस्त्र-बन्ध[8]-विमोक्षं तु हनुमान् नाऽव-बुध्यत[10] ।
१५] कृष्यमाणो हि रक्षोभिस् तैश् च बन्धैर् नि-पीडितः ॥५४॥ [५२

हन्यमानस् तु[9] तैः[11] क्रूरै राक्षसैः काष्ठ-[12]मुष्टिभिः ।
१६] समीपं राक्षसेन्द्रस्य समा-कृ[13]ष्यत वानरः ॥५५॥ [५३

अथेन्द्र-जित् तं प्रसम्-ईक्ष्य मुक्तं
शस्त्रेण बद्धं द्रुम-चीर-बन्धैः[14] ।
व्य्-अदर्शयत्[15] तत्र महा-बलं तं[15]
N] हरि-प्रवीरं स-गणाय राज्ञे ॥५६॥ [५४

तं मत्तम् इव मातंगं बद्धं [16]कपि-वरोत्तमम् ।

---

१. आ—विचार्य । २. फ—अन्यत्त्वनु० । ३. आ—निरर्थकं । ४. आ—०न्त्रकृतेन । च—राक्षसैरत्र कृ० । ५. च—शक्यः । ६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्त्रैर्हतमन्यदस्त्रम् । ७. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—स्म नः । ८. च—०बन्धं वि० । ९. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—च । १०. रा प्र ब म ल$_1$—वाऽव० । ल$_2$—०बुध्यते । ११. आ ल$_1$ अ—ततः । १२. ल$_1$ ल$_2$ अ—कामरूपिभिः । १३. फ—प्राकृष्यत स ॥ अ—प्राकृष्यत च । १४. अ—०सूत्रैः । १५. अ—०र्शयंस्तत्र म० । आ—०यन् महाबलं तं । १६. म ल$_1$ ल$_2$—हरिव० ।

N] रात्तसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्य्-अवेदयन् ॥५७॥ [५५
कोऽयं कस्य कथं वोऽपि किं-कार्यः किं-व्यपाऽऽश्रयः ।
इति रात्तस-वृद्धानां तेषां सं-जज्ञिरे कथाः ॥५८॥ [५६
हन्यतां दह्यतां वोऽपि भक्ष्यताम् इति चाऽपरे ।
N] रात्तसास् तत्र सं-क्रुद्धाः परस्परम् अथाऽब्रुवन् ॥५९॥ [५७
स हन्यमानो बहुभिश् च तत्र
सम्-एत्य रत्तोऽधिप-पाद-मूलम् ।
ददर्श राज्ञः पर-वीर-हन्तुर्
N] गृहं महा-रत्न-परिच्छदं तत् ॥६०॥ [५८
तं ददर्श महा-तेजा रावणः कपि-सत्तमम् ।
N] रत्तोभिर् वि-कृताऽऽकारैः कृष्यमाणं ततस्-ततः ॥६१॥ [५९
राक्षसाऽधिपतिः क्रुद्धो ददर्श कपि-कुञ्जरम् ।
N] तेजो-बल-समायुक्तं तपन्तम् इव भास्-करम् ॥६२॥ [६०
स रोष-संवर्द्धित-ताम्र-दृष्टिर्
दशाऽऽननस् तं कपिम् अन्व्-अवैत्तत ।
अथोप-विष्टान् कुल-शील-वृद्धान्
२०] समा-दिशत् तं प्रति मन्त्रि-मुख्यान् ॥६३॥ [६१
यथा-क्रमं तैः[10] स कपिर् हि पृष्टः [६२
यथा-क्रमेणैव कपिर् हि दृष्टः । [N

१. फ-न्यदर्शयन् । २. फ अ-कुतो । ३. च-चापि ॥ ४. फ-हन्यतां कापि । रा ब म ल$_1$-हन्यतां चापि । प्र ल$_2$-हन्यतां वा० । ५. फ अ-०पपार्श्वमूले । ६. आ-च्छदन्तम् । रा-छिदन्तम् । ब प्र-०छिदन्तत् । अ-०छदं च । ७. फ-तेजोवर्ण० । ८. फ रा प्र ब म ल$_2$-०संवर्त्तितता० । अ-संवर्त्तितवाम० । ९. अ-अन्ववेक्ष्यत । १०. फ-संप्रति मन्त्रिमुख्यैः । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-तैर्हि कपिः स पृष्टः ।

सर्वैः स पृष्टस् तु विसृष्ट-कार्यैः
N] कार्याऽर्थम् अर्थस्य च मूलम् आदौ । [६२[2]
नि-वेदयामास कपीऽऽश्वरस्य
२१उ] दूतः सकाशाद् अहम् आ-गतोऽस्मि ॥६४॥ [६२उ

इत्यार्षे रामायणे सुन्दरे-काण्डे इन्द्रजिद्-युद्धे हनुमद्-ग्रहणं
नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

१. फ-एव । २. रा अ-नास्ति । ३. फ च रा प्र ब म व$_1$, व$_2$-नास्ति ॥

[वं-४५]= [पंचचत्वारिंशः सर्गः] =[दा-४२]

ततस् तु कर्मणा तस्य वि-स्मितं भीम-विक्रमम् ।
१] हनुमान् रोष-ताम्राऽक्षं रक्षोऽधिपम् अवैक्षत ॥१॥ [१
भ्राज-मानं महाऽर्हेण काञ्चनेन वि-राजता ।
२] मुक्ता-जालाऽऽवृताऽन्तेन मुकुटेन महा-द्युतिम् ॥२॥ [२
वज्र-संयोग-संयुक्तैर् महाऽर्ह-मणि-विग्रहैः ।
३] हैमैर् आ-भरणैश् चित्रैर् मानसैर् उप-शोभितम् ॥३॥ [३
४पू] महाऽर्ह-क्षौम-संवीतं रक्त-चन्दन-भूषितम् । [४पू
N] पूर्ण-चन्द्रांऽशु-वर्णेन हारेणाऽतिवि-राजितम् ॥४॥
४उ] अनु-लिप्तं वि-चित्राभिर् वि-विधाभिश् च भक्तिभिः । [N
वि-पुलैर् दर्शनीयैश् च रक्ताऽक्षैर् भीम-दर्शनैः ॥५॥
५] दीप्त-तीक्ष्ण-महा-दंष्ट्रैः प्रलम्ब-दशन-च्छदैः । [५
शिरोभिर् दशभिर् भीमं भ्राज-मानं महौजसम् ।
६] नाना-व्याल-मृगाऽऽकीर्णं शिखरैर् इव मन्दरम् ॥६॥ [६
नीलाऽञ्जन-चय-प्रख्यं हारेणोरसि राजितम् ।
N] पूर्ण-चन्द्रांऽशु-वर्णेन तडिद्-वन्तम् इवाऽम्बु-दम् ॥७॥ [७
बाहुभिर् बद्ध-केयूरैश् चन्दनोत्तम-भूषितैः ।
७] भ्राज-मानं शुभैः पीनैः पञ्च-शीर्षैर् इवोर-गैः ॥८॥ [८

---

१. आ फ–तैः कर्मभिस्तस्य । च रा–कर्मणस्तस्य । २. आ–विस्मितो भीमकर्मणः । फ–विस्मितो भीमविक्रमः । ३. फ–०ताम्राक्षो । ४. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–कवचेन । ५. फ–महौजसा । रा–महामतिम् । ६. फ अ–हारेणाभिवि० । च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–हारेणोरसि राजता । ७. रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–मणुभिः सुवि० । ८. आ–०निःस्वनैः । च प्र ब म $ल_1$–०विक्रमैः । ९. फ–भीमैः । १०. च रा–०व्याडमृगा० । फ–०गाकीर्णैः । ११. आ–राजता । १२. आ–सबलाकम् । १३. अ–सुवर्णाभैः ॥

महति स्फाटिके चित्रे[1] रत्न-संयोग-संस्कृते ।
८] उत्तमाऽऽस्तरणाऽऽस्तीर्णे सूपविष्टं[2] वराऽऽसने ॥९॥ [९
अलंकृताभिर् अत्य्-अर्थं प्र-मदाभिः समन्त-तः ।
९] बाल-व्यजन-हस्ताभिस्[3] ताभिः[3] समभि-वीजितम्[4] ॥१०॥ [१०
१०पू] दुर्-धरेण प्र-हस्तेन महा-पार्श्वेन रक्षसा ।
१२पू] मन्त्रिभिर् मन्त्र-तत्त्व-ज्ञैर् नि-कुम्भेन च मन्त्रिणा ॥११ [११
उपाऽऽस्य[5]-मानं रक्षोभिश् चतुर्भिर् बल-दर्पितैः[6] ।
११] कृत्स्नं[7] परि-वृतं लोकं[8] चतुर्भिर् इव सागरैः ॥१२॥ [१२
N] ताभ्यां मन्त्राऽर्थ-विद्भ्यां[9] च सारणेन[10] शुकेन च ।
१२उ] उपाऽऽस्य[11]-मानं सचिवैः सुरैर् इव सुरेश्वरम् ॥१३॥ [१३
अपश्यद् राक्षस-पतिं हनुमान् अ-मितौजसम्[12] ।
१३] वेष्टितं[13] मेरु[14]-शिखरैः स-तोयम् इव तोय-दम् ॥१४॥ [१४
बन्धनैः पीड्य-मानोऽपि रक्षोभिर् भीम-विक्रमः[15] ।
१४] वि-स्मयं परमं गत्वा रक्षोऽधि-पम् अवैक्षत ॥१५॥ [१५
भ्राज-मानं ततो दृष्ट्वा हनुमान् राक्षसेश्वरम् ।
१५] मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य वि-स्मितः[16] ॥१६॥ [१६

---

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०चित्रिते । २. फ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ–उपविष्टं । ३. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–०हस्ताभिः स्त्रीभिः । ४. रा अ–समुपसेवितम् । ५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–उपोपविष्टं । ६. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–भीमविक्रमैः । फ अ–बलदर्पितम् । ७. आ फ–कृत्स्नः । ८. आ–लोकः । ९. रा प्र ब म ल$_2$–सुमन्त्रविद्भ्यां । ल$_1$–स मन्त्रविद्भ्यां । १०. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–समेतं शकुनेन । ११. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–आत्मसामान्यस० । अ–अन्वेष्यमाणं स० । १२. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–अतितेजसम् । १३. आ–धिष्ठितं । १४. आ–०शिखरे । १५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$– ०कर्मभिः । १६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–मोहितः ॥

अहो वीर्यम् अहो सत्त्वम् अहो रूपम् अहो बलम्।[1]
१६] अहो राक्षस-राजस्य सर्व-लक्षण-सम्पदः ॥१७॥ [१७
यदि नाऽधर्म-बहुलः स्याद् अयं राक्षसेश्वरः ।
१७] स्याद् अयं स्वर्ग-लोकस्य स-शक्रस्याऽपि रक्षिता ॥१८॥ [१८
तेन खल्व् अस्य वि-भ्रान्ता देवाश् चाऽसुर-मानवाः।[5]
१८] अयं ह्य् उत्-सहते क्रुद्धः कर्तुम् एकाऽयनं जगत्॥१९॥ [१९
इति चिन्तां बहु-विधां चकार हनुमांस् तदा ।
१९] दृष्ट्वा राक्षस-राजस्य प्र-भावम् अ-मितौजसः । [२०
N] गाम्भीर्यं च श्रियं चैव मनसा च वि-सिस्मि(?ष्मि)ये॥ २० [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे रावण-दर्शनं
नाम पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

---

१. रा प्र ब म ल१ ल२—अहो रूपमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो बलम्। २. श्र—०लक्ष्मण०। ३. फ च प्र ब म ल१ ल२ श्र—सुरलोकस्य। ४. फ च प्र ब म ल१ ल२—०पि हि रक्षिता। श्र—०पि च रक्षिता। ५. फ—तेन खल्वस्य बिभितुर्देवाः सासुरमानुषाः। च रा प्र ब म ल१ ल२—तेन खल्वस्य बिभितुर्लोकाः ससुरदानवाः। श्र—बिभेत्यस्माद्धि वीराद्धि लोकः ससुरदानवः। ६. रा प्र ब म ल१ ल२ श्र—अयमुत्सहते वीरः। ७. फ—हनुमान्कपिः। ८. च रा प्र ब म ल१ ल२—विस्मयं गतः। ९. फ—नास्ति। १०. श्र—इति। ११. रा प्र ब म ल२—हनुमद्दर्शनं॥

तम् उद्-ईक्ष्य महा-बाहुः पिंगाऽक्षं पुर-तः स्थितम् ।
१] रोषेण महताऽऽविष्टो रावणः शत्रु-रावणः ।।१।। [१
स राजा रोष-ताम्राऽक्षः प्र-हस्तं रक्षसां वरम् ।
२] काल-युक्तम् उवाचेदं वचो विपुल-विक्रमः ।।२।। [४
दुर्-आत्मा पृच्छ्यताम् एष कस् त्वं किं वा प्र-योजनम् ।
३] वनं भग्नं किम्-अर्थं च राक्षसानां च तर्जनम् ।।३।। [५
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्र-हस्तो वाक्यम् अब्रवीत् ।
४] समा-श्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या कपे त्वया ।।४।। [७
यदि वा त्वं महेन्द्रेण प्रेषितो रावणाऽऽलयम् ।
५] तत्त्वम् आ-ख्याहि मा ते भूद् भयं वानर-सत्तम ।।५।। [८
यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य वा ।
६] चारु रूपम् इदं कृत्वा प्र-विष्टो नगरीम् इमाम् ।।६।।
विष्णुना प्रेषितो वाऽपि लङ्का-विजय-कांक्षिणा । [९
७] न हि ते वानरं तेजो रूप-मात्रं तु वानरम् ।।७।।
सत्यं त्वं कथय क्षिप्रं ततो वानर मोक्ष्यसे । [१०
८] अ-नृतं वदतस् त्व् अद्य दुर्-लभं तव जीवितम् ।।८।।

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–रावणो लोकरा० । २. अ–रक्षसोऽब्रवीत् । ३. प्र–विक्रमाव० । ४. अ–नास्ति । ५. फ च रा ब–दुष्टात्मा । ६. फ–किम-र्थास्य । आ–कस्त्वं वा किं । ७. आ–वनभङ्गं । फ–वनभङ्गः । ८. फ–किमर्थोयं । ९. फ–त्वया कपे । १०. फ–तावत्त्वमिन्द्रेण । ११. फ–तेऽस्तु । अ–भूत्से । १२. फ–वानर मोक्ष्यसे । १३. आ–च । १४. आ–त्वं तु । १५. आ–लङ्कां वि० । १६. आ–रूपं मात्रं । १७. म–नास्ति । १८. अ–मोक्षसे । १९. फ च रा प्र ब म$_1$ ल$_2$ अ–वदतो ह्यद्य । २०. अ–जीवनम् ।।

अथ-वा यन्-निमित्तं ते प्र-वेशो रावणाऽऽलये । [११
९] तद् एव कथय क्षिप्रं बहुना किं प्र-योजनम् ॥९॥ [N
१०पू] एवम् उक्तो हरि-वरस् तं राक्षस-गणेश्वरम् ।
११उ] अब्रवीन् नाऽस्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥१०॥ [१२
धन-देन न मे सख्यं विष्णुना नाऽस्मि चोदितः ।
१२] जातिर् एव ममैषा हि वानरोऽहम् इहाऽऽगतः ॥११॥ [१३
दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्-लभे सति येन् मया ।[10]
१३] वनं राक्षस-राजस्य दर्शनाऽर्थे वि-नाशितम् ॥१२॥ [१४
ततस् ते[13] राक्षसाः प्राऽऽप्ता बलिनो युद्ध-कांक्षिणः ।
१४] रक्षणाऽर्थं तु देहस्य योधितास् ते मया रणे ॥१३॥ [१५
अस्त्र-पाशैर् न शक्योऽहं बद्धुम् अत्य्-आयतैर् अपि ।
१५] पिता-महाद् एव वरो मम ह्य् एष उपाऽऽगतः ।[17] [१६
राजानं द्रष्टु-कामेन मयाऽस्त्रं न नि-वारितम् ॥१४॥
१६] विमं-युक्तो महाऽस्त्रेण रक्षोभिः परि-पीडितः । [१७
दूतोऽहम् इह संप्राऽऽप्तो राघवस्योऽति-तेजसः ॥१५॥ [१८उ

---

१. फ-राक्षसालये । प्र-रावणालयं ॥ २. अ-हरिवरो राक्षसानां ग० । ३. आ-च । ५. च-धनदस्य । ५. फ रा-नोदितः । ६. ल$_1$ ल$_2$-एवं । ७. अ-दर्शनं । ८. अ-दुर्लभं चाति । ९. फ-तन् । १०. रा-नास्ति । ११. फ-हि राक्षसेन्द्रस्य । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-च राक्षसेन्द्रस्य । १२. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-दर्शनाय । १३. फ-ततश्च । १४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-०दुर्मदाः । १५. फ-अप्यायतैर् । १६. फ-मया पुरा लब्धो वरो महान् । अ-ह्येवमुपागतः । १७. रा प्र ब ल$_1$ ल$_1$-नास्ति । १८. फ-निवर्तितम् । १९. आ रा ब म ल$_1$ ल$_2$-विप्रमुक्तो । फ-विप्रमुक्तोहमस्त्रेण । २०. रा ब म ल$_1$ ल$_2$-रक्षोभिरतिपीडितः । प्र अ-रक्षोभिरभिपीडितः । २१. रा-इति । २२. फ अ-राघवस्यामितौजसः । ल$_2$-राघवस्य महात्मनः ॥

१८] श्रूयतां चाऽपि वचनं मम तथ्यम् इदं नृप । [१९
N] रामो यद् आह धर्माऽऽत्मा स च राजा महा-रथः ॥[3] १६ ॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमद्-वाक्यं
नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥[4] ४६ ॥

१. फ अ—त्वया । २. च रा ब म ल१ ल२ अ—हरीश्वरः ।
३ फ—नास्ति ॥ ४. फ अ—सर्गसमाप्तिर्नास्ति ॥

तं सम्-ईक्ष्य महा-सत्त्वं सत्य-वाग् हरि-पुंगवः ।
१] वाक्यम् अर्थ-वद् अ-व्यग्रम् उवाच पवनाऽऽत्म-जः॥१॥ [१
अहं सुग्रीव-सन्देशाद् इह प्राऽऽप्तस् तवाऽऽलयम् ।
२] राक्षसेश हरीऽऽशस् त्वाम् इदं कौशल्यम् अब्रवीत् ॥२॥ [२
राज्ञः शृणु समा-देशं सु-ग्रीवस्य महाऽऽत्मनः ।
३] धर्माऽर्थाय हितं चैव इह चाऽमुत्र च क्षमम् ॥३॥ [३
राजा दशरथो नाम रथ-कुञ्जर-वाजि-मान् ।
४] पितेव बन्धुर् लोकानां सुरेश्वर-सम-द्युतिः ॥४॥ [४
ज्येष्ठस् तस्य महा-बाहुः पुत्रः प्रीति-करः प्रभुः ।
५] पितुर् नि-देशान् निष्-क्रान्तः प्र-विष्टो दण्डकं वनम् ॥५[५
लक्ष्मणेन समं भ्रात्रा सीतया वाऽपि भार्यया ।
६] महर्षिभिर् अनु-क्रान्तं धर्म्यं पन्थानम् आ-स्थितः॥६॥ [६
तस्य भार्या वने नष्टा सीता नाम यशस्-विनी ।
७] वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महाऽऽत्मनः ॥७॥ [७

---

१. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—सत्त्ववान् । २. च प्र ब ल$_1$ ल$_2$—वाक्यं यथावद् । ३. रा प्र ब ल$_1$—त्वां कुशलं परिपृच्छति । अ—त्वां भ्राता कौ० । ४. ल$_2$—नास्ति । ५. अ—भ्रातुः । ६. आ—ममादेशं । ७. फ अ—धर्मार्थोपहितं युक्तमिह । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—धर्मार्थयोर्हितं । ८. आ—०जिनाम् । ९. आ—पितुः । १०. च—नियोगात्सं-प्राप्तः । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नियोगं संप्राप्य । अ—निदेशनियतः । ११. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—सह । १२. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—सह । अ—चापि । १३. आ—०धर्मपन्था० । रा—धर्मपन्थानमाश्रितः । अ—०नमाश्रितः । १४. फ अ—मनस्विनी । १५. आ—सुग्रीवेण च संगतः ॥

स मार्ग-माणस्[1] तां देवीं राज-पुत्रः सहाऽनु-जः ।
८] ऋष्यमूकं[2] च संप्राऽऽप्तः[2] सु-ग्रीवेण च सं-गतः ॥८॥[3] [८
तस्य तेन प्रति-ज्ञातं सीतायाः परि-मार्गणम् ।
९] सु-ग्रीवस्य च रामेण हरि-राज्यं प्रति-श्रुतम् ॥९॥ [९
ततस् तेन वने[4] हत्वा राज-पुत्रेण वालिनम् ।
१०] सु-ग्रीवः प्राऽऽपितो[5] राज्यं हर्य्-ऋक्ष-प्लवगाऽधि-पः ॥१०[१०
स सीता-मार्गणे व्यग्रः सु-ग्रीवः सत्य[6]-संगरः ।
११] हरीन् सं-प्रेषयामास दिशः सर्वा हरीऽऽश्वरः ॥११॥ [१२
तां हरीणां सहस्राणि प्र-युतान्य् अर्बुदानि च ।
१२] दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्य् अधश् चोपरि चाऽम्बरे ॥[8]१२॥[१३
वैनतेय-समाः केचित् केचित् तत्राऽनिलोपमाः ।
१३] अ-संग-गतयश्[9] चाऽन्ये महा-काया महा-जवाः॥१३॥[10] [१४
अहं तु हनुमान् नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
१४] सीतायाः कारणात् तूर्णं योजनानां शतं प्लुतः ॥१४॥[11] [१५
तद् भवान् दृष्ट-तत्त्वाऽर्थः तपः-कृत-परिश्रमैः[12] ।
१५] पर-दारान् महा-प्राज्ञ नोप-रोद्धुं त्वम्[13] अर्हसि ॥१५॥ [१६
न हि धर्म-विरुद्धेषु बह्व्-अपायेषु कर्मसु ।
१७] मूल-घातिषु सज्जन्ते बुद्धि-मन्तो भवद्-विधाः ॥१६॥ [१८

१. च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ—राजपुत्रीं । २ च अ—ऋष्यमूकमनुप्राप्तः । रा प्र ब म ल₁ ल₂—ऋष्यमूकं गिरिं प्राप्तः । ३. आ—नास्ति । ४. आ—रणे । ५. फ म अ—स्थापितो राज्ये ॥ ६. रा—प्रतिसं० । ७. प्र म ल₁—सुग्रीवस्याभ्यनुज्ञया । ल₂—सुग्रीवस्याभ्यनुग्रहाः । ८. रा ब नास्ति । ९. म—०यः केचिद्धरिवीराः । १०. रा प्र ब ल₁ ल₂ नास्ति । ११. ल₂—नास्ति । १२. आ—०रिग्रहः । १३. म—०द्धुमिहार्हति । रा ल₁ ल₂—समर्हसि । प्र ब—समर्हति ॥

केश्[1] च लक्ष्मण-मुक्तानां शराणां[2] नत-पर्वणाम् ।
१८] दीप्तानाम् अग्र-तः स्थातुं शक्तो देवाऽसुरेष्व् अपि ॥१७ [१९
न चाऽपि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन ।
१९] राघवस्य व्य्-अलीकं च[3] कृत्वा यः सुखम् आप्नुयात्॥१८[२०
त्वं[4] तु काल-हितं वाक्यं धर्म्यम् अर्थाऽनु-पालितम् ।
२०] मन्यस्व नर-देवाय जानकी प्रति-दीयताम्[5] ॥१९॥ [२१
दृष्टा[6] हीऽयं मया देवी लब्धं यद् इह दुष्-करम् ।
२१] उत्तरं कर्म यच् छेषं[7] निमित्तं तत्र राघवः ॥२०॥ [२२
लक्षितेयं च वि-जने मया शोक-परायणा ।
२२] गृहीतां[8] किं न जानासि पञ्चाऽऽस्याम् इव भोगिनीम्[9] २१ [२३
नेयं जरयितुं शक्या साऽसुरैर् अमरैर् अपि ।
२३] विष-संपृक्तम्[10] अत्य्-अर्थं भुक्तम् अन्नम् इवौजसा ॥२२ [२४
अप-कुर्वन् हि रामस्य साक्षाद् अपि[11] पुरं-दरः ।
२४] न सुखं माऽऽप्नुयाद् राजन् किं पुनस् त्वद्-विधो जनः २३ [३४
यां सीतेत्य् अभि-जानासि सेयं[12] तिष्ठति रूपिणी ।
२५] काल-रात्री[13]ऽति तां विद्धि सर्व-लंका-निवासिनाम्॥२४ [३५
तपः-सन्तान[14]-लब्धस् ते योऽयम् ऋद्धि-परिच्छेदः[15] ।
२७] न सं नाशयितुं[16] न्याय्यं[17] आत्म-त्राण-परिच्छेदः[18] ॥२५ [२५

---

१. फ—कश्चिल्लक्ष्मण० । २. फ—बाणानां । ३. फ—यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् । ४. आ—तं । ५. रा—जानकीं प्रतिवेदय । ६. आ—दृष्ट्वा । ७. आ—छ्रेयः । ८. ल१—गृहीत्वा । ९. ल१—पन्नगीम् । १०. अ—०संस्पृष्टम् । ११. आ—एव । १२. प्र—तां सर्यामिव मन्दिरे । ल१—०ति तेऽग्रतः । १३. अ—कालरात्रिं हि । १४. च रा प्र ब ल१ ल२—०संचयल० । १५. आ—परिछन्दः । १६. रा ब म ल१ ल२—सन्न्यासयितुं । प्र—सन्न्यासयितुं । १७. आ—न्याय्यम् । १८. फ— ०परिग्रहः ॥

अ-वध्यतां[1] तपो-वीर्याद् भवता यदि मन्यते ।
२८] आत्मनश् चाऽसुरैर् देवैर् हेतुस् तत्राऽप्य् अयं महान् २६ [२६
स हि[2] रामः स-सुग्रीवो नैव[3] देवो न[3] पन्नगः ।
N] नाऽसुरो नैव[4] गन्धर्वो न यक्षो नैव[5] किन्नरः ॥२७॥ [२७
N] मानुषो राघवो राजन्[6] सु-ग्रीवश्[7] च[7] हरीऽऽश्वरः ।
ताभ्यां प्राण-परित्राणं कथं राजन् करिष्यसि ॥२८॥ [२८
३०] न च[8] धर्मोऽपि[9] सं-हार्यो ह्य् अ-धर्म-फल-संयुतः[10] ।
स एव फलम् अभ्येति[11] धर्मो नाऽधर्म-नाशनः ॥२९॥ [२९
३१] प्राऽऽप्तं धर्म-फलं तावद् भवता नाऽत्र सं-शयः ।
फलम् अस्याऽप्य् अ-धर्मस्य क्षिप्रम् एवोप-भोक्ष्यते ॥३०॥[३०
३२] जन-स्थाने-वधं[12] बुद्ध्वा वालिनश् चापि[13] सं-ख्यम् ।
राम-सुग्रीव-सख्य च[14] बुध्यस्व[14] हितम् आत्मनः ॥३१॥ [३१
३३] कामं खल्व् अहम् अप्य् एकः स-वाजि-रथ-कुंजराम् ।
लंकां नाशयितुं शक्तस् तस्यैष[15] तु[15] विनिश्-चयः ॥३२॥[३२
३४] रामेण हि प्रति-ज्ञातं हर्य्-ऋक्ष-कपि-सन्निधौ ।
उत्-सादनम् अ-मित्राणां क्षिप्रं तच्[16] च[16] करिष्यति ॥३३॥[३३
३५] तद् अलं काल-पाशेन सीता-विग्रह-रूपिणा ।
३६पू] स्वयं स्कन्धाऽव-सक्तेन[17] त्वेमम् आ-लोकयाऽऽत्मनः[17] ॥३४॥[३६

---

१. म०ध्यतां । २. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । ३. ल$_1$ ल$_2$—न देवो न च । ४. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—न च । ५. फ च रा प्र ब अ—न च । ६. ब म ल$_1$ ल$_2$—राजा । ७. अ—स च राजा । ८. फ म—हि । ९. च म—धर्मोपसं० । ल$_2$—धर्मो हि । १०. अ—०लसंहितः । ११. फ—आप्नोति । अ—अन्वेति । १२. अ—०स्थाने वधं । १३. अ—चैव । १४. फ—हि बुध्यस्वाहि० । १५. अ—तस्यैकस्य ॥ १६. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—तत्तु ॥ १७. फ—कण्ठावसक्तेन चिन्त्यतां हितमात्मनः ॥

सीतायास् तेजसा दग्धां राम-कोप-प्रदीपिताम् ।
N] दह्य-मानाम् इमां पश्य लंकां स-रथ-कुञ्जराम् ॥३५॥ [३७
N] तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वानरस्य महाऽऽत्मनः ।
३६उ] आ-ज्ञापयद् वधं तस्य रावणः क्रोध-मूर्च्छितः ॥३६॥ [५२,१
स तस्य तद् वाक्यम् अ-दीन-भाषिणः
कपि-प्रवीरस्य नि-शम्य वि-प्रियम् ।
दशाऽऽननः कोप-विवृत्त-लोचनः
N] समा-ऽदिशत् तत्र महा-कपेर् वधम् ॥३७॥ [४६

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमद्-वाक्यं
नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

१. फ-राजा ॥ २. अ-तस्य । ३. फ-वधं महाकपेः । अ-कपेर्महावधम् ॥

आ-ज्ञप्ते[1] तु वधे तस्य[2] रावणेन दुर्-आत्मनो[2] ।
१] नि-वेदितं[3]-ततो वाक्यं नाऽनुमेने विभीषणः ॥१॥ [२
राक्षसाऽधि-पतिं क्रुद्धं तद्[4] अ-कार्यम् उप[4]-स्थितम् ।
२] विदित्वा चिन्तयामास कार्यं[5] कार्य-विदां वरः[5] ॥२॥ [३
निश्चिताऽर्थं[6] ततः साम्ना पूज्यं[7] शत्रु-जिद् अग्र-जम्[7] ।
३] उवाच हितम् अत्य्-अर्थं वाक्यं वाक्य-विदां वरः॥३॥[8] [४
राज-वृत्त[9]-विरुद्धं च लोक-वृत्ते[9] च[10] गर्हितम् ।
४] सर्व-थाऽसदृशं वीर कपेर् अस्य प्र-मापणम्[11] ॥४॥[12] [५
अ-संशयं शत्रुर् अयं प्र-वृद्धः[13]
कृतं ह्य् अनेनाऽप्रियम् अ-प्रमेयम् ।[14]
न[15] दूत-वध्यां तु[15] वदन्ति सन्तो
५] दूतस्य दण्डा बहवः प्र-दिष्टाः ॥५॥ [१४
वैरूप्यम् अङ्गेषु कशा[16]-निपातो
मौण्ड्यम्[17] तथा लक्षण-संनिपातः[18] ।[19]

---

१. आ–तत्र । २. फ $ल_1$–हनूमतः । अ–महात्मना । ३. म $ल_1$ $ल_2$–निवेदितं ततो । अ–निवेदिते ततो ॥ ४. आ–तस्य का० । फ अ–तच्च कार्यमुपास्थितम् । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–तद्वधार्थमुप० । ५. आ–कार्यविधिम्प्रति ॥ ६. च म–०तार्थः । ७. फ–पूजयित्वा स रावणम् । आ–पूर्वशत्रु० । ८. रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–नास्ति ॥ ९. प्र–०वृत्तं । १०. फ अ–न । ११. $ल_2$–न मारणम् । १२. फ–नास्ति ॥ १३. अ–प्रवृत्तः । १४. च रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–नास्ति । १५. फ अ–दूता ह्यवध्यास्तु । $ल_1$–न दूतवाच्यं हि । $ल_2$–दूतं न वध्यं हि । प्र म रा–०वध्यां हि ॥ १६. म–कशाभिघातो । १७. फ म–मौड्यं । अ–मौम्यं । १८. अ–०पाताः । १९. रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–नास्ति ।

एतान्[1] हि दूते प्र-वदन्ति दण्डान्[2][3]

६] दूतस्य[4] दण्डो हि वधोऽप्रशस्तः[4] ॥६॥ [१५

कथं हि धर्माऽर्थ-विनीत-बुद्धिः[5]

पराऽवर-प्रत्यय-निश्चिताऽर्थः ।

भवद्-विधः[6] कोप-वशे न[7] (?नु) तिष्ठेत्

७] क्षोभं[8] न गच्छन्ति हि सत्त्व-वन्तः[9] ॥७॥ [१६

न[10] धर्म्म-वादे न च लोक-वृत्ते

न शास्त्र-बुद्धौ[11] स्व-मतेन चाऽपि ।

विद्येत[12] कश्चित् तव तुल्य एकस्[12]

८] त्वम्[13] उत्तमः[13] सर्व-सुराऽसुराणाम् ॥८॥ [१७

न चाप्य् अस्य कपेर् घाते कञ्चित् पश्याम्य् अहं गुणम्।

९] तेष्व् एव पात्यतां दण्डो यैर् अयं प्रेषितः कपिः॥९॥ [२०

साधुर् वा यदि वाऽसाधुः परैः[15] सं-प्रेषितो ह्य् अयम्[14]।

१०] ब्रुवन्[16] परार्थं पर-वान् न वधं प्राऽऽप्तुम् अर्हति॥१०॥ [२१

अपि चाऽस्मिन् हते राजन् नाऽन्यं पश्यामि खेचरम्[17]।

११] इह यः पुनर् आ-गच्छेत् परं पारं महोदधेः ॥११॥ [२२

---

१. आ-एता। २. आ-दण्डा। ३. रा ब ल₁ ल₂-नास्ति। ४. च प्र-दण्डो न वधः प्रदिष्टः। फ अ-दण्डो हि वधो न दृष्टः। म-वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोपि। रा ब-नास्ति॥ ५. फ-धर्मादनपेत०। अ-च धर्मार्थविदग्धबु०। आ-०र्थविनीतबुद्धिर्। ६. आ-भवाद्विधैः। फ-पराभवः। ७. फ-०पवशेऽधितिष्ठेत्। रा-०पमथ प्रतिष्ठेत्। ब प्र म ल₁ ल₂-०पमथाधितिष्ठेत्। ८. फ-क्रोधं। ९. आ-सत्यवन्तः॥ १०. आ-नास्ति। ११. फ-०बुध्यात्सम०। अ-बुध्या स्व०। १२. फ-बलेन तुल्यस्तव कश्चिदस्ति। १३. फ च-त्वं ह्युत्तमः॥ १४. आ-अयं॥ १५. आ-परैरेष समर्पितः। फ-परैरेष समर्पितम्। १६. आ-ध्रुवं परार्थं। फ-ध्रुवं परार्थी॥ १७. अ-खेचरम्॥

तस्मान् नाऽस्य वधे यत्नः कार्यः पर-पुरंजय ।
१.२] भवान् सेन्द्रेषु[1] देवेषु यत्नम् आ-स्थातुम्[2] अर्हति ॥१२॥ [२३
अस्मिन् वि-नष्टे हि न दूतम् अन्यं
पश्यामि यम्[3] तौ नर-राज[4]-पुत्रौ ।
युद्धाय युद्धर्षभ[5] दुर्वि-नीताव्
१.३] उत्-तेजयेद्[6] वै भवतो[7] वि-रुद्धौ ॥१३॥ [२४
पराऽऽक्रमोत्साह-वता दृढेन
सुराऽसुराणाम् अपि दुर्-जयेन ।
त्वया मनो-नन्दन नैर्ऋतानां
१.४] न राघवः[8] शक्ष्यति योद्धुम्[9] आजौ ॥ १४ ॥ [२९
हिताश् च शूराश् च सु-मानिताश् च
कुलेषु जाताः सुमहा-गुणेषु ।
यशस्-विनः शस्त्र-भृतां वराश् च
१.५] कोटय्-अग्र-शस् ते सु-भृताः सदैव ''॥१५ [३०
तद् एक-देशेन बलस्य तावत्
कश्चित् तवाऽऽदेश-कृतोऽभियोगः[12] ।

---

१. प्र म ल$_1$ ल$_2$—सर्वेषु । २. फ—आस्थितुम् ॥ ३. फ—यौ । ४. अ—नरदेव० । ५. प्र म ल$_1$ल$_2$—योधर्षभ । ६. आ—अयोजयेयो । रा ब म ल$_1$ ल$_2$—युध्येत गत्वा । अ—युधौ जयेद्यौ । ७. फ—भवता ॥ ८. प्र—वारणं । ल$_2$—रावणः । ९. रा ब म ल$_1$ प्र ल$_2$—कर्तुम् ॥ १०. रा ब म ल$_1$ ल$_2$-कार्योद्यतास्ते । प्र—कार्योदितास्ते । ११. फ—कोट्यश्च संख्ये सुभृताश्च वीराः । अतः परमधिकः पाठः—फ—एतैः समेतैः सहितो हि राजंस्त्वं योत्स्यसे तौ खलु राजपुत्रौ । तस्मादयं गच्छतु तत्र मुक्तः समानयत्वाशु गतासुकल्पौ ॥ १२. अ—०शभृताभियोगः । रा—०तो वियोगः ।

तौ राज-पुत्राव् [3]उप-गृह्य मूढौ
१६] परेषु त[4]त्त्वं प्र-[5]हाण सर्वम [6]॥१६॥ ? [३१

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे विभीषण-वाक्यं
नामाऽष्टाचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

१. अ—अति० । २. आ—सर्वे । ३. च रा प्र ब म ल१ ल२-प्रतिगृह्य । ४. आ—तत्त्वम् । ५. अ—सर्वात्मना संग्रहदुष्प्रधर्षः । ६. ल१—रावणवाक्यं । अ—इत्यार्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे सर्गः ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा दश-ग्रीवो[1] महा-बलः[1] ।
१] देश-कालाऽन्वितं[2] भ्रातुर् वाक्यम् उत्तरम् अब्रवीत् ॥१॥ [१
संयम्[3] उक्तं हि भवता[3] दूत-वध्या[4] वि-गर्हिता ।
२] अवश्यं तु वधाद् अन्यः[5] क्रियताम् अस्य नि-ग्रहः ॥२॥ [२
कपीनां किल लांगूलम्[6] इष्टं भवति भूषणम् ।
३] तद् अस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु[7] ॥३॥ [३
ततः पश्यन्त्व् इमं दीनम् अङ्ग-वैरूप्य-कर्षितम्[8] ।
४] मित्राणि ज्ञातयः सर्वे बान्धवाः स-सुहृज्[9][10]-जनाः ॥४॥ [४
आ-ऽज्ञापयद् राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं स[11] सं[11]-त्वरम् ।
५] लांगूलेन प्र-दीप्तेन रक्षोभिः परि-णीयताम्[12] ॥५॥ [५
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसा रण-कर्कशाः ।
५] वेष्टयन्ति स्म लांगूलं जीर्ण-कार्पास-कर्पटैः[13] ॥६॥ [६
सं[14] वेष्ट्यमाने लांगूले व्य्-अवर्द्धत ततः कपिः ।
६] शुष्कम् इन्धनम् आ-साद्य वनेष्व् इव हुताऽशनः ॥७॥
तैलेन परि-षिच्या[15]ऽथ तेऽग्निं तत्राऽप्य्[16] अपातयन् । [७

---

१. ल२–श्रुत्वावरजस्य मनीषिण: । फ–दशग्रीव: सहासुरैः । ब–अनु-जस्य मनीषिण: । प्र ल१–ह्यवरजस्य मनीषिण: । २. फ अ–०कालहितं ॥ ३. अ–सम्यगुक्तं त्वया भ्रातर् । ४. फ–०वाक्यं । ५. आ–अन्यत् ॥ ६. अ–लांगूलं दृसं । ७. अ–गच्छति ॥ ८. आ–०कारितम् । फ रा म अ–०कर्शितम् । ९. फ–समित्रज्ञा० । १०. फ–सकपीश्वरा: । ११. अ–च स० । म–च त्वरितम् । १२. आ–०णीयताम् ॥ १३. आ–जीर्णकार्पासिकै: पटै: । फ अ–जीर्णै: कार्पासिकै: पटै: । ब ल१ ल२– कर्पासक० ॥ १४. ल२–संवे० ॥ १५. आ–०सिच्याथ । १६. आ–तत्रावपा० । म–तत्र न्यपा० । ल१ ल२–तत्राप्यतापयन् ।

N] लांगूलेन प्र-दीप्तेन राक्षसान् तं व्यू-अलोकयन् ॥८॥[2]
रोषोत्कर्ष-परीताऽऽत्मा बाल-सूर्य-समाऽऽननः । [८
N] शुचि-व्यपर(?ग)मे चैत्रे स-विद्युत् तोय-दो यथा॥९॥ [N
स भूयः स-गतैः क्रुद्धै राक्षसैर् हरि-पुंगवः ।
N] नि-बद्धः कृतवान् वीरस् तत्-काल-सदृशीं मतिम् ॥१०॥ [१०
७उ] कामं खलु न मे शक्ता नि-बद्धस्याऽपि राक्षसाः । [११पू
N] क्रुद्धस्य पुर-तः स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥११॥ [N
८पू] छित्त्वा पाशान् समुत्-पत्य हन्याम् अहम् इमान् पुनः । [११उ
N] एषां चाऽपि सुपर्य्-आप्तो राक्षसानाम् अहं युधि ॥१२॥
किन्तु रामस्य प्रीत्य्-अर्थं वि-षहिष्येऽहम् ईदृशम् । [१३
N] लङ्का चारितव्या मे पुनर् एव भविष्यति ॥१३॥ [१४पू
N] इति क्षमेऽहम् एतेषां राक्षसानाम् इमां क्रियाम् । [N
८उ] अवश्यम् एव द्रष्टव्या लङ्केयं रजनी-क्षये । [१५
रात्रौ हि न सु-दृष्टा मे दुर्ग-कर्म-विधानतः ॥१४॥[15] [१४उ
९] कामं बन्धैश् च भूयो मे लांगूलाऽऽदीपनेन च ।

१. आ–राक्षसांस्तान् विलो० । २. अतः परमधिकः पाठः–म–स चाथ परैर्घोरै राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ ३. फ च रा–रोमहर्ष० । ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–रोषहर्ष०। अ–रोषामर्ष०। ४. फ अ–०र्यनिभाननः । च–०र्य इवाननः। रा–०र्य इवोदितः । ५. फ–शुचिशुक्रे व्यतिक्रामे । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–शुचिशुक्रव्यपगमे ॥ ६. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–शक्तिर्निबद्धस्यापि राक्षसैः। म–शक्ता बद्धस्यापि निशाचराः । ७. आ–हित्वा । ल$_1$ ल$_2$–भित्वा। ८. फ–गच्छतः परिधारणे । ९. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–एषामपि । अ–एषां वापि ॥ १०. म–च । ११. आ–दुर्गकर्मविधानतः ॥१२. फ च–ज्ञात्वाहम् । १३. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–न हि० । १४. फ च–सुदृश्या । १५. आ–नास्ति ॥

१०उ] पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न च मे मनसः श्रमः ॥१५॥[2] [१६
९२उ] ततस् ते[3] सं-वृताऽऽकारम् अ-ब्रुवन्तं महा-बलम् ।
प्र-गृह्य निर्-ययुः सर्वे राक्षसाः कपि-कुंजरम् ॥१६॥ [१७
१३] शंखे-भेरी-निनादैस् तं[4] घोष-वं(?यं) तैश् च कर्मभिः ।
१४पू] राक्षसाः क्रूर-कर्माणश् चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥१७॥ [१८
अथोपवीत-सर्वाऽगः स्रस्त-सर्वेन्द्रिय-क्रियः ।
N] हनूमांश् चारयामास लंकां रावण-पालिताम् ॥१८॥ [१९
यथाऽपश्यन् निशि तदा भवनानि च रक्षसाम् । [२०पू
N] ततः परि-विशिष्टांश्च(?ष्टानि) स्वभावाद् ददृशे हरिः १९ [N
१५उ] सोऽपश्यद् भूमि-भागांश् च सुवि-भक्तांश् च चत्वरान् । [२०उ
रथ्याश् च गृह-संबाधाः कपिः शृंगाटकानि च ॥२०॥ [२१पू
१४उ] दुर्ग-कर्म च लंकायां सुनि-विष्टां(?ष्टं) सु-रक्षिणः(?तम्)। [N
N] गृहाणि च समृद्धानि ददर्शाऽऽलक्षितो बली॥२१॥[14] [२१उ
चत्वरेषु चतुष्केषु तथा शृंगाटकेषु च ।

---

१. फ—मनसि क्लमः । च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—मनासि श्रमः । २. अतः परमधिकः पाठः—म—एवं चिन्तयतस्तस्य लांगूलं वेष्टितं परैः । घटानां ते सहस्रेण स्नेहस्य सिषिचुः क्रुद्धाः । स्नेहावसिक्तं लांगूलं क्रूराः प्रज्वालयंस्ततः ॥ ३. फ—तं संवृताकारं सत्त्ववन्तं । आ—ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं॥ ४. अ—खरभेरीनिनादैश्च । फ रा प्र ब म ल१ ल२—०निनादैश्च । ५. फ—घोषयन्तस्ततस्ततः । म ल१ ल२—घोषयन्तः स्वक० ॥ ६. आ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—अथोपस्थित० । ७. आ—स्वस्थः स० । च रा म— स्वस्थप्र० । ८. आ—हनूमान् रमयामास ॥ ९. फ च—०ष्टां च तां पुरीं । रा प्र ब म ल१—०ष्टां च तां ददर्श पुरीं कपिः । ल२ अ—०ष्टां च तां ददर्श पुरीं ॥ १०. आ—०सम्बन्धाः । ११. अ—गुप्ति० । १२. रा प्र ब म ल१—लंकायाः । १३. अ—सुनिविष्टाश्च रक्षसः । १४. फ—नास्ति॥

N] घोषयन्ति हनूमन्तं चारीक (?र) इति राक्षसाः [3] ॥२२॥ [२२
१६उ] दीप्यमाने ततस् तस्य लांगूलाऽग्रे हनूमतः ।
राक्षस्यस् ता वि-रूपाऽक्ष्यः प्रोचुर् देव्यै तद् अ-प्रियम् २३ [२४
१७] यस् त्वया कृत-संवादः सीते प्र-मुखं-तः कपिः ।
लांगूलेन प्र-दीप्तेन स एष परि-णीयते ॥२४॥ [२५
१८] श्रुत्वा तद् वचनं क्रूरम् आत्म-प्रहरणोपमम् ।
जानकी शोक-सन्तप्ता हुताऽशनम् उपाऽऽगमत् ॥२५॥ [२६
१९] मंगलाऽभि-मुखी तस्य श्रुत्वा सीता महा-कपेः ।
उप-तस्थे विशालाऽक्षी नि-यता हव्य-वाहनम् ॥२६॥ [२७
२०] यद्य् अस्ति गुरु-शुश्रूषा यद्य् अस्ति चरितं तपः ।
यदि मां तारयत्य् आर्यः शिवो भव हनूमतः ॥२७॥ [२८
२१] यदि कश्चिद् अनु-क्रोशस् तस्य मय्य् अस्ति धीमतः ।
यदि वा भाग्य-शेषो मे शिवो भव हनुमतः ॥२८॥[11] [२९
२२] यदि मां वृत्त-संपन्नां तत्-सर्व-गत-मानसाम् ।[12]
२३पू] हुताऽशन वि-जानासि शिवो भव हनूमतः ॥२९॥[13] [३०
यदि मां तारयत्य् आर्यः कृत-ज्ञः सत्य-संगरः ।[14] [३१पू
परं पारं समुद्रस्य रक्षसाऽप-हृतां सतीम् ।[15]
N] अस्माद् दुःखाद् रघु-श्रेष्ठः शिवो भव हनूमतः ॥[17] ३०॥[३१उ

---

१. च ब—वराक । ल₂—चकार । २. आ च ब ल₂—इव । ३. फ—नास्ति । ४. अ—शंशुर् । ५. फ—स हनुमान् । ६. च रा प्र ब म ल₁ ल₂—ताम्रमुखः ॥ ५. फ—सा श्रुत्वा । ७. फ—उदीरयत् ॥ ८. आ—कपिम् ॥ ९. फ—चैवैकपत्नीत्वं । म—वाप्येकपत्नीत्वं॥ अ—मां तारयेदार्यः।१०. अ—०शेषं। ११. फ म—नास्ति॥ १२. फ—नास्ति । १३. रा म—नास्ति ॥ अतः परमधिकः पाठः—फ—यदि वा भाग्य-शेषो मे शिवो भव हनूमतः ॥ १४. रा ब प्र ल₁ ल₂ अ—नास्ति । १५. रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ—नास्ति । १६. म—दुःखानुसंरोधात् । १७. रा ब प्र ल₁ ल₂—नास्ति ॥

२३उ] ततः[1] शिवाऽर्चिर् अ-व्यग्रः प्रदक्षिण-शिखोऽनलः[2] ।
जज्वाल मृग-शावाऽक्ष्याः शंसन्न्[3] इव शिवं कपेः ॥३१॥ [३२
२४] ततः प्र-दीप्ते लांगूले चिन्तयामास वानरः ।
प्र[4]-दीप्तोऽग्निर् अयं कस्मान् न दहति सर्व-शः[5] ॥३२॥ [४९
२५] दृश्यते च महा-ज्वाला[6] करोति च न मे रुजम् ।
शिशिरस्येव सं-पातो[7] लांगूले मे प्रति-ष्ठितः ॥३३॥ [५०
२६] अथवा तद् इदं व्यक्तं[8] यद् दृष्टं प्लवता मया ।
राम-प्रसादाद् आश्चर्यं सर्व[9]-तः सरितां पतौ ॥३४॥ [५१
२७] यदि तावत् समुद्रस्य मैनाकस्य नगस्य च[10] ।
रामाऽर्थे सं-भ्रमस्[11] तादृक् किम् अग्निर्[12] न करिष्यति३५॥[५२
२८] सीतायाश् चाऽऽनृ-शंस्येन तेजसा राघवस्य च ।
२९पू] पितुश्[13] च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥३६॥ [५३
भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपि-कुंजरः ।
कथम् अस्मद्-विधस्येह बन्धनं राक्षसाऽधमैः ।
N] प्रति-क्रिया न युक्ता स्यात् सत्य[14]-धर्म-पराक्रमैः[15] ॥३७॥ [५४
ततश् छित्त्वा[16] स तान् पाशान् वेग-वान् वै महा-कपिः ।

---

१. फ—ततो विधूमः स्निग्धार्चिः । च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—ततः स्निग्धार्चिरव्य० । २. अ—०णमुखोऽनलः । ३. अ—शंशन्न् ॥ ४. फ—संप्रदीप्तस्त्वंय । ५. फ—पावकः । $ल_1$ $ल_2$—सर्वतः ॥ ६. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—महाज्वालः करोति न मनोरुजम् । अ—महाज्वालः करोति न च मे रुजाम् ॥ ७. आ—संपातो । ८. फ—मन्ये । रा म $ल_1$ $ल_2$—सर्वं । । ९. फ—गिरौ चोदधिसंभवे ॥ १०. आ—च धीमतः । फ—च तस्य च । ११. आ—संभ्रमं । १२. $ल_2$—किमर्थं ॥ १३. ब—वायोश्च ॥ १४. च प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—सति मह्यं पराक्रमे । रा—सति मय्यपराक्रमे । १५. आ—प्रतिक्रियात्वयुक्तस्याऽस्ति मह्यं पराक्रमे ॥ १६. फ—छित्वात्मनः पाशान्वेगवान्स ।

N] उत्-पपाता[1]ऽऽशु वेगेन ननाद च महा-बलः ॥३८॥ [५५
N] पुरे[2]वं वि-चरञ् श्रीमान् शैल-शृंगम इवोन्नतम् ।
[3]वि-विक्तं रक्षसां यानम् आ-ससादाऽनिलाऽऽत्म-जः ३९ [५६
३०] स भूत्वा शैल-संकाशः क्षणेन पुनर् आत्म-वान् ।
ह्रस्वतां समनु-प्राऽऽप्तो [4]बन्धनानि व्य्-अशातयत् ॥४०॥ [५७
३१] वि-मुक्तश्[5] चाऽभवच् छ्रीमान् पुनः पर्वत-सन्निभः ।
वी[6]ऽऽक्ष-माणश् च ददृशे परि-घं तोरणाऽऽश्रयम् ॥४१॥ [५८
३२] गृहीत्वा स महा-बाहुः कालाऽऽयस-परिष्कृतम् ।
३३पू] रक्षिणस् तान् पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥४२॥ [५९
स तांश्[7] च[7] हत्वा रण-चण्ड-वेग[8]ः
सम्-ईक्ष[9]माणः पुनर् एव लंकाम् ।
प्रदीप्त-लांगूल-कृता[10]ऽग्निमाली
N] प्राऽकाशताऽऽदित्य इवांऽशु-माली ॥४३॥ [६०

इत्या[11]र्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमल्[12]-लांगूल-दीपनं नामैकोनपंचाशः सर्गः ॥४९॥

१. फ रा ब प्र ब म ल₁ ल₂–उत्पपात च । अ–उत्पपाताथ ॥ २. फ–स पुरद्वारमाश्रित्य । आ–पुर्येवं विचरन् छ्रीमान् । म–पुनरेव वि० । अ–पुरीद्वारं विशन् श्री० । ३. फ–विभक्तं राक्षान् घोरान् । च रा प्र ब म ल₁ ल₂–विविक्तं रक्षसां वासम् ॥ ४. आ–बन्धनान्यवसादयन् । अ–बन्धनान्यवशातयन् ॥ ५. फ–स मुक्तश् । ६. फ अ–वीक्ष्यमा० ॥ ७. फ–तांस्तु । अ–चापि । ८. फ–०विक्रमः । ९. आ–०ईक्ष्यमाणः । १०. ल₁–०लगताग्नि० ॥ ११. ल₂–इति । अ–नास्ति । १२. फ अ–लांगूलदीपनं । ब–लांगूलोद्दीपनं । प्र म–०प्रदीपनं ॥

वीऽऽ[1]त्तमाणम् ततो लंकां कपिः [2]कृत-मनोरथः ।
१] वर्धमान-सम[3]उत्साहः कार्य-शेषम् अचिन्तयत् ॥१॥ [१
उत्तरं [4]किं नु मे शेषं[4] कर्त्तव्यम् इह सम्प्रति ।
२] यद् एषां रक्षसां भूयः सं-तापम्[5] उप[6]-पादयेत् ॥२॥ [२
वनं तावत् प्र-मथितं प्र-वरा राक्षसा[6] हताः ।
३] बलैक-देशः क्षपितः[7] शेषं दुर्ग-विनाशनम् ॥३॥ [३
दुर्गे[8] वि-नाशिते कर्म भवेद् अल्प-परिश्रमम् ।
४] अ-प्रयत्नेन कर्म[9] स्यान् ममाऽपि स-फलः श्रमः ॥४॥ [४
यो ह्य् अयं मम लांगूले दीप्यते हव्य-वाहनः ।
५] अस्य सं-तर्पणं न्याय्यं कर्त्तुम् एभिर् गृहोत्तमैः ॥५॥ [५
ततः सं दीप्त[10]-लांगूलः स-विद्युद् इव तोय-दः ।
६] भवनाऽग्रेषु लंका[11]यां वि-चचाराऽनिलाऽऽत्म-जः ॥६॥ [६
७पू] मुमोच हनुमान् [12]अग्निम् अदीप्यत[12] हुताऽशनः ।
प्र-दीप्तम् अग्निं पवनस् तेषु वेश्मस्व् [13]अचारयत् ॥७[14]॥ [N
८] ततः श्वसन-संयोगाद् अति-वेगो हुताऽशनः ।

---

१. च प्र म ल$_2$ अ-वीक्ष्य० । २. ब-गतम० । ३. अ-०महोत्साहः । ४. अ-कार्यशेषं मे । च-किन्तु मे । ५. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-संतापाय मनो दधे । फ च अ-उपपादये । ६. अ-रक्षसां । ७. अ-कुपितः । अ-क्षयितः । ८. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-दुर्गस्य नाशने । ९. फ अ-कर्माणि मम स्यात् ॥ १०. च-संदीप्तलां० । ११. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-लङ्कायां । १२. फ-अग्निं प्रदीप्तश्च । १३. फ-अपालयत् । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-अदाहयत् । १४. अ-प्रदीप्तमग्निं भवनेषु वेश्मसु प्रोत्साहयत् संविभजन्मनोजवम् । तां चापि लंकां पुनरेव वानरः प्रोत्पत्य चोत्पत्य शनैरदाहयत् ॥

९पू] कालाऽग्निर् इव सं-दीप्तस् तेषु वेश्मस्व् अदृश्यत ॥८॥ [२२
ततोऽनिलोऽनलौ क्रुद्धौ हनुमांश् चैव वीर्यवान् ।[4]
N] परि-तप्ता तदा लंका सा समन्ताद् अदृश्यत ॥९॥ [N
क्वचित् काञ्चन-वर्णाऽऽभा तपनीय-निभा क्वचित् ।
N] कृष्णाऽऽयस-सवर्णा च क्वचिच् च रजतोपमा ॥१०॥ [N
फुल्लाऽशोक-निभा चाऽपि किंशुकोपम-दर्शना ।
क्वचिद् धूमाऽऽवृता श्यामा ज्वलन्तीऽव स्व-तेजसा ।[13]
N] इन्द्रऽऽयुध-निभा भूत्वा नाना-वर्णा क्वचित् क्वचित् ॥११॥[16] [N

१. अ—वेश्मसु दृश्यते । २. ल२—ततोऽनलाऽनिलौ । ३. ल२—वानरः । ४. अतः परमधिकः पाठः—म—परिक्षिप्य पुरीं लंकां सर्वतः समदीपयत् । लोकस्यास्य क्षये प्राप्ते दीप्तामिव वसुन्धराम् ॥ ततो निर्दह्यमानानि भवनानि चकाशिरे । महेन्द्रशिखराणीव दह्यमानानि सर्वतः ॥ ज्वलनेन प्रदीप्तानि तोरणानि चकाशिरे । विद्युद्भिरिव बद्धानि मेघजालानि घर्मणि ॥ हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च शूलैः प्रज्वलितैरिव । प्रबभौ सा पुरी लंका महोल्काभिर्भयङ्करा ॥ ५. फ—परिक्षिप्य तदा । अ—परिक्षिप्य ततो । ६. फ—मा । ७. फ अ—अदीप्यत । प्र ल२—अदह्यत ॥ ८. फ अ—०नवर्णाभस्तपनीयनिभः । ९. फ अ—सवर्णाभः । १०. फ अ—०पमः ॥ ११. फ अ—०निभश्चापि । रा म ल२—०निभा क्वापि । १२. फ अ—०सन्निभः । १३. फ अ—क्वचिद् धूमावृतः श्यामो विधूमो ज्वलितः क्वचित् । १४. फ अ—०धनिभो । १५. फ अ—०वर्णः । १६. अतः परं आ—कोशेऽधिकः पाठो भवति । स चोत्तरं पठ्यमानस्य २३—तमोत्तरार्धादेः २६—तमपूर्वार्धोऽन्तस्य ग्रन्थस्यैव मूलतः पत्रक्रमव्यत्यासप्रयोजितः । पुरस्ताद्वर्तमानोऽपार्थो द्विः पाठो द्र० । तथात्वे सत्येकस्मिन्नपि कोशे द्वयोः पाठयोर्मध्ये यस्मिंश्चिच्छेदो भवति तत्र काल एव कारणं द्र० । अथ पाठः—आ—आजघ्नर्वानरश्रेष्ठं बाणैरादित्यसन्निभैः । आवर्त्त इव गांगस्य तोयस्य विपुलो महान् । परिक्षिप्य हनूमन्तं सर्वतो रक्षसां बलम् । ततो वातात्मजः क्रुद्धो हेमरूप्यसमाचितम् ॥ प्रासादस्य गृहीत्वा च स्तम्भं हेमविभूषितम् । भ्रामयित्वा तु तं वेगादिन्द्रायुधनिभं ततः ॥

ततस् ते राक्षसाः सर्वे[1] स-रावण-महा-बलाः ।
N] बाल-वृद्धास्[2] सु-शोचन्तो निर्-ययुर् नगराद् बहिः ॥१२॥[N
परस्परम् अव-ष्टभ्य हस्तं हस्तेन वेश्मनाम्[3] ।
धूमाव् स्रवद्भिर्[4] नयनैः क्रोशन्तश् चेतरेतरम् ।
N] स्त्रियश् च ज्वलनाऽऽविष्टा भ्रमन्त्यो वै ततस्-ततः[5] ॥१३[N
[6]आकाशोत्-पतने शक्ता धरण्यां रजनी-चराः ।
N] बभ्रमुस् तत्र तत्रैव ज्वाला-मालाऽऽकुले पथि ॥१४॥ [N
मायाम् आ-श्रित्य दहनो महा-शब्दो भयानकः ।
N] जीमूत-सदृशैर् नादैर् नदन्[7] पर्य्-अटते महीम् ॥१५॥ [N
दग्धानि हि[8] वि-मानानि नि-पेतुर् धरणी-तले ।
N] वि-मानानीऽव सिद्धानाम् अम्बरात्[9] पुण्य-संक्षये ॥१६॥[N
१०उ] तानि काञ्चन-जालानि[10] मुक्ता-मणि-लतानि[11] च ।[12]
भवनानि च दह्यन्ते शीर्यन्ते रत्न-वन्ति च[13] ॥१७॥ [N
११] वज्र-विद्रुम-वैडूर्य-मुक्ता-रजत-सम्भवार्न्[14] ।

१. फ च अ—क्रुद्धाः सरा० । रा प्र ब म ल$_1$ल$_2$—क्रुद्धाः रावणश्च म० । २. फ—०वृद्धांश्च शो० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०वृद्धाश्च शो० । ३. आ—वेश्मनः । म—वेश्मनि । ४. आ—धूमाच्छ्रवद्भिर् । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—धूमाद्बलद्भिर् । ५. अतः परमधिकः पाठः—म—विमानेभ्यः प्रदीप्तेभ्यः दह्यमाना वरांगनाः । त्यक्ताभरणसंयोगा भयार्ता विप्रदुद्रुवुः । मुक्तोत्तरीयसंभ्रान्ता दृश्यमानपयोधराः । धावन्ति तत्र तत्रैव मृग्यो दावार्दिता यथा ॥ ६. रा प्र ब म ल$_1$ल$_2$—आकाशात्पतिताः । ७. आ—अटन् पर्यटते म० । फ—अटन्पर्यटते बली । च—अटन् पर्यटते वशी । रा प्र ब म ल$_1$ल$_2$—अटन्परिवृतो वशी । अ—अटते भृशं । ८. फ अ—तु । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—च । ९. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—आकाशात्पतितानि च । अ—अंबरात्कालसंक्षये । १०. फ—०नजातानि । ११. रा म ल$_1$ ल$_2$—०वृतानि । १२. ब प्र—नास्ति । १३. फ—विमानानि व्यसीर्यन्त रत्नवन्ति च । ब—नास्ति । १४. आ—०संभवाम् । फ—०संहतान् ।

विचित्रे[1](?तान्)भवनैर्(?ने)धातून् स्यन्दे[2]ना(?मा)नि(?नान्)ददाह सः
१२] नाऽग्निस् तृप्यति काष्ठानां नाऽग्नेः[3] स हरि-यूथ-पः ।
(?न)हनु[4]मता(?नू-)निरस्तानां राक्षसानां वसुं-धरा[5]१९॥ [२९
१३] सीतया[6]ऽभ्य्-अर्थितो वह्निर् लंका[7]ं राक्षसै-संकुलाम् । [N
ज्वाला-माला[8]-परिक्षेपैर् अदहन् मारुताऽन्वितः ॥२०॥ [३४उ
१४] तेन शब्देन वि-ध्वस्ता[9] धर्षितास् तेन चाऽग्निना ।
१५पू] अभि-पेतुस् ततो[10] घोरा[11] हनुमन्तं[12] निशा-चराः ॥२१॥ [३५
१७उ] संप्र-दीप्तैश् च शूला[13]ऽग्रैः पाशैः खड्गैः परश्वधैः[14] ।
N] हनूमन्तं महा-वेगैर्[15] अभ्य्-अघ्नन् नैरृतर्षभाः ॥२२॥[३६
१५उ] ते राक्षसा भीम-बला नाना-प्रहरणाऽन्विताः । [३७पू
आ-जघ्नुर् वानर-श्रेष्ठं बाणैर् आदित्य-संनिभैः[16] २३ [N
१६] आ-वर्त्त इव तोयस्य[17] गाङ्गस्य वि-पुलो महान् ।
१७पू] परि-क्षिप्य हनूमन्तं सं-बभौ रक्षसां गणः ॥२४॥ [N
१८उ] ततो वाताऽऽत्म-जः क्रुद्धो हेम-रूप्य[18]-समावृतम् ।
प्रासादस्य समुद्-धृत्य स्तम्भं हेम-विभूषितम् ॥२५॥[19] [N
भ्रामयित्वा गुण-शतं[20] नाम वि-श्राव्य चाऽऽत्मनः ।

---

१. ब प्र म अ—विचित्रान् भवने । ल$_2$—विचितान् भवने । २. फ च रा ब प्र म अ ल$_1$ ल$_2$—स्यन्दमानान् ददर्श । ३. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नाग्नौ । ४. फ अ—हनू० । ५. फ अ—०न्धराम् । ६. अ—शीतायाभ्यर्थितो । फ—सीतयाभ्यर्च्चितो । ७. फ अ—लंकां वै राक्षसाकुलाम् ॥ ८. आ—०मालप० ॥ ९. फ च—संक्रुद्धा । रा प्र ब म ल$_1$,ल$_2$—संरब्धा । अ—विन्नस्ता । १०. फ—तदा । ११. ल$_2$—वीरा । १२. च ब म ल$_2$—हनू० । १३. प्र—शैलाग्रैः । १४. आ—परस्वधैः । १५. फ अ—०वेगा प्राक्षिपन् । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०वेगैराजघ्नुर्नै० । १६. ल$_1$—०स्यमर्चितैः । १७ फ अ—गांगस्य तोयस्य । १८. आ—हेमरूपसमद्युतिम् । फ—हेमरूपसमाचितम् । अ—हेमरूप्यं समन्ततः । १९. रा—नास्ति । २०. फ—शतगुणं ।

१९] जघान राक्षसान् घोरान् वज्रेणेन्द्र इवाऽसुरान् । [N
N] नि-हत्य राक्षसांस्[1] तत्र दिवम् एवोत्-पपात है[2] ॥२६[3]॥[३७उ
अथ वि-क्रम्य[4] सहसा सं-क्रामन्[5] स गृहाद् गृहम् ।
N] लंकाम् आ-दीपयामास वायु-वेगैः[6] प्र-तापवान् ॥२७॥ [३८
स लांगूलाऽव-सक्ताऽग्निर् मुक्तो मृत्यु-मुखाद् इव ।
N] लंकां पर्य्-अपतत्[7] कृत्स्नां खं[8] ग्रहः सं-पतन्न् इव ॥२८॥ [३९
तोरणेषु गवाऽक्षेषु हर्म्येषु शिखरेषु च ।
N] तिष्ठमानं[9] स्म पश्यन्ति राक्षसाः प्लवगोत्तमम् ॥२९॥ [४०
सर्व-तो हनुमान् एकः सं-पतन् स व्य्-अराजत ।
N] हुताऽशन इवाऽऽकाशे ज्वाला-माला-परिष्कृतः[10] ॥३०॥ [N
अन्तःपुर-विमानेषु रावणस्य महा-कपिः ।
N] नि-पपाताऽग्नि-सहितो मूर्त्ति-मान् इव पावकः ॥३१॥ [N
हुताऽशन[11]-ज्वाल-समावृता सा
हत-प्रवीरा परमाऽऽर्त्त-योधा ।
हनूमता[12] कोप[13]-बलाऽभिभूता
२०] बभूव कालोप-हतेव लंका ॥३२॥ [४१
स राक्षसांस् तान्[14] सु-बहून् नि-हत्य[15]

---

१. आ—च वरांस् । २. म—सः । ३. रा नास्ति । ४. ल$_1$—अतिवि० । ५. आ—संक्रमत् । फ—संक्रमन् । रा—संक्रामत् । ६. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०पुत्रः । ७. फ—०र्यचरत् । ८. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—खे । ९. आ—तिष्ठमानाः । फ—०मानन्तु । च रा प्र म ल$_1$ ल$_2$—०मानास्तु । १०. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०परिप्लुतः । अ—०पुरस्कृतः । ११. फ—हुताऽशनेनाथ स० । १२. फ च रा म अ—हनूमतः । १३. अ—कंप० । १४. फ—तांश्च ब० । १५. फ—निपात्य ।

वनं च भंक्त्वा बहु-पादपं तत[1] ।
वि-सृज्य रक्षो-भवनेषु चाऽग्निं
N] जगाम रामं मनसा महाऽऽत्मा ॥३३॥ [५६
स दीर्घं[2] लीलयोत्थाप्य[3] लांगूलं भीम-दर्शनम् । [सर्ग५०
N] निर्-वापयामास तदा समुद्रे हरि-सत्तमः[4] ॥३४॥ [१
स तां भय-भ्रान्त-निशाचराऽऽकुलां
समुज्ज्वल-ज्वाल-हुताऽशनाऽङ्किताम् ।
ददर्श लंकां हनुमान् महा-यशाः
N] स्वयम्भु[5]-कोपोपहताम् इव क्षितिम् ॥३५॥ [५३

इत्यार्षे[6] रामायणे[7] सुन्दर-काण्डे लंका-पर्वणि लंका-दाहो[8]
नाम पंचाशः सर्गः ॥५०॥[9]

१. फ–ततः । २. अ–दीर्घः । ३. फ–०लीलयोद्धृत्य । अ–०लीलयो-
च्छित्य । ४. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–हरिपुंगवः । अ–कपिसत्तमः । ५. आ–
स्वयंभुकोपाप० । रा ब म $ल_1$ $ल_2$–स्वयंभुवः कोप० । ६. $ल_2$–इति ।
रा–श्रीरामायणे । ७. फ प्र ब म–नास्ति । ८. फ–लंकाप्रदीपनं । ज–
लंकादहनं । रा म $ल_1$ $ल_2$–लंकादीपनं । ब–लांगूलोद्दीपनं । ९. अ–
सुन्दरकाण्डे लंकाप्रदीपनो नाम सर्गः॥

N] प्रदीप्यमाने-लांगूले हनूमति महा-बले ।
जानकीं दुःख-सन्तप्तां सरमा वाक्यम् अब्रवीत् ।
१] दीप्य-मानां स्वयां लक्ष्म्या सन्ध्याम् औत्पातिकीं यथा ॥१॥
प्र-शमं गच्छ वैदेहि हनूमन्तं प्रति प्रिये ।
२] गतः स प्रियं-दूतस् ते छित्त्वा पाशान् इव द्विपः ॥२॥
स राक्षस-सहस्राणि वि-द्राव्य हरि-पुंगवः ।
३] नि-हत्य राक्षसान् वीरान् दिवम् एवोत्-पपात ह ॥३॥
अथ वि-क्रम्य सहसा सं-क्रामन् स गृहाद् गृहम् ।
४] लंकाम् आ-दीपयामास वायु-पुत्रो महा-बलः ॥४॥
५पू] स हि पुच्छाऽव-सक्तोऽग्निर् मुक्तो मृत्यु-मुखाद् इव ।
दावाऽग्निर् इव रोषेण कपिः पावक-सन्निभः ।
९] ददाहेमां पुरीं लंकां कृत्स्नां रावण-पालिताम् ॥५॥
सेयं रोष-परीतेन क्रुद्धेनेवाऽन्तकाऽग्निना ।
१०] कृत्स्ना प्र-दह्यते लंका शिशिरेणेव पद्मिनी ॥६॥
प्रासादाः पाण्डुराऽभ्राऽऽभा ज्वलनेन समा-वृताः ।
११] पर्वता इव दृश्यन्ते काञ्चनाऽञ्जन-धातवः ॥७॥

---

१. आ-प्रदीप्यमाने लां० । २. फ अ-शोक० । ३. प्र-स्वयं । ४. च ब म ल१,ल२ प्र-औपयिकीं । रा-औपायिकीं ।५. फ-नास्ति । ६. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ-संप्रति दू० । ७. आ-वित्रास्य । ८. फ-च वरांस्तत्र । आ-राक्षसान्वीरो । ९. आ-संक्रमत् । १०. फ-नास्ति । ११. आ-०सक्तोऽग्निः । फ-पुच्छावसक्तोऽपि । च-०सिक्तोग्निः । ब-०सिक्ताग्निः । १२. फ-कोपेन । १३. फ-काल इवान्तकः । १४. फ-प्रदीप्यते । ल२ अ-प्रदह्यते । १५. आ-पांडुराभासा । अ-पांडुरज्वालाः । १६. फ-मेघाः सेन्द्रायुधा इव ॥

अमी ज्वाला-परीताऽङ्गा भग्न-दंष्ट्राश् च कुञ्जराः ।
१२] राज-मार्गेषु दृश्यन्ते मेघाः सेन्द्राऽऽयुधा इव ॥८॥[2]
सम्प्रदीप्त-कलापाऽग्रा त्रि-कलापाश् च बर्हिणः ।
१३] सं-क्रामन्त इवाऽऽभान्ति पुष्पिताः कमलाऽऽकराः ॥९॥[5]
क्वचित् किंशुक-वर्णाऽऽभाः क्वचिच् छाल्मलि-सन्निभाः ।
१४] रक्तोत्पल-निभाः क्वाऽपि दृश्यन्ते पावकाऽर्चिषः ॥१०॥
रावणाऽन्तः-पुरं सर्वं दह्यते सर्व-तोऽग्निना ।
१६] दह्यते ननु देशोऽयं सीते यत्र तवाऽऽसनम् ॥११॥
सा वायुना भ्रान्त-हुताऽशनाऽर्चिषा
पुरी दवाऽग्नि-प्रतिमेन सर्व-तः ।
प्र-सह्य लंकां प्लव-गेन धीमता
हुताऽशनायोप-हृता यथा बलिः ॥१२॥
१७] कपि-प्रमुक्तेन भृशेन वह्निना
प्र-सह्य लंका वर-गात्रि दह्यते ।
बलाद् बलि-श्रेष्ठ-तमेन धीमता
गताऽऽसु-कल्पाश् च कृता निशा-चराः ॥१३॥
N] न सन्ति यानानि न सन्ति राक्षसा
गृहाण्य् अ-दग्धानि न सन्ति जानकि ।
कृता हि लंका स-गृहाऽऽसन-द्रुमा

१. म–अग्निज्वाला० । २. फ–नास्ति । ३. च रा अ–संप्रदीप्ता क० । म–०प्तकलापाश्च । ४. अ–संक्रामन्ति । ५. रा–नास्ति । ६. फ अ–०पुष्पाभाः । ७. आ–निकाशाश्च । ८. ०आ–पुरः । ९. फ अ–चैव सर्वतो दह्यतेऽग्निना । १०. आ–प्रविश्य लङ्कां । ११. आ–०हृतो । अ–०हिता । १२. म–०प्रवीरेण । १३. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–भृशं स । १४. अ–कालात् कपिश्रे० । फ म–बलाद्धरिश्रे० । १५. आ–गताशु० । १६. आ–रक्षसां । १७. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–गृहाणि द० । १८. फ–०हाचकद्रुमा । च रा प्र ब म ल$_1$–०हा वनद्रुमा । ल$_2$–०हा वनेगृहा । अ–०हा सराक्षसा ।

हुताऽशनेनाऽप्रतिमेन भस्म-सात् ॥१४॥

N] ततस् तु लंकां कुपिता[1]ऽग्नि-विद्रु[1]मां

सम्-ईक्ष्य सर्वे कुपिता निशा-चराः ।[2]

प्र-दुद्रुवुर् दारुण-दर्शना भृशं

रुराव रावं च[3] सु[4]-हर्षितो हरिः ॥१५॥[5]

N] पुरीं[6] प्र-दग्धां[6] ज्वलनेन[7] भास्वतां[7]

महा[8]ऽऽत्मना भामिनि[8] सर्वतो-दिशम् ।

N] तवाऽर्थ-सिद्धिं प्रथमं[9] तु खे-चरा

वि-नाशम् एतं[10] हि[10] वदन्ति[11] पण्डिताः[11] ॥१६॥

कृताम् अ-बुद्धिं प्र-वदन्ति सर्व-तः

१८] कपि-प्रवीरेण निशम्य धर्षिताम् ।

१९[2]] पुरीम् इमां रावण-बाहु-पालितां

N] वि-नश्यमानां प्र[12]सम्-ईक्ष्य सर्व-[13]शः[14] ॥१७॥

ततस् तु धैर्येण विचार्य मैथिली[15]

प्र-शाम्य शोकाऽग्निम् अपां घटैर् इव ।

१. आ-कपिरभिविद्रुतां । फ०ज्वलिताभिवि० । च रा प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ-०विद्रुतां । २. आ-समीक्ष्य सर्वां व्यथितां सुदुर्दशाम् । अ-समीक्ष्य सर्वां मथितां सुदारुणाम् । ३. फ च रा-स । ४. च-च ह० । ५. आ-नास्ति । ६. आ-भृशं प्रदीप्तां । ७. फ-हुताऽशनार्दिताम् । ८. फ-सरावणां भाविनि । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-सरावणां । ९. आ-प्रवदन्ति । १०. फ-एताद्धि । ब म ल$_2$-एषां हि । ११. आ-निशम्य धर्षिताम् । १२. आ फ रा प्र ब ल$_1$ अ-नास्ति । १३. आ-च वदन्ति पण्डिताः । १४. ब-नास्ति । १५. आ-मैथिलि ।

N] गता प्रसादं मधुराऽक्षरं वचो
१९.४] निशम्य तस्या जहृषे ननन्द च [1] ॥१८॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सरमा-वाक्यं
नामैकपंचाशः सर्गः ॥५१॥

---

१. च–निशम्य हर्षेण ननन्द जानकी । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–निशम्य तस्या जहृषे ननाद च । २. ल$_2$ अ–इति । ३. अ–लंकादाहे सरमावाक्यं । ब–सुरमावाक्यं ॥

सं[1] दीप्य-मानां वि-ध्वस्तां त्रस्त[2]-रक्षो-गणां पुरीम्[2] ।
१] अवेक्ष्य[3] हनुमांल् लंकां चिन्तयामास वि-क्लवः[4] ॥१॥ [२
तस्याऽऽसीत् सु-महांस् त्रासः कुत्सा चाऽऽत्मन्य्[5] अजायत ।
N] लंकां प्र-दहता कर्म[6] किं चि(?स्वि)त्[7] कृतम् इदं मया ॥२॥ [३
धन्यास् ते पुरुष-श्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपम् उत्थितम् ।
४] नि-रुन्धन्ति महाऽऽत्मानो दीप्तम्[7] अग्निम् इवाऽम्भसा ॥३॥[४
परि[8]-दग्धा पुरी लंका नूनम् आर्याऽपि जानकी[9] ।
N] दग्धा तेन[10] मया[10] भर्तुर् हतं कार्यम् अ-जानता ॥[11]४॥ [९
यद्-अर्थम् अयम् आरम्भस् तत्[12] कार्यं वि-फलं कृतम्[12] ।
२] मया हि दहता लंकां न सीता परि-रक्षिता ॥५॥ [१०
ईषत्-करम्[13] इदं कार्यम् आसीत्[14] पूर्वं न संशयः ।
३] तस्य[15] क्रोधाऽभि-भूतेन मया मूल-क्षयः कृतः ॥[16]६॥ [११
वि-नष्टा जानकी व्यक्तं[17] न ह्य् अ-दग्धः प्र-दृश्यते[18] ।
५] लंकायां[19] कश्चिद् उद्देशः सर्वा भस्मी-कृता पुरी ॥७॥[19] [१२
यद् इदं वि-हितं[20] कार्यं मम प्रज्ञा-विपर्ययात् ।[16]

१. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—संदीप्य० । २. आ—ध्वस्तरक्षो० । म—रक्षोगणसमाकुलाम् । ३. अ—समीक्ष्य । ४. फ—वानरः । ५. अ—चैव ह्यजायत । ६. अ—किंस्विल्लिंक किं । ७. अ—दीप्यम् । ८. फ अ—यदि दग्धा । ९. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—मैथिली । १०. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—मया तथा । ११. अ—नास्ति । १२. फ—तदेवमवसादितं । प्र म ल$_1$ ल$_2$—तत्कार्यमफलं कृ० । १३. आ प्र ल$_1$ ल$_2$—०त्कृतम् । १४. प्र ल$_1$ ल$_2$—मया प्रज्ञाविपर्ययात् । १५. च रा ब म अ—तेन । १६. प्र ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ १७. फ रा ब म—नूनं । १८. फ—प्रकाशते । १९. फ च अ—लंकायाः क० । रा ब म—चैव हि दुर्धर्षा मया । २०. आ—रहितं ।

६] इहैव प्राण-संन्यासो[1] ममाऽपि ह्य्[2] अभि-रोचते ॥८॥ [१३
किम् अग्नौ नि-पताम्य्[3] आशु आहोस्विद् वडबा-मुखे ।
७] शरीरं वाऽपि सत्त्वेभ्यो ददामि मकराऽऽलये ॥९॥ [१४
कथं हि जीवता[4] शक्यो मया द्रष्टुं हरीऽऽश्वरः[5] ।
८] तौ वा पुरुष-शार्दूलौ कार्य-सर्वस्व-घातिना ॥१०॥ [१५
मया खलु तद् एवेदं रोष-दोषात्[6] प्रकाशितम् ।
९] प्रथितं[7] त्रिषु लोकेषु कपित्वम् अनव-स्थितम् ॥[8]११॥ [१६
धिग् अस्तु राजसं[9] भावम् अन्-ईशम्[10] अन्-अवस्थितम् ।[11]
१०] ईश्वरेणाऽपि यद्[12] रोषान् मया सीता न रक्षिता ॥१२॥[13] [१७
वि-नष्टायां तु वैदेह्यां ताव् उभौ वि-नशिष्यतः ।
११] तयोर् वि-नाशात् सु-ग्रीवः स-बन्धुर् वि-नशिष्यति ॥१३॥ [१८
एतद्[14] एवं-विधं श्रुत्वा भरतो भ्रातृ-वत्सलः ।
१२] धर्माऽऽत्मा सह[15]-शत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति[16] जीवितुम् ॥१४॥ [१९
इक्ष्वाकु-वंशे धर्म्म-ज्ञे गते नाशम्[17] अ-संशयम् ।
१३] नशिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोक-संताप-पीडिताः ॥१५॥ [२०
तद् अहं मन्द-भाग्यस् तु लुप्त-धर्माऽर्थ-संग्रहः ।

१. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०विन्यासो । २. आ रा प्र ब–ह्यपि रो० । च–ह्यतिरो० । ३. फ–निपताम्यद्य । अ–निपताम्येव । ४. आ–जीविता । ५. अ–कपीश्वरः । आ–हरीश्वरम् । ६. फ–रोषामर्षात् । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_1$–रोषावेषात् । ७. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–प्रश्रुतं । ८. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–अयं श्लोकार्धो व्यत्यासेन पठितः । ९. रा–राक्षसं । १०. च–अनघिम् । ११. फ–नास्ति । १२. आ–यद्रागान् । फ–सा ह्येषा । १३. ब–अयं श्लोकार्धो व्यत्यासेन पठितः । १४. फ अ–एव वधं । १५. फ ल$_1$ ल$_2$–स हि श० । १६. ल$_1$ ल$_2$–शक्नोति । १७. आ–नाशं न संशयः ॥

१४] रोष-दोष-परीताऽऽत्मा व्य्-अक्तं लोक-विनाशकः॥१६॥ [२१
तं एवम् शोक[1]-सम्भ्रान्तं[2] निमित्तान्य् उप-पेदिरे ।
१५] पूर्वम् अप्य् उप-लब्धानि शनैः[3] पुनर् अचिन्तयत्[4]॥१७॥[5] [२२
अथ-वा चारु-सर्वाऽङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा ।
१६] न नशिष्यति कल्याणी नाऽग्निर् अग्नौ प्र-वर्तते ॥१८॥ [२३
तस्य धर्माऽऽत्मनो[6] भार्यां साध्वीम्[6] अमित[7]-तेजसः ।
१७] स्व-चारित्राऽभि-गुप्तां[8] तां स्प्रष्टुं[9] नाऽर्हति पावकः॥१९॥ [२४
नूनं राम-प्रभावेन[10] वैदेह्याः सु-कृतेन च[10] ।
१८] येन[11] मां[11] दहन-कर्माऽपि नाऽदहद्[12] हव्य-वाहनः ॥२०॥ [२५
त्रयाणां भरताऽऽदीनां भ्रातॄणां देव-वर्चसाम्[13] ।[14]
१९] रामस्य च मनः-कान्तां[15] तां कथं सम्प्र-धक्ष्यति[15] ।[16] [२६
N] नाऽदहन् मम लांगूलं कथम् आर्या[18] प्र-धक्ष्यति ॥२१॥[17] [२७उ
व्रतोप-वास-निरतां नित्यं राम-परायणाम् ।[19]
२०] कथं तां धक्ष्यते[20] ह्य्[21] अग्निर् अतितीव्र-व्रते स्थिताम्[21] ॥२२॥[N
तपसा सत्य-संवादाद् अन्-अन्यत्वाच् च भर्तरि ।
२१] अपि सा निर्-दहेद् अग्निं न ताम् अग्निः प्र-धक्ष्यति[22]॥२३॥[२९

१. ल$_{2}$—श्लोक० । २. फ—०संतप्तं । ३. रा प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$—नास्ति । ४. च—साक्षात् पु० । म—स भूयः पर्यचिन्तयत् । अ—सूक्ष्माण्यवगतानि च । ५. रा प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$—नास्ति ॥ ६. फ अ—नह्यस्य भार्या । ७. ल$_{1}$ ल$_{2}$—काममतिते० । ८. ल$_{1}$ ल$_{2}$—०भिगुप्तस्य । ९. फ—दग्धुमर्हति । १०. आ—०प्रभावमनःकान्ता कथमग्निः प्रधक्ष्यति । च प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$—०प्रभावेन वैदेह्यास्तपसापि वा । रा ब म—०प्रभावेण वैदेह्यास्तपसापि वा । ११. आ फ ल$_{1}$ अ—यदा । १२. आ—सर्वत्राप्रतिमः पुनः । १३. फ च रा ब प्र म ल$_{1}$ ल$_{2}$—चैव तेजसा । १४. प्र म ल$_{1}$ ल$_{2}$—यदा दहनकर्मायं सर्वत्राप्रतिमः प्रभुः । अ—यदा दहनकर्मायं सर्वत्राप्रतिमप्रभः । १५. फ—मनःकांता कथं नाशमवाप्नुयात् । च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$—मनःकांतां नित्यं रामपरायणां । १६. आ—नास्ति । १७. च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$—नास्ति । १८. फ—०परमां । १९. च रा प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$—नास्ति । २०. प्र म ल$_{1}$ ल$_{2}$—दह्यते । २१. फ—वह्निरभिगम्यां तपस्विनीम् । अ—०तितीव्रपराक्रमः । २२. फ अ—प्रधर्षयेत ॥

स तथा चिन्तयंस् तत्र देव्या धर्म-परिग्रहम् ।
२२] शुश्राव हनुमान् वाचं चारणानां मनस्-विनाम् ॥२४॥ [३०
अहो खलु कृतं कर्म दुर्वि-षह्यं हनूमता ।
२३] अग्निं वि-सृजता भीमं भीमे राक्षस-मन्दिरे ॥२५॥ [३१
दग्धेयं नगरी सर्वा साऽद्रि-प्राकार-तोरणा ।
२४] जानकी च न दग्धेति वि-स्मयोऽभूर् महान् हि नः॥२६॥[३३
इति शुश्राव हनुमान् वाचं ताम् अ-मृतोपमाम् ।
N] बभूव चाऽस्य मनसो हर्षस् तत्-काल-सम्भवः ॥[6]२७॥[३४
स निश्चित्याऽथ दृष्टाऽर्थैः कारणैश् च महा-गुणैः ।
२५] ऋषि-वाक्यैश् च हनुमान् अभवत् प्रीत-मानसः ॥[8]२८॥[३५
ततः कपिः प्राऽऽप्त-मनोरथाऽर्थस्
२६पू] ताम् अ-क्षतां राज-सुतां च श्रुत्वा ।
प्रत्यक्ष-तस् तां पुनर् एव दृष्टुं
N] प्रति-प्रयाणाय मतिं चकार ॥२९॥ [३६

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमच्चिन्ता
नाम द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

१. प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ–वाचश् । २. फ–लंका । ३. आ–साद्दप्रा० । फ–दृप्तप्रा० । ४. फ अ–विस्मयोऽद्भुतमेव च । ५. प्र–अभवत् प्रीतमानसः । ६. फ–नास्ति । ७. ख–निश्चित्यार्थदृष्टार्थो । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०त्याथ दृष्टार्थः । अ–सन्निमित्ते च दृष्टार्थः । ८. फ–नास्ति । ९. आ–विदित्वा । १०. ल$_2$–इति । ११. फ अ–सीतानुशोचनं ॥

ततस् तु शिंशपा[1]-मूले जानकीं पर्यवे[2]-स्थिताम् ।
N] अभि-गम्याऽब्रवीद्[3] दृष्ट्वा[4] देवि[5] यास्यामि चा(?त्वा)ऽक्षताम्[6] १[१
२उ] ततस् तं प्र-स्थितं दृष्ट्वा वीऽऽक्षमाणा[7] पुनः पुनः[8] ।[9]
भर्तृ-स्नेहाद् इदं भर्त्तुः सु-हृदं तम् अथाऽब्रवीत् ॥२॥ [२
३] यदि[10] त्वं[10] मन्यसे तात[11] वसैकाऽहम्[12] इहाऽनू-अघ ।
कच्चित् सुसं-वृते देशे वि-श्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥[13]३॥[३
४] मम चैवाऽल्प-भाग्यायाः सान्निध्यात् तव वानर ।
शोकस्याऽस्याऽप्रमेयस्य मुहूर्त्तं[14] स्याद् अपि क्षयः ॥४॥ [४
५] गते हि हरि-शार्दूले (?ल) पुनः[15] सं-प्राऽऽप्तये[17] त्वयि ।
प्राणेष्व् अपि[15] न वि-श्वासो मम वानर-पुंगव ॥५॥ [५
६] अ-दर्शनं च[16] ते[16] वीर भूयो मां तापयिष्यति ।
दुःखाद् दुःख-तरं भूयो[17] प्र-याऽस्ये शोक-कर्षिता[18] ॥६॥ [६
७] अयं च वीर सं-देहस् तिष्ठतीऽव ममाऽग्र-तः ।
सु-महत्सु[19] सहायेषु हर्य्-ऋक्षेषु महाऽऽत्मनः[20] ॥७॥ [७

१. ब अ–शिंशिपा० । २. आ–पर्यवारिताम् । च–पर्युपस्थिताम् । रा म–प्रस्यव० । ३. रा ब म ल१ ल२ अ–०अभित्राषा० । ४. फ–हृष्टो । रा ल१ ल२ अ–दृष्ट्वा । ५. आ ल१ ल२–दिष्ट्या पश्यामि चाक्षताम् । रा ब–वीक्षमाणः पुनः पुनः । ६. प्र–नास्ति । ७. आ फ ब–०क्ष्यमाणं । ८. फ–मुहुर्मुहुः । ९. रा–नास्ति । १०. अ–यदिदं । ११. च रा म ल१ ल१–तावद् व० । अ–तात श्रांतो वासम् । १२. फ–अरिन्दम । अ–इह कच्चित् । १३. म–इत आरभ्य २०–शश्लोकप्रथम-पादान्तः पाठो नास्ति । १४. आ–मुहूर्तं गमने । १५. फ अ– इह । १६. फ–ते हि । १७. फ अ–प्राप्य । १८. फ अ–दुर्मनस्कां ह्यभागिनीम् । आ–दुर्मनां शोककर्शिताम् । ल१–प्रवासे शो० । १९. च रा प्र ब ल१ ल२ अ–सुमहांस्त्वत्स० । फ–सुमहांस्तत्स० । २०. आ फ अ–महाबलः ॥

८] कथं नु खलु दुष्-पारं तरिष्यन्ति च सागरम् ।
तानि हर्य्-ऋक्ष-सैन्यानि तौ चोभौ राम-लक्ष्मणौ ॥८॥ [८

९] त्रयाणाम् एव भूतानां सागरस्येह लंघने ।
शक्तिः स्याद् वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥९॥ [९

१०] तद् एतत्-कार्य-निर्बन्धे समुत्-पन्ने दुरा-सदे ।
किं पश्यसि समा-धानं त्वं हि कार्य-विदां वरः ॥१०॥ [१०

११] कामम् अस्य त्वम् एवैकः कार्यस्य परि-साधने ।
१२पू] पर्य्-आप्तः पर-वीर-घ्न किं नु सर्वे सुसं-हर्ताः ॥११॥ [११

१४उ] बलैस् तु सं-कुलां कृत्वा लंकां पर-बलाऽर्दनः ।
१५पू] मां नयेद् यदि काकुत्स्थस् तत् तस्य सदृशं भवेत् ॥१२॥ [१२

शरैस् तम् उग्रैर् यदि मां युधि निर्-जित्य रावणम् ।
N] वि-जयी स्वं पुरं रामो नयेत् तत् स्याद् यशस्-करम् ॥१३॥ [N

१५उ] तद् यथा तस्य वि-क्रान्तम् अनु-रूपं महाऽऽत्मनः ।
भवत्य् आहव-शूरस्य तथा त्वम् उप-पादय ॥१४॥ [१३

१६] तद्-अर्थोप-हितं वाक्यं प्र-श्रितं हेतु-संयुतम् ।
नि-शम्य हनुमांस् तत्र वाक्यम् उत्तरम् अब्रवीत् ॥१५॥ [१४

---

१. आ–पारमेष्यति । ब प्र $ल_1$ $ल_2$ अ–पारमेष्यन्ति । २. फ अ–वा नरवरात्मजौ । ३. फ–सागरस्यापि । रा $ल_2$–०रस्यास्य । ब प्र–०रस्यास्ति । $ल_1$ अ–निसागरस्यावलं० । ४. आ–च । ५. फ अ–तत्र कार्यस्य नि० । च–यदत्र कार्यनि० । रा प्र ब $ल_1$–तदत्र कार्यनि० । $ल_2$–०र्यनिर्वेदसमु० । ६. फ–०विशारदः । ७. प्र–०वीर्यघ्न । फ–०रघ्नस् । ८. फ–तत्त्वेतदुचितं मम । च रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–न त्वेतदुचितं मम । ९. फ–बलैश्च । प्र–बलैस्त्वसं० । १०. फ–०र्दन ॥ ११. फ च अ–उग्रं । १२. च प्र ब–युधि । १३. $ल_1$–विजित्य । १४. रा $ल_1$–स्वपुरं । १५. आ–तस्य । १६. फ–शून्यस्य । १७. रा प्र ब $ल_1$–०पादयेः । $ल_2$–०पादये ॥ १८. फ–तदर्थौपायिकं । १९. फ च अ–प्रसृतं । २०. प्र ब $ल_1$ $ल_2$ अ–तस्य ॥

१७] देवि हर्य्-ऋक्ष-सैन्यानाम् ईश्वरः प्लवतां वरः ।
सु ग्रीवः सत्त्व-सम्पन्नस् तवाऽर्थे कृत-निश्चयः ॥१६॥ [१५
१८] स वानर-सहस्राणां कोटि-कोटीभिर्[1] आ-वृतः ।
१९पू] क्षिप्रम् एष्यति वैदेहि सु[2]-ग्रीवः प्लव-गाऽधिपः[2] ॥१७॥ [१६
तौ च वीरौ नर-वरौ सहितौ राम-लक्ष्मणौ ।
N] आ-गम्य[3] नगरीं लंकां सायकैर् वि-धमिष्यतः ॥१८॥ [१७
२६उ] स-गणं राक्षसं हत्वा न-चिराद् रघु-नन्दनः ।
त्वाम् आ-दाय वराऽऽरोहे स्वां पुरीं[4] प्रति-याऽस्यति[4] ॥१९॥ [१८
२७] समा-श्वसिहि भद्रं ते भव त्वं काल-कांक्षिणी ।
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण नि-हतं रावणं रणे ॥२०॥ [१९
२८] नि-हते राक्षसेन्द्रे च[5] स-मित्रा[6]ऽमात्य-बान्धवे ।
त्वं सम्-एष्यसि रामेण शशाऽकेनेव रोहिणी ॥२१॥ [२०
एवम् आ-श्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः ।
२९] गमनाय मतिं कृत्वा[7] जानकीम् अभ्य्-अवादयत् ॥२२॥ [२२
अ[8]-सत्यानि हि युद्धानि तथा[8] जय-पराजयौ ।
N] दृष्ट्वा[9] च सीतां वैदेहीं[9] श्रेयो मे गमनं त्व् इतः ॥२३॥ [N

इत्यार्षे[10] रामायणे[10] सुन्दर-काण्डे लंका-दाहे हनुमत्[11]-सीताऽऽश्वासनं[11]
नाम त्रिपंचाशः सर्गः ॥५३॥

---

१. फ-कोटीभिरभिसंवृतः । रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$-कोटिकोटिभिरावृ० । २. फ-प्रियकृत्ते महाबलः । रा-सुग्रीवः प्लवतां वरः । ३. रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$-आगत्य । ४. फ अ-पुरीमभियास्यति । ५. अ-तु । ६. फ रा अ-सुपु० त्रामा० । आ-०त्यबान्धवैः । ७. अ-चक्रे । ८. रा प्र ब म $ल_2$-असत्या निश्चला लक्ष्मीस्तथा । $ल_1$-असाध्या निश्चला लक्ष्मीस्तथा । ९. रा प्र म $ल_1$ $ल_2$ अ-दृष्टा हि सीता वैदेही । १०. $ल_2$-इति । अ-इत्यार्षे । ११. फ रा म $ल_1$ $ल_2$-हनूमता सीता० । प्र अ-सीताश्वासनं ॥

N] राक्षस[1]-प्रवरान् हत्वा नाम वि-श्राव्य चाऽऽत्मनः ।[2]
१पू] नगरीम् आकुलां कृत्वा हत्वा[3] च[3] प्र-वरं बलम् ॥[4]१॥ [२३
N] पुनर् दृष्ट्वा च वैदेहीं व्यथयित्वा च रावणम् ।[5]
१उ] दर्शयित्वा[6] बलं घोरं वैदेहीम्[7] अभि-वाद्य च[8] ।
N] प्रति[9]-गन्तुं मतिं[10] चक्रे[10] पुनर् मध्येन सागरम् ॥२॥[11] [२४
ततः[12] स कपि-शार्दूलः स्वामि-संदर्शनोत्सुकः[13] ।
२] आ-रुरोह गिरिं[14] मुख्यम्[14] अरिष्टम् अरि-सूदनः ॥३॥ [२५
शीत[15]-मारुत-जुष्टाभिर्[15] नीलाभिर् वन-राजिभिः । [N
३] शाल-तालाऽश्व-कर्णैश् च वन्यैश् च बहुभिर् वृतम् ॥४॥ [३३उ
लता-वितानैर् बहुभिः[16] पुष्पवद्भिर् अलंकृतम्[17] ।
४] नाना-मृग-गणाऽऽकीर्णं[18] धातु-विष्यन्द-भूषितम् ॥५॥ [३४
बहु-प्रस्रवणोपेतं शिला-संचय-संकटम्[19] ।

---

१. आ–राक्षसान् प्र०। २. अतःपरमधिकः पाठः—अ–समाश्वास्य च वैदेहीं वारयित्वा पुरं बलम् । ३. प्र–प्रहत्वा । ४. अ–नास्ति ॥ ५. म अ–नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—आ–दर्शयित्वा बलं घोरं वञ्चयित्वा च रावणम् *। ६. आ–दर्शनाय । ७. फ–मैथिलीम् । ८. ब म ल₁ ल₂–तु । ९. आ फ रा ब प्र अ–प्रत्यागन्तुं । १०. फ रा ब प्र अ–मनश्चक्रे । ११. म–नास्ति ॥ १२. म–पुनः । १३. फ–स्वामिनो द० । १४. प्र–गिरिमुखम् ॥ १५. आ–तुङ्गपद्मकजु० । फ–तुङ्गपर्वतयुक्ताभिर् । च रा अ–तुङ्गमारुत० । १६. फ अ–विविधैः । १७. फ–अलंकृतैः । १८. फ–०विस्पन्दम्० । ब प्र म–०निष्यन्दम्० । ल₁ ल₂–०निष्यन्दशोभितम् ॥ १९. फ प्र–शिलासंचयकंटकम् । ल₁–शिलाभिश्च समुत्कटम् ।

---

* अ–नगरीमाकुलां कृत्वा वञ्चयित्वा च रावणम् ।

५] महर्षि[1]-यक्ष-गन्धर्व-किन्नरोरग-सेवितम्[2]　　　　॥६॥ [३५
लता-पादप-संबाधं　सिंहा[3]ऽऽकुलित-कन्दरम्　　　　।
N] व्याघ्र-द्वीपि-समाकीर्णं　स्वादु-मूल-फल-द्रुमम् ॥७॥[4] [३६
समा[5]ऽऽरुरोहाऽति-बलः　पर्वतं　प्लव-गोत्तमः ।
६] राम-दर्शन-शीघ्रेण　प्र[6]-हर्षेण　प्र-चोदितः ॥[7]८॥ [३७
तेन पादलता(?तला[8])ऽऽक्रान्ता रम्येषु गिरि-सानुषु ।
७] स[9]-घोषम् अभ्य्-अशीर्यन्त शिलाश् चूर्णी-कृतास् ततः॥९[10] ३८
स तम् आ-रुह्य शैलेन्द्रं व्य्-अवर्धत महा-कपिः ।
८] दक्षिणाद् उत्तरं पा[11]रं प्रा[12]ऽर्थयंल् लवणाऽम्भसः ॥१०॥ [३९
[13]अधि-रुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनाऽऽत्म-जः ।
९] ददर्श सागरं भीमं मीनोरग[14]-निषेवितम् ॥११॥ [४०

१. आ—महर्षिभिर्यक्ष० ॥ २. आ—सिद्धसेवितकं० । ल₁—मुनिसेवितकं०
३.—आ—०सिंहस० । ४. अतः परमधिकः पाठः—म—
सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृंगान्तरविलंबिभिः । परिधानमिवाधस्तान्नानातरुलतावृतम् ॥
बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः । उन्मिषंतमिवोद्धूतैर्नयनैरिव धातुभिः ॥
तोयोत्पलस्वनैर्मन्दैः प्रगीतमिव सर्वतः । देवदारुभिरुद्वृद्धैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥
प्रस्खलज्जलसंपातैर्वर्षन्तमिव सर्वतः । वाद्यन्तमिव विस्पष्टैर्नानाप्रस्रवणास्वनैः ॥
आगलन्तमिवाम्भोदैरभ्रशैलैश्चलाचलैः । विस्तीर्णोपलजिह्वाग्रद्विजिह्वमिव पन्नगम्
वेपमानमिव श्यामैः स्कन्धमात्रशिलोच्चयैः। प्रपातजलनिष्यन्दैःप्रोत्क्रुष्टमिव सर्वतः
आलिखन्तमिवात्तोभ्यैर्गण्डशैलैश्चलाचलैः। विकर्णाकरबाहूरुं शरीरमिव वारणाम्॥
वेणुभिर्मारुतोद्धूतैःकूजन्तमिव कीचकैः। विश्वसन्तमिवामर्षाद् घोरैराशीविषोल्वणैः
नीहारमिव गम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः। मेघराजिनिभैः पादैः प्रक्लिन्नमिव सर्वतः
श्रृंभमाणामिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः । गुहान्तरगतैः सिंहैर्गर्ज्जंतमिवाधिष्ठितैः
लतागृहसमाकीर्णं कुंजैर्बहुभिःसंवृतम्। निकुंजैर्विविधाकारैश्चन्दनैश्च समावृतम् ॥
५. फ अ—तमारु० । ६. म ल₁ ल₂—स हर्षेण । ७. रा—नास्ति ।
८. आ—पादलताक्रां० । फ च—पादलताक्रान्तो । ल₁—पादतलक्रां० ।
९. आ—सर्वेषामवशी० । च—सघोषमवशी० । १०. रा—नास्ति । ११. फ—तीरं ।
१२. म ल₁ ल₂—पर्यटंल् । १३. प्र—अभि० । १४. फ—मीननक्रनि० ॥

स मारुते इवाऽऽकाशे[1] मारुतस्यौरसः सुतः ।
१०] प्र-पेदे हरि-शार्दूलः पितुः पन्थानम् उत्तमम् ॥१२॥ [४१
स[2] तथा[2] पीडितस् तेन कपिना पर्वतोत्तमः ।
११] सर्वैश्[3] च सहितः सत्त्वैः[3] प्र[4]-विवेश मही-तलम् ॥१३॥
कंप-मानैश् च शिखरैः पतद्भिश् चाऽचलोपलैः[5] । [४२
१२] स गिरिः क्षोभितस् तेन प्र-नृत्त इव दृश्यते[6] ॥१४॥ [N
तस्योरु-वेगोन्मथिताः[7] पादपाः पुष्प[8]-शालिनः ।
१३] नि-पेतुर् भू-तले भग्नाः शक्र-वज्राऽऽहता[9] इव ॥१५॥ [४३
कन्दराऽन्तर[10]-संस्थानां पीडितानां महाऽऽत्मनाम् ।
१४] सिंहानां नि-नदो भीमो मेघानाम् इव शुश्रुवे ॥१६॥ [N
अर्द्ध-प्रवृद्ध-वसना व्याकुली-कृत-भूषणाः ।
१५] प्र[11][12]-पेतुश् चाऽङ्गनाम् त्रस्ताः[13] सहसा धरणी-धरात् ॥१७॥ [N
किन्नरोरग-गन्धर्वा यक्ष-विद्याधरास् तथा ।
१६] पीडितं तं नग[14]-वरं त्यक्त्वा गगनम्[15] आ-स्थिताः ॥१८॥ [४७
अतिप्र-माणा[16] बलिनो दीप्त-जिह्वा महा-विषाः ।
१७] निपीडित-शिरो-ग्रीवा व्य्-अचेष्टन्त[17] महोर-गाः ॥१९॥ [४६॥

१. फ—मारुतमिवाकाशं । २. फ—ततःप्रपीडितस् । ३. आ—रराम सहितैर्वृक्षैः । अ—रराम सहितैर्वृक्षैः । फ—जगाम सहसत्त्वैश्च । च—सोपि च सहितैः सत्त्वैः । रा ब-सर्वैश्च सहितैः । ४. आ फ—प्राविशच्च । ५. आ—०लोत्तमैः । आ—०लोपमैः । ६. फ अ—लक्ष्यते । ७. फ—०वेगमाथिताः । च रा प्र ब म ल₁ ल₂—०वेगमाश्रिताः । अ—०वेगाद्बलिनः । ८. फ अ—०शोभिताः । च रा प्र ब ल₁ ल₂—शोभिनः । ९. फ च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ—०वज्रहता । १०. अ—कन्दरादरसं० । ११. फ—तास्ता प्र० । च प्र ब म ल₁ ल₂ अ—त्रस्तप्रवृ० । रा—त्रस्तप्रवृद्धव्यसना । १२. फ—समुत्पेतुश्चाप्सरसः । १३. फ रा म—०तले । १४. रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ—गिरिवरं । १५. ल₁ अ—गमनम् । १६ फ अ—०प्रमाणबलिनो । १७. म—व्यवेष्टन्त ॥

कचित् सुस्राव[1] सलिलं क्वचिद्[2] रजत-निस्रवम् ।
१८] धातून् अन्यांश् च वि-विधान् महा-प्लवग-पीडितैः[3] ॥२०॥ [N
स चाऽपि भू-धरैः[4] श्रीमान् बलिना तेन पीडितः[5] ।
१९] समृद्ध-शिखरोदग्रैः[6] प्र-विवेश रसा-तलम् ॥२१॥ [४८
दश-योजन-विस्तारो[7] त्रिंशत्य्-उच्छ्राय-योजनः ।
N] धरण्यां[8] समतां यातो[9] बभूव स मही-धरः ॥२२॥ [४९

इत्यार्षे रामायणे[10] सुन्दर-काण्डेऽरिष्ट-पर्वत-सूदनं
नाम चतुष्पंचाशः सर्गः[11] ॥५४॥

---

१. फ–कचिच्छ्रुस्राव। अत्र ण्यर्थान्तर्भावः द्र०। २. आ–रजतसन्निभम्। रा म–क्वचिज्जलदनिस्वनम् । ब प्र ल[1] ल[2] अ–क्वचिद् रजतनिस्वनम्। ३. आ–०पीडिताः । ४. फ अ–च भूमिधरः । रा प्र ब म ल[1] ल[2]–चाऽपि पर्वतः। ५. फ अ–प्रतिपीडितः । ६. ल[1]–०रोदग्धः । ७. फ–०नविस्तीर्णस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः। अ–०विस्तारो विंशद्योजनमुच्छ्रितः। ८. रा ब ल[2]–धरण्याः। ९. फ अ–जातः स बभूव धराधरः । १०. रा–श्रीरामायणे। ११. आ–इत्यार्षेऽरिष्टसूदनं नाम सर्गः । ल[2]–इति सुन्दरकाण्डेऽरिष्टदर्शनं नाम सर्गः । अ–इत्यार्षे रामायणेऽरिष्टप्लवनो नाम सर्गः। फ–इत्यार्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे वाल्मीकीये हनुमत्प्रत्यागमनं नाम सर्गः॥

N] आ-प्लुत्य च महा-वेगः पक्ष-वान् इव पर्वतः ।
स चन्द्र-कुमुदं[2] रम्यं सूर्य-कारण्डवं शुभम् ।
१.] पुष्य-श्रवण-कादम्बम् अभ्र-शैवल[3]-शाद्वलम् [4]॥१॥ [१
पुनर्वसु-महामीनं[5] रक्ताऽङ्ग[6]-ग्राह-भीषणम् ।
२] ऐरावत-महाद्वीपं[7] स्वाति-हंस-विलोलितम्[8] ॥२॥ [२
वात[9]-संघात-भीमोर्मिं चन्द्रांऽशु-शिशिरां[10]ऽम्बुदम् ।
३] भुजङ्ग-यक्ष-गन्धर्व-समृद्ध-कमलोत्पलम् ॥३॥ [३
ग्रस-मानं इवा[11]ऽऽकाशं तारा-पतिम् इवोल्-लिखन् ।
N] हरन् इव स-नक्षत्रं गगनं सो[12]ऽर्क-मण्डलम् ॥४॥ [९
अ-पारम् अ-परिश्रान्तैः[13] खो[14]ऽम्बुधिं सम्[14]-अगाहत । [६उ
४] दिशो नादेन महता पूरयन् मेघ-निस्वनः ॥५॥[15] [१०पू

१. म-इतः पूर्वमयं पाठः—संकोच्य च कपिः कर्णौ बाहुभ्यां पीड्य पर्वतम् । संनिरुध्य हरिः प्राणमुत्पपात महाबलः ॥ देवराजध्वजाकारं कपिलं रोमभिश्चितम् । विपरिक्षिप्य लांगूलमध्वानं महदास्थितः ॥ २. ब प्र $ल_2$-चन्द्रकुसुमं । ३. च अ-०शैवालशाड्वलम् । रा ब प्र म $ल_1$ $ल_2$-०शेवलशाद्वलम् । ४. आ-पुष्यश्रवणकादम्बं तत्र तोयदशाद्वलम् । ५. प्र-पुनर्वक्रम० । $ल_2$-पुनर्वसुमहाभीमं । ६. आ-रक्षांगं ग्रा० । च ब रा प्र $ल_2$-चक्रांगग्रा० । ७. रा-०महाद्विपं । ८. फ-०सविडोलितम् । $ल_1$ अ-०सविलोहितम् । ९. $ल_2$-वायुसं० । अ-वातसंपात० । १०. आ-०शिखराम्बु० । ११. फ-ग्रसमानमिवा० । १२. फ-सेन्दुमं० । १३. फ-०श्रान्तो । १४. फ-ह्यपां पतिमगाहत । रा ब प्र म $ल_1$ $ल_2$-०र्धिं सम्यगाहत । १५. अतः परमधिकः पाठः—फ च-मारुतस्यात्मजः श्रीमान् कपिर्व्योमचरो महान् । संप्रच्छाद्येव गगनं वर्षन्निव दिशो दश ॥ हनूमान् मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति । बाहुभ्यामन्तरे सक्तं मेघजाल-

तं श्रुत्वा निनदं घोरं वानराम् ते हनूमतः ।[1]
५] आसन् संहृष्ट[2]-मनसः सुहृद्-दर्शन-लालसाः[3] ॥६॥ [२१
जाम्बवांस्[4] तु हरि-श्रेष्ठः प्रीति-संहृष्ट[5]-मानसः ।
६] उपाऽऽमन्त्र्य हरीन् सर्वान् साऽङ्गदान् वाक्यम् अब्रवीत् ॥७॥[6] [२२
सर्व-था कृत-कार्योऽसौ[7] हनूमान् नाऽत्र संशयः ।
७] न ह्य् अस्याऽकृत-कार्यस्य[8] वेग एवं-विधो भवेत् ॥८॥ [२३
तस्य बाहूऽऽरु[9]-वेगं च निनदं च महाऽऽत्मनः ।
८] सं-श्रुत्य हरयो हृष्टाः समुत्-पेतुः समन्त-तः ॥९॥ [२४
ते नगाऽग्रान् नगाऽग्राणि शिखराच् छिखराणि च ।
९] प्र-हृष्टाः सम्-अपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः[10] ॥१०॥ [२५
ते स्थित्वा पादपाऽग्रेषु द्रुम-शाखाः सु-पुष्पिताः ।[11]

सपांडुरम् ॥ उत्तरीयमिवासक्तमासीत्तस्य महाकपेः । पाण्डुरारुणवर्णानि नीललोहितकानि च ॥ कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे । स जगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरे ॥ पर्वतेन्द्रं सुनाभं च संस्पृश्यैकेन पाणिना । ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगमुपागमत् ॥ स च किञ्चिदनुप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् । ननाद सुमहन्नादं मेघनादसमस्वनः ॥ स दृष्ट्वा पर्वतश्रेष्ठं सुहृद्दर्शनकर्षितः । प्रहर्षमतुलं लेभे हनूमान् मारुतात्मजः ॥

१. फ च–ते तस्य निनदं श्रुत्वा सर्वे एव वनौकसः । २. फ–आशशंसुर्हृ० । ३. फ च प्र–०नकांक्षिणः ॥ ४. अ–जाम्बुवांस्तु । फ अ रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–जाम्बवांश्च । ५. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–संप्रहृष्टतनूरुहः । ६. च–७–मश्लोकादारभ्य २०–शश्लोकान्तः पाठो नास्ति ॥ ७. फ–कृतकर्मासौ । ८. फ–०तकृत्यस्य । ९. ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–०रुवेगेन । अ–बाहुरवेनैव । १०. ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–दिदृक्षया ॥ ११. फ–ते प्रीताः पादपाग्राणि द्रुमशाखाश्च पुष्पिताः । अ–ते स्थिताः पादपाग्रेषु द्रुमशाखासु वानराः ।

१०] वासांसी[1]ऽव प्र-काशानि समाऽविध्यन्त[2] वानराः॥११॥ [२६
उत्तमं वेगम् आ-स्थाय हर्षाद् द्वि-गुण-विक्रमैः[3] ।
११] आ-जगाम महा-तेजाः पुनर् मध्येन सागरम् ॥१२॥[4] [N
पर्वतेन्द्रं सु-नाभं च सं तु सं-स्पृश्यं[5] पाणिना ।
१२] ज्या-मुक्त इव नाराचो महा-वेगम् उपाऽऽगमत् ।
मारुतस्यां[6]ऽऽत्मजः[7] श्रीमान् कपिर् व्योम-चरो महान्॥१३॥ [N
१३] स[8] प्र-च्छाद्यैव गगनं कर्षन्न् इव दिशो दश ।
हनूमान् मेघ-जालानि वि-कर्षन्न्[9] इव गच्छति ॥१४॥ [N
१४] बाह्वोर्[10] अन्तर-संयुक्तं मेघ-जालं च पाण्डुरम् ।[11]
N] उत्तरीयम् इवाऽऽसक्तम् आसीत् तस्य महा-कपेः॥१५॥ [N
पाण्डुराऽरुण-वर्णानि नील-लोहितकानि च ।
१५] कपिना[12]ऽऽकृष्यमाणानि महाऽभ्राणि चकाशिरे[13] ॥१६॥ [N
चालयन् मेघ-वृन्दानि लंघयंश्[14] च पुनः पुनः ।
१६] प्र-च्छन्नं[15] च प्र-काशं च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥१७॥ [N
स किंचिद्[16] अनुसंप्राऽऽप्तं समा-लोक्य महा[17]-गिरिम् ।
१७] अनदद्[18] हनुमान् नादं मेघ-नाद-सम-स्वनम् ॥१८॥ [N

१. आ—वासांसि च । २. फ—प्रसंविध्यन्त । ३. ल$_1$—०णसंभ्रमः । ल$_2$—०णविभ्रमः । ४. फ—१२—शश्लोकादारभ्य २०—शश्लोकं यावत्पाठो नास्ति ॥ ५. ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—समुपस्पृश्य । अ—स तु संस्पश्यं ॥ ६. अ आ—मारुतस्यालयं । ७. आ रा ब प म ल$_1$ ल$_2$—श्रीमत् । ८. ल$_1$—संप्रच्छाद्यैव । अ—संफाल्यैव । ९. म ल$_1$ ल$_2$—विकिरन्निव । १०. आ—बाहुभ्यामन्तरे सक्तं । ११. रा—नास्ति ॥ १२. अ—कपेराकृ० । १३. आ—चकासिरे । १४. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—०यन्खं । १५. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च ॥ १६. रा—कंचिदनु० । आ—किंचिदनुसंप्राप्तः । १७. ल$_2$—महामुनिम् । १८. प्र म ल$_2$—व्यनदद् ह० । ल$_1$—व्यनदद् बहु संनादं ।

स दृष्ट्वा पर्वत-श्रेष्ठं सुहृद्-दर्शन-हर्षितः ।[2]
N] प्र-हर्षम् अ-तुलं लेभे हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः ॥१९॥ [N
ते तस्य निनदं श्रुत्वा सर्वे एव वनौकसः ।
N] आसन् संहृष्ट-मनसः सुहृद्-दर्शन-कांक्षिणः ॥२०॥[3] [N
तम्[4] अद्रि-घन[4]-संकाशम् आ-पतन्तं महा-कपिम् ।
१८] दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राऽञ्जलयस् तदा[5] ॥२१॥ [२८
तस्यैव[6] च[7] गिरेः शृङ्गे[7] नि-पपात[8] महा-जवः ।
१९] नि-षसाद महेन्द्रस्य मारुतिः पादपाऽऽकुले[9] ॥२२॥ [२९
ततस् ते प्रीत-मनसः[10] सर्वे वानर-पुङ्गवाः ।
२०] हनूमन्तं महाऽऽत्मानं परि-वार्योप-तस्थिरे ॥२३॥ [३१
उपाऽयनानि चाऽऽदाय मधूनि च फलानि च ।
२१] परि-वार्याऽर्चयन्ति स्म मारुतस्यौरसं सुतम् ॥२४॥ [३३
वि-नेदुर् मुदिताः केचिच् चक्रुः किलकिलां[11] तथा ।
२२] हृष्टाः पादप-शाखाश् च वि-निन्युर्[12] वानरर्षभाः ॥२५॥ [३४
हनुमांस् तु गुरुं वृद्धं जाम्ब-वन्तं महा[13]-कपिम् ।
२३] कुमारम् अङ्गदं चैवाऽभ्य्-अवन्दत[14] महा-बलम्[15] ॥२६॥[३५
स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश् च[16] सभाजितः[16] ।

---

१. आ—०नकांक्षिणः । प्र—०नहर्षतः । २. अ—नास्ति । ३. अ आ ल$_2$—नास्ति । ४. आ—तमिन्द्रघ० । म—तमभ्रघ० । ५. ल$_2$—०यस्तथा ॥ ६. फ अ—स तस्यैव । ७. फ च प्र ल$_2$—शृङ्गं । ८ फ—निपतत्सुमहा० । ९. च—०पाकुलं ॥ १०. आ—प्रीतिमनसः ॥ ११. आ—०किलांस्तथा । अ—०क्रिलास्तथा । रा ब प्र म—०किलां परे । ल$_1$ ल$_2$—०किलां च ते । १२. आ—आनिन्युर् ॥ १३. फ—महामतिम् ॥ १४. प्र—चैवमभ्यनन्दन् । च रा ब ल$_1$ ल$_2$—चैव अभ्यनन्दन् । म—चैवमभ्यवन्दन् । च— वापि अभ्यवन्दन् । फ—चैव ववन्द च । १५. फ—महाकपिः । १६. रा च म—०भिश्चाभिपूजितः । प्र ल$_1$ ल$_2$—०भिश्चापि पूजितः । फ—०भिश्च समार्चितः ।

२४] दृष्टा देवीऽति वि-क्रान्तः सं-क्षेपेण न्यू-अवेदयत् ॥२७॥[३६
दृष्टा देवीऽति वचनं महत्[1] तद्[1] अ-मृतोपमम् ।
२५] श्रुत्वा ते मारुतेस् तस्य मुदिता हरयस्[2] तदा[2] ॥२८॥ [४०
क्ष्वेडन्त्य् अन्ये हसन्त्य्[3] अन्ये द्रवन्त्य्[4] अन्ये प्लवं-गमाः[4] ।
२६] चक्रुः किलकिलाम्[5] अन्ये प्रति-गर्जन्ति चाऽपरे ॥२९॥[४१
केचिच् चोच्छ्रित[6]-लाङ्गूलाः प्र-हृष्टाः कपि-कुञ्जराः ।
२७] अञ्चिता[7]ऽऽयत-दीर्घाणि लांगूलानि वि-चिक्षिपुः ॥३०॥ [४२
अ-परे तु[8] हनूमन्तं[8] वानरा वारणोपमाः[9] ।
२८] आ-प्लुत्य गिरि-शृङ्गेभ्यः सं-स्पृशन्ति प्र-हर्षिताः॥३१॥[४३
स्तुवन्ति च नमस्यन्ति परि-षस्वजिरेऽपरे[10] ।
२९] वालि-पुत्रोऽङ्गदश् चैव [11]संपरि-ष्वज्य पीडितम्॥३२॥ [N
प्रहृष्ट[12]-मनसं दृष्ट्वा तम् अ-रोगम् उप-स्थितम्[13] ।
३०] नि-षसाद ततो हस्ते गृहीत्वा पवनात्[14]ऽऽत्म-जम्॥३३॥ [N
रमणीये वनोद्-देशे दुर्-धरस्य[15] महा-गिरेः ।
३१] परि-वार्य च ते सर्वे परां प्रीतिम्[16] अवाऽऽप्नुयुः[16]॥३४॥ [N
जाम्ब-वन्तं हनूमन्तम् अङ्गदं च [17]हरीऽऽश्वरम् ॥

---

१. फ अ—महार्थमम्̣° । २. रा ब प्र म ल, ल₂—°योऽभवन् । ३. फ—द्रवन्त्यन्ये । ४. फ—गर्जन्त्यन्ये क्षिपन्ति च । अ—गर्जन्त्यन्ये प्लवं° । ५. अ—°किलाश्चान्ये । ६. अ—केचिदुच्छ्रित° । ७. फ—सुचिन्तयन्ति दी° । च—अवितायतदी° । रा ब म ल, ल₂—अधिकायतदी° । अ—कुंचितायतदी° ॥ ८. च—च हनू° । अ—हनुमंतं तु । ९. फ—वानरोत्तमाः । च—वानरोपमाः । प्र—वानरौकसः । ल, ल₂—काननौकसः । अ—वासवोपमाः ॥ १०. फ—°रे युवा । ११. आ—परिष्वज्य च पीडितम् । १२. अ—°हृष्टवदनं । १३. अ—अवस्थितम् । १४. आ—वालिनः सुतः ॥ १५. आ—दर्दुरस्य । १६. फ अ—प्रीतिमुपागताः । रा ब प्र म ल, ल₂—प्रीतिं प्रपेदिरे ॥ १७. फ अ—कपीश्वरम् ।

३२] परि-वार्योपविष्टास् ते भेजिरे विपुलाः शिलाः[1] ॥३५॥ [४८
उप-विष्टा गिरेस् तस्य शिलासु विपुलासु च[2] ।
३३] श्रोतु-कामाः समुद्रस्य लंघनं वानरोत्तमाः ॥३६॥ [४९
दर्शनं चाऽपि लंकायाः सीताया रावणस्य च ।
३४] तस्थुः प्राऽञ्जलयः सर्वे हनूमद्[3]-वचनोत्सुकाः ॥३७॥ [५०
प्रीति-विस्फारिताऽऽत्तास्[4] ते निश्-शब्दा हरयोऽभवन्[5]।
३५] तच्-चित्तास्[6] तत्-पराश् चैव हनूमद्-वचनोत्सुकाः[7] ॥३८॥ [N
जाम्ब-वान् ऋक्ष-राजस् तु गजो गवय एव च[8]।
पनसश् च गवाऽक्षश् च मध्ये तस्थुर् वनौकसाम्[9] ।
N] अङ्गदं मध्य-तः कृत्वा हनूमन्तं च वानराः ॥३९॥ [N
तस्थौ तत्राऽङ्गदः श्रीमान् वानरैर् बहुभिर् वृतः ।
N] उपाऽऽस्यमानो विधि-वद् देवैर्[10] देव-पतिर् यथा ॥४०॥[11] [५१
हनूमता कीर्ति-मता यशस्-विना
तथाऽङ्गदेनाऽङ्ग-विदा विपश्चिता ।
तदा[12] तद्[13] अध्यासितम्[13] उत्तमं महन्[14]
N] मही-धराऽग्रं ज्वलितं श्रियाऽभवत्[15] ॥४१॥ [५२

इत्यार्षे[16] रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमत्-प्रत्यागमनं
नाम पंचपंचाशः सर्गः[17] ॥५५॥

---

१. अ—परिवार्य कपिश्रेष्ठं भेजिरे विपुलाशिषाः । २. फ—ते ॥ ३. फ अ—परिवार्य समन्ततः । रा म—हनुमद्दर्शनोत्सुकाः । ४. रा—०विस्फारिता० । ५. अ—नास्ति । ६. रा ब—तं चिता । प्र—तच्चिन्ता । फ च म—अनिश्चिता । ७. आ अ—नास्ति । ८. ल$_2$—नास्ति । ९. फ—वनौकसः । १०. आ—दिवि । ११. अ—नास्ति ॥ १२. ल$_1$—मुदा । १३. ल$_2$—तदाध्या० । १४. फ—महान् । १५. आ—क्वणितं तदाभ० । च रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$—ज्वलितं तदाभ० । १६. ल$_2$—इति । १७. अ—सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥

ततस् तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महा-बलाः ।
N] हनुमत्-प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुर् उत्तमाम् ॥१॥[1] [१
तम् आगतं महा-वीर्यं राक्षसैः क्षत-विक्षतम् ।
N] सम्-ईक्ष्य हरयः सर्वे परि-वार्य सम्-आसते ॥२॥ [N
ततस् तम् अब्रवीद् वाक्यं हरीणां प्र-वरोऽङ्गदः ।
N] ब्रूहि वानर-शार्दूल कृतं कर्म सुदुष्-करम् ॥३॥ [N
अपि दृष्टा त्वया सीता रामस्य महिषी प्रिया ।
N] प्रसन्न-वर्णो हि शुभस् तवाऽङ्गुष्ठ-गतो मणिः ॥४॥[6] [N
एतच् छ्रुत्वा शुभं वाक्यम् अङ्गदस्य विपश्चितः । [N
N] हनुमान् अब्रवीद् हृष्टः सर्वांस् तान् हरि-यूथपान् ५ [५७.३७उ
अशोक-वनिका-मध्ये दृष्टा मे जनकाऽऽत्म-जा ।
N] रक्षमाणा सु-घोराभी राक्षसीभिर् मनस्-विनी ॥६॥ [५७.३८
एक-वेणी-धरा बाला राम-दर्शन-लालसा ।
N] उपवास-परिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा ॥७॥ [५७.३९
यत्नेन महता दृष्टा हृष्टो सा जनकाऽऽत्म-जा ।

---

१. प-१-मश्लोकादारभ्य ८-मश्लोकान्तः पाठो नास्ति ॥ २. फ-कृत० । रा-कृतविग्रहम् । ब प्र म $ल_1$ $ल_2$-क्षतविग्रहम् । ३. च रा ब प्र म $ल_1$ $ल_2$-समन्ततः ॥ ४. फ-कृत्वा ॥ ५. $ल_2$-मुनिः । ६. अतः परमधिकः पाठः-म-युद्धं त्वमसि गदापातैः शतघ्नीपरिघेषुभिः । वीर रूपाणि दृश्यन्ते तव गात्राणि भागतः ॥ एभिः प्रहारैः पश्यामः राक्षसा निहतास्त्वया । समरे वीरशब्दश्च लब्धा कीर्तिश्च शाश्वती ॥ आख्याहि नः प्रहर्षोऽयं वाक्यमब्रुवतोऽपि ते । रामप्रियहितार्थं त्वं हनुमद्वक्तुमर्हसि ॥ ७. रा-कपियू० ॥ ८. $ल_1$-दृष्टाऽसौ । ९. फ-रक्ष्य० । १०. फ-यश० ॥ ११. आ-हि सा ॥ १२. फ रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$-सा मया । च-मया सा ।

तया च सह जल्पित्वा पृष्ट्वा चैनाम् अनू-आमयम् ।
N] अभि-ज्ञानं गृहीत्वा च सिद्धाऽर्थोऽहम् इहाऽऽगतः॥८॥[2] [N
अंगदोऽथ शुभं वाक्यं वायु-पुत्रस्य धीमतः ।
N] श्रुत्वैव परम-प्रीतो हरि-मध्य-गतोऽब्रवीत् ॥९॥ [N
तुल्य-वीर्यो न ते कश्चित् सुराणाम् अपि दृश्यते ।
N] पुनर् आ-प्लुत्य यो भीमं समुद्रं त्वम् उपाऽऽगतः॥१०॥ [N
जीवितस्य प्र-दो नाऽन्यस् त्वम् एको वानरोत्तम ।
N] त्वत्-प्रसादात् सम्-एष्यामः सिद्धाऽर्था राघवेण ह॥११॥[N
दिष्ट्या दृष्टा त्वया सीता राम-पत्नी यशस्-वनी ।
N] दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीता-वियोग-जम् ॥१२[N
तं पुनः प्रेतिसं-हृष्टः प्रीति-मान् वै महा-कपिः ।
१उ] जाम्ब-वान् कार्य-वृत्तान्तम् अपृच्छन् मारुताऽऽत्म-जम् १३[२
कथं दृष्टा त्वया सीता कथं वा तत्र वर्तते ।
२] सं-वादश् च कथं वृत्तः क्रूर-कर्म्मा हि[12] रावणः ॥१४॥ [३
३पू] व्यासेन सर्वम् एतन् नः प्र-ब्रूहि त्वं महा-भुज । [४पू
N] समा-गता कथं देवी सा च किं प्रत्य्-अभाषत ॥१५॥ [N
३उ] श्रुतोऽर्थाश् चिन्तयिष्यामः कार्यस्याऽस्य विनिश्-चयम् ।[४उ

---

१. फ—दृष्ट्वा चैनामनामया । रा म—पृष्ट्वा चैतामनामयम् । २. अ—नास्ति । ३. रा प्र ब म ल१ ल—उल्लंघ्य । ४. च—तम् । ५. रा प्र ब म ल१ ल२—इहागतः ॥ ६. फ—प्रदाता त्वमेको वानरपुंगव । च रा ब म ल१ ल२—प्रदाता नस्त्वमेको वा० । प्र—प्रदाता तु त्वमेको वा० । अ—प्रदाता त्वमहो वानरपुंगव । ७. फ—च । रा प्र अ—हि ॥ ८. आ—त्यक्षति ॥ ९. आ—प्रीति० । १०. आ—जाम्बुवान्कालवृ० । ११. अ—अपृच्छत्पवनात्मजम् ॥ १२. आ—स ॥ १३. आ—व्यासतः । ल१—विस्तरेण ॥ १४. आ—श्रुतार्थांश् । ल१ ल२—श्रुत्वार्थश् । अ—श्रुतार्थश् । १५. अ—०ष्यामि । १६. अतः परमधिकः पाठः—आ—प्रसन्नवर्णो हि शुभस्त्वमांगुष्ठगतो मणिः । अपि दृष्टा त्वया सीता ब्रूहि नः परिपृच्छताम् ।

यथाऽर्थस् तस्य वक्तव्यो गतैर् अस्माभिर् आत्म-वर्ने ।
N] रक्षितव्यं च यत् तत्र तद् भवान् प्र-ब्रवीतु नः ॥[3]१६॥ [५
स पृष्टश् च तदा तेन संप्रहृष्ट-तनूरुहः ।
N] नमस्य मनसा सीतां देवीम् अकथयत् तदा ॥१७॥ [६
इति जाम्ब-वता पृष्टो वानराणां मतेन च ।[८]
६] यथा-वृत्तं कपि-श्रेष्ठः कथयामास मारुतिः ॥१८॥ [N
प्रत्य्-अक्षं वस् तद् यद् अहं महेन्द्राऽग्राद् अव-प्लुतः ।
७] उदधेर् अपरं पारं कांक्ष-माणो महाऽऽत्मनः ।
N] अ-पारं तु महद् व्योम पुप्लुवेऽहं समा-हितः ॥१९॥[१२] [N

---

१. श्रा—०वान् । २. फ अ—व्याकरोतु । श्रा—प्रब्रवीत्पुनः । ३. च रा ब म ल१ ल२—१६-शश्लोकादारभ्य १८-शश्लोकान्तः पाठो व्युत्क्रमेण पठितः । ४. फ—तु पृष्टस् । ५. रा ब प्र म ल१ ल२—प्रणम्य । ६. फ—देवीं सीतां सोकथयत् । ७. फ—वानरानुमतो वरः । च रा ब म ल१ ल२ अ—वानरानुमतेन च । ८. प्र—नास्ति । ६. च रा प्र ब म ल१ ल२—०श्रेष्ठं । १०. फ—तदैवाहं । ११. श्रा—अथास्तु सदृशं । फ च—अपान्तु सदृशं । अ—अरससदृशं । १२. अतः परमाधिकः पाठः—म—गच्छतश्च ममाव्यग्रं सत्वमभ्येत्यधिष्ठितं । पंथानं खे तदा रुद्ध्वा प्राब्रवीन्मां च भीषयत् । सरमां मां विजानीहि हनुमद्देवमातरम् । मम भक्ष्यस्त्वमुद्दिष्ट ईश्वरैर्वानरर्षभः ॥ एवं व्याभिहिते वाक्ये क्रूरे सरमया तदा । रामदूतेन यामीति मया तस्यै निवेदितम् ॥ पुनश्चोक्ता मया देवी कृत्वा कार्यमभाषत । आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ एवमुक्ता मया सा तु सरमा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिन्मामिति मे वरः ॥ एवमुक्तस्त्वहं तत्र चिन्तयामि सुदुःखितः । अश्रुवं कुरु तद्वक्त्रं येन मां भक्षयिष्यति ॥ इत्युक्ता सा महादेवी शतयोजनविस्तृतम् । कृतवत्यात्मनो वक्त्रं पर्वतान्तर-दर्शनम् ॥ संक्षिप्यात्मानमव्यग्रः प्रविष्टोऽहं मुखं तदा । निष्क्रम्य च मुखात्तस्मादन्तरिक्षं पुनर्गतः ॥ विज्ञप्ता च मया देवी प्रणम्य विधिवत्तदा ।

५१.उ]ततस् तु सु-चिरे[1] काले गच्छन्न् उग्र-जवः कपिः ।
बलवन्-नि-गृहीताऽऽत्मा न च पश्यामि किंचन ॥२०॥ [N
५२] सोऽहं विगत-वेगः[2] सन्[2] दिशो दश वि-लोकयन् ।
न किञ्चित्[3] तत्र पश्यामि येन मे सं-हृता गतिः ॥२१॥ [३५
५३] तस्य मे बुद्धिर् उत्पन्ना किं नाम[4] गगने[5] मम ।
विघ्न[6] ईदृश उत्पन्नो[6] ह्य् अभून् मे यत्र नि-ग्रहः ॥२२॥ [३६
५४] अधो-मुखी ततो दृष्टिर् गच्छतीं[7] चारिता मया ।
ततः पश्याम्य् अहं भीमां राक्षसीं सलिलाऽऽश्रयाम्[8] २३[३७
५५] प्र-हस्य च महा-नादम्[9] उक्तो[9]ऽहं भीमया तया ।
अव-स्थितम्[10] असं-भ्रान्तम् इदं वाक्यं सु-दारुणम् ॥२४॥[३८
५६] कश्चिन्[11] नाम महा-काय[11] मया क्षुधितयेक्षितः[12] ।
चिराय भक्ष्यस् त्वं दत्तो दिष्ट्या धात्रा महाऽर्णवे ॥२५॥[३९
५७] बाढम् इत्य्-एव तां वाणीं प्रति-गृह्य[13] त्व् अहं ततः[14] ।

प्रविश्य वक्त्रान्निष्क्रान्तो दाक्षायणि नमोस्तु ते ॥ गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चास्तु वरस्तव । दृष्ट्वा च मां तदा सरमाथाब्रवीद्वचः ॥ अर्थसिद्ध्यै कपिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । तां चाप्यहमुपामन्त्र्य संप्रतस्थे पुनर्भवम्[1] ॥ सर्वतोपि निरालंबं सुरसिद्धनिषेवितम् ॥ १. प्र—सुचिरं ॥ २. अ—० वेगस्तु । आ—०गः स । ३. आ—कश्चित् ॥ ४. फ—लंकाया । ५. प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—गमने । ६. फ अ—विघ्नमीदृशमुत्पन्नं ॥ ७. आ—गच्छन्ती । ८. प्र म $ल_1$ $ल_2$—सलिले शयाम् । फ—०लाशये । च रा ब—०लाशयाम् ॥ ९. आ—० नादो मुक्तो वै । प्र म $ल_1$ $ल_2$—० नादो मुक्तो वै ॥ १०. आ—अप्यास्थितम् । रा प्र ब म—अप्यश्रुतं । $ल_1$ $ल_2$—अथ श्रुतं ॥ ११. फ च प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—कासि गन्ता महाभाग । रा—कापि गन्ता महाभाग । अ—कासि गन्ता । १२. फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—० येप्सितः । १३. फ—तत्प्रगृह्य । १४. फ—वचः । $ल_2$ गतः ।

---

१. संप्रस्थितोऽभवं पुनर् इति मूलतः पाठस्य सतो लेखकप्रमादप्रयोजितो विकारः स्यात् ।

वर्द्धयन् वि-पुलं कायं तस्याः कायम् अपूरयम् ॥२६॥[४०
५८] तस्यास् तद् वि-पुलं वक्त्रं वर्द्धते मम भक्षणे ।
तच् चाऽहम् अव-बुद्ध्यैव तस्यास् तद् वि-पुलं मुखम् ॥२७[४१
५९] ततोऽहं विपुलं रूपं सं-क्षिप्य निमिषाऽन्तरम् ।
तस्या हृदयम् आ-दाय प्रस्थितोऽस्मि नभस्-तलम् २८[४२
६०] सा विसृष्ट-रवा भीमा पपात लवणाऽम्भसि ।
महापर्वत-संकाशा निःकृत्त-हृदया मया ॥२९॥ [४३
६१] शृणोमि ख-गतानां च वाचः सौम्या महाऽऽत्मनाम् ।
राक्षसी सिंहिका क्रूरा शीघ्रं हनुमता हता ॥३०॥ [४४
६२] तां हत्वा पुनर् एवाऽहं कार्यम् आत्यन्तिकं स्मरन् । [४५पू
६३पू] आ (?अ) गच्छं पुले व्योम्नि वायु-वेग-समन्वितः॥३१॥ [N
द्वितीयश् चैव मे विघ्नो घोरः सं-जनितो महान् ।[16]
४०] सुवर्ण-शिखरं दिव्यम् अपश्यं पर्वतोत्तमम् । [८
मार्गम् आ-वृत्य तिष्ठन्तं मध्ये नद-नदी-पतेः ॥३२॥ [९
४१] उप-गम्य तु[18] तं[18] दिव्यं काञ्चनं पर्वतोत्तमम् ।[19]

---

१. फ- कुर्वंश्च । २. फ-कामम् । ल२-कार्यम् । ३. फ रा प्र म ल१ ल२ अ-अपूरयन् ४. रा प्र ब म ल१ ल२-विवृद्धं । ५. अ-तथाहम् । ६. अ-अनु० । फ-अनुद्धयैवम् । ७. फ-अतीव । ८. अतः परमधिकः पाठः-प्र ब ल१-प्रविष्टस्त्वधिकं तस्मात् कृत्वा रूपं च योगतः । ९. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ-०न्तरात् । १०. आ-आसाद्य । ११. फ अ-विसृष्टभुजा । १२. फ अ-तदा । १३. फ-खेचराणां वाक्यं व्योम्नि । अ-खेचराणां वाचः सौम्या । १४. च-आत्यायिकं । प्र ब म ल१ ल२ अ-आत्ययिकं । १५. फ-वायोर्वेगं समास्थितः । १६. फ-द्वितीयश्चैव मे विघ्नं घोरमापतितं महत् । अ-द्वितीयश्चापि मे विघ्नं घोरमापतितं महत् । १७. फ रा प्र ल१ ल२-व्यमम् । १८. आ-दिवं । १९. अ-नास्ति ।

---

१. ल१-प्रविष्टोऽस्म्यधिकं ।

कृता मया तदा[1] बुद्धिर् भेत्तव्योऽयं महा-गिरिः[2] ॥३३ [१०
४२] प्र-हृतं[3] च मया तस्य लांगूलेन महा-गिरेः[4] ।
शिखरं सूर्य-संकाशं व्य्-अशीर्यत सहस्र-धा ॥[5]३४॥ [११
४३] तन् मे व्य्-अवसितं दृष्ट्वा स उवाच महा-गिरिः ।
पुत्रेति मधुरां वाणीं मां[6] स पर्वत-सत्तमः ॥३५॥ [१२
४४] पितुर् आत्म-समं विद्धि सुहृदं मारुतस्य माम्[7] ।
सु-र्नाभ[8] इति वि-ख्यातं नि-वसन्तं महोदधौ[9] ॥३६॥[10] [१३
४५] [11]पूर्वं पत्त्रं-गमो (?मा) भूत्वा बहवः पर्वतोत्तमाः ।[12]
छन्देन[13] पृथिवीं चेरुर्[14] बाध-मानास् तपो-धर्नान् ॥३७॥ [१४
४६] श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः[15] पाक-शासनः ।
चिच्छेद भग-वान् पक्षान् वज्रेण गुरुणा ततः ॥३८॥ [१५
४७] अहं तु मोक्षितस्[16] तत्र तव पित्रा महाऽऽत्मना ।
मारुतेन तदा पुत्र सागरं[17] सम्प्र-वेशितः ॥३९॥ [१६
४८] रामस्य च मया साह्ये[18] वर्ति-तव्यम् अरिं-दम ।
N] रामो धर्म-भृतां श्रेष्ठो महेन्द्र-समविक्रमः ॥४०॥ [१७
४९उ] एतच् छ्रुत्वा मुखात् तस्य सु-नाभस्य महाऽऽत्मनः ।
कार्य-गौरवम् आ-ख्यातम् अखिलेन विशेष-तः॥[19]४१॥[१८

---

१. फ अ—मे मनसा । २. प्र ब म ल१ ल२—मया कृता तदा बुद्धिर्भेदने तस्य भूभृतः । ३. आ च रा—प्रहृते । ४. फ च रा—०गिरौ । अ—०गिरे । ५. फ—नास्ति । ६. फ—तदा सत्यपुरस्कृतः । ७. म—मारुतस्य महाकपेः । अ—०तस्य च । ८. म—मैनाक । अ—सुनाभम् । ९. म—महार्णवे । १०. च रा प्र ब ल१ ल२—नास्ति । ११. फ—पूर्वपक्षागमा । १२. म—पूर्वं प्लवंगमाः पुत्र बभूवुरचलाः किल । च रा ब ल१ ल२—नास्ति । १३. ब—इन्द्रेण । १४. फ—सर्वा वध्यमानां समन्ततः । रा—चेरुर्दाहमाणास्ततस्ततः । ब—०दार्यमाणास्ततस्ततः । ०मानास्ततस्ततः । १५. प्र म ल१ ल२—देवेन्द्रः । १६. प्र ल१ ल२—मोचितस् । १७. प्र ल१ ल२—० रे । १८. फ अ—सख्ये । ल२—साह्यं । १९. आ—नास्ति ॥

५०] तेन चाऽहम् अनु-ज्ञातः सु-नाभेन महाऽऽत्मना । [१९पू
५१पू] उत्तमं जवम् आ-स्थाय शेषं पन्थानम् आ-स्थितः ४२[२०पू
६३उ] गत्वा महान्तम् अध्वानम् अपश्यं नग-मण्डितम् । [४५उ
दक्षिणं तीरम् उदधेर् लंका यत्र महा-पुरी ॥४३॥
६४] अस्तं दिन-करे याते रक्षसाम् आलयं पुरीम् ।
सम्प्र-विष्टोऽहम् अ-ज्ञातो राक्षसैर् भीम-विक्रमैः॥४४॥ [४६
६५] तत्र चाऽहं निशां सर्वां वि-चिन्वञ् जनकाऽऽत्म-जाम्।
रावणाऽन्तःपुर-गतो नाऽपश्यं तां सु-मध्यमाम् ॥४५॥[५०
६६] ततः सीताम् अ-पश्यंस् तु रावणस्य नि-वेशने ।
शोक-सागरम् आ-साद्य न पारम् उप-लक्षये ॥४६॥ [५१
६७] शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समा-वृतम् ।
काञ्चनेन प्र-कृष्टेन पुरोप-वनम् उत्तमम् ॥४७॥ [५२
६८] तं प्राकारम् अनुप्राऽऽप्य पश्यामि बहु-पादपाम् । [५३
अशोक-वनिकां दिव्यां महेन्द्रस्येव नन्दनम् ॥४८॥ [N
६९] अशोक-वनिका-मध्ये शिंशिपा-पादपो महान् ।
तम् आ-रूढः प्र-पश्यामि काञ्चनं कदली-वनम् ॥४९॥ [५४
७०] अ-दूराच् छिंशिपा-वृक्षाद् अपश्यं वर-वर्णिनीम् ।
श्यामां कमल-पत्राऽक्षीं तपसा सु-कृशाऽऽननाम् ॥५०॥[५५
७१] राक्षसीभिर् वि-रूपाभिर् घोर-कर्मभिर् आ-वृताम् ।

---

१. फ च रा—सोहम् । २. आ—पन्थानं संस्थितः। ३. प्र—नगराणि तम् । ४. फ च रा—०सामालकां । ल$_2$—०सामालये । ५. आ—नास्ति । ६. आ—संप्रविष्टो महारात्रौ । प्र—संप्रहृष्टो ह० । ७. प्र ल$_1$ ल$_2$—विचित्वा । अ—विचिन्नज० । ८. अ—शीताम् । ९. आ—०पम् । १०. आ—शिंशपा० प्र—शिंशुपा० । ११. ल$_2$—तामारूढः प० । फ—आरूढश्च प० । अ—आरूढस्तु प० । १२. प्र—छिंशुपा० । म ल$_2$—छिंशपा० । १३. छ अ—सुकृता । १४. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०भिः क्रूरक० ।

मांस-शोणित-मत्ताभिर् व्याघ्रीभिर् हरिणीम् इव ॥५१॥[५७
७२] तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं राज-पुत्रीम् अ-निन्दिताम् ।
तत्रैव शिंशिंपा[1]-वृक्षे पक्षि-वत् समेव[2]-स्थितः ॥५२॥ [६०
७३] ततो हलहला-शब्दं काञ्ची-भूषण-मिश्रितम् ।
शृणोम्य् अहम् उपाऽऽवृत्तं[3] रावणस्य च नि-स्वनम् ॥५३॥[६१
७४] ततोऽहं परमोद्-विग्नः स्वं रूपं सं-क्षिपन् पुनः । [६२पू
लीनश् च शिंशिंपा[4]-वृक्षे स्थितस् तस्य दिदृक्षया ॥५४॥ [N
७५] ततो रावण-दाराश् च रावणश् च महा-बलः ।
तं देशं समनु-प्राऽऽप्तो राक्षसीभिः सु-रक्षितम्[5] ॥५५॥[६३
७६] तं[6] दृष्ट्वा सा महा-बाहुं सीता रक्षो-महाबलम् ।
सं-क्षिप्य वासस् तस्थौ सा बाहुभ्यां परि-रभ्य[7] च ॥५६॥ [8][६४
७७] ताम् उवाच दश-ग्रीवः सीतां परम-दुःखिताम् ।
अवाक्-शिराः[9] प्र-पतितो बहु मन्यस्व मां प्रिये ॥५७॥ [६६
७८] यद्[10] इतस् त्वं तु मां दर्पान् नाऽभि-नन्दस्य् अ-निन्दिते ।
द्वि-मासाऽभ्यन्तराद् सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥५८॥[६७
७९] एतच् छ्रुत्वा वचस् तस्य रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
उवाच परम-क्रुद्धा[11] सीता सदृशम् आत्मनः ॥५९॥[12][६८

१. म ल$_2$–शिंशपा० । २. फ–समुप० । ३. फ च रा प्र ब म ल$_1$ अ–उपोक्षंतं । ल$_2$–उपौक्षंतं । ४. प्र–शिंशुपा० । म ल$_2$–शिंशपा० । ५. च–सुराक्षितः । अ–समावृतम् । ६. आ–तत्र दृष्ट्वा । अ–तं च दृष्ट्वा । ७. अ–परिगृह्य । ८. अतः परमधिकः पाठः–म–वित्रस्ता परमोद्विग्ना वीक्ष्यमाणा ततस्ततः । त्राणं किंचिदपश्यंती प्रावेपत तपस्विनी ॥ ९. च–०शिरो । ल$_1$–अर्वाक् शिरः । आ–०छिराः । १०. फ च–यदि च त्वं न मे । रा–यदि त्वं न च मां । ब प्र ल$_1$ ल$_2$–यदि च त्वं न मां । म–यदि त्वं च न मां । अ–यदि त्वञ्च मां ॥ ११. आ–परमं क्रुद्धा । १२. ल$_2$–नास्ति ॥

८०] इक्ष्वाकु-कुल-नाथस्य[1] धर्म-पत्नीं महा[2]ऽऽत्मनः ।
अ-वाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥६०॥ [६९
८१] किं[3] च[3] वीर्यं तवाऽनार्य यो[4] मद्-भर्तुर् अ-सन्निधौ ।
माम् इहाऽभ्या-ऽनयः क्रूर तेनाऽदृष्टो महाऽऽत्मना । [७०
८२] गर्हितं कर्म कृत्वा च पाप कस्मान् न लज्जसे ॥६१॥ [N
यज्वा च सत्य-सन्धश् च रण-श्लाघी च राघवः ।
८३] न त्वं रामस्य दासे (?स्ये)ऽपि यो[5]ग्यः प्राऽर्थयसे च[6] माम् । [७१
सन्निधौ नय-मानस् त्वं विराध-गतिम् आप्नुयाः॥६२॥[7] [N
८४] जानक्या[8] परमं वाक्यम् एवम् उक्तो दशाऽऽननः ।
जज्वाल राक्षसः क्रुद्धश् चिता[9]यां पावको यथा ॥६३॥ [७२
८५] वि-वृ[10]त्य नयने क्रूरे मुष्टिम् उद्-यम्य दक्षि[11]णम् ।
वैदेहीं हन्तुम् आ-र[12]ब्धः स्त्रीभिस् ता[13]भिर् नि-वारितः॥६४॥[७३
८६] स्त्रीणां मध्यात् समुत्-पत्य तस्य भार्या दुर्-आत्मनः ।
मन्दोदरी नाम शुभा तया[13] स[14] प्रति-षेधितः ॥६५॥ [७४
८७] उक्तश्[15] च शुभया वाचा तया[16] साऽनु-नयं[17] तदा[18] ।
८८पू] सीतया तव किं कार्यं महेन्द्र-सम-विक्रम ॥६६॥
N] मया सह रमस्वाऽद्य मद्-विशिष्टा न जानकी । [७५

---

१. आ–०लराजस्य । २. रा–महौजसः ॥ ३. आ फ–किंचिद् । ४. फ–र्यां ॥ ५. च–योयं । रा प्र ब म ल$_1$–यस्त्वं । ६. रा प्र ब म ल$_1$–तु । ७. ल$_2$–नास्ति ॥ ८. ल$_2$–जानक्याः प० । ९. फ–कोपात्सीतायां । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–क्रोधाच्चितायां । अ–क्रोधार्चितया ॥ १०. प्र–विवृते । ११. प्र–दक्षिणाम् । १२. फ च अ–स्त्रीभिस्तु नि० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–ऽथ ताभिः स्त्रीभिर् ॥ १३. रा–तथा । १४. प्र–संप्रति० ॥ १५. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–ततश्च । १६. अ–तदा । १७. आ–०नयंस् । १८. अ–तया ॥

८८उ] देव-गन्धर्व-पत्न्यश् च यक्ष-राक्षस-योषितः ।
ताभी रमस्व सु-भगे सीतया किं तवाऽनया ॥६७॥ [७६
८९] ततस् ताभिः सम्-एताभिर् योषिद्भिः स महा-बलः ।
उत्थाय सहसा नीतो येनैवाऽभ्यो-गतः पर्थो ॥६८॥ [७७
९०] गते तस्मिन् दश-ग्रीवे राक्षस्यो वि-कृताऽऽननाः ।
सीतां निर्-भर्त्सयामासुः समा-गम्य सहस्र-शः ॥६९॥ [७८
९१] तृण-वद् भाषितं तासां तुलयामास जानकी ।
गर्जितं च वृथा तासां सीता श्रुत्वा न शोचति ॥७०॥ [७९
९२] वृथा गर्जन्ति निश्-चेष्टा राक्षस्यो वि-कृताऽऽननाः ।
सीताया व्यवसायं तं रावणस्य न्य्-अवेदयन् ॥७१॥ [८०
९३] वि-हितास् ततः सर्वा हत-वेगाः सु-दुःखिताः ।
परि-वार्य तदा देवीं निद्रा-वशम् उपाऽऽगताः ॥७२॥ [८१
९४] तासु चाऽथ प्र-सुप्तासु सीता भर्तृ-हिते रता ।
वि-लैलाप करुणं दीना निर्-आशा च सु-दुःखिता ॥७३॥ [८२
९५] तां चाऽपि तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ।
चिन्तयामास बुद्ध्याऽहं न च मे वि-कृतं मनः ॥७४॥ [९०

---

१. फ—०वयक्षाश्च नागरा० । अ—०वकन्याश्च यक्षराक्षसयोषितां । २. फ—ताभिः सह रमस्वाद्य । अ—ताभिः सह रमस्वार्यं । ३. फ—करिष्यसि । च—प्रयोजनम् ॥ ४. अ—०आगतस्तथा ॥ ५. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—समासाद्य ॥ ६. च म—भीषितं । ७. म—सीता श्रुत्वा न शोचति । अ—तोलयामास जा० । ८. अ—तु तदा । ९. अ—०नुशो० । १०. प्र—नास्ति ॥ ११. आ—निहतास् । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—विकृतास् ॥ १२. फ अ—च व्यवसु० । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—च प्रतिसु० । १३. फ च रा—विलेपे । अ—विलप्य । १४. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—निशश्वास ॥ १५. रा—न रामे निर्वृतं । ल$_1$ ल$_2$—निर्वृतं । अ—निवृतं न च मे ॥

९६] सं-भाषणाऽर्थं च मया जानक्यां[2] वि-हितो[1] विधिः ।
इक्ष्वाकु-कुल-वंशस्य स्तवो राम-पुरस्कृतः ॥७५॥[3] [९१
९७] श्रुत्वा तु गदितां वाचं रामाऽर्थ-चरितां शुभाम् ।
प्रत्य्-अभाषत मां सीता वाष्पाऽपिहित-लोचना[4] ॥७६॥ [९२
९८] कस् त्वं कस्य कथं चेह प्राऽऽप्तो वानर-पुंगव ।
कथं रामेण ते प्रीतिस् तन् मे वक्तुम् इहाऽर्हसि[5] ॥७७॥ [९३
९९] ताम् अवोचम् अहं दीनां[6] शंकितां शंकितो वचः । [९४
१००उ] देवि रामस्य भर्तुस् ते सहायो भीम-विक्रमः ॥७८॥
सु-ग्रीव इति वि-ख्यातो वानरेन्द्रोऽति-भीषणः[7] । [९५
१०१] तस्य मां विद्धि सचिवं हनूमन्तम् उपाऽऽगतम् ।
भर्त्रा च प्र-हितस् तेऽहं रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ॥७९॥ [९६
१०२] इदं च पुरुष-व्याघ्र इक्ष्वाकु-कुल-नन्दनः ।
अंगुलीऽयम् अभि-ज्ञानं प्राऽदात् तव[8] यशस्-विनि[9] ॥८०॥ [९७
१०३] तद् इच्छेयं त्वयाऽऽज्ञप्तं[10] देवि किं करवाण्य् अहम् ।
राम-लक्ष्मणयोर् मूलं[11] नयामि त्वां किम् उत्तरम् ॥८१॥ [९८
१०४] एतच् छ्रुत्वा च हृष्टा[12] सा सीता जनक-नन्दिनी ।
अहं रावणम् उत्-साद्य भ्रातृभ्यां गन्तुम् उत्सहे ॥८२॥ [९९

---

१. प्र–हि । २. ल$_2$–सीतायाश्चिन्तितो । फ च रा प्र ब म ल$_1$ अ–जानक्याश्चिन्तितो । ३. अतः परमधिकः पाठः—म–इक्ष्वाकुकुलविख्यातं संप्रवर्तयता मया । ततः सा वक्रकेशान्ता विश्वासमुपपादिता ॥ ४. आ–वाष्पैर्विहित० । ल$_2$ अ–वाष्पोपहत० । ५. रा–तत्त्वं वक्तुमर्हसि । च–तत्त्वं व० ॥ ६. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–देवीं ॥ ७. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०न्द्रो महाबलः ॥ ८. फ–०ज्ञानमदात्तव । आ–०ज्ञानं प्रदत्तं च । ९. आ–०स्विनम् ॥ १०. च रा प्र ब म–तवाज्ञप्तं । ल$_1$ ल$_2$–तवाज्ञां वै । अ–तदाज्ञातुं । ११. आ–मूलं ॥ १२. आ–हृष्ट्वा च ॥

१०५] प्र-णम्य शिरसा[1] सीताम् [2]अभि-वाद्य यशस्-विनीम् ।
राघवाऽऽह्लादन-करम् अभि-ज्ञानं मया[3]ऽर्थिता ॥८३॥[4] [१००

१०६] एवम् उक्त्वा वराऽऽरोहा [5]ममैतं मणिम् उत्तमम् ।
प्राऽयच्छत् परमोद्-विग्ना वाचा[6] मां सं-दिदेश च[6] ॥८४॥ [१०२

१०७] ततः प्र-णम्य शिरसा वैदेहीं सुसमा-हितः ।
प्र-दक्षिणम् उपाऽऽवृत्य[7] स्व-कार्योद्यत[7]-मानसः ॥८५॥ [१०३

१०८] उक्तोऽहम् आर्यया वाक्यं वाष्प-गद्गदया गिरा[8] ।
हनूमन्[9] सर्व-वृत्तान्तम् इमम्[10] आ-ख्यातुम् अर्हसि॥८६॥ [१०४

१०९] श्रुत्वा यथा च[11] न[11]-चिराद् उभौ तौ राम-लक्ष्मणौ ।
सुग्रीव-सहितौ वीराव् उपेयातां[12] तथा कुरु ॥८७॥ [१०५

११०] यद्य्[13] अन्यथा[13] भवेत् कार्यं द्वौ मासौ मम जीवितम् ।
न मां पश्यति काकुत्स्थो वि-नाथाम् इह[14] शोचतीम्॥८८॥[१०६

१११] तच् छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो माम् अभ्य्-अपूरयत्[15] ।
उत्तरं च मया दृष्टं कार्य-शेषम् अन्-अन्तरम् ॥८९॥ [१०७

११२] ततोऽवर्धत मे कायो महापर्वत-सन्निभः ।
युद्धाऽऽकाङ्क्षी वनं तच् च वि-नाशयितुम्[16] आ[16]-स्थितः॥९०[१०८

---

१. फ—सहसा । २. आ फ—अहमासं । ३. अ—०ज्ञानमयाचिषं । फ च—मया विधिः । आ—मयार्पितम् । ४. अतः परमधिकः पाठः—म—अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः । मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते ॥ ५. आ—तदा मे । फ—ममैवं । च—ममेतन् । ६. अ—वाचो मां सन्दिदेस ह । ७. अ—उपावर्त्य स्वकार्ये धृत० ॥ ८. आ—तया । अ—तदा । ९. अ—हनुमन् मम वृ० । १०. आ अ—इदम् ॥ ११. फ—नापि । अ—यथावदचि० । १२. आ—उपयातस् ॥ १३. अ—यद्यथा । १४. रा ब अ—इव ॥ १५. आ—अप्यपूरयत् ॥ १६. अ—विनाशितुमुपास्थितः । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—विनाशयितुमुद्यतः ॥

११३] तद् भग्नं वन-खण्डं तु भ्रान्त-त्रस्त-मृग-द्विजम् ।
प्रति-बुद्धा निर्-ऐक्षन्त राक्षस्यो भ्रान्त-लोचनाः ॥९१॥[१०९
११४] मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समा-गम्य परस्परम् ।
लंकाऽधि-पतये क्षिप्रं रावणायाऽऽचचक्षिरे ॥९२॥ [११०
११५] राजन् वन-वरं दिव्यं तव भग्नं दुर्-आत्मना ।
चैत्य-प्रासाद-मुख्यश् च दुर्-धरः स महा-बलः॥[8]९३॥[9][१११
११६] कपेर् दुर्-आत्मनस् तस्य तव विप्रिय-कारिणः ।
वधम् आ-ज्ञापय क्षिप्रं यथा स वि-लयं व्रजेत् ॥९४॥[10][११२
११७] तच् छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण वि-सृष्टा भृश-दुर्जयाः । [११३पू
N] पदाति-बल-सम्पन्नाः समीपे प्रेषिता मम ।[15] [N
राक्षसाः किं-करा नाम रावणस्य महौजसः॥[17]९५॥[११३उ
११८] तेषाम् अशीति-साहस्राः शूल-मुद्गर-धारिणाम् ।
ते मया तद्-वनोद्देशे परिघेण नि-पातिताः[21]॥९६॥[११४
११९] तेषां च[22] हत-शेषास् तु[22] दश-ग्रीवाय राक्षसाः ।

---

१. अ—च भीतस्तत्र० । आ—भ्रान्तत्रस्त मृ० । २. अ—निरीक्ष्यन्त्य । ३. अ—भ्रान्तवत्तदा ॥ ४. फ—पराक्रान्तं । ५. फ—प्राचचक्षुः सविस्तरम् ॥ ६. ब—दुरासदं । ७. अ—रक्षिण: सुमहाबल: । ८. च रा प्र ल$_1$—चैत्यप्राकारमुख्यं च त्वदर्थं सुमहाबल: । रा ब म—चैत्यप्राकारमुख्यश्च त्वदर्थं सुमहाबल । ल$_2$—चैत्यप्राकारमुख्यं च त्वदर्थं सुमहाबलं ॥ ९. फ—नास्ति ॥ १०. फ—नास्ति ॥ ११. अ०सेन्द्रस्य । १२. फ—निर्दिष्टा । १३. रा म ल$_1$ ल$_2$—रणदु० । अ—भृशदुःखिताः । १४. ल$_2$—समीपं । १५. फ च रा प्र ब म ल$_1$ अ—नास्ति । १६. अ—महायशः । १७. ल$_2$—नास्ति ॥ १८. प्र म ल$_1$—०साहस्रं । १९. फ—मया तस्मिन्वनोद्देशे । अ—तन्मया त० । २०. फ प्र म ल$_1$—परिघेन । २१. ल$_2$—सर्वायसमयं घोरं प्रगृह्य परिघं तदा । सर्वांस्तान् सपरिकरान् सादयामि स्म संयुगे ॥ २२. फ—तु हतशेषाश्च । च ब—तु हत० ।

गत्वा न्य्-अवेदयन् शीघ्रं हतं सैन्यं रणे मया ॥९७॥[1] [११५
१२०] तच् छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण मन्त्रि-पुत्रा महा-बलाः ।
पदाति-बल-सम्पन्नाः समीपं प्रेषिता मम ॥९८॥ [११९
१२१] सर्वाऽऽयसमं अहं घोरं[2] प्र-गृह्य[3] परिघं तदा[4] ।
सर्वांस् तान् स-परीवारान्[5] सूदयामि स्म[6] सं-युगे ॥९९॥ [१२०
१२२] स तान् अपि हतान् श्रुत्वा दश-ग्रीवः प्रताप-वान् ।[8]
प्र-हस्तस्य सुतं वीरं जम्बु-मालिनम् आदिशत् ॥१००॥ [N
१२३] तं महाबल-सम्पन्नं राक्षसं रण-कोविदम् ।
परिघेणाऽति-घोरेण[9] रणे[10] सूदित-वान् अहम् ॥१०१॥ [N
१२४] तं कुमारं हतं श्रुत्वा[11] समरेऽतुल-विक्रमम्[7] ।[12]
पंच सेनाऽग्र-गान्[13] शूरान्[14] प्रेषयामास[15] रावणः[16] ॥१०२॥
१२५] तान् अहं सह सैन्येन सूदयित्वा महा-बलान् ।[17] [१२२
१२६पू] युद्धाऽर्थी[18] तोरणोद्देशे[19] तिष्ठामि[20] रण-गर्वितः ॥१०३॥ [N

---

१. म—अतः परं प्रहस्तस्येत्यारभ्य परिघेणेत्यन्तः पाठो व्युत्क्रमेण कियताचित् पाठान्तरेण पठितः । आधेकश्च—राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोरं तीव्रपराक्रमम् । २. रा प्र ब म ल१ ल२—सर्वायसमयं घोरम् । अ—सर्वायसं महाघोरं । ३. फ—उद्यम्य । ४. अ—महत् । ५. आ—सपरिवारान् । ल२—सपरिकरान् । अ—सपरिचरान् । ६. आ—खर्दयामि सर्व० । रा—सादमास सं० । ब म ल१ ल२ अ—सादयामि स्म सं० ॥ ७. अ—समरेऽतुलविक्रमः । ८. रा ब ल१ ल२—१००—तमश्लोकादारभ्य १०४—तम श्लोकान्तः पाठो नास्ति । ९. फ—परिघेनाति० । १०. आ—तं वै । ११. फ—दृष्ट्वा । १२. म—नास्ति । १३. आ—०प्रगां । १४. म—वीरान् । १५. च—सप्त मन्त्रिसुतानथ १६. आ—सर्वे० । १७. म—तानप्यहं तथा तत्र सबलान् समयोधयम् । च रा प्र ब ल१, ल२—नास्ति । १८. म—युद्धार्थं । १९. आ—तोरणोदेशं । २०. आ—रक्षामि । फ च रा प्र ब ल१, ल२—रक्षोभी । अ—पश्यामि ॥

प्राग् एवाऽन्यान् महा-शूरान् सप्त मन्त्रि-सुतान् अथ ।
N] प्रेषितांस् तान् अहं सर्वान्[1] स-सैन्यान् हतवान्[2] रणे॥१०४॥[3][N
१२६उ] ततः[4] पुनर् दश-ग्रीवः पुत्रम् अक्षं महा-बलम् ।[5]
१२७पू] राक्षसैर् बहुभिः सार्द्धं प्रेषयामास मद्-वधे[6] ॥१०५॥[7][N
तम् अहं समरे हत्वा तोरणोत्तमम् आ-स्थितः[8] ।[N
N] ततो द्वितीयं तनयं व्या-दिदेश स रावणः ॥१०६॥[9][१२५पू
१२७उ] तस्याऽप्य् अहं बलं[10] सर्वं तं च राक्षस-पुंगवम् ।
१२९उ] दृष्ट्वा[11] स्व-बलं-विष्टब्धं परं हर्षम् उपाऽऽगमम् ॥[12]१०७[१२६
महता हि महा-बाहुः प्र-यत्नेन महा-बलम् ।
१३०] प्रेषयामास बहुभिः सह वीरैर् मदोत्-कटैः[13] ।
१३१पू] तस्याऽपि हि मया सर्वं तत् सैन्यम् अव-सादितम् ॥१०८[N
अथेन्द्रजिन्-नामधेयो रावणस्याऽऽज्ञया पितुः ।
N]मद् अन्तिकम् उपाऽऽयातो युद्धाऽर्थं युद्ध-कोविदः१०९[14][१२५उ
सु-चिरं युद्ध-सक्तो मे बल-वान् इन्द्र-जित् तदा ।
N] अशक्नुवंश् च मां जेतुं ब्रह्माऽस्त्रं समुदी(?दै)रयत्११०॥[14][N
१३१उ] ब्रह्मणोऽस्त्रेण मां बद्ध्वा[15] प्रति-जग्राह दुर्-मतिः ।[१२८उ

---

१. आ—सर्वां । अ—संख्ये । २. अ—हतवारणे । ३. च म—नास्ति । ४. म—नास्ति । ५. फ—तत एनं । ६. म—दुर्जयम् । अ—वै पुनः । ७. प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$—ततोऽक्षमपि स्वं पुत्रं प्राहिणोन्मदगर्वितम् । रावणो राक्षसेन्द्रोऽथ सोऽपि तत्र हतो मया ॥ रा—नास्ति । ८. अ—तोरणं समुपस्थितः । ९. रा प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$—१०६—तमश्लोकदारभ्य १०८—तमश्लोकान्तः पाठो नास्ति । १०. म—रणे सैन्यं तत्सर्वं समसूदयम् । ११. फ—दृष्ट्वाश्वबल० । अ—दृष्ट्वाश्वबलविष्टब्धः ॥ १२. म—दृष्ट्वेत्यारभ्य अशक्नुवन्नित्यन्तः पाठो नास्ति । १३ आ—मदोत्कटैः । च—महोत्कटम् । १४. आ फ च रा म अ—नास्ति । १५. च बद्धं ।

मम चाऽवध्यतां ज्ञात्वा रज्जुभिस् त्व्[1] अव-बध्य वै॥११.१॥[2]
१३२] रावणस्य समीपं तु नीतोऽहं तेन रक्षसा ।[3] [१.२१
१३३पू] नीतो[4] दृष्टस्[5] तदाऽहं तु रावणेन दुर्-आत्मना[6] ॥११.२॥
पप्रच्छ[6] चैवाऽऽगमनं राक्षसानां तथा वधम् ।[7] [१.३०
N] सर्वं[8] च[9] स मया तत्र सीतां[9]ऽर्थे प्रति-जल्पितः[10] ॥११.३॥ [१.३१
सीतां[11]या दर्शनाऽऽकांक्षी प्राऽऽप्तस् ते[12] भवनं[12] विभो ।[13]
N] पवनस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमान् अहम् ॥११.४॥ [१.३२
राम-दूतं च मां विद्धि सुग्रीव-सचिवं हरिम् ।
N] सोऽहं दौत्येन[14] रामस्य त्वत्-समीपम् उपा[15]ऽऽगमम्११.५[१.३३

---

१. आ–त्वपवध्य । च–त्ववध्यत । २. प्र ब ल$_1$ ल$_2$–तेन बद्धोहमस्त्रेण विमुक्तश्च विधैर्यवान् । द्रष्टुकामो दशग्रीवं बन्धसक्तोऽभवं तदा । म–ब्रह्मणोऽस्त्रेण स च मां बबन्धाशु महाबलः । अवध्यतां च मे ज्ञात्वा क्षिप्रकारी निशाचरः । अधिकश्च पाठः—ततो मामन्वबंधंत रज्जुभिस्तत्र राक्षसाः । रा–नास्ति ॥ ३. प्र ब ल$_1$ ल$_2$–नीतोहं राक्षसैर्वीरै रावणस्यान्तिकं तदा । म–रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपानयन् । रा–नास्ति । ४. फ–दृष्टो नीतस् । ५. म–दृष्ट्वा नीतं तदा मां तु रावणः स दुरात्मवान् । रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–नास्ति ॥ ६. आ–पप्रच्छुश्चैव गमनं । ७. प्र ब ल$_1$ ल$_2$–रावणोऽपि तदानीं स वाक्यं मामब्रवीदिदम् । अतः परमधिकश्च पाठः–कस्त्वं वानर देवो वा यक्षो नागोऽपि वाऽसुरः । केन वा प्रेषितस्तूर्णं कथयस्व ममाग्रतः । ततोऽहमब्रुवं तस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । रा–नास्ति । ८. म–एवं तु । ९. म–सीतार्थमाभिजल्पितः । आ–०तिजल्पितं । १०. अ–स मया तत्र सीतार्थं सर्वं च प्रतिजल्पितः । रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–नास्ति ॥ ११. म–तवाहं । १२. म–त्वद्भवनं ततः । १३. रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$–नास्ति । १४. रा प्र ल$_1$ ल$_2$–दूतेन । ब म–दूत्येन । १५. फ प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–उपागतः ॥

शृणु चाऽपि समो-देशं[1] यद् अहं प्र-ब्रवीमि ते।
राक्षसेश हरीऽऽशस् त्वां वाक्यम् आह समा-हितः[2]। [१३४

N] धर्मोऽर्थ-काम-सहितं हितं पथ्यम् इवाऽशनम्[3] ॥१.१.६॥[१.३५उ

ऋष्य[4]-मूके नि-वसतः पर्वते चित्र-कानने।

N] राघवो रण-विक्रान्तो मित्रतां[5] समुपाऽऽगतः ॥१.१७॥ [१३६

तेन वै कथितं राज्ञा[6] भार्या मे रक्षसा हृता।

N] तत्र स(?सा)हाय्यं[7]-हेतोस् त्वं सेनां[8] त्वरय दुः-सहाम्॥१.१.८[१.३७

वालिना हृत-राज्येन मया वै कारणेन सः।

N] चक्रेऽग्नि-साक्षिकं[9] सख्यं राघवः सह-लक्ष्मणः ॥१.१९॥[१३९

तेन वालिनम् आ-हत्य शरेणैकेन सं-युगे।

N] वानराणाम्[10] अहं राजा कृतः प्र-भवता[11] प्र-भुः ॥१.२०॥ [१.४०

तस्य साहाय्यत् अस्माभिः कार्यं[12] सर्वाऽऽत्मना भृशम्।

N] ततः प्राऽस्थापयम् तूर्णं समीपं[13] ते स धर्म-वित् ॥१.२१॥[१४१.

क्षिप्रम् आ-नीयतां सीता[14] दीयतां राघवस्य[15] च।

N] यावन्[16] न हरयो वीरा वि-धमन्ति बलं तव ॥१२२॥ [१४२

वानराणां स्व-भावो[17] हि न ते न विदितः पुरा।[18]

---

१. ल२ अ—ममादेशं। २. फ अ—०हितम्। ३. च—इवाशताम्। रा ब ल१ ल२—इवाश्रताम्। प्र—इवाश्रुताम्॥ ४. आ—ऋक्षमू०। ५. फ च रा प्र ब म ल१ ल२—मित्रत्वं समु०॥ अ—मित्रत्वाय समागतः। ६. आ—राजन्। ७. आ—सहायार्थहेतोस्त्वं। ८. च—सेनास्त्वरय दुःसहाः। रा प्र ब म ल१ ल२—याचे परमदुःखितः॥ ९. आ—कृत्वाग्नि०। अ—कृत्वाग्निसाक्षिकः॥ १०. फ—वानराणां महाराजः। ११. अ—०वतः॥ १२. आ—कृत्यं॥ १३. रा प्र ब म ल१ ल२—त्वत्समीपे। आ—०पं मां॥ १४. आ प्र म अ—सीतां। १५. फ च रा प्र म ल१ ल२ अ—राघवाय॥ १६. आ—यावन्तो। फ—तावन्न॥ १७. रा—०णामभावश्च। फ—०णां प्रभावोऽपि। प्र ब म ल१—स्वभावश्च॥ १८. ल२—नास्ति।

N]देवतानाम् अपि सद्म[1] ये गच्छन्त्य् अ-निवारिताः[2]॥[3]१२३॥[१४३
N] इति वानर-राजस् त्वाम् आहेत्य् अभि-हितं[4] मया । [१४४पू
१३३उ] राम-दूतोऽहम् अस्मीऽति पुनश् चाऽऽवेदितं मया[5] १२४ [N
N] अवैक्षत स मां क्रुद्धश्[6] चक्षुषा निर्-दहन्न् इव । [१४४उ
तेन वध्योऽहम् आ-ज्ञप्तो रावणेन दुर्-आत्मना ॥१२५॥ [१४५पू
१३४] राक्षसाऽधि-पतिं[7] ज्ञात्वा घातने[8] मम निश्चितम्[9] । [N
विभीषणो नाम[10] ततस् तस्य भ्राता[11] महा-मतिः ।
१३५] तेन राक्षस-राजोऽसौ याचितो मम कारणात् ॥१२६॥ [१४६
१३६पू] दूता[12] वध्या न दृष्टा हि राज-शास्त्रेषु[13] रावण ।
N] दूतेन भवितव्यं हि यथाऽभिहित-वादिना ॥१२७॥ [१४८
N] सु-महत्य् अपराधेऽपि दूतस्याऽतुल-विक्रम ।
१३६उ] विरूप-करणं दृष्टं ताडनं चाऽपि शास्त्र-तः ॥१२८॥ [१४९
N] विभीषणेनैवम् उक्तो रावणो राक्षसेश्वरः ।
१३७उ] राक्षसान् आ-दिदेशाऽथ लांगूलं[14] दह्यताम् इति १२९ [१५०
ततस् तस्य वचः श्रुत्वा लांगूलं ते[15] समन्त-तः ।
१३८] वेष्टयन्[16] छण-वस्त्रैश् च[16] पटैः कार्पासिकैस् तथा १३० [१५१

---

१. फ च रा प्र ब व ल$_1$—सदो । २. आ फ च रा प्र म—०मन्त्रिताः । ३. ल$_2$—नास्ति ॥ ४. अ—अभिहतं । ५. फ—नास्ति ॥ ६. अ—क्रोधाच् ॥ ७. आ—राक्षसानामपि राज्ञा । फ—राक्षसानां परं ज्ञात्वा । च—राक्षसानां वधं ज्ञात्वा । अ—राक्षसेन परिज्ञात्वा । ८. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—घातेन । अ—पापेन । ९. फ अ—निश्चियम् । १०. आ—नामतस्तस्य भ्राता स । ११. रा अ—०द्युतिः ॥ १२. रा ल$_1$ ल$_2$—दूतवध्या । १३. आ—राजन् शास्त्रे ह । फ च—राजन् शा० ॥ १४. व रा प्र म ल$_1$ ल$_2$—लांगूलो । ब अ—लांगूले ॥ १५. अ— च । १६. आ—वेष्टयं छ० । फ—वेष्टयश्छनवल्कैश्च । रा—वेष्टयजीर्णवस्त्रैश्च । प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—वेष्टयन्शण-वस्त्रैश्च ॥

राक्षसा बद्ध-सन्नाहास् ततस् ते चण्ड-विक्रमाः । [१५२पू
N] लांगूलम् अग्नि-संयोगैः संस्कर्तुम् अभिसं-स्थिताः ॥१३१॥ [N
N] क्रुद्धाः किलकिलायन्तस् ते शस्त्र-वर-पाणयः । [N
१३९पू] आऽदीपयन्त मे पुच्छं स्नेहाऽक्तं दुष्ट-चेतसः ॥१३२[१५२उ
बद्धस्य बहुभिः पाशैर् यन्त्रितस्य च रज्जुभिः ।
N] न मे पीडा भवेत् काचिद् दिदृक्षोर् नगरीं दिवा ॥१३३॥[१५३
N] ततस् ते राक्षसाः शूरा बद्धं माम् अग्नि-संस्कृतम् ।
१३९उ] घोषयन्तो महा-काया नगरी-द्वारम् आऽगमन् १३४॥ [१५४
ततोऽहं सु-महद् रूपं सं-क्षिप्य पुनर् आत्मनः ।
१४०] बंधान् सर्वान् समा-क्षिप्य प्रकृति-स्थः पुनः स्थितः १३५[१५५
आयसं परिघं प्राऽऽप्य नगर-द्वार्य् अहं पुनः ।
१४१] राक्षसांस् तान् समा-हत्य सूदयामि स्म सर्व-तः ॥१३६॥[१५६
लांगूलेन प्र-दीप्तेन तां पुरीं साऽट्ट-तोरणाम् ।
१४२] दहाम्य् अहम् अ-संभ्रान्तो युगाऽन्ताऽग्निर् इव प्र-जाः १३७[१५७
दग्धा लंका ततः पश्चाच् छंका माम् अभ्य्-अपद्यत ।[14]
१४३] दग्धा सीता न सं-देहो दुष्-कृतं खलु मे[15] कृतम् ॥१३८॥[१५८
खे गतानां ततो वाक्यं चारणानां मया श्रुतम् ।

---

१. अ—क्रुद्धम् । २. ल१ ल२—अदी० ॥ ३. आ—राक्षसैः । ४. च—
पीडाभवत्काचिद् दि० । रा प्र ब ल१ ल२—पीडाभवत्काचिद्दिधक्षो । म—पीडाभव-
त्काचिद्दिधिक्षो ॥ ५. फ—क्रुद्धा । ६. फ—अपि संयुतम् । ७. आ—महारावान् ॥
८. च रा प्र ब म ल१ ल२—पुनः ॥ ९. च—नास्ति । १०. फ—समुत्पत्य ।
अ—समाप्लुत्य । ११. अ—०शः ॥ १२. आ—साट्ट० । १३. रा प्र ब म
ल१ ल२—दग्धवानहम० ॥ १४. आ—दग्ध्वा लंकां ततश्चाहं संकामभ्य-
वपद्यत । च—दग्धा लंका ततश्चाहं शंका मा० । रा प्र ब म ल१
ल२—लंकां दग्धवतश्चैव शंका मे समजायत । अ—दग्धा लंका ततः पश्चा-
च्छोकमभ्यवपद्यत । १५. फ—सुमहत् ॥ १६. आ—खग० । १७. अ—च मे ॥

दग्धेयं नगरी लङ्का साऽट्ट-प्राकार-तोरणा । [N
१४४] जानकी तु न[1] दग्धेति विस्मयोदात्त[2]-भाषिणाम् १३९ [१६१उ
ततो मे हर्ष उत्पन्नः श्रुत्वा ताम् अद्भुतां गिरम् । [१६२पू
N] [3]खे गतानां व[4]चः श्रुत्वा हर्षाद् द्विगुण-विक्रमः ॥[5]१४०॥ [N
पुच्छं निर्-वाप्य सहसा समुद्रे लवणाऽम्भसि ।[5]
N] निश्चयाऽर्थं पुनस् तत्र गत्वा दृष्ट्वा च जानकीम् ॥[6]१४१॥ [N
अभि-वाद्य ततो देवीं [7]गमनाऽर्थेऽहम् उत्सुकः ।
N] अरिष्टं नगम् आ-साद्य पुप्लुवे सरितां पतिम् ॥१४२॥[8] [N
शत-योजन-विस्तीर्णं वेगेन हरि-[9]यूथपाः ।
N] [10]आगतोऽहं गिरि-श्रेष्ठं[11] भवतां दर्शनोत्सुकः ॥१४३॥ [N
एतद् राम-प्रभावेण वैदेह्याश् च तपो-बलात् ।[12]
१४५] सु-ग्रीवस्य प्रीत्य्-अर्थं मया सर्वम् अनु-ष्ठितम् ॥१४४॥ [१६८
एतत् सर्वं यथा-तत्त्वं यथा-वद् उप-वर्णितम् ।[13]

१. फ अ–न तु । २. रा–विस्मयादिति भाषिताम् । प्र ब ल$_1$ ल$_2$–विस्मयादिति भाषितम् । म–विस्मयादिति भाषिताम् ॥ ३. आ प्र म ल$_1$ ल$_2$–खग० । ४. आ–च श्रुता च । ५. फ अ–नास्ति ॥ ६. फ अ–गत्वा च तां पुनर्दृष्ट्वाऽभिवाद्य ह मातरम् । अतः परमधिकः पाठः—च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–गत्वा च तां पुनर्दृष्ट्वाऽभिवाद्याहमागतः ॥ ७. च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–गमनार्थं । ८. फ अ–१४२–१४३श्लोकौ न स्तः ॥ ९. प्र म ल$_1$ ल$_2$–पुंगवाः । च रा ब–पुगवः । १०. च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–आदरादहं । ११. आ–०श्रेष्ठ ॥ १२. च रा ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–द्विर्वारं पठितः ॥ १३. फ–एतत्सर्वं मया तत्त्वं समासादुपदेशितम् । च–एतत्सर्वं यथातत्त्वं समासादुपवार्णितम् । रा प्र

१.४६] अत्र यन् न कृतं किंचित् तत् पुनः क्रियताम्[1] इति।।' १.४५[१.६९

इत्यार्षे[2] रामायणे सुन्दर-काण्डे हनुमत्-कर्म[3]-निवेदनं
नाम षट्पंचाशः सर्गः ॥५६॥

——:०:-

ब म ल$_1$ ल$_2$—एतत्सर्वं यथातत्त्वं समासेनोपवर्णितम् । अ—सर्वमेतन्मया तत्त्वं समासादुपवर्णितम् ।

१. फ च रा प्र ब म—यदत्रानन्तरं कार्यं तत्सर्वं क्रियतामिति । अ—प्रख्याय च कृतं कृत्यं तत्पुनः क्रियतामिति ॥ २. ल$_2$—इति । ३. आ—०कर्मनिवेदनो । ब—हनुमन्निवेदनं । अ—हनुमत्कर्मनिवेदने सागरप्रत्याकंघनो नाम ॥

एवम् आ-ख्याय तत् सर्वं हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः ।
१] भूयः समुप-चक्राम वचनं वक्तुम् उत्तमम्[1] ॥१॥ [१
स-फलो राघवोद्योगः सु-ग्रीवस्य च संगमः[2] ।
२] शीलम्[3] आ-साद्य सीताया[4] मम[5] च प्लवनं[5] महत्[6] ॥२॥ [२
आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ।
३] तपसा धारयेल् लोकान् क्रुद्धा सा निर्-दहेद् अपि[7] ॥३॥
सर्वथाऽतिप्र-भावोऽसौ[8] रावणो राक्षसाऽधिपः[9] ।
४] पश्यंतः[10] स्पृशतः साध्वीं गात्रं न शतधा गतम्[11] ॥४॥ [३
न तद् अग्नि-शिखा कुर्यात् सं-स्पृष्टा पाणिना[12] सती ।
५] जनकस्य सुता कुर्याद् यत् क्रोध-कलुषी-कृता ॥५॥ [४
अशोक-वनिका-मध्ये रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
६] अधस्ताच् छिंशिंपायाः[13] सा ह्य् अध्य्-आस्ते शोक-कर्षिता ६[२४
७पू] राक्षसीभिः[14] परि-वृता[14] शोक-संताप-दुर्मनाः ।
N] मेघ[16]-लेखा-परि-वृता[16] चन्द्र-लेखेव निष्-प्रभा ॥७॥ [२५
N] न चिन्तयति वैदेही रावणं[17] बल-दर्पितम्[17] ।

---

१. अ-उत्तरम् ॥ २. फ-संभ्रमः । ३. ल१-शीघ्रम् । ४. आ-शी० । ५. ब-मम कर्म च वा । म-सफलो मम च । ल१-मम तद्दर्शनं । रा-मम च पौरुषं । प्र च-मम च क्रमणं । ६. आ-प्रति । म-श्रमः ॥ ७. अ-पुनः ॥ ८. च-सर्वार्थनिष्प्र० । आ-०थानिष्प्र० । अ-०था विप्र० । ९. अ-०सेश्वरः । १०. च रा ब अ म ल१ ल२ अ-यस्य तां । ११. आ-कृतम् ॥ १२. अ-प्राणिना ॥ १३. अ -अधस्ताद्धिंगियायाः ॥ १४. ल१ल२-त्रुटितः पाठः । १५. अ-०कर्षिता । १६. ल१ ल२-त्रुटितः पाठः ॥ १७. अ-त्रुटितः पाठः ।

७उ] पति-व्रता तु सा देवी सततं सुव्यव-स्थिता ॥[1]८॥ [२६
अनु-रक्ता हि वैदेही[2] रामं सर्वाऽऽत्मना शुभा ।
८] अनन्य-चित्ता रामे सा पौलोमीऽव पुरं-दरे ॥९॥ [२७
तद् एव वासः सरजः पांशु-ध्वस्ता तथैव सा ।[6]
९] शोक-संताप-दीनांऽगी सीता भर्तृ-हिते रता ॥१०॥ [२८
सा मया राक्षसी-मध्ये तर्ज्यमाना पुनः पुनः ।
१०] राक्षसीभिः सु-घोराभिर् दृष्टाभिः प्रमदा-वने ॥११॥ [२९
एक-वेणी-धरा दीना भर्तृ-चिन्ता-परायणा ।
११] अधः-शय्या विवर्णांऽगी पद्मिनीऽव हिमाऽऽगमे ॥१२॥ [३०
रावणाद् विनि-वृत्ताऽर्था मर्तव्ये कृत-निश्चया ।
१२] कथं-चिन् मृग-शावाऽक्षी विश्वासम् उप-पादिता ॥१३॥ [३१
ततः सं-भाषिता चैव तत्त्वम् अर्थं च दर्शिता ।
१३] राम-सुग्रीव-सख्यं च श्रुत्वा प्रीतिम् उपाऽऽगता ॥१४॥ [३२
नि-यमं समुद्-आचारं भक्तिं भर्तरि चोत्तमाम् । [३३पू.
१४] यां धारयति लोकेषु साध्वी सेत्यं अभि-धीयते ॥[11]१५॥ [४
सर्व-था सीतया दग्धस् तपसा स निशा-चरः । [N

---

१. आ—पातिव्रतत्वे । च रा ब प्र म ल१ ल२—पतिव्रतात्वे । २. अ—त्रुटितः पाठः ॥ ३. अ—०वृत्ता । ४. आ—रामे तु । च—रामेऽपि । ब प्र म ल१ ल२ च अ—रामेण ॥ ५. अ—च । ६. फ—सा एक०वस्त्रसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च । ७. फ—०दीनांगी ॥ ८. आ—०णा । ल२—०नः । ९. रा ब प्र म ल१ ल२ अ—रक्षिता ॥ १०. प्र—०णान्ताान्निवृ० । ल१ ल२—०णार्थान्निवृ० । ११. अ—०कृतनिश्चया ॥ १२. फ—प्रदर्शिता । १३. आ—०गतम् ॥ १४. आ—०मः । १५. आ—०रो । १६. आ—भर्तृभक्तिरिवोत्तमा । १७. प्र म ल१ ल२—सा । १८. अ—सा साध्वीत्य० । १९. आ—यस्सा धारयते तस्य महान्स खलु रावणः ॥ २०. रा म—तपसा । २१. रा म—०स्सीतया । २२. ल१—च ।

निमित्त-मात्रं रामम् तु वधे तस्य भविष्यति ॥१६॥[N ३३उ
एवम् आस्ते महा-भागा सीता शोक-परायणा ।
१५] यद् अत्र प्रति-कर्तव्यं तत् सर्वं क्रियताम् इति ॥१७॥ [३५
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वालि-सूनुर् अभाषत ।
५८,१] जाम्बवत्[२]-प्रमुखान् सर्वान् अनु[३]-मान्य महा-कपिः[४] १८[६०,१ N
अस्मिन्न् एवं-विधे[५] कार्ये भवतां च नि-वेदिते ।
२] न्याय्यं[६] च सह वैदेह्या द्रष्टुं नृप-वराऽऽत्म-जौ ॥१९॥ [N
अहम् एको हि पर्य्-आप्तः स-राक्षस-गणां पुरीम् ।
३] लंकां[७] तु तरसा[८] हन्तुं रावणं च बलोत्कटम् ॥२०॥ [२
किं पुनः सहितो वीरैर् बलवद्भिः कृताऽऽत्मभिः ।
४] कृतोऽस्त्रैः[९] प्लवने शक्तैर् भवद्भिर् विजयोद्यतैः[१०] ॥२१॥ [३
अहं रावणं संख्ये स-सैन्यं स-पुरः-सरम्[११] ।
५] स-पुत्रं वि-धमिष्यामि स- सुहृद्-बान्धवं युधि ॥२१॥ [N
ब्राह्मम् ऐन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ।
६] यदि शक्र-जितोऽस्त्राणि दुर्नि-वार्याणि[१३][१४] सं-युगे॥[१५] २३॥[N
तान्य् अहं वि-धमिष्यामि[१६] हनिष्यामि[१७] च राक्षसान् ।
७] तद् भवद्भिर् अनु-ज्ञातो[१८] दर्शयामि स्वं[१९]-विक्रमम् ॥२४॥[२०] [N

---

१. आ—०भूतो । २. अ—०वन्तप्र० । ३. च—हनुमान्स । ४. फ—०पीन् । ५. च रा ब प्र म ल१ ल२—०व महाकार्ये । ६. फ-०न्याय्यौ नः । ७. फ अ—लङ्कां तां । ८. रा ब प्र म ल१ ल२—नाशयितुं । ९. अ—०स्त्रैश्च वने० । आ—०स्त्रैः प्लवणे । प्र म ल१ ल२—०स्त्रैः प्लवणैः । अ—०स्त्रैश्चरणे । १०. फ—०स्थितम् । अ—०द्धतैः ॥ ११. अ—०पुरं बलम् । १२. ल१—त्रुटितः पाठः । १३. म—०वाराणि । प्र—त्रुटितः । १४. प्र—त्रुटितः पाठः । १५. ल१ ल२—नास्ति । १६. प्र ल२—त्रुटितः पाठः । १७. आ च प्र ल२—निहंष्यामि च । रा—विनिहंष्यामि । १८. फ च—भवद्भिरननु० । रा म ल२—भवद्भिरभ्यनु० । ब—भवाद्भिरप्यनु० । १९. फ च—तवि० । प्र—सुवि० । २०. ल१—ल—नास्ति ।

मयाऽतुल्या[1] वि-सृष्टा च शैल-वृष्टिर्[2] अनु-अन्तरा ।
८] देवान् अपि रणे हन्यात् किं पुनस् तान् निशा-चरान् ॥२५॥[N
अतीऽयात् सागरो वेलां मन्दरः प्र-चलेत् तथा[3] ।
९] जाम्ब-वन्तं न समरे जयेयुर् युधि राक्षसाः ॥२६॥ [N
सर्व-राक्षस-संघाता[4] राक्षसेश्वर-पूर्वकाः[5] ।
१०] अलम् एको हि[6] निधने[6] तेषां[7] वायु-सुतः[8] कपिः[7] ॥२७॥ [N
पनसस्योरु-वेगेन[9] नलस्य च महाऽऽत्मनः ।
११] गिरयश् च वि-दीर्यन्ते[10] किं पुनर् युधि राक्षसाः ॥२८॥[N
न[11] देवाऽसुर-यक्षेषु पन्न-गेषु नगेषु[12] च[12] ।
१२] मैन्दस्य[13] प्रति-योद्धारं पश्येयं द्वि-विदस्य वा[14] ॥२९॥ [N
अश्वि-पुत्रौ महा-वेगौ तौ हि[15] प्लव-गोत्तमौ[16] ।
१३] पितामह-वरोत्सेकात् परमं यत्नम् आ-स्थितौ ॥३०॥ [N
अश्विनोर् माननाऽर्थं हि[17] सर्व-लोक-पितामहः[18] ।

---

१. रा ब प्र म ल$_2$—मस्पौरुष वि० । फ अ—०ष्टातु । ल$_1$—त्रुटितः पाठः । २. फ अ—०ष्टिर्निरं । ३. फ—०लेदपि ॥ ४. फ—०संघा ये । रा—०संघातान् । अ—०संघातास्तु । ५. आ—०सेश्वर० । फ—०सेभ्यश्वर । रा—०वकं । ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—०वकान् । ६. रा म—निहन्तुं हि । ब—हि निधने । ७. रा म—कपिर् । ब—अयं । ८. रा म—वायुसुतो ह्यहम् । ब—वायुसुतः प्रभुः । प्र ल$_2$—वायुसुतो जवे । ल$_1$—वायुसुतो ह्ययम् । ९. ल$_1$—परमस्यो । १०. फ—०योप्यवदीर्येयुः । ब प्र म ल$_1$—०योऽपि । ल$_2$—यो हि । ११. आ—स देवा० । फ—०देवेष्व० । प्र—तदेवा ० । १२. फ रा ब म ल$_1$ ल$_2$—नरेषु । प्र—सुरेषु वा । च अ—नागेषु वा । १३. आ रा—०मैन्द्रस्य । १४. ब प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—च । १५. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—०वेगावेतौ प्ल० । आ—अश्विनागरुहावेतौ । १६. आ अ—महाप्लवगसत्तमौ । १७. आ—अश्विनौ मनितार्थौ हि । फ—अश्विनौ मननार्थं च । अ—अश्विनौ बलिनौ यौ हि । १८. अ—०महैः ॥

१४] सर्वाऽवध्यत्वम् अतुलम् उभयोर् दत्तवांस् तथा ॥३१॥ [N
तेनोत्सेकेन महता प्र-मथ्य महतीं चमूम् ।
१५] सुराणाम् अमृतं वीरौ पीत-वन्तौ प्लवं-गमौ ॥३२॥ [N
तद् एताव् अपि सं-क्रुद्धौ स-वाजि-रथ-कुंजराम् ।
१६] लंकां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥३३॥ [N
अ-युक्तं हि विना देवीं सीताम् असित-लोचनाम् ।
१७] समीपे गमनं तस्य राघवस्य महाऽऽत्मनः ॥३४॥ [४
दृष्टा देवी न चाऽऽनीतेत्य् एवं तत्र नि-वेदितुम् ।
१८] अ-युक्तम् अपि जानामि भवद्भिः ख्यात-कर्मभिः॥३५॥ [५
उ१९] न हि वः प्लवने कश्चित् नाऽपि कश्चित् पराऽऽक्रमे ।
तुल्यः समस्त-दैत्येषु लोकेषु हरि-सत्तमाः ॥३६॥ [६
२०] जित्वा लंकां सरक्षांश् च हत्वा तं रावणं रणे ।
पू२१] सीताम् आ-दाय गच्छामः सिद्धाऽर्था हृष्ट-मानसाः ॥३७॥ [७
तेष्व् एवं हत-शेषेषु राक्षसेषु हनूमता ।
N] किं प्राऽऽप्त-कालं कर्तव्यं प्राऽऽप्य गच्छाम मैथिलीम् ३८॥ [८
राम-लक्ष्मणयोर् मध्ये न्यस्येम जनकाऽऽत्म-जाम् ।

---

१. ल१ ल२—०युष्य० । २. आ ल१ ल२—तदा । ३. ल१—तेनास्सु०। ४. ब प्र ल२—प्लवोत्तमौ । ५. अ—०रौ । ६. ल२—०न्ति । ७. फ च—० पं ग० । ८. फ ल१—सीता । ९. ल२—नास्ति । १०. रा ब प्र म ल१ ल२—०क्तमिव । ११. च—रहितः । रा ब ल१ अ फ—नहि नः । १२. आ—प्लवणे । १३. ल१ ल२—सामरदै० । अ—सागरदै० । १४. आ—लंकां सरक्षौघां । रा ब प्र म ल१ ल२—सरक्षसां लंकाम् । १५. च रा ब प्र म ल१ ल२ अ—तेष्वहम् । १६. फ— रक्षस्सु हरि-संत्तमाः । १७. रा प्र म ल१ ल२—०मि । १८. फ—न्यसामो । च रा ब प्र म ल१ ल२—न्यसेत्स । अ—संन्यस्य ।

उ२१] किं परि-क्लिश्य तान् सर्वान् वानरान् वानरर्षभान्[1] ॥३९॥ [९
वयम् एव हि गत्वा[2] तान् हत्वा राक्षस-पुंगवान् ।
N] राघवं द्रष्टुम् अर्हामः सु-ग्रीवं सह[3]-लक्ष्मणम् ॥४०॥ [१०

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे[4] अंगद-वाक्यं
नाम सप्तपंचाशः सर्गः ॥५७॥

---

१. फ ब म-०र्षभाः । ल₂-०र्षभः । अ-०र्षभ । २. अ-वयं समभिगत्वा । फ-वयमेव हि हत्वा । ३. अ-च स ल० । ४. आ-सुन्दरकाण्डे । रा-श्रीरामायणे । ल₂-इति सुन्दरकाण्डे । अ-सुन्दरकाण्डे उद्योगपर्वणि ॥

अंगदस्य वचः श्रुत्वा जांब-वान् वाक्यम् अब्रवीत् ।
१] नैषा बुद्धिर् महा-बाहो[1] यद् ब्रवीषि महा-कपे ॥१॥ [११
वि[2]-चेतुं वयम् आ-ज्ञप्ता[3] दक्षिणां दिशम् उत्तमाम् ।
२] नाऽऽनेतुं कपि-राजेन नैव[4] रामेण[5] धीमता ॥२॥ [१२
कथंचिन्[6] निर्-जितां सीताम् अस्माभिर् नाऽभि[7]-रोचयेत् ।
३] राघवो नृप-शार्दूलः कुलं व्यप-दिशन् स्व-कर्म[8] ॥३॥ [१३
प्रति-ज्ञाय[9] स्वयं राज्ञा[10] सीता-विजयम् अग्र-तः ।
४] सर्वेषां कपि-मुख्यानां कथं[11] मिथ्या करिष्येति[12] ॥४॥ [१४
वि-पुलं कर्म च[13] कृतं[13] भवेत् तुष्टिर् न तस्य तु[14] ।
५] वृथा वो दर्शितं वीर्यं भवेद् वानर-पुंगवाः ॥५॥ [१५
तस्माद् गच्छामहे सर्वे यत्र रामः स-लक्ष्मणः ।
६] सु-ग्रीवश् च महा-तेजाः कार्यस्याऽस्य नि-वेदने[15] ॥६॥ [१६
N] जगृहुस् तेऽर्थं[16] तद् वाक्यं कपेर् जाम्ब-वतस् तदा । [६१,१पू
७पू] बाढम् इत्यू-एव चोक्त्वा वै प्र-स्थानं सम्-अरोचयन् ॥७॥ [N
N] अंगद-प्रमुखा वीरा जाम्बवांश्[17] च[7] महा-कपिः । [१उ
८उ] प्रीति-मन्तश् च ते सर्वे वायु-पुत्र-पुरः सरा (:) ॥८॥

---

१. आ–महाबुद्धेः । २. ल₂–विक्रेतुं । ३. अ–आदिष्टा । ४. च–नानेन । रा प्र ब ल₂–तेनैव । म ल₁–तेन वै । ५. रा म ल₁–राघवेण च । प्र ब ल₂–रामेणैव च । ६. अ–कथं विनिर्० । ७. आ–नावरो० । रा प्र ब म ल₁ ल₂–नैव रो० । अ–०भिरभिरो० । ८. फ च रा प्र ब म ल₁ ल₂–महत् । ९. फ–०ज्ञातं । अ–०ज्ञातुं । १०. अ–राज्ञा । ११. रा–न च । १२. अ–भविष्यति । १३. च रा प्र ब ल₁ ल₂–तत्कृत्वा । अ–कर्ता वै । १४. फ प्र ल₁ अ–च । १५. फ–कार्यस्य विनिवेदने । १६. अ–ते च । १७. आ–हनूमांश्च ।

महेन्द्राऽग्रं परि-त्यज्य पुप्लुवुर् वानरोत्तमाः ।
N] मेरु-मन्दर-संकाशा मत्ता इव महा-गजाः । [२
८पू] छादयन्त इवाऽऽकाशं कपयस् तोय-दा यथा ॥९॥ [३
सं-पूज्यमानं भूतैश् च हनुमन्तं महा-बलम् ।
९] कपि-श्रेष्ठा महा-कायाः पिबन्त इव दृष्टिभिः ॥१०॥ [४
रामस्य चाऽर्थ-सिद्धिं च भर्तुश् च वि-पुलं यशः ।
१०] समा-धाय समृद्धाऽर्थाः कर्म-सिद्धिम् अन्-उत्तमाम् ॥११॥ [५
प्रियाऽऽख्यानोत्सुकाः सर्वे सर्वे युद्धाऽभि-नन्दिनः ।
११] सर्वे राम-प्रतीकारे निश्-चितोऽर्था मनस्-विनः ॥१२॥ [६
प्लवमानाः खम् आ-श्रित्य ततस् ते काननौकसः ।
१२] नन्दनोपमम् आ-सेदुर् वनं द्रुम-लताऽऽकुलम् ॥१३॥ [७
यत् तन् मधु-वनं श्री-मत् सु-ग्रीवस्य सु-रक्षितम् ।
१३] अ-धृष्यं सर्व-भूतानां सर्व-भूत-मनो-हरम् ॥१४॥ [८
यद् रक्षति महा-वीर्यः सदा दधि-मुखः कपिः ।
१४] मातुलः कपि-मुख्यस्य सु-ग्रीवस्याऽमितौजसः ॥१५॥ [९
ते तद् वनम् उपाऽऽगम्य बभूवुर् हृष्ट-मानसाः ।
१५] वानरा वानरेन्द्रस्य मनः-कान्तं मनो-रमम् ॥१६॥ [१०

---

१. अ—महेन्द्राद्रिं । २. फ प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—वानरर्षभाः । ३. फ—०द्विपाः । ४. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—तोयदोपमाः । ५. आ—०मानस्तु तैश्च । ६. अ—सभाज्यमानो भूतैस्तैर्जाम्बवान्सुमहाबलः । ७. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०श्रेष्ठं म० । अ—हनूमन्तं महावेगं । ८. फ—कपीत्यारभ्य सर्वे रामेत्यन्तः पाठो नास्ति । ९. प्र म ल$_1$ ल$_2$—राघवस्यार्थसिद्धिं च । अ—रामस्य चार्थसंसिद्धिं । १०. अ—जसः । ११. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति । १२. अ—निश्चिताश्च म० । ल$_2$—निश्चिताऽर्थास्तपस्विनः । १३. अ—०णा । १४. फ—समाश्रित्य । १५. अ—हि चेप्सितम् । १६. आ—भूतैश्च रा म ल$_1$—०लोकानां । १७. रा म ल$_1$—वीरः । १८. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०हरम् ॥

ततस् ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधु-वनं महत् ।
१६] हनूमन्तम् अयाचन्त जाम्बवत्-प्रमुखास् तदा[1] ॥१७॥
स चांऽगदम् उपाऽऽगम्य याचेति[2] स्म तदा मधु ।[3]
१७] सिद्धाऽर्थानां किलाऽस्माकं प्रसादं कर्त्तुम् अर्हसि ॥[4] १८॥ [N
अंगदस् तु हनूमन्तं प्र-शंस्य[5] शुभया गिरा ।
१८] किम् इच्छसि वदस्वेति प्रीतो वाक्यम्[6] उवाच ह ॥१९॥ [N
अंगदस्य वचः श्रुत्वा हनूमान् हरि-पुंगवः ।
१९] ज्ञातिभिः सहितो हर्षाद् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥२०॥ [N
राज्ञस् तु यत् ते[7] पितुर् अप्य् अ-प्रधृष्यं
वनं बभूवाऽप्रतिमं सु-गुप्तम् ।
तद् देहि दायं[8] हरि-पुंगवानां
सुदुर्-लभं नो हरि-राज-पुत्र ॥२१॥ [N

इत्यार्षे[9] रामायणे सुन्दर-काण्डे वानर[10]-प्रत्यागमनं
नामाऽष्टापंचाशः सर्गः[11] ॥५८॥

१. अ—नास्ति । २. आ—याचन्ति । रा प्र ब म ल१ ल२—याचते । ३. अ—कुमारमयभ्याचन्त मधूनि मधुपिंगलाः । ४. अ—इतः परं सर्गान्तः पाठो नास्ति । ५. ब—प्रशंस्य । ६. फ—वाक्यं शुभ वहम् । ७. फ—ते यत् । ८ फ—तुष्ट्यै । ९. ल१—इति । १०. आ—उद्योगपर्वणि वानर० । च—वानरप्रत्यागमनं । ११. अ—सर्गसमाप्तिर्नास्ति ॥

श्रुत्वा हनुमतो[1] वाक्यम्[2] अंगदः प्र-वरांऽगदः।
१] प्रत्यू-उवाच महा-तेजाः पिबन्तु हरयो मधु ॥१॥[3] [२
ततः कुमारस् तान् सर्वान् जाम्बवत्[4]-प्रमुखान् हरीन्।
N] अनु-मान्य ददौ तेषां नि-सर्गं[5] मधु-भक्षणे ॥२॥ [६०,६१
अवश्यं कृत-कार्यस्य कार्यं हनुमतो वचः[6]।
२] अ-कर्त्तव्यम् अपि प्राज्ञैः किम्-अंग पुनर् ईदृशम् ॥३॥[7] [३
एतद्[8] तु वचनं श्रुत्वा अंगदस्य मुखोद्-गतम्[9]।
३] साधु साध्व् इति सं-हृष्टा वानराः प्रत्यू-अपूजयन् ॥४॥ [४
अंगदेनाऽभ्यनु-ज्ञाताः प्र-हृष्टास्[10] ते तु वानराः। [N
४] पूजयित्वांऽगदं सर्वे[12] यूथ-पं[11] यूथ-पर्षभाः।
५पू] जग्मुर् मधु-वनं रम्यं नदी-वेगा[13] इव द्रुतम्[14] ॥५॥ [५
N] ते प्र-विष्टा मधु-वनं पालान्[15] नाऽगणयंस् तदा।
५उ] अति-हर्षाच्[16] च पटवः सीताया दर्शनेन च ॥६॥ [६
६पू] उत्-पत्य च ततः सर्वे वन-पालान्[17] समन्त-तः।
ताडयन्ति[18] स्म तरसा प्र-विशन्ति[19] दिशो दश। [७

---

१. फ-हनू०। २. प्र ब म ल$_1$, ल$_2$-वाक्यं वानरप्रवरोंऽगदः। ३. अ-नास्ति। ४. च-जांबवान् प्र०। ५. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-विसर्गं। अ-निःसर्गं। ६. आ-वद। ७. अ-३-यश्लोकादारभ्य ७-मश्लोकान्तः पाठो नास्ति। ८. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-एवं। ९. फ च प्र रा ब म ल$_1$, ल$_2$-मुखाच्च्युतम्। १० च रा प्र म ल$_1$, ल$_2$-प्रहृष्टा वानरास्तु ते। ११. फ-यूथपा यूथपर्षभम्। १२. फ च रा म-सर्वे। १३. च रा म ०वेगा। १४. फ च रा म-द्रुमम्। १५. रा ल$_1$-फलान्यनमयस्। ब प्र ल$_2$-फलान्यानमयस्।। १६. फ च-०हर्षाच्च। रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ ०हर्षाद्वपटवः। १७. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$-०पालाः। १८. रा ब म ल$_1$ ल$_2$-ताडितास्तैश्च। प्र-ताडिताश्चैव। १९. फ-त्वरितास्ते द्रवन्ति। च-तरसा द्रवन्ति च। रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-तरसा द्रवन्ति स्म।

N] त्रासयित्वा तु[1] तान् आशु वानरास् ते बलोत्कटाः ॥७॥[2] [N
६उ] अति-धृ[3](?स्र)ष्टाः कुमारेण धीमता वालि-सूनुना ।
हरयः प्रत्य्[3]-अपद्यन्त द्रुमान् मधुकराऽऽकुलान् ॥८॥[4] [N
७] लोडयन्ति[5] स्म शत-शः सर्वे मधु-वनं तदा ।[6]
भक्षयन्तः सु-गन्धीनि मधूनि रस-वन्ति च[7] ॥९॥ [N
९] जग्मुः प्र-हर्षं ते सर्वे बभूवुश् च मदोत्कटाः ।[8] [N
मधूनि द्रोण-मात्राणि बहूनि परि-गृह्य ते ॥[9]१०॥
N] पिबन्ति कपयः केचित् संघ-शंस् ते[10] प्रहृष्ट-वत् ।
८उ] शातयन्ति च[11] ते हृष्टा भक्षयन्ति स्म चाऽपरे ॥११॥ [८
पीत्वा केचित् प्र-विध्यन्ति बन्धु[12]-यूथान् बली-मुखाः ।
१०] अपरे मधु-शिष्टेन जघ्नुर् अन्योऽन्यम् उत्कटाः ॥१२॥[13] [९
मधु पीत्वा[14] प्र-णादांश् चाऽप्य् उत्-सृजन्ति महा-बलाः ।[15]
N] अन्ये सुखोप-विष्टाश् च जघ्नुर्[16] अन्ये मदोत्कटाः ॥[17]१३॥ [N
N] अपरे तरु[18]-शाखासु मदाऽऽविष्टा ललम्बिरे ।
अन्ये च वृक्ष-मूलेषु वि-हरन्तः प्लवं-गमाः ।
११] अत्य्-अर्थम् आशिता[19]ःक्रान्ताः पर्णान्य्[20] आ-स्तीर्य शेरते १४ [१०

---

१. च प्र ब म ल१—तु तान्सर्वान् । ल२—च तान्सर्वान् । २. अ—नास्ति ॥ ल१—अतिहृष्टाः । अ—ते विसर्गाः । ३. अ—समप० । ४. फ—नास्ति । ५. ल१—क्षोभयन्ति । ६. फ अ—नास्ति । ७. अ—मूलानि च फलानि च । ८. अतः परमधिकः पाठः—प्र—अतिधृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना । फ—नास्ति । ९. अ—अत आरभ्य 'नृत्यन्ति हृष्टवत्' इत्यन्तः पाठो नास्ति । १०. फ—संघशस्तत्र हृ० । रा म ल१—संघशश्च प्र० । ११. प्र म ल१ ल२—स्म । १२. फ—सखीर्यूवान् । च रा प्र ब ल१ ल२—मधुयूथान् । म—मधूयूथान् । १३. च अ—नास्ति । १४. रा प्र ब म ल१ ल२—पीत्वाथ नादांश्च विसृजन्ति । १५. फ च—नास्ति । १६. ल१ ल२—जग्मुर् । १७. फ—नास्ति । १८. आ—ते तु शा० । रा—मधु० । १९. आ फ च—आसिताः । ल१—आश्रिताः । २०. फ च—पर्णाण्यास्तीर्य ॥

उन्मत्त-भूताः प्लव-गा मधु-पान-प्रहर्षिताः।
१२] क्ष्वेडाः[1] कुर्वन्ति[2] हास्यं च[3] कलहांश् च[4] प्र-कुर्वते ॥१५॥ [११
१४उ] अ-तृप्तवत् पिबन्त्य् अन्ये मधूनि मधु-पिंगलाः।
१३पू] केचित् तालान्[5] प्र-कुर्वन्ति केचिन् नृत्यन्ति हृष्ट-वत्[6]।
N] क्षिपन्ति च तथाऽन्योऽन्यं स्खलन्ति[7] च पृथक्-क्रियाः[8] ॥१६॥[9] [N
खादन्ति केचिद् वि-हरन्ति केचिद्
N] द्रवन्ति[10] केचित् प्र-हसन्ति[11] केचित्।[12]
१५[3]] नदन्ति केचित् प्र-हसन्ति केचिद्[13]
N] धावन्ति[14] केचित् कथयन्ति[15] केचित् ॥१७॥ [N
१५[1]] गायन्ति[16] केचिद् वि-मृशन्ति[17] केचिद्
नृत्यन्ति केचित्[18] प्र-पतन्ति केचित्।[19]
ध्यायन्ति[20] केचित् प्र-पठन्ति केचित्[21]
N] क्रुध्यन्ति केचित् क्षमयन्ति[22] केचित् ॥१८॥[19] [N
स्तुवन्ति केचिद् वि-हसन्ति[23] केचिद्

---

१. प्र ल२–क्ष्वेडाः। ल१–क्ष्वेडः। २. आ–कुर्वन्विहास्यं। ३. ब–स्म। ४. रा म ल१–कलहं च। ब–कलहं स्म। ५. फ–तालानि कुर्वन्ति। ब–तालान्स्म कु०। ल२–कालान्प्र०। ६. फ–०वान्। ७. च–वलन्ति। ८. आ च–०क्रियाम्। ९. रा प्र ब म ल१ ल२–केचित्क्षिपन्ति चान्योन्य चलन्ति च पृथक् क्रियाः। अ–हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ताः महीतले॥ १०. फ–रुदन्ति। ११. रा प्र ब ल१ ल२–प्रहरन्ति। १२. म अ–नास्ति। १३. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–नास्ति। १४. फ–स्वपन्ति। अ–प्लवन्ति। १५. रा प्र ब म ल१ ल२–प्रपतन्ति। १६. रा प्र ब म–स्मयन्ति। ल१ ल२–स्नायन्ति। १७. च–प्रमृशन्ति के०। आ–वितृशन्ति के०। रा प्र ब म–ल१ ल२–प्लवगाः प्रहृष्टाः। १८. च–केचिच्च नदन्ति। १९. रा प्र ब म ल१ ल२–नास्ति। २०. च–नमन्ति। २१. प्र ब ल१ ल२–नास्ति। २२. आ–क्षपयन्ति। अ–प्रशसन्ति। २३. अ–विवदन्ति।

दीव्यन्ति केचित् प्र[1]-पतन्ति केचित् ।
पि[2]बन्ति केचित् प्र-ह[3]रन्ति केचित्
N] स्[4]मयन्ति केचित् प्लव-गाः प्र-हृष्टाः ॥१९॥[5] [N
परस्परं केचिद् अ (?उ)पा[6]ऽऽश्रयन्ति[7]
परस्परं केचिद् अपाऽऽक्रमन्ति ।[9]
मही-तलां[10]त केचिद् उदीर्ण-सत्त्वा
१६] द्रुतं द्रुमाऽग्रा[11]ण्य् अभिसं-पतन्ति ॥२०॥ [N
प्र-गीतम् अन्यं[12]स् तु हसं[12]न्न् उपैति
प्र-हृस्य चाऽन्यैः[13] प्र-नुदन्न् उपैति ।[14]
प्र-यान्[15]तम् अन्यः सहसाऽभ्[16]यु-उपैति[18] ।
१७] हसन्तम् अ[17]न्यः प्र-पतन्न् उपैति[18] ॥२१॥[19] [N
द्रुमाद् द्रुमं केचिद् अपा[20]ऽऽक्रमन्ति

---

१. म अ–प्रलपन्ति । २. अ–स्वपन्ति । ३. म–प्रवसान्ति । अ–०भ्रमयन्ति । ४. अ–हसन्ति केचित्प्रहरन्ति केचित् । ५. रा प्र ब ल१ ल२–नास्ति । ६. आ–अत्रासयन्ति । च म–अपास्रवन्ति । रा ब ल१ ल२–अपः स्रवन्ति । प्र–अपत्रपन्ति । ७. अतः परमधिकः पाठः—अ–नदन्ति केचिद्विवदन्ति केचित् पिबन्ति केचिन्न वदन्ति केचित् । स्मरन्ति केचित् प्रहरन्ति केचित् प्लवंगमाः साधुतया प्रहृष्टाः॥ ८. आ–अपात्रयन्ति । च–अपस्रवन्ति । रा ब ल१ ल२–अपत्रपन्ति । ९. अतः परमधिकः पाठः–च अ–परस्परं केचिदपत्रपन्ति । १०. रा प्र ब ल१ ल२–०गताः के० । म–०तले के० । अ–०तलं के० । ११. च रा प्र ब म ल१ ल२–द्रुमाग्राण्यपि सं०। अ–द्रुमाग्रानभि० । १२. आ–अन्ये प्रहसन् । च–अन्यं च ह० । १३. आ–प्रभृत्यमन्यः । १४. रा प्र ब म ल१ ल२–नास्ति । १५. प्र म–प्रयान्तुमन्यः । ल२–प्रपतंतमन्यः । आ फ च ब- ०न्तमन्यं । १६. आ–सहसात्युपैति । ल२–सहसाभ्युपेति । १७. फ च रा प्र ब ल१ ल२–अन्यं । १८. आ–प्रणवन्न् । फ–प्रपठन्न् । रा प्र ब म ल१ ल२–प्रपतन्तमन्यं । १९. अ–नास्ति ॥ २०. ल१–अपक्र० ।

मही-तलात् केचिद् अपाऽऽक्रमन्ति ।
क्षितिं नगाऽग्रान् नि-पतन्ति केचित्
N] क्षितेर् नगाऽग्रं नि-पतन्ति केचित्[4] ॥२२॥ [N
समा-कुलं तत् कपि-सैन्यम् आसीन्
मधु-प्रपानोत्कट-सत्त्व-चेष्टम् ।
न चाऽत्र कश्चिन् न बभूव मत्तो
१८] न चाऽत्र कश्चिन् न बभूव तृप्तः ॥२३॥ [N
ततो वनं तत् परि-भज्यमानम्
द्रुमांश् च विध्वंसित-पत्र-पुष्पान् ।[12]
सम्-ईक्ष्य सर्वान् दधि-वक्त्र-नामा
१९] नि-वारयामास कपिः कपींस् तान् ॥२४॥ [N
स तैर् मदाद् अप्रति-वीर्य-रूपैः[15]
बलाद् बलौघैः परि-वार्यमाणः ।[17]
प्र-धर्षितस् त्यक्त-भयैः सम्-एत्य
N] प्र-कर्षितः कर्षितवान् परान् सः ॥२५॥ [N
स तैः प्र-मत्तैः परि-भर्त्स्यमानो

१. फ—०तले । रा प्र ब म ल१ ल२—तलं । २. रा प्र ब म ल१ ल२—अति क्र० । ३. ल१—तुगाग्रान् । ल२—नगाग्रानि । ४. च रा प्र ब म ल१ ल२—केचित्क्षितेरम्बमाव्रजन्ति । ५. अ— नास्ति । अत: परं । च रा प्र ब म ल१ ल२—'प्रपठन्नुपैति' इति पूर्वपठित: पुनरावृत्त: ॥ ६. च—प्रपाणो० । ७. आ च—०चेष्टा: । अ—०दृष्टि । ८. अ—तत्र । ९. ल१—केचिन् । १०. फ—वितृप्त एव । ११. म—०भक्ष्यमाणं । ल१—०भुज्यमानं । ल२—प्रविभक्ष्यमाणं । १२. अ—नास्ति । १३. अ—कपीश्वरस् । १४. आ—महात्माऽप्रति० । १५. अ—सुदुर्मदांश्चाप्रतिरूपधैर्यै: । १६. म—०माणै: । १७. फ अ—बलाच्च तेनोपरि वार्यमाणै: । १८ ल१—०पराद्र: । १९. आ—प्रकृष्यताकर्षत चापराग्सः । अ—प्रकर्षिताकर्षत वा परस्परं । २०. प्र ल२—प्रमत्त: । अ—प्रवृत्तै: ।

वनस्य गोप्ता हरि-वीर-वृद्धः ।
चकार भूयो मतिम् उग्र-तेजा
वनस्य तस्य प्रति-वारणा[2]ऽर्थम् ॥२६॥ [N
उवाच कांश्चित् परुषाणि रुष्टैः[3]
कांश्चित् तलेना[4]ऽपि जघान रोषात् ।
सम्-एत्य कैश्चित् कलहं चकार
N] तथैव साम्नोप-जगाम कांश्चित् ॥२७॥[6] [N
नखैश् च तीक्ष्णैर् दशनैर् दशन्तम्
तलैश् च पादैश् च सम्-आप्नुवन्तः ।
महा-कपिं ते[9] कपयः समेता
N] महा-वनानि[10] निर्-विषयं च[11] चक्रुः ॥२८॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे[12] मधु-भक्षणं[13]
नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

१. अ–०मुख्यः । २. च रा म ल₁ अ–०रक्षणार्थम् । ब प्र ल₂–०रक्षणाय । ३. फ अ–क्रुद्धः । ब प्र ल₂–धृष्टः । ल₁–दुष्टः । ४. रा ल₁ अ–तलेनाभिज० । ५. आ अ–कैश्चित् । ६. अतः परमधिकः पाठः–अ–स वानरो वानरयूथनाथः । अयं च सार्धश्लोकः २८–शश्लोकात् परं पठितः ॥ ७. ल₁–केचिद्दशनैर् । ८. फ–आप्नुवन्तः । च रा प्र बम ल₁ ल₂–आप्लवन्तः । ९. फ म–तं । १०. म–०बलानि । ल₂–०वणान् । अ–०वने । ११. आ म ल₂ अ–स्म । १२. ल₂–इति सु० । अ–सुन्दरकाण्डे । ल₁–इत्यार्षे रामायणे । १३. अ–०भक्षणो ॥

तत्र[1] वै मधु-पाला ये स्थिता दधि-मुखाऽऽज्ञया[2] ।[3] [१४पू
३] नाऽचिन्तयन्त[4] तान् सर्वान्[5] वार्य-माणाः[6] पूर्व-गमाः॥[7]१॥ [N
ते[8] विकृष्टाश्[9] च जानुभ्यां देव-मार्गाश् च दर्शिताः ।[10] [१५पू
४] वानरैर् बहुभिर् भीमैः[11] प्रति-षिद्धा दिशो[12] गताः ॥२॥ [१४उ
अब्रुवन् परमोद्विग्नाः पाला[13] दधि-मुखं[14] तदा । [१५उ
५] ताराऽङ्गद[15]-हनूमद्भिर् हतं मधु-वनं कपे[16] ॥[17]३॥
वयं नि-घृष्टा[18] जानुभ्यां[19] देव-मार्गाश् च दर्शिताः ।[20] [१६
६] यद् अत्राऽनन्तरं कार्यं तत् त्वं कर्तुम् इहाऽर्हसि ॥[21]४॥ [N
ततो दधि-मुखः[22] क्रुद्धो वन-पालाऽधिपस् तदा ।
७] हतं मधु-वनं मत्वा[23] हतांश्[24] चाऽऽश्वासयद् हरीन् ॥५॥ [१७

---

१. ब म-तत्रैव । २. प्र-०दयः । ३. अ-ये तत्र मधुपालस्य प्रेक्ष्या दधिमुखस्य ते । अतः परमधिकश्च पाठः-तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान्पवनात्मजः । सुप्रीतमनसः ......मधु सेवत वानराः । अतः परं च ५९तमसर्गारम्भे त्यक्ताः कतिचिच्छ्लोकाः "श्रुत्वा हनुमतो वाक्य" मित्यारभ्य "हरयो मधुना मत्ताः " इत्यन्ताः पुनरालिखिताः । ४. फ-न चिन्तयतस्तान्सर्वे । ५. म-०णान् । ल२-०णः । ६. ब प्र ल२-०मान् । ७. अ-नास्ति ॥ ८. म ल१-तैर्विकृष्टाश्च । ल२-तैस्तैर्विकृष्टा । ९. रा ब प्र ल२-०मर्गाश्च । ११. अ-०वीरैः । १२. फ-दिवो ॥ १३. ल२-नात्वा ? । अ-गत्वा । १४. च-०मुखात् । १५. फ-तारांग० । १६. रा ब प्र म ल१ ल२-प्रभो । १७. अ-हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं च यत् ॥ १८. च ब प्र ल२-प्रकृष्टा । रा म-विकृष्टा । १९. च ब प्र ल२ म-०मार्गाश्च । ल१-मार्गं च । २०. अ-जानुभिस्ते प्रघृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः । २१. अ-नास्ति ॥ २२. ल१-मुखं । २३. प्र म ल१ ल२-श्रुत्वा । २४. अा-हतान्शाखामृगान्हरीन् । अ-सान्त्वयामास तान्कपीन् । रा ब-हतानाश्वासयद्धरीन् ॥

एह्य्[1] आगच्छते गच्छामो वानरान् अति-[2]दर्पितान् ।
८] बलेन वारयिष्यामो भक्ष-माणान् मधूऽत्तमम् ॥[3]६॥ [१८
श्रुत्वा दधि-मुखस्यैतद्[4] वदतो वानरर्षभाः ।[5]
९] पुनर् वीरा मधु-वनं तेनैव सहिता[6] ययुः ॥[7]७॥ [१९
ते लता-पादपांश् चैव पाषाणान् अपि वानराः ।
११] गृहीत्वाऽभ्य्[8] अगमन् क्रुद्धा यत्र ते कपि-कुञ्जराः ॥८॥ [२१
ते स्वामि-वचनं श्रुत्वा हृदयेष्व्[9] अव-शाप्य तत्[10] ।
१२] हरयो[11]ऽपि गताः सर्वे [12]शाल-ताल-शिलाऽऽयुधाः ॥९॥[13] [२२
मध्ये [14]चैषां दधि-मुखः प्र-गृह्य द्रुमम् उत्तमम् ।
N] समभ्य् अधावद् वेगेन ते[15] च [15]सर्वे प्लवं-गमाः ॥१०॥ [२०
वृक्ष-[16]स्थांश् च स्थल-[17]स्थांश् च वानरा बल-दर्पितान् ।
N] [18]अभि-चक्रमिरे वीराः [19]पालास् तत्र सहस्र-शः ॥[20]११॥ [२३

---

१. फ—तत्रागच्छत । प्र—एह्यागच्छामि । २. प्र—०हर्षितान् । ३. अ—वारयिष्यामि तान् गत्वा प्रभुञ्जानान् मधूत्तमान् ॥ ४. फ—०स्यैव व० । ५. अ—नास्ति । ६. फ—सहसा । ७. अतः परमधिकः पाठः—च रा ब प्र म ल१ ल२ अ—समभ्यधावन्योगेन† ते च सर्वे‡ प्लवंगमाः ॥ ८. फ—०त्वा ऽभ्यद्रवन् क्रु० । रा ल१—०त्वाभ्यागमंस्तत्र ॥ ९. प्र—०षु विशाप्य । फ—०ष्ववसह्य । प्र च ब म ल१ ल२—०ष्ववसज्य । रा—०ष्ववसज्ज । प्र—षु विसज्य । अ—०ष्यवसज्य । १०. अ—च । ११. फ—हरयः समहृष्यन्त । अ—हरयोभिगताः सर्वे । १२. ल१—सालतालशिलायुधाः । १३ आ अ फ च—अतः परं ७उ पुनः पठितः ॥ १४. अ—तेषां दधि० । ब प्र ल२—दधि मुखश्चैषां । १५. अ—सर्वे चैव ॥ १६. आ—०स्थाश्च । १७. आ—०स्थाश्च । १८. च—अथ च० । रा ब प्र म ल१ ल२—उप० । अ—अतिच० । १९. रा ब प्र म ल१ ल२—ला: शतस० । २१. अ—कोषे सर्गः समाप्तिर्दृश्यते ॥

†म ल२—०धावन्वेगेन । ल१—०धावद्वेगेन । ‡ल१—सर्वे च ।

बलान् निवारयिष्यन्त आ-सेदुर्[1] हरयो हरीन् ।
N] सं-दष्टौष्ठ-पुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर् मुहुः ॥१२॥[2] [२४
अथ दृष्ट्वा दधि-मुखं क्रुद्धं[3] वानर-पुंगवाः ।
१३] अभ्यू[4]-अधावन् सुसं-क्रुद्धा हनूमत्-प्रमुखास् तदा[5]॥१३॥[6] [२५
स-वृत्तं[7] तं महा-बाहुर्[8] आ-पतंतं महा-बलः[9] ।[10]
१४] वेग-वन्तं[11] नि-जग्राह बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः[12] ॥१४॥ [२६
मदान्धो[13] न कृपां चक्रे आर्यः[14] कोऽयं ममेति सः ।[15]
१५] अथैनं[16] निष्-पिपेषाऽऽशु वेगेन वसुधा-तले ॥१५॥ [२७
स भग्न-बाहूऽऽरु-मुखो विह्वलः शोणितोक्षितः ।
१६] सं-मुमोह महा-वीर्यो मुहूर्तं कपि-कुञ्जरः ॥[17]१६॥ [२८
स कथंचिद् वि-मुक्तस् तैर् वानरैर् वानरर्षभः ।[18]
६२,१] उवाचैकान्तम् आ-गम्य[19] तान् भृत्यान् समुपाऽऽगतान् ।[20] १७
तत्राऽऽगच्छत गच्छामो भर्त्ता[21] नो यत्र[22] वानराः ।
२] सु-ग्रीवो विपुल[23]-ग्रीवः सह रामेण[23] धीमता ॥१८॥ [३१
सर्वे चाप्यंगदे[24] दोषं श्रावयिष्यामि[25] वानराः ।

---

१. ल$_2$–आसीदुर् । २. अ–नास्ति ॥ ३. फ म–सर्वे । ४. फ–अभ्यद्रवन्त सं० । अ–०धावत सं० । ५. फ–०खाः कपिम् । म–०खा अपि । अ–०खास्तथा । ६. च रा ब प्र ल$_1$, ल$_2$–नास्ति ॥ ७. आ–स वृक्षस्तं । ८. म–०बाहुर् । ९. म–०बलं । १०. च रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$–नास्ति । ११. ल$_2$–०वन्ता । १२. फ–कपिमङ्ग० ॥ १३. आ–मदन्धो । १४. फ–कार्यः । १५. अ–मदान्धश्च न वेदैनमार्यः कोऽयं ममेति यत् । १६. ल$_2$–अथैनां ॥ १७. रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$–नास्ति ॥ १८. फ–वानरोत्तमः । १९. च–आगत्य । २०. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–समभाषत तान् सर्वान् वानरान्समुपागतान् । अ–उवाच कान्तिमागत्य तान् हरीन् समुपागतान् ॥ २१. ल$_1$–भर्त्तारो । २२. ल$_2$ अ–वानरः । २३. म ल$_1$ ल$_2$–०वो रामेण सह । २४. फ–वा अङ्गदे । च–वाप्यंगदे । २५. आ–०ष्याम ।

३] अ-मर्षी न हि तां श्रुत्वा धर्षणां मर्षयिष्यति ॥१९॥ [३२
प्रियं मधु-वनं ह्य् एतत् सु-ग्रीवस्य महाऽऽत्मनः ।
४] पितृ-पैतामहं दिव्यं दैवतैर् अप्य् अ-धर्षितम् ॥२०॥[4] [३३
स वानर-पतिः श्रीमान् मधु-लुब्धान् गताऽऽयुषः ।
५] घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन ससुहृज्-जनान् ॥२१॥ [३४
वधम् एषां नृ-शंसानां नृपाऽऽज्ञा-परिदूषिणाम् ।
६] धर्षणाऽऽमर्षितो रोषात् सर्वेषां कारयिष्यति ॥२२॥[4] [३५
एवम् उक्त्वा दधि-मुखो वन-पालो महा-बलः ।
७] जगाम सहसोत्-पत्य वन-पालैः समा-वृतः ॥[13]२३॥ [३६
निमेषाऽन्तर-मात्रेण संप्राऽऽप्तः स वने-चरः ।
८] सहस्रांऽशु-सुतो धीमान् सु-ग्रीवो यत्र वानरः ॥२४॥ [३७
राघवं सह सु-ग्रीवं लक्ष्मणं च सम्-ईक्ष्य सः ।[13]
९] सर्व-प्रतिष्ठां जगतीम् आकाशान् नि-पपात ह ॥[18]२५॥[३८
१०पू] स नि-पत्य महा-वीर्यः सर्वैस् तैः परि-वारितः ।[18] [३९पू
स दीन-वदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चांऽजलिम् ।
११] सु-ग्रीवस्य शुभौ मूर्द्ध्ना चरणौ नि-पपात ह ॥२६॥ [४०

---

१. फ-अमर्षन् । च-अमर्षी । २. फ-तैः । च-तान् । रा-तं । ब प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-तच् । ३. ब प्र ल$_1$ ल$_2$ अ-छु० ॥ ४. ल$_2$-नास्ति ॥ ५. फ-वानरानिमान् सर्वान् । ६. आ-०युषा ॥ ७. अ-वधार्हान्सुनृशंसांश्च । ८. फ-०वारणात् । अ-०दूषकान् । ९. फ-धर्षितं । आ-धर्षणां म० । अ-मर्षतो । १०. फ-स कारिष्यति ॥ ११. ल$_2$-हलायुधः । १२. फ-संमन्ततः । १३. ल$_1$-नास्ति ॥ १४. आ-०रमार्गेण । १५. अ-स राघवं सहसु० । १६. म-ईक्षतः । १७. आ अ-सर्वे प्र० । अ-०सर्वे प्रतिष्ठा ॥ १८. च रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः-फ अ-हरिर्दधिमुखः पालः पालानां परमेश्वरः । म-हरिं दधिमुखः पालैर्वनपालाधिपस्ततः । १९. अ-०वीरः । २०. अ-चांऽजलिम् । २१. ल$_2$-शुभो ॥

स तैः कथंचित् कपिभिर् वि-मुक्तः
सम्-एत्य राज्ञा प्र-वरो हरीणाम् ।
विवेचयामास वनं च भग्नं
N] मधूनि मुख्यानि च भर्दितानि ॥२७॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे मधुवनं-विकोपनो।
नाम षष्टितमः सर्गः ॥६०॥

१. अ-समीत्य ।२. फ-राज्ञे । ३. आ-लक्षितानि ॥ ४. ल२ अ-इति। ल१-इत्यार्षे सुं० ।५.फ-वाल्मीकीये मधुवनाविलोपनं। म-०काण्डे मधु-वनाविलोपनं । अ-मधुभक्षणे सुग्रीवनिवेदनो। ब-काण्डे मधुवणवि ०॥

ततो मूर्द्ध्ना नि-पतितं वन-पालं कपीऽऽश्वरः ।
१] दृष्ट्वैवोद्विग्न-हृदयं वाक्यम् एतद् उवाच ह ॥१॥ [१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात् त्वं पादयोः पतितो मम ।
२] अ-भयं ते ददामि ते वीर तत्त्वम् एवाऽभि-धीयताम् ॥२॥ [२
किं सं-भ्रमाद् विवक्षुर् त्वं ब्रूहि यद् वक्तुम् इच्छसि ।
३] कच्चिन् मधु-वने स्वस्ति श्रोतुम् इच्छामि वानर ॥३॥ [३
स समा-श्वासितस् तेन सु-ग्रीवेण महाऽऽत्मना ।
४] उत्थाय च महा-प्राज्ञो वाक्यं दधि-मुखोऽब्रवीत् ॥४॥ [४
ऋक्ष-राजेन यद् वांऽपि न त्वयाऽपि न वालिना ।
५] वनं विसृष्ट-पूर्वं हि वानरैस् तद् वि-नाशितम् ॥५॥[13] [५
न्य्-अवारयम् अहं चैतान् सहैभिर् वन-चारिभिः ।
N] अ-विचिन्त्य तु मां हृष्टा भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥६॥ [६

---

१. अ-०पालो । २. फ-महाकपिः । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-हरीश्वरः ॥ ३. आ-दधि ॥ ४. अ-विवक्तुस् । ५. आ-काश्चिन् । रा अ-किंश्चिन् । ६. आ-मानद । ल$_1$-वाणर ॥ ७. आ-०स्वासितस् । ८. आ च प्र ब ल$_2$-स म० । फ रा म-सुम० । ९. ल$_1$-नास्ति ॥ १०. फ च रा प्र म ल$_2$-यत्पूर्वं । अ-जग्राह । ११. फ ल$_2$ अ-त्वया न च । च रा प्र ब म-त्वया नापि । १२. ल$_1$-निसृष्ट० । अ-निसृष्ट० । १३. अतः परमधिकः पाठः-फ-अङ्गदप्रमुखैः सर्वैर्वानरैस्तत्प्रदर्शितैः । म-हनूमता जाम्बुवता तारेया च नलेन च । कुमुदेन च मैन्देन सरभेनाऽङ्गदेन च ॥ सर्वैः प्रचण्डैर्हरिभिर्ध्वस्तं तैस्तन्महावनं । महाबलैस्तैः कपियोधमुख्यैः समन्ततः सम्परिवार्य सर्वैः । हृतं प्रहृष्टैर्बहुमुख्यवानरैर्महावनं तत्प्रथितं महात्मनः ॥ भग्नं वृक्ष (?) मथितं समन्तात् प्रसादलब्धं मधु तत्पिबामः । अहं समागत्य च तान्न्यवारयम् न मे वचः कश्चिदपि शृणोति ॥ १४. आ फ-निवारयमहं । अ-न्यवारयमहं । १५. च-चैभिर्वानरैर् । १६. फ-०गोचरैः । १७. फ सर्वे ॥

[1]केचिंच् च रोषाद् गर्जन्ति वि-क्षिपन्ति तथाऽपरे ।
१०] प्र-स्फुरन्त्य् अपरे क्रुद्धा[2] भ्रुवोऽन्ये वि-क्षिपन्ति च ॥७॥ [N
१.२पू] इत्य् एवम् अति[3]सं-क्रुद्धाः सम्प्र-हारं[4] प्र-कुर्वते[5] ।
७उ] ते मया प्रति-षि[6]ध्यन्तो भर्त्सयन्ति बली-मुखाः ॥[7]८ [N
अहं तु संरब्ध-तरैस् तथा तैः सम्प्र-धर्षितः ।
८] नि-[8]वारयामि बाहुभ्यां सहैभिर् वन-गोचरैः[10] ॥९॥ [९
ततस् तैर् बहुभिः [11]क्रूरैर् वानरैर् अंगदेन च ।
९] संरक्त-नयनैः [12]क्रूरैर् अहम् [13]उत्प(?पा)य ताडितः॥१०॥[१०
जगत्यां [14]कृष्य-माणश् [15]च [16]जानुभ्यां विनि-पातितः ।
११] प्र-[17]कृष्य च यथा-कामं देव-[18]मार्गं [19]च दर्शितः । [११
१.२उ] तैः सर्वैः परम-क्रुद्धैर् वन-पालाश् च मामकाः ॥[20]११॥ [N
एवम् [21]अस्मि हतः शूरैस् त्वयि तिष्ठति भर्तरि ।
१.३] कृत्स्नं मधु-वनं चैव प्र-कामं [22]सम्प्र-धर्षितम् ॥१२॥ [१२
एवं वि-ज्ञाप्यमानं तु सु-ग्रीवं [23]प्लवगर्षभम् ।

---

१. फ–केचिद्रोषात्प्रगर्जन्ति । आ–०द्रोषाद्गच्छन्ति । २. फ–क्रूरा ॥ ३. फ ल$_1$ ल$_2$–अभिसं० । ४. फ–०हारान । ५. फ अ–प्रचक्रिरे । ६. रा ब म ल$_1$ ल$_2$– षिद्धाश्च । ७. अ–मया प्रतिनिषिध्यन्तस्तर्जयन्ति बलामुखाः । फ–नास्ति । अतः परमधिकः पाठः–च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–अति चैवोच्छ्रैय-स्तेषां ब्रुवन्ति परुषाणि च ॥ ८. रा प्र ल$_1$ ल$_2$–च । ९. फ–वारयामि स्म । रा–निवर्तयामि । १०. फ–वनचारिभिः ॥ ११. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–सर्वैर् । १२. अ–क्रुद्धैर् । १३. ल$_1$–अहं प्रत्युत । फ अ–०मुत्पाद्य ॥ १४. फ–निहतश्चास्मि । च–कृष्यमाणश्च । १५. च–नानाभ्यां । १६. अ–च नि० । १७. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ–आकृष्य । १८. फ–०मार्गश्च । ल$_2$–०मार्गं स । १९. अ–नास्ति । अतः परमधिकः पाठः–म–वानरेश महाप्राज्ञ महाबल महाद्युते ॥ २०. ल$_2$–अस्ति । २१. आ–तं प्र० । ल$_1$–संप्रदर्षितं ॥ २२. फ प्र ब ल$_1$ अ–प्लवगेश्वरम् । रा म ल$_1$–वानरेश्वरम् ।

१४] अपृच्छत् स महा-तेजा लक्ष्मणः पर-वीर-हा ॥१३॥ [१३
किम् अयं वानरो राजन् वन-पः प्रत्युप-स्थितः ।
१५] किं चाऽर्थम् अभिनिर्-दिश्य दुःखितो वाक्यम् अब्रवीत् १४ [१४
एवम् उक्तस् तु सु-ग्रीवो लक्ष्मणेन महाऽऽत्मना ।
१६] लक्ष्मणं प्रत्यु-उवाचेदं वाक्यं वाक्य-विशारदः ॥१५॥ [१५
N] अयं लक्ष्मण सम्प्राऽऽप्तो वन-पः शृणु कारणम् ।
वि-चिंत्य दक्षिणाम् आशाम् आ-गतैर् हरि-यूथ-पैः १६ [१६उ
१७] अंगद-प्रमुखैर् वीरैर् हतं मधु-वनं मम ।
आ-ख्यातं चांगद-मुखैर् वानरैर् मधु भक्षितम् ॥१७॥ [१६पू
N] तेषाम् अकृत-कार्याणां नेदृशः स्याद् व्यति-क्रमः । [१७पू
यद् अर्थम् अभि-पन्नास् ते साधितं कर्म तैर् ध्रुवम् ॥१८॥ [१८
N] आ-गतोऽसौ प्र-हृष्टश् च यथा मधु-वनं हरिः । [१७पू
१८उ] प्र-हृष्टैर् वानरैः सर्वैर् हनुमत्-प्रमुखैर् वृतः ॥१९॥ [N
धर्षितं च वनं कृत्स्नम् उप-भुक्तं च तन् मधु । [१७उ
१९] वारयन्तश् च सम्प्राऽऽप्ताः पाला जानुभिर् आ-हताः ॥२०॥
तथा न गणितश् चाऽयं कपिर् दधि-मुखो बली ।
पतिर् मधु-वनस्याऽयम् अस्माभिः स्थापितः स्वयम् । [१९

१. फ च रा प्र ब म ल$_{1}$—अपृच्छत्सुम०। अ—अपृच्छत म०॥ २. फ—किमर्थम०। च—कं चार्थमभिनिर्देशात् । प्र म—कं चार्थम० ॥ ३. अ—उक्तः सुसुग्रीवो । ४. अ—०विदां वरः । ५. आ—विस्मयः ॥ ६. आ—त्रिचिंत्य । ७. अ—नास्ति ॥ ८. रा म ल$_{1}$—महत् । ९. फ—आख्याति पालानुत्क्रम्य वानरैर् । रा प्र—आख्याति ह्यंगदमुख्यैर् । १०. अ—नैषामकृतकार्याणामीदृशः ॥ ११. फ अ—तदर्थम् । च रा म ल$_{1}$—वनं यद् । प्र ब ल$_{2}$—वयं यद् । १२. फ—तद् । १३. फ—प्रविष्टश्च ॥ १४. आ—प्रहृष्टो ॥ १५. अ—नास्ति । १६. फ—चैव ॥ १७. अ—सदा ।

N] सं-सिद्धाऽर्थाश् च कपयः पिबन्तु तृषिता मधु ॥[2] २१॥ [N
दृष्टा च मन्ये वैदेही[3] न चाऽन्येन हनूमतः ।
N] महान् स साधने हेतुः कर्मणस् तद्-विधो भवेत् ॥२२॥ [२०
हनूमतो हि सिद्धिश् च कपेर् मतिर् अतीऽव च ।
N] व्यव-सायश् च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥२३॥ [२१
जाम्ब-वान् यत्र नेता स्याद् अंगदश् च महा-बलः ।
N] हनूमांश् च मति-ष्ठाता न तत्र गतिर् अन्यथा ॥२४॥ [२२
अंगद-प्रमुखैर् वीरैर् हतं मधु-वनं किल ।[२३पू
N] वि-चिंत्य दक्षिणाम् आशाम् आ-गतैः कपि-कुंजरैः २५[12] [N
कौमम् अर्थम् अनुप्राऽऽप्तो वक्तुं मधु-वनेश्वरः ।
२०] नाम्ना दधि-मुखश् चैव कपिः मख्यात-विक्रमः ॥२६॥ [२४
दृष्टां तु मन्ये वैदेहीं सुमित्राऽऽनन्द-वर्द्धन ।
२२] सं-सिद्धाऽर्था हि कपयः पिबन्तु सहिता मधु ॥२७॥[11] [२५
अ-दृष्ट्वा न हि ते सीतां वानराः पुरुषर्षभ ।
२३] धर्षयेयुर् मधु-वनं व्यक्तं दृष्टा हि जानकी ॥२८॥ [२६
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सु-ग्रीवस्य महाऽऽत्मनः ।
N] लक्ष्मणो मति-सम्पन्नो वानरेशम् अथाऽब्रवीत् ॥२९॥[22] [N

---

१. रा $ल_1$–तृषिताः पिबन्तु कपयो । म–तृषिताः पिबन्ति कपयो॥ २. अ–नास्ति । ३. फ–दृष्टा मन्ये च । च रा प्र ब म $ल_2$–दृष्टां तु मन्ये वैदेहीं । $ल_1$–दृष्टा तु मन्ये । ४. आ फ च रा प्र ब म $ल_1$–हनूमता । ५. फ रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ–न ह्यन्यः ॥ ६. अ–व्यवसायं च । ७. अ–सौर्यतेज ॥ ८. अ–तस्माद् । ९. च–गतिम् ॥ १०. अ–विचिंत्य । १२. अ–आशां वानैरः । १२. फ–नास्ति ॥ १३. च प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ–एतद् । १४. अ–प्राप्तुं । १५. अ–०वनं किल ॥ १६. अ–दृष्ट्वा ममेति । १७. आ–सुमित्रानन्दि० । १८. म–पिबन्ति ॥ १९. फ–नास्ति । २०. $ल_2$–महाहानि । २१. च–०भाः ॥ २२. रा $ल_1$–२९-श्लोकादारभ्य ३४-श्लोकान्तः पाठो नास्ति ॥

अंगदो यद्य् अनुप्राऽऽप्तो वि-चित्वा दक्षिणां दिशम् ।
N] प्र-हृष्टर् वानरैः सर्वैर् हनूमत्-प्रमुखैर् वृतः ॥[3]३०॥ [N
धर्षितं च वनं सर्वम् उप-भुक्तं च तन् मधु ।
N] वारयन्तश् च सम्प्राऽऽप्ताः पाला जानुभिर् आ-हताः ॥३१॥ [N
यथा न गणितश् चाऽयं कपिर् दधि-मुखो बली ।[3]
N] पतिर् मधु-वनस्यांऽयं युष्माभिः स्थापितः स्वयम् ॥३२॥ [N
दृष्टां तु मन्ये वैदेहीं शत-पत्र-निभाऽऽननाम् ।
N] कृत-कार्यास् ततः सर्वे पिबन्तु हरयो मधु ॥३३॥ [N
नाऽनवाऽऽप्य हि सीतां ते वानरा वानरेश्वर ।
N] धर्षयेयुर् मधु-वनं व्यक्तं दृष्टा हि जानकी ॥३४॥ [N
ततः प्र-हृष्टो धर्माऽऽत्मा राघवः सह-लक्ष्मणः ।
२४] श्रुत्वा कर्ण-सुखां वाणीं सुग्रीव-वदन-च्युताम् ॥३५॥
प्राऽहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश् च महा-बलः । [२७
N] दृष्ट्वा दधि-मुखं चैवं सु-ग्रीवश् चाप्य्-अहृष्यत ॥३६॥
२५उ] वन-पालं पुनर् वाक्यं सु-ग्रीवः प्रत्य्-अभाषत । [२८
प्रीतोऽस्मि सौम्य यद् भुक्तं वनं तत् कृत-कर्मभिः ॥३७॥
२६] तेषां च कृत-कार्याणां मर्षणीयं वि-चेष्टितम् । [२९
गच्छ शीघ्रं मधु-वनं सं-रक्षस्व त्वम् एव हि ।

---

१. फ ब—यदि संप्राप्तो । प्र अ—यदनु० । २. फ म अ—प्रहृष्टो । ३. च प्र ब ल$_2$—नास्ति ॥ ४. फ अ—युष्माभिः स्थापितः स्वयम् । ५. ल$_2$—वनस्याहं । ६. फ म अ—पिबन्ति ॥ ७. म—वानरर्षभ । ल$_2$—वानरेश्वराः । अ—०रः । ८. आ—कर्णमुखावाणी ॥ ९. फ अ—दाधिमुखस्यैतत् । १०. च प्र ब म—चाप्यभाषत । रा ल$_2$ अ—चाभ्यभाषत ॥ ११. फ—मर्षनीयं ।

२७] तांश् च प्रेषय सर्वांस् त्वं हनूमत्-प्रमुखान् कपीन् ॥२८॥[३०

इच्छामि शीघ्रं हनुमत्-प्रधानान्
शाखा-मृगांस् तान् मृग-राज-दर्पान् ।
द्रष्टुं कृताऽर्थान् सह राघवाभ्यां
२८] श्रोतुं च सीताऽधि-गमं प्र-यत्नात् ॥२९॥ [३१

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे मधुवन-भंगे सुग्रीव-वाक्यं नामैकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥

१. रा ल$_1$—तान्प्रेषयेह । ब-तान्प्रेषयस्त्र च । प्र ल$_2$—तान्प्रेषय च । फ प्र ब ल$_2$—हरीन् ॥ ३. आ-०मृगांश्च । ४. रा-कृतार्थान् ॥ ५. आ फ-आषर्ये रा० । ल$_2$—इति । ६. फ-दधिमुखसुग्रीववाक्यं नाम । ल$_2$ ल$_2$—मधुवनभंगो नाम । अ-सुग्रीववाक्यं नाम ॥

सु-ग्रीवेणैवम् उक्तस् तु हृष्टो दधि-मुखः कपिः ।
१] उक्त्वा धन्योऽहम् अस्मीऽति चरणाव् अभ्य्-अवादयत् ॥१॥[१
राघवं लक्ष्मणं चैव सु-ग्रीवं चाऽभि-पूज्य सः ।
२] वानरैः सह शूरैस् तैर् दिवम् एवोत्-पपात ह ॥२॥ [२
यथैवं चाऽऽगतः शीघ्रं तथैव त्वरितं गतः ।
३] नि-पत्य गगनाद् भूमिं तद् वनं प्र-विवेश ह ॥३॥ [३
स प्र-विष्टो मधु-वनं ददर्श हरि-यूथपान् ।
४] वि-मदान् उत्-थितान् सर्वान् वेपमानान् मदाऽत्ययात् ॥४[४
स तान् अनु-गतान् वीरो बद्ध्वा कर-पुटाऽञ्जलिम् । [५पू
५] उवाच वचनं हृष्ट इदं दधि-मुखः कपिः ॥५॥ [N
सौम्या रोषो न कर्तव्यो यद् अमीभिर् नि-वारिताः ।
६] अ-ज्ञानाद् यदि वा ज्ञानाद् भवन्तः संप्र-धर्षिताः ॥६॥ [६पू
N] उवाच वचनं श्लक्ष्णम् अंगदं कनकाऽङ्गदम् । [५उ
७पू] युव-राज त्वम् ईशश् च वनस्याऽस्य महा-बलः ॥७॥ [७पू

१. ब प्र म ल₁–क्ते । २. फ–उक्त्वात्मक्रोधं धन्योस्मि ॥ ३. अ–०वमभि० । ४. फ–स प्रणम्य तु सुग्रीवं राघवं लक्ष्मणं तथा । ५. अ–०रः । ६. प्र–स्थविरैस् ॥ ७. फ अ–स यथैवागतः ॥ ८. रा ल₁ ल₂–हीयमा० । ब प्र–नर्थिमानम० । ९. रा ल₁ ल₂–०यान् । म–०ये ॥ १०. प्र–सीताम् । ११. फ अ–०नयन् । च रा ब ल₁–०गतो । १२. म–०लीन् । १३. अ–हृष्टो हृदि जातः सुखः ॥ १४. फ–सौम्य । १५. फ–०तः । १६. अ–मया मूढेन चाज्ञानाद् । १७. फ–०भवद्भिश्च प्र० ॥ १८. अ–श्लाघ्यम् । १९. ब प्र ल₁ ल₂–कांचनां० । २०. आ–०राजस् । २१. अ–ईशोस्य । २२. रा ब प्र म ल₁ ल₂–०बल ॥

८पू] श्रान्तो दूराद् अनुप्राऽऽप्तो भक्षयस्वं[1] स्वकं मधु । [६उ
N] सर्वम् एतद् यद् उक्तस्[2] त्वं तत्र बद्धोऽयम् अञ्जलिः ॥८॥ [N
८उ] योऽयं मौर्ख्यात् प्रकारो मे तत्र त्वां सं-प्रसादये ।
७उ] मया मौर्ख्यान् न वि-ज्ञातम् तत्र बद्धोऽयम् अञ्जलिः॥९॥[3] [७उ
यथैव हि पिता तेऽभूत् पूर्वं हरि-गणेश्वरः ।[4]
९] तथा त्वम् अपि सु-ग्रीवान् नाऽन्यो वै हरि-सत्तम॥१०॥[5] [८
इहोप-यानं भवतां सर्वेषां वन-चारिणाम् ।
१०] गत्वा[6]ऽऽख्यातं मया तातँ[7] पितृव्यस्य तवाऽनर्घ ॥११॥ [९
स तु त्वाम् आ-गतं श्रुत्वा सहैभिः कपि-कुञ्जरैः ।[8]
११] प्र-हृष्टो न त्व् असं-हृष्टो वनं श्रुत्वा [9]प्रं-धर्षितम् ॥१२॥[१०
[10]मां त्वं[11] अब्रवीत् पितृव्यस् ते सु-ग्रीवो वानरेश्वरः ।
१२] शीघ्रं प्रेषय तान् सर्वान् इति छन्देन गम्यताम् ॥१३॥ [११
श्रुत्वा दधि-मुखस्यैतद् वचनं श्लक्ष्णम् अंगदः ।
१३] अब्रवीत् तान् हरि-श्रेष्ठान् वाक्यं वाक्य-विशारदः ॥१४॥ [१२
शंके[12] श्रुतो[13]ऽयं वृत्तान्तो राज्ञा वानर-यूथपाः ।
१४] अयं च[14] हर्षाद् आ-ख्याति तेन जानामि हेतुना॥[15] १५॥

---

१. फ-०यंस्वं ॥ २. घ-०दयन् । ३. रा ब प्र म ल१ ल२ अ-नास्ति ॥ ४. रा प्र ल१-नास्ति । ५. रा म ल१-नास्ति । ब प्र ल२-अतः परं ९-मश्लोको व्यत्यासेन पठितः ॥ ६. अ-मत्वाख्यातं । फ-ख्यातुं । ७. फ-तुभ्यं । ८. फ-महात्मनः ॥ ९. ल१-अतः परं "यथैवं हि पिता ते भूत्" "तथा त्वमपि" "तत्र बद्धोयमञ्जलि" रित्यन्तो भिन्नक्रमः पाठो मूलीयैः-१०-९-८ संख्याकैः श्लोकैः समः पाठः । १०. अ-श्रुत्वापि ध० ॥ ११. फ अ-मामब्र० । घ रा ब प्र म ल१-मां चाब्र० । ल२-स त्वब्र० ॥ १२. आ-शब्दैः । १३. प्र-वृत्तोपवृ० । १४. फ-हि । १५. प्र-नास्ति ॥

तव क्षेमं नेह नः स्थातुं कृतं-कार्यैर् विशेष-तः । [१३

१५] [3]पीतं मधु यथा-कामं वि-श्रान्तो वन-चारिणः ।[5]

N] किं शेषं गमनं तत्र सु-ग्रीवो यत्र वानराः ॥१६॥[7] [१४

सर्वे यथा च वक्ष्यन्ति सम्-एत्य हरि-यूथपाः ।

१६] तथाऽस्मि कर्ता तद् वाक्यं भवद्भिः पर-वान् अहम् । [१५

१७पू] नाऽऽज्ञापयितुम् ईशोऽहं युव-राजोऽपि यद्य् अहम् ॥१७॥

N] अ-युक्तः कृत-कर्माणो यूयं धर्षयितुं मया । [१६

१७उ] युक्तं(?क्ता) हि कृत-कर्माणो यूयं माम्(?मया) अनु-वर्तितुम् ॥[16] N

एवं तस्य ब्रुवाणस्य श्रुत्वा वचनम् उत्तमम् ।

१८] प्र-हृष्ट-वदना वाक्यम् इदं ऊचुर् वनौकसः ॥१९॥ [१७

एवं वक्ष्यते वाचं प्रभुः सन् वानरोत्तम ।

१९] ऐश्वर्य-मद-मत्तो हि सर्वोऽहम् इति मन्यते ॥२०॥ [१८

तव चैतत् तु सदृशं नाऽन्यस्य हरि-पुंगव ।

२०] सं-नतिर् हि तवाऽऽख्याति भविष्यच्-छुभ-भाग्यताम् ॥२१ [१९

---

१. आ–कृतं । रा ब म ल$_1$ ल$_2$–कृते कार्यैर् । २. आ रा ब म ल$_1$ ल$_2$–कृते कार्ये । ३. अ–पीते । ४. अ–०तव० । ५. फ–नास्ति । ६. आ–गमने । अ–गम्यते । ७. प्र–नास्ति ॥ ८. रा–वीक्ष्यन्ते । ब–वीक्षन्ते । ल$_1$–भीक्ष्यन्ते । ल$_2$–वीक्ष्यन्त । अ–यथावद्वक्ष्यामः । ९. रा–समेता । १०. फ–परिवारितः । ११. च–न ज्ञा० । १२. अ–ईशो वै ॥ १३. रा ब प्र म ल$_2$–न युक्तं । आ–अयुक्तं । १४. च–०कार्याणां । १५. रा म ल$_1$–युष्माकमनु० । अ–युष्माभिरनु० । १६. ब प्र ल$_2$–नास्ति ॥ १७. च–सत्यं ॥ १८. आ–एकान्तां । फ अ–कपीनां । १९. ल$_2$–वीक्ष्यते । २०. ब प्र म ल$_1$–वीर । २१. आ–स त्वा नरोत्तमा । फ अ–स त्वा नरोत्तमा ॥ २२. आ च–चैवन्तु सन्देशं । रा म ल$_1$–चैवं सु० सदृशं । अ–वेदं सुदृ० । २३. ब प्र ल$_2$ अ–हरि सत्तम । २४. आ–०त चाख्याति । अ–सान्नभिर्हितमा । फ–सन्ततिर्हितमा० । च–सन्नतिर्हितमा० । २५. अ–०छुभमीयते ।

सर्वे[1] वयम् अपि प्राज्ञं[2] गन्तुं तत्र कृत-क्षणाः[3] ।
२१] यत्राऽसौ वानर-श्रेष्ठः सु-ग्रीवो हेम[4]-पिंगलः ॥२२॥ [२०
त्वया त्व् अनु[5]-उक्तैर् हरिभिर् नैव शक्यं पदात् पदम्।
२२] कच्चिद्[6] गन्तुं हरि-श्रेष्ठं[7] सम्-एसैतद् वदामहे[8] ॥२३॥ [२१
एवं तु ब्रुवतां तेषाम् अंगदः सम्[9]-अहृष्यत।
२३] बाढं गच्छाम इत्य्-उक्त्वा खम् उत्[10]-पत्य(?पा) चं[11](?त) भू[12]-तलो[13]वे २४
तम्[14] उत्-पतंतम्[14] उत्-पेतुः सर्वे ते हरि-यूथ-पाः ।
२४] कृत्वाऽऽकाशं निर्-आकाशं[15] यन्त्र[16]-त्क्षिप्ता इवोत्पलाः[17] ॥२५॥ [२३
तेऽम्बरं सहसोत्-पत्य वेगं[18]-वन्तः प्लवं-गमाः ।
२५] वि-नंदन्तो[19] महा-नादान् मेघा वातेरिता इवं[20] ॥२६॥ [२४

इत्यार्षे[21] रामायणे सुन्दर-काण्डे मधुवनाद् वानरोत्पतनं[22]
नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥

१. अ–इति । २. ब प्र ल$_2$–प्राज्ञा । ३. अ–०क्षणां । ४. फ–हरिपुङ्गवः ॥ ५. अ–त्वयानुरक्तै । ६. आ फ–कश्चित्ततुं । ७. च ब प्र म ल$_1$,ल$_2$ अ–०श्रेष्ठं । ८ फ– ब्रुवामहे ॥ ९. आ–प्रत्यभाषत। अ–प्लवतां वरः। १०. फ–खे समुत्पत्य । ११. अ–तु । १२. आ–बभूव च । १३. अ–सर्ग समाप्तिर्द-श्यते ॥ १४. अ–उत्पतंतं स मु० । १५. च–फाशनिर्० । १६. अ–पंच क्षिप्ता । १७. च–०क्षिप्ताम्॥ १८. अ–वेगेनैव । १९. प्र–विनंद० । २०. फ–यथा ॥ २१. रा– इत्यार्षे । ल$_2$–इति सुन्दरकाण्डे । २२. फ–वानरप्रयाणो । ल$_2$–वानरपतनं । अ–सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ।

अंगदे समनु[1]ज्ञाऽऽते सु-ग्री[2]वो वानरे[3]श्वरः ।
१] उवाच शोक-सन्तप्तं रामं क[4]मल-लोचनम् ॥१॥ [२५
समा-[5]श्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न सं-शयः ।
२] नाऽऽगन्तुम् इह शक्यं तैर् [6]अतीत-समयैर् भयात् ॥२॥
N] अंगदस्य प्र[7]-हर्षं तु जा[8]नामि शुभ-दर्शनम् । [२६
न मे[9] सकाशम् आ-गच्छेत् [10]कृते हि विनि-पातिते ॥३॥
३] यु[11]व-राजो महा-प्रा[12]ज्ञः प्लवतां प्र-वरोंऽगदः । [२७
N] दर्शनीयो महा-बाहुर् वालि-सूनुः कृत-श्रमः ॥४॥ [N
[13]यदि ह्य् अकृत-कार्योऽसौ मत्-समीपम् अनु-व्रजेत् ।
४] भवेत् तु दीन-वदनः श्रा[14]न्तोऽविपुल-लोचनः ॥५॥ [२८
पितृ-पैतामहं चैव पूर्व-जैः[15] परि-रक्षितम् ।
५] न मे मधु-वनं हन्याद् अ-दृष्ट्वा जनकाऽऽत्म-जाम् ॥६॥ [२९
६पू] कौश[16]ल्या सु-प्रजा राम समा-श्वसिहि सु-व्र[17]त ।
१२पू] सर्व-था खलु वैदेही लम्भिता नाऽत्र सं-शयः ॥७॥ [३०
७उ] यथा हि दर्पितोद[18]-अग्राः सं-[19]गताः काननौकसः ।

---

१. प्र–०नुज्ञाते। २. च–सुग्रीवं। ३.रा म $ल_1$–वानरर्षभः। च–०श्वरं। ४. $ल_2$–राजीव० ॥ ५. आ–सम्यक् श्वासिहि । ६. ब $ल_2$–आनीत० ॥ ७. फ म अ–प्रहर्षात्। च प्र ब $ल_1$ $ल_2$–प्रहर्षं । ८. ब–जानासि। ९. च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ–मत् । १०. फ रा–कृते ॥ ११. अ–युव० । १२. प्र–०राज्ञः ॥ १३. अ–यद्यपि कृत० । १४. आ–श्रवोऽवि० । प्र–शान्तोऽवि०। अ–श्रान्तोऽविप्लुत० ॥ १५. अ–पूर्वकं परिराक्षितुं ॥ १६. रा ब म $ल_1$ $ल_2$–कौसल्या। १७. प्र $ल_2$–राघव ॥ १८. आ–दयितोदग्राः। रा–दर्पिता ह्यग्राः। ब–दर्पितो ह्यग्राः। प्र म $ल_1$– $ल_2$–दर्पिता ह्यग्राः। १९. आ–संमताः ।

नैषाम् अ-कृत-कार्याणाम् ईदृशः स्यात् परो-क्रमः ।
८] वन-भंगेन जानामि मधूनां भक्षणेन च ॥८॥[2] [३४
१२उ] ततः किलकिला-शब्दः शुश्रुवे वि-मलेऽम्बरे ।
हनुमत्-कर्म-दृप्तानां सं-गतानां वनौकसाम् ।[7]
१३] किष्किन्धाम् उप-यातानां सिद्धिं कथयताम् इव ॥९॥ [३५
ततः श्रुत्वा नि-नादं तं कपीनां कपि-कुंजरः ।
१४] आयतांऽञ्चित-लांगूलः सोऽभवद् हृष्ट-मानसः ॥१०॥ [३६
आ-गतास् त्व् अथ हरयो राम-सुग्रीव-दर्शनम् ।
१५] अंगदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥११॥ [३७
तेंऽगद-प्रमुखा वीराः सं-हृष्टाः परया मुदा ।
१६] नि-पेतुर् हरि-राजस्य राघवस्य च सन्नि-धौ ॥१२॥ [३८
हनुमांश् च महा-कायः प्र-णम्य शिरसा ततः ।[14]
N] नियताम् अ-क्षतां देवीं राघवाय न्य्-अवेदयत् ॥१३॥ [३९
निश्-चितार्थस् ततस् तस्मिन् सु-ग्रीवः पवनाऽऽत्म-जे ।

---

१. अ—स्याद्यतिक्रमः । २. अतः परमधिकः पाठः—म—मैवं शोकसमायुक्तस्तिष्ठ त्वमतिविक्रमः । त्यज शोकं च चिन्तां च सीतां प्राप्स्यसि न संशयः ॥ ३. ब—तत्र । ४. फ—स तदांऽम्बरे । अ—विमलेश्वरे । ५. ब म—हनूमत्कर्म० । फ—०कर्मतृप्तानां । प्र—हनूमत्कर्महृष्टानां । अ—हनुमत्कपिदृष्टानां । ६. फ—नर्दतां काननौकसाम् । ७. अतः परमधिकः पाठः—म—अतिक्रम्य बहून् देशान् अन्योऽन्यपरिसर्पणात् । ८. ब प्र—किष्किंधादाप० । म ल$_1$ ल$_2$—किष्किंधाधाप० । अ—विधानमुपजातानां । ९. म ल$_1$ ल$_2$ अ—इह ॥ १०. च—आयताञ्चित० । रा ब म ल$_1$ ल$_2$—आयताच्छ्रित० । प्र—आसमुच्छ्रित० ॥ ११. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—ते तु । रा—ते च । अ—तेऽथ । १२. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०वशासनात् ॥ १३. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—प्रहृष्टाः ॥ १४. फ ब अ—हनुमांस्तु । प्र म ल$_1$ ल$_2$—हनूमांश्च । १५. फ अ—गतः । १६. अतः परमधिकः पाठः—म—रामलक्ष्मणयोर्भ्रात्रोः सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥

१८] लक्ष्मणः प्रीति-मांश् चैवं[1] बहु-मानम्[2] [3]अवैक्षत ॥१४॥ [४१

प्रीत्या[3] च परयो[3]पेतो राघवः सह-लक्ष्मणः ।

१९] बहु-मानेन म[4]हता हनू[5]मन्तम् अवैक्षत ॥१५॥[6] [४२

इ[7]त्यार्षे रा[8]मायणे सुन्दर-काण्डे वानराणां समागमे सीता-नन्दनो

नाम त्रिषष्टितमः सर्गः[9] ॥६३॥

१. अ- चैनं । २. फ-बहुमानं त्ववैक्षत । च रा प्र ब ल१ अ-बहुमानादवैक्षत ॥ ३.आ-प्रीत्या परमयो०। फ च अ-स प्रीत्या प०। ४.अ-बहुना । ५.रा ल१ अ-हनुमन्तम् । ६. ब-नास्ति॥ ७.ल२-इति सु०। ८.फ-अंगदोपपानं नाम सर्गः । च रा प्र ब म ल१ ल२-वानरसमागमो नाम सर्गः। ९. अ-इति रामायणे सुन्दरकाण्डे उद्योगपर्वणि अंगदोपयानं नाम सर्गः ॥

[1]ते तु प्र[2]-स्रवणं शैलम्[3] आ-गताश् चित्र-काननम् ।
१] प्र-णम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महा-बलम् ॥१॥ [१
युव-राजं पुरस्-कृत्य सु-ग्रीवम् अभि-वाद्य च ।
२] आ-ख्यातुं तत्र सीतायाः प्र-वृत्तिम् उप-चक्रमुः ॥२॥ [२
रावणाऽन्तः-पुरे[5] घोरे[6] राक्षसीभिश्[7] च तर्जनम् ।
३] अनु-रागं च वैदेह्या यश् चाऽपि समयः कृतः ।
एवम्[8] आ-चक्षि(?ख्य)रे वीरा हरयो राम-सन्निधौ ॥३॥ [३
४] वैदेहीम् अ-क्षतां श्रुत्वा[9] रामश् चोत्तरम् अब्रवीत् ।
क्व सीता वर्तते देवी कथं वा मयि वर्तते ॥
५] एतन्[10] मे सर्वम् आ-ख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥४॥[11] [४
रामस्य तु वचः श्रुत्वा हरयो राम-सन्निधौ ।[11]
६] चोदयन्ति[12] हनूमन्तं सीता-वृत्तान्त-कोविदम् ॥५॥ [५
श्रुत्वा तु वचनं[13] तेषां हनुमान्[13] मारुताऽऽत्म-जः ।
७] उवाच वाक्यं वाक्य-ज्ञः सीताया दर्शनं तथा[14] ॥[15]६॥ [६
तं मणिं काञ्चनं[16] दिव्यं दीप्य-मानं स्व-तेजसा[17] ।

---

१. ल₁-तत्ते । २. आ-प्रश्न० । म-प्रस्रवनं । ३. फ-चैवम् ॥ ४. अ-प्रवक्तुम् ॥ ५. च ब प्र ल₂ अ-०पुरं । ६. फ-रोधं । च ब प्र ल₂ अ-घोरं । ७. च ब प्र ल₂-०सीनां च । ८. फ-एतदाच० । रा म ल₂-समाच० । ब प्र ल₁-सर्वमा० ॥ ९. च रा ब प्र म ल₁ ल₂-रामः श्रुत्वा । १०. च-एतत्ते ॥ ११. आ ल₁ ल₂ अ-नास्ति । १२. फ-अवादयन् । आ-चोदयन्तो । ल₂-चोदयन्तं । अ-नोदयन्ति ॥ १३. रा ब प्र ल₂-हनुमांस्तेषां वचनं । १४. म ल₁-यथा । १५. फ-नास्ति ॥ १६. फ-कनकाबद्धं । च-काञ्चनीं दिव्यम् । अ-काञ्चनं चैव । १७. रा ब प्र म ल₂-स्वरोचिषा । ल₁-सुरोचिषा ।

N] दत्त्वा रामाय हनुमांस् ततः प्रांऽजलिर् अ-ब्रवीत्॥ ७॥[७
समुद्रं लंघयित्वाऽहं शत-योजनम् आ-यतम् ।
८] आ-गच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो यदृच्छया ॥८॥ [८
तत्र लंकेति नगरी रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
९] दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥९॥ [९
तत्र दृष्टा मया सीता रावणाऽन्तः-पुरे सती ।
१०] सं-न्यस्य त्वयि भावं सा राम राम-मनोरथा ॥१०॥ [१०
दृष्टा मे[10] राक्षसी-मध्ये भर्त्स्यमाना पुनः पुनः ।
११] राक्षसीभिर् वि-रूपाभी रक्षिता प्रमदा-वने ॥११॥ [११
दुःखं सा वर्तते सीता सुखानाम् उचिता सती । [१२
१२] रावणाऽन्तः-पुरे रुद्धा राक्षसीभिः सु-रक्षिता ॥१२॥
एक-वेणी-धरा दीना त्वच्-चित्ता त्वत्-परायणा ।[12] [१३
१३] अधः-शय्या वि-वर्णाऽगी पद्मिनीऽव हिमाऽऽगमे ।
१४पू] रावणाद् विनि-वृत्ताऽर्था मर्तव्ये[13] कृत-निश्चया[14] ॥१३॥ [१४पू
१५पू] इक्ष्वाकु-वंशं[15] वि-ख्यातं शनैः कीर्तयता मया ।
१४उ] कथंचिद् एवं[16] काकुत्स्थ वि-श्वासम् उप-पादितः(?ता) ।
१५उ] सा मया रघु-शार्दूल समा-श्वासम् उपाऽऽगता ॥१४॥ [१५

१.आ–रामं हनूमांश्च । २.रा–तत्र । ३.फ–आस्थितः । ४.अतः परमधिकः पाठः– फ–उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं तदा॥ इहासंगतः७मःश्लो०तु०२०शश्लो०। ५.ल२–आगतः । ६.फ ब म ल१–अगच्छं। प्र–आगच्छन् ॥ ७. फ–दुर्गमे॥ ८. फ रा–सीता मया दृष्टा । ९. आ–सन्न्यस्य ॥ १०. फ–संरुद्धा । अ–सा रुद्धा ॥ ११. ब–दुःखमाव० । प्र–दुःखिता । ल२–दुःखया ॥ १२. अ–एकव्रतधरा शीता त्वयि तावत्परायणा ॥ १३. ल१–मृत्यवे । १४. आ–०यम् ॥ १५. आ–०वंशविख्यात । ल१–०वंशे व्याख्यातं । प्र–०वंशं-विख्यातुं । फ च ल२–०वशंवि० । १६. रा म ल१–अपि ॥

समा-श्वास्य ततो देवीं (?वी) सर्वम् अर्थं[1] च ग्राहितो ।
१६] राम-सुग्रीव-सख्यं च श्रुत्वा प्रीतिम् उपाऽऽगता ॥१५॥[१६
नियमै[2]ः समुदा-चारो भक्तिस् तस्यास् तथा त्वयि । [१७
१७] हन्ति यन् न दश[3]-ग्रीवं तन् महाऽऽत्मा[4] स राक्षस[5]ः॥१६॥[N
[6]एवं तदा मया दृष्टा सीता जनक-नन्दिनी ।
१८] उग्रेण तपसा युक्ता[7] त्वद्-भक्त्या[8] पुरुषर्षभे[9] । [१८
N] सा धारयति लोकेषु माहाऽऽत्म्यं गुण-भूषिता[10] ॥१७॥ [N
सर्व-था सीतया दग्धो राक्षसोऽसौ महा[11]-बलः ।
N] निमित्त-मात्रं त्वं तत्र वधे तस्य भविष्यसि ॥१८॥ [N
[12]मणिं च दिव्य-रूपं ते [13]प्राऽदा[14]च् छोकाऽऽकुलेक्षणा ।
N] यद् अत्र प्रति-प[15]त्तव्यं तत् सर्वम्[16] उ[16]प-पाद्यताम् ॥[17]१९॥[N
तं मणिं दि[18]व्य-रूपं च दीप्यमानं स्व-तेजसा ।[17]
१९] दत्त्वा रामाय ह[19]नुमांस् तदा[20] प्राऽञ्जलिर् अब्रवीत् ॥२०॥[N
तासा[20]म् अन्तर[20]म् आ-साद्य राक्षसीनां वराऽऽनना ।
२०] [21]अब्रवीत् सा[21] तदा सीता[22] रा[23]क्षसीभिः सु-रक्षिता[23] ॥२१॥[N

---

१. आ-अर्थश्च आहिता । फ-अर्थं च श्राविता । अ-०र्थं च आहितं ॥ २. फ अ-विनयः । ३. फ-०ग्रीवस् । ४. फ-महात्म्यात् । ५. आ-राघवः । रा म ल₁-रावणः । अ-राक्षसा ॥ ६. रा ब प्र म ल₁ ल₂-एवं वृत्ता । ७. ल₁-युक्तां । ८. फ-भक्त्या । ९. फ-०र्षभः । १०. फ-०भूषितम् ॥ ११. फ म ल₁-न संशयः । ब प्र ल₂-निशाचरः ॥ १२. अ-दृष्टं । १३. आ ल₂-च । च रा ब प्र म ल₁ अ-मे । १४. ल₂-दीप्यमानं स्वतेजसा । १५. फ-०कर्तव्यं । १६. फ-सर्वं प्रतिपा० ॥ १७. ल₂-नास्ति ॥ १८. फ-प्रतिरूपं । रा-दिव्यरूपां । १९. ब म ल₁ ल₂-हनुमान् पुनः ॥ २०. फ-सा ततोन्तरम् । २१. ब म ल₁-०वीम्मां । २२. फ-देवी । २३. रा ब म ल₁-०सीनां च सन्निधौ । प्र ल₂ ०सीनां च सम्मतं ॥

वक्तव्यस्[1] ते महा-बाहो रामः सत्य-पराक्रमः ।

२१] नि-खिलेन च यद् दृष्टं राक्षसीनां च यच् छ्रुतम्॥२२॥[2] [N

गर्जितं राक्षसेंद्रस्य तर्जनं भीषणं तथा[3] ।

२२] द्वौ मासौ जीवितव्यौ[4] मे यश्[5] चाऽपि समयः कृतः ॥२३॥[N

२३पू] अयं चाऽस्मै प्र-दातव्यो यत्नात्[6] सुपरि-रक्षितः ।[7] [२१पू

२४पू] एष चूडा-मणिर् दिव्यो मया सुपरि[8]-रक्षितः ॥[9]२४॥

मनःशिलायास् तिलकं सं-स्मरस्वेति[10] चाऽब्रवीत्(?:)। [२२

२५] वि-ज्ञाप्यश्[11] च नर-व्याघ्रो यत्नाद् वायु-सुत त्वया ॥

अखिलेनेवं[12] यद् दृष्टम् इति माम् आह जानकी ॥२५॥[२०

२६] एष निर्-यातितः[13] श्री-मान् मया ते वारि-सम्भवः । [२३

२७उ] एनं[14] दृष्ट्वा प्र-हृष्यामि व्य्-असने[15] त्वाम् इवाऽनघ ॥२६॥

जीवितं धारयिष्यामि मासं[16] दशरथाऽऽत्म-ज ।

२८] ऊर्ध्वं[17] मासान् न जीवेयं रक्षसां वशम् आ-गता[18] ॥२७॥ [२४

अभि-ज्ञानं च मे दत्तं यथा-वृत्तं तवाऽन्तिके ।

N] चित्र-कूटे महा-प्राज्ञ वायसं प्रति मान-द ॥२८॥ [१९

भूयश् चेदम् अभि-ज्ञानं वैदेह्या शृणु राघव ।

२९] उत्तरे चित्र-कूटस्य पादे वृत्तं मनो-रमे ॥२९॥ [N

१. अ-वक्तस्ते महवो । २. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-नास्ति॥ ३. आ-तदा । ४. रा-जीवितव्यं । अ-जीवितव्ये । ५. फ-यथास्ति । रा-यच्चापि । अ-यथापि । ६. आ-यत्नाच्च सुपरीक्षितः । प्र ल$_2$-मया सु० । ७. अतः परमधिकः पाठः—आ रा च प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ-श्रुवन्त्या वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ ८ ल$_1$-स्म० । ९. फ ल$_2$-नास्ति । १०. फ-स्मारयस्वेति । रा ब म ल$_2$-संस्मरेदिति । प्र-संस्मरेति च । ल$_1$-संस्मरेदि च । ११. प्र-विज्ञसश्च । १२. फ रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ-०नेह । १३. आ-निर्जा० । १४. फ-नूनं । १५. आ-प्रसन्ने । १६. आ-इमं । १७. आ-ऊर्ध्वमा० । १८. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-राक्षसेन समागता ॥

रटमानस्य काकस्य मांसा[2]ऽर्थे स्मर्त्तुम् अर्हसि ।
३०] त्विप्तामृ[3] इषीकां तत्राऽस्य रोषाद् एकांऽग-नाशिनीम् ।[4]
ऐषीकम्[5] अस्त्रम् अपि ते [6]कार्याऽर्थे संनि-पातितम्[7]।।[8]३०[N
३१] जहि पापम् इदं रक्षः क्रूरं दाराऽप-हारिणम्[9] ।
इति माम् अब्रवीत् सीता तन्व्-अंगी धर्म-चारिणी ।
३२] रावणाऽन्तः-पुरे रुद्धा मृगीऽवोत्फुल्ल-लोचना ॥३१॥ [२५
उपायो दृश्यतां कश्चित् यथा नद्-नदी-पतिम्[10] ।
३४] [11]न चिरेण भवान् घोरं[11] स-सैन्यः[12] सागरं तरेत्[13] ॥[14]३२॥ [N
एतत् ते सर्वम् आ-ख्यातं मया राघव तद् यथा ।[15]
३३] सर्व-था सागर-जले सं-तारैः[16] प्रति-चिन्त्यताम्॥[17]३३॥[२६
जाताऽऽश्वासौ राज-पुत्रौ विदित्वा
तत् साऽभिज्ञं[18](?) राघवाय प्र-दाय ।[17]
देव्या वृत्तं सर्वम् एवाऽनु-पूर्व्या[19]
N] सम्यक् पूर्णं[20] वायु-पुत्रः शशंस ॥३४॥ [२७
प्रीत्या युक्तौ[21] राज-पुत्रौ निर्-ईक्ष्य[22]

---

१. फ-नोदमानस्य । अ-इदमानस्य । २. आ-मांसार्द्धं । ल$_1$-मांसार्थैः । अ-मांसार्थं । ३. ल$_2$-दिप्ताम् । ४. प्र-नास्ति ॥ ५. अ-इ० । ६. आ-०पिककार्यार्थे । च-०पिके भार्यार्थे । रा ब म ल$_1$ ल$_2$-०भिके भार्यार्थे । ७. आ-०रकम् । ६. ब म ल$_1$ अ-०हारकम् । १०. आ-०पतिः । ११. आ-न चिरेणैवाम्बुधौ घोरे । फ-अचिरेण भवान् घोरं । रा प्र म-अचिरेण महाघोरं । ल$_1$-न चिरेण महाघोरं । ब-ह्यचिरेण महाघोरं । १२. प्र-तथा राघव । १३. आ-०तरे । च अ ब-०तरेः । प्र-तद्यथा ॥ १४. ल$_2$-नास्ति । १५. प्र ल$_2$-नास्ति । १६. रा ब प्र ल$_1$-सन्तरः । १७. आ-नास्ति । १८. रा ब प्र म ल$_1$-साभिज्ञां । अ-तस्य च भिज्ञानं । १६. आ-वृत्तं सर्वमेवानुपूर्व्या । २०. आ-पूर्वं । २१. ल$_1$-युक्तो । २२. फ-प्रहृष्टौ ।

सं-सिद्धार्थौ वानरेन्द्रश्च राजा ।
गात्रैः श्लिष्ट्वा वानरं तं कृताऽर्थे
N] भूयो वृत्तं कर्म-तश् चाऽऽशशंस ॥ ३५ ॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे मणि-निर्यातनो
नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ॥६४॥

——:०:-

१. च ब–सिद्धार्थौ तौ । २. प्र म ल$_1$–वानराणां च । ३. आ-अ–गाढराश्लिष्य । ब म ल$_1$–आश्लिष्यैनं । प्र–आश्वास्यैवं । ४. ब म ल$_1$–वानरं वै । अ–वानरेन्द्रम् । ५. आ–इत्तं । ६. आ–०शशंस । ७. रा–ल$_2$–नास्ति ॥ ८. ल$_2$–इति सुं० । ९. अ–उद्योगपर्वणि॥ १०. ल$_1$–मनि-निर्यातनो । ल$_2$–मनिनिर्यापनो । च अ रा ब प्र म–मणिनिर्यातनं ॥

एवम् उक्तो हनुमता रामो दशरथाऽऽत्म-जः ।
१] तं मणिं हृदये धृत्वा रुरोद सह-लक्ष्मणः ॥१॥ [१
[1]तं तु दृष्ट्वा मणिं[2] श्रेष्ठं राघवः शोक-कर्षितः ।
२] नेत्राभ्याम् अश्रु[3]-पूर्णाभ्यां सु-ग्रीवं वाक्यम् अब्रवीत् ॥२॥[२
यथैव धेनुः स्रवते[4] स्नेहाद् वत्सस्य[5] लालनात् ।
३] एवं मे[6] मणि-रत्नस्य वैदेह्या इव दर्शनम् ॥३॥ [३
मणि-रत्नम् इदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण वै[7] ।[8]
४] वधू-काले पुरा बद्धम् अधिकं मूर्ध्न्य् अ-शोभत[9] ॥[8]४॥ [४
अयं हि जल-सम्भूतो [10]मणिः प[11]रम-भूषणः ।[8]
५] यज्ञे परम-तुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥५॥ [५
[12]इमं दृष्ट्वा मणि-श्रेष्ठं यथा त[13]तस्त्वार्थ-दर्शनम् ।
६] अद्याऽभ्युपाऽऽगतं सौम्य वैदेह्या[14] इ[15]व दर्शनम् ॥६॥ [६
अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ।

---

१. अ—एवं । २. फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—मणिश्रेष्ठं । ३. प्र म $ल_1$ $ल_2$—अस्रु० ॥ ४. अ—प्रस्तौति । ५. फ रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—वत्सला । च—वत्सलात् । ६. आ—तं ॥ ७. आ—वैदेह्याश्चापि दर्शनम् । च प्र ब $ल_1$ $ल_2$ अ—०रेण मे । ८. रा—नास्ति । आ—अत आरभ्य 'मूर्ध्नि मे मणिः' इत्यन्तः पाठो नास्ति । ९. म $ल_1$ $ल_2$—विद्धम् । १०. अ—मूर्ध्नि शोभतात् । च प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—मूर्ध्नि तस्याश्च शोभते । ११.च-मम । १२. च प्र ब म $ल_1$—प्रवर० ॥ १३. फ रा च ब प्र म $ल_2$—इदं । १४. $ल_1$ अ—तातस्य द० । १५. रा च ब म $ल_1$—वैदेह्याश्चापि ॥

७] यद् अस्यं[1] दर्शनेनाऽहं तां प्राऽऽप्ताम् इव चिन्तये ॥७॥ [७
किम् आह भीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः ।
८] पुरा शोकेन[2] दग्धोऽहं सिञ्च मां वाक्य[3]-वारिणा ॥८॥ [८
अतस् तु किं दुःखतरं ममेमं[4] वारि-सम्भवम्[5] ।
९] मणिं पश्यामि हनुमन्[6] वैदेहीम् आ-गतां विना[7] ॥९॥ [९
चिरं जीवति वैदेही यदि मां सं-स्मरिष्यति[8] ।
१०] क्षणं[9] सौम्य न जीवेयं विना ताम् इति चिन्तये ॥१०॥ [१०
नय माम् अपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ।
११] मुहूर्त्तं नाऽव-तिष्ठेयं प्र-वृत्तिम् उप-लभ्य हि ॥११॥ [११
कथं चैवं[10] वद सु-श्रोणी भीरुर्[11] भीत-तरा सती ।
१२] मया वि-हीना पापानां[12] मध्ये वसति रक्षसाम्[13] ॥१२॥ [१२
शारदस्[14] तिमिरान् मुक्तो नूनं चन्द्र[15] इवा[16]ऽम्बरे ।
१३] अद्य तद् वदनं तस्या न वि-राजत्य् अ-संशयम्॥[17]१३॥[१३
किम् आह सीता हनुमन् ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः ।
१४] एतेन[18] खलु जीवामि[19] भेषजेन यथाऽऽतुरः ॥१४॥[20] [१४

---

१. फ च रा प्र ब म ल, ल अ—अस्याद्य ॥ २. रा प्र ब म ल, ल अ—शोकाग्निनिर्दग्धं । फ—०न दग्धेयं । च—०न दग्धानां । ३. रा प्र ब ल, ल अ—बाष्पवा० ॥ ४. आ—ममेवं । च—ममेयं । ५. च—०वाम् । ६. फ अ—हनुमद् । ७. फ—प्रियाम् । ८. रा प्र ब म ल, ल अ—संधरिष्यति । ९. फ—निश्चयः॥ १०. फ अ—सा । च रा प्र ब म ल, ल—वा । ११. आ प्र—भीरुभीत० । फ—भर्तुर्हीना मया । अ—भीरुर्भीता मया । १२. फ अ—भयावहानां घोराणां । १३. फ—जानकी ॥ १४. अ—शारदाम्बुदनिर्मुक्तो । आ—०रान् मुक्त्वा । १५. प्र—चन्द्रस् । १६. आ—इवाद्य ते । फ— इवाम्बुदैः । अ—इवाम्बुधौ । १७. अ—तदवश्यं मुखं तस्या न विरायति राक्षसौ । फ—तदवश्यं मुखं तस्या न विजानाति राक्षसैः ॥ १८. आ—पथ्येन । १९. अ—जीविष्ये । २०. फ—नास्ति ॥

मधुरं मधुराऽऽभाषा किम् आह मम जानकी ।[1]
१५] मद्-विहीना वराऽऽरोहा हनुमन् कथयस्व मे ।[1]
N] दुःखाद् दुःख-तरं प्राऽऽप्ता कथं जीवति जानकी ॥१८॥[१५

इत्यार्षे[2] रामायणे सुन्दर-काण्डे[2] राम-परिदेवनो[3]
नाम पंचषष्टितमः सर्गः ॥६५॥

१. फ–किमाह हनुमान् सीता तत्त्वतः कथयस्व मे ॥ २. ल$_2$–इति सुं०। अ–उद्योगपर्वणि। ३. फ–मणिनिर्यातनं। प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०परिदेवनं। रा–रामदेवनं ॥

१पू] एवम् उक्तः[1] स हनुमान् राघवेण[2] महाऽऽत्मना ।
N] सीतायां[3] भाषितं सर्वं न्य्-अवेदयत राघवे ॥१॥ [१
N] एवम्[4] उक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभे[5] ।
१उ] पूर्व-वृत्तम्[6] अभि-ज्ञानं चित्र-कूटे यथा[7] तत्र ॥[8]२॥ [२
तत्र सुप्ता त्वया सार्धं[9] जानकी पुनर् उत्-थिता[10] ।[11]
२] वायसः[12] सहसोत्-पत्य[13] वि-ददार स्तनाऽन्तरे[16] ॥[14]३॥ [३
३उ] पुनश् च किल पत्नी स देव्या जनयति[15] व्यथाम् ॥ [४उ
ततः पुनर् उपाऽऽगम्य वि-ददार भृशं किल ॥[17]४॥[18]
४] अथ त्वं प्रति-बुद्धोऽसि[19] शोणितेन सम्-उत्थितः[20] ।[21] [५
वायसेन च तेनैव[22] सततं तोद्यमानया[23] ।[24]

१. अ फ–उक्तस्तु । २. ल$_1$ ल$_2$ अ–राघवेन । ३. प्र ल$_1$ ल$_2$–वैदेह्याः ॥ ४.फ–इदम् । ५ अ–०भाः । ६.अ–०दत्तम् । ७.रा प्र ब म ल$_2$–तदा । ८. ल$_1$–२य श्लोकपूर्वार्धादारभ्य ४१शपूर्वपादं यावदेकं पत्रं लुप्तम् ॥ ९. रा प्र ब म–साकं । १०. ब–परितुष्यिता । ११. आ–२य ४र्थ श्लोकौ व्यत्यासेन पठितौ । १२. आ–ततः पुनरुपागम्य । म–अथास्याः वायसोऽभ्येत्य । १३. फ च–०रम् । १४. प्र–नास्ति । अतः परमधिकः पाठः–फ च–पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यंके पुरुषर्षभ । म–पर्यायेण च सुप्तोंके तस्यास्त्वं भरताग्रजः ॥ १५. म–जनयते भयम् । १६. आ च म–स्तनान्तरे । १७. म–नास्ति । १८. रा प्र ब ल$_2$ अ–नास्ति ॥ १९. आ–भ्रान्तिबुद्धश्च । फ–अथावक्रुद्धस्त्वं तत्र । २०. आ–०तां । फ– समुत्क्षितः । २१. च रा प्र ब ल$_2$ अ–पादोऽयं ३श्लोकपूर्वार्धात्परं पठितः । २२. ल$_2$–तत्रैव ।२३. फ–क्षरया तया । च रा प्र ल$_2$ म–ताड्यमानया । २४. ब अ–नास्ति ।

५] बोधितः किल देव्या त्वं सुखं सुप्तः परं-तप ॥ ५॥ [६
तच् च दृष्ट्वा महा-बाहो प्र-तुन्नं वै स्तनाऽन्तरम् ।[3]
६] आशी-विष इव क्रुद्धस् ततो वाक्यं त्वम् ऊचिवान् ॥६॥ [७
नखाऽग्रैः केन ते भीरु वि-तुन्नं वै स्तनाऽन्तरम् ।
७] कः क्रीडति स-रोषेण भुज-गेन वराऽऽनने ॥७॥[10] [८
अवेक्ष्य(?क्ष्) माणश् च ततो वायसं सम्-अपश्यथोः ।
८] नखैः स-रुधिरैस् तीक्ष्णैर् माम् एवाऽभि-मुखं स्थितम्॥८॥[13] [९
सूनुः स किल शक्रस्य वायसः पततां वरः ।
९] धाराऽन्तर-गतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥९॥[13] [१०

---

१. च रा ब म ल२–वेदितः । २. अ–नास्ति ॥ ३. आ–ततश्च दृष्ट्वा महस्त्वणं वैदेह्या वा स्तनान्तरम् । च रा–तच्च दृष्ट्वा महादेव्या वैदेह्या स्तनान्तरम्। प्र ब म–तच्च दृष्ट्वा महादेव्या वैदेह्या स्तनान्तरे । ल२–तच्च दृष्ट्वा महादेव्या वैदेह्यास्त्वं स्तनांतरे। अ–नास्ति । ४. रा–ततस्तां वाक्यमब्रवीत् ॥ ५. आ–रके । ६. आ च–विभिन्नं । रा प्र ब म ल२–भिन्नं वै । ७. आ–वा । रा–तत् । ८. रा–स्तनांतरे। ९. आ–०ण । १०. अतः परमधिकः पाठः—आ–केन तेनांग वामोरु॥ विक्षिप्तं वै स्तनांतरम् । आसीविषमिव क्रुद्धं कालाग्निमिव सन्निभम् । च–आशीविषमिव क्रुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान् ‡। प्र ब ल२–आशीविषमिव क्रुद्धं कालाग्निसमतेजसम् ॥ ११. आ च रा–०माणः स । १२. आ च रा–०त । १३. फ.–नास्ति ॥ १४. अ–पुत्रः किल स । १५. आ–प्लवतां वर। १६. आ–०गतिः ॥

॥ म–केन तेऽनागसो भीरु। ल२–केन तेनामलं भीरु । ‡ च–अतः परं 'नखाग्रैः केन भीरुरित्यादि आशीविष इव क्रुद्ध' इतिश्लोकान्तं यावत्पुनरुल्लिखितः पाठः ।

ततस् तस्मिन् महा-बाहो कोप-संवर्तितेक्षणः ।
१०] वायसे कृत-वान् क्रूरां मतिं मति-मतां वर ॥१०॥ [११
गृहीत्वा सं-स्तराद् दर्भं ब्राह्मैर् मन्त्रैर् अयोजयः ।
११] स दीप्त इव कालाऽग्निर् जज्वालाऽभि-मुखं गतः॥११॥ [१२
स त्वं प्र-दीप्तं चिक्षेप दर्भाऽग्रं वायसं प्रति ।
१२] ततस् तु वायसो दीप्तः स-दर्भोऽभि-संसार ह ॥१२॥ [१३
पित्रा स तु परि-त्यक्तः सुरैः सर्वैः सहर्षिभिः ।
१३] त्रींल् लोकान् स ततो गत्वा त्रातारं नाऽध्य्-अगच्छत १३[१४
ततो नि-पतितं भूमौ शरण्यः शरणाऽऽगतम् ।
१४] वधाऽर्हम् अपि काकुत्स्थ हतवान् नाऽसि वायसम्॥१४[१६] [१५
१५पू] मोघम् अस्त्रम् अति-शक्यं कर्तुम् इत्य्-एव राघव ।
१६उ] दक्षिणं किल काकस्य घातितं नयनं त्वया ॥१५॥ [१६
राम तुभ्यं नमस्-कृत्य राज्ञे दशरथाय च ।
१७] वि-सृष्टः स त्वया काकः प्रति-पेदे स्वम् आ-लयम्॥१६॥ [१७
एवम् अस्त्र-विदां श्रेष्ठ सत्त्व-वान् बल-वान् अपि ।
१८] किम्-अर्थम् अस्त्रं रक्षोभ्यो न योजयसि राघव ॥१७॥ [१८

---

१. आ—वरः ॥ २. आ—संस्तरादर्भं । अ—संस्तरान्दर्भान् । ३. आ अ—०यत् । रा—०येः । ४. च प्र ब ल$_2$—संदीप्त । ५. अ—खगं ॥ ६. प्र ल$_2$—तं । रा ब—तत् । ७. अ—दर्भाग्यं । ८. ल$_2$—ततः स । ९. अ फ म—वायसं । १०. अ—सदर्भौ तु स० । फ—संदर्भोनुस० । म—सदर्भोभि० । ११. ल$_2$—च । १२. फ—स तैः । १३. आ—तं । १४. ब—नाधिगच्छत ॥ १५. आ—शरण्यं । १६. अतः परमधिकः पाठः—आ—धारान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ क्षमः । ततस्तस्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे कृतवान्क्रूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ १७. फ—मोघं शस्त्रमशक्यं च । रा—मोघशस्त्रं न शक्यं च । प्र ब म ल$_2$—मोघमस्त्रं न शक्यं च । १८. अ—शातितं न० । फ—नयनं घातितं ॥ १९. फ—रक्षःसु । २०. आ—०यति ॥

न नागा नाऽपि गन्धर्वा नाऽसुरा न मरुद्-गणाः ।
१९] तव राम रणे शक्ता वेगं प्रति सम्-आसितुम् ॥१८॥ [१९
तव वीर्य-वतः कश्चिद् यदि वै मेऽस्त्य् अनु-ग्रहः ।
२०] क्षिप्रं सु-रुचिरैर् बाणैर् हन्यतां युधि रावणः ॥१९॥ [२०
भ्रातुर् आ-देशम् आ-दाय लक्ष्मणो वा परं-तपः ।
२१] स किम्-अर्थं नर-वरो न मां रक्षति राघवः ॥२०॥ [२१
शक्तौ तौ पुरुष-व्याघ्रौ वाय्व्-अग्नि-सम-विक्रमौ ।
२२] सुराणाम् अपि दुर्-धर्षौ किम्-अर्थं माम् उपेक्षतः ॥२१॥[२२
ममैव दुष्-कृतं किञ्चिन् महद् अस्ति न सं-शयः ।
२३] सम्-अर्थौ तौ न मां वीरौ वीऽऽक्षेते यत् परं-तपौ॥ २२ [२३
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधु भाषितम् ।
२४] पुनर् अप्य् अहम् आर्यां ताम् इदं वचनम् अब्रुवम् ॥२३॥[२४
त्वच्-छोकाऽभि-युतो रामो देवि सत्येन ते शपे ।
२५] राम (ः:) शोकोऽभि-भूतश् च लक्ष्मणः परि-तप्यते २४॥[२५
कथञ्चिद् रुदतीं दृष्ट्वा न कालः पुनर् आसितुम ।

---

१. ल$_2$—अपि । २. ल$_2$—०गणः ॥ ३. अ—यथा मय्यस्त्यनु० । फ च रा प्र ब म ल$_2$—मय्यस्त्यनु० । ४. प्र ब म ल$_2$—तु रु० । ५. फ—यद्धि ॥ ६. आ—वाय्वग्नि० । रा प्र ब म ल$_2$—कालाग्निसमतेजसौ । फ—वाय्वग्निसदृशप्रभौ । ७. आ—उपेक्ष्यतः । अ—उपेक्षितः ॥ ८. आ—न संवीरौ वीक्ष्येते । अ—महात्मानौ वी० । ९. फ—समर्थौ सह तौ यन्मां न त्रायेते परन्तपौ । रा—समर्थावपि न तौ मां वीरौ वीक्षाते यत्परन्तपौ । ब—समर्थावपि न तौ मां वीरौ वीक्षते यत्परस्परम् । प्र—समर्थौ शयितौ मां वीरौ वीक्ष्यते यः परस्परम् । म ल$_2$—समर्थावपि तौ मां वीरौ वीक्षेते यत्परस्परम् ॥ १०. आ—आपन्निम् । ११. च रा—अब्रवीत् ॥ १२. प्र—०भिहतो । १३. अ—रारो दुःखाभि० ॥ १४. अ—भवता । फ म—भवती । १५. अ—आशितुम् ।

२६] न चिराद्[1] देवि[2] दुःखानाम् अन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥२५॥ [२६
तावू उभौ नर-शार्दूलौ राज-पुत्राव् अरिं-दमौ[3] ।
२७] त्वद्-दर्शन-कृतोत्साहौ लंकां भस्मी-करिष्यतः[4] ॥२६॥ [२७
हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सह-बान्धवम्[5] ।
२८] राघवस् त्वां महा-भागः[6] स्वां पुरीं प्रति-नेष्यति ॥२७॥ [२८
यत् तु रामो वि-जानीयाद्[7] अभि-ज्ञानम् अ-निन्दिते ।
२९] प्रीति-सञ्जननं तस्य तन् मे त्वं दातुम् अर्हसि ॥२८॥ [२९
साऽभिवीऽऽक्ष्य दिशः सर्वा वेण्य्-अग्राद् अथ भामिनी[8] ।
३०] मुक्त्वैवं[9] प्र-ददौ मह्यं मणि-रत्नम् इदं शुभम्[10] ॥२९॥ [३०
प्रति-गृह्य मणिं देव्यांश्[11] चलितोऽहं रघूऽत्तम ।
३१] शिरसा च प्र-णम्यैतां[12] गमनाय[13] मनो दधे[14] ॥३०॥ [३१
गमने च कृतोत्-साहं मां वीऽऽक्ष्य वर-वर्णिनी ।
३२] वि-वर्द्धमानं च भृशं विनिश्-श्वस्याऽऽयतेक्षणा ॥३१॥ [३२
अश्रु-पूर्ण-मुखी दीना वाष्प-गद्गदया गिरा ।
३३] माम् उवाच ततः सीता[15] स-भाग्योऽसि महा-कपे ॥३२॥ [३३
यो[16] द्रक्ष्यसि महा-बाहुं रामं कमल[17]-लोचनम् ।
३४] लक्ष्मणं च महा-भागं देवरं मे यशस्-विनम् ॥३३॥ [३४
सीतया त्व् एवम् उक्तोऽहम् अब्रुवं मैथिलीं तदा ।
३५] पृष्ठम् आ-रोह मे देवि क्षिप्रं जनक-नन्दिनि[18] ॥३४॥ [३५

---

१. फ–चिरात्त्वं तु दुः० । २. फ–भाविनि ॥ ३. अ फ–अनिंदितौ । ४. अ–०थ ॥ ५. अ–स सुहृत्सुतम् । ६. फ च प्र म ल$_2$–०भागे ॥ ७. रा ल$_2$ अ–रामोभिजा० ॥ ८. फ–भाविनी । ९. फ–मुक्त्वा च । १०. अ फ–प्रभो ॥ ११. अ फ–देव्यास्तत्र हेतो । १२. अ–०म्यैनां । च रा प्र ब ल$_2$–०म्येतां । १३. च रा प्र ब ल$_2$–मतिमागमने ।१४. अ–दधौ ॥ १५. अ–शीता ॥ १६. रा ब ल$_2$–यद् । १७. रा प्र ब म ल$_2$–राजीव० ॥ १८. ल$_2$–०नी ॥

यावत् ते दर्शयाम्य् अद्य स-सुग्रीवं स-लक्ष्मणम्[1] ।

३६] राघवं च[2] महा-भागं भर्त्तारम् अ-सितेक्षणम्[3] ॥३५॥ [३६

साऽब्रवीन् मां तदा[4] देवी नैष धर्मो महा-कपे ।

३७] यत् ते पृष्ठं[5] नि-षेवेऽहं[6] भार्या रामस्य धी-मतः ॥३६॥ [३७

अ-वशा[7] यद्य् अहं वीर स्पृष्टा गात्रेण रक्षसा ।

३८] तत्राऽहं[8] किं करिष्यामि कालेन[9] परि-पीडिता ॥३७॥ [३८

गच्छ त्वं [10]हरि-शार्दूल यत्र तौ राम-लक्ष्मणौ[11] ।

३९] इत्य्[12]-एवं सा[13] समा-भाष्य भूयः सं-द्रष्टुम्[14] आ-स्थिता ॥[15] ३८[३९

हनुमन्[16] सिंह-संकाशौ ताव्-उभौ राम-लक्ष्मणौ ।[15]

४०] सु-ग्रीवं च महा-बाहुं[17] सर्वान् ब्रूया [18]ह्य् अन्-आमयम् ॥३९। [४०

यथा [19]च स[19] महा-बाहुर् मां तारयति राघवः ।

४१] अस्माद् दुःखोपसं-रोधात् तथा त्वं कर्तुम् अर्हसि । [४१

N] गत्वा राम-समीपं त्वं शीघ्रं वानर-पुंगव ॥४०॥ [N

इमं तु तीव्रं मम शोक-वेगं

रक्षोभिर् [20]एभिः परि-भर्त्सनं च ।

रामस्य पार्श्वे[21] हि [21]गतो वदेस्[22] त्वं

४२] नित्यं शिवं तेऽस्तु हरि-प्रवीर ॥४१॥ [४२

---

१. आ–सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् । २. अ–सुम० । ३. अ फ प्र–०णे ॥ ४. फ रा प्र ब ल$_2$ अ–ततो । ५. रा प्र ब म ल$_2$–पृष्ठे । ६. फ च रा प्र ब म ल$_2$ अ–निषेवेयं ॥ ७. फ प्र–अवश्यं । ८. फ–तत्र किं तु । ९. प्र ब म ल$_2$ अ–कालेनोपानिपीडिता । च–कालेनोपरि० । रा–काळेन विनि० ॥ १०. प्र म–कपि० । ११. फ अ–नृपतेः सुतौ । १२. फ–इत्येव । १३. फ ब म–मां । १४. आ–संप्रष्टुम् । फ–संद्रष्टुम् । १५. रा प्र ल$_2$–नास्ति ॥ १६. आ–हनुमत् । १७. अ–०बाहो । १८. फ च–अनामयम् ॥ १९. रा ब–स च । अ–च सुम० ॥ २०. ल$_1$–एनं । २१. रा प्र ब म ल$_1$–पार्श्वं हि । फ–पार्श्वेऽभिमतो । ल$_2$–पार्श्वविगतो । २२. ल$_2$–वदस् ॥

एवं तदा[1]ऽऽर्या नृप-सिंह[2]-वीर
सीता वचः प्राऽऽह विषाद-युक्तम्[3] ।[4]
एवं[5] च श्रुत्वा गदितं यथा[6] त्वं
४३] सीतोप-लम्भे[7] च[8] कुरुष्व यत्नम् ॥[9]४२॥ [४३

इत्यार्षे[10] रामायणे सुन्दर-काण्डेऽभिज्ञान-दर्शनो[11]
नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥

---

१. रा—तदा मां । २. ब म ल१ ल२—नृपवीरसिंह । ३. रा ब म ल१ ल२—०युक्ता ४. च—नास्ति । ५. फ अ—एतच्च । ६. अ—मया त्वं । फ—मया ते । रा म ल१ ल२—तथा । ७. अ—सीताप्रलम्भे प्रकु० । फ—०लम्भे प्रकु० । च ब म ल१ ल२—सीतोपलम्भाय । ८. फ अ—बुद्धिम् । ब म ल१ ल२—शीघ्रम् । ९. प्र—नास्ति॥ १०. ल२—इति सुं० । ११. फ—०न प्रदानो । रा प्र ब म ल२—०नदर्शनं ॥

अथेदम् उत्तरं देव्यो पुनर् उक्तम् अ-सम्भ्रमम् ।
१] तव स्नेहान् नर-व्याघ्र हृदयं चाऽनु-दर्शितम् ॥१॥ [१
तथो बहु-विधं वाच्यो रामो दाशरथिस् त्वया ।
N] यथा माम् आ-प्नुयाच् छीघ्रं हत्वा रावणम् आ-हवे ॥२॥ [२
यदि वा मन्यसे वीर वसैकाऽहम् अरिं-दम ।
२] कस्मिंश्चित् सं-वृते देशे वि-श्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥३॥ [३
मम वै चाऽल्प-भाग्यायाः सान्निध्यात् तव शत्रु-हन् ।
३] शोकस्याऽस्याऽप्र-मेयस्य मुहूर्त्तं स्याद् अपि क्षयः॥४॥ [४
गते हि हरि-शार्दूल पुनः सम्प्राऽऽप्तये त्वयि ।
४] प्राणानाम् अपि सं-देहो मम स्यान् नाऽत्र सं-शयः ॥५॥ [५
तथो दर्शनम् अप्य् एतद् भूयो मां तापयिष्यति ।
५] दुःखाद् दुःख-तरं भूत्वा दुःखितां दुःख-भोगिनीम् ॥६॥ [६
अयं च वीर सं-देहस् तिष्ठतीऽव ममाऽग्र-तः ।
६] सु-महांस् त्वत्-सहायेषु वानरेषु महा-मते ॥७॥ [७
कथं नु खलु दुष्-पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ।
७] तानि हर्य्-ऋक्ष-सैन्यानि तौ वा नृप-वराऽऽत्म-जौ ॥८॥ [८

---

१. आ—भिक्षाः—देव्याः । २. अ—उक्तस्त्वसं० । ३. फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—सौहृदं । ४. रा प्र च फ म ब $ल_1$ $ल_2$—चारु द० ॥ ५. च—यथा । ६. रा—समाप्नुयाच् ॥ ७. आ च—मां । ८. आ—वशै० ॥ ९. रा प्र ब म $ल_1$ च फ—चैवाल्प० । १०. आ च फ—वीर्यवान् ॥ ११. अ—ततो ॥ १२. फ रा च ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—तवाद० । प्र—इवाच दर्शनं प्येतद् । १३. आ—सा । १४. आ—दुःखिता दुःखभागिनी ॥ १५. फ प्र—तत् ॥ १६. फ अ—तु । १७. आ—वा नर० ॥

त्रयाणाम् एव भूतानां सागरस्यो[1]ऽति-लंघने ।
८] शक्तिः स्याद् वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा[2] ॥९॥ [९
तद् अस्मिन्[3] कार्य-नियोगे देवैर् अपि दुर्[4]-क्रमे ।[5]
९] किं पश्यसि समा-[6]धानं त्वं वै कार्य-विदां वर ॥१०॥ [१०
कामम् अस्य त्वम् एवैकः कार्यस्य परि-साधने ।
१०] पर्य्-आप्तः पर-वीर-घ्न[7] यशस्यस्[8] ते[9] बलोदयः ॥११॥ [११
बलैः समग्रैर् यदि मां जित्वा रावणम् आ-हवे ।
११] अयोध्यां[10] स्वां पुरीं रामो नयेत् तत् स्याद् यशस्-करम् १२[१२
यथा तस्य नृ-वीरस्य वञ्चनां वि-विधा कृता ।[11]
१२] रक्षसा तद्-भयाद् एव[12] न तथा[13]ऽर्हति राघवः ॥१३॥ [१३
बलैस् तु सं-कुलां कृत्वा लंकां पर-पुरं-जयः ।
१३] मां नयेद् यदि काकुत्स्थम् तत् तस्य सदृशं भवेत् ॥१४॥ [१४
तद् यथा तस्य वि-क्रान्तम् अनु-रूपं महाऽऽत्मनः ।
१४] भवत्य् आहव-शूरस्य तथा त्वम् उप[14]-पादय ॥१५॥ [१५
तद्[15] अर्थोप-हितं वाक्यं प्र-सृ[16]तं हेतु-संयुतम्[17] ।
१५] प्र-शस्याऽहं ततस् तस्या वाक्यम् उत्तरम् अब्रुवम्[18] ॥१६॥ [१६

---

१. आ—सागरस्याभि० । रा प्र ब म ल१ ल२—०स्यास्य लं० । २. प्र अ—च ॥ ३. ल२—उक्तं । ४. ल२—दुरक्रमे । ५. अ—तदस्मिन् कार्यनियोगैर्वानरैर्दुरातिक्रमे । ६. आ—०यानं ॥ ७. अ—०घ्नः । ८. आ—परशत्रुब० । फ च अ—यशस्यस्तु ॥ ९. प्र ल२—तां । १०. रा प्र ब म ल१ ल२—वनादुपहृता पुरा । च—वनादुपहृता पुरा । ११. फ अ—यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपहृता पुरा । १२. च रा प्र ब म ल१ ल२—एवं । १३. आ फ—हन्ति ॥ १४. ल२—उदपादये । रा प्र ल२—०पादयेः । च ब म—०श्चादये । १५. अ—एवमुक्तसुभं । १६. प्र रा ब म ल१ ल२—प्रश्रितं । १७. प्र ल२—०संश्रितम् । १८. च रा—अब्रवीत् ॥

देवि हर्य्-ऋक्ष-सैन्येन सं-वृतः प्लवतां वरः ।
१६] सु-ग्रीवः सत्त्व-सम्पन्नस् तेवाऽर्थे कृत-निश्चयः ॥१७॥ [१७
तस्य विक्रम-सम्पन्नाः सत्त्व-वन्तो महा-बलाः ।
१७] मनः-संकल्प-सिद्धाऽर्थाः नि-देशे हरयः स्थिताः॥१८॥[१८
तेषां नोपरि नाऽधस्तान् न तिर्यक् सज्जते गतिः ।
१८] न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्व् अमित-तेजसः ॥१९॥ [१९
तैश् चाऽपीऽयं महा-भागैस् ससागर-वरा धरा ।
१९] प्रदक्षिणी-कृता शीघ्रं सत्त्व-वद्भिर् महाऽऽत्मभिः॥२०॥ [२०
मद्-विशिष्टाश् च तुल्याश् च सन्ति तत्र वनौकसः ।
२०] मत्-तः प्रत्य्-अवरः कश्चिन् नास्ति सुग्रीव-सन्निधौ २१॥ [२१
अहं तावद् इह प्राऽऽप्तः किं पुनस् ते महा-बलाः ।
२१] न हि प्र-कृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेषयन्त्य् अ-वरान् वराः ॥२२॥ [२२
तद् अलं परि-तापेन देवि मन्युर् अपैतु ते ।
२२] एकोत्-पातेन ते लंकाम् एष्यन्ति कपि-कुञ्जराः ॥२३॥ [२३
हृष्ट-तुष्टा हि वैदेहि भविष्यस्य् अ-चिराद् इव ।
२३] त्वत्-सकाशं महा-भागौ नृ-सिंहाव् आ-गमिष्यतः २४॥ [२४
अरि-घ्नं सिंह-विक्रान्तं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।

---

१. फ च रा प्र म ब ल₂–हर्यक्ष० । अ–हर्यक्षसैन्यानामीश्वरः । २. फ–त्वदर्थे । ३. अतः परमधिकः पाठः–फ–शीघ्रमेष्यति वैदेहि मा भूत्ते वात्र संशयः॥ ४. रा–तिर्यग् । ५. आ–कज्जते । ल₁–क्षमज्जते । ६. रा च प्र ब म ल₁ ल₂ अ–०धराधरा । ७. अ–पूर्वं । ८. ब म रा–०ब्धि वसुन्धरा । अ–महाबलैः । ९. फ–नास्ति ॥ १०. ल₂–वनोकसः । ११. ल₁–स तु । १२. फ–वृत्येनामिततेजसः । अ–प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ १३. आ च–उपैतु । ब रा–अपैति । १४. फ–नास्ति ॥ १५. रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ–हृष्टा तुष्टा । १६. रा प्र ब म ल₁ ल₂–च । अ–तु । १७. ब–भविष्यसि चि० ॥ १८. फ–तदलं । १९. अ–०सङ्काशं । २०. फ–द्रक्षसि ।

२४] लक्ष्मणं च धनुष्-पाणिं लंका-द्वारम् उप-स्थितम् [1][2]।। [3]२५।। २५
नख-दंष्ट्राऽऽयुधान् वीरान् सिंह-शार्दूल-विक्रमान् ।
२५] वानरान् वानरेन्द्रं [4] च [5] क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सं-हतान् ।।२६।। [२६
शैलाऽम्बुद-निकाशानां लंका-मलय-सानुषु ।
२६] कपीनां नर्दताम् आर्ये श्रोष्यसे न चिराद् गिरः।। [6]२७।। [२७
निवृत्त [7]-वन-वासं तु [8] त्वया सार्धम् अरिं-दमम् [9] ।
२७] अभि-षिक्तम् अयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम्।।२८।। [10][२८
तथा मया वाग्भिर् अ-दीनभाषिणी
शिवाभिर् [11] आर्या त्वरितं प्र-सादिता ।
चकार शान्तिं मम मैथिलाऽऽत्म-जा
२८] तवाऽपि [12] शोकेन तथाऽति-पीडिता [13] ।।२९।। [२९

इत्यार्षे [14] रामायणे सुन्दर-काण्डे उत्तरोत्तर [15]-वाक्यं
नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ।।६७।।

१. अ—॰मन्तं । २. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—उपागतम् । ३. फ—नास्ति । ४. फ—वानरेन्द्रांश्च । ५. फ रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—संगतान् ।। ५. फ—॰सि । ६. रा प्र ब म ल$_1$—कपीनां नर्दतामार्ये न चिराच्छ्रोष्यसे गिरः । ल$_2$—नास्ति ।। ७. फ अ—निर्वृत्त॰ । ८. प्र ब म ल$_1$—च । ९. फ प्र ब म ल$_2$ अ—अनिन्दिते । १०. ल$_2$ रा—नास्ति । ११. आ—शिवाभि राम । १२. आ ल$_2$ रा प्र ब म च ल$_1$ अ—न चापि । १३. आ—तथापि पी॰ । प्र च म ल$_1$ अ—तथा निपी॰ । रा—तथा प्रपी॰ ।। १४. आ—आर्षे । ल$_1$ ल$_2$—इति रा॰ । रा—इत्यार्षे सु॰ । अ—सुन्दरकाण्डे । १५. ब रा च—उत्तरवाक्यं ।।

श्रुत्वा [1]हनुमतो वाक्यं यथा-वद् [2]अभि-भाषितम् ।
१] रामः प्रीति-समायुक्तम् [3]उत्तरं वाक्यम् अब्रवीत ॥१॥ [१
कृतं हनु-मता कृत्यं सु-महद्[4] भुवि दुष्-करम् ।
२] मनसाऽपि यद् अन्येन [5]कर्त्तुं खलु न शक्यते ॥२॥ [२
न हि तं [6]प्रति-पश्यामि यस् तरेत्[7] तु महाऽर्णवम् ।
३] अन्यत्र गरुडाद् वायोर् अन्यत्र च हनू-मतः ॥३॥[8] [३
देव-दानव-यक्षाणां गन्धर्वोरग-रक्षसाम् ।
४] अ-प्रधृष्या पुरी लंका रावणेनो[9]ऽभि-पालिता ॥४॥[10] [४
[11]दुर्-गा दुर्ग-गिरेर् मूर्ध्नि वीरेणैकेन धर्षिता ।
५] को वीर्य-बल-सम्पन्नः[12] समः स्याद् हि हनू-मतः[13] ॥५॥ [५
भृत्य-कार्यं हनु-मता सु-ग्रीवस्य कृतं [14]महत् ।
६] अ-[15]संनिधौ तत् स्वं-बलं सदृशं वि-क्रमस्य तु? ॥६॥[16] [६
[17]यो हि भृत्यो नि-युक्तः सन्[18] तत्-तत्-कर्मणि दुष्-करे ।
७] [19]कुर्यात् तद् अनू-असूयुर् वै तम् आहुः पुरुषोत्तमम् ॥७॥ [८

---

१. फ–हनू० । २. आ–अति० । ३. फ रा प्र ब म ल$_1$–उत्तमं ॥ ४. ल$_2$–सुमहच्चातिदु० । प्र–सुमहद्दुष्कृतं कृतम् । ५. ब म रा अ–न कर्त्तुं खलु ॥ ६. प्र ब म ल$_2$–परिप० । ७. प्र–तरेत । फ–तरेत्सुम० । ८. अ–नास्ति ॥ ९. आ–०नापि पालिता । अ–०नानुपालिता ।१०. ल$_2$–४र्थ-श्लोकादारभ्य ९म-श्लोकपूर्वार्धाऽन्तः पाठो नास्ति ॥ ११. आ–दुर्गाद्दुर्ग० । फ अ ल$_1$,ल$_2$–दुर्गा दुर्गगि० । १२. फ–०संपत्या । १३. रा प्र ब म ल$_1$–हनूमतः ॥ १४. ल$_1$–हनीमतम् । १५. फ–असन्निधाय स्व० । आ–०धौ यश्च बलं ॥ १६. रा प्र ब म ल$_1$–नास्ति ॥ १७. म–को । १८. ल$_1$–सन् भर्त्यकर्मणि दुष्करं । म–सन्भर्तृकर्मणि दुष्करं । फ अ–सन्भर्त्रा क० । १९. फ म–कुर्याद् तद् अनुरूपं । अ–कुर्यादनसूयुर् ॥

भृत्यो वै नृ-पतेः कार्यं[1] न कुर्याद् यः समा-हितः ।[2]
८] शक्तो[3] न यः सम्-अर्थश् च तम् आहुः पुरुषाऽधमम्[4] ॥८॥[१०
तन् नियोग-नियुक्तेन कृतं कर्म हनूमता ।
९] न चाऽऽत्मा लघुतां नीतः सु-ग्रीवश् चाऽपि तोषितः[5] ॥९॥[११
अहं च रघु-वंशश् च लक्ष्मणश् च[6] महा-बलः[7] ।
१०] वैदेह्या दर्शनेनाऽद्य धर्म-तः परि-रक्षिताः ॥१०॥ [१२
[8]एतत् तु मम दीनस्य मनो भूयः प्र-कर्षति ।
११] यद् इहाऽस्ये[9] प्रियाऽऽख्यानैर्[10] न कुर्यां सदृशं प्रियम् ॥११॥[१३
एष सर्वस्व-[11] भूतस् ते परि-ष्वङ्गः कृतो मया ।
१२] अवस्था-काल-सदृशं गृहाण त्वम् [12]इमं मम ॥१२॥ [१४
N] शुभं वाक्यम् इदं श्रुत्वा तव वक्त्रान् महा-मते । [N
सर्व-था [13]तु कृतं तावत् सीतायाः परि-मार्गणम् ॥१३॥
१६] सागरं तु समा-साद्य पुनर् मे व्यथितं मनः । [१७
कथम् [14]एते स[15]मुद्रस्य दुष्-पारस्य म[16]हाऽऽत्मनः ।
१७] हरयो दक्षिणं [17]तीरं गमिष्यन्ति समा-गताः ॥१४॥ [१८
माऽऽसर्शश्[18] च खलु वैदेह्या वृत्तान्तम् तावद् अद्य मे ।

१. रा प्र म—कुर्याद्यो न । अ—कुर्याद्वै । २. फ—यो भृत्यः परमं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । ३. म—शक्तो युक्तः । च अ—शक्तो नयस० । फ—स्वस्थो युक्तः । ४. ल१—नास्ति ॥ ५. रा प्र ब म ल१ ल२—शोभितः । च—पोषितः ॥ ६. ल१ ल२—चापि तोषितः । च रा प्र ब म—चापि पोषितः । ७. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—०रक्षितः ॥ ८. अ—एवं । ९. ब—इहाद्य । १०. फ च रा ब प्र ल२—प्रियाख्याने । ल१—प्रियाख्याने । म—प्रियाख्याते ॥ ११. फ—धर्मस्थभू० । १२. अ—इदं ॥ १३. ल२—सुमयं । फ च रा प्र ब ल१ अ—सुकृतं ॥ १४. अ—अन्तः स० । १५. प्र रा ब म ल१ ल२—गमिष्यन्ति । १६. म—महाम्बुधेः । रा ब—महोदधेः । १७. रा प्र ब म ल१ ल२—पार्श्वं समुद्रस्य ॥ १८. फ रा प्र ब म ल२ अ—प्राप्तः स ।

१८] समुद्र-पार-गमने[1] हरीणां हि किम्[2] उत्तरम्[3] । [१९
कथं सर्वे तरिष्यन्ति[4] वातोद्धत[5]-तरंगिणम् ॥१५॥
इत्य्-उक्त्वा शोक-सम्भ्रान्तो[6] रामो शत्रु-निबर्हणः[7] ।
१९] हनूमन्तं महा-वेगं ततो ध्यानम् उपाऽऽगतः[8] ॥१६॥ [२०

इत्यार्षे[9] रामायणे सुन्दर-काण्डे श्रीराम[10]-वाक्य
नामाऽष्टाषष्टितमः सर्गः ॥[11] ६८ ॥

१. म—०गमनं । २. आ—स्वम् । ३. च—उत्तमम् । ४. ल₁ ल₂ म ब रा च फ प्र अ—गमिष्यन्ति । ५. रा ब च म—वातोद्धूत० । फ प्र—वातोद्धूत० । अ—वातोद्धूततरंगिणः ॥ ६. आ—०सम्प्राप्तो । फ—संतप्तो । ७. ल₁ ल₂—०विबर्हणः । ८. आ—उपागमं । ल₂—उपागताः । ९. ल₂—इतिसुं० । १०. ल₁ च म प्र ब रा—रामवाक्यं ना० । अ—उद्योगे हनूमं० नाम सर्गः । ११. फ—सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥

[1]ततः शोक-[2]परिद्यूनं रामं दशरथाऽऽत्म-जम् ।
१] उवाच वचनं श्री-मान् सु-ग्रीवः शोक-[3]नाशनम् ॥१॥ [१
किम्-[4]अर्थं तप्यसे वीर यथाऽन्यः प्राकृतस् तथा ।
२] मैवं भूस् त्यज सं-तापं कृत-घ्न इव सौहृदम् ॥२॥ [२
२३] सं-तापस्याऽ[5]द्य वै स्थानं न हि[6] [7]पश्यामि राघव ।
प्र-वृत्त्याम् उप-लब्धायां [8]ज्ञाते हि[9] नि-लये रिपोः ॥ [10]३॥[३
[11]४] धृति-मान् शास्त्र-वित् प्राज्ञः पण्डितश् चाऽसि राघव ।
N] [12]त्यजैतां प्राकृतां [13]बुद्धिं कृताम् एवाऽऽत्म-दूषिकाम् ॥४॥ [४
वानरेषु [14]समा-सक्तं न[15] ते कार्यं वि-पत्स्यते ।
१०] अ-चिराद् द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा [16]राघव सागरम् ॥५॥ [२०
नह्य् एषाम् अस्त्य् अ-कर्त्तव्यं त्वद्-अर्थे किंचिद् एव तु ।[17]
N] वीर्य-विक्रम-सम्पन्ना बल-वन्तो हि वानराः ॥६॥ [N
तद् अलं वि-[18]क्लवां बुद्धिं कृत्वा सर्वाऽर्थ-नाशिनीम् ।
N] पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन् शोकः शौर्याऽप-[19]कर्षणः ॥७॥ [१९

---

१. फ च रा प्र व म ल१ ल२–तं तु । २. फ–०परिक्लान्तं । ३. प्र–कपिनायकः । ४. अ–किं त्वं सन्तप्यसे ॥ ५. आ च रा प्र ब म ल१ ल२–०स्यास्य। ६. आ–विप० । ७. फ च प्र व म ल१ ल२–प्रवृत्तावुप० । ८. अ–ज्ञातो । फ–विज्ञाते । च ब म ल२ प्र–ज्ञातो वै । ल१–ज्ञातोऽयं । ९. च–निलया । ब म ल१ ल२–निर्णयो । प्र–निलयो । १०. रा–नास्ति ॥ ११. अ–बुद्धिमान् । १२. रा–त्यज्यतां । १३. अ–वीर तामेवात्म-प्रदूषिकाम् । १४. फ–समायुक्तं । १५. अ–तत्ते कार्यं विनश्यति । १६. च–रावण । १७. अ–राम ह्येवमर्थंकार्यं त्वदर्थं किंचिदेव तत् ॥ १८. आ–विक्लवं । १९. अ–शौर्योपकर्षकः । फ–शौर्यापकर्षकः ॥

यत् तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यम् अव-लम्बिना ।
६] अस्मिन् काले महा-प्राज्ञ तत् त्वम् आ-तिष्ठ तेजसा ॥८॥[१६
शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्-विधानां महाऽऽत्मनाम् ।
७] वि-नष्टानां प्र-नष्टानां नैवं न ह्य् अनु-शोचनम् ॥९॥ [१७
त्वं तु बुद्धि-मतां श्रेष्ठः सर्व-शस्त्र-भृतां वरः ।
८] सार्धम् अस्मद्-विधैर् भृत्यैर् अरीञ् जेतुम् इहाऽर्हसि १०॥[१८
न हि पश्याम्य् अहं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु राघव ।
९] गृहीत-धनुषो यस् ते तिष्ठेद् अभि-मुखो रणे ॥११॥ [१९
११पू] तद् अलं शोकम् आ-विश्व(?श्य) धैर्यम् आ-लम्ब्य राघव।
N] क्षात्र-धर्मम् उपाऽऽतिष्ठ सर्वो दण्डाद् बिभेति हि ॥१२॥[२१
लंघनोऽर्थे हि घोरस्य सागरस्य नदी-पतेः ।
N] सहाऽस्माभिर् महा-बाहो सूक्ष्मा बुद्धिर् वि-धीयताम् १३॥[२२
समुद्रं लंघयित्वा तुं बहु-नक्र-झषाऽऽकुलम् ।
N] लंकां तां वि-धमिष्यामो जेष्यामश् च रणे रिपून् ॥५॥[५

---

१. फ–सौटीर्यमवलम्बता । प्र ब ल$_2$–शौटीर्यम० । २. अ–यस्मिन् । ३. आ–०प्राज्ञः । ४. अ–तां त्वमुत्तिष्ठ । फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–स त्वमा ॥ ५. अ–विनष्टे विप्रनष्टे वा क्षणं । फ–विनष्टे वा प्रणष्टे वा क्षमं । ६. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$–०शोचितुं ॥ ७. रा प्र ब म ल$_1$–०विदां । ८. च–०भूतैर् । ९. ल$_1$–वृत्यैः । १०. रा प्र ब ल$_1$–न शोचितुम् । म–अरिं जेतुम् । ल$_1$–कार्यं कर्तुम् । च–अरीन् क्ष्येतुम् । आ–अरीञ् क्षेप्तुम् ॥ ११. ल$_1$–पश्यामहे कंचित् । १२. च अ–अति० ॥ १३. अ–शोकवेगेव क्रोधम् । १४. रा प्र म म ल$_1$ ल$_2$–उपाश्रित्य । १५. अ–विभेत्यहे ? ॥ १६. अ–०र्थे सुघो० । फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–लंघनार्थं हि । १७. अ–महीपते । १८. ल$_2$–महा० । १९. ल$_1$–सूक्ष्मबुद्धिर् ॥ २०. ल$_1$ अ– च । २१. अ–च । २२. प्र ल$_2$–विधमिष्यामि । २३. ल$_2$–जेष्यामि ॥

निरुत्-साहस्य दीनस्य शोक-पर्याकुलाऽऽत्मनः ।
N] सर्वाऽर्था व्यव-सीदन्ति सत्त्वं-हीनस्य राघव ॥१५॥ [६
११उ] इमे सम्-अर्थाः[2] शूराश्[2] च सर्वे वै हरि-पुंगवाः ।
त्वत्-प्रियाऽर्थे कृतोत्-साहाः प्र-वेष्टुम् अपि पावकम् ॥१६॥ [७
१२] एषां[3] हर्षेण[3] जानामि तर्कश् च सु-दृढो[4] मम ।[८
वि-क्रमेणाऽऽहरिष्यामः[5] सीतां हत्वा[6] रिपून्[7] रणे[7] ॥१७॥ [९पू
१३] सेतुर् बध्येत[8] हि यथा[8] यथा पश्याम[9] तां पुरीम् ।
तस्य राक्षस-राजस्य तथा त्वं कर्त्तुम् अर्हसि ॥१८॥ [१०
१४] दृष्टा[10] सा हि पुरी लंकां[10] त्रिकूट-शिखरे[11] स्थिता[11] ।
१५पू] समरे च हतं[12] शत्रुं[12] दर्शनाद् एव[13]-धारय ॥१९॥ [११
१६उ] इमे हि समरे शूरा वानराः काम-रूपिणः ।[14]
१७पू] तां पुरीं वि-धमिष्यन्ति शिला-पाषाण[15]-द्रुमैः[15] ॥[16] २०॥ [२४
१८उ] सेतुर्[17] बद्धः समुद्रे तु[17] लंका च[18] वशम् आगता ।

---

१. अ—व्यसनार्त्तस्य । फ—व्यसनीयस्य ॥ २. अ—सर्वार्थश्शू० । रा—सर्वार्थाः ॥ ३ अ—एवं कर्षेण । ४. अ—महान् । ५. अ—०णानयिष्यामि । प्र ब ल₂—०णानयिष्यामः । ६. अ—हित्वा । ७. फ प्र ब ल₂ अ—रणे रिपून् ॥ ८. फ—हि बंधेत तथा । च ब ल₁ ल₂—बंधेन हि यथा । रा—बंधेन हि तथा । प्र—बंधेन यथा । ९. रा प्र फ च ब म ल₁ ल₂ अ—पश्येम ॥ १०. अ—दृष्ट्वा चेद्दिपुरी लङ्कां । प्र म ल₁—दृष्टा हि सा पुरी । ११. अ—०रो स्थितां । प्र म ल₁—०रस्थिता । १२. अ फ रा प्र ल₁ ल₂ ब च म—हतः शत्रुर् । १३. फ—एव धा० ॥ १४. रा ल₁ अ—नास्ति । १५. फ च प्र ब म ल₁ ल₁—शिलापादपयोधिनः । १६. रा अ—नास्ति ॥ १७. रा—सेतुर्बन्धः स० । अ—सेतुं बद्धं सागरं च । ब—सेतुं समुद्रे बद्धा तु । १८. अ—आगतम् । फ रा—वशमुपागता ।

१६उ] सर्व[1] तीर्णं च[2] नः[2] सैन्यं सर्व[3]-था वि-जयी भवान्[3] ॥२१॥[4][१३

बहु चिन्तयितव्यं ते संग्रामोऽर्थे नरेश्वर ।[5]

N] महतश् च समुद्रस्य लंघनाऽर्थम् अरिं-दम ॥[7]२२॥[8][N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सुग्रीव-वाक्यं

नामैकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥

१. आ—सर्वतीर्णं । २. अ—च तत् । रा—तु तत् । ३. अ—जितं एवोपराधय । ४. फ च रा ब म प्र $ल_1$ $ल_2$—अयं श्लोकः १९श श्लोकात्परं पठितः । अतः परमधिकश्च पाठः—फ रा च ब म प्र $ल_1$ $ल_2$—कथं चिदेव पश्यामस्ते[1] वयं वरुणालयम् । अ—कथंचिदेव जानीथा सैन्यस्तं वरुणालयम् । ५. आ—समुद्रार्थे । ६. अतः परमधिकः पाठः—फ च प्र म $ल_1$ $ल_2$ अ—किमुक्त्वा[2] बहुनै[2]तेनं सर्वथा विजयी भवेत् । ७. अ—नास्ति । ८. अतः परमधिकः पाठः—म अ—तस्मादुद्योगमातिष्ठ प्रयत्ने सिद्धिमास्थितः । म—इति वचनं सूर्यपुत्रे श्रुवाणो सुरपतिसमरसारे सूर्यवंशावतंसे । नियमितपरितापस्तापनो राक्षसानां सपदि हृषितरोमा राघवः संबभूव ॥ ९. अ—उद्योगे सु० । $ल_2$—इति सुन्दरकाण्डे । १०. आ—उद्योगे पर्वणि उत्तरोत्तरवाक्यं नाम । रा म $ल_2$—उत्तरोत्तरवाक्यं नाम । प्र—उत्तरोत्तरं नाम ।

---

१. फ च—तं । २. अ—बहुनात्र किमुक्तेन ।

स[1] वि-नीतम् अनु-आयासं[1] सु-ग्रीवेण[2] प्र-हर्षितः[2] ।
१] सु-ग्रीवम् अभि-नंद्यैव हनूमन्तं[3] ततोऽब्रवीत्[3] ॥१॥ [१.उ
तपसा सेतु-बन्धेन सागरोच्-छोषणेन च[4] ।
२] सर्वथा सुसम्[5]-अर्थो हि सागरस्या[6]ऽति-लङ्घने ॥२॥ [२
बलस्य परि-माणं च[7] द्वार-दुर्ग-क्रियाम् अपि ।
३] गुप्ति[8]-कर्म च लंकायां[9] रक्षसां साधनानि च ॥३॥ [४
यच्[10] च यावच्[11] च यादृक् च लंकायाम्[12] अभि-दृष्टवान्
४] तथा तत्[13] सर्वम् आचक्ष्व[14] सर्वस्य[15] कुशलो ह्य्[16] असि[16] ॥४॥[५
श्रुत्वा रामस्य वचनं हनुमान् मारुताऽऽत्म-जः ।
५] वाक्यं वाक्य-विदां श्रेष्ठः प्रोवाच समव-स्थितः[17] ॥५॥ [६
श्रूयतां सर्वम् आख्यास्ये[18] दुर्ग-कर्म-विधानतः ।
६] यथा गुप्ता पुरी लंका यथैव च सु-रक्षिता ॥६॥ [७
७पू] प्रहृष्ट[19]-मुदिता रम्या मत्त[20]-द्विप-समाऽऽकुला । [१.०पू
N] सं-हतो[21] रथ[21]-संपूर्णा रक्षो-गण-निषेविता ॥७॥ [N

---

१. फ–सुविनीय तथाकामं । अ–संविनीतमनायासं । २. फ–सुग्रीवेन प्रचोदितः । ३. अ–०न्तमथाब्रवीत् ॥ ४. फ–वा । ५. आ–सुमर्थोहं । म–०हं सुसमर्थो सा० । ६. रा प्र म $ल_1$ $ल_2$–०रस्यास्य लं०। ७. रा–तु । ८. $ल_2$–गुप्त०। ९. $ल_1$–लङ्काया राक्षसा सा० ॥ १०. $ल_1$ $ल_2$–यश्च । फ–यथा । ११. अ–यातथथवच्च । १२. च $ल_1$ $ल_2$–०यामपि द० । म प्र ब रा–०यामसि द०। अ–०यां परिद०। १३. $ल_1$–तं स० । १४. $ल_1$–चक्षु । १५. $ल_1$–सर्वस्यं दशलो । अ–सर्वथा कु० । १६. अ–ह्यदि ॥ १७. अ–समुपस्थितः । १८. अ–आख्यास्य ।१९. $ल_1$ च ब रा म–प्रहृष्टा मु०।२०.प्र–हयद्विप० । २१.आ–सहसा रससं०। $ल_1$ $ल_2$ म ब रा–संहतारभंस०। म–संघता रथसं०। च–संहिता रथसं०॥

७उ] दृढबन्ध-कपाटानि[1] महापरिघ-वन्ति[2] च ।
चत्वारि नि-पुणान्य्[3] अस्या द्वाराणि सु-महान्ति च॥[4]८॥[११
८] यन्त्रेषू[5]ऽपरि यन्त्राणि बल-वन्ति[6] महान्ति[6] च ।[7]
१०उ] आ-गच्छन्त्य्[8] अपि सैन्यानि वार्यन्ते तानि तैर्[9] अपि॥९॥ [१२
द्वारेषु वि-पुला विद्धि[10] कालाऽऽयस-मयीः[11] शिलाः ।
९] शत-शश् चोऽर्चिता वीरैः शत-घ्न्यो[12] रक्षसां गणैः॥१०॥[१३
शात-कौम्भ-मयस् तस्याः प्रा-कारो दुष्प्र-धर्षणः[13] ।
११] मणि-विद्रुम[14]-वैडूर्य-मुक्ता-विरचिताऽन्तरैः[15] ॥११॥ [१४
अ-गाधा ग्राहवत्यश्[16] च परि-खा मीन-संकुलाः[17] ।
१२] ताः सर्वाः [18]सुमहा-दुर्गाः शीताऽमल[19]-जलाः शुभाः ॥१२॥[१५
तासां चतुर्षु द्वारेषु सं-क्रमाः[20] परमा[20]ऽऽयसाः ।
१३] यंत्रैर् उपेता[21] बहुभिर् बलवद्भिः स्वधि-ष्ठितैः ॥१३॥ [१६
त्रयस्[22] तु[22] सं-क्रमास् तस्याः[23] पर-सैन्यो[24]ऽऽगमे सति ।
१४] यंत्रैर् अभ्यव[25]-कीर्यन्ते परि-खासु समन्त-तः ॥१४॥ [१७

---

१. ल$_1$ म प्र ब—०कवाटानि । अ—०कपटानि । २. अ—०घवञ्चितः । ३. म अ—त्रिपुलान्यस्य । ४. ल$_2$—नास्ति ॥ ५. फ—०षूपलयं० । ६. ल$_1$ल$_2$ म प्र रा—बहूनि सुमहान्ति । फ—बलवन्ति बलानि । ७. अ—नास्ति । ८. रा—आगच्छंस्यस् । ९. ल$_1$ल$_2$—स्तनितेरपि । प्र ब—स्तानितैरपि॥ १०. ल$_2$ ब अ—भीमाः कालायससमाः । ल$_1$ म रा—भीमा काञ्चनाद्रिसमाः। प्र—भीताः कालायससमाः। ब—भीमाः कायालोससमाः । ११. आ—० श्चरिता । १२. अ—शतधा ॥ १३. आ—०धर्षिणः।१४.ल$_1$—विक्रमवैतूर्य०।१५.आ—०चिमान्तरः। अ—०चितां वराम्। १६. आ—०वन्त्यश्च । अ—०वन्तश्च । १७. ल$_1$—०सङ्कुताः। १८.ल$_1$ रा—समहा०। १९. अ—शीततोयमयाः ॥ २०. आ—सद्रुमा परमायसाः । ल$_1$ ल$_2$ म प्र ब रा—संक्रमः परमो यथा । २१. प्र ब च रा ल$_2$—उपेतो । ल$_1$—उपेतब०। २२. ल$_1$—त्रयः सु० । २३. ल$_1$—संक्रमस्तस्याः । फ—०मास्तस्यां । २४.ल$_2$—०गमे प्रति । प्र—०गमं प्रति । २५. ल$_1$—अत्यव० । प्र—अपि वि० ॥

एकस् त्व्[1] अ-कम्पो बलवान् सं-क्रमः परमो[2] दृढः ।
१५] काञ्चनैर् बहुभिः स्तम्भैर् वेदिकाभिश्[3] च सं-वृतः[3] ॥१५॥ [१८
ते मया सं-क्रमा[4] भग्नाः परि-खाश्[5] चाऽऽपि-पूरिताः ।
१६] दग्धा[7] च नगरी लंका[6] साऽद्रि[8]-प्राकार-तोरणा ॥१६॥ [२९
येन केन[9] तु मार्गेण तं[10] रामो वरुणाऽऽलयम्[11] ।
१७] हतां[12] च[12] नगरीं[13] लंकां[13] वानरैर् उप-धारय[14] ॥१७॥ [३१
अंगदो द्विविदो[15] मैन्दो[15] जाम्बवान् निषधो[16] नलः ।
१८] नीलः[17] सेना-पतिश् चैव बल-शेषेण किं तव ॥१८॥ [३२
प्लवमाणाश्[18] च गत्वैते[19] लंकां रावण-पालिताम् ।
१९] स-प्राकारां[20] स-भवनां[21] नाशयिष्यन्ति[21] राघव ॥१९॥ [३३
स समाऽऽज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्व-संग्रहम् ।
२०] मुहूर्तेन[22] च[22] युक्तेन प्र-स्थानम् अभि-रोचय ॥[23]२०॥ [३४
पुनर् एवाऽथ पप्रच्छ राघवो मारुताऽऽत्मजम्[24] ।
७३,१] बुद्धिमन्तं हनूमन्तं दुर्ग-कर्म-विधिं प्रति ॥२१॥ [N

---

१. आ–त्वेकस्य । ल$_1$ ल$_2$ म प्र ब रा च फ-त्वेकस्तु । २. अ–सुमहादृढः । ३. ल$_1$ल$_2$ म प्र ब रा च फ–वेदिकाभिश्च सर्वतः । अ–वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ४. आ–सद्रुमा भग्नाः । फ–संक्रमा भिन्ना । ५. अ–परिखाः वापि पूरिताः । आ फ–परिखाः परिपूरिताः । ६. ल$_2$–लङ्का । ७. ल$_2$–दग्धा । ८. ल$_1$–सांध्रप्रा० ॥ ९. आ च–तेन । १०. आ–स रामो । च–सा रामो । अ–प्रतीर्य । ११. ल$_1$–मकरालयम् । १२. आ अ–हतेव । फ–हतैव । ल$_2$ म प्र ब रा च–हता च । १३. आ फ–नगरी लङ्का । १४. आ–०धारया ॥ १५. ल$_2$ ब रा–द्विविधो भैंदो । ल$_1$–द्विविधो सैन्धो । १६. म प्र–निषदो । १७. ल$_2$–नीलासीना० ॥ १८. ल$_1$ल$_2$ म प्र ब च फ–०मानाश्च । १९. रा–गत्वैतं । २०. ल$_1$–सप्र० । २१. आ–सभवना मानयि० । म–समवनां नाशयि० । २२. ल$_1$ ल$_2$ रा–स । ब च–सु० । २३. अ–अत्र सर्गः समाप्यते । फ–अतः परमधिकः पाठः–राक्षसानामभावाय सीतासन्तर्पणाय च ॥ २४. अ–वायुनन्दनम् ॥

कानि दुर्गाणि दुर्गं च कीदृशं तद् ब्रवीहि मे ।[2]
२] श्रोतुम् इच्छामि तत्त्व-ज्ञ वक्तुम् अर्हति तद् भवान् ॥२२॥ [N
स पृष्टो राज-पुत्रेण रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ।
३] आ-चचक्षे यथेन्द्रेण पुरा पृष्टो बृहस्पतिः ॥२३॥ [N
परां गुप्तिं च लंकायाः सागरस्य च भीम-ताम् ।
४] त्रि-भागं च बलौघस्य निर्-देशं रावणस्य च ॥२४॥ [N
स्वयं प्रकृति-सम्पन्नो युयुत्सू राम रावणौ ।
५] उत्-थितश् चाऽप्र-मत्तश् च बलानाम् अनु-दर्शने ॥२५॥ [१९
६पू] लंका पुनर् दुरा-लम्बा देव-दुर्ग-महा-भया ।
N] नादेयं पार्वतेयं च खानित्रं चाऽम्बु वर्तते ॥२६॥ [२०
७पू] द्वीपो मध्ये समुद्रस्य दूर-पारस्य राघव ।
N] नौ-पन्थाश् चाऽपि नाऽस्त्य् अत्र निरुद्-देशश् च सर्व-तः २७ [२१
शैलाऽग्रे रुचिरा दिव्या सा पुरी देव-निर्मिता ।
८] वाजि-वारण-संपन्ना लंका परम-दुर्गमा ॥२८॥ [२२
परि-खाश् च शत-घ्न्यश् च यन्त्राणि वि-विधानि च ।
९] शोभयन्ति पुरीं लंकां रावणस्य दुर्-आत्मनः ॥२९॥ [२३

---

१. ल$_1$—कीदृशास्या ब्रवीहि मे । फ—कीदृशं तद् ब्रवीतु मे । अ—कीदृशं तद्वदाशु मे । २. म—अतः परमाधिकः पाठः—राक्षसानामभावाय सीता-संहर्षणाय च । ३. अ—वानर ॥ ४. आ—यथेन्द्रस्य । ५. ल$_1$—परं । ६. आ—च भीमताः । ल$_2$ म प्र रा—सुभीमताम् । आ च—च सारताम् । ७. आ—निर्देशे रावणस्य च । ल$_2$ म प्र ब रा च फ—निर्देशं वाहनस्य च । अ—निर्देशं वावहस्य च ॥ ८. ल$_2$—०सम्पन्नौ । ९. ल$_2$—रावणौ । १०. आ—चाप्रमेयश्च । म—चाप्रमत्यस्य । ११. ल$_1$ ल$_2$ म प्र ब रा च—०ऊम्या । फ—०कम्मा । १२. ल$_1$ रा ब—नादीयं ॥ १३. ल$_1$ रा—पार्वतीयं । १४. ल$_2$—चावबुध्यते । ल$_1$ रा—चात्र विद्यते । ब—चार्यं बुध्यते । फ—चानुविद्यते । अ—वानुविद्यते ॥ १५. ल$_1$ प्र—द्वीपमध्ये । १६. ल$_1$—निरुद्देशे च । १७. अ—सर्वशः ॥ १८. ल$_1$—वाजिवानर० ॥ १९. ल$_1$ ल$_2$ म प्र ब रा च फ अ—परिघाश्च । २०. आ—शतघ्नश्च ।

अ-युत रक्षसां तत्र पूर्व-द्वारम् उपाऽऽश्रितम् ।

१०] शूल-हस्ता दुरा-धर्षाः सर्व एवाऽग्र-योधिनः ॥[1]३०॥[२४

पद्मं राक्षस-वीराणाम् उत्तरं द्वारम् आ-श्रितम् ।[2] [२७पू

N] शक्त्य्-ऋष्टि-कार्मुक-धराः सर्वे समर-योधिनः ॥३१॥ [N

अर्बुदं रक्षसां तत्र पश्चिमं-द्वारम् आ-श्रितम् ।

११] रथिनश् चाऽश्व-वाराश् च कुल-पुत्राः सु-पूजिताः । [२७उ

खड्ग-शूल-धराः शूराः सर्वे सर्वाऽस्त्र-योधिनः ॥३२॥

१०] निर्युतं रक्षसां तत्र दक्षिणं द्वारम् आ-स्थितम् ।[7] [२६

N] पदाति-रथिनश् चैव शूरो विक्रान्त-योधिनः ॥[10]३३॥ [N

शतं शत-सहस्राणां मध्यमं गुल्मम् आ-श्रिताः ।[12]

१२] यातु-धाना दुरा-धर्षा रावणं पर्य्-उपाऽऽसते ॥३४॥ [२८

१३पू] श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथा-वर्त्तं परमाऽर्थ-वत्तं ।

N] प्रत्य्-उवाच हनू-मन्तं रामः सत्य-पराक्रमः ॥३५॥ [N

यन् मां वेदयसे लंकां भीमां[16] भीमस्य रक्षसः ।

अहम् एको हनिष्यामि सत्यम् एतद् ब्रवीमि ते ।

N] ममाऽस्त्राऽग्निं प्र-वेक्ष्यन्ति शलभाः पावकं यथा ॥३६॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे दुर्ग-विधान वर्णनं

नाम सप्ततितमः सर्गः ॥[21]७०॥

---

१. फ रा प्र—नास्ति ॥ २. $ल_1$ $ल_2$ म प्र ब रा च फ अ—नास्ति ॥ ३. $ल_2$—पश्चिमं द्वारम् । प्र—दक्षिणं द्वा०। अ च रा—उत्तरं द्वा०।४. प्र—अयुतं । ५. $ल_1$ $ल_2$ रा—उत्तरं । ६. $ल_1$ $ल_2$ रा—आश्रितम् । ७. फ—नास्ति । ८. $ल_2$—पादातार० । ९. $ल_2$—सुरा० । १०. फ अ—नास्ति ॥ ११. फ—आस्थितम् । अ—आश्रितम् । १२. $ल_1$ $ल_2$ म ब रा च—पद्मं राक्षस वीराणां उत्तरं गुल्ममाश्रितम् । १३. $ल_2$—दुरामर्षा ॥ १४. $ल_1$ ब रा—यथार्थं पर० । १५. म—०र्थवित् । फ अ—०र्थतः । १६. $ल_1$ $ल_2$ म ब रा—तस्य । फ अ—पुरीम् । १७. $ल_2$ म प्र ब रा—वधिष्यामि । $ल_1$—वदिष्यामि । १८. $ल_1$—ममास्त्राणां ॥ १९. $ल_2$—इति सुन्दरकाण्डे । रा—इत्यार्षे सु०। २०. आ—उत्तरोत्तरवाक्यं नाम । २१. प्र—नास्ति ॥

श्रुत्वा हनूमतो[1] वाक्यं रामो रिपु-निसू (?षू) दनः ।
१३] सु-ग्रीवं विपुल-ग्रीवम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥१॥ [१
अस्मिन् मुहूर्त्ते सु-ग्रीव प्र-याणम् अभि-रोचये[2] ।
१४] युक्तो[3](?क्ते)मुहूर्त्तो(?र्त्ते)वि-जयः प्राऽऽप्तो मध्यं[3] दिवा-करः२[३
फाल्गुन्याम्[4](?व्)उत्तरे ह्य् अस्य[4] मम चैवाऽर्थ-साधने[5] ।
१५] अभिप्र-यामि[6] सु-ग्रीव[7] सर्वाऽऽनीक[8]-समावृताः ॥३॥ [६
निमित्तानि च[9] धन्यानि यानि प्रादुर्-भवन्ति मे ।
१६] नि-हत्य रावणं सीताम् आ-हरिष्ये न सं-शयः ॥४॥ [७
उपरिष्टाद् हि नयनं स्पन्दमानम्[10] इवाऽ[11]न्-अघ ।
१७] वि-जयं समनुप्राऽऽप्तं शंसतीऽव मनो मम[11] ॥[12]५॥ [८
सीतां[13] श्रुत्वाऽभि-यानं च[13] प्राणान् सं-धारयिष्यति[14] ।
N] जीवितोऽ[15]न्तेऽमृतं दृष्ट्वा हित्वा मृत्युम् इवाऽऽतुरः[16] ॥६॥ [५

---

१. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–हनुमतो ॥ २. अ–०रोचयः । फ प्र म–०रोचते । च–०रोचय । ३. अ–मुहूर्ते विजयः प्राप्तो युक्तो मध्यं । प्र ल$_2$–युक्तो मुहूर्त्तो विजयो मध्यं प्राप्तो ॥ ४. फ–उत्तरा-फाल्गुनी ह्यस्य । च प्र–उत्तराफाल्गुनी ह्यद्य । रा–उत्तराफाल्गुणी ह्यत्र । ब म ल$_1$ ल$_2$–उत्तराफाल्गुनी ह्यत्र । ५. फ च–०साधिनी । रा–०साधनी । ६. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०प्रयामि । च–०प्रयासि । ७. ल$_2$–सुग्रीवं । ८. ल–मयानीक० । फ च रा प्र ब म ल$_1$–सर्वानीक-समावृतः ॥ ९. फ अ–हि ॥ १०. प्र ल$_2$–धारयिष्यति जीवितम् । फ–स्पन्दमानमिदं मम । ११. फ–महामते । १२. प्र ल$_2$–नास्ति ॥ १३. फ–श्रुत्वा सीता प्रयाणं मे । म अ–०भियानं मे । १४. रा ब म–सीता च श्रुत्वाभिज्ञानं धारयिष्यति जीवितम् । प्र ल$_2$–नास्ति । १५. ब प्र म–यथा चैवामृतं । ल$_1$ ल$_2$–तथा चैवामृतं । १६. अ–इवापराः । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–इवामराः ॥

प्र-चिकीर्षे[1] समुद्र-योगं दधे[2] लंका-वधे मनः[3] ।
N] दिधक्षुः[4] सर्व-भूतानि युगाऽन्त इव[5] पावकः ॥७॥ [N
अग्रे याहि बलस्याऽस्य नील मार्गम् अवेक्षितुम् ।
१८] वृतः[6] शत-सहस्रेण वानराणां तरस्-विनाम् ॥८॥ [१०
फल-मूल-वता नील[7] शीत-कानन-वारिणा ।
१९] पथा[8] मधु-मता चाऽऽशु[9] सेनां सेना-पते नय[10] ॥९॥ [११
दूषयेयुर् दुर्-आत्मानः[11] फल-मूलम् अथोदकम् ।
२०] राक्षसाश् चापि[12] रक्षेथास् तेभ्यस् त्वं नित्यम् उद्यतः ॥१०॥ [१२
निम्नेषु[13] गिरि-दुर्गेषु वनेषु[14] च नखाऽऽयुधाः ।
२१] अभि-पत्याऽभि-पश्येयुः सर्वे[15] तेषाम् इदं बलम् ॥११॥[16] [१३
सागरौघ-निभं[17] भीमम्[18] अग्राऽनीकं महा-बलम् ।
२२] कपि-सिंहाः प्र-कर्षन्तु[19] सर्वे कुक्षिं गिरेर् इव[20] ॥१२॥ [१५
गजश्[21] च गज-संकाशः गवयश्[22] च रणोत्कटः ।

---

१. फ-प्रविकीर्णस० । म-प्रचिकीर्षुः । २. फ-लंकाबलवधे । म-वध्रे लंका०। ३. ल$_2$-पुनः । ४. आ-दिधिक्षुः । ५. ल$_2$-दिधक्षुरिव ॥ ६. आ-वृतं ॥ ७. फ-चैव । म-वीर । ८. आ फ रा प्र म-यथा । च-पंथा । ९. आ फ-मधुमत्तायाशु । १०. रा प्र म-सेनापते नयेः। फ ल$_1$ल$_2$-सेनापतेर् ॥ ११. अ-भोजनं च सुसम्पन्नं । फ-दूषयेयुर्महात्मानः। १२. अ-रक्षसा यदि ॥ १३. फ रा-सर्वेषु । १४. ल$_1$-परिखासु नखायुधाः । रा-वनेषु परिखायुधाः । १५. आ-सर्वेषामिह तद्बलम् । च-सर्वेषामिदं तद्बलम् । १६. अतः परमधिकः पाठः—फ-यत्र पार्श्वबलं किंचित्तदिहैवावतिष्ठतु । एतद्धि कृत्यं घोराणां विक्रमेष्वप्रयुज्यते ॥ १७. अ-०निभां । १८. अ-भीमां तवानीकं महाबलः । च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-भीममथानीकं म० । फ-०कं महाबलाः ।१९. आ-प्रकर्षंतु । २०. आ फ च प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ-अपि ॥ २१. अ-०इच राजसंकाशः । ल$_2$-गजाश्च गजसंकाशाः । २२. ल$_2$-शरभाश्च रणोत्कटाः ।

२४] गवाऽक्षश् चाऽग्र-तो यातु गवां वृषै इवर्षभैः ॥१३॥ [१६
वीरो वानर-वाहिन्या वानरौघ-वतां (ऽन्तं) तथा ।
N] बलस्य दक्षिणं पार्श्वम् ऋषभैः परि-रक्षतु ॥१४॥ [१७
गन्ध-हस्ती च दुर्-धर्षस् तरस्-वी गंध-मादनः ।
२६] यातु वानर-वाहिन्या वामं पार्श्वम् अधि-ष्ठितः॥१५॥ [१८
यास्यामि बल-मध्येऽहं बलौघम् अनु-पालयन् ।
२७] अधि-रुह्य हनूमन्तम् ऐरावणम् इवाऽरि-हा ॥१६॥ [१९
अंगदेनेषु-मात्रेण लक्ष्मणोऽनन्तरं मम ।
२८] भूत-यानेन भूतेशो द्रविणाऽधि-पतिर् यथा ॥१७॥ [२०
जाम्बवांश् च सु-षेणश् च वेग-दर्शी च वानरः ।
२९] ऋक्ष-राजश् च दुर्-धर्षः कक्षां रक्षन्तु मे स्वयम् ॥१८॥ [२१
यदि मे सागरो मार्गं प्र-स्थितस्य न दास्यति ।
N] ममाऽस्त्र-बल-निर्दग्धो भविष्यत्य् अपरो मेरुः ॥१९॥ [N
राघवस्य वचः श्रुत्वा सु-ग्रीवो वाहिनी-पतिः ।
३०] व्या-दिदेश महा-वीर्यान् वानरान् वानरर्षभः ॥२०॥ [२२
ते वानर-गणाः सर्वे सं-मन्त्र्य च युयुत्सवः ।

---

१. ल$_1$—गवयश् । ल$_2$—गवयाश् । २. ल$_2$—यान्तु । ३. अ—पृष्ठ । फ—पृष्ठ । ४. ल$_2$—०भाः ॥ ५. प्र च अ—वामपार्श्वमधिष्ठितः । रा ब म ल$_1$ ल$_2$—वामं पार्श्वमधिष्ठितः । आ—वानरौघवती तथा । ६. आ—ऋषतः । ७. ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ ८. फ रा प्र ब म—०हस्तीव । ९. प्र—वामपा० । १०. ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति ॥ ११. अ—बलौघं परिपालयन् ॥ १२. आ—अंगदेन तु मा० । अ—अंगदे तेषु मा० । ल$_1$—०षुमंत्रेण । १३. अ—लक्ष्मणोमन्तरं ? । १४. ल$_2$—भूतेश द्राविणाधिपते यथा ॥ १५. फ—सुषेनश्च । १६. फ—मेघदर्शी च । आ—वेगदर्शीव । १७. ब—कक्ष्या रक्ष्यन्तु । प्र म—कक्ष्यां रक्षन्तु ॥ १८. ल$_1$—भविष्यति पुरो मम । रा प्र ब म ल$_1$ अ—अपरो मम । १९. आ रा च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति ॥

३१] गुहाभ्यः शिखरेभ्यश् च ततः पुप्लुविरे द्रुतम्[1] ॥२१॥ [२४
सागरौघ-निभं घोरं[2] तद् वानर-बलं महत् ।
N] वि-ससर्प[3] महा-वेगं भीम-वेग इवाऽर्णवः[4] ॥२२॥ [४०
तस्यै[5] दाशरथी[6] मध्ये बलस्य कपि-कुञ्जरौ[7] ।
N] आ-पुप्लुवाते तूर्णं[8] तौ सद्-अश्वाव् इव वेगितौ[9] ॥२३॥ [४१
कपिभ्याम् उह्यमानौ[10] तौ शुशुभाते नरर्षभौ ।
N] महद्भ्याम् इव सं-हृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्र-भास्करौ ॥२४॥ [४२
सर्व[11]-वानर-राजेन लक्ष्मणेन च[12] पूजितः ।
३२] जगाम रामो धर्माऽऽत्मा स-सैन्यो दक्षिणां दिशम् २५ [२५,४३
शतैः शत-सहस्रैश् च कोटीभिश्[13] च सहस्र[14]-शः ।
३३] वानराणां सु-घोराणां श्री-मतां परि-वारितः ॥२६॥[15]
३४पू] तं[16] यान्तम् अनु-याति स्म महती हरि-वाहिनी । [२६
N] सा[17] स्म याति दिवा-रात्रौ प्र-वहन्ती नदी यथा ॥[18]२७॥ [N
N] ते[20] विन्ध्यं[20] गिरिम् आ-साद्य मलयं च महा-गिरिम् । [N

---

१. अ–भृशं । च–०रेऽद्रुतम् ॥ २. फ अ–भीमं । ३. अ–प्रस० । ४. अ–०वे॥ ५. ल₁–तस्या । ६. प्र–दासरथी । ७. अ–०सत्तमौ । ८. आ–आपुप्लुवे महार्णन्तौ । च–आप्लुवाते तु पूर्णं तौ । रा ब म–०ते तु विक्रम्य । प्र ल₂–०ते ततः वृतः । ल₁–पुप्लुवाते तु विक्रम्य । ९. अ–सत्तमौ ॥ १०. च–आरुह्यमाणौ । रा ब–आरुहतौ । प्र ल₁ ल₂–आरुहन्तौ ॥ ११. प्र ल₁ ल₂ अ–ततो । १२. च–सु० ॥ १३. अ च प्र ल₂ रा ब म ल₁–कोटिभिश् । १४. रा ब म ल₁–समन्ततः । १५. फ–नास्ति ॥ १६. आ–ततस्तमनु० । १७. च–याभिर्दिवा० । रा ल₁–याति दिवारात्रं । ब म ल₂–याभिर्दिवारात्रं । १८. आ च रा ब–महती हरिवाहिनी । प्र–सागरं वे समागताः । म–प्रीतिमन्तोऽनुजग्मतुः । ल₂–दिवेत्यारभ्य ०नीत्यन्तस्त्रुटितः । १९. फ अ–नास्ति । २०. च–संविंध्यं । आ–सा वि० । प्र ब म ल₂–स विंध्यं । ल₁–ते विंध्यगि० ।

३४उ] प्र-हृष्टाश्[1] च प्र-मत्ताश् च सुग्रीवेणो[2]ऽभि-पालिताः ॥२८॥
आ-प्लवन्तः प्लवन्तश् च गर्जन्तश्[3] च प्लवं-गमाः।
३५] क्ष्वेडन्तो धावमानाश् च व्रजन्तश् च प्र-दक्षिणम् ॥[4]२९॥ [२७
भक्षयन्तः[5] सु-गन्धीनि मधूनि[6] च फलानि[7] च।
३६] उद्-हरन्तो महा-वृक्षांश् शैल-शृङ्गाणि चैव हि॥३०॥ [२८
अन्योऽन्यं सहसा दृप्ता भुजैर् आ-हृत्य पातिताः।[8]
३७] पतितान् उत्-क्षिपन्त्य् अन्ये पातयन्तस् तथाऽपरान् [9]३१[२९
रावणो नो नि-हन्तव्यः सर्वे च रजनी-चराः।[10]
३८] इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीप[11]-तः ॥३२॥ [३०
पुरस्तात् पनसो[12] वीरो नलः[13] कुमुद एवं[14] च।
३९] पन्थानं शोधयन्ति[15] स्म वानरैर् बहुभिः[16] सह ॥३३॥ [३१
मध्ये तु[17] राजा सु-ग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च।

---

१. अ-प्रहृष्टा मुदिता सर्वा। फ-प्रहृष्टा मुदिताः सर्वे। रा ब ल$_1$ ल$_2$-प्रहृष्टाश्चाप्र०। २. फ-सुग्रीवपरिपालिताः॥ ३. फ अ-नदन्तश्च। ४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-दिवानिशम्। ५. अ-क्ष्वेडन्तो विवदन्तश्च जग्मुस्ते दक्षिणां दिशम्। फ-क्ष्वेडन्तो विरमन्तश्च जग्मुस्ते दक्षिणां दिशम्॥ अतः परमधिकः पाठः-फ अ-शतैः शत-सहस्रैश्च कोटिभिरयुतैरपि। अर्बुदैरर्बुद-शतैर्वानरेन्द्रो महाबलः॥ वानराणां सुघोराणां श्रीमतां परिवारितः।अ फ च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-हृष्टाः किलकिलायन्तः शिलापादपयोधिनः॥६.फ अ-भक्षयन्ति। ७. रा-फलानि च मधूनि च॥ ८. अ-अन्योन्यं सह संहृष्टा निपतन्ति क्षिपन्ति च। फ-अन्योन्यं सह स हृष्टा स्वभुजं निक्षिपन्ति च। ९. फ अ-पतितांश्चोत्क्षिपन्त्यन्ये पातयन्त्यपि चापरे। अतः परमधिकः पाठः-फ च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-मैथिलीमानयिष्यामो हत्वा तं राक्षसं रणे। लङ्कां च विधमिष्यामः सर्वांश्च रजनीचरान्॥ १०. फ अ-नास्ति। ११. अ-तु सन्निधौ। फ-च सन्निधौ॥ १२. आ अ-पनशो। १३. च अ-नीलः। १४. आ-मे वच। १५. ल$_1$-शोषयन्ति। १६. फ-बहुभिर्वृताः। ल$_1$-बहुभिस्सह॥ १७. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_1$-राजा तु।

४०] हरिभिर्[1] बहुभिर् भीमैर् वृताः शत्रु-निबर्हणैः ॥३४॥ [३२
हरिः शत-बलिर् भीमः कोटीभिर्[2] दशभिर् वृतः ।
४१] दक्षिणं[3] पक्षम् आ-श्रित्य रक्ष हरि-वाहिनीम् ॥३५॥ [३३
कोटी[4]-शत-परीवारः केसरी[5] पनसो[6] गजः ।
४२] ऋक्षश् चाऽति-बलः पार्श्वम् एकं सैन्यम् अपालयत्[7] ॥३६ [३४
अंगदो जाम्बवांश् चैव वानरर्क्ष-समन्वितौ ।[8]
४३] सु-ग्रीवं पुर-तः कृत्वा जघनं सं-ररक्षतुः ॥३७॥[9] [३५
तेषां सेना-पतिर् वीरो नीलो वानर-पुंगवः ।
N] सं-पतन्[10] प्लवतां श्रेष्ठः स्वं-बलं पर्य्-अपालयत्[11] ॥३८॥ [३६
दधि-मुखः[12] प्र-जंघश्[13] च जम्भोऽथ शरभः[14] कपिः ।
N] [15]सर्वे पार्श्वान्य् अधावन्त रक्षणाऽर्थे नृपाऽऽज्ञया ॥३९॥[16] [३७
अथांऽगद-गतो[17] रामं लक्ष्मणः पर-वीर-हा ।
४९] उवाच परि-पूर्णाऽर्थे वचनं प्रति-भानवान्[18] ॥४०॥ [४४
अवाऽऽप्य सीतां वैदेहीं हत्वा रावणम् आ-हवे ।
५०] समृद्धाऽर्थाः[19] समृद्धाऽर्थां यास्यामो नगरीं ततः ॥४१॥ [४५

---

१. फ अ ब–बलिभिर्हरिभिर् ॥ २. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–कोटिभिर् । ३. अ–पार्श्वमेकमवष्टभ्य । फ–दक्षिणं पार्श्वमासाद्य ॥ ४. रा–कोटि० । ५. अ–केशरी । ६. अ–पनशो । रा–पनसा । ७. रा प्र ब ल$_1$,ल$_2$–सैन्यस्य चावृणोत् । ८. फ–जांबवान् कुमुदश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतः । ९. अ–नास्ति ॥ १०. म ल$_1$–संपयन् प्लवतां । आ–संपत्य पत्ततां । ११ फ च रा प्र ब ल$_2$–सबलं परिपालयन् । १२. अ फ–दरीमुखः । च रा ब ल$_2$–दधीमुखः । १३. अ फ–प्रभंजश्च । प्र–प्रजंवश्च । १४. अ–जंभोयशरदः । च रा ब ल$_1$–जंवोथ स० । प्र–जंवोथ स० । १५. फ अ–सर्वतस्तं ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवंगमाः । म ल$_1$–नास्ति । १६. फ रा च ब म प्र ल$_1$ ल$_2$–३८-श ३९-श श्लोकौ व्यत्यासेन पठितौ । १७. आ–०गजो । १८. आ–०भावयन् ॥ १९. फ रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$–समृद्धार्थां समृद्धार्थाः ॥

महान्तीऽह निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव ।
५१] शुभानि तव दृश्यन्ते प्रसन्नान्य् अर्थ-सिद्धये ॥४२॥ [४६
अनु-वाति शिवो वायुः सेनाया वि-जयाऽऽवहः ।
५२] पूर्ण-वल्गु-स्वरा हीऽमे प्र-वदन्ति मृग-द्विजाः ॥४३॥ [४७
प्रसन्नाश् च दिशः सर्वाः प्रसन्नश् च दिवा-करः ।
५३] उशनाश् च प्रसन्नाऽर्चिर् वि-मलो भार्गवः स्थितः ॥४४॥ [४८
तेजसा च प्र-दीप्यन्ते प्रवि-शुद्धा महर्षयः ।
५४] अर्चिष्मन्तश् च सं-यान्ति ध्रुवं सर्वे प्र-दक्षिणम् ॥४५॥ [४९
त्रि-शंकुर् वि-मलो भाति राजर्षिः स-पुरोहितः ।
५५] पिता-महः पुरोऽस्माकं भवाय तव(?वा)धि-ष्ठितः ॥४६॥ [५०
वि-मले ते वि-रोचेते वि-शाखे निरुप-द्रवे ।
५६] नक्षत्र-वरम् अस्माकम् इक्ष्वाकूणां महा-रथे ॥४७॥ [५१
नैरृ-ऋतं निर्-ऋतानां च नक्षत्रम् अप-रज्यते ।
५७] मूलं मूल-वता स्पृष्टं दीप्यते धूम-केतुना ॥४८॥ [५२

१. आ—पूर्व फल्गुस्वरा । फ—पूर्वं वल्गु० । च—पूर्वफल्गुन्युत्तराहीं । रा—पूर्वफल्गुन्युत्तरा मे । ब—पूर्वफाल्गुन्युत्तराहीं मे । प्र—पूर्वफाल्गुन्युत्तरा च । म—पूर्वफाल्गुन्युत्तराहीं । ल$_1$—पूर्वफाल्गुन्युत्तराभ्यां। ल$_2$—पूर्वफाल्गुन्युत्तराश्च ॥ २. आ—उशना च ॥ ३. च—प्रतिशुद्धा । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—अतिशुद्धा । ४. अ—सज्जन्ति ॥ ५. आ—तव भावाय धिष्ठतः । अ—तव भावाय धिष्ठितः ॥ ६. च रा प्र ब म अ—च । ल$_1$—न । ७. ल$_1$—विरोचन्ते विशाखो । ८. आ—नक्षत्राणां वरोऽस्माकम् । म—निक्षत्रवरम् । ९. आ अ—महारथः । १०. प्र ब ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ ११. आ च प्र—नैऋते नि० । अ—नैर्ऋतानां च सर्वेषां । रा ब म—नैनृतं निनृतानां च । ल$_1$—नैनृतं निनृतानां च । ल$_2$—नैर्ऋते नैर्ऋतानां तु । १२. अ—उपयुज्यते । फ—अपि राजते । च प्र—अपराज्यते । रा—अपभुज्यते । १३. आ—मूले । १४. ल$_2$—मघवता । १५. फ—दृष्टं । च—मृष्टं ॥

सर्वथै[1]षां वि-नाशोऽयं राक्षसानाम् उप-स्थितः ।
५८] कालै[2]ः काल-परीतानां नैक्षत्रे(?त्र-) ग्रह-पीडि[3]ते(?तः)४९ [५३
प्रसन्नाः सु-रसाश्[4] चाऽपो वनानि फल-वन्ति च ।
५९] प्र-वात्य्[5] अभ्य्-अधिको गन्धैर् वर्त्तन्ते पुष्पिता द्रुमाः ५० [५४
व्यू[6]-ऊढानां कपि-सैन्[7]यानां प्र-का[8]शो विप्र-काशते ।
६०] देवानाम्[9] इव सैन्यानां सं-ग्रामे तारका-मये ॥५१॥ [५५
एतद्[10] आश्चर्यम् ईक्ष्यं त्वं प्रीतो भवितुम् अर्हसि ।
६१] इति भ्रातरम् आ-श्वास्[11]य प्रणयाल् लक्ष्मणोऽन्व्-अयात् । [५६
N] निमि[12]त्तानि च संप्रेक्ष्य रामः प्र-मुदितोऽभवत् ॥५२॥ [N

इ[13]त्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे सेना[14]-प्रकर्षो
नामैकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥

-:०:-

१. अ–सर्वथैव विनाशाय । फ–०षां विनाशाय । २. च–त्राचः । म–कालका० । ल$_1$–घोरका० । आ फ अ–उतः । ३. अ–०त्रे ग्रहपीडितौ । फ–०त्रग्रह-पीडितः । ४. फ–विमलाश् । ल$_1$–सरसाश् । ५. आ–प्रवातोऽभ्यधिको गंधे । अ–प्रवाति विविधो गंधो । च रा प्र ब म ल$_1$–०धिको गंधो । ल$_2$–प्रवात्यभ्याधिकं गंधो ॥ ६. आ–व्यूहानी । च–व्यूहानां । ७. आ च ल$_2$–०सेनानां । ८. ल$_2$–प्रकाशैर्विप्रकाशतैः । ९. ल$_2$–दैवानाम् ॥ १०. अ–एतदर्थं समीक्ष्य । फ–एतदार्यं समीक्ष्य ॥ ११. आ–आकथाय प्रणम्य । अ–आश्वास्य परया । १२. म–लक्षणानि । ल$_1$–लक्ष्मणानि ॥ १३. आ–आर्षे रामीयणे । ल$_2$–इति सुं० । १४. अ–निमित्तदर्शनं नाम । रा प्र म ल$_1$ ल$_2$–सेनाप्रकर्षणं नाम । ब–सेनापकर्षो नाम ॥

अथाऽऽवृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ।
६२] ऋक्ष-वानर-सम्पूर्णा नख-दंष्ट्रा-प्रहारिणी[४] ॥१॥ [५७
कराऽग्रैश् चरणाऽग्रैश् च वानरैर् उद्धतं रजः ।
६३] भीमम् अन्तर्-दधे लोकं नि-वार्य सवितुः प्रभाम् ॥२॥ [५८
सा स्म याति दिवा-रात्रौ महती हरि-वाहिनी ।
६५] प्र-हृष्टा मुदिता सर्वा सु-ग्रीवेणाऽभि-पालिता ॥३॥ [७०
जवेन त्वरिता यान्ति वानरा बल-दर्पिताः ।
६६] समा-निनीषवः सीतां मुहूर्त्तं नाऽवसन् क्वचित् ॥४॥ [७१
एवं ते हरि-शार्दूला गच्छन्तो बल-दर्पिताः ।
४५] पश्यन्ति स्म[१५] गिरि-श्रेष्ठं विन्ध्यं द्रुम-लताऽऽकुलम् ॥५॥ [N
७४स.] ततः पादप-संबाधं नाना-द्विज-लताऽऽकुलम् ।[१७]
१] विन्ध्यं पर्वतम् आ-साद्य वानरास् ते समाऽरुहन् ॥६॥[२०] [७२

---

१. अ—अपावृत्य । २. प्र ब रा म ल$_{1}$,ल$_{2}$—सर्वां । ३. आ—०संपूर्णा । ४. आ—०णाम् ॥ ५. प्र—निर्वार्य ॥ ६. म—संप्रयाता । प्र—सा प्रयाति । रा ब—सा प्रयाता । ल$_{1}$,ल$_{2}$—सा स्म याता । ७. रा प्र ब म—०रात्रं । ८. फ—प्रहृष्टमु० । ९. आ—सर्वे । प्र—चैव । च—सर्वाः । फ—रम्या । १०. आ—०ताः । प्र—०तं । फ—०ता ॥ ११. च—त्वरितं । १२. ल$_{1}$—समानिनीक्षवः । फ अ—आनयिष्यामहे । १३. च प्र रा ब म फ अ—नाश्वसन् ॥ १४. आ ल$_{2}$—अपश्यन्त । फ—पश्यन्ति हि । १५. ल$_{1}$—पश्यन्ति स । ल$_{2}$—गिरिविंध्यं नानाद्रु० । ल$_{1}$—०श्रेष्ठं विंध्यद्रु० । प्र—गिरिं विंध्यं नानाद्रु० । अ—०श्रेष्ठं विशुद्धद्रुमलताकुलाम् ॥ १६. रा ल$_{1}$—०समाकुलम् । प्र म—०गणाकुलम् । १७. ब—नास्ति । १८. ल$_{1}$—विंध्यप० । फ—दिव्यप० । १९. ल$_{1}$—वानरस्तं समावहं । फ—समारूढा प्लवंगमाः । २०. अ—नास्ति ॥

कानननानि वि-चित्राणि नदीः[1] प्र-स्रवणानि च ।
२] पश्यन्न् अथ[2] ययौ रामो विन्ध्यस्य मलयस्य च[3] ॥७॥ [७३
चम्पकांस्[4] तिलकांश्[5] चूतान् अशोकान्[5] सिन्धु[6]-वारकान् ।
३] कर[7]-वीरांस् तिन्दुकांश् च भञ्जन्तश्[8] च प्लवं-गमाः ॥८॥ [७४
फलान्य्[9] अमृत-कल्पानि मूलानि सुरभीणि च ।
६पू] भक्षयन्तो महा-वेगाः प्र-ययुस् तत्र वानराः ॥९॥[10] [९०
७उ] द्रोण-मात्र-प्रमाणानि लम्बमानानि वानराः ।[12]
ययुः[13] पिबन्तो मिष्टानि[14] मधूनि मधु-पिंगलाः ॥१०॥ [९१
८] पादपान् अव-भञ्जन्तो वि-कर्षन्तस् तथा लताः ।
वि-धमन्तो गिरि-वरान्[14] प्र-ययुर् वानरर्षभाः[15] ॥११॥ [९२
९] वृक्षाद्[16] एके तु नर्दन्तः[16] कपयो मद[17]-दर्पिताः ।[18]

१. आ-नदः । रा च ल₁ अ-नदी । २. आ च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ-अपि । ३. आ-वा ॥ ४. रा प्र ब म ल₂-चण्यकांस् । अ-चम्पकास् । ५. फ-तिलकाशोकान् पिप्पलान् । अ-तिलकाशोकान् पिप्पलीन् । आ-शोकात् । ६. आ च फ-सिन्दु० । ७. ल₂-तिन्दुकान्करवीरांश्च । म-तिर्सुकान्कुरवीरांश्च । फ अ-करवीरांस्तमालांश्च । ८. प्र रा ब ल₁-रुजन्ति स्म । म-रुहन्ति स्म । आ-व्रजन्ति स्म ॥ ९. ल₁-फलानि मृत० । १०. फ अ-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—फ रा ब म ल₁ ल₂ अ-पुष्पाण्यतिसुगन्धीनि मूलानि च फलानि च । बभंजुर्वानरास्तत्र पादपानां बलोत्कटाः ॥ ११. अ-बलमा० । १२. प्र-नास्ति । १३. अ-जग्मुः पिबन्तः संहृष्टा ॥ १४. रा प्र ब म ल₁ ल₂-०वरं । १५. अ-ययुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ १६. ब ल₂-वृक्षानेके न मर्दन्तः । रा ल₁-वृक्षानेके तु मंदन्तः । म-वृक्षानेके तु मर्दन्तः । प्र-वृक्षानेके मर्दयन्तः । च-वृक्षानेके तु नर्दन्तः । १७. रा प्र ब म ल₁ ल₂-मधु० । १८. फ-वृक्षांश्चैके तु कपयो ननन्तो बलदर्पिताः । अ-वृक्षांश्चैके तूत्पतन्ति नदीभ्यो बालदर्पिताः । अतः परमधिकः पाठः—फ च रा ब म ल₁ ल₂ अ-वृक्षेभ्यो निपतंति स्म प्रलंबन्त्यपि चापरे ।

अन्यस्मिन् नि-पतन्ति स्म प्लवमानाः प्लवं-गमाः ॥[3]१२॥[९३
१०] बभूव वसुधा तैस् तु सम्-पूर्णा मधु-पिंगलैः[4] ।
११पू] यथा कलम-केदारैः पक्वाऽग्रैश् च वसुं-धरा ॥[7]१३॥ [९४
१३उ] स विन्ध्यं गिरिम् आ-साद्य मलयं च महा-गिरिम् । [९७पू
N] वनानि चाऽप्य् अति-क्रम्य नदीश् च विमलोदकाः॥१४॥ [N
१४पू] आ-ससादाऽऽनुपूर्व्येण समुद्रं भीम-निस्वनम् । [९७उ
N] अनिलोद्धतम् आकाशं प्र-वल्गितम् इवोर्मिभिः ॥१५॥ [N
११उ] महेन्द्रम् अथ सम्प्राऽऽप्तो रामो राजीव-लोचनः ।
अध्याऽरोहन् महा-बाहुः शिखराऽग्रं सु-पुष्पितम् ॥१६॥[९५
१२] स तच् छिखरम् आ-साद्य रामो दशरथाऽऽत्म-जः ।
१३पू] कूर्म-मीन-झषाऽऽकीर्णम् अपश्यत् सलिलाऽऽकरम्॥१७॥[९६
१४उ] अव-रुह्य ततश् चाऽऽशु वेला-वनम् उपाऽगमत् ।
रामो रमयतां श्रेष्ठः सु-ग्रीवश् च स-लक्ष्मणः॥१८॥[23][९८
१५] अथ धौतोपल-शिलां तोयौघैः सहसाऽऽवृताम् ।

---

१. प्र म ल$_{2}$–अन्ये च । २. आ–प्रवेपमानाः । ३. फ रा ब ल$_{1}$ अ–नास्ति ॥ ४. अ–०ले । ५. ब–कालम० । ६. ब म ल$_{2}$–वसुन्धराः । ७. अ–यथा शरार्पिकेदारैरपि पक्वैः समावृताः ॥ ८. अ–चानितिक्रम्य ॥ ९. अ–०पूर्वेण । १०. अ–०दर्शनम् । ११. प्र रा ब म अ–०द्भुतम् । १२. प्र ब रा म–आकाशे । १३. आ–अवस्थितम् । अ–प्रचलंतम् । रा प्र ब म–व्यवस्थितम् ॥ १४. अ–महेन्द्रं प्रथमं प्राप्तो । फ च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–अथ संप्राप्य । १५. अ–शिखराग्रं ॥ १६. फ अ–तं शिखरमारुह्य । १७. अ–रामः सुग्रीवमब्रवीत् । १८. अ–कूर्ममीनसमाकीर्णं संपश्यत् सालिलाशयं ॥ १९. रा ब म ल$_{1}$–०तोयं । २०. आ ब म रा प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$–अगामाशु । २१. रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–अनुत्तमम् । २२. फ–सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । २३. अ–नास्ति ॥ २४. ल$_{1}$–०शिलं । २५. फ–सहसोद्धृताम् । ल$_{1}$–सहसा वृतम् ।

वेलाम् आ-साद्य वि-पुलां रामो वचनम् अब्रवीत्॥१९॥[2] [९९
१६] एते वयम् अनुप्राऽऽप्ताः सु-ग्रीव वरुणाऽऽलयम् ।
सं-तारश् चिन्त्यताम् अत्र पूर्वं यः प्रसम्-उत्थितः॥२०॥[2] [१००
१७] अतः परम् अ-गाधोऽयं सागरः सरितां पतिः । [१०१पू
सम्प्राऽऽप्तो मन्त्र-कालो नः सागरस्याऽथ लंघने॥२१[१०४उ
N] इहेदानीं वि-चिन्त्यो हि नयः पूर्वं समा-हितैः । [N
न चाऽयम् अन्-उपायेन शक्यस् तर्तुं कथञ्चन ॥२२॥[१०१उ
१८] तद् इहैव समो-विश्य मन्त्रः सं-चिन्त्यतां सखे ।
१९पू] यथेदं वानर-बलं पा(?प)रं पारम् अवाऽऽप्नुयात्२३॥[१०२
स्वां स्वां सेनाम् अति-क्रम्य मां च केचित् कथञ्चन ।[13]
N] गच्छन्तु वानराः स्वैरं ज्ञेयं छन्नं भयं हि नः ॥२४॥[१०५
१९उ] इत्य्-एवं स महा-बाहुः सीता-हरण-कर्षितः ।
२०पू] रामः सागरम् आ-साद्य वासम् आ-ज्ञापयत् तदा ॥२५॥[१०३
२२उ] रामस्य वचनं श्रुत्वा सु-ग्रीवः सह-लक्ष्मणः ।[18]

---

१. फ—रामः सुग्रीवम् । २. अ—नास्ति ॥ ३. फ—लवणोदधिम् । ४. आ—संभारश् । ५. आ—देवैर्यो मथितः पुरा । ल$_1$—पूर्वं यः प्रसमुत्थितः ॥ ६. आ—परमयात्रायां । अ—परमपारोयं । ७. प्र ब रा म ल$_2$—सागरस्य च लंघने । आ—सागरस्याथ वंधने । फ च—सागरस्यावलंघने । अ—०थ लंघनो ॥ ८. प्र—एहि धानी ॥ ९. फ—समादिश्य । १०. अ—संमन्त्र्यतां ॥ ११. अ—सेनां समुत्सृज्य । १२. अ—मां । १३ आ—'तादिहैव' इत्यारभ्य 'कथञ्चन' इत्यन्तः पाठो नास्ति । १४. प्र ल$_2$—सर्वे वासार्थं सुसमाहिताः । रा ब म ल$_1$—स्वैरं वासार्थं सुसमाहिताः । च—स्वैरं ज्ञेयं छन्नं भयं हरिः । अ—शूरा ज्ञेयं छिन्नं भयं हि नः ॥ १५. आ—०कर्शितः । १६. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—आज्ञापयच्च सः ॥ १७. रा ब म ल$_1$ ल$_2$—ससुग्रीवाः सलक्ष्मणाः । १८. अतः परमधिकः पाठः—फ प्र च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—भीमगंभीरनिर्घोषाः† प्राज्यसत्त्वा महाबलाः‡ ।

---

†अ—भीमं गंभीर०। च रा ब म—भीमनिर्घोषगंभीराः।‡अ—प्राज्ञसत्वा महाभयं॥

स-सैन्यकोऽवसत् तीरे दक्षिणस्य महोदधेः ॥२६॥ [१०६
२३] वि-रराज समीप-स्थं सागरस्य बलं च तत् ।
साधु-वीर-जलः श्रीमान् द्वितीय इव सागरः ॥२७॥ [१०७
२४] वेला-वनम् उपाऽऽगम्य ततस् ते हरि-पुंगवाः ।
२५पू] विनि-विष्टाः परं पारं कांक्षमाणा महोदधेः ॥२८॥ [१०८

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे समुद्र-तीर-निवासो
नाम द्वासप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

१. च रा प्र ब म ल$_2$—सा सेना न्यवसत् । फ—सेना सा न्यवसत् । अ—सेनां स न्यवसत् । २. आ—सागरस्य द्रुमायुधः । अ—दक्षिणस्या महोदधे ॥ ३. रा ब म ल$_1$—बलं महत् । फ अ—तु तद्बलम् । ४. च प्र म ल$_2$ रा ब ल$_1$—मधुपांडुजलः श्रीमान् । आ—०नीर जलं श्रीमद् । अ—मधुपांडु ततः । ५. रा ब ल$_1$—भास्करः ॥ ६. अ—०वलम् ॥ ७. ल$_2$—इति सु०। ८. अ—समुद्रतीराभिगमनं । ९. फ—सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥

२६उ] सा महाऽर्णवम् आ-साद्य तस्थौ वै[1] हरि-वाहिनी ।
वात-वेग-समुद्धूतं प्रेक्ष्य(ईक्ष)माणा[2] महोदधिम् ॥१॥ [१११

२७] दूर-पारम् अ-संबाधं यादो-गण-निषेवितम् ।
आ-साद्य वरुणाऽऽवासं नि[3]-षेदुर् हरि-यूथ-पाः॥[4] २॥ [११२

२८] चलन्[5]-मीन-ग्रहं घोरं महा-नागाऽसुर-क्षयम्[6] ।
चन्द्रोदय-समुद्-भूतं[7] वियद्-बिम्बम् इवाऽपरम् ॥३॥ [N

N] चन्द्र-पाद-महा-जालं[8] नक्र-मीन-विलालितम्[9] । [N
भीम-भोगैः[10] समा-कीर्णं भुजंगैर्[11] मणि-भूषणैः ॥४॥

३०] अवगाढ-महाशैलं[12] नदी-नद-शताऽऽकुलम्[13] ।
दुर्गं दुर्गम-मार्गं[14] तम् अ-गाधं[15] वरुणाऽऽलयम् ॥५॥ [११५

३१] मकरैर् नाग-भोगैश् च पिनद्धैर्[16] इव ताडितैः[17] ।
उत्-पत्य नि-पतद्भिश् च[18] प्र-वृत्तं जल-राशिभिः[19] ॥६॥ [११६

---

१. रा प्र ब म ल१ अ—वानरवा० । फ—च हरि० । २. म—प्रेषमाणा ॥ ३. रा ब ल२—विषेदुर्वानरर्षभाः । म—निषेदुर्वानरर्षभाः । च—०वासम् इषेदुर्ह० । ४. फ—नास्ति ॥ ५. च रा प्र ब म—चञ्चन्मीन० । अ—चलन्मील० । ६. ल१—०नागस्वरक्षयम् । अ—०नागसुर० । ७. फ—०समुद्भूतं ॥ ८. अ—चन्द्रपालमहापालं । ९. च प्र ब म ल१ ल२ अ—०विलोडितम् । फ—०विक्षोलितम् । रा—०विलाडितम् । १०. ब—०वेगैः । ११. म—भोगिभिर्म० । प्र—भुजंगमणिभूषितैः । रा—भोगिभिर्मणिभूषितैः । ब—०भूषितैः । अ—०भूषितम् ॥ १२. अ—०शैलैर् । १३. रा प्र ब म ल१—०शतावृतम् । १४. ल१—दुर्गैममत्यन्तम् । रा—दुर्गसमाचारम् । च—दुर्गममगन्तम् । अ—दुर्गममप्रन्तम् । १५. च—अगाधैर् । ल१—अपारं । १६. च रा प्र ब म ल१—विरुद्धैर् । फ—विहंगैर् । अ—विनदैर् । १७. अ—ताडितं । १८. अ—उत्पतद्भिः निपतद्भिः । १९. रा प्र ब म ल१—प्रवृद्धैर्जलचारिभिः । फ—प्रनृत्यन् ज० । अ—प्रवृद्धं ज० । च—प्रवृद्धजल० ॥

३२] अग्नेश् चक्रम् इवाऽऽविद्धं भासुरं सु-मनो-हरम् ।
पुराणां नि-लयं भीमं पाताळं वि-षमं तदा ॥७॥ [११७
३३] अम्बरं सागर-प्रख्यं सागरश् चाऽम्बरोपमः ।
सागरश् चाऽम्बरं चोभौ निर्वि-शेषं बभूवतुः ॥८॥ [११८
३४] सं-पृक्तं नभसा ह्य् अम्भः सं-पृक्तं च नभोऽम्भसा ।
तुल्य-रूपे स्म दृश्येते नाना-रूप-समाकुले ॥९॥ [११९
३५] समुत्पतित-तोयस्यं मेघ-जालाऽऽकुलस्य च ।
विशेषो नोभयोर् आसीत् सागरस्याऽम्बरस्य च॥१०॥[१२०
३६] अन्योऽन्यैर् आ-हतास् तत्र स-स्वनुर् भीम-विक्रमाः ।
अम्बु-वेगाः समुद्रस्य महा-भेर्य इवाऽऽहताः॥११॥ [१२१
३७] रत्नौघ-जल-संमिश्रं वि-भक्तम् इव वायुना ।
उत्-पतन्तम् इवाऽऽकाशे रत्नौघ-शत-संकुलम् ॥१२॥ [१२२
३८] ददृशुस् ते महा-नादं वाताऽऽहत-समाकुलम् ।[21] [१२३उ

१. आ-अग्नेः पूर्वम् । प्र-०श्चक्रम् इवावद्धं । अ-अग्नेः चक्रामिवानद्धं । २. अ ल₂-भास्करं । ३. आ-पारातः । अ-पाताळे । ४. रा प्र ब म ल₁ ल₂-यथा॥ ५. आ-सागरं चाम्बरोपमम् । ल₁ ल₂-सागरं चा० । ६. फ च अ-सागरं । ७. प्र ब रा फ च ल₂-चोभे । ८. रा च फ म ल₁,ल₂-निर्विशेषे । ९. ल₁-नभसांभाश्च । रा ब-नभसांभश्च । अ-नभसा ह्यश्च ॥ १०. म-समुद्रतजलौघस्य । ११. ल₁ अ-न तयोर् ॥ १२. ल₁-अन्योन्यैः साहसास् । प्र-अन्योन्येनाहतस् । रा ब-अन्योन्येनाहतस् । फ-अन्योन्यैराहतस् । १३. ब ल₁-संवरुर् । रा म-सस्वरुर् । प्र-संभरुर् । १४. ल₁-०विक्रमः । फ-०निस्वनाः । १५. प्र-०वेगः । १६. प्र-इवाहतः । १७. अ-नास्ति । १८. च-उत्पततमिवाकाशे । आ-उत्पतन्त इवाकाशे । १९. अ- रभौघशत०॥ २०. म ब रा ल₂-वाताहतिस० । २१. फ-नास्ति ।

२९७] भ्रान्तोर्मि-सलिलाऽऽवर्त्तं नील-मीन-महोरगम्॥१३ [१.२४उ

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे समुद्र-दर्शनो
नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३॥

---

१. प्र—मीकमेघ०॥ २. आ—आर्षेय । ल२—इति सुं०। ३. फ प ब म ल१—०दर्शनं । प्र अ—समुद्रवर्णनं । ४. रा—इत्यार्षे समुद्रदर्शनं नाम सर्गः ॥

सा तु नीलेन विधि-वद् रक्षिता सुसमा-हिता ।
१] सागरस्योत्तरे तीरे रेजे सेना नि-वेशिता ॥१॥ [१
मैन्दश् च द्वि-विदश् चैव तत्र वानर-पुंगवौ ।
२] ररक्षतुस् तौ महतीं सेनां तां सर्वतो-दिशम् ॥२॥ [२
नि-विष्टायां तु सेनायां तीरे नद-नदी-पतेः ।
३] पार्श्व-स्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनम् अब्रवीत् ॥३॥ [३
शोकस् तु खलु कालेन गच्छता किल शाम्यति ।
४] मम चाऽपश्यतः कान्ताम् अहन्य्-अहनि वर्द्धते ॥४॥ [४
न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति सा ।
५] एतद् एवाऽनु-शोचामि वयस् तत्राऽति-वर्तते ॥५॥ [५
याहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा माम् अपि स्पृश । [६पू
८] वह्न् एतत् कामयानस्य शक्यम् एव न जीवितुम् ॥६॥ [१०पू
तन् मे दहति गात्राणि विषं पीतम् इवाऽऽतपे ।
९] महा-सत्त्वेति यन् मां सा ह्रियं-माणा वचोऽब्रवीत् ॥७॥ [७

---

१. आ रा—भागे । २. अ—येन । ३. रा—विशेषिता ॥ ४. रा ब द्विविधश् । ल$_2$—द्विवधश् । ५. अ रा ल$_2$—पुंगवे ॥ ६. फ—च । ७. अ—०पते ॥ ८. रा ब प्र ल$_2$—किल । ६. रा ब—खलु ॥ १०. ल$_2$—प्रयेति । ११. अ—एतदेवा० । च—एतदवा० । १२. आ अ—तस्याति० । च—तस्यापि व० ॥ १३. फ—वह मां ? । च रा ल$_2$—वाहि । १४. रा—वाति । ल$_2$—वाह । १५. अ—स्मरन् । १६. फ—वक्षे तत् । १७. आ—शक्यते तेन । च रा प्र ब ल$_2$—शक्यमेतेन । १८. आ—दवो । १६. ल$_2$—मां यत् । २०. अ—ह्रियन्ती वाक्यमब्रवीत् ॥

तद्-वियोग-समुत्थेन तच्-चिन्ता-ज्वलनेन[1] च ।
६] रात्रौ[2] दिवा[2] शरीरं मे दह्यते मदना[3]ऽग्निना ॥८॥ [८
अव-गाह्यो[4]ऽर्णवं स्वप्स्ये सौमित्रेऽव[5]-हितो भवे[5] ।
७] कथञ्चित् प्र-ज्वलन्[6] कामो न[7] मां सुप्तं जले[8] दहेत्[9] ॥९॥ [९
बह्व् एतत् कामयानस्य नैतद् अल्पं वि-जानतः ।
१०] यद्[10] अहं सा च वामोरूर् एकां धरणिम्[11] आ-श्रितौ ॥१०॥ [१०
केदारस्येव[12] केदारः[12] सोदकस्येव[13] निर्-जलः[13] ।
११] उप[14]-स्वेदेन जीवामि जीवन्तीं[15] यच् छृणोमि ताम्[15] ॥११॥ [११
कदा नु खलु वैदेहीं[16] शत-पत्र-निभा[16]ऽऽननाम् ।
१५] वि-जित्य शत्रून्[17] द्रक्ष्यामि सीतां स्फीताम् इव श्रियम् ॥१२॥ [१२
कदा शोकम् इमं घोरं मैथिली-विप्रयोग-जम् ।
१६] सहसा विप्र-मोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं[18] यथा ॥१३॥[19] [२१
कदा नु चारु-दन्तौष्ठं तस्याः पद्म-निभं मुखम् ।[20]
१९] ईषद् उन्-नाम्य[21] पास्यामि[22] रसायनम्[22] इवोत्तमम्[23] ॥१४॥ [१३
तौ तस्याः[24] सं-हतौ पीनौ स्तनौ ताल-फलोपमौ ।

---

१. फ अ—०विपुलार्च्चिषा । ब प्र रा ल$_2$—०ज्वलितेन च । २. प्र ब रा ल$_2$—दिवारात्रं । ३. आ—बहुधाग्निना ॥ ४. ल$_2$—अवगाह्यांबरं । ५. अ—सौमित्रे हि तया विना । ६. आ च रा—प्रज्वलेत् । अ—प्रह्वलेत् । फ—प्रज्वलत् । ७. आ फ अ—स । च—तं । ८. आ—यदा हरेत् ॥ ९. फ—०ता । १०. आ—तद् । ११. फ—तरणिम् ॥ १२. अ—केदारस्य च । फ—केदारस्य च केदारं । १३. फ—सोदकस्य निरुदकम् । अ—०व निर्जलं । रा—०वं निर्जले । १४. रा प्र ल$_2$—तप० । १५. रा ल$_2$ अ—जीवंती तां श्रृणोमि यत् । प्र—जीवंती तां श्रृणोमि तत् ॥ १६. अ—सुश्रोणीं… चन्द्रनिभा० । फ—सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनि० । १७. फ च रा ल$_2$ अ—शत्रुं ॥ १८. रा—०तरो । १९. फ अ—अयं श्लोको व्यत्यासेन २०-श श्लोकात्परं पठितचरः द्र० । २०. अ—कदा त्वहं सुदन्तौष्ठं मुखं पद्मनिभेक्षणम् । २१. अ—उन्नामयिष्यामि । २२. च—०यणम् । २३. रा—०त्तरम् ॥ २४. आ—चास्याः ।

N] कदा नु खलु सोत्[1]-कम्पौ हसन्त्या मे भविष्यतः ॥१५॥ [१.४
१.३पू] सा नूनम् अ-सिताऽपांऽगी राक्षसी-मध्यम् आ-स्थिता।[2] [१५पू
१४] वि-धूय जल-दांस् तूर्णं शशि-लेखेव निर्-मला ॥[3] १६॥ [१७उ
स्वभावे[4]-तनुर् अत्यू-अर्थं शोकेनाऽनै[5]-अशनेन तु[6] ।
१७] भूयस् तनु-तरा जाता मद्[7]-भाग्यस्य वि-पर्ययात् ॥१७॥ [१८
सा[8] प्रकृत्यैव तन्व्-अंगी मद्-वि-योगेन[9] कर्षिता ।
N] अन्-अभ्यसन-शीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥१८॥ [N
कदा नु[10] राक्षसेन्द्रस्य नि-धाय[11]उरसि सायकान्[12] ।
१८] सीतां प्रत्या-हरिष्यामि[13] वि-शोकः[14] शोक-नाशिनीम् ॥१९॥ [१९
कदा नु[15] खलु मां[16] सीतां[17] मम सर्वाऽङ्ग-शोभना ।
N] सोत्-कण्ठं[18] कण्ठम् आ-लम्ब्य मोक्ष्यत्य् आनन्द-जं जलम् [२०[19]
एवं वि-लपमानस्य[20] राघवस्य[21] महाऽऽत्मनः ।

---

१. प्र रा ब ल$_2$—सोत्कण्ठौ ॥ २. अ—कदा विधूय रक्षौघां सा वधूरुत्पतिष्यति । फ—कदा विधूय रक्षांसि सा वधूरुत्पतिष्यति । अतः परमधिकः पाठः—च रा प्र ब ल$_2$—मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति । कदा विधूय रक्षौघान् सा वधूरापतिष्यति । ३. अ—विधूय जलदं नीलं शशिलेखा यथांबरे । फ—विधूय च जलं नीलं शशिलेखेव जानकीं ॥ ४. फ अ—स्वभावेन तनुर्नूनं । रा—सुभाव० । प्र—स्वभावतो विरत्यर्थं । ५. अ—शकेशानयनेन । ६. फ च रा प्र ल$_2$ अ—च ॥ ७. फ रा प्र अ—मम भाग्यवि० ॥ ८. फ—प्राप्तकृच्छ्रा च । अ—प्रकृत्येव । ९. फ—वियोगाच्च ॥ १०. अ—तु । ११. अ—विधा० । १२. रा प्र ल$_2$—सायकम् । १३. अ—प्रत्यानयिष्यामि । १४. अ प्र ल$_2$—विशोकां ॥ १५. फ—तु । १६. फ—मे । प्र ल$_2$—सा । १७. फ—साध्वी सीता । १८. फ अ—सोत्कंठोत्कंठमालिंग्य मोक्षस्य् । च प्र ल$_2$—सोत्कंठा कं० । १९. अतः परमधिकः पाठः—अ फ—सा नूनमसितापांगी राक्षसीमध्यगा शुभा । अनाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति । २०. अ—विलपतस्तस्य । च—०माणस्य । २१. अ—रामस्याशुभमात्मनः । फ—रामस्य विदितात्मनः ।

१९] दिन-क्षयान् मन्द-वपुर् भास्करोऽस्तम् उपाऽऽगतः[1] ॥२१॥ [२२

इति स वनितया विना-कृतः[2][3]

सुर-पति-तुल्य-वपुर् नरेश्वरः ।

लवण-जलम्[4] उद्-ईक्ष्य दुस्-तरं[5]

N] जनक-नरेन्द्र-सुताम् अशोचत ॥२२॥ [N

इत्यार्षे[6] रामायणे[7] सुन्दर-काण्डे राम-विलापो

नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥[8]७४॥

१. फ अ–उपागमत् । रा–उपाययौ ॥ २. अ–विनाक्षसः सन् । ३. फ–इति स विजयतया निराकृतः । ४. अ–लवणसमुद्रम् । ५. फ–दुस्तरं च ॥ ६. ल$_2$–इति सु० । ७. आ–रामविलापे समुद्रतीरगमनो नाम । च रा प्र ल$_2$–समुद्रतीरगमनं नाम । ८. च प्र ल$_2$–द्विविजयश्च ॥

[वं–७६]= [पञ्चसप्ततितमः सर्गः] =[दा–N]

हनूमतस् ततः कर्म घोरं श्रुत्वा भयाऽऽवहम् ।
N] दग्धां च नगरीं दृष्ट्वा साऽट्ट-प्राकार-तोरणाम् ॥१॥
ततः परम-दुःखाऽऽर्ता जननी रक्षसां पतेः ।
२] सुतं विदित-तत्त्वाऽर्थम् इत्य् उवाच विभीषणम् ॥२॥
नष्टान् दारान् मृगयता प्रेषितो हनुमान् इह ।
३] रामेण वितथ-ज्ञेन सा च दृष्टा विभीषण ॥३॥[7]
पुत्र राक्षस-राजस्य महांश् चैवम् उप-प्लवः ।
४] विदितस् ते महा-प्रज्ञ यथा भवितुम् अर्हति ॥४॥
५पू] अ-धर्मेण हि धर्म-ज्ञ भुज्य-मानं सुखं सदा ।
N] नाशयत्य् आशु तत् पापम् अ-धर्मो विदितस् तव ।[15]
५उ] आ-हरत्य् आपदं घोराम् असुहृत्-प्रीति-वर्द्धनीम्॥[17]५॥
तद् इदं गर्हितं कर्म कृतं भ्रात्रा तवाऽनघ ।
६] न प्रीणयति मां[18] भुक्तम् अ-पथ्यम् इव भोजनम् ॥६॥

१.अ फ–तु तव् । २. अ–श्रुत्वा घोरं । फ–श्रुत्वा कर्णभ० । ३. अ–लंकां सा०। फ–ज्ञात्वा सा० आ–दृष्ट्वा साद्रि०॥ ४. फ च रा अ–विदितवृत्तान्तमि० । प्र ल२–विदितवृत्तान्तं प्रत्युवाच ॥ ५. रा–नष्टा दारान् । प्र–मष्टान्सुरान् । आ–इष्टान्दारान् । ६. च रा प्र ल१–रामेणाविदितज्ञेन । ७. अ–नास्ति॥ ८. फ च रा प्र ल१ अ–महानयम् । ९. रा प्र ल१–उपप्लवः । १०. फ च रा प्र ल२ अ–महाप्राज्ञ ॥ ११. अ–अधर्मेन । १२. अ फ च रा प्र ल२–महत् । १३. आ–तं । १४. आ–ततः । १५. फ च अ–नास्ति ॥ १६. अ–घोरं सुहृत्प्रीतिविवर्द्धनी । १७. प्र–नास्ति । च रा ब म ल१ ल२–श्लोकोऽयं पूर्वार्धपरार्धव्यत्यासेन पठितः । अतःपरमधिकः पाठः–च रा ब ल१ म ल२–रामेण हि † सधर्मेण भुज्यमानं सुखं तदा । १८. अ–सुव्यक्तम् ।

---

† रा ल२–तु ।

न हि सीतां[1] हृतां ज्ञात्वा धर्म[2]-शास्त्राऽर्थ-कोविदः ।
७] न करिष्यति धर्माऽऽत्मा रामः सदृशम् आत्मनः ।
N] न हि सत्य-व्रतश्[3] चाऽस्य मृधे शक्तो[4]ऽपि मोक्ष्यते ॥[5]७॥
स हि सत्य-व्रतश् चैव दिव्ये[6] चाऽस्त्र[7]-बले स्थितः ।
८] गृहीत-चापः सं[8]-क्रुद्धः शोषयेद्[9] अपि सागरम् ॥८॥
ये[10] च युद्धे पुरा तेन हत-शेषा निशा-चराः ।
९] इह प्राऽऽप्ताः [11]परि-त्रस्तास् तद्-वीर्य-हत-पौरुषाः ॥[12]९॥
दुर्-विषह्यं[13] दुरा-धर्षं क्रुद्धस्य शर-दुर्दिनम् ।
१०] तस्य वीरस्य विस्तीर्णं वर्णयन्ति निशा-चरैः[14] ॥१०॥
चतुर्दश-सहस्राणि रक्षसां क्रूर-कर्म्मणाम् ।
११] को नु[15] मर्त्यस् तदा हन्याद् एकः[16] परम-संयुगे ॥११॥
नूनं[17] चरति लोकेऽस्मिन्[18] स कालो दुरति-क्रमः ।
१२] तादृशं न हि मर्त्येषु[19] वीर्यम् अस्ति सुरेष्व् अपि ॥१२॥
खर[20]स्यैव वधान् मन्ये मारीचस्य[21] वधाद् अपि ।

---

१. अ—सीता । २. अ—स शस्त्रगतिकोविदः । फ—सर्वास्त्रविधिकोविदः । ३. रा—सत्यव्रतः कश्चिन् । ४. च रा—शक्तोपि । ५. फ अ—नास्ति ॥ ६. अ—दिव्य । ७. आ—चास्त्रबले तु यः । अ—चास्त्रे बले । रा—चापेबलस्थितः । ८. च—स क्रुद्धः । ९. आ—शोषयेत्तु स । १०. आ—याहि युद्धेषु रामेण हतशेषाः । फ—ये हि युद्धेषु रामेण हतशेषाः । च प्र ल$_2$—ये हि युद्धेषु रामेण । रा—ये हि युद्धेषु रामेण हतयोधाः । ११. अ—भयत्रस्ता । १२. च रा प्र ल$_2$—नास्ति । १३. अ—दुर्विगाहं । फ—दुर्विगाधं । १४. अ—निशाचरं । १५. प्र—न । १६. अ—ऐको रामाद्धि संयुगे । १७. रा—एवं । १८. फ—लोकास्त्रीन्स कालो नरविग्रहः । १९. अ—देवेषु गन्धर्वेष्वमरेषु च । फ—देवेषु वीर्यमस्त्य-सुरेषु वा । च रा प्र ल$_2$—देवेषु वीर्यमस्त्यसुरेष्वपि । २०. फ प्र ल$_2$—खरस्य च । २१. फ—मारीचनिधनादपि ।

१३] न राम-सदृशो ह्य्[1] अस्ति निशाचर-गणेष्व्[2] अपि ॥१३॥[3]
तम्[4] एवं गुण-सम्पन्नं मत्वा[5] दशरथाऽऽत्म-जम् ।
१४] न शान्तिम्[6] उप-गच्छामि भयात् प्र-व्यथितेन्द्रिया ॥१४॥
तद्[7] यथा प्राऽऽप्त-कालं ते[8] वीर न व्यति-वर्त्तते ।
१५] तथाऽऽचर विशालाऽत्त बुद्ध्या परम-सूक्ष्मया[9] ॥१५॥
हितं वचनम् आ[10]-यत्यां तदात्वे च महोदयम् ।
१६] श्रावयाऽद्यैव वाक्यो[11]ऽर्थं रावणं यदि शक्यते[12] ॥१६॥
इदम्[13] उद्भ्रान्त-हृदयं[13] धर्माच् चलित-मामसम् ।
१७] न ह्य् एनं[14] पतिताऽऽत्मानम्[14] उत्सहे ह्य् अनु-शोसितुम्[15] १७॥
सीतां निर्-यातयस्वेति वचनं वदतां वर ।
१८] पौलस्त्यः श्रा[16]व्यतां शीघ्रम् एतद्[17] तु विदितं भवेत् ॥१८॥
कर्मभिर् दारुणैः[18] श्रान्तं[19] हतं[20] मन्मथ-निद्रया[20] ।
१९] धर्म-वाक्याऽनिलैः शीतैर्[21] बालिशं[21] प्रति-बोधय[22] ॥१९॥

---

१. अ–०शोऽस्तीह । फ–०शोऽस्तीति । २. फ–०गणेषु वै । ३. रा–नास्ति । ४. फ–तदेवं । रा–तमेव । ५. अ–रामं । ६. प्र ल$_2$–अधिगच्छामि ॥ ७. अ–तथाद्य प्राप्तिकालान्ते । आ–तद्यथा प्राप्य कालान्ते । ८. फ–च न । रा प्र ल$_2$–कुरु । ९. रा–०सूचया । १०. अ–आयुष्यं तदात्वैव । फ–आयत्यां कटुकं च । रा–आयत्यं तदात्वं च । ल$_2$–आयत्ये तथात्वेव । ११. फ–वाक्यज्ञं । १२. फ च रा–शक्यसे ॥ १३. अ–क्रूरमुद्भ्रांत० । फ–अहं सुभ्रांत० । १४. अ–नह्येनमजितात्मानम् । फ–न ह्येनमकृतात्मानम् । प्र च रा ल$_2$–नह्येतं । १५. अ–जातु शा० । १६. आ–श्लाघ्यतां । १७. अ च–एतदत्र हितं । फ–एतदेव हितं । रा प्र ल$_2$–एतदंते हितं । १८. प्र–दारुणं । १९. अ–शान्तैर् । फ–श्रान्त० । ल$_2$–श्रोतुं । २०. अ–हतमज्ञानमिन्द्रियं । फ–हतमज्ञाननिद्रया । रा ल$_2$–मन्मथनिंद्या । प्र–मन्मथनिर्दयं २१. अ–शीतैर्बालिशं । फ–शान्तैर्बालिशं । २२. प्र–प्रतिरोधय ॥

अस्मिन् रक्षो-गणाऽऽकीर्णे[1] दारुणे पाप-कर्मणि ।
२०] त्वम् एव भ्राजसे कीर्त्त्या घनैर् मुक्त इवांऽशुमान् ॥२०॥
त्वया हि[2] एकेन सर्वोऽयम्[3] अधर्म-प्रस्थितो जनः ।
२१] धार्यते[4] न्याय-वृत्तेन वेलयैव[5] महोदधिः[6] ॥२१॥
यथा त्व् अ-धर्मेण[7] हि[8] नैव युज्यते[9]
यथा न कीर्त्त्या परया वि-युज्यते[10] ।
तथा तथा स्वार्थ-हितं नु दर्शयन्[11]
२२] यथा न[12] मृत्योर् वशम् एति[13] सर्व-शः ॥२२॥
यतस्[14]-ततो मद-सुरैभिर्[15] द्रवन् यथा
नि-वार्यते[16] परम-शितैर्[17] महाऽङ्कुशैः ।
महा-द्विपो रजनि-चराऽधिपस् तथा
२३] नि-वार्यतां हित-वचनाऽङ्कुशैस्[18] त्वया[19] ॥२३॥
अथैवम् उक्तश् चरणौ नि-पत्य[20] तौ
सुतो[21] जनन्या वि-षमे[22] विभीषणैः ।

१ अ—०गणात्रासो दारुणोपायसंकुले । फ—०गणावासे दारुणे रोमहर्षणे । २. अ—त्वयादिना न । ३. रा—सर्वत्रमधर्मप्रस्थितो । अ—सर्वोयमधर्मे संस्थितो । ४. फ—वार्यते । ५. रा—वेल एव । ६. अ—महोदधिं । फ—महोदधेः ॥ ७. अ—त्वधर्मेन । ८. फ—च । ९. आ—युज्यसे । फ अ—गृह्यते । १०. आ—विमुच्यसे । फ—वियुज्यसे । ११. अ—तथा यतश्चात्र हितानुदर्शने । फ च रा ल$_1$ ल$_2$—तथा यतस्वाद्य हितानुदर्शने । १२. आ—हि मृत्योर्न वशे हि । रा—वृत्योटवषमेति । ल$_2$—न मृत्योर्वशमेषि । १३. आ—तिष्ठसि । फ—सर्वथा । रा—सर्व्वतः । १४. फ—इतस्ततो । १५. च—०करीभिद्रवन्यथा । अ—०सुराभिर्यथा द्रव्य । फ—०सुराभेर्यथा द्रवन् । १६. अ—नेवार्यते । १७. आ—०सितैर । रा—०शीतैर् । १८. आ—भो वचनांकुशैर्बलात् । च रा प्र ल$_2$—०कुशैर्वलात् । १९. प्र—तयैव । ल$_2$—तवैव । २०. रा प्र ल$_2$—निपत्य वै । फ अ—निपीड्यतौ । २१. फ अ—शुभौ । २२. अ—विषये ह्यमत्सरी । फ च रा ल$_2$—विषयेऽवमत्सरी । प्र—विषयेषु मत्सरी ।

कृताऽभ्यनु-ज्ञश् च तंतः[1] कृताऽञ्जलिर्

२४] जगाम रक्षोऽधिपे[2]-दर्शनोत्सुकः ॥२४॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दरे[3]-काण्डे विभीषणे-मातृभाषणो

नामे[4] पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

१. आ-०ज्ञः स ततः । फ-०नुज्ञस्तु तया । च प्र ल$_2$-०नुज्ञः स तया । २. अ-रक्षोपददं० । ३. ल$_2$-इति सुन्दरकाण्डे । ४. ल$_2$ रा-विभीषणमातृवचनं नाम । अ-कैकसीवाक्यं नाम । फ-विभीषणवाक्यं नाम । च प्र-विभीषणमातृभाषणं नाम ॥

ततः प्रत्यू-ऊषसि प्राऽऽप्ते प्राऽऽप्तै-धर्म्माऽर्थ-निश्चयः ।
राक्षसाऽधि-पतेर् वेश्म भीम-कर्मा वि-भीषणः ॥१॥ [१
श्वेताऽभ्रं-वृन्द-संकाशं शैल-शृङ्गम् इवोच्-छ्रितम् ।
सुवि-भक्तं महा-कक्षं महा-रथ-परिग्रहम् ॥२॥ [२
मति-मद्भिर् महाऽमात्यैर् अभि-युक्तैर् अधि-ष्ठितम् ।
रक्षोभिश् चाऽप्य् अ-पर्यन्तैः सर्व-तः परि-वारितम् ॥३॥ [३
मत्त-मातङ्ग-निश्वासैः संकुली-कृत-मारुतम् । [४पू
परस्पर-कृतोत्साहैः प्र-वराऽश्वैर् अलंकृतम् ॥४॥ [N
प्रमदा-शत-सम्बाधं प्रमदा-हास्य-मिश्रितम् ।
रक्त-विद्रुम-निर्यूहं भूषणोत्तम-निस्वनम् ॥५॥ [५
गन्धर्वाणाम् इवाऽऽवासम् आ-लयं मरुताम् इव ।
रत्न-संचय-सम्बाधं भुवनं भोगिनाम् इव ॥६॥[20] [६
तन् महाऽभ्रम् इवाऽऽदीप्तं तेजो-राशिम् इवो-ज्ज्वलम् ।[22]

१. रा-ययौ । प्र-गतः । २. आ रा अ-प्रत्युषसि । ३. अ-प्राप्ते धर्म्मार्थं० ॥ ४. आ-श्वेताभ्रपुष्पसङ्काशं । ५. फ च अ-सुविभक्तमहा० रा ल२-सुविभक्तमहाकक्ष्यं । आ-सुविभक्त महाभक्तं॥ ६. आ-मतिमद्भिः सहा० ७. फ-०युक्तम् । ८. फ-अनुष्ठितम् । प्र-अधिष्ठिते । ९. आ-च सपर्यन्तैः अ-चापि प० ॥ १०. अ-महामातंगनिस्वासैः । आ फ-०ङ्गनिस्वासैः ११. अ-०तमन्तरम् । अ-०तं मारुजम् । १२. आ-अभ्युच्छ्रितैर्महोत्साहैः फ-०कृतोत्साहं । १३. फ-प्रवलाश्वर ॥ १४. फ अ-प्रवाल्गितमिवौजसा १५. प्र-रक्तविन्दुसमायोगं । रा-०मसंयोगं । च-०मणियोगं । अ-०मनियोगं १६. अ-०मनिश्चितम् । च-०निःश्वनम् । १७. आ च प्र-०यनिर्वाधं १८. आ फ च प्र ल२-भवनं । १९. अ फ-योगिनाम् । अ-योगिनामपि २०. रा-नास्ति ॥ २१. फ-तं महाभूतिना दीप्तं । २२. आ-नास्ति ।

अग्र-जस्याऽऽलयं वीरः प्र-विवेश वि-भीषणः ॥७॥ [७
शृण्वन् पुण्याऽह-शब्दांश् च वेद-विद्भिर् उद्-ईरितान् ।
शुश्राव सुमहा-तेजा भ्रातुर् विजय-संहिताम् ॥८॥ [८
पूजितां (न्) दधि-पात्रैश् च सुसर्प्पिः-सुमनोऽक्षतैः ।
तत्र वेद-विदो विप्रान् ददर्श सुमहा-यशाः ॥९॥ [९
सं-सेव्यमानं रक्षोभिर् दीप्य-मानम् इवौजसा ।
आसनं-स्थं महा-भागं ववन्दे नैर्ऋतर्षभम् ॥१०॥ [१०
स राजाऽऽदिष्टम् आ-वेष्टुम् आसनं हैमम् आप्नवान् ।
जगाम समुदा-चारं प्रयुज्याऽऽचार-कोविदः ॥११॥ [११
स राक्षसो महा-तेजा वि-धेयं स्वामि-सन्निधौ ।
उवाच हितम् अत्य्-अर्थं वाक्यम् आयति-निश्चितम् ॥१२॥ [१२
प्र-साद्य भ्रातरं ज्येष्ठं साध्वसोप-क्रमोऽऽस्थितम् ।
देश-कालाऽभिसम्प्राप्तं दृष्ट्वा चारोऽमित-विक्रमः ॥१३॥ [१३
यदा प्र-भृति वैदेही सम्प्राऽऽप्तेह परं-तप ।
तदा प्र-भृति दृश्यन्ते नि-मित्तान्य् अ-शुभानि च ॥१४॥ [१४

१. फ अ—महाद्युतिः ॥ २. अ—पुष्टम्पुण्याहघोषांश् । फ—हृष्टम्पु० । ३. फ रा—विनयं स्वामिसन्निधौ । अ—०संहिताः ॥ ४. प्र च रा ल$_2$ अ—पूजितां । ५. रा—सर्प्पिस्सु च म० । प्र—ससर्पिः सम० । ल$_2$—ससर्पिः सुम० । अ फ—०मनोऽक्षितैः । ६. फ—अत आरभ्य १२ श्लोकस्य पूर्वार्द्धं यावन्नास्ति ॥ ७. आ—०मानो । ८. प्र—इवोजसा । ९. रा—आसन्नस्थं । १०. च—नैर्ऋतर्षभाः ॥ ११. आ—आदिष्ट । १२. अ—आप्नुयात । १३. अ—०चारः प्रपूज्याचार० । १४. रा ल$_2$—हर्यक्षो । प्र—हरक्षो । १५. अ च रा प्र ल$_2$—विनयात् । १६. रा—आयाति नि० ॥ १७. फ च रा ल$_2$ अ—आलाय । १८. अ—श्रेष्ठं । १९. अ—साध्सुसोपक्रमास्थितम् । च—०पक्रमास्थिमम् । ल$_2$—०पक्रमं स्थितम् । २०. अ—०भिसम्पन्नं । च रा प्र ल$_1$—०सम्प्राप्तिं । २१. अ—दृष्टा । २२. अ—चारपराक्रमम् । फ—कपिपराक्रमम् । २३. अ—परंतपा । । २४. फ—ह ।

वि-स्फुलिंगः प्र-शान्तोऽर्चिः स-धूमः कलुषोदयः ।
मन्त्र-तप्तं तर्पितो वह्निर् न सम्यग् अभि-पद्यते॥१५॥ [१५
अनू-इष्टो ह्य् अग्नि-शालासु तथा ब्रह्माऽऽसनेषु च ।
सरी-सृपा वि-सर्पन्ति हव्येषु च पिपीलिकाः ॥१६॥ [१६
गवां पयांसि स्कन्नानि वि-मदाश् चाऽपि कुञ्जराः ।
दीनम् अश्वाः प्र-हेषन्ति न च ग्रासोऽभि-नन्दिनः॥१७॥ [१७
खरोष्ट्राऽश्व-तरा राजन् भिन्न-रोमोऽश्रु-वर्षिणः ।
स्वभावेनैव तिष्ठन्ति वि-धानैर् अपि सं-युताः॥१८॥ [१८
वायसाः संघ-शः क्रूरा व्या-हरन्ति समन्त-तः ।[15]
समवेताश् च दृश्यन्ते वि-मानाऽग्रेषु साम्प्रतम् ॥[17]१९॥[१९
गृध्राः सम्पर्य्-अटन्ते च पुरीम् उपरि मण्डिताः ।[18]
उप-रक्ते च संध्ये द्वे[21] व्या-हरन्त्य्[22] अ-शिवं शिवाः॥[23]२०॥२०
शिवा-क्रव्याद-मृगाणां च पुर-द्वारि समन्त-तः ।

---

१. च प्र ल$_1$ अ-विस्फुलिंगप्र० । फ-०गः समन्तार्चि । २. फ-सधूमक० । ३. अ-मन्त्रवत्तर्पितो । फ-मन्त्रवत्तप्यते । ल$_2$-सतुषस्तर्पितो ॥ ४. रा-अग्निषु ह्यग्नि० । ल$_2$-अग्निष्वप्यग्नि० । आ च-ह्यग्निशालास्तु । ५. च-ब्रह्मात्मनेषु । ६. च रा प्र ल$_2$-प्रसर्पन्ति । आ-विसर्प्यन्ति । ७. अ-पयांस्यगन्धानि । ८. फ-प्रहेष्यन्ते । च रा प्र-प्रहेष्यन्ति । ९. अ-चाग्रासाभि०॥ १०. फ-खरोष्ट्राश्च तथा । प्र-खरोष्ट्राः शतशो । ११. फ-भिन्नरोमा रुदन्ति च । रा-०रोमास्कबर्हिणः। प्र-रोमाश्रुव०। १२. अ-भिन्नाः-स्वभावेनानुतिष्ठन्ति ॥ १३. फ-संघसः । १४. फ-०न्ति ततस्ततः । रा-व्याहरन्त्यशिवं शिवाः । १५. अ-नास्ति । १६. प्र-समवेगाश्च । १७. फ-सम्प्रति । १८. रा अ-नास्ति ॥ १९. फ-गृध्राश्च पर्य० । २०. फ-पीडिताः । ल$_2$-पुंडिताः । २१. अ-संख्ये द्वे । ल$_2$-द्वे संध्ये । २२. आ-०रन्त्याशिवाः शिवाः । प्र-व्याहरंति शिवं । २३. रा-नास्ति ॥ २४. अ-क्रव्यादीनां । फ च रा ब प्र ल$_2$-क्रव्यादानां । २५. अ फ च रा-पुरीद्वारि । प्र-द्वारि द्वारि । ल$_2$-शब्दारिह ।

श्रूयन्ते परुषा वाचः[1] स-त्रिस्फूर्जित-गर्जिताः ॥२१॥ [२१

तद् एवं प्र-स्थिते[2] कार्ये[3] प्रायश्-चित्तम् इदं महत् ।

रोचते[4] यदि वैदेही[5] राघवाय प्र-दीयताम् ॥२२॥ [२२

इदं हि यदि वा मोहात् स्नेहाद् वोद्-ईरितं मया ।[6]

श्रुत्वाऽपि खलु मे[7] राजन् न रोषं[8] कर्त्तुम् अर्हसि ॥२३॥ [२३

अयं हि दोषः[9] सर्वस्य जनस्याऽस्योप[10]-लक्षितः । [२४पू

प्राऽऽपणे[11] ह्य् अस्य कार्यस्य नि-वृत्तास् तव मन्त्रिणः२४॥

अवश्यं तु[12] मया वाच्यं दृष्टं वा यदि वा श्रुतम् । [२५

सम्प्र-धार्य यथा[13]-न्याय्यं तद् भवान् कर्तुम्[14] अर्हसि ॥२५॥[२६

हितं हि[15] तस्मै मृदु-हेतु-संयुतं

व्यपेत[16]-दोषाऽऽयति-सम्प्रति-क्षमम् ।

वि-लक्षयन्[17] कार्यम् उपस्थित[18]-ज्वरं

प्रसन्न-वाग् उत्तरम् उक्तवान् इदम् ॥२६॥[२७

भयं न पश्यामि कुतश्चिद् अप्य् अहं

न राघवः प्राऽऽप्स्यति जातु मैथिलीम् ।

१. आ–घोराः ॥ २. फ–तदेवं प्रथिते । रा–तदैवोपस्थिते । प्र ल$_2$–तदेवोपास्थिते । च–तदेवो प्रथिते ३. अ–कर्मे । ४. फ–मोच्यतां । ५. अ–वीर सीतेयं । फ–वीर वैदेही ॥ ६. अ–इयं हि यदि मोहात्तु स्नेहाद्वोदीरिता मया । ७. अ–अत्रापि परमं । फ–अत्रापि खलु मे । ८. फ–दोषं । ९. च रा–रोषः । १०. अ–जनस्यास्य न लक्षितः । ११. अ–प्रयत्ने । प्र–प्रयाने ॥ १२. अ–च । फ–हि । १३. आ–तथा । फ रा प्र ल$_2$ अ–यथान्यायं । १४. फ अ–वक्तुम् ॥ १५. फ–स । १६. च–व्यपेत दोषो यति० । फ अ–व्यतीतदो० । १७. अ–विपक्षयत् । फ–विलक्ष्ययत् । अ–विलक्षयं । १८. आ–०स्थितद्वारं । अ–०स्थितत्वात् । फ प्र ल$_2$–०स्थितक्षयं । च रा–उपस्थितं क्षयं ॥

सुरैः सहेन्द्रैर्[1] अपि सं-गतैः[2] कथं
ममाऽग्र-तः स्थास्यति लक्ष्मणाऽग्र-जः ॥२७॥[२८

इत्यार्षे[3] रामायणे सुन्दर-काण्डे विभीषणे[4]-वाक्यं
नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६॥

---

१. आ–सहैन्द्रैर् । अ–सुरेन्द्रैर् । फ–समस्तैर् । २. च–संक्ता । प्र–संयुतः ॥ ३. आ–आर्षेयरा॰ । ल$_2$–इति सु॰ । ४. अ च–लंकापर्वंणौत्पातिकदर्शनं । फ–औत्पातिकं नाम ॥

लंकायां तत्[1]-कृतं दृष्ट्वा[2] घोरं कर्म भया[3]ऽऽवहम् ।
१] राक्षसेन्द्रो हनुमता[4] संक्रुद्धेन्द्रिय[5]-मानसः ।।[6]१।।
अमात्यान् अब्रवीद्[7] [8]वीरो राक्षसान् स-विभीषणान् । [१
२] सं-रब्धो रक्त-नयनः[9] कोपात् किंचिद् अवाङ्-मुखः ।।२।।[N
३पू] आ-गतश् च प्र-विष्टश् च हनूमान् नगरीम् इमाम् ।
N]मन्त्र-कालः समुत्-पन्नो मन्त्र्यताम् अत्र यद्[10] धितम् ।।३।। [N
३उ] दृष्टा तेन हि[11] वैदेही प्र-विश्याऽन्तः[12]-पुरं मम ।[13][N
प्रासादो धर्षितश् चैत्यः प्र-वरा राक्षसा हताः ।।४।।
४] आकुला[14] च पुरी लंका सर्वा हनुमता कृता[15] । [३
किं करिष्यामहे तत्र वि-धानं युक्तम् उत्-तमम्[16] ।।५।।
५] उच्यतां यत् समर्थं[17] नः किम् अत्र सु-कृतं भवेत् । [४
६पू] मन्त्र-मूलं हि वि-जयं प्राऽऽहुर् विजय[18]-कांक्षिणः ।।६।।[19][५पू
त्रि-विधाः[20] पुरुषा लोके उत्तमाऽधम-मध्यमाः ।

---

१. प्र–कथं । २. रा प्र ल$_2$–श्रुत्वा । ३. ल$_2$–स्वयाव० । ४. फ–हनूमता । ५. च प्र ल$_2$ अ–श्लाघनीयं सुदुष्करम् । फ–शक्रेणेव महात्मना । ६. रा–नास्ति ।। ७. फ अ–अब्रवीत्सर्वान् । ८. आ–संर…रक्तन० । फ–संरब्धरक्त० । च–संरक्तस्वारक्तनयन । ल$_1$–संरक्तः घोरनयनः।। ९. रा–नास्ति । १०. फ–मन्त्रवद्० ।। ११. फ अ–च । १२. फ अ–प्रधृष्यान्तःपुरं । आ–प्रविष्टोन्तःपुरं । १३. अतः परमधिकः पाठः–फ च रा प्र ल$_2$ अ–धर्षितेयं पुरी लङ्का दुष्प्रवेशा सुरैरपि । तेन वानरमात्रेण प्राकृतेन कुबुद्धिना । १४. अ–आकुली । १५. अ–तथा । १६. फ अ–किं वा युक्तमनन्तरम् । रा प्र ल$_2$–नं युक्तमुत्तरम् । च–नं युक्तमुत्तरः ।। १७. अ–सधर्मं । १८. फ अ–आर्या मनस्विनः । १९. अतः परमधिकः पाठः–फ च रा प्र ल$_2$ अ–तस्माद्वो रोचतां मन्त्रो रामं प्रति महाबलाः ।। २०. ल$_2$–विविधाः ।

७] तेषां चे समवेतानां गुण-दोषान्[2] वदाम्य् अहम् ॥७॥ [६
मन्त्रिभिर् हित-संयुक्तैः समेतैर् मन्त्र-निश्चयैः[3] ।
८] अमात्यैर् वा सम्-एत्याऽर्थो बान्धवैर् अपि वा हितैः[4]॥[5] ८॥[७
सु-मन्त्रं मन्त्रयित्वा यः कार्याऽऽरम्भे प्र-वर्तते ।[6]
९] दैवे चँ कुरुते यत्नं तम् आहुः पुरुषोत्-तमम् ॥९॥ [८
एकोऽर्थे वि-मृशत्य् एको धर्मे चे कुरुते मतिम् ।
१०] एकः कार्याणि कुरुते तम् आहुर् मध्यमं नरम् ॥१०॥ [९
गुण-दोषाव् अ-निश्चित्य दैवे[2] एक-परायणः ।
११] करिष्यामीऽति यैः[13] कार्यम् उपेक्षेत[14] स नराऽधमः॥११॥[१०
यथैव[15] पुरुषा लोके[16] उत्तमाऽधम-मध्यमाः ।
१२] एवं मन्त्रोऽपि वि-ज्ञेय उत्तमाऽधम-मध्यमः ॥१२॥ [११
ऐक-मत्यम् उपाऽऽगम्य शास्त्र-दृष्टेन कर्मणो ।
१३] मन्त्रिणो[2] मन्त्र-निरतास् तम् आहुर् मन्त्रम् उत्तमम्॥१३॥[१२

---

१. अ-तु । २. अ-०दोषाद् ॥ ३. रा प्र अ-समर्थैर्मन्त्रनिश्चये । फ-समर्थैर्मन्त्रसंशये । ४. रा-संहितैः । ५. अ-मंत्रयेत सदा राजा समानार्थैः कुलोद्गमैः । फ-मित्रैर्वापि सदा राजा समानार्थैः कुलोद्गमैः ॥ ६. अ-सहसा मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भेषु वर्तते । फ-सह संमंत्र्य सन्नियं कर्म सम्भं प्रवर्तते । ७. अ-दैवज्ञः । फ-धैर्याच्च । च-दैवाच्च । रा प्र ल$_2$-देवाच्च ॥ ८. अ-एकोऽर्थाद् । फ-एकोऽर्थान् । ९. आ-विमृशन्येऽधर्मे प्रकु० । च-विमृषत्येको धर्मे च कु० । रा ल$_2$-विमृषत्येको धर्मे प्रकु० । प्र-विमृषत्येको धर्मेपि कु० । १०. च रा प्र ल$_2$-पुरुषं परम् । ११. आ-०दोषौ विनि० । अ-०दोषाद्विनि० । फ-०दोषान्वि० । ल$_2$-०दोषावि० । १२. अ-त्यक्तदैत्यमपाश्रयः ? । फ-नरो धर्मव्यपाश्रयः । ब रा ल$_2$-त्यक्तधर्मव्यपाश्रयः । १३. फ-यत् । १४. फ-उपेक्षेत न० ॥ १५. फ-यथैवं । १६. फ अ-नित्यम् । १७. अ-एकमर्त्यम् । आ-ऐक्यमत्यम् । च रा-एकमत्यम् । प्र-ऐकपत्यम् । १८. आ-उपागम्य । १९. अ-चक्षुषा । २०. अ-मंत्रितं मन्त्रनियमस्त० । फ-मन्त्रिणां मन्त्रनियमस्त० ॥

बह्व्योऽपि मतयो गत्वा मन्त्रिणाम् अर्थ-सिद्धये ।[3]
१४] पुनर् यत्रैकतां यान्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः॥[6] १४॥ [१३
मन्त्रं कृतं वि-लुम्पन्ति अन्यथा परि-भाष्यते ।[7]
न चैकमत्य-लेशोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते॥१५॥[9] [१४
तस्मात् सु-मन्त्रितं कृत्वा भवन्तो मन्त्रि-सत्तमाः ।
१६] कार्यं च प्रति-पद्येत भवेत् कृत्य-तमं मम ॥१६॥ [१५
१७पू] वानराणां सु-वीराणां सहस्रैः परि-वारितः ।
N] रामो ह्य् एति पुरीं लङ्कां नूनं मम विरोध-तः ॥१७॥ [१६
१७उ] तरिष्यति च सु-व्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ।

---

१. ल₂—बह्वोपिम०। अ—बह्व्योपिम० । २. अ—मंत्राणामर्थनिश्चये । प्र—कुर्वन्ति मंत्रनिश्चयम् । ल₂—प्रकुर्यान्मन्त्रानियश्चम् । ३. फ—बह्वीमपि मतिं कृत्वा मन्त्रिणामर्थसिद्धये । च रा—बह्व्योपि मतयो मत्वा मन्त्रिणो मन्त्र-निश्चयम् । ४. फ—मन्त्रैकतां । ५. अ—याति । ६. रा—१४-श श्लोक४र्थपादमारभ्य १८-शश्लोक३यपादान्तः पाठो नास्ति ॥ ७. आ फ अ—अन्योन्यमतिमास्थाय यत्र सम्प्रतिभाष्यते । ८. च अ—चैकमत्यश्लेषो । आ—चैकमत्येश्लेषो। फ—चेकमंत्रश्लेषो । प्र—चैकमतिलेशो । ९. अतः परमधिकः पाठः—आ—बह्वीरभिमतीः श्रुत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिश्चयम् । नैव यत्रैकतां यान्ति स तु मन्त्रोऽधमः स्मृतः ॥ मन्त्रं कृतमित्यनन्तरम्—यादृशं प्रक्रमन्ते च स मन्त्रोऽधम उच्यते । १०. फ अ—साधु । प्र—ज्ञात्वा । ल₂ अ—गत्वा । च—मत्वा । ११. फ अ—भवेयन् । रा-स मन्त्रो । १२. आ—मन्त्र० । १३. अ—कार्यसम्प्रतिपत्त्यर्थम् । च प्र ल₂—कार्यं सम्प्रतिपद्यध्वं । रा—कार्यं सम्प्रतिपद्यध्वं । १४. अ—एतत्कार्यं मतं । फ—एतत्कार्यनयं । १५. फ अ—हि । १६. अ—शरसैः । १७. फ ल₂—रामोऽभ्येति । प्र—रामोभ्येत्य । १८. फ अ—लंकामस्माकमवरोधकः ॥ १९. फ—स च व्यक्तं ।

१. आ फ—अन्योन्यं मन्त्र० । २. आ अ—भाषते ।

१८पू] तपसा युक्त-रूपेण स-बलः स-पदाऽनु-गः ॥१८॥[2] [१७
तस्मिन्न्[3] एवं-विधे का[3]ले वि-रोधाद्[4] वानरैः सह ।
१९] हितं पुरे च सैन्येन तत् सर्वं मन्त्र्यतां मम ॥[5]१९॥ [१९

इत्या[6]र्षे रा[6]मायणे सुन्दर-काण्डे रावणे[7]-मन्त्रो
नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७॥

१. आ—सपदानुगः । २. च रा प्र ल$_2$—नास्ति ॥ ३. ल$_2$—तस्मिन्नेवं-विधे । फ अ—तस्मिन्नेवं गते कार्ये । ४. फ अ—विरोधे । ५. फ प्र अ—यदस्माकं क्षमं ब्रूत तच्छीघ्रं प्रविमृश्य हि । च—यदस्माकं क्षमं ब्रूत तच्छीघ्रं प्रतिमृश्य हि । रा—यदस्माकं क्षमं ब्रूत शीघ्रं प्रविमृश्यामहे । ल$_2$—यमस्माकं क्षमं ब्रूत तच्छीघ्रं प्रविमृश्य हि॥६. आ—आर्षेय रा०। ल$_2$—इति सु०। ७. रा—नास्ति । फ—रावणवाक्यं ॥

इत्य् उक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास् ते महा-बलाः ।
१] ऊचुः प्राऽञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसाऽधि-पम् ॥१॥ [१
आ-पदे इयं महा-राज या प्राऽऽप्ता प्राकृताज् जनात् ।
२] हृदि नैषा त्वया कार्या तान् वधिष्याम(?मो)वानरान् ॥२॥ [N
राजन् परिघ-शक्त्य्-ऋष्टि-शूल-पट्टिश-संकुलम् ।
३] सु-महत् ते बलं कस्माद् वि-षादं भजते भवान् ॥३॥ [२
कैलास-शिखरं गत्वा यक्षैर् बहुभिर् वृतम् ।
४] नीता यक्षा त्वया शान्ति वशे च धन-दः कृतः ॥४॥ [३
से महेश्वर-सख्येन श्लाघ-मानस् त्वया वि-भो ।
५] निर्-जितः समरे रोषाल् लोक-पालो महा-बलः ॥५॥[४
विनि-हत्य च यक्षौघान् वि-क्षोभ्य च वि-गृह्य च ।
६] त्वया कैलास-शिखराद् वि-मानम् इदम् आ-हृतम् ॥६॥[५
मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्-भक्त्या सख्यम् इच्छता ।

---

१. च-राक्षस? (साः) । रा प्र ल२-तमिदं ॥ २. अ-आपदेयं । फ-०देषा । च रा प्र ल२-०दृहीयं । ३. च रा प्र ल२ अ-प्राप्ता वै । फ-यत्प्राप्ता । ४. फ-वधिष्यामि ॥ ५. अ-परिघिसंकर्षि शूलमुद्गरसंकुलं । फ-०शक्त्यर्ष्टिशूलमुद्गरधारिणाम् । च-०शक्त्युष्टिशूलमु०। रा प्र ल२-परिघनिस्त्रिंशशूलशक्त्यृष्टिसंकुलम् । ६. रा प्र ल२-कुरुते । ७. आ-नास्ति ॥ ८. फ-कैलाश० ॥ ९. आ-सुसंहर सख्येन । १०. आ अ-श्लाघ्यमानस् । च-श्लाघ्यमाणस् । ११. अ-संमरो रोषः । रा-समरो दोषाल् । ल२-समरो । १२. ल२-०बला ॥ १३. फ-विनिर्जित्य । १४. फ-निगृह्य । १५. अ-नास्ति । १६. फ-कैलाश० । १७. रा-नास्ति ॥ १८. अ-स्वद्भयात्संधिम् । च-भक्त्या च । रा ल२-भक्त्या वै । प्र-भक्त्यैव ।

७] दुहिता तव भार्याऽर्थं[1] दत्ता राक्षस-पुङ्गवे[2] ॥७॥[3] [६
निर्-जितास् ते[4] महा-बाहो नागा गत्वा रसा-तलम् ।
९] वासुकिस् तक्षकः शङ्खो[5] जटी चैवं[6] वशी-कृताः ॥८॥ [८
अ-क्षया बलं[7]-वन्तश् च शूरा लब्ध[8]-वराः पुनः ।
१०] त्वया संवत्सरेणा(?णो)ग्राः समरे दानवा जिताः ॥[9]९॥[९
स्वं[10]-बलं समुपाऽऽश्रित्य[11] नीता वशम्[12] अरिं-दम ।
११] आ-हृताश् च बलात् कन्या बह्व्यो राक्षस-दुर्लभाः[13]॥१०॥[१०
शूराश् च बल-वन्तश् च वरुणस्य सुता रणे ।
१२] निर्-जितास्[14] ते महा-राज चतुर्विध-बलौ[15]ऽऽवृताः॥११॥ [१२
मृत्यु-दण्ड[16]-महा-ग्राहं शाल्मलि-द्रुम[17]-मण्डितम् । [१३पू
१३] अव-गाहितवान्[18] राजन् यमस्य बल-सागरम् ॥१२॥
यशश् च वि-पुलं प्राऽऽप्तं मृत्युश् च [19]प्रति-षेधितः । [१४

---

१. फ च रा प्र अ–भार्यार्थे । २. फ अ–०नन्दन । ३. अतः परमधिकः पाठः–फ अ–दानवेन्द्रो महाबाहो वीर्योत्सिक्तो दुरात्मवान् । फ च रा प्र ल$_2$–प्रसह्य च वशमानीतः कुम्भवास्यः ? सुखावहः ॥ ४. अ–निर्जितस्ते । रा–दानवेन्द्र । ५. अ–संख्ये जटायुर्वै । ६. फ–विशेषतः । आ अ–वशीकृतः ॥ ७. अ–कल० । प्र ल$_2$–बलमत्ताश्च । ८. फ अ–लब्धवरास्तथा । रा प्र ल$_2$–लघुतराः पुनः । ९. अ–त्वया संवत्सरायोग दानवाः समरे हताः । फ–त्वया संवत्सरं घोरा दानवाः समरे हताः । प्र–त्वया समत्सरेणोग्रा समदा दानवा जिताः । ल$_2$–त्वया समत्सरेणोग्रा समस्ता दानवा जिताः॥ १०. प्र–सबलं । ११. म–०श्रित्य । १२ अ–वसमरिंदमः । १३. रा–०दुर्जयाः ॥ १४. अ–विजित्यस्ते । फ च रा प्र ल$_2$–विजितास्ते । १५. फ अ–चत्वारः सपदानुगाः । रा–०बलान्विताः॥ १६. अ–मृत्युदंष्ट्र म० । च–मृत्युदण्डं म० । १७. अ–शालिविद्रुममंडिता । १८. अ–अवगाह्य त्वया राजन्प्रविश्य । फ च रा ल$_1$–अवगाह्य त्वया राजन् ॥ १९. अ–प्रतिषेधतः । फ–परिषोधितः ।

१४] सु-युद्धेन च[1] ते सर्वे लोकास्[2] तत्र स्म तोषिताः[2]॥१३॥ [१५
क्षत्रियैर् बहुभिर् वीरैः शक्र-तुल्य-पराक्रमैः ।
१५] आसीद् वसु-मती कीर्णा[3] महद्भिर्[4] इव पादपैः ॥१४॥ [१६
ते हताः समरे सर्वे त्वयैकेन बलीयसा[5] ।
N] स त्वम् एवं-विधो राजन्न् उद्यमं[6] कर्तुम् अर्हसि ॥१५॥ [N
किं पुनः फल-सन्तुष्टा[7] वानरा[8] वन-गोचराः ।
N] तौ च दाशरथी वीरौ[9] तापसौ मन्द-चेतसौ ॥१६॥ [N
कथं न हन्यां[10] राजेन्द्र यस्य[11] ते वीर्यम् ईदृशम् ।
मा वि-षीद महा-बाहो जेष्यसे[12] वानरान् रणे ।
N] प्रकृत्या चपलास् ते[13] हि[13] मानुषौ क्षीण[14]-जीवितौ ॥१७॥ [N

इत्यार्षे[15] रामायणे सुन्दर-काण्डे रावण-स्तवो
नामाऽष्टासप्ततितमः सर्गः ॥[16]७८॥

---

१. फ अ–हि । २. च–लोकास्तु वै । रा प्र ल२–लोकास्सुबहुतो० । आ–लोकास्तत्र स्म योषिता ॥ ३. प्र ल२–पूर्णा । ४. रा–महद्भिश्च दिवमादये ॥ ५. अ–महात्मना । ६. फ रा प्र ल२–अभयं । च–अदरं ॥ ७. फ–०सन्तुष्टान् । ८. अ–न वा नत्ता विजेष्यसि । फ–वानराश्चावजेष्यसि ॥ ल२–वाणरा वन० । ९. अ–वीर । फ–भीरू । १०. च–हन्यौ । ११. अ–यश्च । १२. प्र ल२–जेष्यामो । १३. फ–तौ तु । १४. फ–दीनविक्रमौ ॥ १५. आ–आर्षेय । १६. ल२–इति सुन्दरकाण्डे रावणप्रबोधो नाम सर्गः । फ–सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥

ततो नीलाऽम्बुद-प्रख्यः[1] प्र-हस्तो नाम राक्षसः ।
१] उवाच प्राऽञ्जलिर् वाक्यं[2] शूरः सेना-पतिस् तदा ॥१॥ [१
देव-दानव-गन्धर्वाः पिशाच-पतगोरगाः ।[3]
२] न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर् वानरा रणे ॥२॥ [२
सर्वे प्र-मत्ता वि-श्वस्ता वञ्चिताः स्मो[4] हनूमता ।
३] न हि नो यतेतां[5] गच्छेज् जीवन्[6] स वन-गोचरः ॥३॥ [३
सर्वां सागर-पर्यन्तां स-शैल-वन-काननाम् ।
४] कुर्मो निर्-वानराम् उर्वीम् आ-ज्ञापयतु[7] नो भवान् ॥४॥ [४
रक्षांश् चैव वि-धास्यामश् चारांश् च जय-वर्धनान् ।[8]
५] आ-गमिष्यति[9] नो दुःखं किञ्चिद् आत्माऽपराध-जम् ॥५॥ [५
अब्रवीच् च[10] सुसं-क्रुद्धो दुर्-मुखो नाम राक्षसः ।
९] इदं न क्षमणीयं[11] मे[12] सर्वेषां नः प्र-धर्षणम्[13] ॥६॥ [६

१. फ अ–जीमूतसंकाशः । २. फ अ–भूत्वा ॥ ३. आ–पुरा वै देवताः सर्वे गन्धर्वपतगोरगाः । ल२–पुरा वै दैवताः सर्वा गन्धर्वपतगोरगाः । रा–पुरा वै देवताः सर्वा गन्धर्वपतगोरगाः ॥ ४. आ–स्म । ५. आ–न हि ते जीवितो । फ–न हि नो जीविनां । ६. अ–जीवस्स पवन० । फ–जीवेन सह वानरः ॥ ७. फ–मां ॥ ८. अ–रक्षाम्प्रति विधास्यामि चरांश्च जयतां वर । फ–रक्षांसि प्रणिधास्यामि चारांश्च जयतां वर । च–रक्षसांश्च विधास्यामश्चारांश्च जयवर्द्धन । रा–रक्षसांश्च वधिष्यामश्चारांश्च जयवर्द्धनाः । प्र–रक्षसांश्व विधास्यामश्चारांश्व जयविवर्द्धनान् । ल$_2$–रक्षसांश्च विधाष्यामश्चारांश्च जयवर्धनाः । ९. फ–न गमिष्यति । च–नागामिष्यते । रा प्र ल$_2$–नागामिष्यति ॥ १०. ल$_2$–चारसंकुलो । ११. च–क्षमनीयं । १२. प्र–च । ल$_2$–ते । १३. अ–प्रधर्षिणां ॥

अथ[1] परि-भवो घोरो वानरेण विशेष-तः ।
१०] श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य पुरस्याऽन्तः-पुरस्य च ॥७॥ [७
११पू] अस्मिन् मुहूर्त्ते हत्वा तं नि-वर्त्तिष्यामि वानरम्[2] ।
N] प्र-विष्टं सागरं घोरम् अथवा धरणी-तलम् ॥८॥[3] [८
अथाऽब्रवीत् सुसं-क्रुद्धो वज्र[4]-दंष्ट्रो महा-बलः ।
६] प्र-गृह्य परि-घं घोरं मांस-मेदोऽव[5]-लेपितम् ॥९॥ [९
किं वा[6] हनुमता[7] कार्यं कृपणेन निशा-चराः ।
७] रामे तिष्ठति दुर्-धर्षे सु-ग्रीवे च स-लक्ष्मणे[8] ॥१०॥ [१०
अद्य रामं स-सुग्रीवं परि-घेण[9] स-लक्ष्मणम् ।
८] आ-गमिष्यामि हत्वैको वि-क्षोभ्य हरि-वाहिनीम् । [११
११उ] नेत्व्[10] अहं धर्षणां[11] घोरां भर्त्तुर् मर्षयिता प्र[12]-भोः ॥११॥ [N
ततो यज्ञ[13]-हनुर् नाम राक्षसः पर्वतोपमः[14] ।
१२] क्रुद्धः परि-लिहन् वक्त्रं जिह्वया वाक्यम् अब्रवीत् ॥१२॥ [२१
N] स्वैरं कुर्वन्तु कर्माणि भवन्तो विगत-ज्वराः ।
एकोऽहं भक्षयिष्यामि सर्वां तां हरि-वाहिनीम् ॥१३॥ [२२
१३] मोदन्तां राक्षसाः सर्वे प्रियाभिः सह सं-गताः ।[15] [२३
१४उ] अहं रामं वधिष्यामि[16] सु-ग्रीवं सह[17]-लक्ष्मणम् ॥१४॥ [२०उ
कुम्भकर्ण-सुतो वीरः कुम्भः[18] परम-कोपनः ।[19]

---

१. फ च रा प्र ल$_1$ अ—अयं ॥ २. प्र ल$_2$—वानरान् । ३. अ—प्रविष्टं सागरे घोरे ? मथवा धरणीतले । ४. म—दंष्ट्रो नाम । प्र— वक्त्रदंष्ट्रो । ५. अ—० मेदोवक्लेषितम् । फ—० मेदोपलेपितम् । च—० मेदावलेपितम् । रा—० मेदोविलेपितम् ॥ ६. फ रा—वो । ७. प्र—हनू० । ८ अ—दुर्द्धर्षौ सुग्रीवे च सुलक्ष्मणो ॥ ९. फ रा ल$_2$—परिघेन ॥ १०. फ— न त्वहं । ११. अ—धर्षणं घोरं । १२. फ अ—प्रभो ॥ १३. आ च रा प्र ल$_2$—यज्ञ० । १४. आ—पवनोपमः । च रा अ—पर्वतोत्तमः ॥ १५. रा प्र ल$_2$—नास्ति । १६. ल$_2$—हनिष्यामि । १७. आ ल$_2$—च सलक्ष्मणं ॥ १८. फ—निकुम्भः । १९. रा प्र—नास्ति ।

१५] अब्रवीत् परम-क्रुद्धो रावणं लोक-रावणम् ॥१.५॥ [१९
१.६पू] सर्वे भवन्तम् तिष्ठन्तु महा-राजेन सं-गताः ।[2] [२०पू
अहम् एको वधिष्यामि सु-ग्रीवं सह-लक्ष्मणम् ।
१७] अंगदं स-हनूमन्तम् अन्यांश् च कपि-कुंजरान् ॥१.६॥ [२४

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे मन्त्रि-वाक्यं
नामैकानाऽशीतितमः सर्गः ॥७९॥

१. अ—परमः क्रुद्धा । २. रा $ल_2$—नास्ति ॥ ३. $ल_2$—च हनूमन्तम् ! ४. प्र—अन्यान् स ॥ ५. आ फ—आर्षे । $ल_2$—इति सु० । ६. च रा प्र $ल_2$—औत्पातिकदर्शनं । आ—लंकापर्वण्यौत्पातिकदर्शनो । अ—लंकापर्वणि मन्त्रवाक्यं ॥

ततो नि-कुम्भो रभसः[1] सूर्य-शत्रुर् निशा-चरः ।
१] सुप्त-घ्नो[2] यज्ञ-कोपश्[3] च महापार्श्व-महोदरौ[4] ॥१॥ [१
अग्नि-कोपश्[5] च दुर्-धर्षो रश्मि-केतुश् च वीर्य-वान् ।
२] इन्द्र-जिच् च महा-बाहुर् बल-वान् रावणाऽऽत्मज-जः[6] ॥[7]२॥ [२
प्र-घसोऽथ वि-रूपाऽक्षो वज्र-दंष्ट्रो महा-बलः ।[7]
३] धूम्राऽक्षोऽथ[8] प्र-हस्तश्[9] च दुर्-मुखश् चैव राक्षसः ॥३॥ [३
प्र-संभो[10] वज्र-नाभश् च भूरि-वेगश् च राक्षसः ।
४] विद्युज्-जिह्वोऽथ त्रि-शिखो मेघ-वर्ण-धरस् तथा[11] ॥४॥ [४
परि-घान् पट्टिशान्[12] शक्तीः[13] खड्ग-शूलाऽसि-मुद्गरान् ।
४] चापानि[14] शित-बाणानि[15] खड्गांश् च वि-पुलान्[16] शितान्[17] ॥५॥ [४
प्र-गृह्य परम-क्रुद्धाः[18][19] समुत्-पत्य च राक्षसाः ।
५] तेऽब्रुवन् रावणं सर्वे प्र-दीप्ता इव तेजसा ॥[20]६॥ [५
अद्य रामं[21] हनिष्यामः सु-ग्रीवं[22] च स-लक्ष्मणम् ।
६] कृपणं च[23] हनूमन्तं[23] लंका येन प्र-धर्षिता[24] ॥७॥ [६

---

१. अ-भरसः । फ-नामा स । २. फ-शत्रुघ्नो । प्र ल₂-सुप्तघ्नो । ३. अ-यक्षकोपश्च । ४. अ-महोदरः ॥ ५. फ अ-अग्निकेतुश्च । ६. फ-रावणाग्रजः । ७. अ-नास्ति ॥ ८. ल₂-धूम्राक्षोथ ॥ ९. अ-प्रहस्तस्य ॥ १० फ-पनसो । ११. आ-मेघवर्णः खरस्तथा । अ-मेघवर्णखरस्तथा ॥ १२. अ-पट्टिशान्प्राशान् । १३. अ-शक्तिशूलानि मु० । प्र ल₂-शक्तिशूलासिमु० । १४. अ-न चापानि । आ फ च प्र ल₂-चापानि च । १५. आ-सर्वाणि । फ च ब ल₂-सबाणानि । प्र-सबाणानि । १६. आ फ च प्र ल₂-विमलान् । १७. आ फ च ल₂-सितान् ॥ १८. फ च रा प्र अ-परमः क्रुद्धः । १९. ल₂-क्रुद्धं । २०. अ-नास्ति ॥ २१. अ-वयं । २२. अ-ससुग्रीवं । फ च-सुग्रीवं सह । २३. च-तं हनुमंतं । प्र ल₂-तं हनूमन्तं । २४. रा-प्रदर्षिता ॥

तान् गृहीताऽऽयुधान् सर्वान् वारयित्वा वि-भीषणः[1] ।
७] अब्रवीत् प्राऽञ्जलिर् वाक्यं पुनः प्रत्युप-वेश्य[2] तान्[3] ॥८॥[७
अभ्यै[4]-उपायैस् त्रिभिर् भ्रातर् योऽर्थः प्राऽऽप्तुं न शक्यते ।
८] तस्य विक्रमे[5]-कालं तु कथयन्ति मनीषिणः ॥९॥[6] [८
प्र-मत्तेष्व्[7] अभि-युक्तेषु दैवेनोप[8]-हतेषु च ।
९] वि-क्रमास्[9] तात सिद्ध्यन्ति परीऽऽक्ष्य[10] विधि-वत्[11] कृताः ॥१०॥[९
अप्र-मत्तं कथं रामं वि-जिगीषुं बले[12]-स्थितम् ।
१०] जात-कोपं सुदुर्-धर्षं प्र-धर्षयितुम् इच्छसि[13] ॥११॥ [१०
समुद्रं लंघयेद् यो वै घोरं नद-नदी-पतिम् ।
११] वधं हनूमतो[14] लोके कश्[15] चिन्तयितुम् अर्हति ॥१२॥ [११
बलान्य् अ-परिमेयाणि[16] वीर्याणि च निशा-चराः ।
१२] परेषां सहसाऽव-ज्ञा न कर्त्तव्या कदा-चन[17] ॥१३॥ [१२
किं च राक्षस-राजस्य रामेणाऽप-कृतं पुरा[18] ।
१३] आ-जहार जन-स्थानाद् भार्यां[19] यस्य यशस्-विनीम् ॥१४॥[१३

---

१. च–गृहीत्वा० । २. अ–०वेशितान् । अ–०वेश्य ताम् । ३. रा–उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृण्वतां रक्षसामिदम् । प्र ल₂–उवाच वचनं धीमान् युक्तिमद्युक्तिकोविदः । च–नास्ति ॥ ४. अ–अप्युपायैस्त्रिभिस्ततो । फ–अभ्युपायैस्त्रिभिस्ततो । ५. फ अ–विक्रमकालांस्तीन् । ६. च रा प्र ल₂–नास्ति ॥ ७. आ–प्रथमन्तेष्वभियुक्तेषु । फ–प्रसक्तेषु नियुक्तेषु । ८. फ–दैवेनोप० । च–दैवेनाप० । ९. ल₂–विक्रमस्त्वतिसिद्ध्यन्ति । अ–तात षिध्यन्ति । १०. ल₂–निरीक्ष्य । ११. रा–विवसरकृताः ॥ १२. अ फ च रा ल₂ प्र–बले स्थितम् । १३. अ–हृत्थ ॥ १४. अ–हनुमतो लोके । रा प्र ल₂–हनुमतस्तस्य । १५. अ–कर्तुं कस्तस्य लंघ्यते । रा–न किञ्चित्कर्तुमिच्छसि । प्र–न कश्चित्कर्तुमर्हसि । ल₂–न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १६. अ–अपरिमेयानि । १७. च–कथंचन ॥ १८. अ–तु सः । १९. अ–यस्य भार्यां ॥

खरो यद्य् अति-वृत्तस् तु रामेण सम्-अरे हतः ।
१४] अवश्यं प्राणिभिः प्राणा रक्षि-तव्या यथा-बलम् ॥१५॥ [१४
राज-पुत्री-निमित्तं हि सु-महद् भयम् आ-गतम् ।
१५] तस्मात् सीता परि-त्याज्या कुलाऽर्थे नाऽत्र संशयः॥१६॥ [१६
कुलं राज्यं च बन्धूंश् च लंकां चैव स-राक्षसाम् ।
१६] ऐश्वर्यं चैव दुष्प्राऽऽप्यं वीऽऽक्ष्य सीता प्र-दीयताम् १७ [N
न ते क्षमं वीर्य-वता तेन धर्माऽनु-वर्तिना ।
१७] वैरं निर्-अर्थकं कर्तुं दीयताम् अद्य मैथिली ।१८॥ [१७
यावन् नाऽश्व-गजाऽऽकीर्णां बहु-राक्षस-संकुलाम् ।
१८] पुरीं दारयते रामस् तावत् सीता प्र-दीयताम् ॥१९॥ [१८
बल-वान् अस्त्र-विद् रामो यावत् ते राक्षसीं चमूम् ।
N] न वि-ध्वंसयते क्रोधात् तावत् सीता प्र-दीयताम्॥२०॥ [N
यावल् लक्ष्मण-बाणौघैर् भिन्न-प्राकार-तोरणा । [N
१९] न भस्मी-क्रियते लंका तावत् सीता प्र-दीयताम्॥२१॥[१९उ
प्र-सादये त्वां बन्धुस् त्वं कुरुष्व वचनं मम ।

१. आ–यद्यनिवृतस्तु । फ–यद्यतिवीर्यस्तु । ल₂–यद्यतिवृत्तस्तु ॥ २. अ–राक्षसराजं च । फ च रा ल₂–राक्षसराज्यं च । ३. अ–च सुदुष्प्रापं । फ–यं च सुदुष्प्राप्यं । रा प्र ल₂–चैव दुष्प्रापं ॥ ४. च–ते न । ५. अ–दीयतां तस्य ॥ ६. अ–जावल्लक्ष्मणवाणौघैर्भिन्नप्राकारतोरण। । ७. अ फ–न भस्मीक्रियते। आ–पुरीं दारायते । ८. अ फ–लंका । रा–यावत् ॥ ९. प्र ल₂–पुरीम् । १०. च प्र ल₂–लंकां । ११. अतः परमधिकः पाठः–फ च रा प्र ल₂–विनश्येद्धि† पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः । रामस्य यदि पत्नी सा न स्वयं प्रतिदीयते‡ । यावत्सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी । * यावत्क्रन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १२- रा–प्रसाधये । १३. अ–वन्धुस्ते । आ–च वन्धुस्थं ।

† च रा प्र –विनश्येद्धि । ल₂–विनश्यति । ‡ च–प्रतिदीयतां । * च रा–नावस्कन्दति ।

२२] ब्रवीम्य् अहं हितं पथ्यं दीयतां तस्यै मैथिली ॥२२॥[2] [२१
न ते त्तमं वीर्य-वता महौजसा
धर्माऽऽत्मना धर्म-परेण धीमता ।
निर्-अर्थकं वैरम् अ-मित्र-घातिना
२३] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२३॥[3] [N
पुरी[4] वि-शाला गज-वाजि[5]-शोभिता[6]
प्र-भूत-रत्ना[7] वर-राक्षसैर् वृता ।[8]
न चेद् इयं[9] नश्यति वानराऽर्दिता
२४] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२४॥ [N
महा-बलैः[10] शस्त्र-बलैः समा-हता
विशीर्ण--शस्त्र--ध्वज--वर्म--कार्मुका ।
पुरा रणे नंक्ष्यति राक्षसी[11]-चमूः
N] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२५॥ [N
पुरा रणे राघव-बाण-पीडिता
द्रवन्त्य् अमी शोणित-रक्त-मूर्द्धजाः[12] ।
निशा-चराः सं-यति वानराऽर्दिताः
२६] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२६॥ [N
महेन्द्र-वज्र-स्वन-वर्द्धनान्[13] बहून्

१. अ—तात । २. च—नास्ति ॥ ३. अ—नास्ति । ४. अ फ—पुरा । ५. अ—गजराज० । ६. फ—पुरी तवेयं वररत्नशोभिता ॥ ७. फ—प्रभूतरक्षोवर० । ल$_2$—प्रभूतरत्नाकर० । ८. अ—प्रभूतरत्नावरराक्षसा युता । फ—प्रभूतरत्नावरराक्षसैर्युता । ९. अ—अयं । १०. च रा प्र—०बलस्यास्त्रबलैः । ११. च रा प्र—राक्षसाकुला ॥ १२. रा प्र—द्रवन्त्यनीशाः खलु रक्तमुद्वहाः ॥ १३. अ—०स्वनमूर्जवर्चसम् । च रा प्र ल$_2$—०मूर्जवर्द्धनम् ।

धनुर्[1]-वरं काञ्चन-रत्न[2]-चित्रितम् ।
पुरा शरान् मुञ्चति वज्र-संनिभान्[3]
N] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२७॥[4] [N
पुरा सु-घोरा हरि-वाहिनी पुरीम्
इमाम् अव-स्कन्द्य बलात्[5] प्र-धर्षति ।
दुरा-धरां रावण[6]-बाहु-पालितां
२७] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२८॥[7] [N
न ते वि-नश्येन् नगरी स-राक्षसा
सुदुर्-लभं जीवितम् एवं[8] चाऽनर्घं ।
कुरुष्व सत्यं[9] सुहृदस् त्व् इदं वचः[10]
२८] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२९॥[7] [N
पुरा शरान् सूर्य-मरीचि-संनिभान्[11]
नृपाऽऽत्मजोऽसौ नि-शितान्[12] सु-पर्वणः ।
सृजत्य् अ-मोघान् वि-विधान् वधाय ते
२५] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥३०॥ [२२
इमां [13]परि-त्राहि पुरीं स-राक्षसां
सम्-ऋद्धम् अन्तः-पुरम् अग्र्-नि[14]श्चयं(?य) ।
त्वद्[15]-आश्रयं बन्धु[16]-जनं [17]च रावण

---

१. अ च–धनुर्द्धरं । ल२–धनुर्धरं । आ–धनुर्धरः । २. अ–०नसूर्य-सन्निभम् । आ–०रत्नचित्राम् । फ–०रत्नचित्रान् । ३. रा प्र ल२–शरान् रणे मुञ्चति रत्नसन्निभान् । ४. फ–नास्ति ॥ ५. अ–बलां प्रकर्षति । फ–बलात्प्रकर्षति । ६. च–राघव० । ७. रा प्र ल२–नास्ति ॥ ८. आ–एव वानरैः । अ–अद्य रावण । ९. अ–प्रगृह्य । १०. फ–कुरुष्व त्वं सुहृतं तमेव च ? ॥ ११. प्र–नास्ति । १२. प्र–निशिताः ॥ १३. च–पुरीं पाहि । १४. अ–अग्रनिश्चयं । आ–अग्रनिश्चये । फ–अग्र्यनिस्वनाम् । १५. फ–वेदाश्रयं । १६. अ फ–भृत्यजनं । १७. च–वरावृता । फ–च राघवात् ।

२९] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥३१॥[1] [N

त्यजस्व कामं[2] सुख-धर्म-नाशनं
भजस्व धर्मं[3] कुल-कीर्ति-वर्द्धनम् ।
प्र-सीद जीवेम स-बान्धवा[4] वयं
३०] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥३२॥[5] [२३

इत्यार्षे[6] रामायणे सुन्दर-काण्डे विभीषण-वाक्यं
नामाऽशीतितमः सर्गः ॥८०॥

१. रा प्र ल$_2$—नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—अ च प्र-पुरा शरैर्भास्कररश्मिसन्निभैः प्रसन्नधौतैः सुशितैः† शिलीमुखैः । महाहवे भस्म करोति राक्षसान् प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २. च रा प्र ल$_2$—कोपं । ३. ल$_2$—बलकीर्ति० । ४. अ—सपुत्रबान्धवाः । ५. फ—नास्ति ॥ ६. फ-आर्षे रामायणे । ल$_2$—इति सुन्दरकाण्डे ॥

† च—०धौरश्च सितै । रा प्र—०धौरश्च शितै ॥

विभीषण-वचः श्रुत्वा धर्मो[1]ऽर्थ-सहितं तदा[2] ।
१] मन्त्रिभिः[3] सह मेधावी मन्त्रयामास रावणः ॥१॥
वाक्य-विद् वाक्य-कुशलो[4] दक्षो दक्ष-जन-प्रियः ।
२] राक्षसाऽधि-पतिर्[5] वाक्यं युक्ताऽर्थम् इदम् आ-ददे[6] ॥२॥
स्व-शक्तिं पर-शक्तिं च देश-कालौ[7] च तत्त्व-तः[8] ।
३] सम्-ईक्ष्यो[9]ऽऽरभते कर्म यः[10] स बुद्धि-मतां[11] वरः ॥३॥
कर्मणाम्[12] अनु-बन्धं[13] च विदित्वा[14] सर्व-कर्मसु ।
४] अर्था[15]ऽनर्थाऽनु-बन्धं च पर्य्-एषति[16] स पण्डितः[17] ॥४॥
सुव्यवस्थित-मन्त्रेण पर-मर्मा[18]ऽभिघातिना ।
५] भवितव्यं नरेन्द्रेण न काम-वश-वर्तिना ॥५॥
६पू] ऐश्वर्य-मद-मत्तेन सर्व-लोक[19]-विमानिना ।
१८उ] न हि धारयितुं शक्यं राज्यं चिरम् अन्-आमयम् ॥६॥
यः कार्य-निश्चयं[20] कृत्वा विषयान्[21] विषयाऽधि-पः ।

---

१. रा अ-धर्मार्थ० । २. अ-हितम् । ३. रा-मन्त्रिभिस् ॥ ४. प्र-०कुशलैः । ५. रा-०पति । ६. च ल२ प्र ब म रा ल१-अब्रवीत् ॥ ७. ल१-देशकालो । फ च-देशकालै । ८. च अ म रा ब प्र ल२-सर्वशः । ल१-सर्वतः । ९. प्र-समीक्ष्याचरते । १०. रा प्र-यस् । ११. फ रा प्र-बुद्धि-रिहोच्यते ॥ १२. अ-स्वकार्यम् । १३. फ रा अ-अनुसम्बन्धं । फ-त्रुटितः पाठः । १४. रा अ-विदीत्वा । १५. फ च ल१ ल२ म प्र रा ब अ-अर्थमर्था० । १६. फ-यः पर्यस्यति । ल१ ल२ म प्र रा ब अ-च यः परीक्षेत् । च-पर्यस्यति । १७. रा-पडीतः ॥ १८. ल१ म प्र फ ब च रा-परकर्म्मा० ॥ १९. च रा ब-०लोकाविमानिना । म प्र ल२ अ-०लोका-वमानिना ॥ २०. आ-०विजयं । २१. फ-०विषये ।

१९] [1]प्राऽऽप्तुं [2]कामयते [3]लोके स राज्य-फलम् अश्नुते ॥७॥
[4]अर्थाऽनर्थौ वि-मृशतो[5] चेष्ट[6]-मानेन निश्[7]-चितम् ।
२०] [8]भवितव्यं वि-शेषेण राज्ञा नित्यं कृताऽऽत्मना ॥८॥
N] सु[9]-चेष्टया महाऽऽत्मानः संततं वै[10] वि-शेषतः ।
N] अ-लक्ष्या[11]ः सर्व-भूतानां भव[12]न्ति बहु-कारिणः ॥[13]९॥
अ-लक्ष्या[14] हि यथा[15] लोके व्योम्नि चन्द्रा[16]ऽर्कयोर् गतिः ।
२१] नक्षत्राणां ग्रहा[17]णां च तथा वृत्तं[18] महाऽऽत्मनाम् ॥[19]१०॥
यं च पन्थानम् आ-क्रम्य प्र-याति[20] मनुजेश्वरः ।
२२] तेनेश्वरो[21]ऽभि-यातेन पथा याति[22] ध्रुवं जनैः ॥११॥
यथा लोके तथा राज्ञां[23] वृत्तो[24]ऽनु-गमनं नयः ।

---

१. फ-प्राप्यं । ल₁ च रा प्र ब-आप्तुं । ल₂-आस्तुं । २. फ-प्रापयते । ३. फ-काले । अ-वाक्यं । ल₂-लोकैः ॥ ३. फ-अथानर्थौ । ल₂-अर्थानर्थौ । ५. आ-विमृषता । च-विष्टषता । रा-विमृष्येत । अ-विमृश्यत । ६. फ-चेच्छमानेन । अ-वेष्टमानेन । ल₂-नैष्टमानेन । ७. फ-निस्चितं । अ-निश्चलं । ८. प्र-भवितव्यमशेषेण ॥ ९. फ-चेच्छमानाः कृतात्मानः । च-चेष्टया हि महात्मानः । ब म रा प्र ल₂-चेष्टयन्तो म०। ल₁-पूर्वं विचार्य बुद्धयें ? । अ-पूर्वं विचार्य म० । १०. फ च म रा प्र ल₁ ल₂-सद्वासद्वा । अ-शततं वै । फ च म रा प्र ब ल₁ ल₂-नास्ति । ब-सद्वासद्वापि शेषतः ११. आ-अलक्षः । अ-अलक्षां । १२. आ-भवति । १३. रा च ब प्र ल₁ ल₂-नास्ति ॥ १४. ल₁-अलक्ष्य । १५. ल₁-कथं । ल₂-न वा । १६. आ-चन्द्राकयोर् । १७. च-ग्रहणां । १८. आ-वृतं । १९. प्र रा ब ल₁ ल₂-नास्ति ॥ २०. च-प्रजातिर् । २१. फ-तेन शूरप्रयुक्तेन । च-तेनेश्वरातिर्गीतेन । ब-नेश्वराभिगीतेन । ल₁ ल₂ रा प्र अ-तेनेश्वराभिगीतेन । आ-तेनेश्वराभिजातेन । २२. फ ल₁ ल₂ रा प्र अ ब म-यान्ति ध्रुवं जनाः ॥ २३. ल₁-राज्ञं । ल₂-राज्ञो । २४. आ-वृत्तान्तानुगतो नयः । च-सद्वृतानुगतो नयः । च-सद्भूतागतो नयः । ब-तदुद्धतानुगतो नयः । प्र-धर्माद्भूता ? गतो नयः । म-वृतांतानुगतो नृपः । ल₁-भवेद्दत्तो नयः । ल₂ अ-भूत्वागतो नयः ।

२३] बलस्य चतुर्-अङ्गस्य नायको[1]ऽनु-गतो नयः ॥[2]१२॥
पर्य्-आप्तं चाऽप्य् अभि-ज्ञानम्[3] इह स्वाऽधीनतां प्रति ।
२४] यत्[4] प्राऽऽप्ताम्[4] अपि वैदेहीं नैव मे स्पृशते मतिः ॥१३॥
तत्र केऽप्य्[5] अ-कृतोऽऽत्मानस् तपस्वि-जन-धर्षणम्[6] ।
२५] गर्हेरंस्[7] तत्र मे[8] बुद्धिर् इयं प्राग् एव निश्-चितो[9] ॥१४॥
तापसानाम् अलं-कारं व्रतं[10] धारयतो[11] कथम् ।
२६] बाण-चापाऽसि-हस्तेन वि-द्राव्या वने[12]-चारिणः ॥१५॥
ननु[13] शान्ताऽऽत्मभिर् वोऽपि[14] सर्व-भूत-दया-परैः ।
२७] भवितव्यं फलाऽऽहारैर् नियम्[15] आश्रम-वासिभिः ॥१६॥
सूक्ष्म-रक्ताऽम्बर-धरा[16] तप्त-कुण्डल-धारिणी[16] ।
२८] का द्वितीया यथा सीता वसत्य्[17] आश्रमम्[17]-वासिनी ॥१७॥
केन नूपुर-निर्-घोषो[18] (:) सकलाऽऽभरणे[19]-स्वनाः ।

---

१. आ–नायकाङ्गगते । प्र–नायकानुगते । २. अ–नास्ति ॥ ३. प्र–ज्ञानस्वमिह । ४. फ–तत्प्राप्यामपि । म रा $ल_{1}$ ब–तत्प्राप्तामपि । प्र–तत्प्राप्तुमपि ॥ ५. आ अ म–केचित्कृता० । च–के न कृता० । फ–०तात्मानं । च–०तात्मा वस्० । ६. फ–तपस्विजनमधर्मिणम् । च–०जनधर्षणम् । प्र–तपस्वितेन मर्षणम् । $ल_{2}$ रा ब म–०जनमर्षणम् । अ–०जनममर्षणम् । ७. फ अ–गर्हेयुस् । ८. $ल_{1}$–वै । ९. प्र–निर्मिता ॥ १०. आ म–वने । ११. अ च–धारयतां । फ प्र–धारयते । १२. आ–वनवारिणः ॥ १३. आ–न तु शां० । प्र–नानुशां० । १४. फ $ल_{1}$ $ल_{2}$ च–०भिर्नाम । म रा ब–०भिर्नाम । प्र–०भिर्वा ? न्व ? । अ–०भिश्चैव । १५. रा ब–नित्य आ० ॥ १६. च–०धरास्तप्तकुण्डलधारिणा । १७. अ–भवत्याश्रम० । च–वसत्याश्रमवासिनां ॥ १८. फ–०निर्घोषं । प्र–०निर्घोषः । १९. फ–कलत्राभरणस्वनः । च–सुकलाभरणास्वना । अ–सुकलाभरणस्वना । ब–सुवर्णाभ० । प्र–स्वरक्ताभरणनिःस्वना । म–सकलाश्राभरणस्वनाः । $ल_{1}$–सुवर्णभरणस्वनाः । $ल_{2}$–सुरक्ताः भरणस्वनः ।

२९] श्रुत-पूर्वा[1] मनुष्येण धर्मोऽर्थं[2] वसता वने[2] ॥१८॥
तद्[3] एवं[3] धर्माऽऽचरणाद् विनि-वृत्तः स राघवः ।
३०] राक्षसानां वधं कृत्वा[4] ते गतास् त्रि-दिवं पुनः[5] ॥१९॥
६उ] अ-तर्क्यम्[6] अप्य् अ-निश्चेयं[6] दैवं[7] कर्म[8] तु वि-लंघयेत्[8] ।
अर्थाऽनू-अर्थं[9] फलं लोके सर्व-प्राणिषु वर्तते ॥२०॥[10]
७] तत्र येन्[11] मानुषं कर्म तत् सर्वं[12] सु-परीऽऽक्षितम्[12] ।
यच्[13] च वै[13] मानुषाद्[14] अन्यद्[15] दैवं च तत् सम्-ईक्षितम्[15] ॥२१॥[16]
८] सर्वे[17] समनु-पश्यन्ति यां गतिं बुद्धि[18]-चिन्तकाः ।
तां कृताऽन्तः[19] प्रभुर् भूत्वा यथेष्टम् अप[20]-कर्षति ॥२२॥
९] कथं वानर[21]-मात्रेण लंका हीऽयं वि-गोहितुम्[22] ।
शक्या दैवाद् ऋते[23] तस्माद्[23] दैवं सु-महद्[24] अद्भुतम् ॥२३॥
१०] वि-पन्नेष्व्[25] अपि कार्येषु[26] यथा[27] मन्त्रो[27] महा[28]-बलाः ।

---

१. फ—श्रुतपूर्वं । प्र—श्रुतपूर्वो । २. फ—धर्मार्थाश्रमवासिना ॥ ३. प्र—तदेवं । ल$_1$ म ल$_2$—तदैव । ४. फ—श्रुत्वा । ५. फ रा अ—ध्रुवं ॥ ६. आ—अत्यर्थमथ निश्चित्य । फ च—अतर्क्यमपि निश्चित्य । म—अतर्क्यमविनिश्चेयं । ७. प्र-दैव । ८. आ—कर्म सनातनम् । ९. अ—नास्ति ॥ १०. म—यत्र । ११. च म—यत् । १२. रा—स परीक्षितम् । १३. आ फ—यथैव । च म—यच्चैव । रा ल$_1$ ल$_2$ ब—यश्चैव । १४. आ रा—दैवता । १५. अ—अन्यैर्देवं तत्प्रसमीक्षितम । म—अन्यद्दैवं तच्च समीक्षितम् । आ—अन्यद्दैवतं त० । च—अन्यद्दैवततं सं० । ल$_2$ ब—अन्यद्दैवं तश्च समीक्षितम् । ल$_1$ ल$_2$-दैवं तश्चसमीक्षितम् । १६. प्र—नास्ति ॥ १७. आ म—पूर्वं । फ—पूर्वे । १८. फ—मतिं । १९. प्र ल$_2$—कृतार्थः । २०. प्र ल$_2$—यथेष्टमपि । अ—यथेष्टमनु० ॥ २१. ल$_2$—चारणमन्त्रेण । २२. अ—विगर्हितुं । ल$_2$—विगाहितं । २३. फ च—यस्मात्तस्माद् । आ—यस्माद्दैवं । अ ल$_1$ ल$_2$—तस्माद्दैवं । २४. फ च—महद् ॥ २५. प्र—विषमेष्वपि । ल$_2$—विभक्तेष्वपि । २६. फ—चार्थेषु । २७. फ—यस्माद्भुतं । च—यस्मान्मन्त्रो । अ ल$_2$—तस्मान्मन्त्रो । रा—यस्मान्मन्त्रं । ब म—यस्मान्मन्त्रे । प्र—यस्मान्मन्त्रे । ल$_1$—यस्मान्मन्त्र । २८. फ अ ल$_1$—महाबलः । ल$_2$—महाबला ।

अरयोऽपि वशं यान्ति [1]तस्मान् मन्त्र-वशो नयः ॥२४॥
११] ब्राह्मणानां यथोंकारैः[2] प्राऽधीतानां[3] सदा[4] भवेत्।
मन्त्र-मूलानि कर्माणि तथा[5] राज्ञां[6] वि-शेषतः ॥२५॥
१२] गीयते हि यथा लोके श्रुति-मार्ग-प्रदर्शनम्[7] ।
तद्[8]-विधं कुरुते विद्वान्[9] मन्त्र-कर्म-परिग्रहम्[10] ॥२६॥
१३] यादृशैः[11] सह मन्त्रैश्[12] च[12] परि-रक्षा च[13] यादृशैः[14] ।
राज्ञां[15] नय-वशान् मन्त्रैः[16] सर्वम् एतत् सुनिश्-चितम्[17] ॥
१५] विपरीतं ततः[18] सर्वं[19] वर्जनीयम्[20] इति श्रुतिः ॥२७॥
तस्मात् [21]सर्वैर् गुणैर् युक्तैर्[22] भवद्भिः सह[23] मन्त्रणम्[23] ।

१. ब प्र रा—०तस्मात्मन्त्र० । म च रा ब प्र ल$_1$—मन्त्रपरो जयः । ल$_2$—०मन्त्रपुरो जयः ॥ २. अ—सदाकारः । ३. आ च रा ल$_1$ अ—प्रधीतानां । म ल$_2$—पठताम् । ४. फ—यथाभवत् । च अ—यथा भवेत् । रा प्र ब—पुरोभवत् । म ल$_2$—पुरो भवेत् । ल$_1$—परो भवेत् । ५. रा—राज्ञां । ६. फ—राज्यं । ल$_1$—राज्ञो । रा—चैव ॥ ७. फ—०मार्गः सनातनः । च—०मार्गं प्रदार्शितं । प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—०मार्गः प्रदार्शितः । ८. फ—तं विद्यात् । अ—तद्बुद्धिं । आ म ल$_1$ ल$_2$—तद्विधः । ९. आ म ल$_1$ ल$_2$—यद्वन् । फ—धर्मत । १०. फ—परिग्रहात् ॥ ११. ल$_1$ प्र रा—यादृस् ल$_2$—यादृशः । १२. फ—मन्त्रं स्यात् । ब—मन्त्रैश्च । अ—मन्त्रेन १३. आ—०रक्षश्च । च—०रक्षात्मा । अ—०रक्षाश्च । १४. फ म—तादृशी च ल$_1$ प्र रा ब ल$_2$—यादृशी । अ—यादृशा । १५. फ—राज्यं रा-राज्ञा । १६. फ—०वशान्मन्त्राः । रा—०वशान्मन्त्रस् । ब—०वशात्मन्त्रः १७. रा—तद्वि निश्चितम् । ल$_2$—ताद्विनिश्चितम् । अ—तत्सुनिश्चितम् १८. फ अ—विपरीतस्त्वतः । रा—विपरितं । १९. फ अ—सर्वो । २०. फ—वर्जनीय इति स्मृतम् । च—वर्जनीयमिति श्रुतेः । अ—वर्जनीय इति श्रुतिः ॥ २१. आ—पूर्वैं । म ल$_1$ रा ब प्र ल$_2$—सर्वं । २२. ल$_1$ ल$_2$ ब-रा—युक्तं भवद्भिः । म—युक्तं भवद्भिस् । २३. प्र—सर्वमंत्रणं । ल$_2$—सर्वमंत्रिणं । अ—सह मंत्रिभिः ॥

१६] तत्राऽयं सर्व-संक्षेपः श्रूयतां निश्-चयो मम ॥२८॥
ऐकं[1]-मत्येन भवतां[2] प्र-कुर्याद्[3] रिपुं-बन्धनम् ।
१७] कार्यम् एकाऽर्थतां दैवं[4] मम चैव परस्य वा[5] ॥ २९॥
१८पू] विदित्वा[7] मन्त्र्यतां[8] मन्त्रः समं[9] निश्चय-लक्षणम् ।
N] मन्त्र-निश्चयम् आ-पन्नो वि-धास्ये यद् अनन्तरम् ॥३०॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे रावण-वाक्यं
नामैकाऽशीतितमः सर्गः ॥८१॥

१. आ–एकमत्येन । रा ब म–एकमन्त्येन । अ–एकमत्ये तु । २. रा ब प्र म ल$_1$–भक्त्या च न कुर्याद् । अ–भवतां यः कुर्याद् । आ–भवतां न कुर्या । ३. आ रा ब प्र ल$_1$–अपि ब० । अ–विप्रब० । फ–रिपुनिग्रहम् । ल$_1$–रिपुवर्धनम् । ४. च ल$_2$ रा ब अ प्र ल$_1$ म–चैव । ५. च ल$_1$ रा ब म–च । अ प्र ल$_2$–हि । ६. म–कार्यमनिश्चयमाप्नो विधास्ये यदन्तरम् । फ–कार्यमेकार्थतां चैव परेषां मम एव हि ॥ ७. फ–विचिन्त्य । ८. रा.–मंत्रता मन्त्रस । अ–मंत्रता । ९. आ–सामनि० । च–सवस्ये नि०। ब–प्रमिक्षित सलक्षणः । प्र–समेत्य शुभलक्ष्मणः । म–समैक्षत सलक्षणः । ल$_1$–ससैन्य मम लक्ष्मणः । ल$_2$–समालक्ष्य च लक्ष्मणः । अ–सूक्ष्मलक्ष्मणलक्षितः । रा–तमैक्षत स लक्ष्मणः ॥ १०. फ–इति रामायणे ॥

३१.उ] अ-विह्वलश्[1] च[1] विद्यासु सं-युगेऽथे[2] परा-क्रमे ।[3]
प्र-हस्तः प्रथमं वाक्यम् इदं[4] वक्तुम् उपाऽऽददे[4] ॥१॥
३२] यत् किञ्चिद् गुण-सम्पन्नम्[5] अनु-रूपं महाऽऽत्मनाम्[6] ।
चेष्टितं सर्व-भूतेषु तद्[7] राजंस्[7] त्वयि वर्तते ॥२॥
३३] को[8] हि नाम[8] बलैर् युक्तस्[9] तैस् तैर्[10] एवं[10] महा-गुणैः ।
मन्त्र[11]-मूलानि कर्माणि[11] कुरुते[12] त्वद्-ऋते नरः[12] ॥३॥
३४] भवन्ति हि वि-शेषेण नियम् उन्मत्त[13]-चारिणः ।
राजानः प्र-संभ्रमं[14] लोके स[15]-रोषा इव हस्तिनः ॥४॥
३५] न[1] हि किञ्चिद्[16] अ-कर्त्तव्यं कृतं नाऽपि[17] करिष्यसि[18] ।

---

१. फ–अविहस्तस्तु । च–आविहस्तस्त्ववि० । रा प्र ब म–अविहस्तश् । $ल_1$–अविहस्तः च । श्र–अविहस्तः वि० । २. फ च रा प्र ब म $ल_1$–संयोगेऽथ । श्र–संयोगे च । ३. अतः परमाधिकः पाठः–श्रा–को हि नाम बलैर्युक्तैस्तैस्तैरेव महागुणैः । पुनरुक्तश्चायं ३यपूर्वार्धेन । ४. श्रा–इदमुत्तरमाददे । फ $ल_2$–इदं शूत्तरमाददे । ब–इदं शूर उपादधे । प्र–इदं शूरमुपाददे । च रा म $ल_1$–शूनर उपाददे ॥ ५. फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–०संयुक्तम् । ६. श्रा–महात्मनः । ७. श्रा–तद् राजं । फ श्र–तत्सर्वं । च–तद् राजन् ॥ ८. च रा ब म $ल_1$ $ल_2$–को हि राजन् । प्र–को राजन् । ९. श्रा–युक्तैस् । ब म $ल_1$ $ल_2$–युक्तः । १०. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–तैश्चैव ॥ ११. रा प्र म $ल_1$ $ल_2$–त्वद्विधो मंत्रमूलानि कार्याणि । फ श्र–०मूलानि कार्याणि । १२. फ श्र–राजात्मनि विभावयेत् । रा प्र म $ल_1$ $ल_2$–कुरुते नरः ॥ १३. फ–उतम० । ब–उत्मभ० । प्र–उत्तम० । १४. $ल_1$ श्र–प्रथमं । १५. फ–मुदोषा । ब म–सरोष । $ल_2$–सरोषः । श्र–सदोषा ॥ १६. फ $ल_2$–हि कश्चिद् । म–किञ्चिद्धि । १७. श्रा फ च श्र–वापि । १८. श्रा फ–करिष्यति ।

न ह्य् एवं-लक्षणाद्[1] धर्माद् वि-चलन्ति नयाऽनु-गाः[2] ॥५॥
३६] अथेमे सर्व-कार्येषु[3] चत्वारः[4] समुदा-हृताः ।
उपायाः[5] कार्य-सिद्ध्यर्थं तान्[6] नि-बोध यदीऽच्छसि[7] ॥६॥
३७] साम[8] चैव[9] प्र-दानं च भेदो दण्डश् च सर्व-शः[11] ।[10]
एते सर्वाऽऽत्मना राज्ञा प्र-योक्तव्या विधान-तः ॥७॥[12]
३८] तत्र[13] साम प्र-योक्तव्यम्[14] आर्येषु[15] गुण-वत्सु च ।
दानं[16] लुब्धेषु भेदश्[17] च शंकितेष्व् इति निश्-चयः ॥८॥
३९] दण्डः[18] स्तब्धेषु[19] पापेषु[20] नित्यं[21] राजन् दुर्-आत्मसु ।
४०पू] अप-कारिषु[22] नित्यं च सोऽयं शास्त्र-विनिश्चयः ॥९॥
उपायांस् त्रीन् अति-क्रम्य तत्त्व-योगांस्[23] तथैव च ।
N] दुर्-बलेन[24] तु रामेण वयं दण्डेन तर्जिताः ॥१०॥[25]
४१उ] न[26] तु[26] नाम वयं युक्तास्[27] तेन सामाऽऽदिभिर् गुणैः ।

---

१. फ-०लक्षणो धर्म्मो विचरन्ति । रा-दक्षिणा धर्म्माद् वि० । प्र-धर्माच्च चलन्ति । ल$_2$-धर्माच्च चलान्ति । २. ल$_2$-तथानुगाः । रा-तथानुगा ॥ ३. प्र ल$_2$-०लोकेषु । ४. म-चत्वरः । ५. रा-उपाया । ६. आ च रा-तन । ७. च-यदिच्छसि । रा ब ल$_1$-यथेच्छसि ॥ ८. फ समश्चोपप्र० । आ-सामयानप्र० । अ-साम चोपप्र० । ९. फ च-दण्डस्तथैव च । १०. च-नास्ति । ११. फ ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-विभागशः । रा-विभागसः । १२. प्र च-नास्ति ॥ १३ रा-तच । १४. अ-प्रयोक्तव्यं कार्येषु । १५. फ-गुरुत्व(म)स्सु । १६. च-साम वाथ प्रदानं लुब्धेषु । रा-दानलुब्धेषु । ल$_2$-दानं लोष्टेसु । १७. आ-देयं स्याच्छंकितेष्वितरश्च यः । फ ब-भेदश्च संकि० । रा-भेदश्च शंक० । प्र-शंकितष्वाभिनिश्चयः ॥ १८. ल$_1$-दण्डाः । १९. फ-तथैव । रा-स्तब्देषु । अ-सत्येषु । २०. फ अ-पात्यस्तु । च प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$-पात्यश्च । २१. फ अ-नित्यकालं । आ ब ल$_1$-राजं । २२. आ-अवकारिषु ॥ २३. आ अ-द्वंद्वयोगात् । फ०तत्त्वयोगंस् । प्र-दण्ड-योगांस् । २४. फ-दुर्ल्लभा न तु । २५. रा-नास्ति ॥ २६. फ प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ-ननु । २७. फ--युक्तास्तथा । च--युक्तांस्तेन ।

दुर्-बलेन बलैर्[1] युक्ताः सर्व-शस्त्रैः[2] प्र-सा(?दि)धितुम्[2] ॥११॥[3]
४२] दण्डम्[4] तस्य[4] तु पर्य्-आप्तम्[5] एतद् एवाऽत्र कारणम्[6] ।
उपायांस् त्रीन्[7] अति-क्रम्य यद्[8] दण्ड-रुचिर् एव सः[9] ॥१२॥
४३] एवं कृत्वा यथा-न्यायं[10] दण्डस् तस्य[11] तु साधकः[11] ।
N] दण्डस् तस्य तु[12] योक्तव्यो[12,13] ह्य् अनु-रूपश् च सर्व-थौ[13] ॥१३॥
सुखं चैव हि नो युक्तम् अनु-रूपं च सर्वदा[14] ।[15]
४४] अथवा[16] अस्य वैगुण्यं बुद्धेः प्रत्या-दिशन्ति च[17] ॥१४॥
सामाऽऽदीन्[18] अग्र-तः[18] कर्त्तुं[19] भवेद् युक्तं[19] नि-दर्शनम्[19] ।
४५] तत्राऽपि सु-महान्[20] दोषः सर्व[21]-तः प्रति-भाति मे ।

---

१. अ–०न च बलैर् । ब–बलैः । म ल१–त्रयं । २. फ–सर्वे दण्डाः प्रपीडिताः । च–सर्वयत्नै प्रयाचिता । ब–सर्वयत्नैः प्रयाचिता । प्र–सर्वयत्न-मुपाश्रितम् । म ल१ अ–सर्वयत्नैः प्रयाचितुम् । म–सर्वशस्त्रै प्रयाचन्त । ल१–सर्वयत्नैः प्रयाचितुः । ३. रा–नास्ति ॥ ४. फ–श्वस्तस्यास्य । च प्र म ल१ ल२–स्तब्धस्यास्य । ब–स्तब्धास्यस्य । अ–तस्माच्चास्य । ५. फ च प्र ब म ल१ ल२ अ–पर्याप्तं । ६. फ–लक्षणम् । ७. रा–त्रीन्न् । ८. आ–यदनु चिरेव सः । फ–यद्दंडेऽनुचिरे वशः। च–यद्दण्डे रु०। ल२–०र् एव स । ९. प्र ल२–यथा । १०. अ–ज्ञेयं । ११. आ ल२–तस्यार्थसा० । प्र–तु कारणं। १२. आ–हि मोक्तव्यो । रा–अनुयोक्तव्यो । १३. अ– नास्ति ॥ १४. आ–योक्तुं नोऽनु-रूपं च सर्वथा । १५. च रा प्र ब म ल१ ल२–नास्ति । १६. फ प्र च ब ल२–अथासनवैं० । ल१–अथवासनवै० । रा–अथवा स तु । अ–अथवा शरवै० । आ–'अथवा अस्य' इति सन्धयभाव आर्ष द्रष्टव्यः । १७. च ल२–बुद्धयेतत्प्रत्यादिशन्निव । रा– बुद्धयेत्प्रीत्यादेशन्निव । म–बुद्धयेत्प्रत्यादिशन्निव । ल१–बुद्धयेत्प्रेत्यादिशन्निव । अ–बुद्धौ प्रत्यादिशन्निव । १८. फ ल२ अ–सामा-दीनामितः । च रा–सामादीनपि तत् । ब म ल१–सामादिनापि तत् । प्र–सामादिना न तत् । १९. आ–उक्त्वा तु द०। च–युक्ताद्धि द०। रा ब म ल१–युक्तं तु धर्षणम् । प्र–युक्तं यद्दर्शनम् । २०. फ–स महान् । आ–सुमहाशेषः । २१. आ फ च–सर्वशः ॥

४६पू] यत् पर[1]ः सहसा[2] कुर्याद् वि-ग्रहं[3] बल-वान्[3] इव[3] ॥१५॥
N] शास्त्र-विद् वाक्य-कुशलः[4] सुहृत्[5] स-प्रतिभः[5] शुचिः ।
कुले महति चोत्-पन्नो दूत एष[6] सतां मतः[7] ॥१६॥
४७] विपरीत[8]-गुणो राजन्[9] रामेण प्र-हितश्[10] चरः[10] ।
आत्म-कार्य-विघाताऽर्थम् अ-नयं[11] सम्प्र[12]-दर्शयन[13] ॥१७॥
४८] ईदृशस्य[14] ततः[15] कर्तुं कथं[15] युक्तं भवेद् ईह[16] ।
युद्ध-काले सहायस्य बुद्धि-मोहाद्[17] इहेश्वर[17] ॥१८॥
४९] एवम् अभ्या[18]-हितः श्री-मान् युद्ध-कालो[19]ऽयम् आ-गतः ।
चिरात् प्रभृति योधानाम्[20] अनिशं युद्ध-कांक्षिणाम् ॥१९॥
५०] गदाश् चापाश् च खड्गाश् च नूनं परश्वधाश् च नः ।[21]

---

१. रा ब म ल$_1$ ल$_2$–पुनः । २. फ अ–सर्वथा कुर्यात्प्रसभं । ३. फ–दूरविग्रहम् । अ–दूतविग्रहम् । रा–बलवान्निव ॥ ४. रा–०कुशल । ५. प्र च ल$_1$–सुहृत्सु० । रा–सुहृत्स० । ब–शरत्स० । आ–सुहृत्सु प्रतिभूः । ६. फ च रा ब म ल$_1$ अ–एव । ७. फ–मतम् ॥ ८. म– विपरीता गुणो । ९. आ–राजं । प्र–राज्ञा । १०. आ–प्राहितः स च । रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–प्रहितश्च सः । ११. फ–अनार्यं । १२. प्र च रा म ल$_1$ ल$_2$–तमपश्यता । ब–तमपश्यथा । १३. अ–नास्ति ॥ १४. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–इदृशस्य । फ–ईदृशस्य (अस्माकम्) । १५. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–च नो भर्तुः । १६. फ–कार्यं (युक्तं) प्रनाशनम् । च–कार्यप्रसंशनम् । रा–कार्यं प्रसंशनम् । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–कार्यं प्रशंसनम् । १७. आ–मे रजनीचर । प्र–इहेश्वरः । च– इहश्वर ॥ १८. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–अभ्यर्थितः । १९. ल$_1$ अ–युद्धकाले० । २०. आ-यो धीमाननिशं । फ–युद्धानामानिसं । रा–लोकानाम् । प्र ब–योद्धानाम् ॥ २१. फ आ–गदा चापानि खड्गानि नूनं परस्वधाश्च नः । फ–गदाश्चापाणि खड्गाश्च शराः परस्वधाः शुभाः । च–गदाश्चापाश्च खड्गाश्च नूनं परशकस्वनाः । रा ब म–गदाश्चापाश्च खड्गाश्च शराश्चैव परश्वधः । प्र ल$_2$–गदा खड्गाश्च चापाश्च शराश्चैव परस्व(श्व)धाः । ल$_1$–गदापादाश्च चापाश्च नूनं शराश्चैव परश्वधाः । अ–गदाश्चापानि खड्गाश्च नूनं परमवस्तथा ॥

युद्धेष्व् अ-मर्षम् इच्छन्ति[1] योधैर्[2] विक्रम-भूषणैः[3]॥२०॥
५१] सु-व्यक्तं[4] तृषिता[5] भूमिः शोणितं पातुम् इच्छति ।
हतानां सं-युगेऽस्माभिर्[6] वानराणाम् इहेश्वर[7] ॥२१॥
५२] लक्ष्मणः सह रामेण सु-व्यक्तं शयनं गतः ।
भविष्यत्य्[8] अ-चिरे काले[9] दुःस्वप्न-प्रतिबोधितः[10]॥२२॥
५३] कबन्ध[11]-विकटा भूमिः शोणिताऽऽर्द्राऽनु[12]-लेपिता ।
हतैर् योधैर् वि-दर्शनैर्[13] नूनं हसितुम् इच्छति ॥२३॥
५४] व्या-देशः सर्व-योधानाम्[14] अद्यैव[15] क्रियताम् इह[16] ।
येन यैः सं-युगे राजन्[17] हन्तव्यो रिपुर् आ-हवे[18]॥२४॥
उद्-यताभिर्[19] गदाभिश् च राक्षसैर् बाहु[20]-शालिभिः ।
५५] रणस्[21] ताल-वनाऽऽकारो[22] भवत्व्[23] अद्भुत-दर्शनैः ॥२५॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे प्रहस्त[24]-वाक्यं
नाम द्व्यशीतितमः[25] सर्गः ॥८२॥

---

१. म-इच्छन्तो । २. आ म-योधे । फ-योधै । अ-ये वै । ३. फ-०शालिभिः । अ-०भूषणा । ४. रा-सुव्यक्त० । ५. ल$_1$-भृषिता । ६. ब-०गेऽस्माभिः । ७. आ-इहेश्वरः ॥ ८. आ म-भविष्यत्यधिकं । च रा प्र ब म ल$_1$ल$_2$-भविस्वायधिकं । अ-भविस्यसधिकं । ९. म-समये । अ-कालं । १०. आ-०बोधनः । च रा ल$_1$-०बोधतः । अ-०बोधनं । ११. फ-मेदोस्थिवाहता । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-०विकचा । १२. फ-शोणिताभानुलेपना । च-शोणिताग्रानुलेपना । रा ब-शोषिताद्रानुलेपना । प्र म ल$_2$ अ-शोणितार्द्रानुलेपना । ल$_1$-शोणितान्यानुलेपना । १३. फ-निर्दशनैर् । च-विदर्शनैः । १४. फ-०शूराणाम् । रा च प्र ब म ल$_1$-०देशानाम् । १५. प्र ल$_2$-इति । १६. प्र रा ब म ल$_1$-नः समरे । अ-नः सं० । १७. आ-राजं । १८. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-आगतः । १९. प्र-उदिताभिर् । २०. रा ब ल$_1$-बलशा० । २१. फ-रणं । २२. ल$_2$-०वणाकारो । फ-०वनाकारं । २३. आ-भवत्य् । फ-०दर्शनम् ॥ २४. फ-प्रहस्तमन्त्रो । २५. रा-त्र्यशीतितमः सर्गः ॥

महा-बुद्धिस्[1] तु युद्धेषु यातु-धानो[2]ऽब्रवीद् वचः ।
१] इदं मति-मतां मध्ये मति-युक्तो[3] महोदरः ॥१॥
वि-स्पष्टं[4] राज-चन्द्रेण बुद्धि-रश्मि[5]-मयं महत् ।
२] यद् उक्तं तद् वचः सर्वं सं-दिग्धम्[6] इव भाषितम् ॥२॥
संस्कृतं[7] हेतुं[8]-सम्पन्नम् अर्थ-वच् च यद् उक्त-वान् ।
३] प्र-हस्तो वचनं सर्वं दिष्ट्या मत्य्-एकतां गतम्[9] ॥३॥
ममाऽपि वचनं राजन्[10] ब्रुवतः श्रोतुम् अर्हसि[11] ।
४] प्राग् एव तु त्वया[12] बुद्ध्या यद्[13] वि-मृश्य[14] परीऽऽक्षितम्[15] ॥४॥
सर्वेषाम् एव नः सर्वम् एतत् सु[16]-विदितं यथा ।
५] भिन्नैर्[17] यन् मंत्रिभिर्[18] मन्त्रो नान्योऽन्येनाऽभिसं-हितम् (?तः) ५
सं-हता ह्य्[19] अभि-वर्त्तन्ते प्रीति[20]-योगात् परस्परम् ।

---

१. आ—०बुद्धिश्च यु०। च—बुद्धिस् तु यु०। रा—०बुद्धिस्तु युद्धेषु। ब ल$_1$ ल$_2$—०बुद्धिः सुयु०। प्र—०बुद्धिः स यु०। २. आ—जातुधानो यशस्करः। फ—जातुधानो०। ३. आ—प्रत्युवाच। प्र रा ब ल$_1$ ल$_2$—युक्तियुक्तं॥ ४. ल$_1$—विस्पष्टं। ५. म—०रश्मिमयं। ६. आ—संदिग्धमिव। च—दिग्धमिव॥ ७. अ—संस्तुते। प्र—संस्कर्तुं। च—संस्कृतं हि तु। ८. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$—युक्तं। प्र—यत। ९. आ—दिष्ट्या मध्ये तथागतम्। फ—दिष्ट्या मे श्रोत्र(क) तां गतं। रा ब—दिष्ट्या मध्ये एकतां गतं। प्र—दिष्ट्येकतां गतं। ल$_2$—दिष्ट्यात्येकतां गताम् अ—दिष्ट्यास्थेकतां गतम्॥ १०. आ—राजं भ्रुवतः। ल$_1$—राजं ब्रुवता फ—राजन् वदतः। प्र—राजन्भवतः। ११. च—अर्हति। १२. फ—महाबाहो प्र च रा ब म ल$_1$ ल$_2$—मया बुद्ध्या। अ—तथा बुद्ध्या। १३. म—यदि मृष्य फ प्र ल$_1$ ल$_2$—यद् विमृष्य। १४. ल$_2$—०तुम्॥ १५. ल$_1$—सुविधितं १६. रा—मया। १७. फ—भिन्नै योगं त्रिभिर्। १८. आ प्र च रा म ल$_1$—मन्त्रमन्योन्ये०। फ—मन्त्रो नान्योन्यं नाऽभि०॥ ल$_2$—०नाभिसंयुतम्॥ १९. आ—अभिवर्तते…द। रा ब म ल$_1$ ल$_2$—अति०। २०. प्र—प्रति०।

६] भिन्ना नैकाऽर्थतां यान्ति[1] कालेष्व् अ-सुहृदो[2] यथा॥६॥
७पू] परस्पर-मतै राजन्न् इह चित्ताऽनु-वर्त्तिभिः ।[3]
N] भवत्य्[4] आ-प्यायितो मन्त्रस् तद्[5]-भेदः प्रसम्-ईक्ष्यताम्[6] ॥७॥
७उ] अ-विभिन्नस् तु राजेन्द्र भवत्य् एकाऽर्थतां प्रति ।
यदि निश्-श्रेयसो[6] मन्त्रस् तव[7] परं भूति-लक्षणम्[7] ॥८॥
८] एवं मन्त्रस्य[8] भेदश् च सं-घातश्[9] च न शोभनः ।
उभाव् एतौ[10] महा-बाहो[11] त्याज्यौ[12] मन्त्र-विनाशनौ[13] ॥९॥
९] हेतुं[14] त्वं भज-[15]मानो हि स-विशेषं परीऽऽक्षितः[16] ।
सु-श्रावितो[17] वि-शुद्धत्वं[18] मन्त्रैः[19] समुप-गच्छति ॥१०॥

१. आ ल$_1$—नैकार्यतां । अ—नैकार्थसंयान्ति । ल$_2$—नैकार्थता । २. आ च रा प्र ब ल$_2$—कालेषु सुहृदो । ल$_1$—कालेषु प्र (? ञ) हृदो । अ—लोकेषु सुहृदो ॥ ३. आ म ल$_1$—परस्परमते राजन्निह चि० । फ—अन्योन्यं स गतो (परस्परमतं) राजन् ब्रुवतो श्रोतुमर्हसि । ४. आ—तवास्याप्यार्पितो म० । फ—भवत्याप्यायितो म० । च—भवत्याप्यायि मंत्रो न भेदं । रा ब—तत्रात्याश्यापितो मंत्रो न भेदः । प्र—भवत्यादायितो मंत्रो न भेदः । म ल$_1$ ल$_2$—०तो मंत्रो न भेदः । अ—भवत्याप्याहितो म०। ५. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०ईक्ष्यते ॥ ६. ब—नः श्रे० । ल$_1$—निःश्रेयसो । ७. रा च ब म ल$_2$—तद्भेदो हि भयावहः । प्र—तद्भेदो हि भयास्तः । ल$_1$—तं भेदो हि भयावहः॥ ८. आ प्र—मन्त्रश्च । अ—मंत्र सुभेदश्च । ९. म—समूहतश्च । ल$_2$—संघाताश्च । अ—संघातशुभशोभनः । १०. ल$_1$—उभाते ता । ११. ब—०बाहौ । १२. आ ब अ-त्वाज्यौ । ल$_1$—त्याज्यो । १३. रा ल$_2$ ०विनाशिनौ । फ—०विनाशकौ । अ—०विनाशनैः ॥ १४. फ—हेतुं तु । च रा प्र म ल$_1$ ल$_2$—हितं तु । ब—हितं हि । १५. प्र—त्यजमानो । अ—भुजमानो । १६. आ च रा म ल$_1$ ल$_2$ प्र—परीक्षितुम् । ब—परीक्षितम् । १७. फ—आश्रावितो । च रा ब ल$_1$ ल$_2$—सुश्रावितस् । प्र—आश्रावितस । अ—सुश्रावितं । १८. च रा ब ल$_1$ ल$_2$—तु शुद्धत्वं । प्र—तच्छुद्धत्व । अ—विशुध्यर्थं । १९. अ—मंत्रं ॥

१०] युद्ध-कालम् इमं सर्वे वयं विद्मः स-कारणम् ।
बुद्धि-मद्भिर् वि-चेतव्यं तस्माद् राजन् बलाऽबलम् ॥११॥

११] के वयं के परे युद्धे कानि प्र-हरणानि च ।
देश-काल-बलं किं च किं च केषां सुखाऽऽवहम् ॥१२॥

१२] परे च निरधि-ष्ठानाः साऽधि-ष्ठानाश् च यद् वयम् ।
एषे चाऽप्य् अधिकोऽस्माकं गुणः श्रीमान् महीयते ॥१३॥

१३] रक्षसां रजनी-कालः सं-युगेषु युयुत्सताम् ।
तस्माद् राजन् निशा-युद्धे जयोऽस्माकं न संशयः ॥१४॥

१४] तत्र योधैर् युयुत्सद्भिः शस्त्राणि कवचानि च ।
यत्नेन महता राजन्न् उपाऽर्ज्यानि विशेष-तः ॥१५॥

१५] तन्त्राणां कारणं हेतु-गुण-भूतं गुणाऽऽवहम् ।
मंतश्(?तं)चाऽभ्य्-अधिको (?कं)युद्धे चारित्रं महताम् इव १६

१६] एवं देशश् च कालश् च शक्तिश् च बहुभिर् गुणैः ।

१. प्र ल$_2$—सर्वं । २. च—बुद्धिमाद्भिमान्निर्विचेतव्यं । ३. आ—विंद्यान्महाबलम् । अ—विद्याद्बलाबलम् । ४. ल$_1$—नास्ति ॥ ५. आ—यदे । ६. आ फ—०बलः । ७. फ—कश्च तेषां किंच । रा—किंचित् किं च केषां । प्र—किंचित् केषां किञ्चित् । आ—काश्चित् केषां किंचित् । ल$_1$—किंच केषां । ल$_2$—किञ्च केषां किञ्च । अ—किंचित्केषां चापि ॥ ८. म—०ष्ठानः । आ—०ष्ठानाः । ९. प्र—एवं । १०. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—चाभ्यधिको० । ११. आ च—गुणं । १२. प्र—श्रीमन् । १३. फ—महामते । च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—महीपते ॥ १४. रा—०कालं । १५. अ—निशायुद्धं कर्तव्यं सुमहत्प्रियम् ॥ १६. ल$_2$—युयुत्सुभिस्तत्र योधैः । च—०र् युयुत्सुभिः । १७. आ—वचनानि । १८. रा—यत्नेन । १९. आ—उपास्यानि वि० । फ—उपाधार्यान्यशेषतः । च—उपास्यानि वि० । २०. अ—नास्ति ॥ २१. फ अ म—कर्तॄणां । २२. म—करणं । २३. प्र च ब म—हेतुर् । २४. रा—मंत्रश्चाभ्युधिको । ब ल$_1$ ल$_2$—मंत्रश् च० । फ—मतश् चाप्यधिको । प्र—मन्त्राश् चा० । अ—०श् चाभ्यधिकं । २५. फ—चारित्राणि । च—चारित्र्यं । ल$_1$—चारितं । ल$_2$—चरित्र्यं ॥ २६. प्र म ल$_2$—देशाश्च कालाश्च । २७. रा प्र ब, म ल$_1$ ल$_2$—राजन्वै ।

भवत्य्[1] अधिकम्[1] अस्माकं मन्त्र-पूर्वं[2] परीऽऽक्षणात्[2] ॥१७॥
१७] शस्त्राणां कवचानां च कृत्वा सम्यग् उपाऽर्जनम् ।
युद्धम् एवाऽभि-गच्छामो नयाद्[3] गुण-समन्वितम् ॥१८॥
१८] नि-कृत्तानां[4] रणे तावद् वानराणाम् इहेश्वरैः[5] ।
पिबन्तु रुधिरं साधु राक्षसास्[6] तृषिता[7] इव[8] ॥१९॥[9]
१९] राघवस्यं[10] रणे तावद्[11] रण-शौण्डैः[12] समाऽऽहतम् ।
भवत्व्[13] अति-रथैः[13] क्षिप्रम्[14] आननं क्षत-जोक्षितम्[15] ॥२०॥
२०] अ-भयं याच-मानैस्[16] तु[16] वि-क्षतैश्[17] च सहस्र-शः ।
वानरैर्[18] लक्ष्यतां[19] भूमिः किञ्चित्[20] प्र-व्यथिता[21] यथा ॥२१॥
येन[22] व्यू-ऊहेन[23] वा[23] व्यू-ऊहं[23] योद्धव्यं[24] वा यथा[24] त(?य)था ।

१. आ–भविष्यत्याधिकोऽस्माकं । च–भवत्यस्याधिकोऽस्माकं । अ–भवत्यस्याधिकम् । २. अ– मंत्रपूर्वपरीक्षितम् । आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०र्वं परीक्षणं ॥ ३. आ– भयाद् । च–नयगु० । रा–नयो ल$_2$–यावद् ॥ ४. आ–निकृतानां । रा–निकृतानि । ५. आ–इहेश्वरः ६. रा–वानरास् । ७. ल$_1$–त्र्यषित ? । ८. प्र ल$_2$–इह । ल$_1$–त्रह ? म–इव (इह) । ९. ब–नास्ति ॥ १०. अ–राघवस्तु । ११. फ–राजन् १२. रा–०शौंडै समाहितां । अ–०शौंड: समाहत: । प्र–०शौंडसमाहतं १३. आ–भवत्यति० । रा–भवन्त्यतिरथे: । १४. फ–वीरैर् १५. फ–क्षतजोभितं । रा–क्षतगोक्षितं ॥ १६. फ अ–०मानैश्च । १७. फ रा–विकृतैश्च । ल$_1$ ल$_2$–विक्षितैश् । अ–विक्षिप्तैश्च । १८. ब–वानरैः । फ च प्र म ल$_1$ ल$_2$–वानरै । १९. आ–भक्षता । अ–लक्षिता । २०. फ–कश्चित् । २१. फ–प्रव्यथितैर् । च ब प्र ल$_1$ ल$_2$–प्रकाथिता । रा–प्रकुथिता । म–प्रक (व्य) थिता । अ–प्र······व्यथा ॥ २२. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–यदि व्यु० । च–यदि व्यूहेन । २३. आ–व्यूहं । फ–योद्धव्यं । २४. फ–वयमत्र यथा० । आ–०व्यं चायथा० । अ–०व्यं च यथा ।

२१] तद् इहाऽद्यैव सर्वैस् [2]तैः सैं[3](?सं) मन्त्रयितुम् अर्हसि ॥२२॥
अ-शक्यः सागरस् तर्त्तुम् अ-प्रधृष्या पुरी तथा ।
N] रथाँ हयाँ गजाँ मायाँ ज्ञातयश् चोऽपि नोऽधिकां(:) ॥२३॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे महोदर-वाक्यं
नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥८३॥

---

१. रा–इहाद्यैव । २. फ ग्र–नः सर्वे । च रा प्र–नः सर्वैं । म ल$_1$–नः सर्वैः । ३. श्रा–स मन्त्रणम् इहार्हसि । फ–०तुम् अर्हत्य ? । रा–सममन्त्रणमिहार्हसि । च ब–स (सं)मंत्रणमिहार्हसि । प्र–स मन्त्रिमिहार्हसि । म–सः मन्त्रणमिहार्हसि । ल$_1$–संमात्राणमिहार्हसि । श्र–संमंत्रितुमिहार्हसि । ४. रा–तत्र । ५. श्र–गजा । ६. च–हयो । ७. श्रा–गजामात्या । ल$_1$–गजसेना । श्र–माया । ८. रा–ज्ञातयच् । ल$_1$–जातयश् । ९. श्र–च हि । १०. श्रा–वोधिकम् । रा–नो अधिकम् । प्र ब ल$_1$ ल$_2$ श्र म–नोधिकम् ।

बृहस्पतेः समो बुद्ध्या सम्-अरे च दुरा-सदः ।
१] वि-रूपाऽक्षो रणोऽपेक्षो वचनायोप-चक्रमे ॥१॥
पदाति-रथ-नागाऽश्वैर् व्यू-ऊह्यते सम्-अरे बलम् ।
२] राक्षसानां भुजाः पीनाः सर्वम् एतच् चतुष्टयम् ॥२॥
३पू] व्यू-ऊढां व्यू-ऊढोत्तरां सेनां बाहवः परि-घोपमाः ।
N] शास्त्र-तः सम्-अरेऽस्माभिः सु-व्यूहाः शकटाऽऽदयः ॥३॥
३उ] न नि-वर्तितुम् अर्हन्ति वि-तता बाहु-वागुराः ।
N] अस्माकम् असि-हस्तानां वागुरा इव वानराः ॥४॥
स्थैर्यं चलित-चित्तेषु वानरेषु न विद्यते ।

१. प्र रा ब ल२ अ-वृहस्पतिसमो । २. आ-विरूपाक्ष्यो रणापेक्ष्यो । फ-विरूपाक्षः समापेक्ष्यो । म-विरूपाक्ष र० ॥ ३. आ-०नागाश्वं व्यूह्यते । फ-०नागाश्वं व्यूह्यताम् । ब रा च-०नागाश्वै व्यूह्यताम् । ल१-०नागैश्च व्यूह्यताम् । प्र म ल२अ-०र् व्यूह्यताम् । ४. रा-भुजा पीनास् । ब-भुजा पीना ५. रा-एव ॥ ६. फ-वृहव्यूढोत्तरा सेनां । च-व्यूढं व्यूढोत्तराप्सानां प्र रा ब ल२-व्यूहं व्यूढोत्तराशानां । म-व्यूहं व्यूहान्तरगता ल१-व्यूहं व्यूहोतुराद्री तां । अ-व्यूढ व्यूढोत्तरा सेनां । ७. अ-बाहुभिः ८. आ फ म ल१ अ-परिघोपमाः । ९. आ म ल१-शास्वताः च रा प्र-शाश्वताः । ब ल२-शाश्वतः । १०. फ-सव्यूह० । च-सुवृह्याः । रा-सव्यूहाश् । म-सुव्यूहा (स्वभक्ता)। ल१-सव्यूर्धा । ११. ब-शाक० । ल१-शकजादयः । ल२-सकटादयः ॥ १२. आ च म-निवार्त्तितुमिच्छन्ति । फ-निवर्त्तयितुमर्हन्ति । रा ब ल१-निवर्तितुमिच्छन्ति । १३. प्र-चिंतता । १४. आ-बहुराक्षसाः । फ रा-बहुवा० । ल१-बहु-वाद्गुणाः । १५. रा-अपि ह० । १६. आ-वागुराम् ॥ १७. आ-०वित्तेषु ।

४] न च नश्[1] चल-चित्तत्वम् अस्ति यद्[2] वानरेष्व् इह ॥५॥
गर्जिताऽऽस्फोटितैस्[3] तत्र बाहुभिः स-कर[4]-स्वनैः ।
५] अन्-अवस्थित-चित्तानां[5] द्रवन्तीं पश्य[6] वाहिनीम् ॥६॥
राक्षसैर् नि-हतानां च शरीराणि[7] वि-भाग[8]-शः ।
६] दृश्यन्तां[9] वानरेन्द्राणां प्र-सुप्ताः[10] कलभा[11] इव ॥[12]७॥
बाहुभिः[13] पीडिताः सन्तु[14] सम्-अरे सर्व[15]-वानराः ।
N] रात्र्य्-अन्तेषु वि-शुद्धाऽऽस्याः कमलानाम् इवाऽऽकराः ८[16]
राक्षसाऽम्भसि मग्नानां[17] शरीराणि वि-भाग-शः ।
६] दृश्यन्तां[18] वानरेन्द्राणां प्लवा इव वि-सर्पिणः ॥९॥
शिला-मध्य-गताः सन्तु समर-स्था हि[19] वानराः ।
७] मेघाऽन्तर-विनिर्मुक्ताः[20] सुप्ता[21] इव रवि-प्रभाः[22] ॥१०॥
८पू] ताडितानां वि-शीर्णाश्[23] च[23] वि-मला दन्त-पंक्तयः ।
N] वानराणां प्र-दृश्यन्ते(न्तां)भुवि ता दन्त-राशयः ॥११[24]॥
N] यथा तुषार-निर्मुक्ताः कीर्णा इव रवि-प्रभाः[24] ।
८उ] वानराणां प्र-दृश्यन्तां[25] तुषार-निकरा इव ॥१२॥

---

१. फ च प्र ब म–निश्चलचि०। आ ल₁–नः खलु चिन्तत्वम् । रा–निश्चितचि०। २. रा–य वानरे बले । फ च प्र ब म–यद् वानरे बले । ल₁–यद् वानरबले ॥ ३. आ–०स्फोटितस् । ४. आ–शंकर०। प्र–सकरांबुजैः । म–सुकर० । ५. आ–०चिन्तानां द्रवतीं । च–प्रनां द्रवन्ती । ६. अ–चिन्त ॥ ७. रा–शरिराणि । ८. आ–विभागसः । ९. फ–दृश्यतां । १०. रा–प्रमत्ता । ११. फ–करभा । १२. आ ल₂–नास्ति ॥ १३. अ–बाहुभ्यां । १४. रा–सन्तः । १५. म–सर्वे वा०। १६. आ रा च प्र ब म ल₂ ल₁ अ–नास्ति ॥ १७. अ–मग्नार्कश०। १८. अ–दृश्यते । आ–दृश्यतां ॥ १९. अ–सुवानराः । २०. फ–०विनिर्मुक्ता । २१. फ–विस्तृता । अ–कीर्णा । २२. अ–०प्रभा ॥ २३. आ–विशीर्णांश्च । फ–विशीर्णास्तु । रा–विशीर्णाच्च । अ–विशीर्णा भुवि० ॥ २४. आ फ च रा ब प्र म ल₁ ल₂–नास्ति । २५. ल₁–प्रदृश्यन्तां ।

तत्र[1] तत्र च[2] राजेन्द्र वानरैर् नि-हतैश् चिता[3] ।
९] भवत्य्[4] अधिकम् आ-लक्ष्या[4] वल्मीक[5]-शमलै(?ले)व भूः[6] ॥१३॥
राक्षसानां तु[7] युद्धैर्[8] भवन्त्व्[9] अद्य रणाऽजिरे[10] ।
१०] आहार-कलिता[11]ः सर्वे युगपत् क्रव्य-भोजिनाम्(?नः) ॥१४॥
शिलाभिश् चैव मुक्ताभिर् वानरा[12] विनि-पातिता[12]ः ।
N] लक्ष्यन्ता[13] रण[14]-भूमि-ष्ठाः सं-सक्ता[15] इव पर्वताः ॥१५॥
राक्षसैर् वि-हताऽङ्गाश्[16] च[17] वानरा[17]ः प्र-स्थिता[18] भुवि ।
१२] रुधिर-प्रस्रवैः[19] सन्तु[20] गैरिकाणाम्[20] इवाऽऽकराः ॥१६॥
अस्माकं सम्-अरे तावन्[21] नि-शिता[21]ः शस्त्र[22]-पाणयः ।
१३] शत्रुभ्यो जीव-पुष्पाणि[23] प्र[24]-चिन्वन्तु वनाद्[25] इव ॥१७॥

---

१. रा—तत्ते । २. अ—हि । ३. अ—चिरात् । ४. ब—भवत्वाधिकमा० । ल$_1$—भवत्वधिकमाळक्ष्य । प्र—०कम् आलक्ष्य । रा—०कमालाक्ष्या । फ—भवत्यधिकलक्षं च । ५. रा प्र ल$_1$—वाल्मीकश० । आ—वाल्मीकशकलेव । ६. ल$_1$—मुः ॥ ७. फ—नास्ति । ८. फ—यु (सु) द्धेषु । ९. आ अ—भवंत्यद्य । १०. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—रणाजिरं । ११. रा अ—०कलिता ॥ १२. आ—वानरैश्च नि० । रा प्र ब म ल$_2$—वानराश्च नि० । ल$_1$—विनिपातितः । १३. रा—लक्ष्यंतो । आ फ प्र म ल$_1$ ल$_2$—लक्ष्यतां । १४. फ—०भूयिष्ठाः । च ब—०रभूमिस्थाः । रा प्र म ल$_1$ ल$_2$—०भूमिस्थाः । १५. फ—संशक्ता ॥ १६. आ—विहतांगानां । फ—विहि (ह)तां० । रा—निहतांगानां । म प्र ब ल$_1$ ल$_2$—निहतां० । १७. आ च अ ब ल$_1$—वानरप्रस्तरा । फ—वानरा प्रस्तरां । रा—वानरा प्रस्तरा । म—वानर प्रस्थरां । १८. ल$_2$—प्रस्थितैः । फ—प्रसवैर् । १९. फ—भूरि (वापि) । २०. आ—शतशः शस्त्रविक्षताः । फ—वानराः विनिपातिताः । च ब म अ—गैरिकानाम् इ० । प्र—०णाम् इवाकरः ॥ २१. अ—ते च निश्चिताः । आ च रा प्र ब म ल$_1$—तावन् निश्चिताः । २२. आ अ—शास्त्रपा० । च—०स्त्रपाणय । २३. आ—०मुख्यानि । फ च—०पुष्पानि । २४. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—विचिन्वन्तु । २५. आ—नगा । फ—वनात् । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—नगाद् ॥

उद्[1]-भूतं धूम-संकाशं रण-[2]मर्दन-जं रजः ।
११] शत्रूणां प्र-शमं [3]यातु [4]हतानां शोणिताऽम्बुना ॥१८॥
सम्-अरे वानराः सन्तु शत-श[5]ः शस्त्र-विक्षताः ।
१४] शोणिताऽम्बु-परिक्षेप[6]ाः स-निर्यासा इव द्रुमाः ॥१९॥
हतैः शत्रु-शरीरैश्[7] च शतशोऽथ गताऽसुभिः[8] ।
१५] [9]भाराऽऽर्त्ता [10]भूमिर् अस्त्व् [11]आशु किंशुकाऽऽ[11]कार-सन्निभा॥२०
[12]व्या-देशः क्रियतां तावन् मम वीर्याऽभि-[13]मानिनः ।
१७] यस् तस्मिन् प्र-वरः [14]शत्रुर् [15]हन्तव्यः [16]सम्-अरे [16]मया॥२१॥
तं च[17] गत्वा वधि[18]ष्यामि [19]यश् चैनम् [19]उप-गच्छति ।
१८] भविष्यन्ति द्वि[20]षन्तो नो[20] ये च तस्य पदाऽनु-गाः॥२२॥
शाखा-[21]मृगाणां सम्-अरे शरीरैः [22]पश्य भू-[22]तलम् ।
१९] वायुना कर्णि-[23]काराणां वनम् [23]उन्-मथितं यथा ॥२३॥

इत्यार्षे [24]रामायणे सुन्दर-काण्डे [25]विरूपाक्ष-वाक्यं नाम चतुरशीतितमः सर्गः॥८४॥

१. फ—उद्धृतं । रा—उद्धूतधू० । ल$_1$—तद्धूतं । २. फ प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—रणसंमर्दजं । च रा—रणसंमर्द्दनं । म ल$_1$—रणमर्दजं । ३. रा—ध्यातु । ४. च—हताना ॥ ५. रा—शतशश् चास्त्रवि० । फ—०शः शस्त्रपीडिताः । ल$_1$—०शः शस्त्रविक्षिताः । ६. अ—०परिक्षेपात् । फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—०परिक्षिप्ताः ॥ ७. आ च—०शरीरैः । ८. च रा—गताऽऽशुभिः । ९. ल$_1$—भारात्तु । प्र म—भारान्ता । १०. फ—भू विरस्त्वास्तु । आ ल$_1$—भूमितस्त्वाशु । अ—भूमिरस्त्वासु ॥ ११. आ ल$_1$—किंशुकाकारसन्निभाः । फ—०रसन्निभाः ॥ १२. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—आदेशः । १३. रा प्र—०मानिना । १४. आ—शत्रुं रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—शत्रुत्स । १५. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—हन्तव्यो । १६. फ अ—स मया रणे । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—रणे मया ॥ १७. फ अ—तत्र । १८. ल$_1$—त्रदिष्यामि । १९. प्र—यच्चैन-मनु० । अ रा ब ल$_2$—यश्चैनमनु० । २०. फ—०तो मे । च प्र ब म ल$_1$ अ—द्विषतोन्ये । रा—द्विषं ह्यन्ये ॥ २१. फ प्र ब—०मृगानां । २२. आ ब—पश्यताकुलम् । प्र—शरीरैराकुलम् । अ—महदाकुलम् । ल$_2$—······कुलम् । २३. रा—कर्णिकाराणां वनमुन्मथितं ॥ २४. फ—रामायने । २५. फ—राक्षस-मन्त्रो । ब—विभीषणवाक्यं । च रा प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—विरूपाक्षवाक्यं ॥

धर्मे चाऽर्थे च कुशलो वीर्येण च समन्व्-ईतः ।
१] [3]अब्रवीन् मधुरं वाक्यम् इदं भूयो वि-भीषणः ॥१॥
यत् प्रियं च हितं [4]चैत्र साधु-धर्मे [5]च सर्व-शः ।
२] [6]कुर्युस् [7]तन् मन्त्रिणो वाक्यं मन्त्र्य-माणा विशेष-तः ॥२॥[8]
प्राऽऽप्य [9]कार्यं गरीयम् तु नेतुर् वा गुण-सम्पदाम् ।[10]
३] प्रियम् उत्-सृज्य वक्तव्यं हितम् एवेह[11] मन्त्रिणा ॥[12]३॥
तव राजेन्द्र वि-स्तीर्णैर् गुणैर् वि-श्र[13]ब्धतां गतः ।
४] इमम् अर्थं प्र-वक्ष्यामि हितं[14] बुद्ध्या परीऽऽक्षितम् ॥४॥[15]
इह धर्माऽर्थ-कामानाम् [15]अवाऽऽप्तिः फलम् इ[16]ष्यते ।
५] [17]तत्राऽर्थस् सह कामेन [18]परीऽऽक्ष्यो धर्म-चक्षुषा ॥५॥
परि-त्यज्य हि यो धर्मम्[19] अर्थम् अर्थाय पश्यति ।
६] कामं [20]वा काम-लो[21]भाऽर्थं न स[22] बुद्धि(?द्धे)षु बुद्धि-मान् ॥६॥

---

१. फ–तु । २. रा–सन्मन्त्रिते ३. रा म–अब्रवीत् ॥ ४. फ–साधु-वच्चैव । च व म ल१,ल२–०साधु धर्म्यं । रा–०धु धर्मे । म–०धु धर्मेश् । ५. फ–सर्वतः । ६. च–कूर्यूस् । म–ब्रूयुस्तत् । आ–ऊचुस् । ७. च–वक्ष्यमाणो । आ म–०माणे । ८. रा प्र ब ल१ ल२–नास्ति ॥ ९. च–कार्यग० । आ–कार्यशरीरं तु नेतुं । १०. फ–प्राप्तकार्यममित्रेषु सेतुं वा सर्व्वसम्पदाम् । प्र रा ब ल१ ल२–नास्ति ॥ ११. रा ब अ–एव हि । १२. आ–नास्ति ॥ १३. फ–विप्रथितं मया । च–विश्रम्भतां । रा–विस्रब्धतां । ब म ल१,ल२–विस्रब्धतां । अ–विस्तीर्णतां । १४. म–हितां बुद्धया परीक्षिताम् ॥ १५. आ–अवा हि । च रा प्र ब म–अवाप्तुं । १६. फ–उच्यते । १७. आ–तत्त्वार्थः । फ–तत्रार्थाः । अ–तत्रार्थं । १८. आ–यदीक्ष्यो ॥ १९. आ–धर्म धर्मम् । रा–धर्म धर्मम् । २०. फ–च । २१. फ च प्र रा ब म–०काभाय । २२. फ–बुद्ध० ॥

मन्त्रितो यो[1] बहु-विधो निस्-सारः सार-दर्शिभिः[2] ।
७] अमात्यैर् मन्त्रिभिर्[3] मन्त्रः सन्नि(?नि) योगान्[4] न शोभनः[5] ॥७॥
परदाराऽभि-गमनं को धर्म[6] इति वर्णयेत् ।
८] मति-मान् राज-शास्त्रेषु यथा-वत्[7] कृत-निश्चयः ॥८॥
यत् त्व् इदं कथ्यते[8] नो(?रा)म-कृतं[9] व्युत्थित-लक्षणम्[10] ।
९] नाऽऽगः सं-लक्ष्यते[11] रामे धर्म-व्युत्थित-लक्षणम् ॥९॥[12]
वने हि[13] वसते रामः पितुर् निर्देश-वत्सलः ।
N] यत् तद्[14] अस्य न सं-देहो धर्मो(?र्मा)ऽव्युत्थित[15]-लक्षणम् ॥१०॥[16]
रक्षणं[17] तापसानां च क्षत्र-धर्मे[18] स्थितोऽऽत्मना[19] ।
N] यत् कृतं शस्त्रम्[20] आ-दाय तद् व्यक्तं धर्म-लक्षणम् ॥११॥[21]
दानं[22] साम समुत्-सृज्य स(?य)द् विक्रमम्[23] इहाऽऽस्थितः[24] ।

१. आ अ–यं । २. अ–०बुद्धिभिः । ३. फ–मन्त्रितो मन्त्रः । च–मंत्रिभि मित्रैः । ४. आ–०योगान्तशो० । फ–०योगान्तसो० ॥ ५. फ–०भिमर्षे हि । अ–०भिमर्शेषु । ६. आ रा अ–धर्मम् । ७. आ–यथा च । ८. आ–त्वयेदं कथितं । ल₁–यद्विदं क० । अ–यदि त्व कथ्यसे । ९. फ–राजन् । प्र च रा ब म ल₁ ल₂–रामे । अ–रामो । १०. म–०धर्षणम् । ल₁–०लक्ष्मणम् । ११. फ–किं लक्ष्यते । १२. आ–अत्र संलक्ष्यते नाम धर्मस्यार्थस्तु लक्षणम् । म–अत्र किं लक्ष्यते नाम धर्माद्व्युत्थितलक्षणम् । च रा प्र ब ल₁ ल₂ अ–नास्ति । १३. ब–वसति रामो हि । १४. म–तत्तस्य । १५. आ–धर्मोऽभ्युषित० । १६. च रा प्र ब ल₁ ल₂ अ–नास्ति ॥ १७. आ–लक्षणन्ता० । च–रक्षणं क्षणं ता० । १८. फ–यत्र धर्मे । अ–क्षत्रिधर्मे । १९. आ अ–धृतात्मनां । फ–कृतात्मनां । ल₁–वृतात्मनाम् । २०. च–शस्त्रमदाय । ब–शास्त्रम् । २१. ल₂–अत आरभ ' धर्माद्विचालितः कथम् ' इत्यन्तः पाठो नास्ति । २२. रा–दान नाम । ब–दान साम । म–दैन्यं राम । २३. आ–यदि धर्म्मम् । म–य,(स) दि धर्म्मम् । २४. च–इह स्थितः । रा–इति स्थितः । प्र ल₁–इति स्थितिः । ब–इति स्थिति । म–इहाऽऽस्थितः (इति स्थितिः) ।

N] व्यक्तम् एतत् परं[1] तस्य रामस्याऽक्लैव्य[2]-लक्षणम्॥१२॥[3]
यन् निदर्शन-भूतं[4] च धर्मिष्ठानां महाऽऽत्मनाम् ।
N] सु[5]-लभं तद्[6] ध्रुवँल् लोके गुण-जातं महाऽऽत्मसु[7] ॥[8]१३॥[9]
यदा च भवनाद् रामश् चाप-पाणिर् विनिर्-गतः ।
१०] त्वत्रम् एवाऽभि-सन्धाय धर्माद् वि-चलितः कथम्॥१४॥
यदि किञ्चित् व्यति-क्रान्तं भवेद्[10] रामस्य चेद् इह ।
११] किं[11] जातु कस्य[11] दोषो[12]ऽपि न भवेद् वन-वासिनः॥१५॥
यथा हि बल-वान्[13] कश्चिद्[13] आ-हारान्[14] वि-गुणान्[15] अपि ।
१२] भुक्त्वा[16] जरयते[16] तद्-वद् रामः पाप-प्रणाशनः[17] ॥१६॥
एवं कृत्स्नं[18] मम[19] मतं यद् रामः स्वं[20]-परिग्रहम् ।
३] प्राऽऽप्नुयाद् गुण-सम्पन्नम्[21] त्वाम् अवाऽऽप्य महा-बलम्[22] १७
तत्र हेतुः[23] प्र-दाने[24] च सु-महान् प्रीति-वर्द्धनः ।

१. रा-पदं । २. फ ब प्र-रामस्य क्लै० । ३. अ-नास्ति ॥ ४. प्र च रा ब ल$_1$ म-०भूतश्च । म-निदर्शभूतं (तश्) । ५. फ-सुलंभं । ६. अ-च ध्रुवं । ७. फ-महत्सु च । ८. प्र च रा ब-ध्रुवं लोके गुणीजातः सुलभश्च महात्मसु ॥ ल$_1$-ध्रुवं लोके गुणे जातः सुलभश्च महात्मसु । म-ध्रुवं लोके गुणजातं सुलभश्च महात्मसु ॥ ९. ब-यत्तु । १०. प्र-भजेद् ॥ ११. फ-कियान् वा तस्य । च-कियां सुतस्य । रा ब प्र म ल$_1$-क्रियासु तस्य । १२. ल$_2$-दोषो हि ॥ १३. म-बलवानाग्निर् । १४. फ.-आहाराद्० । १५. अ-निगुणान् । १६. फ-भुक्ता हि जरयेत् । रा-भुक्ता जारयते । १७ फ ल$_2$-प्रनाशनः ॥ १८. आ अ-कृत्वा । १९. अ-सुमतं स । २०. प्र ल, ल$_2$ अ-स्वं परि० । २१. आ ल$_1$-०सम्पनं । रा-०सम्पन्न । प्र ब ल$_2$ अ-०सम्पन्नं । २२. आ रा प्र ब ल$_2$ अ-०बलः ॥ ल$_1$-०मतिम् । २३. प्र-हर्तुः । २४. फ-प्रसादे च । च म रा ब प्र- प्रदानेन ।

N] यत्र[1] न सा व्युत्[2]-थिता सीता त्वाम् अवाऽऽप्य महा-मतिम्[3] ॥१८॥
पितुर् वा वचनाद्[4] धर्म्याद्[5] वन-वासम् उपाऽऽगतः[6] ।
N] वशम् अभ्या[7]-गतश् चेति रामः सीताम् इहाऽर्हति[8] ॥१९॥
त्वाम् अवाऽऽप्य गुणैर् युक्तं को हि न प्राऽऽप्नुयाद् गुणान्[9] ।
१४] [10]त्वं तु प्रीति-करो राजन् गुण-हीने[11]ऽपि सज्[12]-जनः ॥२०॥
कार्यम् आत्माऽनु-रूपं वा[13] धर्मो वा यदि रक्ष्यते[14] ।
१५] त्वत्-प्रसादाच्[15] छुभां सीतां राजन् मोक्तुम्[16] इहाऽर्हसि[17] ।
N] [18]सामान्येऽपि जये वाऽपि न युद्धं तेन[19] ते क्षमम्[19] ॥[20]२१॥

[21]इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे विभीषण-वाक्यं
नाम पंचाऽशीतितमः सर्गः ॥८५॥

१. आ—यत्र सा व्यु० । च—यत्नमाव्यु० । रा ब—यत्र साम्यु० । अ—यत्र साक्षे स्थिता । २. फ—यत्र सोथ हि तां सीतामवाप्य स महामतिः । ३. ल१—नास्ति । ४. रा—वचनाधर्माद् । आ—०द् धर्माद् । ५. रा—उपागता ? । ६. फ—पितुर्वचनधर्माच्च वनवासमुपागतः । ७. आ—अभ्यागतां वेत्ति । च—अभ्यागतो वेत्ति । रा—अभ्यगतश् । ८. म—इहार्हसि ॥ ९. प्र ब म ल१ ल२ अ—गुणम् । १० प्र—तं । ११. रा ब अ—०हीनोपि । १२. फ—सज्जने ॥ १३. रा प्र ब ल१ ल२—चेद् । १४. आ प्र ब ल१ ल२—रक्षितः । रा—रक्षताः । १५. फ—०प्रशादात्तु तां । च रा प्र म ल१ ल२—०च् छुभा सीता । १६. प्र रा म ल१ ल२—मोक्षम् । १७. रा प्र म ल१ ल२—इहार्हति । १८. अ—सामान्ये विजये वापे । प्र—सामान्यविजये वापि । रा ब म ल१ ल२—सामान्ये विजये चापि ते । १९. प्र—न च ते क्षणम् । रा ब म ल१ ल२—न ते क्षमम् । आ—तेन मे क्षमम् । २०. च—सामान्ये विजये चापि......द्धं तेन मे क्षमम् । फ—नास्ति ॥ २१. आ—आर्षेय रा० । ल२—नास्ति ॥

बृहस्पतेस् तुल्य-मतेस् [1]ततस् तेन्
नि-शम्य वाक्यं [2]तु वि-भीषणस्य
इदं बभाषे वचनं महाऽऽत्मा
तस्मिंस् तदा नैर्ऋत-[3]राज-पुत्रः ॥१॥ [१

इदं [4]हि ते[4] तात कनिष्ठ [5]वाक्यं
धर्माऽन्व्-इतं [6]चैवं सु-नीतिम[7]च्च् च ।
अस्मिन् कुले [8]नाम कथं [9]सु-जातं
त्वम् [10]ईदृशं व्या-[11]हरसि प्र-[12]गल्भम् ॥२॥ [२

सत्त्वेन वीर्येण परा-क्रमेण
[13]शौर्येण [14]धैर्येण च तेजसा च ।
एकः कुलेऽस्मिन् पुरुषो हि धीमान्
[15]जातस् तु नस् तात कनिष्ठ एव ॥३॥ [३

किं नाम तौ[16] पार्थिव-राज-पुत्राव्
अस्माकम् [17]एकेन निशा-चरेण ।

१. फ म–तु तस्य । च–स्वतस्तन् । प्र रा ब ल$_1$ ल$_2$–तदस्य । अ–ततस्तु । २. अ–हि । ३. रा ब म ल$_1$–नैनृत० ल$_2$–नैवृत० ॥ ४. आ–नास्ति । ५. च–भ्रातुर् । ६. म–नैव । ७. रा–तु नीतिवश्च । आ–०तिवच्च । ८. म– ना(रा)म । ९. फ अ–नु जातः । प्र च रा ब म ल$_1$ ल$_2$–सुजातः । १०. च–स्वदृशं । ११. फ–व्याहरसे । रा–व्याहराशि । १२. आ च रा–प्रगल्भः ॥ १३. फ–सौर्येण । १४. प्र–धर्मेण । १५. फ–यतस् ॥ १६. आ–चेत् । प्र रा ब ल$_2$ ल$_2$–तव । च–नास्ति । १७. आ–एतौ न ।

सु[1]-प्राकृतेनाऽपि रणे[2] प्र-सह्यौ[3]
प्रशंससि त्वं सु-महा[4]-गुणेषु ॥४॥[5] [४
त्रि-लोक-राजो[6] ननु देव-राजः[7]
शत-क्रतुर् भूमि-तले नि-विष्टः[8] ।
भयाऽर्दिते(?ता)श्[9] चाऽपि दिशः[10] प्र-पन्नाः
मत्[11]-तेजसा देव-गणाश् च सर्वे ॥५॥ [५
ऐरा[12]वणो वि-स्वरम्[13] उन्[14]-नदंश् च
नि-पातितो भूमि-तले मया सः ।
वि-कृष्य दन्तं हि[15] मयाऽस्य[16] भूयो[17]
वि-त्रासिता[18] देव-गणाः समस्ताः[19] ॥६॥ [६
सोऽहं सुराणाम् अपि दर्प-हन्ता[20]
दैत्योत्तमानाम्[21] अपि शोक-हर्ता[22] ।

---

१. आ ल१ अ–सम्प्रा॰ । २. ल२–नास्ति । ३. आ अ–प्रसह्य । फ–अतिशक्यौ । ल१–विशह्यौ । ल२–प्रसह्यो । ४. अ–तु महा॰ । ५. रा–प्रसंशितुमसुमहागुणेषु ॥ ६. रा–॰राज । ७. फ–किं लोकनाथोऽतिमहाबलश्च । ८. च–मया सः । रा–निरिष्टः । प्र–विशिष्टः । ९. रा ल१–भयादितश् चा॰। ब–तयार्दितश् चा॰। म–भयार्दितश्चादिशः । १०. रा ल१–प्रसन्नो । आ ब–प्रपन्नो । ल२–प्रपन्नौ । ११. अ–यत् ॥ १२. फ–ऐरावतो । प्र–प्र–एरावणो । १३. रा अ–विश्वरम् । प्र–विम्वीरम् । १४. फ–उन्मदंश् । १५. ल१–विकृष्टदन्तं । फ–॰ष्य दन्तश्च । १६. आ फ ल२ अ–मया स । १७. प्र रा ब म ल१ ल२–भूमौ । अ–कुंभं । १८. अ–॰सितो देवगणै । १९. फ–समेताः । अ–समेत । २०. रा ब ल२ ल१–दर्पहर्ता । अ–सर्वहन्ता । २१. प्र–दैत्यौतमानाम् । ल१–दैत्ये तु मानाम् । २२. फ ल१–शोकहन्ता ।

[1]कथं न हन्यां तरसा प्र-[2]सह्य
मनुष्य-[3]योनी किमु तौ रणाऽग्रे ॥७॥ [७
अथेन्द्र-कल्पस्य महा-रथस्य
महौजसस्[4] तद्-वचनं नि-शम्य ।
ततो बभाषे वचनं महाऽ[5]र्थं
वि-भीषणो धर्म-भृतां वरिष्ठः ॥८॥ [८
न तात मन्त्रे तव शक्तिर् अस्ति
बालस् त्वम् अद्याऽप्य् [6]अविपक्व-बुद्धिः ।
तस्मात् त्वयेहाऽऽत्म-विनाशनाय
वचोऽर्थ-हीनं [7]बहु विप्र-लु(?ल)प्तम् ॥९॥ [९
पुत्र-प्रवादाद्[8] [9]असि रावणस्य
त्वम् अस्य जातः स्वयम् एव शत्रुः ।
[10]यस्येदृशं [11]राघव-तो वि-नाशं
नि[12]शम्य-मानं ह्य्[13] अनु-मन्यसेऽद्य ॥१०॥ [१०
त्वम् एव वध्यश् च [14]सुदुर्-मतिश् च
स चाऽपि वध्यो य इहा[15]ऽऽनयेत् त्वाम्[16] ।

---

१. प्र ल२—कर्ता (हर्ता) । २. च रा ब म ल१ प्र ल२—प्रगृह्य । ३. रा—०ष्ययो न ॥ ४. अ—महारथस् । ल२—महोजसस् ॥ ५. फ—नाम । ६. आ फ—अद्यापि विपक्व० । प्र च रा ब म ल२—अद्यापि न पक्व० । ७. फ—बहु विप्रलंभम् । अ—बहुधा प्रलुप्तं ॥ ८. फ—पुत्र प्रमादाद् । च—०प्रवादास्त्वसि० । प्र व ल१ ल२— प्रवादस्त्वासि । रा—पुत्र प्रसवा···वादस्त्वसि । ९. अ—एव । १०. फ—यदिदृशं । ११. प्र—राघव ते । १२. ब—निशम्य सारं । अ—०मानः । १३. फ—०न हि पश्यसे वै । अ—स तु म० । ल२—०मन्यतेऽद्य ॥ १४. म—सुदुर्मति । १५. अ—०नयत् । १६. ब—त्वम् ।

बालं दृढं[1] साहसिकं च भूयः
प्र-वेशयेच्[2] चा[3]ऽविदितं समीपे ॥१.१॥ [१.१
स मूढ-कल्पो वि-नयाद्[4] अपेतस्[4]
तीक्ष्ण[5]-स्वभावोऽल्प-मतिर् दुर्-आत्मा[6] ।
भीरुं[7] च[8] माम् अद्य[8] सुदुर्-मतिं च[9]
त्वम् इन्द्र-जिद् बाल[10]-तया ब्रवीषि[11] ॥१.२॥ [१.२
को ब्रह्म[12]-दण्ड-प्रतिमान् सु[13]-वेगान्
अर्चिष्मद्[14]-उल्काऽनल-सन्निकाशान्[14]
सहेत[15] बाणान् यम-दण्ड-कल्पान्
सम्-ईक्ष्य मुक्तान्[16] युधि राघवेण ॥१.३॥ [१.३
प्र-गृह्य[17] रत्नानि स[18]-भूषणानि
वासांसि मुख्यासि[19](?नि) मणींश्[20] च दिव्यान्[21]।
सीतां तु रामाय नि-वेद्य देवीं
वसेम लंकाऽधि-प वीत-शोकाः[22] ॥[23]१४॥ [१४

इत्यार्षे[24] रामायणे[24] सुन्दर-काण्डे विभीषण-वाक्यं नाम षडशीतितमः सर्गः ॥८६॥

---

१. अ–सदा । २. फ–प्रवेशितं । रा प्र ब म–प्रवेशयेद् । ल$_1$ ल$_2$ म अ–प्रवेशयित्वा । ३. रा–वा विहितं । प्र ब म–वा विदितं ॥ म ल$_1$ ल$_2$ अ–विदितं ॥ ४. आ–विभवादपे० । ५. अ–क्रुद्ध० । ६. आ–महात्मा । ७. रा–भीमं । ८. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–समासाद्य । च अ–मासाद्य । आ–नामाद्य । ९. प्र म ल$_1$–वं । १०. ल$_2$–बाल तथा ११. आ–ब्रवीहि । ल$_2$–ब्रवीमि ॥ १२. ल$_1$–कोदण्डवेगप्रतिमान् । १३. फ च–स वेगान् । १४. आ–आर्चिष्मतोल्कानल० । ब म ल$_1$ ल$_2$–अर्चिष्मदुल्कानलसन्निभांश्च । च–अर्चिष्मतोल्कानलसन्निभांश्च । १५. अ–वहेत । १६. आ–मुक्ता । प्र अ–युक्तान् ॥ १७. च–गृह्य १८. च–सुभू० । म–भूषणानि । १९. फ अ–दिव्यानि । च–मुख्याणि । प्र रा म ल$_1$ ल$_2$–पुष्पाणि । २०. ल$_2$–सखींश् । २१. फ अ–मुख्यान् । २२. अ–०शोकः । २३. अतः परमधिकः पाठः- म–अतोऽन्यथा क्रियमाणैर्विरुद्धं द्रक्ष्यन्ति ते ये न मंस्यन्ति युद्धम् ॥ २४. ल$_2$–इति सु० ॥

सं-क्रुद्धास् ते ततम् तत्र बहवः प्रिय-वादिनः ।
उच्य-मानास्तु[1] बहु-शश् चुक्रुशुः[2] सह-रावणाः ॥१॥ [N
शेषा[3]श् चाऽन्ये प्र-जहसुर्[4] भृशम् अन्ये नि-शश्वसुः[5] ।
सम्-ईक्ष्याऽन्योऽन्यम्[6] आ-यस्ताश्[7] चखादुर् दशनान्य् अपि [N
तस्मिंस्[8] तथोक्ते वचने महा-पार्श्वः[9] प्रताप-वान् ।
शिरस्य्[10] अञ्जलिम् आ-धाय[11] रावणं वाक्यम् अब्रवीत् ॥३॥ [N
[12]धर्मं काम-फलं विद्धि तथा शत्रु-विनाशनम्[13] ।
इन्द्रियाऽर्थोप-भोगो[14] हि कामः[15] सत्य-पराक्रम[16] ॥४॥] N
शब्द-गन्ध-रस-स्पर्शा[17] रूपाणि वि-विधानि च ।
भक्ष्यं[18] भोज्यम् अभि-प्रेतम् [19]उचितं मनसस् तथा ॥५॥ [N
एतन् मूलं त्रि-वर्गस्य[20] भवेद् राक्षस-पुंगव ।

---

१. फ—०मानाश्च । २. प्र रा म ल$_1$—चक्रुधुस् ॥ ३. फ च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—रोषाच् । रा—रोषा । ४—प्रजक्रुस्व भृशम् । ल$_1$—प्रजसुर्भृशम् । ५. फ च ब ल$_2$ अ—विनिश्वसुः । रा—निशच्चसुः । ६. रा—न्योऽयम् । ७. आ—आयस्ताश्वश्च दुर्द० । फ—०श् चषदुर्दशनानपि । रा ब—०स्ता आखादन्दशनानपि । प्र म ल$_2$—०स्ता अखादन्दशनानपि । ल$_1$—०स्ता अदशन्दशनानपि । अ—मान्नस्य वभञ्जुर्दशना अपि ॥ ८. आ—तस्मिन्यथोक्ते । ल$_1$—तस्मिन्यथोक्तव० । ९. अ—सहापार्थः । १०. आ ल$_2$ अ—सिरस्य् । ११. फ रा प्र ब—आदाय ॥ १२. च—धर्म्यं का० । रा—धर्मकामं फलं । प्र—धर्मं कामं फलं । १३. अ—स्वरिवि० । प्र—०विनाशिनम् । १४. अ—०पभोगश्च । ल$_1$—०पलोभो हि । १५. आ म—रामः । १६. आ फ च रा प्र ल$_2$ अ—०पराक्रमः ॥ १७. आ—स्पर्शरू० । १८. आ—भक्ष्यमोज्यम् । १९. रा—उदीर्णे ॥ २०. ल$_1$—त्रिवनस्य भवेद् रक्षस० ।

दारा[1]श् चैवोदितो(?ता) मूलं सुखा[2]ऽर्थम् अ-मितौजसः ॥६[N

यः खल्व्[3] अपि वनं गत्वा दुर्गे[4] व्याल-निषेवितम् ।
मध्व्[5] आ-नीय न चाऽऽघ्रोति मन्ये[6] तं मूढ-चेतसम्[7] ॥७॥ [N

अर्न्-अन्ते तु झष-ग्राहे[8] महा-जल-संमागमे[9] ।
सागरा[10]ऽन्ते सु-नियता सर्वा सुग्रीव-वाहिनी ॥८॥ [N

आ-गम्य[11] हृष्ट-मुदिताः सर्वे वानर-यूथपाः ।
सं-स्थिता हि परे पारे दिनानि सु-बहून्य्[12] अपि ॥९॥ [N

कुम्भ-कर्णं सहाऽस्माभिः[13] महेन्द्र-जितम् उत्-तमम् ।
युद्धे[14] वि-षहितुं[15] शक्तस् स्वयं नाप्योमरेश्वरः[16] ॥१०॥ [N

अन्तःपुर-विहारेषु[17] गुहेष्व्[18] आम्र-वने(?णे)षु च ।
चारु-बर्हिण-घुष्टेषु[19] रमस्व सह सीतया ॥११॥ [N

वि-ज्ञाय[20] तं महा-बुद्धिः[21] कुपितं राक्षसेश्वरम्[22] ।

१. आ फ-पान(दार)मेवादितो । च ब म रा प्र ल$_1$ ल$_2$—दानमेवोदितं । २. च-मुख्यार्थम् । अ-सुषाय स्वमि० । ३. रा-खल्वपवनं । ४. च-दुर्गव्याड०; रा-दुर्गव्याल० । ५. आ-वध्वानीयत चायन्तं । च रा-०य न आघ्रात्तं । ब ल$_2$—चाघ्रातन् । प्र-चाघ्रात । म ल$_1$—चाघ्रातुर् । अ-चाघत्तन् । ६-फ-तं मन्ये । ७. च-०चेतनम् ॥ ८. प्र रा म ल$_2$—हनुमत्प्रमुखा ग्राहा । ब ल$_2$—हनुमत्प्रमुखं ग्राहा । च-०न्ते तु मखो?ग्राहा । आ-०षग्राह । ९. अ-०संगमे । १०. ब म ल$_2$—सागरान्तेषु नि० । च-सागरान्तेषु नियता ॥ ११. प्र-आगम्य । १२. आ-सुबहून्यथा ॥ १३. रा ब प्र म-०स्माभिस्सहेन्द्र० । १४. फ-युक्तो । १५. म-विषयि(हि)तुं । आ फ-त्रिषहिन्तुं । प्र-विषहितं । १६. फ-राक्षसपुंगव ॥ आ फ-नाप्यो महेश्वरः । म-नाप्यमहेश्वरः । अ-वै नाऽमरेश्वरः । १७. ल$_1$—०विहारे । १८. रा-गुरुष्व् । आ-गुहेष्व् । १९. रा-०णजुष्टे च । प्र ब म ल$_2$—णजुष्टेषु । ल$_1$—चारुवह्णिण० । अ-णयुष्टेषु ॥ २०. रा-विज्ञापितं । २१. ल$_2$—०बुद्धिं । २२. ल$_1$—परमेश्वरम् ।

परमोद्-अग्रया वाचा वि-भीषणम् उवाच ह ॥१२॥ [N
न वि-भीषण राजानं परुषं वक्तुम् अर्हसि ।
क्रुद्धस् त्व् एवं महाऽऽत्मा वै दहेद् अग्निर् इवेन्धनम्॥१३॥ [N
स्त्री-रत्नम् अ-तुलं लब्धा(?ब्धां) सीतां प्राण-समां कथम्।
द्विषतेऽयं प्र-यच्छेत ब्रुवन् दोषं न बुध्यसे ॥१४॥ [N
न तु सापत्न्यकं बाल्याच् छक्नोषि परि-गूहितुम् ।
विश्रम्भस् ते मनसो दोषं ब्रुवन्न् एवं न बुध्यसे ॥१५॥ [N
कामस्य कामं पुर-तो वि-कारो
न त्व् एष वै सं-क्रमते शुभानाम् ।
न दृष्ट-संकल्पम् अहो वि-कारं
शुद्धं त्वमाम राज्ञो नृप-सिद्धि-कामाः॥१६॥? [N

---

१. च रा ब—पुनश्चोदग्रया ॥ २. रा ल₂—पुरुषं । ३. फ च रा प्र ब म—स्त्वेष । ४. फ—इवोद्धतः ॥ ५. ब—०समा । अ—द्विषतोऽयं प्र० । फ—द्विषते संप्राप्तुं चेति । ६. प्र च रा ब म ल₂—द्विषते संप्रयच्छेति । अ—द्विषतं यं प्रयच्छेति । ७. अ— ध्रुवं । ८. फ—दोषैर्न लिप्यसे ॥ ९. फ—न तु सापत्नकं । रा म प्र—ननु सापत्नकं । अ—न त्वं सापत्नकं। च ल₂—ननु सा०। १०. अ—वाक्याच्छक्नोति । ल₁—वाक्या......क्नोति । ११. फ—च निगूहितम् । च रा म—न विगूहितम् । प्र—न विगर्हतुम् । ल₂—न विगर्हितम् । अ—विनिगूहितुम् । १२. फ—विश्रम्भस्तव मनोदोषो । प्र च—विश्रम्भस्ते म० । रा—०स् ते मनषो '। १३. रा—एनं । १४. ल₂—बुध्यते ॥ १५. ब—नास्ति ॥ १६. फ— क्षमां समाक्रम्य पुरा विकारो । च रा ब म ल₂—कामं खमाक्राम पुरोधिकारो । प्र—कामं खमाक्राम पुरोपकारो। ल₁—कामं धमाक्रम्य पुरोपकारो । अ—कामं खमाक्राम तु वै विकारो । १७. रा ब म ल₁ ल₂—नन्वेष । १८. अ—शुभाननम् । १९. फ—दुसङ्कल्पम् । प्र च ब ल₁—दृष्ट सं० । रा—ह्रष्ट० ? । म ल₂—दष्ट (हृष्ट) । २०. फ अ—अथो । २१. च ल₁—विकारो । प्र ब म ल₂—विकारः । अ—विशुद्धम् । २२. फ—शुद्धं । च रा प्र ब ल₁ ल₂ अ—नास्ति । २३. फ—क्षमा च ॥

एवं च[1] राजा बल-वान्[2] नृ[3]-शंसम्

अन्[4]-आर्यकर्म क्षमते[5] न विघ्नः ।

कस्मान्[6] न ते सन्नि-पतन्ति[7] दण्डाँ

शिताश् शरीरे[8] नि-पतन्ति बाणाः ॥१७॥[9] [N

स एवम् उक्तो[10] न शशाक किञ्चिद्

वि-भीषणो वक्तुम् अतीऽव[11] कोपात् ।

प्रियस्[12] तु[12] तस्याऽनु-चरो महाऽऽत्मा

हरो महा-पार्श्वम्[13] उवाच[13] वीरः ॥१८॥ [N

न ते महा-पार्श्व जिजीविषोऽस्ति[14]

यो[15] रावणाऽनन्तर[16]-जे नि-कामम्[17] ।

वि-भीषणे[18] वा[19] परुषं[19] ब्रवीषि[20]

राक्षस्[21] तथाऽर्थास् तरसा नि-हंसि[22] ॥१९॥ [N

---

१. आ-हि । २. आ-मघवा । अ-०मथवा । ३. अ-नृशंसा । ४. आ-आर्यं हि कर्म । म-अयं विकर्म । फ-अनार्ये धर्मे । ५. आ-क्षमतां हि । फ अ-क्षमतां न । म-क्षमते विघ्नः । ६. फ म-तस्मान् । ७. फ अ-सन्निपद(त)न्ति दण्डान्(:) । ८. अ-शरीरेण पतन्ति । फ-शरीरे पतन्ति । ९. रा च प्र ब ल$_1$ ल$_2$-नास्ति ॥ १०. फ-एव शक्तो । ११. च-इतीव । १२. अ-प्रियश्च । १३. च-महापार्श्वं सुवाच ॥ १४. आ-०षास्ते । १५. अ-यद् । १६. च-रावणमन्तरन्वे ? । रा-रावणं । प्र ब ल$_1$ ल$_2$-रावणं वीक्ष्य च । १७. अ-विकारम् । प्र ब ल$_1$ ल$_2$-निर्विकारम् । १८. प्र ब रा ल$_1$ ल$_2$-विभीषणं । अ-विभीषणो । १९. आ च-वाक्यरुषं । अ-वाक्परुषं । म-वै परुषं । २०. आ-प्रवीषि । २१. रा ल$_1$-धियं च राशास् । प्र ब म ल$_2$-धियं च राक्षस् । फ-तथार्थं । २२. रा ल$_1$-न हंसि ॥

इदं सु-नीतं कुरुते न चेति[1]
ब्रुवन्ति[2] तस्यार्ऽथ-पुरो(?परा) हितानि ।[3]
प्र-चोदिता[4]श् चाऽपि[4] कृते[5] तु मन्त्रे[6]
त्वया महा-पार्श्व न कुत्सनीया[7]ः ॥२०॥ [N
न चेद् इहाऽनु[8]-प्रियम् एव वाक्यं
न चेद् अयं राज-हिताय[9] मन्त्रः ।
स्त्रियश् च राज्ञो जड[10]-पंगुकांश् च
सं-पृच्छ तांस् तादृशश् चैव मूढान् ॥[11]२१॥ [N
श्रुत्वा हरस्येन्द्र[12]-जितस्[13] तथेदं
तथा[14] महापार्श्व-वचः सु-रूक्ष[15]म् ।
वि-भीषणो राक्षस-राज[16]-पुत्रम्
उवाच वाक्यं हितम् अर्थ-वच्[17] च ॥२२॥ [N

१. फ च रा ल$_2$ अ—वेति । २. ल$_2$—ब्रुवन्ति । फ—नास्ति । ३. तस्यार्थसिद्ध्यर्थं पुरोहिताश्च । च म अ—ब्रुवंति तस्यार्थपुरो पुरोहिताश्च । रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$—तस्याथ पुरोहिताश्च । ४. फ—प्रचोदितः सोपि । ५. ल$_1$—कृतोपि । फ प्र ब म रा ल$_2$—कृतेपि । ६. ब ल$_1$—मंत्रो । ७. आ—०नीयम् । फ च ल$_1$—०नीयः ॥ ८. अ—इहास्य प्रियम् । ९. च—०हिता ये । १०. ब म—जडपंगु० । आ—०पंगुकाश्च । प्र ल$_2$—जडुपगुकांश्च । ल$_1$—नरुपंगुकांश्च । ११. फ—संपृच्छतां तादृश सैव मूकान् । च ब म—संपृच्छ वै तादृशमेव मूढान् । रा—संपृच्छय वै तादृशमेव मूढान् । प्र—संपृच्छ चैतादृशमेव मूढान् । अ—सपृछ वैतादृशश्चैव मूढान् । ल$_2$—संपृछवेस्तादृशमेव मूढान् । फ च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—समाप्तः सर्गः ॥ १२. आ—हरश्चेन्द्रजितस्तथैदं । १३. च रा फ—०तस् तथैदं । १४. च—तथा वाक्य महा० । १५. अ च—सरूक्षम् । फ—सरूपम् । ल$_2$—सुरूपम् । १६. अ—राक्षसराजम् । फ च रा प्र ब—०राजराजम् । ल$_1$—राक्षसराजमेवम् । १७. फ—अर्थवेच्च ।

न हिंसतो[1] धर्म-परान् मनुष्यान्
कामाऽऽत्मनः[2] क्रोध-वशाऽनु-गस्य[3] ।
जना नरेन्द्रस्य चिरं संकाशे[4]
वसंत्य्[5] अ-तोये सरसीऽव हंसाः ॥२३॥ [N

अ-धर्मशीलं[6] पितरो[7] द्विषन्ति
ह्य् एवं विधस्याऽस्ति कुतोऽर्थ-सिद्धिः ।
त्यजन्ति मित्राणि तथैव[8] बान्धवा
नृपं सदोग्रं[9] ह्य्[10] अ-समीक्ष्य-कारिणम् ॥२४॥ [N

अ-दूषकस्याऽन्-अपराधिनश्[11] च
भार्या[12] हृता तत्र किम् एव साधु[13] ।
सीतां[14] प्र-मादेन निर्-अर्थकेन
लंका सहाऽस्माभिर् इवाऽभ्य्-[15]उपैति ॥[16] २५॥ N

वृत्तोरु-बाहूऽत्तर-भोग-राशिं[17]
चिन्ता-विषं तीव्र-विपाक-तीक्ष्णम्[18] ।

१. आ–हि सतो । प्र च ब ल$_1$ ल$_2$–हिंसते । अ–हिंसन्तो । २. रा प्र ब ल$_1$–किमात्मनः । ३. रा ल$_1$–०गम्य । ४. आ–सकासे । च–शकासे । ५. फ–वसंत्य् ॥ ६. रा–०सीलं । ७. आ–पितरौ । च–पिगे । ८. फ–तथैव । ९. प्र ब म ल$_2$ अ–मदोग्रं । १०. च रा प्र ब म ल$_2$–स्वसमीक्ष्य० ॥ ११. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०नपकारिणश्च । १२. ल$_2$–जाया । १३. आ–साधुः । १४. फ म–सीतां प्रदाने । च रा ल$_2$ अ–सीताप्रमादेन । प्र ब ल$_1$–सीताप्रसादेन । १५. फ–इह ब्यपैति । च–इहाभ्युपैति । म–अभ्यपैति । अ–इहाभ्यपैति । १६. प्र ब रा ल$_2$–लङ्का विनाशं सहसाभ्युपैति । म–लङ्का विनाशं सहसाभ्युपैति ॥ १७. फ–वृत्तो न वाह्वोंतर० । च–वृत्तो नु बाह्वंतरभोगवासं । प्र रा ब ल$_1$ ल$_2$–वृत्तोरुबाह्वंतरभोगवासं । आ–०भोगराशिः । १८. फ अ–वंष्टम् ।

दशांऽगुलाऽनेक-विषाऽति-कायं[1]

सीता-[2]महाऽहिं [3]वदने स्पृशे[4]त् [5]कः ॥२६॥ [२

[6]पुरा हि[6] किञ्चिद्[7] [8]महत् ते[8]

[9]ब्रह्माऽसुराणां भय[10]म् [10]एति किञ्चित् ।

पुरा [11]पुरीं हन्ति च[12] ब्रह्म-[13]वादः

प्र-[14]यच्छ रामाय विदेह-पुत्रीम् ॥२७॥ [N

पुरा पुरीं [15]तां [15]समभि-द्रवन्ति

बली-मुखा वानर-यूथ-पालाः ।

सुपर्ण-सं[16]घा इव निष्-[17]पतन्ति

प्र-यच्छ रामाय विदेह-पुत्रीम् ॥२८॥[18] [N

पुरा वनौको-निवहाः [19]पुरीं ते[19]

प्र-विश्य वीरास् तरसा [20]हरन्ति ।

सिंहा वने [21]क्षुद्र-मृगान् इवाऽऽशु

प्र-यच्छ रामाय विदेह-पुत्रीम् ॥२९॥ [22][N

१. फ–वशं गतास्तेन सुखातिकालं(यं) । च–दशांगुलस्तेन मुखातिषा कायं । प्र रा ब म ल$_2$ अ–दशांगुलानेकमुखातिकायं । २. फ–०महार्हि । च प्र ब ल$_1$ ल$_2$–भीतो म० । रा–सीते म० । ३. फ प्र–वदनं । रा–ववने । ४. च ब ल$_2$ अ–स्पृशे । ५. आ अ–कः । ६. म–पुराह । ७. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–कश्चिद् । ८. आ म–महर्षिः । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–महात्मा । ९. रा च ब म ल$_1$ अ–महासु० । प्र ल$_2$–सुरासु० । १०. फ–स्वयमेव । प्र–भयमेव । ११. आ रा–पुरो । १२. अ–न । १३. प्र–विप्रवादः । रा–ब्रह्म । १४. रा–पप्रच्छ ॥ १५. फ च अ–भीमामभि० । प्र च म ल$_2$–भीमसुप० । १६. फ–सुवर्णसिंहा । १७. फ–निपतन्तः । प्र च म ल$_2$ अ–निष्पतन्तः । १८. रा ब ल$_1$–नास्ति ॥ १९. फ–पुरं ते । म–पुरीम् । २०. फ–न हरन्ति । २१. फ–क्षुद्र० । २२. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ–नास्ति ॥

राम-प्रियां-ग्राहम्[1] इषूऽग्र-कूर्म्मं
चापांऽम्भसं[2] वानर-वीर-मत्स्यम् ।
सुग्रीव-नक्रं ह्य् उदधिं हरीणां
को जीवितांऽर्थी[3] प्र-विशेद्[4] अं-मूढः ॥३०॥ [N
पुरा कपीऽन्द्रोग्र-वलाहकेन
रामं[5] (?:) प्रहाराऽशनि-वैद्युतेन ।
न शैल-वर्षेण नि-हन्ति यावत्
प्र-दीयतां राज-सुतायै[6] सीतां[7] ॥३१॥[8] [N
पुरो[9] न यांवन्[10] महता बलेन[8]
नौभिः प्लवैश् चाऽर्णवम् अ-प्रमेयम् ।[11]
तरन्ति सुग्रीव-मुखां[12] ह्य्[13] अं[13]-मूढाः
प्र-यंच्छ[14] रामाय विदेह-पुत्रीम् ॥[15] ३२॥ [N
एवं[16] नं[17] यांवत् समभि-द्रवन्ति[18]
बली-मुखाः पर्वत-कूट-मात्राः[19] ।
दंष्ट्रां[20]ऽऽयुधाश् चैव नखाऽऽयुधाश् चं[21] [15]
प्र-दीयतां राज-सुताय सीतां[22] ॥३३॥ [३

१. आ ब—०प्रियां ग्राहम । २. आ—चापद्रुमं । ३. प्र—जीवनार्थी । ४. फ—प्रविशेद्विमूढः । रा—प्रविशेरिस मूढः ॥ ५. आ—रागप्र० । ६. च रा म ल$_1$ प्र ल$_2$—दाशरथाय । म—तावत् । ७. प्र ल$_2$—मैथिली । ८. ब—नास्ति ॥ ९. अ—पुरा । १०. रा—यावन म० । ११. अ—नौभिः प्लवैः सागरमप्रसह्यं । १२. फ—०सखा । अ—०सुखा । १३. फ—ह्यमूढाः । प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—हि योधाः । अ—हरीन्द्राः । १४. रा—प्रयक्ष । १५. फ—नास्ति ॥ १६. रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ—पुरा । १७. च—स्वयावत् । १८. ल$_1$—०मुखः । १९. प्र ब म—०कूठमात्राः । २०. आ म—दंष्ट्या० । रा च ब—दंष्ट्र्या० (दंष्ट्रा) । २१. म—चा । २२. प्र—सीतां ॥

भित्त्वा न यावत् प्र-विशन्ति[1] देहं
प्राणाऽन्तकास्[2] तेऽशनि-तुल्य-वेगाः ।
शिताः[3] शरा राघव-विप्रयुक्ताः[4][5]
प्र-दीयतां राज-सुतायै[6] सीता[7] ॥३४॥ [५

यदा भवान् द्रक्ष्यति वानरेन्द्रैर्
अनीक-मध्यं[8] प्रवि-कीर्यमाणम् ।
दिशो द्रवन्तं हत-योधै-नाथं[9]
तदा भवान् वाक्यम् इदं स्मरिष्यति ॥३५॥ [N

सहस्र-शीर्षस्यं[10] महोरगस्यं
भोगेन[11] भीमस्य महा-विषस्य ।
बलं परि-क्षिप्तम्[12] इदं भवन्तो
नृपं च पापात्[13] परि-मोचयन्तु[14] ॥३६॥ [N

न कुम्भकर्णेन्द्र-जितौ हि वीरौ
कुतो महापार्श्व-महोदरौ च[15] ।
आ-धावतां[16] दाशरथेश् शराणां
वेगं सम्-अर्था मनसाऽपि सोढुम् ॥[17]३७॥ [६

---

१. आ-प्रविशति । २. फ च ल, म-प्राणांतिकास् । ३. प्र च-शिराः । ४. आ-०दिप्रयुक्ताः । प्र च ल२-विप्रमुक्ताः । ५. रा-पादस्याऽस्य स्थाने "दिशो द्रवन्ति हरियोधनाथं" इत्येवं पठति । ६. रा प्र ब म ल, ल२-दाशरथाय । ७. म-मैथिली । प्र-सीतां ॥ ८. च-अनीकमध्यनुप्रकीर्य । ल२-०ध्यप्रकीर्य० । फ रा म-प्रविकीर्णमाणम् । ९. रा-हर(रि)यो०। म-०योधनागं (यं) ॥ १०. च-०सहस्रशीर्षम०। ११. ब-भोगैरभी० । १२. अ-परिक्षि......मिदं । १३. प्र-शापात् । १४. फ-०मोचयन्ति ॥ १५. च-वा । १६. प्र-आवाधवं । च ब-आधावति । रा-अधावतां । १७. फ-वेगं समर्था समरे विषोढुम् ॥

जीवन्[1] स रामो न वि-मोक्ष्यते[2] त्वां
सर्वैः सु[3]-गुप्तं ह्य् अथवा[4] मरुद्भिः ।
न वासवस्याऽर्क-गतं न मृत्योः
न चाऽप्य् अपाम् अन्तर् अनु-प्रविष्टम् ॥[6]३८॥[७
मोक्षस् तु रामाद् भवतां भवेन्[7] न
प्र-हस्त सर्वैर् अपि राक्षसेन्द्रैः ।[5]
कथं भवेद् अस्य वि-शारदस्य[8]
महाऽर्णवं तर्त्तुम् अ-शक्यम् अस्ये[9] ॥३९॥[१२
धर्म्म-प्रधानः स महान्[10] बृहच्[11]-छीर्
इक्ष्वाकु-वंश-प्रभवो महाऽऽत्मा ।
प्र-हस्त देवो[12]ऽपि तथा-विधस्य
कृत्ये[13] षु(?सु-)जातस्य भवन्त्य् अ-योग्याः॥[14]४०॥[१३

१. च-जीवस्स । ल₂-जीवन्हि । २. फ-विमोक्ष्यति । च-विमोक्षते । ३. च-प्रगुप्तं त्वथवा । प्र रा ब म ल₁-०प्तं त्वथवा । ४. रा-०गतो । ५. फ-नास्ति । ६. आ-न चाप्यसंवाधमनिप्रवेष्टुम् । च-न चाप्यपामन्तमभिप्रविष्टम् । म-न चाप्यपां भर्तुरनुप्रविष्टम् । अ-न चापि पातालमभिप्रविष्टम् । फ-नास्ति ॥ ७. आ-भवेत्तु । प्र ल₂-भवेन्नो । ८. फ प्र रा ब म ल₁ ल₂ अ-अर्थविशा०। च-अस्य विशारदस्या । ९. अ-महा..........मशक्यमस्य ॥ १०. आ फ ब-सुमहान् । च-स महा नु । अ-सुमहन् । ११. फ रा ब-महच्छीर् । १२. आ-देव हि । प्र रा ब म ल₂-देवा हि । फ-देवाः पि त० । अत्र सन्धिरार्षः द्र० । १३. अ-कृत्ये स । १४. प्र च रा ल₁ ल₂-कृत्येषु जातेषु भवन्ति योग्याः । ब-कृत्येषु जात्येषु भवन्ति योग्याः । म-कृत्येषु भवन्ति (न्त्य) योग्याः । आ-कृत्यं भवत्ययोग्याः ॥

तीक्ष्णा न यावत्[1] तव पङ्क-पत्रा
दुरा[2]-धरा राघव-विप्रयुक्ताः[3] ।
भित्त्वा शरीरं प्र-विशन्ति बाणाः[4]
प्र-हस्त तेनेह वि-कत्थसे[5] त्वम् ॥४१॥ [१४
न रावणो नाऽपि महोदरोऽयं
न कुम्भ-कर्णो[6]ऽपि न चाऽति-कायः ।
न[7] चेन्द्र-जिद् दाशरथिं[8] प्र-सोढुं[9]
शक्ताः[10] स्थितं शक्र-सम[11]-प्रभावम् ॥४२॥ [१५
अयं[12] कथं[13] काम-वशा[14]ऽभिपन्नो
मित्रैर् अमित्र[15]-प्रतिमैर् भवद्भिः ।
अध्या[16]-सितो राक्षस-लालना[17]ऽर्थे
तीक्ष्णः[18] प्रकृत्या[19] ह्य् अ-समीक्ष्यकारी ॥४३॥ [१७

---

१. आ–यावन्न कंकत्रा । याव त कंकत्रा । ल$_1$–यावन्न कंकपुत्रा । २. फ प्र रा ब म ल$_1$–दुरासदा । ३. फ–०बाहुमुक्ताः । च रा म ल$_1$–०विप्रमुक्ताः । ४. ल$_2$–"प्रहस्त देवा हि तथाविधस्य" इत्यारभ्य "भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः" इत्यन्तः पाठो द्विर्पठितः ॥ ५. च–विकथसे । ६. अ–कुम्भकर्णोऽस्ति । ७. आ च–नेदेन्द्रजिद् । ८. प्र–दासरथिं । ९. फ–प्रवोढुं ॥ च–प्रसेढुं । १०. फ–शक्तास्तु तम् । छ–शक्तो स्थितं । रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–शक्ता रणे । ११. फ–शक्रतुल्य० । रा–सक्रतुल्य० ॥ १२. रा–अथ । १३. प्र–कथा । १४. फ च–रामवशा० । रा प्र ब ल$_1$–रामबलाभि० । म–रामवशा(ला)भि० । १५. ल$_1$–अमित्राप्रभवैर् । अ–अमित्रैः प्रभवैर् । आ–अभित्रप्रभवैर् । १६. आ–अधास्पते । च–अध्यास्यते । रा–अध्यास(स्य)ते । ब म ल$_1$ अ–अध्यास्यते । प्र–आधास्यते । ल$_2$–अध्यासत । १७. च–रक्षस० । फ–०राक्षसलालनार्थे । १८. ल$_2$ अ–तीक्ष्णा । १९. च–प्रकृत्या-स्यसमी० । रा ल$_1$–प्रकृत्या ह्यहमीक्ष्य० ॥

यावद् हि केश-ग्रहणात्[1] सुहृद्भिर्
अयं भवद्भिः परिपूर्ण-बाहुः ।
नि-गृह्य[2] राजा परि-भाषितव्यो[3]
भूतैर्[4] यथा भीम-बलैर् गृहीतः ॥४४॥ [१९
प्र-वाहिणा[5] राघव-सागरेण
सम्-उह्यमानैः[6] सं-हितैर्[7] भवद्भिः ।
युक्तो ह्य् अयं तारयितुं[8] सम्-एत्य
काकुत्स्थ[9]-पाताल-मुखेऽवसीदन्[10] ॥४५॥ [२०
इदं पुरस्याऽस्य स-राक्षसस्य[11]
राज्ञश् च पथ्यं[12] स-सुहृद्गणस्य[13] ।
सम्यग् वि-भाव्य[14] सर्व-मतं ब्रवीमि
नरेन्द्र-पुत्राय ददस्व पत्नीम् ॥४६॥ [२१
परस्य वीर्यं च बलं[15] च[15] बुद्ध्वा
स्थानं[16] क्षयं[16] चैव तथैव वृद्धिम् ।

---

१. च–०त् सुकेशाग्रहणात् । रा–०त् सुकेशग्रहनात् । ब म ल१ ल२–सुकेशग्र० । फ–०शग्रहणं । प्र–०त् सुकोशग्र० । २. रा–विगृह्य । ३. आ–०भाषिरुधो ? । प्र–०भासतव्यो । ४. रा–भूतेर् । प्र–भीतैर् ॥ ५. च–आवाहिना । रा प्र ब म ल१ ल२–प्रवाहिना । ६. च–समुह्यमानाः । फ–समुह्यमा(?व्या)नः । ७. रा प्र ब म ल१ ल२–सहितो । ८. फ–तारमिहं ? । ९. आ–काकुस्थ० । १०. ल२–०मुखोवसीदन् । अ–०मुखे च सीदन् । आ–०सीदम् । फ–०सीदन्तु ॥ ११. रा–सु० ? । १२. च रा प्र ब म ल१–पश्यन् । १३. च–०गणश्च । रा–सुहृद्गणस्य । १४. च–विभाव्य मतं । रा प्र ब ल१ ल२–विभव्याथ हितं ॥ म–विभाव्याथ हितं । १५. ब–नास्ति । ल२–बलं बुद्ध्वा । १६. रा–स्थानक्षयं ।

तथा स्व-पक्षेऽप्य् अनु-गृह्यमानं(?णं)[1]
ब्रवीमि वो भर्तृ-हितं यथा-वत् ॥४७॥ [२२
तपो घोरम् उग्रं[2] यशः पौरुषं वा
न[3] तस्याऽप्र-मेयस्य शक्यं प्र-मातुम् ।
तपो[4]-विक्रमाभ्यां सम्-अर्थो हि भोक्तुं
स[5] भूमिं स-शैलां प्रभुः काननां[6]ऽन्ताम् ॥४८॥ [N
रणे राम-बाहुं[7] न शक्नोति[8] सोढुं
सहे[9]रावणोऽपि स्वयं वज्र-हस्तः[10] ।
न रामेण वैरं महाराज कृत्वा
कश्चिज् जीवितुं वा सुखं वाऽपि शक्यम्[11] ॥४९॥ [N
नरेन्द्राय तस्मै प्रियां[12] साधु-शीलां[13]
प्रयच्छा[14]ऽऽत्म-जीवं सुखं राक्षसेश[15] ।
न ते पौरुषं[16] चाऽऽयुधं वा बलं वा
प्र-पश्यामि रामो रणे येन शक्यः ॥५०॥ [N

१. आ–तथाप्यपक्षेऽप्यनुगृह्य मार्गं । प्र–तथा सुपक्षेऽप्यनुगृह्य मार्गं । रा–तथाप्यपक्षेऽप्यनुगृह्यमानं । रा च ब–तथा स्वपक्षेऽप्यनुगृह्य मार्गं ॥ २. फ–अग्र्यं । ३. ब–वा न । आ च–तस्याप्रमेयस्य न त० । फ च रा–न तस्याप्रमेस्य न । ४. च–तयो वि० । रा–ततो वि० । फ–तपोविग्रहाभ्यां । ५. आ च–सभूमिशैलां । रा प्र ब म ल१ ल२ अ– सभूमिं समग्रां । ६. आ–प्रभु काननानाम् । च–प्रभु का० । च रा प्र ब म ल१ २–काननां ताम् । अ–प्रभुः सागरान्तम् ॥ ७. आ–०बाहिं । ८. आ–शक्नोतिसोढुं । फ–शक्नोतिशोढुं । ९. रा–०हस्तं । १०. प्र–वापि वस्तु क्षमन्ते । ल२–वापि वस्तुं कश्चित् । म–सुखं नापि शक्यम् । रा–सक्यम् ॥ ११. प्र–प्रियं । १२. च–सधुशीलां । फ च रा ब म ल१ ल२ अ–साधु-सीतां । १३. फ–प्रयच्छ जीवं । म–प्रयच्छ स्वजीवं । १४. फ–राक्षसेन्द्र । प्र च रा ब म ल१ ल२ अ–राक्षसेभ्यः । १५. च–पौरुषं । १६. च प्र रा ब म ल२–वा सुखं । म अ–वायुधं (वा सुखम्) ॥

सतो वाऽसतो वा समुत्-पत्य सीता
प्र[1]-दाप्या प्र-णम्या न शक्या प्र-हर्त्तुम् ।
पुनः सर्वम् ई[3]शस् स-नक्षत्र-चन्द्रं[2]
सम्[4]-अर्थः स[4] सोढुं[5] जगच्[6] चाऽजगच् च[6] ।
स-पन्नस् तु रा[7]मोऽभि-पन्नो वि-धाता[7]
स्वयं भूत-नाथः[8] प्र-शक्तः स्वयं-भूः ॥५१॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे मन्त्र-निश्चये विभीषण-वाक्यं[9]
नाम सप्ताऽशीतितमः सर्गः ॥८७॥

१. फ–प्रणम्य प्रदेया न युक्ता । अ–प्रदेया प्रणम्य शक्या । च–प्रदीने प्रणम्या । २. प्र रा ब $ल_1$ $ल_2$–नास्ति । ३. अ–ईशं । च ब म $ल_1$ $ल_2$–एवं । रा प्र–एव । ४. आ–समर्थो न । ५. रा–सोढुं । ६. अ–जगच्चाजगच्चा । फ–जये वा जगच्च । च रा म $ल_1$ $ल_2$ अ–जगच्च जगच्च । ७. आ–रामो विधाता स्वयम्भूः । ८. रा–भूतनाथस्स शम्भूः । प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–०नाथः स शक्तः ॥ ९. च रा प्र ब म $ल_1$–हरवाक्यं ॥ अ फ $ल_2$–महापार्श्ववाक्यं ॥

विभीषण-वचः श्रुत्वा बल-वान् राक्षसेश्वरः ।
१] अभवत् क्रोध-[1]ताम्राऽक्षः सन्ध्या-रक्त इवांऽशु-मान् ॥१॥
नेत्रे प्रकृति-[2]ताम्राऽन्ते [3]भूयस् ताम्रत्वम् आ-गते ।
२] [4]ददृशाते [5]सु-भीमोग्रे [6]शनैश्चर-सुताव् इव ॥२॥
क्रोधेन [7]तु भृशं नेत्रे [8]लाक्षा-रस-सम-प्रभे ।
N] मंत्रिणो [9]ह्य् अन्व्-अपश्यन्त [10]ताम्रे तु क्रोधनस्य ते ॥३॥[11]
क्रोधं तस्याऽनु-[12]पश्यन्तस् [13]तीव्रं तु क्रोधनस्य ते ।[14]
३] शील-ज्ञाः [15]सचिवाः सर्वे बभूवुर् जात-साध्वसाः ॥४॥
अथ रोषाद् विनिष्-[16]पिष्य भृशं [17]कर-तले [18]करम् ।
४] अब्रवीद् रावणः क्रोधाद् वि-भीषणम् इदं वचः ॥५॥
[19]परेषां गुण-[20]संस्कारं मम चाऽनर्थ-बुद्धि[21]ताम् ।
५] भवान् वि-[22]चेष्टे यत् [22]सर्वं प्र-माणं [23]मम[24] नैव तत् ॥६॥

१. फ—०संरक्त ॥ २. फ—०ताम्रे च । ३. प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—पुनस्ताम्रत्वम् । च—०स्ताम्रत्वम् । ४. फ—संददृशाते । ५. फ प्र ल$_2$ अ—सुभीमे च । रा ब म ल$_1$—सुभीमे ते । ६. आ फ रा ब ल$_1$—शनैश्चरसुताविव ॥ ७. अ—सुभृशं । ८. अ—लक्षारस० । आ फ रा प्र ब म ल$_2$—तस्य । च—०स सम प्रभो । ९. रा म—ह्यनुप० । अ—ह्यवपश्यन्त । प्र—ह्यन्वपश्यन्तु । १०. फ—तीव्रे क्रोधाननस्य ते । प्र—तीव्रस्य क्रोधनस्य तु । च रा—ताम्रे क्रोधने ते । म—तीव्रे तु क्रो० । ल$_2$—तीव्रे क्रो० । अ—तीव्रं सुक्रो० । ११. आ—नास्ति ॥ १२. च—पश्यन् । १३. फ—तीक्ष्णम् । म—तीव्रं स । १४. प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति । १५. आ—शचिवाः ॥ १६. रा—विनिष्पष्टा । १७. आ रा—करतले: । प्र—करतलं । १८. प्र—वरं ॥ १९. रा ब—परेषा । २०. रा ब म ल$_2$—०सत्कारं । २१. फ—वानर्थबुद्धिताः । २२. फ अ—यन्नवानाह तत्त्वार्थम् । आ—भवान्विष्टि यत् । च—भवान्विवक्षि । म—भवान्विचक्षयेत् । रा—भवान्विचेष्टयत । २३. च—सम । २४. ल$_2$—नास्ति ॥

अ-कृत्वाऽनु-नयं[1] तावत् सद्भिर् युक्तः[2] परस्परम् ।
६] प्र-वक्तुम्[3] अभिसं-पन्नः[4] कार्य[5](?र्य-) काले वि-शेषतः॥७॥
अथवा[6] सर्व-कालेषु[7] मति-पूर्वं[8] वि-चारयन् ।
७] अर्हत्य्[9] अभ्य्-अधिकां पूजां[10] न तु मूर्खो वि-भीषणः॥८॥[11]
सं-पृच्छामो[12] वयं तावत्[13] मति-मन्तं वि-भीषणम् ।
८] सर्वाऽर्थेष्व्[14] अ-वैरा[14] भूत्वा गुरुं[15] शिष्य-गणा[16] इव ॥९॥
यन् मौर्ख्यं[17] यच् च कार्पण्यं[17] यः[18] स्तंभो या मनस्-विता ।
९] योऽधर्मः स भवेद्[19] धर्म[20](?:) तम्[21] अवाऽऽप्य मही-पतिम्॥१०॥

१. आ–अपि स्वनुनयस् । अ–अकृत्वानुनयस् । रा प्र च ब म ल$_1$–अपि स्वनुनयस् । २. फ अ–दृष्ट । प्र च रा ब ल$_2$–दृष्टः । म–सृष्टः । ३. आ फ–प्रयोगं । च ब ल$_1$ ल$_2$–प्रयोक्तुं । प्र रा–प्रयोक्तं । म–प्रायोक्तुं । ४. आ–हेतुसम्पन्नं । च ब रा प्र ल$_1$,ल$_2$–हेतुसम्पन्नो । ५. आ–कार्याकार्यवि० । फ–विधिकार्ये वि० । च ब ल$_1$–विधिः कार्यो वि० । प्र रा–विधि कार्यो वि० । म–कार्याकार्य (विधि कार्यो वि०) । ल$_2$–विधिकार्यो वि० ॥ ६. आ च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–असंगः । रा–असंग । फ म–अशठाः । ७. आ फ च प्र रा ब–०कार्येषु । ८. आ–मतिपूर्वबलाबलम् । च प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$–मतिमांश्च महाबलः । म–मतिपूर्वं बलाबलः । अ–मतिंश्च......महाबलः । ९. आ–हरत्यभ्यधिकं । फ–अर्हत्यभ्यहितं । च–अर्हत्य० । रा म ल$_2$अ–अर्हत्यभ्याधिकं । १०. आ–यस्नाम्मतिपूर्वं मुमूर्षवः । फ–धर्मं न तु मोहान्मुमुर्षवः । म–धर्मं मोहान्मुमूर्षवः । ११. ब–हरन्त्यभ्यधिकं यस्नान्न तु मोहान्मुमूर्षवः ॥ १२. आ–संप्रेप्स्यामो । फ–प्रवक्ष्यामो । च म–संप्रक्ष्यामो । रा म प्र ब ल$_1$ ल$_2$–सपश्यामो । १३. रा म–तावत् । १४. आ–सर्वार्थेषु वरो । फ–०वला । प्र–सर्वार्थेषु वयं । ल$_1$–सर्वार्थेषु वरा । १५. आ–गुरुः । १६. आ–शिष्यगणेष्विव ॥ १७. आ–मौर्ख्याय स्वका० । १८. फ–स्तंभो वा या सहिष्णुता । आ–यः स्तम्भो या म० । च–यः स्तम्भ या म० । १९. फ च म प्र ब रा ल$_1$ ल$_2$–०द् दंभस् । आ–भवेद्म्लस् । २१. प्र–तव प्राप्य । अ–समवाप्य ॥

यत् पतंगस्[1] तमो-भीतो[2] मोहाद् विशति[3] पावकम् ।
१०] क्षिप्रम्[4] आत्म-विनाशाय तद् व्यक्तं मूढ-लक्षणम्॥११॥[5]
शास्त्र-वादान् अति-क्रम्य[6] यश् च[7] सर्वा[8] महाऽऽपदः ।
११] हठेनेच्छति[9] निर्[10]-जेतुं तद् व्यक्तं मूढ-लक्षणम् ॥१२॥[11]
य एवम् अ-विशेषज्ञः सु[12]-नयाऽनययोः पुनः ।[13]
१३] अतीऽन्द्रियं[14]-मतिं प्राऽऽप्य गुण-युक्तं[15] वि-भीषणम्॥१३॥
आकाश-गमना[17]ऽऽदीनाम् अ-पक्षस्य वि-चेष्टने ।[16]
१२] ध्रुवम् अस्ति फलं किञ्चित् चिन्तय[18] सिद्धि-लक्षणम्[19]॥१४॥[20]
यदि शूराः परे[21] युद्धे वयं परम-भीरवः ।
१४] क्रियते[22] किं नु(?न) कार्पण्यात्[23] प्र-सभं शत्रु-संशयैः[24] ॥१५॥[25]
प्रकृतिः शाश्वती[26] ह्य् एषा क्लीवानाम् अल्प-चेतसाम् ।

१. अ ल$_2$–पतगः । २. आ–सम्यगुदितं । च प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$–सम्यगुदितो । अ–तमोक्रान्तो । ३. रा–विषति । ४. फ–क्षिप्रं याति वि० । ५. ल$_1$–नास्ति ॥ ६. आ–आतिक्रंम्य । फ–आतिक्रम्य । ७. फ–स तु । च रा ब म–पश्यन् । ८. च–सर्वान् । ९. फ–हेतोर्ऋच्छति ? । च–हतं नेच्छति । रा–हत नछंति ।ब–हतं नेछन्ति । म–हठात् नेच्छसि । १०. म–विजैतुं । ११. प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–नास्ति ॥ फ–व्यत्यासेन पठितः । १२. आ–सुनयापनयेषु च । फ–स्वनयापनये जनः । च–स्वनयापनयोर्ज्ञुनः । रा–स्वनया(पा)नय(प) यो । ब–स्वनयानययौ । प्र ल$_2$–स्वनया० । म–स्वनयानयो । १३. अ–व्यक्तं नयविशेषज्ञः स्वनयोपनयो जितः । १४. आ–अनिंद्रियमयि । ब–०यमति । १५. अ च–०युक्तां विभीषणः ॥ १६. ल$_1$–नास्ति ॥ १७. प्र–०गमनाय शक्यस्य । ब रा म–०दीनामशक्यस्य । १८. ब प्र म ल$_1$–चिंतयन् । फ–चिन्तयासि० । १९. च–सिद्धिकक्षलक्षणम् ॥ २०. आ–नास्ति ॥ २१. रा–पुरे । २२. ल$_2$–क्रियता । २३. आ–कार्पण्यं । ल$_1$–कासृण्यात् । २४. आ–संसयः । च प्र म–०संशयः । राअ–संक्षयः । २५. फ–क्रियत इत्यारभ्य धर्षितः परैरित्यन्तः पाठो नास्ति ॥ २६. आ–शास्वती ।

१५] युद्ध-काले भवत्य्[1] एव यथा वर्तितुम् इच्छति (?सि)॥१६॥
को हि नाम महा-सत्त्वः पूर्वम् आ-धर्षितः परैः ।
१६] दीनं वचनम् आ-दध्याद्[2] वर्जयित्वा वि-भीषणम् ॥१७॥
एवं कृत्वा बहु-विधं सर्वथाऽयं वि-भीषणः ।
१७] योग्योऽस्माकं[3] भयाद्[4] दीनो नैव मंत्रे[5] न वि-क्रमे ॥१८॥
अवश्यं हि वि-चेतव्या[6] युद्धेऽमरण[7]-भीरवः ।
१८] ग्रन्थि-भूता[8][9] महा-दोषाः(?षः) शूराणां[10] शोक[11]-नाशनाः ॥१९॥
युद्धं घोर-तमं[12] प्राऽऽप्य[12] यस्य हि व्यथते[13] मनः ।
१९] कथं सम्-अरम् आ-साद्य स भवेत् पूज्य[14]-वि-क्रमः ॥२०॥[15]
निर्[16]-वीर्या ये निहत-सोहाः[17] शत्रु-भेदन-शोभनाः[17] ।
२०] तेषाम् एवं[18]-विधा बुद्धिः[19] शाश्वती[20] तव याद्दशी ॥२१॥[21]
यदि दर्पं परि-त्यज्य रामो मां शरणं व्रजेत् ।
२१] किं[22] तद् अस्ति सतां कार्यं[23] यन् न कुर्यात् प्र-सादनम्[23] ॥२२॥
२२पू] वैक्लव्यं परि-हर्तव्यं[24] शत्रु-पक्षे विशेष-तः ।

---

१. च रा प्र ब म ल$_2$—भवत्येव त्वाद्विधानां दुरात्मनाम् । ल$_1$—भवत्स्वेव त्वाद्विधानां दुरात्मनाम् ॥ २. रा—आदध्याद् । ३. अ—योन्योऽस्माकं । ४. आ—भवे । प्र ल$_2$—भवान् । अ—भया । ५. रा प्र ब ल$_2$—मंत्रेण ॥ ६. अ—विचेष्टव्या । ७. आ—युद्धे परमभी० । ८. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—ग्रंथमूढा । ९. फ अ—ग्रंथमूता । फ—०दोखाः । १०. प्र—शौर्याणां । ११. फ—सौर्य० । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—शौर्य० ॥ १२. फ—घोरतममवाप्यैवं । च—०तमं संप्राप्य । ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—घोरतम संप्राप्य । प्र—घोरमनुप्राप्य । १३. अ—व्यथितं । १४. आ—भवेत्पूर्ज्यविक्रमः । १५. रा—नास्ति ॥ १६. फ—निर्व्वयियमुत्साद्य । च प्र ब म ल$_1$ अ—निर्वीर्या ये नि । १७. फ—०शोभनतस्वरम् । १८. आ—एवाविधा । १९. फ—बुद्धिरीदृशी । २०. आ—भव । २१. वं—तेषामेवंविधा बुद्धिर्यादृक्षी तव कातरा ॥ २२. फ—किंचिदस्ति स० । म—किं त्वस्ति सदृशं......कार्या । अ—किं त्वास्ति सदृशं सतां कार्यं । २३. आ—भवद्भिः शरणागतैः । फ—यत्कुर्यात्प्रसादजम् । म—यत्नं कुर्यात् । अ—कुर्यात् प्रसादजम् । २४. प्र—०हन्तव्यं ॥

N] साध्वसं च यथा कार्यं शत्रुभिः शरणाऽऽगतैः ।
२२३] दया सर्वाऽऽत्मना कार्या महद्भिः शरणाऽऽगते॥२३॥
एवं कृत्वा न योगो[1]ऽस्ति विषस्य रुधिरस्य च ।
२३] सन्नि-पातं समा-गम्य ततः[2] सं-योगम्[3] एष्यति[4] ॥२४॥
सम्-अर्थो ह्य् अहम् एवैकस् तं रामं सह-लक्ष्मणम् ।
२४] सम्-अरे तेजसा दग्धुं[5] कृत्स्नम्[6] अग्निर् इवोत्थितः[7]॥२५॥
निश्-चयः क्रियतां युद्धे[8] भवद्भिर् बाहु[9]-शालिभिः ।
२५] राक्षसाऽपसदं[10] दीनं वर्जयित्वा वि-भीषणम् ।
N] इत्य्-उक्त्वा[11] रोष-ताम्राऽक्षो रावणो वि-रराम ह॥२६॥

इत्यार्षे[12] रामायणे[12] सुन्दर-काण्डे रावण[13]-वाक्यं
नामाऽष्टाऽशीतितमः सर्गः ॥८८॥

१. आ-मयोगोस्ति । २. आ च-हत: । ३. आ च अ-संयुगम् । ४. फ-इच्छति । च-एस्यदि ॥ ५. रा ब-दग्धं । ६. फ-कुक्षिम् । ७. फ-इवोद्यतः । अ-इवोद्धितः ॥ ८. आ रा-युद्धेर् । ९. रा-वा० । १०. रा-राक्षसापशदं । आ-राक्षसापसंदं । ब म ल$_1$ ल$_2$-राक्षसापशदं । ११. ब-इत्युक्तो । १२. फ-इति रा० । ल$_2$-इति । १३. अ-विभीषणतर्जनं ॥

तत: सागर-गम्भीरः सत्त्व-वान् वि-जितेन्द्रियः ।
१] अब्रवीद् रावणं धीमान् पुनर् एव वि-भीषणः ॥१॥
२पू] एतद् एव वि-नाशस्य लक्षणं [1]विदुषां मतम् ।[2]
३पू] अ-धर्मोऽयं महान् मोहाद् भवद्भिः परि-गृह्यते ॥२॥
N] भवतां [3]बुद्धयो ह्य् एता वि-नाशस्य [4]नि-दर्शनम् ।
निमित्तं [5]घन-नादस्य [6]वि-कीर्णा इव विद्युतः ॥३॥
जयश् चैव [7]हि दुष्-[8]प्राऽऽपः पुंसां कलुष-[9]बुद्धिना ।
४] [10]अ-धर्म-सहितं प्राऽऽप्य [11]जेयं [12]कश् च [12]सतां जयः॥४॥
[13]इह च प्रेष्य(?क्ष्य)तां [13]प्रेष्यैः(?क्ष्य) [14]सद्भिः पूजित-[14]लक्षणैः ।
५] दुस्-तरः [15]प्राकृतैर् [15]धर्मो बाहुभ्याम् इव सागरः ॥५॥
[16]इच्छा-द्वेषाऽऽदयो [17]भावा नित्यम् आत्म-गुणा यथा ।
६] तथा धर्म-गुणाः [18]कृत्स्नाः सुखानि सुखिनाम् इव ॥६॥

१. आ–विदुषो विदुः । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–हि विदुर्बुधाः २. इत ऊर्ध्वं "वं"–धर्मिष्ठं वाक्यमुत्सृज्य कापथेन प्रवर्तनं । ३. च रा–युद्धयो । ४. आ–तु दर्शनम् । ५. रा–कृत० । ६. अ–प्रकीर्णा ॥ ७. फ–सुदुःप्राप्यः । आ च–दुःप्रापः । ८. फ–प्राप्तुं । च रा ब–पुंसां । ९. फ–ह्यशुभबुद्धिना । च ब अ–०षबुद्धिनाम् । १०. आ फ–च–अधर्मः स० । ११. च प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–जयः । म–बलं । १२. आ–कस्य सतौ । म–किमु सतां ॥ १३. फ–ईह विष्टभ्य चाप्रेक्ष्य । च–स विष्टंभतां वीक्ष्य । रा–विष्टंध्वतां वीक्ष्य । ब–स्तंभविष्टब्धतां वीक्ष्य । प्र–विष्टब्धतां वीक्ष्य । म–इह विष्टब्धतां वीक्ष्य । अ–तव विष्टंभतां प्रेक्ष्य । ल$_1$ ल$_2$–विष्टब्धतां वीक्ष्य । प्रेत्य चावेक्ष्येति वं–द्र०॥ । १४. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–सद्भिर्लक्षणलक्षितः ।१५. फ–प्राकृतो धर्मो । च–०तैर् धर्म्यः । रा–धर्मैं । आ–०तैर् भीमो ॥ १६. फ–इष्ट० । १७. प्र–भाति । १८. प्र–कृत्स्नात् ॥

पर्य्-आप्तं चाऽप्य् अ-विज्ञानं धर्मस्य परि-रक्षणे ।
७] यद् अल्प-सुखितो लोकः कृत्स्नो भूयिष्ठ-दुःखितः ॥७॥
९पू] यश् चाऽऽत्म-सुखिता-श्लाघी न मनः परि-तापयेत् ।
८पू] किं ततः परमं किञ्चित् सु-लभं फलम् उत्तमम् ॥८॥
९उ] यथा च सुख-संयाने नौर् निमित्तम् इवाऽम्भसि ।
लोकयोः सुख-संयाने तथा धर्मः स्व-नुऽष्ठितः ॥९॥
१०] प्रकृतीनां वि-धानस्य यथा नेता नयाऽनु-गः ।
तथा धर्माऽर्थ-कामानां धर्मः सम्यग् अनु-ष्ठितः ॥१०॥
११] यथा ह्य् अर्थ-विशेषोऽर्थम् अर्थः पुंभिर् नि-युज्यते ।
तथा निश्-चितम् आयत्यां धर्मः सुख-करः सताम् ॥११॥

---

१. आ–चाप्यमिज्ञानं । रा च प्र ब म ल$_1$–वाप्यभिज्ञानं । २. अ–०रक्षये । ३. आ–यदाल्पसु० । फ–यदल्पसुखभाग् । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–यदल्पः सुखभाक्(ग्) । ४. आ–कृया । रा ब म ल$_1$ अ–कृत्स्नः । प्र ल$_2$–कृत्स्नम् । ५. आ–दूषितः । फ–दुःकृतः ॥ ६. आ–०त्म सुखितः । फ च प्र रा ब ल$_1$–यश्चाल्पसुखितः । म–यच्चाल्पसुखिनः । ल$_2$यश्चापी सुखितः । अ–यश्चाप्यसुखितः । ७. ल$_2$–मनसः । ८. ल$_1$–नाम । ९. वं–बुद्ध्यापेक्षी च भूतानां सुखी तच्चापि धर्मतः । १०. आ–०संजातं । फ–संजाते । रा–०संतापे । प्र म ल$_1$,ल$_2$–०संपाते । अ–०संयोगे । ११. आ ल$_1$ म अ–नौनिमित्तम् । रा–नौर्भि नि० ॥ १२. फ–महाम्भमि । १३. च–०संयाते । रा ब म ल$_1$ अ–०संपाने । १४. रा अ–धर्मं । ल$_2$–धर्माः । १५. फ–स्वनंष्ठित? । ल$_1$–स्वनिष्ठितः । १६. प्र ल$_2$–त्रुटितः पाठः ॥ १७. फ च ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–प्रधानश्च । प्र–प्रदानश्च । १८. आ फ–तथागतः । रा–०नुगाः ॥ १९. आ–यथार्थं स्वविशेषोर्थम् । च–तथा ह्यर्थविशेषोऽयम् । फ रा–०विशेषोर्थम् ॥ प्र–तथा ह्यर्थ विशेषोर्थम् । २०. आ–विमुच्यते । फ रा च–पुंभि र्नियुज्यते । प्र–पुंभि नि० । २१. आ–निश्चयमायत्या । फ रा–निश्चितमायत्यां । ब–०तमायत्यं ॥

१२] त्वया तु फल-लुब्धेन नाऽतिदूरे-निरीक्षणात् ।
न शक्यश् चरितुं धर्मः शुभो ह्य् अ-शुभबुद्धिना ॥१२॥
१३] यथा ह्य् अर्थस् तथा कामः सद्यः सुख-शुभाऽऽवहौ ।
तथा क्षमा च धर्मश् च मनसः प्रीति-वर्द्धनौ ॥१३॥
१४] दुश्-चरत्वाच् च धर्मस्य केचिद् धर्म-परा नराः ।
कामे चाऽर्थे च लुब्धानां(?ना)म् अं त्रो(?तो) भुवि न विद्यते १४
१५] यत्र नेता च गुण-वान् सहायाश् च गुणाऽन्विताः ।
तत्र धर्माऽर्थ-कामानां भवेत् सम्यक् परीऽऽक्षणम् ॥१५॥
१६] इह नेता च त्रि-गुणः सहाया गुण-वर्जिताः ।
एवं कृत्वा किम् अप्य् एतद् वर्तते मंत्र-संज (?ज्ञ)कम् ॥१६॥
१७] अर्थाऽनू-अर्थौ हि यत्रोभौ सं-शयश् च परीऽऽक्ष्यते ।
स मन्त्र इति वि-ज्ञेयः शेषास् तु खलु वि-क्रमाः(?) ॥१७॥

---

१. फ अ–ततस्तु । च–तथात्वफ० । २. च–नातिदूरनिरीक्षणा । ३. च–धर्मो । रा ल$_{2}$ ब अ–धर्मं । ४. प्र–हि शुभ० । फ म ल$_{1}$ च रा ल$_{2}$ ब अ–ह्यकृत० ॥ ५. अ–ह्यर्थश्च कामश्च । ६. च प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–यथा ह्यर्थश्च कामश्च मनसः प्रीतिवर्धनौ । ७. अ–मानश्च । फ–कामश्च । म–क्षमश्च । ८. फ रा ब–सद्यः सुभसुखावहौ । प्र च ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–सद्यः शुभसुखावहौ । ९. आ–दुश्चारित्रं । फ–दु:करत्वाच् । ल$_{2}$–दुश्चलत्वाच् । १०. आ–धर्मेश्च । ११. फ च अ–धर्मबहिष्कृताः । ब रा ल$_{1}$ ल$_{2}$–धर्मबाहिष्कृताः । १२. रा ल$_{1}$–लब्धानां । १३. फ च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–धर्मो ॥ १४. आ–सहायश्च गुणान्वितः । अ–सहाया गुणसंयुताः । १५. आ–न च । १६. च–स......रीक्षणम् ॥ १७. च–नास्ति । रा–विगुणास्सहाया । म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–विगुणः सहाया । १८. फ–वर्तत । १९. रा–मंत्रिसंज्ञितम् । फ प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–०संज्ञितम् । च–०संज्ञिकाम् । आ–०संज्ञकः ॥ २०. आ–परीक्षते । रा–परीक्षेते । २१. च–राजनं........या । २२. प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–शेषस्तु । २३. फ प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–विक्रमः । अत्र–'विक्रियाः' इति वं म०ं ।

१८] मन्त्रे समुप-नीतेन[1] सुहृदा[2] शुद्ध[3]-बुद्धिना ।
न युक्तं कैतवं कर्तुं हितार्द्[4] हि प्रति-बुद्धिना ॥१८॥
१९] त्यक्त्वा[5] काम[6]-परं मन्त्रम्[7] अर्थ-धर्म[8]-विवर्जितम् ।
२०पू] रामम् एव गमिष्यामि धर्मोऽर्थ-परमं नृपम् ॥१९॥[9]
२१उ] क्षिप्रम्[10] एतद्[11]-विधं मुक्त्वा कृत्स्नं स्वोऽभि-जनं धनम्[12] ।
धर्म-हेतोर् गमिष्यामि रामम् एव शुभ-व्रतम्[13] ॥२०॥[14]
एवं[15] कृते[16] मयि गते यद्[17] अस्ति गुण-दर्शिता ।
२२] क्रियतां निश्-चयः सम्यग् वृद्धौ नय-निमित्तजः॥[18]२१॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे रावणं प्रति[19]र्थाहरणं
नामैकोननवतितमः सर्गः ॥[20][21]८९॥

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–०नीते च । २. प्र–सुहृद्रा । ३. फ–नयबुं० । ४. फ–हितविप्रतिपादिना । च ब म ल$_1$ ल$_2$अ–०द्धि प्रतिपादनम् । रा–हितान्हि प्रतिपादनम् । प्र–०द्धि प्रतिपादितम् ॥ ५. अ–त्यक्त्वा । ६. च–कामप...री । ७. अ–मंत्रं मंत्रं धर्म० ८. रा–धर्मापरमं । ९. इत ऊर्ध्वं वं–सुरासुरजयी राजा स हि नित्यं मया श्रुतः । संश्रितानामसंत्यागी शरण्यो द्विषतामपि । प्र–नास्ति ॥ १०. आ–चिप्रम् । ११. फ–एतद्विपन् । च–एताद्धि यन् । रा–एतद्धियन् । ब ल$_1$ ल$_2$–एताद्धि यन् । म–एतद्धि यत् । अ–एतद्विधं त्यक्त्वा । १२. आ म अ–स्वजनमातुरम् । च रा ब ल$_1$ ल$_2$–साभिजनं । १३. अ–सोहं मानुषसंश्रयम् । १४. प्र–नास्ति ॥ १५. च प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–कृत्वा । १६. आ–त्वयि कृतं । १७. म–शुभदर्शिना । आ–गुणसंधिता । रा–गुणदर्शिना । ल$_1$–शुभदर्शिताः । अ–गुणदर्शनम् । १८. रा फ ल$_2$–क्रियतां निश्चिता बुद्धिः सम्यग्नयनिमित्तजा । च म–क्रियतां निश्चया बुद्धिः सम्यग्नयनिमित्तजा । ब–निश्चिता बुद्धिं सम्यङ्नयनिमित्तजा । प्र–क्रियतां निश्चितां बुद्धिः सम्यङ्नयनिमित्तजा । ल$_1$–क्रियतां निश्चिता बुद्धिः सम्य...यनिमित्तजा । अ–क्रियतां निश्चयं सम्यग्बुद्धौ नय-निमित्ततः॥ १९. फ–इति । २०. आ–प्रत्याहरणं । रा–प्रतिव्य...रणं । २१. ब–नास्ति ॥

एवम्[1] उक्तस्[1] तु सं-रब्धो रावणः क्रोध-मूर्[2]च्छितः ।
उत्-प[3]पात स[4]-निस्त्रिंशो ह[5]न्तु-कामो वि-भीषणम्[5] ॥१॥ [N
१] उत्-प[6]तन् स च चुक्रो[6]श स-निस्त्रिंशो दशाऽऽननः ।[7]
एक-विद्युद्[8]-गुण-युतः स-नाद इव तोय-दः ॥२॥ [N
२] आसनात् तूर्णम् उत्-पत्य पादेनाऽभि-जघान तम् ।
रावणः क्रोध-संवेगाद्[9] आसन-स्थं वि-भीषणम् ॥३॥ [N
३] अभवत् पतितो भूमाव्[10] आसनाद्[10] स वि-भीषणः ।
७] वज्र-पात-हतः श्री-मान्[11] वि-शीर्ण इव पर्वतः ॥४॥ [N
४] अभवंस्[12] मन्त्रिणां तेषां वि-षा[13]दम् अनु-पश्यताम् ।
पूर्ण-चन्द्र[14]-ग्रह-ग्रा[14]सात् प्र-जानाम् इव सं-भ्र[15]मः ॥५॥ [N

१. फ च रा ब म $ल_1$ $ल_2$ अ-एतच्छ्रुत्वा । २. $ल_1$ $ल_2$ अ-०मूढितः । ३. आ-उत्पापात । ४. आ-च नि० । ५. फ-वेगात्स भृकुटीसुखः । च-वेगाच्छभृकुटीमुखः । रा ब म $ल_2$-वेगेन भ्रुकुटीमुखः । प्र-वेगेन भृकुटीमुखः । $ल_1$-वेगेन भ्रकुटीमुखः ॥ ६. आ-उत्पतस्स चु० । फ-उत्पतस्स तदाकाश । च-उत्पतस्स चकासे च । रा प्र ब म-०तत् स चकाशे च । $ल_1$-उत्पतस्स चकाशे च । $ल_2$-उत्पपात चकाशे च । ७. अ-नास्ति । ८. आ-एकविद्युद्गुणकृतः । फ-एकविद्युगुणकृष्णः । ब-एकविद्युद्गुणयुतः । अ-एकविद्युकृतगुणः ॥ ९. आ-०संरागो गाढासनस्थं । फ-०संरागादाढा० । रा ब $ल_2$-०संयोगादासनस्थं । अ-०संरंभादासनस्थं ॥ १०. म-भूमौ भासनात् । ११. प्र-श्रीमद् ॥ १२. म-अभवन् । १३. फ च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$-विषादम् । १४. आ-पूर्णचन्द्रो ग्रहग्रस्तः । फ-०द्रः ग्रहग्रासात् । रा प्र ब-पूर्णचन्द्रग्रह० । म $ल_1$-पूर्णचन्द्रग्रहग्रस्तः । अ-पूर्णचन्द्रो ग्रहग्रस्तः । १५. अ म $ल_1$-त्रक्षये । अ-संक्षये ॥

५] प्र-हस्तस् त्वं असि-हस्तं तं कुपितं राक्षसेश्वरम् ।
६पू] शनैर् नि-वारयामास कोशे चाऽप्य् अकरोद् असिम् ।
N] निशा-करम् इवाऽऽकाशे राहु-मुक्तं रुषाऽन्वं-इतम्॥६॥ [N
६उ] ततः प्रकृतिम् आ-पन्नः शुशुभे राक्षसेश्वरः ।
वेला-भावं-विनिर्वृत्तः प्रसन्न इव सागरः ॥७॥ [N
७] परिवार्याऽऽसन-स्थं तु रावणं ते चकाशिरे ।
मेघा इव महा-शृंगं विपुलं शैलम् उत्तमम् ॥८॥ [N
८] निश्-शब्दं शुशुभे कृत्स्नम् अथ तन् मन्त्रि-मण्डलम् ।
परि-वेषं इवाऽलक्ष्यः शशिनश् चोरु-दर्शिनः ॥९॥ [N
९] अभवंत् क्रोध-संरागो भूमि-स्थश् च वि-भीषणः ।
अध्वरेऽग्निर् इवाऽऽतीव्रः सौम्य-दीप्ति-गुणाऽन्वितः १०॥[N
१०] अथ कोपाऽऽग्निम् उद्-भूतं शमयन् बुद्धि-सत्तमः ।

१. ल$_2$–स्वासिहस्थतं । आ–०हस्तं सकुपितं । २. आ म ल$_1$ ल$_2$ अ–०सेस्वरम् । ३. आ–अशिम् । ४. म–निशाकर । ५. म–राहुमुक्त-रुषोञ्जितः । ६. आ ल$_2$ अ–०सेस्वरः । ७. आ–वेलानावविनिर्वृत्रः । फ–वेलानां च निर्वृत्त । प्र–वेलाभावनिर्वृत्तस्तु ॥ ८. अ–तं । ९. आ–चकासिरे । १०. ल$_1$–महाश्टं । ११. च रा ब ल$_2$–विपुलाः शलम् । म–विपुलः शैलम् । ल$_1$–विपुश्चैलम् ॥ १२. ल$_1$ ल$_2$ म–०वेश । १३. आ–चातुदर्शिमः । प्र ब रा म ल$_2$–चारुदर्शनः ॥ १४. अ–अभवच्चाद्रिसमो । फ–०वत् क्रोधसंरब्धो । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०वत् क्रोधसंरक्तो । १५. फ च–भूमिस्थं स । रा–भूमिष्ठं स । ब ल$_1$ ल$_2$–भूमिष्ठा स । म–भूमिष्ठा(स्थः) स । प्र–भूयिष्टःस।१६. आ फ–अधराग्निर् । १७. फ–इवालक्ष्यः । च प्र ब म रा ल$_1$ ल$_2$ अ–इवादीप्तः । १८. आ–सौम्यो दीप्ति० । प्र च म ल$_1$ ल$_2$–सौम्यो दीप्तिसमान्वितः । रा ब ल$_2$–सोम्यो दीप्तिस्समन्वितः । अ–०दीप्तिसमान्वितः ॥ १९. प्र–उद्धंत । २०. ब–शमयद् । २१. म–बुद्धिमुत्तमः ।

N] शम-तोयाऽवपातेन[1] नि-[2]जगाद वि-भीषणः ॥ ११॥ [N
१३उ] मम [3]धर्माऽर्थम् [4]उत्थानं न काम-क्रोध-[5]संयुतम् ।
१४पू] अतः पाद-[6]प्रहारोऽपि [7]नाऽयं मम परा-भवः ॥१२॥ [N
११उ] [8]मार्दवेन च सं-पन्नस् तेजसा[9] च वि-भीषणः ।
[10]सद्-अश्वं इव [11]भूयिष्ठं तेजस्वी[12] स व्य्-[13]अदृश्यत ॥[14]१३॥ [N
१२] मुहूर्तम् [15]इव निश्-[16]श्वस्य मुहुः कृत्वा [17]च निश्-चयम् ।
१३पू] अब्रवीद् वाक्यम् उत्थाय गुण-युक्तं वि-भीषणः ॥१४॥[18] [N
१४उ] [19]अस्मिंल् लोके महा-[20]दोषाः सु-[21]शोच्या धर्म-वर्जिताः ।
[22]येषाम् अभि-[22]जनं प्राऽऽप्य [23]मतिः क्रोध-[23]समन्विता ॥१५॥ [N
१५] [24]तर्हि सर्व-विनाशस्य[25] लक्षणं प्रति-भाति मे ।

१. आ–समयं याचमानो हि । फ–शमनोयद्पातेन । रा–समतोयावतातेन । प्र–श्रयतो याचमानेन । म–समतो पादघातेन । $ल_2$–श्रमतौ वायपौतेन । २. आ–निर्जगाम । च $ल_1$ प्र म $ल_2$–निर्जगाद । ३. अ–नास्ति ॥ ४. फ–धर्मार्थयुक्तस्य । ५. फ–कामक्रोधसहिष्णवः । च रा प्र म $ल_1$–०संहितम् । ६. प्र–पादात्प्रहारेपि । रा च म $ल_1$–०प्रहारेपि । ७. ब–नास्ति । आ–अयं श्लोकोऽग्रे पठ्यमानाच्छ्लोकद्वयादुपरिष्टाद् व्यस्तक्रमेण पठ्यते । "विभीषणः" इत्यावसानिकसाम्यकारितो व्यभ्रमोऽत्र मलं द्र० ॥ ८. $ल_1$–सांदवेन च संपन्ने । ९. च अ–तेजसां । १०. आ–सदस्व । ११. आ–भूयिष्टस् । १२. फ–तेजसा । १३. आ–व्यत्तृश्यत । १४. च–रा प्र ब म $ल_1$–नास्ति ॥ १५. अ–अथ । १६. आ $ल_2$–निःस्वस्य । १७. आ अ–विनि । १८. प्र च रा ब म $ल_1$–नास्ति । १९. आ म–ये च । फ–तस्मिंल् ॥ २०. प्र $ल_1$–०दोखा । च $ल_2$ अ–दोषः । $ल_2$ अ म–दोषस् । २१. आ–सौम्या । फ च $ल_2$–सुशौच्या । म–ते शोच्या । २२. आ–ये चैवाभिजनं । प्र–येषामभ्यंजनं । २३. आ–हर्षक्रोधसमन्विताः । फ–मतिक्रोध० । च म $ल_1$ रा–प(?य)तिः क्रोधसमन्वित । प्र ब $ल_2$ अ–पतिः क्रोधसमन्वितः ॥ २४. आ–ते हि सर्वे विनाशाय । फ च रा ब म $ल_1$ $ल_2$–महत्सर्व वि० । प्र–महोत्सववि० ।

१६पू] यद् इमे मुनयः सर्वे भवद्भिः परि-पीडिताः ।[1]
N] रामेण च[2] प्रति-श्रुत्य दत्तं त्व् अ-अभयम् आदि-तः॥[3]१६॥[N
१६उ] शस्त्रम् एकं[4] शरीरस्य[5] रण-भूमौ वि-नाशनम्[6] ।[7]
दुष्टा[8] बहु-तरं हन्याद् बुद्धिः कलुष[9]-चेतसाम् ॥[10]१७॥ [N
१७] न हि तत्[11] कुरुते दोषं शस्त्रं[12] नि-शितम् उत्तमम् ।[13]
स्व-समुत्था[14] यथा दोषाः प्राणिनाम्[15] अल्प-चेतसाम् ॥१८॥ N
१८] अनागत-परिज्ञानम् अर्थस्य कुरुते बुधः ।
प्राऽऽप्तम् अर्थम् अन्-अर्थं च[16] कश्चिद् एवाऽव-बुध्यते[17] ॥१९॥[18]
१९] दूराद्[19] अर्थम् अन्-अर्थं च[20] पश्यन्तो(?तो)ऽपि महा[21]-गुणाः । [[22]N

१. फ—यदा मम नयः सव्वों भवाद्भिः परिगृह्यते । ल$_1$ म ल$_2$—यदायमनयः सर्वैर्भवद्भिरपिपीडिता । रा—यदायं मुनयः सर्वे भवद्भि-रपिपीडिताः । प्र ब—यदा मुनयः सर्वैर् भवद्भिः परिगृह्यते । अ—यद्देवमनुजाः सर्वे भवद्भिः परिपीडिता । २. रा—चाभिसंश्रुत्य । च—वातिसश्रुत प्रदत्तं । प्र ब म ल$_1$—चाभिसश्रुत्य । ल$_2$—चाभिसश्रुत्य यदत्तं । ३. फ—नास्ति ॥ ४. ल$_1$—एव । ५. आ—शरीरं हि । फ—शरीरं । ६. फ—विनाशक । ७. रा—नास्ति । ८. फ—दुष्ट बहुपरं । च—दोषां बहुमतेन त्वां । ९. फ—कर्कश०। १०. आ प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—नास्ति ॥ ११. अ प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—तं । १२. प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—निशितं शस्त्रमुल्वणम् । १३. आ—नास्ति । १४. फ—समुत्था महादोषाः । प्र—ससमुत्थो यथा दोषः । १५. च—०नामन्यवेधसाम् । ब ल$_1$ म—प्राणिनां मन्युचेतसाम् । प्र—संप्रेक्ष्यश्च महान्गुणः ॥ १६. फ च रा ब म ल$_1$—वा । १७. फ—०बुध्यसे । १८. प्र—नास्ति ॥ १९. आ अ—दूरादर्शमनर्थं च । च रा ब म ल$_1$—दूरादनर्थमर्थं वा । ल$_2$—०र्थमनर्थं वा । २०. फ च रा ब म ल, ल$_2$ अ—पश्यंतो हि । २१. रा म ल$_1$ ल$_2$ अ—महान् गुणाः । ब—महां गुणाः । २२. अत ऊर्ध्वमधिकः पाठः—च रा ब म ल$_1$—इह च प्रेक्ष्यतां प्रेष्यः संप्रेक्ष्य च महागुणान् ।

यस्याऽर्थं[1] प्राऽऽप्य नोत्-सेको भवत्य् आपदि न[2] व्यथा २०[N
२०] कुरुते [3]दीर्घ-दर्शी हि[4] सम्यग् अर्थ-परिग्रहम् ।
अन्-अर्थाच्[5] च विनिर्-मोक्षम्[6] अथवा दोष-लाघवम् ॥२१॥N
२१] न[7] च दोषान् अभि-गच्छन्ति सम्यग्-दृष्टि-परा[8] नराः ।
प्र-माणानीऽह कृत्स्नानि[9] प्र-माणानि[10] महाऽऽत्मनाम् ॥२२॥[N
२२] अनभि-ज्ञैः[11] प्र-माणानां केवलं दोषम्[12] आ-स्थितैः[13] ।
शोकाऽम्भसि महा-वेगे क्षिप्रं मग्नः प्र-दृश्यते ॥[14]२३॥ [N
२३] औपम्यम्[15] अनु-मानं च प्रत्य्-अक्षम्[16] अपि चाऽऽगमम्[17] ।
ये हि[18] सम्यक् परीऽऽक्षेय[19](?न्त)न्ते कुतस् तेषाम् अ-बुद्धिता[20] २४[N
२४] उपस्थित[21]-विनाशं त्वाम् आत्म-वंश-विनाशनम् ।
राजन्[22] यास्यामि[23] हित्वा त्वां[23] जलौघ[24] इव[25] सागरम् ॥२५॥ [N

---

१. च–प्राप्स्यथ । २. ब–नः कथा । प्र–नो व्यथा ॥ ३. फ–दोष० । ४. फ ल$_2$–च स० । प्र म ल$_2$–स स० । अ–त्वसम्यगर्थपरिग्रहः । ब रा–"हि"नास्ति । ५. आ–अनर्थाश्चापि । रा–अनर्था चापि । ब–अनयश्चापि । प्र–अनयश्चा(स्या)पि । म ल$_1$–अनयाश्चापि । ल$_2$–अनयश्चापि । ६. च–०मोक्षयम् ॥ ७. आ–न च दोषं नियच्छन्ते । फ–न च दूरं नियच्छन्ति । च–न दोषानतिग० । प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–न दोषानभि० । ८. आ–दृष्टपरावराः । फ–दृष्टपरावराः । ९. अ–सर्वाणि । १० ब ल$_1$–प्रमानानि ॥ ११. फ–०ज्ञाः । १२. च प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$–रोषम् । १३. फ–०ताः । १४. ल$_1$–नास्ति ॥ १५. च रा प्र व ल$_1$ ल$_2$–ऐतिह्यमनु० । आ–अगम्यमनु० । फ–औपम्यमन्त्वानुमानं । १६. ल$_2$–प्रत्यक्षं चापि । १७. आ–वागमम् । १८. अ–च । १९. फ–प्रतीक्ष्यन्ते । च अ–प्रतीक्षन्ते । २०. च–०ताम् । ल$_1$–०ताः ॥ २१. प्र–उपास्थितत्वाद् विनाशत्वादात्म० । च–०तविनाशत्वाम् । रा ब म ल$_1$ ल$_2$–०तविनाशत्वादात्म० । २२. रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$–रामं । २३. आ–पश्यामि । फ–पस्यामि । च–या (पा) स्यामि । प्र–यास्याम्यह तं तु । अ–०मि हित्वाहं । २४. आ फ च–जलौघमिव ॥

२५] तव भिन्नां मतिं ज्ञात्वा क्रूरां धर्म-विदूषणीम् ।
सर्व-था ह्य् असि सं-त्याज्यः पंक-मग्न इव द्वि-पः ॥२६॥ [N
दोष-पंक-निमग्नं त्वाम् अनयोपप्लवाऽऽवृतम् ।
२६] सर्व-था मानुषो रामस् त्वाम् अस्तम् उप-नेष्यति ।
N] मूर्खं मूर्ख-सहायं च दुर्-बुद्धिम् अ-जितेन्द्रियम् ॥[13]२७॥[N
ततो विनिश्-श्वसन् क्रोधार्तः कम्पमानः पुनः पुनः ।
N] क्रोध-संरक्त-नयनः सभा-मध्ये स रावणः ॥२८॥[16] [N
N] अ-विदुष्टं हितं वाक्यम् उक्त-वन्तं वि-भीषणम् ।
८८,१३] अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः काल-नोदितः ॥२९॥ [१
वसेत् सह स-पत्नेन क्रुद्धेनाऽऽशी-विषेण वा ।
२] न चाऽऽमित्र-प्रतिज्ञेन सं-वसेच् छत्रु-सेविना ॥३०॥ [२
गताऽसुं त्वां प्र-पश्यामि मूढ-सत्त्व-पराक्रमम् ।

---

१. रा–मति । २. आ फ–क्रूरान् । ३. रा–ज्ञातिसं० । ४. ल$_2$–०लग्न । ५. आ–द्विषः । ६. फ म ल$_1$–रोषपंके निमग्नं । च–दोषे पङ्के नि० । फ रा ब ल$_2$ अ–दोषपंके नि० । ७. प्र रा ब ल$_2$ अ–त्वां मनयो० । ८. फ–रामोवीस्तम् । रा ब ल$_2$–राम ह्यस्तम् । प्र–राम श्यामस्त्वाम् । म ल$_1$–रामो ह्यस्तम् । ९. अ–इत्यार्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे विभीषण-वाक्यं नाम सर्गः ॥ १०. फ–मूर्षं मूर्षसहायं । ११. रा म ल$_1$–निर्बुद्धिम् । १२. च–अजितेन्द्रियः । १३. फ–आर्षे रामायणे सुन्दरकांडे विभीषणाभिघातो नाम सर्गः । प्र अ–नास्ति ॥ १४. आ–विनिःश्वसन्क्रोधात्० । फ–०श्वसत् कोपात् । १५. च–कम्पमान । १६. प्र रा ब म ल$_1$ल$_2$–नास्ति ॥ १७. अ–चोदितः । आ च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–०चोदितः । १८. प्र–मत्तेन नागेन । आ–सहसपत्नेषु । १९. फ अ–क्रुद्धेनासी० । च–क्रुद्धेणाप्सी० । २०. आ–न वा मित्र० । फ–ननु मिथ्या० । च–न चामिथ्या० । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–न चामित्र० । २१. आ–सेवि वा ॥ २२. फ–मूढं सत्त्व० ।

N] राक्षसानां कुले जातम् त्वं प्र-शंससि[1] राघवम् ॥३१॥[2] [N
यौवराज्येऽभि-षिक्तेन रावणाऽवर-जेन च ।[2]
N] सन्तो[3]ऽपि न[3] गुणा वाच्या मम शत्रोर् वि-भीषण ॥३२॥ [N
किं च मां राघवो[4]ऽशक्तो[4] देवैर् अपि समा-गतः ।
N] उप-गन्तुं[5] रणे युक्तं[6] गृहीत्वा[7] परमाऽऽयुधम् ॥३३॥ [N
राक्षसा[8] वानरान् सर्वाल् लङ्का-द्वारम् उपे-स्थितान्[9] ।
N] त्रासयिष्यन्ति[10] सं-हृष्टा गजा वन-मृगान् इव ॥३४॥ [N
जानीते[11] वाक् च चक्षुश् च सर्व-लोक-प्रियाऽप्रियम् ।
N] रामे ते चक्षुषी कान्ते वाग्[12] ब्रवीति गुणान्[12] पुनः ॥३५॥[13] [N
अस्मात् ते वाक्-समायोगात्[14] काकुत्स्थं[15] लक्षये[16] प्रियम् ।
N] लक्ष्मणं[17] वानरेन्द्रं च[17] वानरांस् तस्य चाऽनु-गान् ॥३६॥ [N
न चाऽहं त्वयि वि-श्वासं[18] गमिष्ये शत्रु-सेविनि ।

---

१. आ—वलं यानं प्रशशंस स । च—वलं जानस्वं प्रशसंसि । अ—बलं जानन्यः प्रशंशसि ॥ २. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—नास्ति ॥ ३. प्र—सन्त्येव न । अ—न सन्तोऽपि । ४. आ-राघवः शक्तो । प्र $ल_2$—राघवः शक्यो । ५. च $ल_2$ रा ब—उपागन्तुं । $ल_1$—तमागतं । ६. फ च रा ब प्र म $ल_1$ $ल_2$—क्रुद्धं । अ—योद्धं । ७. आ—गृहीताव-रणायुधं । फ—गृहीताभरणायुधं । च $ल_2$ रा प्र ब म $ल_1$ अ—गृहीत्वा वरमायुधं ॥ ८. च—राक्षसान् । ९. अ—उपागतान् । १०. प्र—भ्रामयन्ति । अ—प्राशयिष्यन्ति । $ल_2$—त्रासयिष्यन्ति स्म ॥ ११. च—जानीत । १२. च—त्रा ब्रवीति गुणात् । आ—वाग्ब्रवीमि गु० । १३. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—नास्ति ॥ १४. अ—वाक्यसंयोगात् । रा ब—वाक्यमायोगात् । म—०समायोग्यात् । १५. आ—काकुत्स्थे । १६. च—लक्षयेत् । रा—लक्षय । १७. च—लक्ष्मणे वा० । अ—वानरेन्द्रं च सुग्रीवं । फ—०णं वानरेन्द्राणांश्च ॥ १८. अ $ल_1$ अ—विस्वासं ।

N] अभि-प्रेतं हि मनसो वाग् ब्रवीति शुभाऽशुभम् ॥३७॥ [N
पूर्वं तु मनसा ध्यात्वा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
N] पश्चात् सर्वाणि भूतानि कर्मणाऽनु-चरन्ति च ॥३८॥ [N
पुरस्ताद् यः स्तवं ब्रूयात् पुण्य-कर्म-गुणाऽन्वितम् ।
N] एतं वेद्मि स्तवं सत्यं प(?पु)रा-वृत्तं स्तवे यथा ॥३९॥ [N
पुरस्ताद् यः प्रियस् तस्य परा-वृत्त(:)-स्तवे-प्रियः ।[१४]
N] इष्ट-भावात् परा-वृत्तः स्तौषि शत्रुं तथा न माम् ॥४०॥ [N
जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्व-लोकेषु राक्षसाः ।
३] हृष्यन्ति[२१] व्यसनेष्व् एते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥४१॥ [३
प्रधानं स-धनं[२२] वैद्यं[२२] धर्म-ज्ञं स्व-जनं-प्रियम्[२३] ।

---

१. आ-अभिप्रेतेन । अ-अभिप्रेतं तु । २. आ-मनसा । ३. प्र-सर्वानि । ४. रा-कामेणाऽनु० । ५. फ-हि । ६. म-भूयात् । ७. फ-सौर्यकर्म० । ८. आ च रा प्र ल१-न तं । फ-न ते । ९. फ-विद्म । १०. च-स्तवैः ११. रा-०वृत्यं । १२. आ अ फ ब प्र म ल२-स्तवं । १३. आ-तु योः । १४. फ-पुरस्तादप्रिया स्तव्याः परावृत्ता तु ये प्रियाः । च-पुरस्तादप्रिया स्तव्याः परावृत्तस्तु यो प्रियाः । प्र-पुरस्ताद-प्रियाः स्तव्याः परावृत्य तथा प्रियाः । ल२-पुरस्तादप्रिया स्तव्याः परावृत्त.........प्रियाः । अ-पुरस्तादप्रियस्तस्य परावृत्ता तु ये प्रियः म रा ल१-पुरस्तादप्रियस्तव्यः परावृत्तस्तव प्रियः । ब-पुरस्तादप्रियाः स्तव्याः परावृत्तस्तु यः प्रियः । १५. फ-पुरावृत्ता । रा-०भावादया-वृत्तः । प्र ब म ल१ ल२-०भावादपावृत्तः । १६. रा-स्तौसि । प्र-सोपि । १७. प्र-शत्रु । १८. फ च रा ब म ल१-तथा मम । प्र ल२-यथा मम । अ-कथं मम ॥ १९ ल२-शी··· । २०. आ-०शाः । ल१-०सः । २१. अ-हृष्यन्ते ॥ २२. अ-स्वजनार्थं च । फ-०नं वैद्यं (विद्या) । रा-प्राधनं वैद्यं । प्र-सद्नं वैद्यं । ल२-सद्नं वेद्यं । २३. आ फ-स्वजनं प्रियम् ।

४] ज्ञातयोऽप्य्[1] अवं-मन्यन्ते शूरं[2] परि-वैदन्ति[3] च ॥४२॥ [४
नित्यम् अन्योऽन्य-संहृष्टा व्यसनेष्व् आततायिनः ।
५] प्रच्छन्न-[4]हृदया[4] घोरा ज्ञातयो नो भयाऽऽवहाः ॥४३॥ [५
श्रूयते[5] हस्तिभिर्[6] गीताः[6] श्लोकाः पद्म-वने क्वचित् ।
६] पाश-हस्तान् नरान्[7] दृष्ट्वा[8] तांश्[9] छृणु त्वं[9] त्रि-भीषण ॥४४॥ [६
७पू] न चाऽग्निर् न च शस्त्राणि न पाशा[10] न परश्वधाः[11] । [७पू
N] जनयन्ति भयं[12] घोरं यथा जाति-कृतं[13] भयम् ॥४५॥ [N
७उ] घोराः स्वार्थ-प्रधानां[14] हि ज्ञातयो[15] नो भयाऽऽवहाः ।[16] [७उ
उपायम्[17] एव वक्ष्यन्ति[17] ग्रहणे[18] नो[19] न संशयः ।
८] सर्वैर्[20] भयैर् ज्ञाति-भयं[21] सदा[22] कष्ट-तरं[22] मतम्[23] ॥४६॥ [८
सं-भाव्यं गोषु सांपत्यं[24] सं-भाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
९] सं-भाव्यं चापलं[25] स्त्रीषु[25] सं-भाव्यं ज्ञाति-तो भयम् ॥४७॥ [९

---

१. आ–ज्ञातयो ह्यव० । च–०योप्यवा० । २. च–शूर । ३. रा–परिभवति । च–पारं भवति । प्र म $ल_1$ अ–परिभवन्ति ॥ ४ फ–प्रछन्नवदना । आ–प्रयच्छ हृ० । रा–प्रछन्नहृदया ॥ ५. फ च रा प्र ब म $ल_1$–श्रूयन्ते । ६. आ $ल_2$–हस्तिभिर्गीता ॥ ७. रा च प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–सुरान् । ८. रा–दृष्टा । ९. रा–श्रणुष्व । ब म $ल_1$–तां श्रणुष्व । प्र $ल_2$–ताञ्छृणुष्व । अ–तच्छृणुष्व । १०. आ–पाशो । ११. आ म अ–०स्वधाः । १२. च–परं । १३. म–जातिभयं कृतम् ॥ १४. च–०प्राणाना । ब–प्राणांता । प्र म $ल_1$ $ल_2$–०प्रणीता । १५. रा–ज्ञातयोर् । १६. अ–प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयो नो भयावहाः । १७. फ च ब म $ल_2$–उपायमेते वत्स्यन्ति । रा–उपायमेतै वत्स्यन्ति । प्र–उपयाम्येन वेत्स्यन्ति । $ल_1$–उपायमेते वेत्स्यन्ति । १८. आ–ग्रहणं । प्र–ग्रहेण । १९. अ–नात्र । २०. आ–भयं । २१. प्र–ज्ञातिभिश्च । २२. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–सदोत्कृष्टतरं । आ–सदा कष्टभरं । च अ–सदा कृष्टतरं । २३. आ च अ–मम ॥ २४. आ–सम्पत्तं । फ–सम्पत्तिः । २५. फ प्र ब $ल_1$ $ल_2$ अ–स्त्रीषु चापल्यं । रा–स्त्रीषु चापत्यं ॥

न ते प्रियं हि तव तात यद् अहं लोक-सत्कृतैः ।
१०]ऐश्वर्यम् उप-यातश् च रिपूणां मूर्द्धनि स्थितैः ॥४८॥ [१०
अन्यस् तु यदि माम् एवं ब्रूयाद् वाक्यं निशा-चरः ।
१३] अस्मिन् मुहूर्त्ते न भवेत् त्वां तु धिक् कुल-पांसनम् ॥४९॥[१६
नाऽहं त्वां हन्तुम् इच्छामि रक्षन् धर्मम् इहाऽऽत्मनः ।
N] हतस् ते स्वयम् एवाऽऽत्मा ब्रुवतो राघव-स्तवम् ॥५०॥ [N
दुर्-जनेनोच्यमानानि वचांसि मधुराण्य् अपि ।
N] अकाल-कुसुमानीऽव त्रासं सं-जनयन्ति मे ॥५१॥ [N
हृद्यस् ते यदि काकुत्स्थो वि-भीषण हिते रतः ।
N] निर्-गच्छ विषयाद् अस्मान् न त्वां द्रष्टुम् इहोत्सहे ॥५२॥ [N
दुर्-जनः परि-हर्त्तव्यो विद्ययाऽलंकृतोऽपि सन् ।

---

१. फ–प्रियमिदं तावद्यदहं । च अ–प्रियमिदं प्रापयदहं । रा प्र ब म ल$_{1}$–प्रियमिदं प्रायो यदहं । ल$_{2}$–प्रियमिदं प्रायो यदयं । २. फ–०सत्कितम् । च प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–०त्कृतम् । ३. आ–अभिज्ञानं । च–उपजातश् । रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–-उपजातश् । ४. फ–मूर्द्धन्यवस्थितः ॥ ५. च रा ब ल$_{1}$ अ–अन्यश्च । प्र म–अभ्यश्च । ६. रा–किंचिन् । प्र ब म ल$_{1}$–कश्चिन् । ७. च–सुमुहूर्त्ते । ८. आ–क नु वै कुलपांशनः । अ–त्वां विना कुलपांशनः ॥ ९. च–नाहन्त्वा । अ–न त्वं । १०. अ–हन्तुं मया शक्यो । ११. फ–रक्षनधर्मम् । १२. फ–०त्मा हि ब्रुवता । च प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–०त्मा ब्रुवतो ॥ १३. ब ल$_{2}$–०कुसुमान्येव । १४. च–त्रास । १५. आ–५१–५२–तमश्लोकौ न स्तः । १६. ब म ल$_{1}$–काकुस्थो । १७. प्र–त्वं । १८. अतः परं–अ रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–इत्यार्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे विभीषणपरित्यागो नाम सर्गः । ततः परमधिकश्च पाठः-फ अ रा च ब म प्र ल$_{1}$ ल$_{2}$–ततस्तं कोपसंपूर्णं मोहात्यक्तमिव श्रिया रावणो मधुरं वाक्यं बभाषे स विभीषणम् ॥ १९. आ रा ब–०कृतो यदि ।

१. फ अ– रावणं । २. फ अ– विभीषणः ।

N] मणिना भूषितः सर्पः[1] किम् असौ न भयं-करः ॥५३॥[2] [N

[3]इति तस्य वचः श्रुत्वा महात्माऽसौ वि-भीषणः ।

११उ] मन्त्रि-मध्ये स्थितः[4] श्रीमान् इदं वचनम् अब्रीत् ॥५४॥ [N

सुहृदा हित-कामेन[5] वाक्यम्[6] उक्तं दशाऽऽननं[7] ।

१२] न गृह्णन्ति दुर्-आत्मानः[8] कालस्य वशम्[9] आ-गताः[10] ॥५५॥[२१

न प्रियत्वाद् गुणान्[11] संघो राघवस्य ब्रवीमि ते ।

N] हितो[12]ऽर्थे राक्षसेन्द्रस्य[13] मया वाक्यम् उदा-हृतम् ॥५६॥ [N

यदि नो[14]ऽर्थ-हितं तव ते मनसो[15] वाऽपि न प्रियम् ।

N] मन्त्रं ज्ञात्वा[16] मया प्रोक्तं वाक्यं राक्षस[17]-संसदि ॥५७॥ [N

मया तत्र[18] हितं वाक्यं राक्षसेन्द्रे महा-बले[19] ।

N] इह[20] प्रोक्तं सुहृद्-वाक्यं[21] तस्मिन् काले स्मरिष्यसि ॥ [22]५८॥[N

१. प्र च रा–सर्व्वः । २. फ नास्ति । अ–५०–शत्तमश्लोकात्परं पठितः । ३. फ–उक्तवाक्ये दशग्रीवे जातकोपो विभीषणः । अ–उक्तवाक्यं दशग्रीवं जातकोपो विभीषणः । ४. अ–ततः । ५. फ–हतकामेन । रा–०कामेण । ६. च–वाक्यं चोक्तं । रा–वाक्यमुक्त । ७. रा–दशाननः । ८. आ–गृह्णाति दुरात्मा च । ९. रा–वसम् । १०. आ–आगतः ॥ ११. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–गुणं तस्य । १२. फ–हितार्थे । रा–हिवार्थे । १३. फ–धर्ममेवैतन् । च–राक्षसेन्द्र तन् । रा–राक्षशेन्द्र तत् । ब म ल१ अ–राक्षसेन्द्रैतन् । प्र–राक्षसस्यैतन् ॥ १४. आ–०हितं तत्र । रा ब–नैव हितं ते तु । म ल१ ल२–नैव हितं । अ–नार्थं हितं त० । १५. अ–मन्यसे त्वप्रियं वचः । १६. फ–मंत्रिजिता । प्र च रा व–मंत्रज्ञत्वात् । १७. आ–राक्षसदि ॥ १८. आ–नावहितं । १९. प्र अ–राक्षसैश्च महाबलैः । २०. आ म–इति । २१. म–सुभावात् । २२. प्र रा–नास्ति ॥

सं-वादेनाऽपि[1] रामेण वानरैश् च महा-बलैः ।[2]
N] प्राऽऽप्तैर् मन्त्रोप-विष्टैश्[3] च यथा[4] यैर् मन्त्र्यते हितम् ॥५९॥ [N
यदि राजा दश-ग्रीवः[5] श्री-मान् नित्योत्थितो[6] भवेत्[7] ।
N] वि-चरेयुस्[8] तदा हृष्टा राक्षसाः पृथिवी-तले ॥६०॥ [N
उक्त-वाक्ये[9] दश-ग्रीवो[10] जात-कोपो वि-भीषणे[11] ।[12]
अथ तं[13] ज्ञापयामास प्र-हस्तं राक्षसेश्वरः ।
N] राज्यान्[14] मम परि-भ्रष्टो दिशो यातु वि-भीषणः ॥६१॥ [N
एवम् उक्तस्[15] ततो राज्ञा प्र-हस्तो वाहिनी-पतिः ।
N] उत्थापयामास तदा रावणस्य यवीयसम्[16] ॥६२॥ [N
न शक्यं भवता स्थातुं गच्छ या ते[17] गतिर्[18] मता ।
N] क्रुद्धस् ते रावणो राजा राक्षसांश्[19] च महा-बलाः[20] ॥६३॥ [N
प्र-हस्तस्य वचः श्रुत्वा रावणं रावणाऽनु-जः ।
N] अब्रवीत् परुषं वाक्यं भीम-कर्मा वि-भीषणः ॥[21]६४॥ [N

१. का-संवादमवापि । म च ल१ ल२-विरोधं जाहे । अ-संवादं नापि । २. अतः परमधिकः पाठः-च ब-मया तव हितं वाक्यं राक्षसेन्द्र महाबलैः । प्र रा-नास्ति । ३. प्र-०दिष्टैश् । ४. ल२-यथैं......र्मन्त्रते । फ-यथा यो मन्यते । च रा-यथा यैर्मन्त्रते । ब-तैर्मन्त्रिते । प्र-तैर्मन्त्र्यते । ल१ म अ-तैर्मन्यते । म अ-यो मन्यते ॥ ५. आ फ प्र-०ग्रीवः । ६. आ-नित्योभयोत्थितः । फ-नित्योन्नतो भवेत् । ब ब रा-नित्यो स्थितो भवेत् । प्र-ह्त्यर्थतो भवेत् । ७. आ-विचारेषुस् । ८. प्र-बलवत्तराः । ल२-कामरूपिणः ॥ ९. च-०वाक्यो । १०. आ-०ग्रीव । प्र च रा म ल१ ल२-०ग्रीवे । ११. आ ल२-विभीषणेः । १२. फ-नास्ति । १३. फ अ-त्वाज्ञाप० । रा प्र-सन्तापयामास । ब म ल१-संज्ञाप० । १४. रा प्र ब ल१ ल२-अयं मत्तः ॥ १५. प्र च र ब म ल१-उक्ते । १६. म-०यशम् ॥ १७. फ-रे । १८. च-मति । १९. म-राक्षसश् । २०. आ-०बलः ॥ २१. ल१-नास्ति ॥

निर्-गमिष्याम्य् अहं राजन् यदीऽदं तव सु-प्रियम् ।
N] अ-प्रमादश् च लंकायां कर्तव्यो राक्षसेषु च ॥६५॥ [N
अथवा किं करिष्यन्ति राक्षसा नगरी च ते ।
N] रक्षस्वाऽऽत्मानम् एवाऽथ वानरा हि महा-बलाः॥६६॥ [N
क्षिप्त्वा शृङ्गाणि शत-शः पाद-पांश् च शिलाऽऽयुधाः ।
N] लंकां सं-चूर्णयिष्यन्ति स-प्राकारां स-तोरणाम् ॥६७॥ [N
इत्य्-उक्त्वा परुषं वाक्यं जात-कोपो वि-भीषणः ।
१४] उत्-पपात गदा-पाणिश् चतुर्भिः सचिवैः सह ॥६८॥[१७
अब्रवीच् च पुनर् वाक्यं जात-कोपो वि-भीषणः ।
१८] अन्तरिक्षे स्थितः श्री-मान् भ्रातरं धन-दाऽनुजम् ॥६९॥[१८
सत्यं भ्राताऽसि मे राजन् ब्रूहि मां यद् यद् इच्छसि । [१९
१९] इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्य् अ-हितं तव ॥७०॥ [२०उ
सु-नीतं हित-कामेन वाक्यम् उक्तं दशाऽऽनन ।

१. आ-यदिदं । २. रा-सप्रियम् । ३. आ-अप्रमादाश्च लङ्कायाः । फ-०दश्च लङ्कायाः । प्र-अप्रमादाच्च लं० । अ-अप्रमादस्तु लं० । ४. प्र-वर्त्तव्यो । ५. आ च रा ब $ल_1$-राक्षसेश्वर । प्र $ल_2$ म-राक्षसेषु च (श्वर) ॥ ६. अ-रक्ष आत्मानम् । ७. फ अ-एव त्वं । प्र-एवाद्य ॥ ८. आ-क्षिप्ताः । ९. रा फ ब-शृङ्गानि । १०. फ-संपूरयिष्यन्ति । ११. आ-सप्राकारां ॥ १२. आ-शचिवैः । १३. $ल_1$ अ-नास्ति ॥ १४. रा प्र च ब म $ल_2$-ततो । १५. रा-जातकाम । १६. $ल_1$ अ-नास्ति । १७. प्र-रन्तारिक्षास्थितः । प्र-अन्तारिक्षे ततः । १८. आ-धनदातुजम् । रा-धनुदातुजम् ॥ १९. आ रा-नित्यं । २०. रा $ल_1$ $ल_2$-भ्रातासि । २१. फ-यद्यदीच्छसि । रा-यद्यपि (दि)च्छति । २२. रा च प्र म $ल_1$ $ल_2$-क्षमामि हितं । ब-क्षमामि हिते ॥ २३ आ-सुनीताहितकामेन । फ-सुनीताहित० । २४. रा-ददानन ।

२०] न गृह्णन्ति[1] दुर्-आत्मानः कालस्य वशम् आ-गताः ७१॥[२१
सु-लभाः पुरुषा राजन् सततं[2] प्रिय-वादिनः ।
१६] अ-प्रियस्य तु[3] पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्-लभः[4] ॥७२॥ [२२
बद्धस् त्वं काल-पाशेन सर्व-भूताऽपहारिणा ।[5]
२१] वि-नश्यमानस् त्याज्यस्[6] त्वं प्र-दीप्तं शरणं[7] यथा ॥७३॥ [२३
[8]दीप्तैः पावक-सङ्काशैः शरैः काञ्चन[9]-भूषणैः ।
२३] न[10] त्वाम् इच्छाम्य् अहं द्रष्टुं रामेण नि-हतं रणे ॥७४॥ [२४
शूराश् च बल-वन्तश् च कृताऽस्त्राश्[11] च[12] नरा रणे ।
१९] काल-पाशेन[13] सीदन्ति वालुका[14]-सेतवो यथा ॥७५॥ [२५
त्रि-गुणोऽपि हि[15] चेद् राजा सहायाः[16] स्युर् गुणोत्तमाः ।
N] तत्राऽपि युक्त्या नि-वसेद् गुणाऽपेक्षो न संशयः॥[17] ७६॥[N
N] तस्मात् त्वां मन्त्रिभिः सार्द्धं हित्वा दोष-समन्वितम्[18] ।
रामम् एव गमिष्यामि शरणं राक्षसाऽधि-पे[19] । [N

१. फ प्र-गृह्णति । रा-गृह्णति ॥ २. आ-स तं तं । ३. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-च । ४. रा-दुर्लभाः ॥ ५. अतः परमाधिकः पाठः-च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-स्वयं स्कन्धावसक्तेन बुद्ध्यस्व हितमात्मनः । ६. रा-साजस् । ७. फ-सदनं ॥ ८. अ-दीप्तपाव० । ९. अ-कनकभूषणैः । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-काञ्चनभूषितैः । १०. आ-तत्त्वम् ॥ ११. अ-क्षताखाः । १२. आ-त्वनरा रणे । फ-च रणे रणे । रा-च नरान् रणे । १३. फ म-कालाभियत्ताः । अ-कालाभिपन्नाः । १४. प्र-वालुकाः सेतवो ॥ १५. प्र-भवेद् । १६. रा-सहायास्त्वगु० । फ अ-०याः स्युर् गुणोत्तराः । १७. आ-तत्रापि युक्ता निवसदे् गुणोपेता महोदयम् । फ-तच्चापि युक्ता निवसेद् गुणोपेता महोदयम् । च ल$_2$ अ-तत्रापि युक्ता निवसेद् गुणापेक्षा (अ-क्षो) न संशयः । रा ब-तत्रापि युक्ता नि वसेद् गुणापेक्षो न संशयः ॥ १८. फ-दोषसमुद्भवम् । अ-दोषसमुद्धतम् । १९. आ-०धिपाः ।

२२] चतुर्भिर् एव सचिवैः सहितः क्षणदा-चरैः ॥७७॥ [१७उ
आत्मानं सर्व-था रक्ष पुरीं चेमां स-राक्षसाम् । [२६उ
२४] स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥७८॥ [२७
नूनं न ते रावण कश्चिद् अस्ति
रक्षो-निवासेषु सुहृत् सखा वा ।
हितोपदेशस्य समः प्र-वक्ता
N] यो वारयेत् त्वां स्वयम् एव पापात् ॥७९॥ [२८
गताऽऽयुषं त्वां विपरीत-बुद्धिम्
निः-संशयं राक्षस लक्षयामि ।
यो मां हितं पथ्यम् इदं ब्रुवन्तं
N] न मन्यसे राक्षस वीर-मध्ये ॥८०॥ [N
निगृह्य-मान(?ण)स्य मया हितैषिणा
न रोचते वाक्यम् इदं निशा-चर ।
परीत-काला हि गताऽऽयुषो नरा
२५] वचो न गृह्णन्ति सुहृद्भिर् ईरितम् ॥८१॥ [२९
इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-कांडे विभीषण-परित्यागो नाम नवतितमः सर्गः॥९०॥

---

१. आ प्र—शचिवैः । २ प्र—०करैः ॥ ३. ल$_2$ अ—सर्वदा । ४. अ—चेनां सराक्षसीं । ५. इतोऽग्रे 'वं' पठति—खरमारीचवद्धन्ता नूनं त्वं यमसादनम् । ६. आ—निरामय । प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—निरामयः ॥ ७. प्र च रा ल$_1$ ल$_2$ अ—एव । ८. आ ल$_1$—स मन्त्रवक्ता । रा च प्र ब म ल$_2$—सुसंप्रवक्ता । अ—सुखं प्रवक्ता । ९. रा—ये । १०. च—वारये त्वांस्वयम् । रा—वारयं त्वां । प्र—वारये त्वां । ११. च—पापान् ॥ १२. ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—त्वा । १३. फ—निशंसयं । १४. अ—मां खलु ॥ १५. आ रा—०माणे हि । फ—०मानस्य । १६. फ—मया हि हितै० । रा—या हितै० । १७. ब—त्वं रोचये । प्र रा ल$_1$ ल$_2$—न रोचये । १८. फ—परीत्यकाला । प्र—परेत० । १९. रा च ब म ल$_1$ ल$_2$—नरा गतायुषो । २०. प्र रा—निगृह्णन्ति । २१. च—ईडितम् । ब रा—ईरिताः ॥ २२. आ—आर्षे । २३. ल$_2$ अ—नास्ति । २४. फ अ—०णवाक्यं । रा प्र ब म ल$_1$—०षणत्यागो ॥

इत्य्-उक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणाऽनु-जः । [१पू
१] क्रोध-संरक्त-नयनं स-संध्यम् इव तोय-दम् ॥१॥ [N
तरङ्ग-कुटिलां लोलां भृकुटीं भृश-दारुणाम् ।
२] कृत्वाऽऽसीनं निर्-ईक्षन्तं प्रासादाऽग्रम् अ-मर्षणम् ॥२॥ [N
अभि-वाद्य ततो भूमौ क्रोध-पर्याकुलेक्षणः ।
३] चतुर्भिः सचिवैः सार्धं निश्-चक्राम वि-भीषणः॥३॥ [N
४पू] स मातरं पुनर् द्रष्टुं तत्र सर्वं विनि-वेदितुम् ।
४N] आ-जगाम मुहूर्त्तेन जननीम् अव-लोककः ॥४॥ [N
सं-विश्य महो-प्राज्ञः सप्त-कक्षं महा-गृहम् ।
हस्त्य्-अश्व-रथ-सम्पूर्णं नाना-योध-समाकुलम् ।
N] परश्वध-समाकीर्णं चाप-पाणि-विभूषितम् ॥५॥ [N
दिव्य-रत्न-समाकीर्णं प्रासाद-शत-शोभितम् ।
N] नित्यं बर्हिण-संघुष्टं प्रमदा-जन-संकुलम् ॥६॥ [N

---

१. आ-परमं । २. च-नास्ति । ३. च-संध्यम् ॥ ४. जा-०कुटिला कुर्वन् । ५. आ फ च रा ल$_2$-०भ्रुकुटी । रा ब म-भ्रुकुटीं । ६. च-निरीक्षन्ति । ७. च-०दाग्रसमर्षणम् । आ-अमर्षणः ॥ ८. फ-०वंद्य । ९. आ-शचिवैः सार्धं । ल$_2$-शचिवैः साकं । १०. अ-ततो दृष्ट्वा । अ आ च प्र म ल$_1$ ल$_2$-दृष्ट्वा । रा-दृष्टा । ११. आ-विनिवेद्या च विनिवेदितुम् ॥ १२. फ अ-अत आरभ्य ध्यंशीतितमश्लोकं यावत्पाठो नास्ति ॥ अत्र आजगाम जगामेति साम्यकारितः पाठभ्रंशः प्रतीयते । १३. आ ल$_1$-संप्रविश्य । १४. रा-०प्राज्ञस्सप्रकक्षं । म प्र ल$_1$ ल$_2$-सप्तकक्ष्यं । १५. ब-महम् । १६. रा-०योग० । १७. रा-चा...णि ॥ १८. प्र-दिवि रत्न० ॥

पुण्याऽहं[1]-रव-घोषेण सर्वतः प्रति-नादितम् ।
N] दीप्य-मानं[2] श्रिया[3] जुष्टं[4] यथा वै वैष्णवं पदम् ॥७॥ [N
दीयतां याच्यतां[5] चेति श्रूयमाणं[6]-महा-स्वनम् ।
N] पुरंदर-गृह-प्रख्यं कुबेर-सदनोपमम्[7] ॥८॥ [N
आ-वृतं कल्प-वृक्षैर्[8] च समन्ताद् उप-शोभितम् ।
N] पुन्नाग[9]-वकुलाऽऽकीर्णं कदली-खंण्ड[10]-मण्डितम् ॥९॥ [N
दीर्घं[11] कलापि-बहुलं नाना-पक्षिभिर् आ-वृतम् ।[12]
N] सर्व-दोष-विनिर्मुक्तं[13] गृहैः काञ्चन-वेदिभिः ॥१०॥ [N
स प्र-विश्य महा-प्राज्ञो राक्षसेन्द्रो वि-भीषणः ।
N] अनेकैर् वर्ष-वैरकैः[14] स्थविरैः[15] सर्व-तो वृतम्[16] ।
जटा-वल्कल-संवीतैर् वेत्र-झ(?र्[17])झर-पाणिभिः ॥११॥ [N
N] पादाऽऽहति[18]-सुसंविग्नो निश्वसन्न्[19] उरगो यथा ।
वाष्प-व्याकुल-ताम्राऽक्षः स्खलमानः क्वचिंत्[20] क्वचिंत् ।
N] अ-विष्टंभेन[21] तु स्वेन मन्युना च परि-प्लुतः ॥१२॥ [N
शोक-सागर-मध्य-स्थो नाना-दोष-विमानितः[22] ।

---

१. आ—पुण्यांहस्व० । ब—पुण्याहरथ० । २. च—०माणं । ३. प्र—श्रियं । ४. च—युष्टं ॥ ५. प्र—याचितां । ६. आ—सूयमान० । प्र—श्रयमानं म० । ७. आ म म$_1$—पदम् ॥ ८. आ—वृक्षैस्तु । ९. प्र—पुन्ना गवकु० । रा—०वकुलाकीर्णे । १०. प्र म ल$_1$—०षण्डमाण्डितम् ॥ ११. ब रा म ल$_1$ ल$_2$—तथा । १२. प्र—नास्ति । १३. रा—०विनिमुक्तं ॥ १४. आ—वर्षशतसैः । १५. ल$_2$—स्थविरैर् । रा—स्थविरैस् । १६. ल$_2$—उपशोभितम् । १७. आ—०जरजरपा० । रा म ल$_1$—०झझरपा० । १८. आ च—पादेन हतसंविग्नो । प्र म—०हतसंविग्नो । १९. आ ब रा—निश्वसन्तुरगो । च—निश्वसत्तुरगो । २०. च ल$_2$—कचित्...। २१. च—अवष्टंभेन तु । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—अवष्टंभेन हि । २२. प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—दोषावमानितः ।

N] भ्रात्रा[1] ज्येष्ठेन क्रूरेण[2] पापेन[2] हत-बुद्धिना ॥१३॥ [N
ददर्श मातरं[3] तत्र[3] निर्-मलां जाह्नवीम्[4] इव ।
N] संवीत-शुक्ल[5]-वसनां हस-गद्गद-भाषिणीम् ॥१४॥ [N
वराऽऽसन-गतां देवीं भूषणैर् उप-शोभिताम् ।
N] सर्व-लक्षण-संपन्नां[6] जननीम् अव-लोक्य[7] ताम् ॥१५॥ [N
पादयोर्[8] न्य्-अपतद् दूराच् छिन्न-मूल इव द्रुमः[9] ।
N] उद्-धृत्य बाहू विपुलौ धर्मात्मा स वि-भीषणः ॥१६॥ [N
तम् आर्त्त-रूपं [10]दृष्ट्वैव कैकसी[10] जात[11]-विस्मया ।
N] स्वाऽङ्कम् आ-रोपयामास वि-लपन्तम्[12] अ-चेतनम्[12] ॥१७॥[13] [N
मूर्ध्नि चैनम् उपाऽऽघ्राय[14] इदम्[14] आह शुचि-स्मिता ।
N] किम्[15]-अर्थं[15] [15]त्वं नर-श्रेष्ठ पूर्ण-चन्द्र-निभाऽऽनन ॥१८॥ [N
पद्म-पत्र-विशालाऽक्ष गज-विक्रम[16]-गामिक[16] ।
N] दुन्दुभि[17]-स्वन-निर्घोष मत्त[18]-वारण-वारण ॥१९॥[19] [N
धर्म-बुद्धे[20] महा-प्राज्ञ केनाऽसि त्वं वि-मानितः ।
N] ब्रूहि कल्प-समाचार[21] पितुर्[22] वृत्त-व्रते स्थितं[23] ॥२०॥ [N

१. आ रा ब-भ्राता । २. प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—पापेन क्रूरेण । रा—नास्ति ॥ ३. आ—ततो मातॄर् । ४. आ—जान्ह्वीम् । ५. आ—शुक्लसंवीत० । ६. आ च—०सम्पूर्णां । ७. च—अवलोक ॥ ८. रा—पादयो । ९. रा—द्रुमम् ॥ १०. आ च—दृष्ट्वै कैकशी । ब—दृष्ट्वा वै केकसी । म $ल_2$—केकसी । ११. रा—तात विस्मया । च—०विस्मयः । १२. ब—०न्तं विचेतनम् । १३. $ल_1$—नास्ति ॥ १४. आ—०घ्रायेदम् । १५. आ—किमर्थंस्त्वं । ब—किमर्थ त्वं ॥ १६. रा ब म $ल_1$—०विक्रान्तगा० । प्र—०विक्रान्तगामि च । $ल_2$—०विक्रां...गमिक । आ—०गामिकं । १७. रा ब म—दुंदुभि० १८. आ—मत्त० । १९. फ च—नास्ति ॥ २०. प्र—०बुद्धे । २१. रा $ल_1$—सधर्मसमाचार । प्र ब—धर्मस० । म—धर्मसमाचारं । $ल_2$—धर्मसमाचारः । २२. आ—पितृ । २३. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—स्थितः ।

पद्म-योनि-कुले जातः स त्वं[1] केनाऽसि दुर्-मनाः[2] ।
N] ब्रूहि कार्यं[3] विशालाऽक्ष भयं कस्माद् उपाऽऽगतम् ॥२१॥ [N
महेश्वराद् वा विष्णोर्[4] वा[4] देवेन्द्राद्[5] वा पिता-महात् ।
N] प्रेत-राजाऽधिपाद् वाऽपि कुबेराद् वाऽपि बुद्धि-मन्[6] ।
सर्व-देव-समूहाद् वा सर्वम् आ-ख्यातुम् अर्हसि ॥२२॥ [N
अथवा कौ(?को) सलेंद्राद्[7] वा रामान् नय-विशारदात्[8] ।
N] यस्या[9]ऽऽनीता च सा[10] देवी सीता सुर-सुतोपमा[11] ॥२३॥ [N
एवम् उक्तस्[12] तु मात्रा स[12] रात्तसेंद्रो वि-भीषणः ।
N] आ-ख्यातुम् उप-चक्राम यथा-वृत्तं च[13] राक्षसीन्[14](?म्) २४॥ [N
भयाद्[15] गद्गदया वाचा ह्रिया किञ्चिद् अवाङ्-मुखः[16] ।
N] सं-स्तभ्य[17] च तथाऽऽत्मानं धैर्यं[18] बुद्धौ निवेश्य[19] च ॥२५॥ [N
यश् चेंद्रिय-गृ(?ग्र)हे युक्तं(?क्तः) सं-स्तभ्य मनसा गिरम्[20] ।[21]
N] स[22] वक्तुम् उप-चक्राम जनन्यै(?न्याऽ) वि[23]-तथं वचः ॥२६॥ [N

१. आ—नेता स्यारत्वं । २. रा—दुर्मनः । ३. रा—कर्म ॥ ४. च—विह्लोर्घा । ५. आ ब म च रा—इंद्राद् । ६. आ—०मान् । ७. अ प्र—कौशलेंद्राद् । ८. आ—०विशारदान् । ९. आ च—यस्मान्नीता । रा ल१—यस्य नीता । १०. प्र—या । ११. आ—०सतोपमा ॥ १२. रा प्र ब म ल२—उक्तः स मात्रा तु । ल१—उक्त्वा स मात्रा तु । १३. रा—यद्वा वृतं तु । च ब म ल१—यथावृतं तु । १४. च म ल१—राक्षसान् । ब रा—राक्षसात् । प्र ल२—राक्षसीव् । १५. आ—भयगहृदया । च रा ब म ल१ ल२—भयगद्गदया । १६. रा प्र ब म ल१ ल२—अधोमुखः । १७. च—संस्ताभ्य । आ ब—संस्तंभ्य । १८. रा—धैर्यंबुद्व्या । ब म प्र ल१ ल२—धैर्यंद्व्या । १९. ब—निवेद्य । २०. च—गिरः । २१. प्र रा ब म ल१ ल२—नास्ति । २२. आ—सर्वं । २३. रा ब—सुनृतं । प्र म ल१ ल२—सूनृतं । 'जनन्यै आवितथम्' इत्यत्र सन्धिरार्षो द्र० ॥

श्रुणु मातर् ममा[1]ऽवद्यं येन्[2] मया दुरनि(?नुं[3])-ष्ठु(?ष्ठि) तम् ।
N] रावणस्य महा-भागैर्[4] मंत्र-काल-विनिर्णये ॥२७॥ [N
उक्तः स तु मया देवि यथा सीता प्र-दीयताम् ।
N] पादौ तस्याऽथ सं-गृह्य यथा[5]-वद् अभि-वाद्य च ॥२८॥ [N
रामेण तु महा-बाहो न वैरं कर्तुम् अर्हसि ।
N] अन्यच्[6] च श्रृणु मे राजन् यथा वक्ष्यामि सु-व्रत ॥२९॥ [N
मारीचो येन नि-हतः[7] कबन्धश्[8] च महा-बलः ।
N] विराधश् च महा-तेजा खरश् च स-गणो हतः[9] ॥३०॥ [N
बाली येन हतो वीरः सप्त तालाश् च भेदिताः[10] ।[11]
N] विरूपा च कृता येन भगिनी रावणस्य सा[12] [13]॥३१॥ [N
एवं-विधानि कर्माणि[14] श्रूयन्ते यस्य रावण ।
N] तस्य मुंच महा-बाहो पत्नीं[15] रामस्य धीमतः ॥३२॥ [N
एवम् उक्तो मया देवि क्रोधेन कलुषी-कृतः ।
N] धिग् इत्य्-एव च मु(?उ[16])क्त्वा[17] मां निर्-भर्त्स्य[18] च पुनः पुनः ३३
ताडितोऽस्मि सभा-मध्ये पादेनाऽशनि-वर्चसा ।
N] पुनश् चोक्तोऽस्म्य्[19] अहं तेन तत्रे गच्छेति मा चिरम् ।

---

१. च रा ब म ल$_1$—मया वाच्यं । प्र ल$_2$—यथा वाच्यं । २. ब म ल$_1$—यद्वाक्यं । ३. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—हितानिष्ठुरम् । ४. आ—०भागे । ५. रा—यथावद्भिभिवाद्य । ६. आ—अन्यश्च ॥ ७. आ—निहितः । ८. म—कवन्ध म० । ९. रा म ल$_1$—गतः ॥ १०. रा—वेदिताः । प्र—भेदताः । ११. आ च—वाली ह्येकेन वाणेन प्रेषितो यमसादनम् । १२. प्र ल$_2$—०नी......नस्य च । १३. आ—तस्य धर्मात्मनः पत्नीमश्च मुच्येति तां विभो ॥ १४. प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—कार्याणि । १५. रा—पत्नी ॥ १६. च—धिक् धिगित्येवमुक्त्वा । प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—धिग्धि-गेवमुक्त्वा । सन्धिरत्राविवक्षितः द्र० । १७. रा—मा । १८. च रा—निर्भर्त्स्य । प्र—निभर्त्स्यं । १९. प्र ब म च ल$_1$ ल$_2$—चोक्तोस्मि तेनात्र गच्छ ग० । रा—चोक्तो-ऽस्मि तत्मत्र ।

भ्रष्ट[1] निर्-लज्जं नीचेति[2] न[3] त्वां नित्ये[4] यम-क्षयम् ॥३४॥ [N
शत्रुणा प्र-हितो नूनं शत्रु-पक्ष-प्रशंसकः[5] ।
N] रामं चाऽनु[6]-गतं रक्तं[7] न त्वां द्रष्टुम् इहोत्सहे ॥३५॥ [N
एवम् उक्तोऽस्मि परुषं रावणेन शुभाऽऽनने ।
N] रामम् एवाऽनु-गच्छामि त्वां तु[8] द्रष्टुम् इहाऽऽगतः ॥३६॥ [N
यदि मे दुर्-अनु[9]क्रान्तं यदि वा[10] दुर्-अनुष्ठितम् ।
N] यदि दुश्-चरितं मेऽद्य[11] ततो गृह्य प्र-शाधि[12] माम् ॥३७॥ N]
एवम् उक्ता तदा तेन माता तस्य महाऽऽत्मनः ।
N] नाऽशकद् भाषितुं[13] सु-भ्रूर्[14] मृण्मया[15]ऽ(?यी)व-स्थिता तदा[16] ॥३८
ततः संज्ञाम् उपाऽऽगम्य मुहूर्ताद् इव[17] भामिनी ।
N] उवाच रुदती[18] वाक्यं वि-भीषणम् इदं तदा ॥३९॥ [N
एवम् एतन् महा-बाहो[19] यथा वदसि पुत्रक ।
N] विद्धि नूनं वि-नाशं च सर्वेषां समुप-स्थितम्[20] ॥४०॥ [N
स्मारितो[21]ऽस्मीऽह वचनं पुत्र तद्[22] विपुलं त्वया[23] ।

---

१. रा प्र—भ्रष्टः निर्लज्जं । आ—निर्लज्ज । २. आ—नीचेमं । ३. च रा प्र ब म ल₁ ल₂—ध्रुवं । ४. रा—नित्यषेम० ॥ ५. ब—०विहिसकः । ६. च रा—च नुगतं । आ—सानु० । ७. ल₁—भक्तं । ८. रा—द्रष्टुमिहमागतः । ९. ल₂—दुरति० । १०. प्र ल₂—मे । ११. आ—मह्यं । ल₁—मन्ये । १२. च रा—प्रसाधि । आ—साधि ॥ १३. आ च रा प्र ब ल₂—भाषितं । १४. आ रा ल₂—सुभ्रू । १५. आ—मृन्मयाः । च ब—मृन्मयी व्यवस्थिता । रा—मृणमयी व्यवस्थिता । प्र—मृणमयीव व्यवस्थिता । ल₁ म—मृम्मयीव व्यवस्थिता । ल₂—मृन्मयी चाऽव्यवस्थिता । १६. च व म ल₁ ल₂—नास्ति ॥ १७. ल₂—०र्त्तादि...भा० । १८. प्र—रुदिती ॥ १९. आ—विशालाक्ष । २०. आ—०स्थितः । २१. आ—स्मारितास्मि । प्र ल₂—०स्मीति । २२. आ ल₁—पितु तद् । २३. आ च रा ब म प्र ल₂—यशः ।

N] ब्रह्मणश्[1] च महा-बाहो तच् छृणुष्व समा-हितः[2] ॥४१॥ [N
दश-ग्रीव-प्रभृतिषु जातेषु कुल-नन्दन ।
N] निर्-जितेषु च देवेषु स-शक्रेषु महाऽऽत्मसु ॥४२॥ [N
चिन्तयन्ती कुलस्याऽहं पुत्रं वश-करं शुभम् ।
N] तपस्-विने[3] च पित्रे ते[4] गत्वाऽऽश्रम-पदं[5] ह्य् अहम् ॥४३॥ [N
स्थिताऽस्मि पुरतो वत्स तत्र पित्रे महाऽऽत्मने ।
N] वक्तु-कामा विशालाऽर्त्तं[6] पितरं ते तपस्-विनम्[7] ॥४४॥ [N
ततो मां(?माऽ)धिष्ठितां दृष्ट्वा पुरस्ताद् ऋषि-सत्तमः ।
N] उवाच मधुरं वाक्यं[8] हर्ष-गद्गदया गिरा ॥४५॥ [N
किम् आगमन-कृत्यं[9] ते ब्रूहि तत्त्वेन शोभने ।
N] एवम् उक्ताऽस्मि ऋषिणा[10] पुत्र बुद्धि-मतां[11] तदा[12] ॥४६॥ [N
ततोऽहं वक्तुम् आ-रब्धा प्राऽञ्जलिः प्रणि-पत्य[13] तम् ।
N] आ-गताऽस्मि महा-भाग संशय-च्छेदनाय वै ॥४७॥ [N
तव वाक्येन ये जाताः पुत्रा मम महा-व्रत ।
N] स्व-राज्यं[14] विपुलं प्राप्ता[15] लब्धा पैतामहं पदम्[16] ॥४८॥ [N
किंचिच्[17] चिंताऽस्ति संभूता दृष्ट्वा[18] पुत्रं महा-बलम् ।
अ-वध्यं[19] वर-दानेन सर्वैर्[20] अपि दिवौकसैः ।
N] यक्ष-गन्धर्व-नागैश् च पिशाचैर्[21] ऋषिभिस् तथा ॥४९॥ [N

१. प्र—ब्राह्मणश् । २. रा—०हतः । प्र—०सतः । ३. प्र—तापस्विने । ४. ल२—स्वे । ५. आ—गताश्र० । ल२—गताश्रमपदमहं ॥ ६. रा—विसा० । ७. रा—०श्विनम् । च—०स्विनाम् ॥ । ८. प्र— वक्तुं ॥ ९. च—कृते । १०. प्र रा ब म ल१ ल२—मुनिना । अविवक्षितोऽत्र सन्धिः द्र० । ११. च प्र रा ब म ल१ ल२—०मतां । १२. प्र रा ब म ल१ ल२—वर । १३. ल२—०पत्यन्तम । १४. आ—स्वराज्यवि० । १५. प्र—प्राप्तुं । १६. आ—०महपदम् ॥ १७. आ—किंचिन्निमास्ति । १८. रा—दृष्टा । १९. आ रा—अवध्यवर० । २०. आ—सर्वैरपि । २१. प्र च म—पिशाचै ऋ० ॥

एवं-विधेषु पुत्रेषु जातेषु तव सु-व्रत ।
N] को नु वंश-धरो[1] ब्रह्मंस्[2] तव पुत्रो भविष्यति ॥५०॥ [N
ऊचे मां[3] स[3] महा-बुद्धिः काले धर्म-भृतां वरैः[4] ।
N] दुराचार-व्रत-युतो राज्ये स्थास्यति रावणः ॥५१॥ [N
कनिष्ठश् चाऽपि धर्माऽऽत्मा पुत्रो वंश-धरस्[5] तव ।
N] राज्ये स्थास्यति धर्मेण यावद् भूमिर् धरिष्यति ॥५२॥ [N
पुनर्[6] उक्तः स तु मुनिर् मया पुत्र प्रणम्य वै ।
N] उवाच वचनं धीमान् सर्व-ज्ञो बुद्धि-मान्[7] ऋषिः ॥५३॥ [N
शृणु कैकसि[8] यद् वृत्तं ब्रह्मणः सदने शुभे ।
देवानां सन्निधौ भद्रे ऋषीणां च समा-गमे ।
N] यक्ष-किंपुरुषाणां चे[9] पितॄणां वाम-लोचने[10] ॥[11]५४॥ [N
गन्धर्वाणां स-नागानां पिशाचानां तथैव च ।
श्रेष्ठानां देव-योनीनां सन्निधौ यद् मया श्रुतम् ।
N] तत् तेऽहं संप्र-वक्ष्यामि परमेष्ठि-वचस् तदा[12] ॥५५॥ [N
रावणेन जितो[13] भद्रे शक्रः सुर[14]-गणैः सह ।[15]
१ ....
तन् मे हृतं महा[16]-राज्यं हस्ताद् बिल्वम् इवाऽऽहितम् ।
N] रावणेन मुनिर्-जित्य[17] बद्ध्वा[18] नीतोऽस्मि स्वां पुरीम् ॥५६॥ [N

---

१. रा ब म ल१—०करो २. ल१—ब्रह्मन्तव ॥ ३. प्र—स च । ४. प्र—वर । ५. आ—०करस् ॥ ६. आ—एवम् । ७. रा प्र ब म ल१ ल२—भगवान् । ८. आ—कैकशि । रा—कैकषि । ९. च—वै । १०. च—०लोचन । ११. आ—पितॄणां च विशालाक्षि यक्ष-किंपुरुषामपि । १२. आ—तव ॥ १३. आ रा—जिते । १४. रा—सुर० । १५. अतः परं पाठस्त्रुटित इवाभाति । १६. ल२—मया राज्यं । १७. रा ब प्र म ल१ ल२—च निर्जित्य । १८. आ रा ब ल२—बद्धा ॥

वि-मुक्तस् तव वाक्येन निर्-लज्जः[1] पुनर् आ-गतः ।
N] त्रिदशेषु महा-बाहो राज्य-कामो ह्य् अहं तदा[2] ॥५७॥ [N
एतत् ते कथितं सर्वं मम[3] दुःखं तत्र प्रभो ।
N] त्वं प्रमाणं महा-बुद्धे यन् नः[4] श्रेयस् तद् उच्यताम् ॥५८॥ [N
एवम् उक्तस् तदा ब्रह्मा कौशिकेन[5] महाऽऽत्मना[6] ।
उवाच वचनं सूक्ष्मं सर्व-लोक-हितं तदा ।
N] काले सुर-गुरुर् ब्रह्मा कौशिकाऽऽख्याय शृण्वते[7] ॥५९॥ [N
शृणु कौशिक भद्रं ते यत्[8] त्वां वक्ष्यामि सु-व्रत ।
N] सर्वं[9] श्रुतं[10] मया शक्र तत्र संग्राम-कारणम् ।
निर्-जितश् चो[11]ऽसि सं-ग्रामे तच्[12] च मे विदितं[13] ततः ॥६०॥ [N
प्राप्तो[14]ऽरिर् दुष्ट-दुर्मेधा रावणो लोक-रावणः ।
N] कृतांत-पाशाऽसि-धरश्[15] चण्डस्[16] तीक्ष्ण-तरो ध्रुवम्[17] ॥६१॥ [N
वर-दान-बलाव-सिक्तो[18] दुर्-धर्षो रावणो मम[19] ।
N] तद्[20] गच्छाम महा-बाहो विष्णुम् अ-प्रतिमौजसम्[21] ॥६२॥
शंख-चक्र-गदा-पाणिं वर[22]-चन्दन-भूषितम् ।

---

१. आ—निर्लज्ज । २. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—तव ॥ ३. रा—समदुःखं । ४. प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—यत्तच्छ्रेयस् ॥ ५. प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—काश्यपेन । ६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—महात्मा । ७. च रा—श्रृणुते । ८. च—यस् । ९. रा—सर्वैः । १०. प्र—शत्रुं । ११. आ च—चापि । १२. आ—तव । १३. च—विदितम तव । १४. प्र—प्राप्तारिं । १५. च—कृतां पाशासिधरश् । १६. च—चंड । १७. आ—ससितश्चैव मृत्योर्दंडान्तरं गदः । १८. आ—॰सिक्तः । १९. आ—दृष्टवस्मै मयानघ । २०. ब प्र च ल$_1$—ते गच्छत मया सार्द्धं । रा—तं गच्छाम । ल$_2$—तं गच्छत मया सार्धं । २१. रा ल$_2$—अप्रतिमोजस्सम् । २२. प्र—वरं च॰ ।

N] वर-चाप-धरं देवं वीरं[2] श्रीवत्सलक्षणम्[3] ॥६३॥ [N
कौस्तुभोद्-भाषित-तनुं श्रियाऽऽलयम्[4] अन्-उत्तमम् ।
N] अतसी-पुष्प[5]-संकाशं पीत-वाससम् अ-च्युतम् ॥६४॥ [N
गरुड[6]-पृष्ठम् आसीनं पुण्डरीक-निभेक्षणम् ।
N] देव-देवं[7] महा-भागं विष्णुं निर्-जरम्[8] अ-व्ययम् ॥६५॥ [N
योग-सांख्य[9]योपनिषदैस् त्रिदशैः सम्-अभिष्टुतम् ।
पुरुषं परमं विष्णुम्[10] अनन्तं सर्वतो-मुखम् ।
N] धर्म-सेतु-प्रवक्तारं सुराणां च हिते रतम् ॥६६॥ [N
तं[11] गच्छामि[12] हरिं देवं सर्व-देव-नमस्कृतम्[13] ।
N] यद् वि-धास्यति नो नाथस् तत् कार्यम् अ-विशङ्कया ॥६७॥ [N
एवम् उक्ताः सुराः सर्वे उत्तस्थुर्[14] अ-मितौजसः ।
N] विमानैः सूर्य-सङ्काशैर् हंस-बर्हिण-वाहिभिः ॥६८॥ [N
ब्रह्माणम्[15] अग्रतः कृत्वा गतास् ते क्षीर-सागरम् ।
N] आ-स्थिता[16] एक-देशे[16] तु समे भूमि-तले तदा ॥६९॥ [N
तपस्य् उग्रे महाऽऽत्मानं(?नः) योजयंस् तदा[17] सुराः[17] ।

---

१. आ रा च ब प्र ल$_2$—वीरं । २. च—नास्ति । रा ब—वरं । प्र ल$_2$—देवं । आ—वीर । ३. च रा ब म ल$_1$ ल$_2$—०लांछनम् । ४. अत्रेयछ् आर्षः द्र० । ५. रा—अतसिपुष्पसंकासं । ६. प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$—गरुत्मत्पृष्ठम् । ७. आ—०देघम । ८. च—ह्यजयम् । रा म ल$_1$—ह्यभयम् । प्र ल$_2$—हृदयम् । ९. आ—योगसाध्योप० । रा ब प्र म ल$_2$—योगिसाध्योप० । १०. आ—विश्वम । ११. आ—तद् गच्छाम । प्र ल$_2$—तं गच्छथ । १२. रा ब म ल$_1$—वयं । १३. आ—सर्वदेवं न० । १४. म च ल$_1$—उत्तस्थौ । १५. आ—ब्रह्माणम् । १६. प्र ल$_2$—आगता । १७. आ—तदासुनाः ।

N] आत्मानं ते महाऽऽत्मानं देव-देवं[1] दिदृक्षवः ॥७०॥ [N
ततोऽनेक[2]-शते काले[3] वाग्[4] उवाचाऽशरीरिणी ।
N] दुन्दुभि-स्वन-निर्घोषा[5] हर्षयन्ती दिवौकसः[6] ॥७१॥ [N
उत्तिष्ठ भगवन्[7] विष्णो कुरु कार्यं[8] महा-बल[9] ।
N] देवानां भय-भीतानां अ-भयं दातुम् अर्हसि ॥७२॥ [N
रावणं स-गणं देव त्वं नि-षूदय[10] दुर्-मतिम् ।
N] मानुषं[11] रूपम् आ-स्थाय जहि शत्रुं दुरा-सदम् ॥७३॥ [N
एवम् अस्त्व् इति धर्माऽऽत्मा जातो[12] रघुषु[12] वीर्यवान् ।
N] चतुर्धा[13] वि-भज्याऽऽत्मानं[13] देवश् चक्र[14]-गदा-धरः ॥७४॥ [N
सर्वे ते त्रिदशा जाता वानरीषु महा-बलाः ।
N] ऋक्षीषु[15] च महाऽऽत्मानो देव-पुत्रा मदोत्कटाः ॥७५॥ [N
स एष नृप-शार्दूलो जातो रावण-निग्रहे ।
N] कुलस्य च वि-नाशाय[16] अस्माकं[17] वत्स[18] सांप्रतम् ॥७६॥[19] [N
तव पित्रा च वि-ज्ञप्तो वंश-स्थित्यै पितामहः ।
N] अस्माकं सं[20]-ततिः कस्माद्[21] अवि-च्छिन्ना भविष्यति॥७७॥[N

---

१. च–०देव । २. आ–ततो देशशते । च रा ब म ल$_1$ ल$_2$–गतेऽ० । प्र–गतेऽनेके शते । ३. रा–कालं । ४. आ–वागुशरीरिणी । ५. ल$_1$–०निर्दोषा । ६. रा ब–०कसाः । ७. रा ल$_2$–भगवान् । ८. ल$_2$–कल्पं । ९. आ–०बलः । च–०बला । १०. रा–निसूदय । ११. प्र–मानुष्यं । १२. ल$_2$–जातोऽयं रघुवी० । १३. रा ब म ल$_1$ ल$_2$–विभक्ताऽऽत्मा चतुर्धा च । प्र–विभक्ता चतुर्धा वपुर् । च–०र्धा विभजात्मानं । १४. रा–चक्रं गदा० । १५. प्र–ऋक्षेषु । १६. विवक्षाऽभावादसन्धिः द्र० । १७. प्र अ–सस्माकं । १८. आ–च स । १९. आ–अतः परं तवेत्यारभ्य ०जीवो भविष्यतीत्यन्तः पाठो नास्ति । २०. रा–सन्ततेः । २१. ल$_2$–साक्षाद ॥

तत्र वंश-धरः सम्यग् भविष्यति वि-भीषणः ।
N] नारायणात् प्राऽऽप्त-राज्यो यावच् चंद्राऽर्क-भूमयः ॥७८॥ [N
श्रीराम-वचनाच् चैव चिरं[3]-जीवी भविष्यति[4] ।
N] त्वं चाऽपि[5] ब्रह्मणः प्रोक्तो[6] राजा लंकेश्वरः प्रभुः ॥७९॥ [N
त्वं गच्छ रामं धर्म-ज्ञं[7] लोक-रामं महा-बलम् ।
N] स ते प्राणांस् तथा राज्यं दास्यते रघु-नन्दनः ॥८०॥ [N
यावच् चंद्रश् च सूर्यश् च यावत् तिष्ठति मेदिनी[8]।
तावल् लंकेश्वरस् त्वं हि एतद् एव मया श्रुतम् ।
N] तव पित्रा मुखोद्-गीर्णं[9] न[10] स्नेहाद् गदितं[11] मया ॥८१॥ [N
तद् गच्छ पुत्र भद्रं ते विजयायाऽरि-सूदन ।[12]
N] अहं [13]चैव स्वस्ति-निरतो[14] तव नित्यं महा-बल ॥८२॥ [N
एवम् उक्तस् तु धर्माऽऽत्मा मन्त्राऽऽपृच्छ्य[15] च तां तदा ।
N] अभिवाद्य [16]चैव धर्मेण उत्[17]-पपात स राक्षसैः[18] । [N
४३] जगामाऽऽकाशम् आ-स्थाय यत्र रामो महा-बलः ॥८३॥ [१.उ

---

१. रा–वंशधर शम्यग् । २. ल$_1$–न संशयः । ३. च–जीवि । ४. च–भविष्यति । ५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–तचैव । ६. श्रा च–ब्रह्मणाप्युक्तो । ७. रा प्र ब–०ज्ञ । ८. ब–मेधिनी । ९. रा–०गीर्णा । १०. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–स्वत् स्ने० । ११. श्रा–वदितं ॥ १२. अतः परमधिकः पाठः–च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–स्वस्ति करोतु ते ब्रह्मा त्रिनेत्रश्च महेश्वरः । शङ्खचक्रगदापाणिः पुराण-पुरुषोत्तमः । १३. च–तु । १४. च रा–स्वस्तिरता ॥ १५. श्रा–पृष्य वीर्यवान् । च–मातामापृच्छ्य वीर्यवान् । प्र–मात्रापृछ । म ल$_1$–मात्रापृच्छ । १६. श्रा रा–स । १७. अविवक्षातोऽसन्धिः द्र० । १८. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–राक्षसः ॥

तं [1]मेरु-शिखराऽऽकारं [2]ज्वलन्तम् इव पावकम् ।
४४] गगन-स्थं मही-[3]स्थास् ते [4]ददृशुर् वानराऽधिपाः ॥८४॥ [२
आत्मना पंचमं दृष्ट्वा सु-ग्रीवो वानराऽधि-पः ।[5]
४७] वानरैः सह [6]दुर्-धर्षश् चिन्तयामास बुद्धि-मान् ॥८५॥ [५
चिन्तयित्वा मुहूर्तं [7]च [8]वानरांस् तान् उवाच ह ।
४८] हनुमत्-प्रमुखान् [9]वीरान् इदं वचनम् [10]अब्रवीत् ॥८६॥ [६
एष सर्वाऽऽयुधोपेतश् [10]चतुर्भिः [11]सचिवैः सह ।
४९] [12]राक्षसोऽभ्य् एति पश्यध्वम् [13]अस्मान् [14]हन्तुं न संशयः ॥८७॥[७
सु-ग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरर्षभाः ।
५०] शैलान् [15]उत्पाट्य [16]शैलांश् च सु-ग्रीवम् इदम् [17]अब्रुवन् ॥८८॥ [८
व्या-दिशाऽस्मान् [19]वधायैषां [20]रक्षसां वानरेश्वर[21] ।
५१] नि-[22]पतन्तु [23]हता यावद् [24]धरण्याम् अल्प-चेतसः ॥८९॥ [९

१. फ-मेरुशिषराकारं । २. रा-ज्वलनामिव ॥ ३. प्र-महीस्थस्तु । ४. प्र-ददृशे वानराऽधिपः । च-वानराधिप । ५. प्र-नास्ति । ६. म-दुर्धर्षं ॥ ७. आ-स । ८. प्र. वानरस् । ९. फ अ-सर्वान् । रा-सर्वान्निदं । १०. च रा ब म ल$_1$, ल$_2$ अ-उत्तमम् ॥ ११. आ-शचिवैः । १२. फ-राक्षसो याति । रा-राक्षस्योऽभ्येति । १३. आ फ रा-अस्मां । १४. फ-हन्तुमसंशयम् । १५. च-शाखामुत्पाद्य । आ-उत्पाद्य । फ-उद्यम्य । रा-शाखादुत्पाद्य । प्र ब-शाखा उत्पात्य । अ-शैलानुत्पाद्य । १६. अ-वृक्षांश्च । १७. प्र ब-अब्रवीत् । १८. फ-व्यादिशेषां । ब रा-व्यादिश्यास्मान् । १९. च ब रा प्र म ल$_1$ ल$_2$-बंधे चैषां । आ-बधायेषां । अ-अस्मानिमान्हन्तुं । २०. आ च-राक्षसां । अ-राक्षसा । २१. रा ब-०रः । २२. अ-०ति । २३. आ-सहास्माभिर् । २४. च-धरायाम् । म-धरिण्याम् ॥

तेषां सं-भाषमाणानाम् अन्योऽन्यं स वि-भीषणः ।
५२] सागरस्योत्तरे पारे खं एव समुप-स्थितः ॥९०॥ [१०
N] युद्धोद्यतेषु शत-शो वानरेषु स्थितेषु च ।
उवाच स महा-प्राज्ञः स्वरेण महता महान् ।
५३] सु-ग्रीवं वानरैः सार्ध(? धंस)मवेक्ष्य वि-भीषणः ॥९१॥ [११
भो भोः शाखा-मृगाः सर्वे वचनं मे नि-बोधत ।
N] रामायाऽऽख्यातुम् इच्छामि कोसलेन्द्राय धीमते ॥९२॥ [N
४९उ] रावणो नाम हेयो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
५९उ] तस्याऽहम् अनु-जो भ्राता वि-भीषण इति श्रुतः॥९३॥ [१२
N] चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धम् आ-गतोऽहं न संशयः ।
५४पू] प्राप्तोऽहं राघवं द्रष्टुम् इति मां वेत्थ वानराः ॥९४॥]N
५९पू] येन सीता जन-स्थानाद् हृता हत्वा जटायुषम् ।
N] रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सु-रक्षिता ॥९५॥ [१३

---

१. रा-सम्भाष्य० । ब-सम्भाष्यतानानाम् । २. रा-०स्योत्तर-पार्श्वे । ३. च-स एव । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-उद्य एव । अ-सचिवैः । ४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-ह्युपस्थितः । अ-सहावस्थितः । ५. आ-युद्धोद्घातषु । च-युद्धोद्धतेषु । ल$_2$ अ-युद्धोद्धतेषु । ६. फ-भल्लूकवानरेषु च । प्र ०षु शतेषु च । ७. च रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$-सहसा प्राज्ञः । अ-समहा० । ८. आ रा ब प्र ल$_1$ ल$_2$-वानरांस्तांश्च खस्थ एव । म-वानरे सार्द्धमवक्ष्य एव । अ-वानरांस्तांस्तु खस्थ एव । ९. रा-मृगास् । १०. रा-नास्ति । ११. प्र-रामाय ख्यातुम् । १२. प्र-कौशलाय च । ल$_2$-कोसलीशाय । १३. अ-रावणस्तु महाराजो । १४. ल$_2$-रावणो । १५ आ-आगतो ह । १६. रा-शंसयः । १७. प्र-वानर । १८. आ-मां विद्धि । १९. फ-भो वेत्थ । प्र-मां...त्थ । अ-वेत्थ मामिति । २०. च-क्षीना ॥

तम् अहं विविधैर्[1] वाक्यैर् हेतुभिश्[2] च नि-दर्शयन्[2] ।[4]
५६] उक्तवान् बहु-शो[3] वाक्यं सीता निर्-यात्यताम् इति ९६॥[१४
स च न प्रति-जग्राह रावणः काल-चोदितः[5] ।
५७] उच्यमानो हितं वाक्यं मुमूर्षुर् इव भेषजम् ॥९७॥ [१५
N] ततो[6]ऽहं[9] भृशम्[7] आ-क्रुष्टो रावणेन दुर्-आत्मना ।[8] [N
तथा परुषितस्[10] तेन दासवच् चाऽव-मानितः ।
५८] त्यक्त्वा मित्राणि दारांश् च राघवं शरणं गतः ॥९८॥ [१६
रावणस्यो[11]ऽव-लिप्तत्वाद् धर्मम् एव समा-श्रितः[12] ।
५९] सहैभिः सचिवैर्[12] भक्तै रामं शरणम्[13] आ-गतः ॥९९॥ [N
न हि मे जीवितेनाऽर्थो नार्थैर् अर्थस् तथा सुखैः ।
६०] तद्[14] अहं सर्व-संत्यागात् त्राणं[16] रामाद्[17] अवाऽऽप्नुयाम्[18] १०० [N
चोद्य-मानो[19] हि बहु-शो मया धर्माऽर्थ-संयुतम्[20] ।

१. रा ब-विविधै वाक्यै । २. च-निदर्शनम् । रा ब म ल$_1$-निदर्शनैः । ल$_2$-हेतुभि विनिश्चितैः । ३. च-बहुषो । ४. प्र-द्वितीय-तृतीयपादौ न स्तः । ५. फ च ल$_2$ अ-०नोदितः । ६. फ च रा ब म ल$_1$ ल$_2$-तेनाहं । ७. प्र ल$_2$-भृशविक्रुष्टो । आ-आक्रुद्धो । ८. फ-भिन्नाः-श्लोकार्धमेतत्पूर्वश्लोकोत्तरार्धात्पूर्वं पठन्ति । तथात्वेऽस्य भिन्न-क्रमता द्र० । ९. आ रा-सोहं । १०. फ-परुषितो मोहाद् । रा-परुषीतस् । ११. आ-रावणस्यावलेयत्वाद् । १२. फ-समास्थितः । शचिवैर् । १३. आ च-रामशरणम् । १४. आ-तदा । १५. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-यद् । १६. अ-०गात्त्राणार्थं । १७. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-रामम् । १८. आ-आप्नुयान् । रा प्र-अवाप्नुयात् । १९. ब-०माने । अ-नोद्यमानो । २०. रा ब-महाधर्मार्थसंचयम् । च प्र म ल$_1$ ल$_2$-धर्मार्थसंचयम् । अ-धर्मार्थ-संश्रितम् ।

६१] न[1] वाचो गृह्णाति भृशं भक्ष्यं[2] विषं[3]-कृतं यथा[4] ॥१०१॥ [N
जानन्न्[5] अपि हि तस्याऽहं वीर्य-पौरुषं[6]-विक्रमान् ।
६२] रावणस्य नृ-शंसस्य विबुधैर्[7] अपि दुःसहान्[8] ॥१०२॥ [N
धर्मम् एव[9] समा-श्रित्य न ज्ञाति-वध-कांक्षया ।
६३] हित्वाऽहं स्व-जनं सर्वं राघवं शरणं गतः ।[10]
६४पू] सर्वथा शुद्ध[11]-भावोऽहं न मां शंकितुम् अर्हथ ॥१०३॥ [N
नि-वेदयंत[12] मां क्षिप्रं राघवाय महाऽऽत्मने ।
६५] सर्व-लोक-शरण्याय वि-भीषणम् उप-स्थितम् ॥१०४॥ [१७
एतत्[13] तु[13] वचनं श्रुत्वा सु-ग्रीवो वानरेश्वरः ।
६६] लक्ष्मणस्याऽग्रतो[14] रामम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥१०६॥[१८
रावणस्याऽनुजो वीरो[15] वि-भीषण इति श्रुतः ।
६७] चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं शरणाऽर्थं किलाऽऽगतैः[16] ॥१०६ [१९
रावणेन [17]प्रणि-हितं त्वम् [18]अवेहि वि-भीषणम् ।
६८] तस्य सं-ग्रहणं मन्येऽक्षमं[19] त्वम(?मो)वतां वरं[20] ॥१०७॥ [२६
राक्षसो जिह्मया[21] बुद्ध्या स[22] दुष्टोऽयम्[22] उपस्थितः ।

---

१. रा ब म ल$_1$ अ–वाचो न गृह्णाति । प्र–व वाचो गृह्णाति । च ल$_2$–वाचो गृह्णाति न । २. च–भक्षं । ३. अ–कृतं विषं । म–नास्ति । ४. च–तथा । ५. रा–जानपि तस्याथ । फ–जानन्नपि च त० । ब–हि तस्याथ । ६. म–वीर्यं विक्रमपौरुषम् । फ ल$_1$–०विक्रमाम् । रा–०विक्रमात् । ७. आ–विबुधैर् । ८. फ अ–दुःसहम् । ९. म–एवाहमाश्रित्य । १०. आ–नास्ति । ११. फ–हित-भावोऽहं । रा–शुद्धस्वभावोऽहं । १२. रा–निवेदयदुः । १३. प्र–एवं तद् । १४. आ–०स्याग्रजं १५. फ–वीर । १६. प्र–किलमागतः । १७. अ–प्रति० । १८. आ फ ब म अ च–समवैहि । १९. फ–रक्षसं रक्षसानां । म–न क्षमं । रा प्र ब–क्षमं क्षयवतां । २०. च–वरः ॥ आ फ–जिह्वया । २२. आ च अ–संदुष्टोऽयं । प्र–संदुष्टे यद् ।

६९] प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नम्[1] अथवाऽनघ ॥१०८॥ [२७
वध्यताम् एष दण्डेन तीक्ष्णेन सचिवैः सह ।
७०] रावणस्य नृ-शंसस्य भ्राता पापो वि-भीषणः ॥१०९॥ [२९
एवम् उक्त्वा तु तं रामं सु-ग्रीवो वाहिनी-पतिः ।
७१] वाक्य[2]-ज्ञो वाक्य-कुशलस्[3] ततो मौनम् उप[4]-स्थितः ॥११०॥ [३०
७२पू] तस्मिन् मौनम् अनु-प्राप्ते सु-ग्रीवे राघवस् तदा । [N
सु-ग्रीवस्य तु[6] तद् वाक्यं रामः[7] श्रुत्वा वि-मृश्य च[6] ।[8]
N] ततः सुग्रीव-सचिवान्[9] इदं[10] वचनम् अब्रवीत् ॥१११॥ [३१
परवान् अस्मि सर्वेषु भवत्सु[11] हित-बुद्धिषु ।
N] अनु-श्रेयं मया[12] किंचिद् इह प्राप्ते[12] वि-भीषणे ॥११२॥ [N
तद् वक्तुम् अर्हन्ति[13] हि[14] मे[14] भवन्तः
श्रेयोऽर्थिनः[15] श्रेयसि सं-नियुक्ताः[16] ।

---

१. फ-प्रछन्नः स तवानघ । ब-प्रछन्ने सर्वथानघ । म-प्रछन्नं मयि वानघ । अ-प्रछन्नो मयि वानघ । २. रा प्र ब ल१-०ज्ञं । ३. फ-०कालज्ञस् । ४. च-उपास्थितः । रा प्र ल१ ल२-उपाश्रितः । अ-उपागतमत् । ५. अतः परमधिकः पाठः-फ च प्र म ल२-धर्ममेवाग्रतः कृत्वा विमर्षमगमत्तदा । ६. रा च ब प्र ल१ ल२ अ-च । ७. फ-श्रुत्वा रामो महामतिः । म-रामो महीपतिः । रा च ब ल१ ल२ अ-विमृष्य च । ८. अतः परमधिकः पाठः-फ च प्र ल२-सम्यग्विमम्रुषे श्रीमान्सुमुहूर्तमिवान्तरम् । फ च प्र म-स तत् कपीश्वरवचो रामः श्रुत्वा विमृष्य च । ९. म-०सचिवम् । १०. प्र ल२-भवत्प्रहित० । ११. ल१-च यत् । १२. आ-प्राप्तो विभीषणः । १३. च रा-अर्हति । १४. च-हे । रा-ते हि । प्र-हि वै । ल२-०न्ति......हि भ० । १५. च-श्रेयोर्थिनां । ब-श्रेयार्थिनः । ल१-श्रेयोस्थित । १६. च-सन्ति युक्ताः

---

१. रा ब म ल१-दैवमे० । च-वर्गमे० । प्र ल२-तमेव चा० ।
२. च रा ब प्र-०क्षणात् । ल१ ल२-०क्षणं ।
३. च ल२-विधिमुखे धी० । प्र-विधमुखे धी० ।

यत् प्राप्त-कालं च[1] हितं[2] च मत्वा
N]   कालोप-पन्नं च विचार्य सर्वम् ॥११३॥ [N

इत्यार्षे[3] रामायणे सुन्दर-काण्डे विभीषण-गमनं[4]
नामैकनवतितमः सर्गः ॥९१॥

१. आ-विहितं । फ-विदितं । २. आ फ ल$_2$-सर्वे । ३. आ फ-आर्षे । ल$_2$-इति सुन्दर० । अ-सुन्दरकाण्डे । ब-इत्यार्षे रामायणे । ४. आ फ-लंकापर्वणि विभीषण० ॥

१पू] प्राप्तं वि-भीषणं श्रुत्वा[1] रामः[2] सु-ग्रीवम् अब्रवीत् ।
N] स्मयन्न्[3] इव[3] स्पृशन् हस्तं[4] हस्तेनाऽमित्र-तापनः[5] ॥१॥ [N
N] हरि-श्रेष्ठ महा-बाहो वचनं[6] श्रूयतां[6] मम ।
१उ] आ-नृशंस्ये[7] तदात्वे[8] च आयत्यां[9] चैव सं-श्रितम्[10] ॥२॥ [N
आस्यताम्[11] इह[11] सु[12]-ग्रीव सचिवांश् च समा[13]-ह्वय ।
२] हनुमत्-प्रमुखान्[14] सर्वान् अन्यांश्[15] च हरि-यूथपान् ॥३॥ [N
तैः समर्थैश्[16] च वक्तव्यं[16] करिष्यामि परीऽऽक्षणम् ।
३] सम्यग् वदसि सु-ग्रीव राजानो[17] हि बहु-च्छलाः[18] ॥४॥ [N
तस्माद् एकैक-शस्[19] तावद्[20] ब्रुवन्तु[20] सचिवास्[21] तव[21] ।
८] हेतु-तो[22] मति-संपन्नाः[22] सं-मताश्[23] च पुनः पुनः ॥५॥ [३७

---

१. फ-मत्वा । २. रा-राम । ३. फ-स्मरन्निव । ४. च-हस्त । फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-हस्ते । ५. च प्र ल$_2$ अ-रामो वै शत्रुतापनः । ब रा म ल$_1$-राघवः शत्रुतापनः ॥ ६. फ-समीपं वचनात् । ७. रा-०से । ८. फ-तदर्थे । च-तदात्ते । ९. फ च रा प्र ब म ल$_1$ अ-आयत्या । १०. फ-संस्थितम् । अ-संस्मृशम् ॥ ११. आ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$-श्रूयतामिति । अ-आस्यातमिति । १२. आ प्र ल$_1$ ल$_2$-सुग्रीवं स० । १३. च-समाह्वयन् । रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$-समाह्वयत् । १४. आ च-हनुमान्प्रमुखान् । १५. च-अनन्यांश्च ॥ १६. आ-समर्थ्यैति कर्तव्यं । फ-संमंड्येति कर्तव्यं । अ-समर्थेति संमन्त्र्ये । १७. अ-राक्षसा । १८. प्र-बहुलांछनाः । म-बहुश्रुताः ॥ १९. च-एकैकसस् । २०. आ-तावद्ब्रु० । च-ब्रुवेन्तु । २१. च रा प्र ब म ल$_1$-साचिवांस्तव । २२ प्र-हेतुतः सम्पन्नाः । २३. च-समस्ताश् । रा ब म-सेमंताश् । प्र-समंताश् ।

ततः सुग्रीव-वचनात् सम्-ईयुर्[1] वानरर्षभाः ।
४] सर्वे शास्त्र-विदः शूरा देव-पुत्राः प्र-हारिणः[2] ।।६।। [N
५पू] वि-भीषणस्य ते[3] वाक्यं श्रुत्वा तु[4] हरि-यूथपाः ।
N] प्रणम्य शिरसा[5] रामं स्थिताः[6] प्राऽञ्जलयस् तदा[7] ।।७।। [N
५उ] सोपचारं ततो रामम् ऊचुः प्रिय-चिकीर्षवः । [३४उ
अ-ज्ञातं नाऽस्ति ते[8] किञ्चिन् त्रिषु लोकेषु राघव ।।८।।
६] महा-भाग्याद् आत्मनस् तु पृच्छस्य् अस्मान् सुहृत्-तया[9] । [३५
त्वं हि सत्य-व्रतः[10] शूरो धार्मिको दृढ[11]-विक्रमः ।
७] परीऽक्ष्य[12]-कारी मतिमान् निसृष्टाऽऽत्मा[13] महा-द्युतिः ।।९।। [३६
तस्मात्[14] त्वं स्वम् अभि-प्राय त्वां ब्रुवन्तु[15] प्लवं-गमाः ।[16]
N] पृथक् पृथक् परीऽऽत्ताऽर्थं यं(?त)[17] क्षमं यच्[18] च नो हितम् १० [N
इत्य्[19]-उक्ते राघवः(?वे)[20] सर्वैर्[21] हरिभिर् हरि-यूथपैः ।
९] मति-मान् अङ्गदो वाक्यम् इदं रामम् उवाच ह ।।११।। [३८
शत्रोः सकाशात् सं-प्राप्तः[22] सर्व-था[23] तर्क्यताम् अयम्[24] ।

---

१. रा–मुदीयुर् । २. अ–प्रहर्षिणः । ३. ब प्र $ल_2$–वाक्यं च । ४. फ–प्राग् । ब–स । प्र $ल_2$–च । ५. आ $ल_2$–सिरसा । ६. रा प्र $ल_1$ अ–स्थिताः । $ल_2$–स्थितः । ७. $ल_2$–प्रांजलयः सदा ॥ ८. फ–ते नास्ति । प्र–नास्त्यतो । ९. ब–आपृच्छयास्मा सुहृत्तया । च–पृछस्मात्सुलहत्तया । आ–पृछस्यस्मात्सुहृत्तया ॥ १०. अ–०वचः । ११. प्र–वंड० । १२. रा–परीत्यकारी । १३. फ–निविष्टात्मा । च–बुध्धलात्मा । रा–निष्टात्मा । प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–निश्चलात्मा ॥ १४. अ–तस्मादेकेकशस्तावद् । १५. रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–प्रब्रुवन्तु । आ–ब्रुवन्तं । १६. अतः परमधिकः पाठः–च रा प्र ब $ल_1$ $ल_2$–ते हेतु. मतिसंपन्ना समस्ताश्च पुनः पुनः । १७. च–यन्नयं । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–यच्चितं । १८. आ प्र $ल_2$–यश्च । १९. आ च–इत्युक्तो । २०. म–राघवं । २१. च म–सर्वे । २२. प्र–सम्प्रासात् । २३. ब–०तस् । २४. आ–तर्किता वयम् । रा–तर्कतामयम् । ब–तस्कृतामयम् । अ–तर्कितो मया । मया ।

१०] विश्वासो हरि-सैन्येन न कर्तव्यः कथंचन ॥१२॥ [३९
छादयित्वाऽऽत्मनो भावं चरन्ति शठ-बुद्धयः ।
११] प्र-हरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थश् च कृतो भवेत् ॥१३॥ [४०
अर्थाऽनर्थौ विनिश्-चित्य व्यव-सायो भवेद् इति ।
१२] गुण-तः सं-ग्रहं कुर्याद् दोष-तश् च वि-वर्जयेत् ॥१४॥ [४१
यदि दोषो महान् अस्मिंस् त्यज्यताम् एव शङ्कया ।
१३] गुणान् वाऽपि बहून् ज्ञात्वा सं-ग्रहः क्रियताम् इह ॥१५॥ [४२
शरभस् त्व् अथ सं-चिन्त्य हरिर् वचनम् अब्रवीत् ।
१४] क्षिप्रम् अस्मै नर-व्याघ्र चारः प्रतिवि-धीयताम् ॥१६॥ [४३
प्रणि-धाय हि चारेण ततो भावः परीऽऽक्ष्यते ।
१५] परीऽऽक्ष्य च तथा कार्यं यथा न्याय्यं(?य्यः)परि-ग्रहः १७[४४

---

१. फ-ह्यपरिक्षेषु । अ-हरिसैन्येषु । २. । च-न कर्तव्यं । ३. फ अ-कदाचन । ४. फ-छादयित्वात्मभावं हि । ५. अ-त्रदन्ति । ६. आ-रंधेषु । ७. फ-सोनर्थः स्वकृतो । च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-सोऽनर्थस्तत्कृतो । ८. ब-०तोऽभवत् ॥ ९. आ-अर्थानर्थों । १०. म ल$_2$ अ-व्यवसायं भजेद् । ११. फ-दोषतस्तु विसर्जयेत् । आ-विवार्जयेत् ॥ १२. रा-अस्मिस्तजगतामविशङ्कया । प्र-अस्य त्याज्यता- माविशङ्कया । ल$_2$-अत्यज्यतामाविशङ्कया । फ-त्यज्यतामधिशंकितम् । च-त्यज्यतामेष शङ्कया । प्र ब म ल$_1$-त्यज्यतामधिशङ्कया । अ-त्यज्यतामेष सर्वथा । १३. फ-गुणाश्चापि । अ-गुणा नापि । प्र-गुणान् । १४. आ- बहून्वा त्वं । प्र-बहून्ज्ञात्वा च । १५. प्र-संग्राह्यः । १६. रा ब म ल$_1$ अ-इति ॥ १७. आ-सरभस् । १८. फ-निश्चिन्त्य । प्र- संचित्वा । १९. च-क्षिप्रं तस्मै ॥ २०. च अ-प्रणिधायाभिचा० । प्र रा ब ल$_1$ ल$_2$-प्रणिधायाथ । २१. फ अ-०तां । २२. आ-यथा कार्यो । च अ-तथा कार्यो । २३. प्र रा ब म ल$_1$-यथान्यायः । ल$_2$- तथान्यायः ॥

जांबवांस्[1] त्व् अथ सं-प्रेक्ष्य शास्त्र-बुद्ध्या वि-चक्षणः ।
१६] वाक्यं वि-ज्ञापयामास गुणवद् दोष-वर्जितम् ॥[2]१८॥ [४५
बद्ध-वैरश् च पापश्[3] च राक्षसेन्द्रो वि-भीषणः ।[4]
१८] अ-देशकाले[5] संप्राऽऽप्तः सर्व-था शङ्क्यताम्[6] अयम् ।[7]
N] यस्य न स्व-जने प्रीतिः कुतस् तस्य परे जने ॥[8]१९॥ [N
अथ मैन्दो महा-बुद्धिर् नयाऽनये[9]-कोविदः ।
१९] वाक्यं परम-संपन्नं बभाषे सं-हताऽञ्जलिः ॥२०॥ [४७
वचनं[10] नाम तस्यैव[11] राक्षसस्य वि-भीषणः ।[12]
२०] पृच्छ्यतां परमोपायं[13] शनैर् नर-पते स्वयम् ॥ २१॥ [४८
भावम्[14] अस्याऽथ विज्ञाय तत्त्व-तस् तत् करिष्यसि[15] ।
२१] इति दुष्टो न[16] दुष्टो वा वाक्य-साऽऽकारम् ऊर्जितम्[17]॥२२ [४९

१. आ–जाम्बवांस्तथ । २. ल१–नास्ति । ३. प्र–पापैश् । ४. फ म–बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः । ल१–नास्ति । ५. च–प्रदेशकाले । प्र–०कालं । ६. आ–शंक्यता वयम् । रा–संक्यतामयं । प्र–परिशंक्यतात्वयं । अ–तर्किता मया । ७. ल२–अत आरभ्य अष्टाविंशश्लोकं यावत् नास्ति । ८. फ अ–नास्ति ॥ ९. फ.–नये परमकोविदः । १०. फ–वचनान्नाम तस्यैष । म–वचनात्नाम तस्यैव । अ–वचनान्नम तस्यैष । ११. फ–राक्षसः स । १२. अत्र वं–वचनात्तावदस्यैव राघवस्य विभीषणः । १३. फ म–मधुरोपायं शनैर् । च–परमोपायं । अ–मधुरोपा...... नैरपते । आ–दानैर्नरपते । रा–शनैर्तरप्रते । ब–यानैर्नरपते । च ल१ ल२ प्र–०नैर्नरपतेः । १४. फ–भास्यथ । च रा प्र ब ल१–नावमास्थाय । आ म–आस्थाय । १५. आ–तत्वं तथ्यकरिष्यसि । फ प्र ल१–करिष्यति । १६. अ–दुष्टोप्यदुष्टो । १७. आ–वाक्यमाकारश्रूचितः । च–शक्यमाकारमुर्जितुम् । फ–०रश्रूचितः । म–वाक्यमाकारसूचितः । अ प्र रा ब ल१–शक्यमाकारम् ॥

युक्तस् त्व् अष्टाऽङ्गयां[1] बुद्ध्या हनुमान् सचिवोत्तमः ।
२२] उवाच मधुरं[2] श्लक्ष्णम्[3] अर्थ-वच् च ततो[4] वचः ॥२३॥ [५०
तं ब्रुवन्तं हरि-श्रेष्ठं सर्वे ते[5] हरि-पुंगवाः[6] ।
२३] समुद्-ऐक्षन्त[7] शत-शो बृहस्-पतिम् इवाऽमराः[8] ॥२४॥ [५१
न वादान् न च सं-रम्भाद्[9] आधिक्याद् आत्म-दीपनो(त्)[10] ।
२४] वक्ष्यामि वचनं राजन् यथाऽर्थं[11] कार्य-गौरवात् ॥२५॥ [५२
अर्थाऽनर्थ-निमित्तं[12] हि यद् उक्तं सचिवैस् तव ।
२५] तत्र दोषं[13] प्र-वक्ष्यामि[14] क्रियां नह्य् उप-पद्यते[15] ॥२६॥ [५३
ऋते[16] नि-योगात्[17] सामर्थ्यम् अव-बोद्धुं न शक्यते ।
२६] सहसा वाऽपि योगो[18] हि दोष-वान् प्रति-भाति मे[19] ॥२७॥ [५४
चार-प्रणिधि-संयुक्तं[20] यद् उक्तं हरि-पुङ्गवैः ।
२७] अर्थस्याऽसंभवस्[21] तत्र कारणं नोप-पद्यते ॥२८॥ [५५

१. रा ब–तुष्टांगया । २. फ–वचनं । ३. अ–सूक्ष्मम् । ४. फ म–हितं ॥ ५. फ च–नो । ६. रा ब–०वः । ७. अा च–समुद्वैक्ष्यन्त । फ–समुदीक्षन्त । ८. म–इवापराः । च–इवामरान् ॥ ९. फ च प्र रा ब म ल१ अ–संरंभाद्वाधिक्यान्न च कामतः । १०. अत्र वं–न दानान्न च संहर्षादाधिक्यान्न च कामतः । ११. रा–यथार्थका० ॥ १२. अा–अथामर्थ० । १३. ब–दोषे । १४. फ–प्रपश्यामि । च–नापश्यामि । प्र रा ब म ल१ अ–न पश्यामि । १५. फ–किं वा नाभ्युपपद्यते ॥ १६. फ–स ते । १७. फ–नियोगसामर्थ्यादवरोद्धुं । च ब ल१–नियोगा......मर्थ्यात् क्रिया वोढुं । रा म–नियोगात्सामर्थ्यात् क्रियावोढु । प्र–नियोगात्सामर्थ्यात्क्रिया वोढुं । अ–नियोगं धार्थानां क्रियां वोढुं । १८. च ब रा म ल१–सहसापि नियोगो । प्र–सहसा विनियोगो । १९. च–न युक्तं । रा–नियुक्तः । प्र म ल१–न युक्तः । २०. च–चारवच्चारसंयुक्तं । रा–चपश्चकार सं० । प्र म ल१–वपश्चचार संयुक्तं । म–न चारप्रणिधिसंयुक्तं । २१. फ अ–अर्थस्यासम्भवात् ॥

सहसा न[1] हि[1] चारेण शक्यो[2] बोद्धुं[2] वि-भीषणः[3] ।
२८] काल[4]-प्रकर्षे दोषश्[4] च तस्माच् चारो न[5] विद्यते[5] ॥२९॥ [N
अ-देशे[6]ऽकाले सं-प्राप्त इत्य्[7]-अयं यद्[8] वि-भीषणः[8] ।
२९] विवक्षा तत्र मे ही[8]ऽयं तां नि-बोध यथा-मति[9] ॥३०॥ [N
स[10] एवं[10] देशः कालश् च भवतीऽह यथा तथा । [५६
३०] पुरुषं[11] पुरुषं[11] प्राप्य गुण-दोष-समन्वितम् ॥३१॥
दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा वि-क्रमं तत्र[12] चो[12]ऽनघ ।
N] युक्तम् आ[13]-गमनं तस्य वि-मृष्यैतत्[14] च बुद्धि-तः ॥३२॥ [५७
अज्ञात-रूपैर् हरिभिर् एष सं-पृच्छ्यताम्[15] इति ।
N] यद्[16] उक्तं[16] तत्र मे बुद्धिः काचिद्[17] अस्ति सम्-ईक्ष्यताम्[18] ३३[19] [५८

---

१. च रा प्र ब म ल१—नास्ति । २. प्र—शक्यं बोद्धुं । च रा ब म ल१—वोढुं । ३. प्र—विचक्षणः । ४. रा ब ल१—कालप्रकर्षैर्दोषैश् । प्र—काले प्रकर्षैर्दोषैश् । म—कालप्रकर्षो । अ—कालप्रकर्षदोषश् । ५. आ—नास्ति ॥ ६. च अ—आदेशकाले । फ प्र म ल१—अदेशकाले । ७. फ—इत्येवं । ८. आ ल१—नास्ति तन्निबोधय । रा प्र अ—नास्ति तन्निबोध । ब—नास्ति तन्निबोधद् । ल२—नास्ति तन्निबोध । ९. आ फ रा प्र ब—०मतिः । ल१—०विधि ॥ १०. प्र ल२—स एष । अ—एवं च । ११. फ—पुरुषपुरुषं । च—पुरुषं पुरुष । रा प्र ब ल१ ल२—पुरुषं पुरुषः । १२. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—च वानघ । १३. च—आगमने । १४. आ—विमृशैतश् । च—विमृष्यैतश्च । प्र म—विमृशैतच्च । ल१—विमृषैतच्च । अ—विमृष्यैव स । ल२—विमृश्यैतच्च ॥ १५. फ—संपृच्छताम् ॥ १६. आ—तद्युक्तं । रा प्र ब ल१—यद्युक्तं । १७. प्र ब ल१ म—काश्चिद् । अ च रा—कश्चिद् । १८. फ ल२—समीक्षिताम् । म—समीक्षितम् ॥ १९. आ—नास्ति ॥

पृच्छ्यमानोऽपि[1] शङ्केत[2] सहसा बुद्धि-मांश्[3] च यः[3] ।
N] तथा मित्रं प्र-दुष्येत मृषा[4] पृष्टं[5] सुखाऽऽवहम्[6] ॥३४॥ [५९
न शक्यं[7] सहसा राजन्[8] भावं वेत्तुं[8] नृणां भुवि ।
N] अन्तरेणेङ्गिते[9] नीतैर्(?तं) निपुणं[9] यस्य[10] यादृशम्[10] ॥३५॥?[६०
न वाऽस्य[11] ब्रुवतो वाक्यं सं-दिग्धं जातु[12] लक्ष्यते ।
N] प्रसन्नो मुख-वर्णश् च तस्मान् नेहाऽस्ति सं-शयः॥३६॥[६१
अ-शङ्कितमतिः स्व-स्थो न शठः प्रति-सर्पति ।
N] न चाऽस्य दुष्ट-[13]भावापत्तिस् तस्मान् नेहाऽस्ति संशयः ३७[14] [६२
आकारश् छाद्यमानोऽपि[15] न शक्यो विनि-गूहितुम्[16] ।
N] बलाद् हि वि-वृणोत्य्[17] एवं[17] भावम् अन्तर्-गतं नृणाम्॥३८॥[६३
देश-कालोप-पन्नानां कार्यं[18] कार्य-विदां[18] नृणाम् ।

---

१. आ–पृच्छामानोपि । फ–पृच्छ्यमानो हि । च–पृच्छमाणो हि । २. प्र म–शंकयेत । ३. आ–बुद्धिमान् शवः । फ–बुद्धिमानथ । रा–बुद्धिमश्च यः । प्र–बुद्धिमांश्च । म–बुद्धिमांश्च यः । प्रान्ते–बुद्धिमान् शठः । ४. फ आ–मिथ्या । ५. प्र–स्पृष्टं । ६. च–मुखावहं । अ–सुषावहं ॥ ७. फ–शक्यः । ८. फ–राजन्भावो । प्र म $ल_1$ $ल_2$–नास्ति । अ–वेत्तुं मनोभावं । ९. फ–०गितैर्नीतैर् । च–०गितैश्च निपुणं । ब रा प्र $ल_1$–०गितैर्नीचं नि० । म–०गितैर्नीचं निपुणः । $ल_2$–०गितैर्नीचानिपुणं । १०. फ म–पश्यता भृशम् । ब रा $ल_1$–यद्यथादृशम् । प्र–यच्च यादृशम् । $ल_2$–यद्ययादृशम् ॥ ११. फ रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$–चास्य । अ–स्वस्य । १२. ब–जात ॥ १३. च म $ल_1$ $ल_2$–दुष्टतापत्ति । रा प्र ब–दुष्टतापत्तिस् । १४. आ–नास्ति । १५. च–आकाराच्छा० । प्र–आकारः छद्यमानो वै । अ–आकारं छा० । १६. च–गूहि० । १७. प्र ब $ल_1$ $ल_2$ विवृणोत्येष । म–विवृणोत्येव । प्रान्ते–०त्येष ॥ १८. आ–कार्याकार्य० ।

स-फलं भवति क्षिप्रं प्र-योगेनाऽति-संवृतम् ॥३९॥ [६४
३१] उद्योगं-वन्तं त्वां प्रेक्ष्य मिथ्या-वृत्तं च रावणम् ।
वालिनं च हतं श्रुत्वा सु-ग्रीवं चाऽभि-षेचितम् ॥४०॥
३२] राज्यं प्रार्थय-मानस्य बुद्धि-पूर्वं प्र-पश्यतः । [६५
३३पू] एतान् अर्थान् पुरस्कृत्य विद्यते ह्य् अस्य सं-श्रयः ॥४१॥ [६६पू
शत्रोर् वि-रागाद् यद्य् एष संप्राऽऽप्तो नः परं हितम् ।
N] न वयं तव करिष्यामः परस्य स्वे-जनो यथा ॥४२॥ [N
सत्त्वे बले च देशे च दुर्ग-योगे समुद्-यमे ।
N] अभि-ज्ञः सर्व-कार्येषु स्व-जनानां वि-भीषणः ॥ ४३॥ [N
अथवोपधिना प्राऽऽप्तो रावणस्य मतेन सः ।

१. फ—०नापि संवृतम् । च—०नाभिसंवृतां । रा प्र ब म ल१ ल२ अ—०नाभिसंवृतं ॥ २. रा—उद्यागवन्तं । म—तद्योग० । ल१—तं उद्योग० । ३. आ—संप्रेष्य । प्र च रा ब म ल१ ल२—संप्रेक्ष्य । ४. फ—निहतं । ५. आ—चानिषेवितं । च—चानिषोवितं । ६. च म—०माणस्य । ७. च—प्रपस्यतः । अ—प्रदश्यतः । ८. ल१ ल२—संशयः । ९. आ—इत ४२—५४ ऊर्ध्वं त्रयोदशश्लोकी नास्ति ॥ १०. फ—शत्रो रागाद्यथेष स प्राप्तो नः परो हितम् । च—शत्रुर्विरागात्संप्राप्तो निश्चयं नः परं हितम् । रा ब ल१—तस्मात्क्षिप्रं सहास्मि तुल्यो भवतु राघव । प्र—तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवति राघव । ल१ ल२—शत्रोर्(ल१—(त्रुर्) विरागात्संप्राप्तो न चायं निश्चयः परः । अ—शत्रोर्विरागात्संप्राप्ते निश्चयं नः परं हितम् । ११. फ च म ल१—स्वजने ॥ १२. म ल१ अ—दुर्गे योगे । ब रा—दुर्गे योग्ये । प्र ल२—दुर्ग योग्ये । १३. आ—समुद्यते । १४. फ च रा प्र ब म ल२—०ज्ञ । १५. च—स्वजात्यणा । रा—स्वजात्यानो । ब म ल१—स्वजात्यानां । ल२ अ—स्वजातीनां ॥ १६. फ—अथेमोधिना । च ल२—अथेबोपधिना । रा—अथबा पाधिना । प्र—अथवा वादिना । म ल१ अ—अथबोपाधिना । १७. रा—रावण सविभीषणः । च प्र ल२—०स्य हिते रतः । ब म ल१—०स्य विभीषणः । अ—०स्य मते चरः । १८. ब—४५तमश्लोकपूर्वार्धात्परं पठितः ॥

N] यं[1]तताम् अ-निशं वीर किं दुष्टोऽपि करिष्यति ॥४४॥ [N
अनेन रावणः क्रुद्धोऽधर्म[2]-युक्तो मम गृहे[3] ।[4]
N] तस्मात् साधुम् अहं[5] मन्ये राजन्न् एतं वि-भीषणम् ॥४५॥ [N
३३उ] यथा-शक्ति[6] मयोक्तं[7] ते[8] राक्षसस्याऽऽर्जवं प्रति ।
त्वं प्र-माणं तु[8] सर्वस्य श्रुत्वा[9] बुद्धि-मतां वरे ॥४६॥ [६६उ
३४] अथ रामः प्रसन्नाऽऽत्मा[10] श्रुत्वा वायु[11]-सुतं ततः ।
प्रत्य्-अभाषत दुर्-धर्षः श्रुतवान्[12] आत्मनि स्थितः ४७ [१८, १
३५] ममाऽपि किञ्चिद् वि-ज्ञानं प्रति भाति वि-भीषणम् ।[13]
श्रुतं चेच्छाम्य् अहं सर्वैर् भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥[14]४८॥ [२
मित्र-भावेन संप्राऽऽप्तं[15] न[16] त्यजेयं वि-भीषणम् ।

---

१. फ अ—यन्ना नामनिशं । च—यत्तत्तामनिमानिशं । २. फ—०युक्तः परिग्रहे । रा—क्रुद्धो धर्म्यमुक्तो मम । प्र ब—क्रुद्धो धर्ममुक्तो । म—क्रुद्धोऽधर्म्यमुक्तो मम बुद्ध्या । ल$_1$—०धर्ममुक्तो ममाग्रहे । अ—धर्ममुक्तो मम । ३. च—नास्ति । ४. प्र ल$_1$—अमुं । ५. रा—राजन्नेनं । म—राजन्नेन । ल$_1$—राजन्येवं । ६. ब—०शक्तो । ७. फ—मयोक्तेषु । च—मयोक्तेन । अ—मयोक्तोऽस्मि । ८. अ—प्रमाणानां सर्वबुद्धि० । ९. प्र अ—०तां वरः ॥ १०. ब—प्रसन्नात्माश्च । ११. रा—वपुसुतात् । च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—वायुसुतात् । १२. फ—श्रुतवानात्मविस्मितः । च—०वानात्ममतिस्थितः ॥ १३. च—ममाऽप्यत्र विवक्षास्ति किञ्चिदिति विभीषणम् । रा ब म ल$_1$ ल$_2$—ममाप्यत्र विवक्षास्ति काचित्प्रति विभीषणम् । प्र—ममाप्यत्र विवक्षास्ति कश्चित्प्रति विभीषणम् । अ—ममापि तु विवक्षास्ति काचित्प्रति विभीषणम् । १४. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—श्रोतुमर्हथ तत्सर्वं मम यद् हृदि वर्तते । अ—श्रोतुमर्हसि तत्सर्वं मम यद् हृदि वर्तते ॥ १५. च—संप्राप्त । रा—सम्प्राप्तः । ब प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—०प्तः । १६. च—न संत्याज्यो नाकथंचन । रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$—संत्याज्यो न कथंचन । अ—न त्यजेयं कथंचन ।

३६] दोषो यद्य् अपि तस्मिन् स्यात् तत् सतां प्रति-गर्हितम् ॥[1]४९ [३
एवं ज्ञात्वा महा[2]ऽऽत्मानम् आर्य-भा[3]वे व्यव-स्थितम् ।
३७] आ[4]नन्तर्येण संप्राऽऽप्तं वि-शु[5]द्धं ज्ञायताम् इति ॥[6]५० ॥[N
राघवं परम-प्रीतं[7] स्तुवन् वायु-सुतस् तदा ।
३८] प्रत्य्-अभाषत धर्माऽऽत्मा तत् काल-सदृशं वचः ॥५१॥ [N
रामस्य च[8]ैवं वचः श्रुत्वा सु-ग्रीवः प्लवगेश्वरः ।
N] प्रत्य्-अभाषत काकुत्स्थं सौहार्दे[9]नाऽभि-चोदितः ॥५२॥ [३५
किम् अत्र चित्रं धर्म-ज्ञ लोक-नाथ सुखाऽऽवहम् ।
३९] यस् त्वम् आ[12]र्य प्र-भाषेथाः स[13]त्त्व-वान् स[13]त्-पथे स्थितः ५३ [३६
मम चाऽप्य् अन्तरात्माऽयं शुद्धं वेत्ति वि-भीषणम् ।[14]

---

१. च—दोषा यद्यपि विद्यन्ते प्रा……ह्येतद्विगर्हितम् । रा ब—दोषा यद्यपि दृश्यन्ते न मे ह्येतद्विगार्हितम् । प्र ल$_2$—दोषा यद्यपि विद्यन्ते प्रामे ह्येतद्विगर्हितम् । ल$_1$—दोषो यद्यपि वर्तते न मे ह्येत विगर्हितम् । अ—दोषो………संप्राप्तः त्यजतां परिगर्हितः ॥ २. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$—यथात्मानम् । ३. फ—आर्यभावव्य० । च रा प्र ब ल$_2$—आर्यमार्गे व्य० । ४. रा—आनन्तये च । प्र—अनन्तर्येण । ५. फ ल$_2$—विशुद्धिः क्रियतामिह । रा प्र ब—विशुद्धः क्रियतामिह । अ—विशुद्धिः ज्ञा० । ६. म—आनर्येण तु संप्राप्तं विशुद्धिः क्रियतामिह । ल$_1$—अनार्येण च संप्राप्तं विशुद्धिः क्रियतामिह ॥ ७. म—०प्रीतः । ८. अ—रामस्य हि वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । ९. अ—काकुत्स्थं प्रहर्षेण प्रचोदितः ॥ १०. च ब म ल$_1$ ल$_2$—तु ॥ अ—हि । ११. अ—प्रहर्षेण प्रचोदितः ॥ १२. रा ब अ—आर्य । १३. रा ब—सत्त्वेवात्मपथे । प्र—सत्त्वे वार्यपथे । अ—सत्यवान् स० । ल$_2$—सत्त्वे वार्यपथि ॥ १४. च—चाप्यंत्स्यरात्मायं शुद्धि वेत्ति विभीषण । रा म ल$_1$—०यं शुद्धः प्रति विभीषणम् । ब—०यं शुद्धं प्रति विभीषणम् । प्र ल$_2$—०यं शुद्धं वाक्ति वि० । अ—चाप्यन्तरात्मा वै शुद्धं वेत्ति वि० ।

४०] अनु-मानेन भावेन सत्त्वेन[1] च परीऽऽक्षितम्[2] ॥५४॥ [३७
तस्मात् क्षिप्रं सहाऽस्माभिस् तुल्यो भवतु[3] राघव ।[4]
४१] वि-भीषणो महा-प्राज्ञः सखि-त्वं चाऽभ्यु उपैतु ते[5] ॥५५॥[6] [३८
चकार तस्याऽथ वचः सु-भाषितं
रामो महाऽऽत्मा प्लवगाऽधि-पस्य ।
वि-भीषणस्य प्र-णतस्य सं-ग्रहं
N] मतिं विनिश्-चित्य महाऽऽत्मभिः स्थिराम् ५६[7] [३९

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे वानर-मन्त्रो नाम
द्वानवतितमः सर्गः ॥९२॥

१. फ–सत्येन । २. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–परीक्षितः ॥ ३. ल२–भवति । ४. अा–तस्या क्षिप्रं सहास्माभिस्तुतो भवतु राघवः । च–तस्मा क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यैर् भवतु राघवः । अ–तस्मादेष सहास्माभिस्तुल्यो भवति राघव । च रा प्र ब म ल१ ल२–एभिर्ग्रन्थैरयम्पाठः द्विः पठितः । ५. अा प्र–शासितुं चाभ्युपैति नः । च–सखित्वं वाभ्युपैतु ते । म ल१–शंसितुं चाभ्युपैति नः । अ–सखित्वे नाभ्युपैतु ते । ६. अतः परमधिकः पाठः–फ च प्र म ल१ ल२ अ–ततः स सुग्रीववचो निशम्य हरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः । फ च प्र ब म ल१ ल२ अ–विभीषणेनाशु चकार स गतिं पवत्त्रिराजेन यथा पुरन्दरः । प्र–शत्रुविरागात्स प्राहो न चायं निश्चयः परः ॥[3] ७. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–नास्ति ॥ ८. फ–इति रा० । अ–नास्ति । ल२–इति सु० । ९. अ–विभीषण···री···णो नाम ॥

---

१. फ–नास्ति । २. च–ततद्धरिणामपि राघवश्च । प्र ल१–तद्वद्धरिणामपि राघवोथ । म–तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वर (तद्वद्धरीणामपि राघवोथ) । ३. पाठोऽयं द्विः पठितः ॥

उक्त-वाक्ये[1]ऽथ सु-ग्रीवे तस्मिन् हरि-गणेश्वरे ।[2]
१] उवाच राघवः[3] श्रीमान्[3] धर्माऽर्थ-सहितं वचः ॥१॥ [N
स[4] दुष्टो वाऽप्य् अ-दुष्टो वा[4] किम् एष रजनी-चरः ।
२] सूक्ष्मम् अप्य् अ-हितं कर्त्तुं मम[5] शक्तः[5] प्लवं-गमाः[6] ॥२॥ [२२
रावण[7]-भ्रातरं वीरं[8] गृह्णीमो धर्मम् आ-स्थितम्[9][10] ।
६] आ-गतं सचिवैः[11] सार्धं[12] सह(?है)भी[12] राक्षसैर् द्रुतम्[12]॥३॥[13] [N
पृथिव्यां[14] राक्षसान्[14] सर्वान्[15] पिशाचांश्[16] च[17] स-दानवान्[17]।
३] अङ्गुल्यग्रेण[18] शक्तोऽहं[19] हन्तुं हरि-गणेश्वर ॥४॥ [२३
श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणम् आ-गतः ।

---

१. च रा प्र ब म ल१ ल२–०वाक्ये तु । २. अतः पूर्वं–फ च रा ब म ल१ ल२ अ–रामस्त्वेषां वचः श्रुत्वा शरणागतवत्सलः । पूरयन्निव घोषेण श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३. च–रामं श्रीमांस्तु । रा ब म ल१ ल२–रामः श्रीमांस्तु । ४. आ–संतुष्टो वाथ दुष्टो वा । फ–दुष्टो वाप्यदुष्टो वा । ब ल२–सुष्टो वाप्यदुष्टो वा । म ल१–सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा । ५. आ–मामशक्तः । ६. ब–०गमा । ७. रा–रावणं आ० ॥ ८. आ–वीरो । ९. ब रा प्र ल१ ल२–सर्वदा । प्र म–सर्वथा (सर्वदा) । १०. आ–आश्रिताः । ११. आ–सचिवैः । फ–शचिवै(:) । १२. आ–महद्भी राक्षसैर्युतं । च–सहैव राक्षसैर्युतम् । रा–मारुतं (चतुर्भी) रा० । ब–सहितं (चतुर्भी) राक्षसै द्रुतम् । प्र म ल१ ल२–सहितं (चतुर्भी) राक्षसै युतं । म–अनुगृह्णन्तु वानराः । अ–सहसा राक्षसै वृतम् । १३. च ब ल१ ल२ प्र रा म–श्लोकोऽयं षष्ठश्लोकात् परं पठितः ॥ १४. च–पृथिव्या न रा० । ब–०व्यां राक्षसां । अ–पृथिव्यां राक्षसांश् । १५. आ–सद्यो । अ–चैव । १६. च रा प्र ब म ल१ ल२–पिशाचान् । १७. च रा ब म ल१–दानवांस्तथा । प्र ल२–मानवांस्तथा । १८. रा–अंगुल्यग्रेण । १९. च–सक्तोहं ॥

४] पूजितश्[1] च यथा-न्यायं स्वे[2]-मांसैश् च नि-मंत्रितः ॥५॥ [२४
स तावत्[3] प्रत्य्-अगृह्णात(?ह्णीतं) खगो[4] भार्या-निसूदकर्म[4] ।
५] कपोतो वानर-श्रेष्ठ किम् उता[5]ऽहं वि-भीषणम् ॥६॥ [२५
ऋषेः कण्वस्य[6] पुत्रेण[6] कंडुना[7] परमर्षिणा ।
७] शृणु गाथाः[8] पुरा गीता धर्मिष्ठाः[9] सत्य-वादिना॥७॥[10] [२६
बद्धाऽञ्जलि-पुटं दीनं याचन्तम् अपराधिनम् ।
८] न[11] हन्याच्[12] छरणं प्राप्तं सतां धर्मम् अनु-स्मरन्[13] ॥८॥ [२७
आर्तो वा यदि वा त्रस्तः परेषां[14] शरणाऽऽगतः[15] ।
९] अपि प्राऽऽणान् परि-त्यज्य रक्षि-तव्यः[16] कृताऽऽत्मना ९ [२८
स[17] (?यश्) चेद्[17] भयाद् वा मोहाद् वा द्वेषाद्[18] वाऽपि न रक्षति[19] ।
१०] स्वयं शक्त्या[20] यथा-न्यायं तत्[21] आहुः पुरुषाऽधमम्[21] ॥१०॥[२९

---

१. च- प्र रा ब म ल₁ ल₂—अर्चितश् । २. फ च—स्वैश्च मांसैर् । प्र—पुमांसैश्च । ल₂—स्वमासैश्चानि० ॥ ३. फ—च तं प्रत्यगृह्णद्वै । च प्र म ल₁ ल₂—तावत्सत्क्रियां प्राप्तं । अ—हि तं परिजग्राह । रा ब—तावत्सत्क्रियां प्राप्तः । ४. अ—हंतारं भार्यया खगः । आ—०र्यानिसूदनं । च—०र्यानिसूदकः । म—०र्यानिषूदकः । ल₁—०र्यानिवेदकः । ल₂—खगो भार्यः...निन्दकः । रा—भार्भानिषूदकः । ब—भार्भानि......दकः । प्र—भार्या......निदर्शकः । ५. अ—उताय ॥ ६. च रा ब म ल₁—ऋषिकश्यपुत्रेण । प्र ल₂—ऋषिकश्यपामित्रेण । ७. फ—कंडुना । ब—कंडुजाः । ८. फ च ब ल₁ ल₂ प्र रा म—गाथा । ९. फ अ च ब ल₁ ल₂ प्र रा म—धार्मिष्ठा । १०. अतः परमधिकः पाठः—च रा प्र ब म ल₁ ल₂—हन्यमानं रिपुं दृष्ट्वा रिपुणा शरणागतम् । शत्रुं सुविदितं दीनं याचन्तमपराधिनम् ॥ ११. च—नास्ति । १२. प्र—हन्यां शरणं । १३. ल₂—०स्मरेत् ॥ १४. रा प्र ब म ल₁ ल₂—परेभ्य । १५. आ—शरणं गतः । १६. ब—०तव्याः ॥ १७. फ—यः स । १८. फ—कामाद्वापि । च—द्वेषाद् वा तन् । प्र रा ब म ल₁ ल₂—द्वेषाद्वा तं । १९. फ—रज्य(क्ष्य) ते । २०. फ—शक्तो । २१. फ अ—तत्पापं लोकगर्हितं ॥

वि-नष्टः पश्यतो[1] यस्य[2] रक्षितुः शरणाऽऽगतः ।
११] आ-दाय सु-कृतं तस्मात् सर्वं गच्छत्य् अ-रक्षितः ॥११॥ [३०
एष दोषो महान् अत्र[3] प्र-पन्नानाम् अ-रक्षणे । [३१
१२] अ-स्वर्ग्यश्[4] चाऽप-यशस्यश्[5] च बल-वीर्य-विनाशनः[6] ॥१२॥ ३२पू
सु-पर्याप्तं[7] वि-सृष्टस्य नाऽश्व[8]-मेधस्य तत् फलम् ।
N] यत् फलं जाते-संत्रासे[9] रक्षिते शरणाऽऽगते ॥१३॥ [N
करिष्यामि यथाऽर्थं[10] तत्[11] कण्डोर् वचनम् उत्तमम् ।
१३] धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्गे[12] चाऽपि महोदयम् ॥१४॥ [३२उ
अ-भयं सर्व-भूतेभ्यो ददाम्य् एतद्[13] व्रतं मम ।
१४] सं-ग्रामे[14] च प्र-पन्नानां[15] तवाऽस्मीऽति[16] च वादिनाम्[17] ॥१५॥ [३३
नाऽयुयुत्सुर्[18] नि-हन्तव्यो न भीतो न कृताऽञ्जलिः ।
N] आ-रूढोऽपि न योऽश्वं[19] तु यश्[20] च भूमौ नि-पातितः ॥१६॥ [N
आ-नय[21] एनं हरि-श्रेष्ठ[22] दत्तम् अस्याऽभयं मया ।

---

१. फ म—पश्यतः तस्य । २. च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ—तस्य ॥ ३. च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—महाबाहो । ४. आ—अस्वर्गश् । च—अश्वर्गश् । ५. च—चोपयशस्यश्च । रा ब—चायशस्थाश्च । ६. $ल_1$—०विद्रावणः ॥ ७. फ प्र रा ब म $ल_1$ $ल_2$—सुपर्याप्तवि० । ८. फ—नास्व० । ९. फ—तत्र संत्रासे ॥ १०. च—यथार्थं । ११. फ—तत्कंदोर् । च—तं कंडोर् । १२. च—स्वर्गे लोके । रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$—स्वर्गलोके । अ—स्वर्गं लोके ॥ १३. आ—दयामेतद् । रा—ददास्येतद् । अ—दद्यामेतद् । १४. $ल_1$—संक्रामे । १५. च—सुप्रप० । अ—वा प्रप० । १६. च—न चास्मीति । रा—न वास्मीति । ब म $ल_1$—न यमस्मीति । प्र—तव चास्मीति । $ल_2$—अयमस्मीति । १७. आ—यो वदेत् । फ अ—च यो वदेत् । १८. च—ता युयुत्सुन् । रा—नायुयुत्सोः । १९. प्र—योधं । २०. च—यस्तु । प्र म—यश्च । २१. फ—आनय त्वं । २२. प्र—०श्रेष्ठं ।

१५] वि-भीषणो वा सु-ग्रीव यदि वा रावणः स्वयम्॥१७॥[१४
रामेणाऽथाऽभये दत्ते स ततो वानरर्षभः ।
१६] उत्-पपात दिवं[5] हृष्टः सर्वैर् अनु-चरैः सह॥१८॥ [१९,१
स सम्-एत्य कपि-श्रेष्ठः सं-श्लिष्य च वि-भीषणम् ।
१७] सांत्वयित्वा च मेधा-वी दर्शयामासे राघवम् ॥१९॥[11] [N
१९पू] पादयोः स तु रामस्य नि-पपात वि-भीषणः ।[12]
राक्षसः शरणाऽन्वेषी चतुर्भिः सचिवैः सह ॥२०॥ [२
२०] तं रामः समुत्-थाप्य परि-ष्वज्य वि-भीषणम् ।
उवाच मधुरं वाक्यं सखा मम भवान् इति ॥२१॥ [N
२१] अब्रवीच् च तदा रामं युक्त-वाक्यं वि-भीषणः ।
धर्म-युक्तं च पथ्यं च सांप्रतं संप्र-हर्षणम् ॥२२॥ [३

---

१. रा-रावण स्वयं ॥ २. च अ-रामेणात्वभये । रा प्र ल$_1$ ल$_2$-रामेण त्वभये । ब-रामेण तु भये । ३. च-सर्वदा रावणानुजः । प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-सर्वथा रावणानुजः । ४. च-सोत्पपात । ५. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-तदा हृष्टो भक्तैर् ॥ ६. रा-समरेत्य । अ-समुत्फुल्लय । ७. अ-हरि० । ८. रा-सांश्लिष्टः । ९. आ च-दर्शयित्वा च । १०. च-राघं । ११. अतः परमधिक पाठः—अ-पादयोः पातयामास सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । १२. रा च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-ततो वीरस्य धर्मात्मा मूर्ध्नि पादौ विभीषणः । १३. च-जगाम राजपुत्रस्य । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-अग्राह राजपुत्रस्य । १४. फ-शचिवैः । १५. फ-समुत्क्षिप्य । रा प्र ब अ-समुत्थाय ॥ १६. प्र ल$_2$ अ-ततो । १७. अ-वाक्यं रामं रक्षो । आ प्र ल$_2$-राममुक्तवाक्यं । १८. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$-धर्मार्थयुक्तं । फ-नास्ति । १९. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_1$-आत्मनश्च गुणोदयम् । फ-सांप्रतं सर्वहर्षणम् ॥

२२] अनु-ज्ञो रावणस्याऽहं तेन चाऽस्म्य् अव[1]-मानितः ।
भवन्तं सर्व-भूतानां शरण्यं[2] शरणं[3] गतः ॥[4]२३॥ [४
२३] परि-त्यक्ता मया लंका मित्राणि च धनानि च ।
भवद्-गतं च मे[5] राज्यं जीवितं[6] च सुखानि च ॥२४॥ [५
राक्षसानां[7] वधे साहं[8] लंकायाश् च प्र-धर्षणे[9] ।
२४] करिष्याम्य्[10] अहम् एतत् ते नेष्यामि[11] तव वाहिनीम् ॥२५॥ [२४
स[12] एवम् उक्त्वा नर-देव-पुत्रम्[13]
वि-भीषणो धर्म-भृतां वरिष्ठः ।
बभूव तूष्णीं[14] स तदा महाऽऽत्मा
२५] प्रसादम्[15] इच्छन् नर-देव-पुत्रात्[16] ॥२६॥ [N

इत्यार्षे[17] रामायणे सुन्दर-काण्डे विभीषण-परिग्रहो[18]
नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥९३॥

१. आ—तेन चास्मि अवमानितः । च—तेन चास्मि वमानितः । रा ब म ल१ ल२—तेन चास्मि विमानितः । प्र—लंकायाश्च प्रधर्षणे । २. च—शरसपि । ३. ल२—शरणागतः । ४. प्र—अत आरभ्य "लंकायाश्च प्रधर्षणे" इति यावत्पाठो नास्ति ॥ ५. च रा ब म ल१ ल२—राज्यं मे । ६. रा ब म ल१—जीवितानि ॥ ७. फ च रा ब ल१ ल२ अ—रक्षसां च । म—राक्षसां च । ८. म—सायं । ९. आ—प्रधर्षणं । १०. फ—करिष्यामि यथाप्राणं । ११. अ—नयिष्याम्यपि वा० । फ—नेष्यामि हरिवा० ॥ १२. फ च—तमेवमुक्तो । रा—तमेवमुक्ता । आ—स एवमुक्तो । प्र ब म ल१ ल२—अ—तमेमुक्त्वा । १३. आ—०पुत्रः । १४. ब—तूर्ष्णीं । १५. फ—प्रवादम् । प्र—प्रासादम् । १६. ब—०पुत्राम् ॥ १७. फ—आर्षे रा० । ल२—इति सु० । १८. फ—विभीषणनिग्रहो । अ—विभीषण-गिरिगुहो ॥

[वं-९२]= [चतुर्नवतितमः सर्गः] =[दा-१९]

इति ब्रुवाणं तं रामः परि-ष्वज्य वि-भीषणम् ।
१] उवाच लक्ष्मणं वीरं[1] समुद्राज् जलम् आनय[2] ॥१॥ [२५
२उ] अभि-षिंचस्व[3] लंकायाम् इमं सौम्यं[4] वि-भीषणम् ।
राजानं राक्षसेंद्रत्वे प्र-सन्ने मयि लक्ष्मण ॥ २ ॥ [२६
३] एवम् उक्तस् तु सौमित्रिर् अभ्यू-अषिंचद्[5] वि-भीषणम् ।
मध्ये वानर-मुख्यानां राजानं राम-शासनात्[6] ॥ ३ ॥ [२७
४] तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सर्वे[7] प्लवं-गमाः ।
प्र-चुक्रुशुर्[8] महा-नादान्[9] साधु साध्व् इति चाऽब्रुवन् ४ [२८
५] अब्रवीत्[10] तं हनूमांश् च स[11] च[12] राजा वनौकसाम् । [२९
कथं सागरम्[13] अ-क्षोभ्यं तरेम[14] वरुणाऽऽलयम्[15] ॥५॥ [३०पू
६] उपायं[16] नाऽधि-गच्छामो यथा नद-नदी-पतिम् ।
उत्-तरामः[17] कुशलिनः स-सैन्या[18] वरुणाऽऽलयम् ॥६॥
७] एवम् उक्तस् तु धर्म-ज्ञः[19] प्रत्य्-उवाच वि-भीषणः । [३१

---

१. आ फ अ–वीरः । २. च–अनय ॥ ३. फ–०षिच्यस्व । ४. प्र ल$_1$–सौम्यं ॥ ५. आ–अत्पांषचद् । फ ब ल$_2$–अभिंषिंचद् । ६. च–०सासनात् । रा–शाशनात् । ल$_2$–राम शासशासनात् ॥ ७. फ–सर्व्वे । रा–सच । ८. आ–प्रचकुर् । च–प्रचुक्रुशु । प्र ल$_1$–प्रचुक्रुशुर् । ल$_2$–प्रचक्रुशुर् । फ–प्राचुक्रुर । ९. आ अ च ब ल$_1$ ल$_2$ प्र रा म—०नादं ॥ १०. अ–अब्रवीच्च । ११. रा–नास्ति । १२. रा–राजव नौ० । ब ल$_1$–राजा सर्वे वनौ० । १३. च रा म ल$_1$–सागरक्षोभ्यं । १४. आ–तरे । प्र–तरेयं । १५. फ–रुणाळयं ॥ १६. रा प्र ल$_1$ ल$_2$–उपायेनाधिगच्छामो । १७. वं–उत्तरेम शिवेनेमं स० । १८. आ फ च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ म–नास्ति । १९. फ म–सर्वज्ञः ।

समुद्रं[1] शरणं[2] राजन् गन्तुम्[3] अर्हति राघवः[4] ॥ ७ ॥ [३२
८] खानितः सगरेणाऽयम्[5] अ-प्रमेयो महोदधिः ।
९पू] कर्त्तुम् अर्हति रामस्य ज्ञाति-कार्यं[6] महाऽऽत्मनः ॥८॥ [३३
सगरस्[7] तु हि[7] रामस्य श्रूयते प्र-पितामहः ।
१०] तस्य पुत्रः समुद्रो[8]ऽयं ज्ञाति-कार्यं करिष्यति ॥ ९ ॥ [N
एतद् वि-भीषणेनोक्तं[9] राक्षसेन विपश्चिता । [३४पू
११] प्रकृत्या धर्म-शीलस्य राघवस्या[10]ऽप्य् अरोचत[10] ॥१०॥ [३६
स लक्ष्मणं महा-तेजाः[11] सु-ग्रीवं च[12] हरि[13]-प्रभुम् ।
१२] सर्व[14]-क्रियाऽर्थं क्रिया-दक्षः स्मित-पूर्वम् उवाच[15] ह[15] ११ [३७
वि-भीषणस्य[16] मन्त्रोऽयं मम[17] लक्ष्मण[17] रोचते ।
१३] ब्रूहि त्वम्[18] अपि[18] सु-ग्रीव तवाऽपि यदि रोचते ॥[19] १२॥[३८
सु-ग्रीवः[20] पण्डितो[21] नित्यं[21] भवान् मन्त्र-विचक्षणः ।
१४] उभयोः संप्र-धार्याऽर्थं रोचते यत्[22] तद्[22] उच्यताम्॥१३ [३९

---

१. च–समुद्रशरणं । म–समुद्रं सरणं । २. प्र म $ल_1$ $ल_2$–राजा । ३. आ–तर्त्तुमर्हसि रा० । फ–गन्तुमिच्छसि राघव । अ च–गन्तुमर्हसि रा० ॥ ४. रा ब–नास्ति ॥ ५. च–सागरेणोयम् । ६. आ रा प्र ब $ल_1$ अ–ज्ञातिधर्म ॥ ७. फ–सागरः स तु । रा प्र ब म $ल_1$ अ–सगरश्चापि । $ल_2$–सागरश्चापि । प्र–सागरस्तु हि । ८. प्र–समुद्रस्य ॥ ९. प्र–०णे नोक्तो । १०. फ–०स्याप्यरोचत् । म $ल_1$–राघवस्याप्यरोचत । $ल_2$ अ–राघवस्य व्यरोचत ॥ ११. फ–०बाहुः । १२. म–नास्ति । १३. $ल_2$–हरिं प्रभुं । १४. आ–स क्रियार्थं । १५. फ–अभाषत ॥ १६. च–विभीषणोऽस्य । १७. प्र–स सलक्ष्मण । च–मम लक्ष्म......रोचते । १८. आ–तावच्च ॥ १९. अ प्र $ल_2$–नास्ति । २०. आ–सुग्रीव । २१. आ च रा ब म $ल_1$ $ल_2$ अ–पंडितोऽत्यर्थं । प्र–पण्डितोऽप्यर्थं । २२. प्र–स्म यद् ॥

एवम् उक्तौ[1] तु रामेण तदा सु-ग्रीव-लक्ष्मणौ ।
१५] समुदाचार-संयुक्तम् इदं वचनम् ऊचतुः ॥१४॥ [४०
किम् अर्थं नौ नर-व्याघ्र नैतद् रोचिष्यते[2] वचः ।
१८] वि-भीषणोक्तं हृद्यं[3] च युक्तं चैव विशेष-तः ॥ १५ ॥ [४१
अ-बद्ध्वा[4] सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन् वरुणाऽऽलये ।
१६] लंका नाऽऽसादितुं[5] शक्या सेन्द्रैर् अपि सुराऽसुरैः १६ [४२
वि-भीषणस्य[6] शूरस्य यथा-वत्[7] क्रियतां वचः ।
१७] अलं कालाऽत्ययं[8] कृत्वा सागरोऽयं नि-युज्यताम् १७ [४३
एतच् छ्रुत्वा[9] शुभं वाक्यं विभीषण[10]-समीरितम् ।
N] सं-विवेश[11] ततो वीरो[12] रम्ये[13] सागर-रोधसि ॥ १८ ॥ [N
सागरं[14] द्रष्टुम् इच्छामि रूपिणं त्वां[15] सरित्-पतिम् ।
N] कर्त्तुम् अर्हसि मे साह्यं[16] भव त्वं शरणं मम ॥ १९ ॥ [N
एवम् उक्त्वा कुशाऽऽस्तीर्णे[17] तीरे नद-नदी-पतेः ।
१९] सं-विवेश तदा[18] रामो वेद्याम् इव हुताऽशनः[19] ॥ २० ॥ [४४
परेण हर्षेण तदा नरेश्वरः
परेण वीर्येण च शत्रु-तापनः ।

---

१. फ–उक्तौ थ ॥ २. फ–रोचयते । च–रोचिस्यते । ३. आ–हृष्यं ॥ ४. ल$_2$–अबद्धा । ५. रा–लंकामासादितुं । प्र–लंका नासाधितुं । ल$_2$–लंका नासादिता ॥ ६. आ–विभीषस्य । ७. आ–यथा च । ब–यथा वः । ८. आ–काला…यं । च–कारात्यये । रा–कार्यात्यये । प्र ब ल$_2$–कार्यात्ययं ॥ ९. फ–ततो । १०. च–विभीषणस्य स० । ११. च–संवितेश । १२. रा ब–वीर । ल$_2$–वीरै । १३. फ–रामः । च–रम्यसा० । ल$_2$–रम्यै ॥ १४. च–सागरः द्रष्टुमि……रू० । १५. आ–सरितां पतिं । १६. फ–साख्यं भवांश्च ॥ १७. प्र–कुशस्तीर्णे । १८. फ–ततो । १९. प्र–हुतासनः ।

२०] कृत्वा मतिं सागर-दर्शने तदा

बभूव[1] तूष्णीं नि-यतः स पार्थिवः ॥२१॥ [N

इत्यार्षे[2] रामायणे[3] सुन्दर-[4]कांडे विभीषणा[5]ऽभिषेको नाम

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

१. फ–बभू । २. फ–आर्षे । ३. अ–नास्ति । ४. ल$_2$–नास्ति ।
५. ल$_2$ अ–विभीषणभाषणं ।

तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशाऽऽस्तीर्णे मही-तले ।
१] नि-यतस्याऽप्र-मत्तस्य निशास् तिस्रोऽति-चक्रमुः १॥ [१०
न हि दर्शयते रूपं तदा रामं महाऽर्ण-वः ।
२] प्र-यतेनाऽपि रामेण यथाऽर्थं प्रति-पूजितः । [१२
N] न सर्व-था वि-कारं स भजते निरप-त्रपः ॥२॥ [N
ततः क्रुद्धो महा-बाहू रामो रक्ताऽन्त-लोचनः ।
३] समीपे लक्ष्मणं वीरं स-रोषो वाक्यम् अब्रवीत् ॥३॥ [१३
पश्य तावद् अन्-आर्यत्वं पूज्य-मानस्य लक्ष्मण ।
४] अव-लेपं समुद्रस्य न दर्शयति यत् स्वयम् ॥ ४ ॥ [१४
प्र-शमश् च क्षमा चैवं मार्दवं प्रिय-वादिता ।
५] अ-सामर्थ्यफला ह्य् एते निर्-गुणेषु सदा गुणाः ॥५॥ [१५
आत्म-प्रशंसा-निरतं धृष्टं वाऽप्रियं-वादिनम् ।

---

१. रा-सु (प्रा) प्तस्य । २. अ-कुशातीर्णे । ३. फ-तिस्रोपच० । च-तिस्रोस्ति च० । रा-तिस्रो प्रच० । प्र-तिस्रोतिचक्रतुः ॥ ४. रा-दर्शयती । ५. आ-रामे । ६. आ-यथार्थः । अ च रा प्र ब म ल१ ल२-यथार्हं । ७-आ-०थाधिकारं । म-०था प्रसादं (विकारं) । ८. आ-निरपत्रगः ॥ ९. च-०बाहु । १०. च प्र म ल१ ल२ अ-सरोषं ॥ ११. च-०लोपं । १२. आ-य स्व० ॥ १३. फ-प्रणामश्च । म-प्रशम (सश्च) श्च । १४. ब-प्रभावश्च । १५. च-साईवं । प्र-मादितं । १६. आ-असामर्थ्य फला । फ-असामर्थ्यफलं । च ब म ल१ ल२ अ-असामर्थ्ये फलन्त्येते । रा-असामर्थ्ये फलत्वेत । प्र-असमर्थ्ये फलन्त्येते । १७. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ-कुतो । १८. च-०प्रसंसानिरतं । ब-०प्रशंसानिरता । १९. ल२-पृष्टं । २०. फ-चाप्रिय० । च-चा परिवादिनं । रा-च परिनांदिनं । प्र ब म ल१ ल२ अ-च परिवा० ।

६] सर्वत्रोत्सृष्ट[1]-दण्डं च लोकः[2] सत्[2]-कुरुते नरम् ॥ ६ ॥ [१६
न साम्ना शक्यते कीर्तिर् न साम्ना शक्यते[3] यशः ।
७] प्राऽऽप्तुं[4] लक्ष्मण लोकेऽस्मिञ् जयो वा[5] रण[5]-मूर्द्धनि ७॥[१७
क्षमया च[6] समा-युक्तं माम्[7] अयं[7] वरुणाऽऽलयः ।
८] अ-समर्थं[8] वि-जानीते[9] धिक्[10] क्षमाम् ईदृशे[10] जने ॥[11]८॥[२१
९पू] चापम् आ-नय सौमित्रे शरांश्[12] चाऽशी-विषोपमान् । [२४पू
N] क्रूरस्योद्धृत[13]-दण्डस्य लोकोऽयम् अनु-वर्तते[14] । [N
९उ] अद्याऽक्षोभ्यम्[15] अपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ९ [२४उ
वेला-संस्पर्श[16]-मर्यादं सहस्रोर्मि-समा[17]ऽऽकुलम् ।
१०] निर्-मर्यादं करिष्यामि सायकैः पश्य लक्ष्मण ॥१०॥ [२५
अद्य मद्-बाण-निर्भिन्नैर् मकरैर् मकराऽऽलयम्[18][19] । [20]

---

१. आ—सर्वतोत्सृष्ट० । २. आ—लोक स कुरुते । च—लोकः स कुरुते ॥ ३. प्र—क्रियते । ४. प्र ब—प्राप्तं । ५. फ—वा रनमूर्द्धनि ॥ ६. फ—तु । ७. रा प्र ब—ममायं । ८. आ फ म ल१ ल२ अ—असामर्थं । ब—असंशयं । ९. ल२ अ—विजानीहि । १०. आ च—विक्रमानीदृशे । म—धिक् क्षमा चेदृशे । ११. अतः परमधिकः पाठः—म—ततः प्रकुपितः प्राह चतुर्थे दिवसेऽर्जुनं । भुजंगमसमः कोपाद् दुर्निरीक्ष्यतमो नृणां ॥ सामसाध्यो जडीवासः सौमित्रे निम्नगापतिः । नायं विषप्रदः शम्भोर्मत्तो दानवकेतनम् ॥ १२. आ फ—शरांश्चासी० । रा—शरांश्च वि० । म—शरांश्चाषी० । १३. प्र—क्रूरस्योद्धृत० । १४. आ—नास्ति । १५. फ—यावदक्षोभ्यमाक्रम्य भक्षोयिष्यामि । च—अद्याक्षोभ्यमतिक्रुद्धः क्षो० । रा ब म ल१,ल२ अ—अथ क्षोभ्यमतिक्रुद्धः क्षो०। प्र—अथ क्षोभमतिक्रुद्धः क्षो०॥ १६. आ—वेला यस्य समर्यादा । रा—वेला संस्पष्टम० । ब—वेलां संस्पृष्टंमर्यादां । प्र म ल१, ल२ अ—वेला संस्पृष्टम० । १७. फ—महोर्म्मिसुस० ॥ १८. फ—महान० । १९. प्र—०लये । २०. च—नास्ति ।

११] निरुद्ध-तोयं[1] सौमित्रे प्लव-मानैर्[2] वि-लोकय[3] ॥ ११ ॥[4] [१८
भोगिनां पश्य नागानां[5] मया छिन्नानि लक्ष्मण ।[4]
१२] महा-कायानि[6] गात्राणि[7] प्लव-मानानि सागरे[8] ॥ १२ ॥ [१९
सशंख-शुक्तिका-जालं[9] समीन-मकरं शरैः[10] ।
१३] अहं क्रोधेन महता समुद्रं परि-वर्त्तये ॥ १३ ॥ [२०
स[11] स-क्रोधोऽथ तद् दिव्यं लक्ष्मणाद्[12] धनुर्[12] उत्-तमम् ।
१४] जग्राह सायकान्[13] घोरान्[13] ब्रह्म-दण्डान्[14] इवोद्यतान्[14] १४ [N
१६पू] स[15] वि-नाम्य[15] धनुर् घोरं कंपयंस्[16] तरसा तलम्[16] । [२८पू
ततो बाण-धनुष्पाणिः क्रोध-विस्फारितेक्षणः[17] ।
१५] बभूव रामस्[18] तेजस्वी युगाऽन्ताऽग्निर् इव ज्वलन् १५ [२७
N] स-रोषः[19] शब्दम् आ-रेभे[19] दग्धुं व्यव-सितः किल । [N
१६उ] मुमोच नि-शितान्[20] बाणान्[20] वज्राणीऽव[21] शत-क्रतुः १६ [२८उ
ते ज्वलन्तो[22] महा-बाणास् तेजसा पावकोपमाः ।

---

१. प्र-०तोयैः । २. आ फ ब म ल$_1$-०मानो । च-०माणैर् । ३. आ-विलोवय । च-विलोवया । ४. ल$_2$ अ-नास्ति ॥ ५. रा-नागाना । ६. फ-०भोगाणि । ब-०कायाणि । च-महायानि । ७. फ-नास्ति । ८. ब-प्लवमाना निशाचरे ॥ ९. आ-सश्वतशुक्तिका० । फ ब-सशंखसुक्तिका० । १०. रा ब-शनैः ॥ ११. च प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-स संक्रुद्धोथ तद् । आ-स संक्रुद्धोऽनयद् । १२. आ-लक्ष्मणो धनुम् । १३. आ-सायकां चोग्रां । फ-शायकान् घोरान् । च म ल$_2$-सायकान् घोरा । ब-सायकां घोरां । १४. फ-०दंडानि चोद्यतान् । रा ल$_1$ ब-०दण्डान् इवोद्यतान् ॥ १५. आ-स विनाद्य रा ब-विनाम्यध० । म ल$_1$ सविनाम्य स ध । १६. फ-कम्पयंस्त्वच्छैर्जलम् । च-कंपयंतु रसातलम् । रा ब प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ-कंपयंश्च रसातलम् । १७. च-०विस्फुरितेक्षणः । १८. रा-राम ॥ १९. फ-सरोषं महदारेभे । च-सु...कर्तुं समारेभे । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-शुष्कं कर्तुं समारेभे । २०. ब-निशितां वाणां । २१. फ-वज्रीव च । रा ब-वज्रानीव ॥ २२. ल$_2$ अ-ज्वलन्ति ।

१७] विविशुस् तत् समुद्रस्य सलिलं त्रस्त-पन्नगम् ॥१७॥ [२९
ततो वेगः समुद्रस्य स-नक्र-मकरो महान् ।
१८] स बभूव महा-घोरः स-मारुतरवस् तदा ॥ १८ ॥ [३०
महोर्मि-जालाऽवततो नाना-सत्त्व-समाकुलः ।
२०] सधूम-परिवृत्तोर्मिः सं-चचाल महोदधिः ॥ १९ ॥ [३१
व्यथिताः पन्नगाश् चाऽऽसन् दीप्ताऽऽस्या दीप्त-लोचनाः।
२१] दानवाश् च महा-घोराः पाताल-तल-वासिनः ॥२०॥ [३२
N] स्थिताः प्रांऽजलयः सर्वे वेपमाना भयाऽर्दिताः । [N
ऊर्मयः सिन्धु-राजस्य तिमि-नक्र-झषाऽऽकुलाः ।
१९] विन्ध्य-मन्दर-संकाशाः समुत्-पेतुः सहस्र-शः ॥२१॥ [३३
N] स मारुतोद्धूत-तरंग-माली
संभ्रान्त-दैत्योरग-मीन-संघः[17]।
सधूम-फेनश्[18] च स-विस्फुलिंगः[18]
N] सं-तापिताऽबुर् व्यू-अनदत् समुद्रः ॥२२॥ [N

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे समुद्र-क्षोभणो नाम पंचनवतितमः सर्गः॥९५॥

---

१. रा–पन्नस्त ॥ २. रा–वेग । ३. आ–नक्रमकरो । ४. रा प्र अ ब म $ल_1$ $ल_2$–संबभूव । ५. रा–०घोर । ६. आ–समातुतरवं ॥ ७. आ–०ज्वालावततो । च–०जालावनतो । प्र–०ज्वालावितती । $ल_1$–जालावन्तो…… । ८. च म–०कुला: ॥ ९. प्र–०वृत्त: स्म । १०. च रा ब म $ल_1$ $ल_2$ अ–स चचाल ॥ ११. रा–व्यर्थिता: । $ल_2$ अ–पृथिव्या: । १२. च रा–च सन् । ब–चासं ॥ १३. आ–भयार्दिता । १४. आ–०नक्रमषाकुला: । फ–नक्रसमाकुला: । १५. च–०संकाश: ॥ १६. फ–मारुतोवृत० । १७. फ–संभ्रातदैत्योरगमीनसंघा: । $ल_2$ अ–संभ्रांतमनोरग-दैत्यसंग: । प्र–संभ्रान्तदैत्य……संघ: । १८. आ $ल_1$ ब–फेन: शरवि० । प्र $ल_2$ अ–०लेख: शराविस्फुलिंग: । १९. फ–व्यनदत् ॥ २०. फ–आर्षे । २१. $ल_2$ अ–नास्ति । २२. रा–सुन्दरका……। २३. च रा ब म $ल_1$–०क्षोभनं । प्र $ल_2$ अ–०क्षोभवर्णनं ॥

तस्मिन् वि-कृष्टे स-शरे राघवेण शराऽऽसने ।
N] रोदसी विव्यथाते च पर्वताश् च चकम्पिरे ॥१॥ [६
तमश् च लोकम् आ-वव्रे दिशश् च न चकाशिरे ।
N] प्रति-चुक्षुभिरे चाऽऽशु सरितश् च सरांसि च ॥२॥ [७
तिर्यक् च सह नक्षत्रैश् चेरतुश् चन्द्र-भास्करौ । [८पू
N] तमसा च परि-च्छन्नाव् उभौ न रेजतुस् तदा ॥३॥ [N
भास्कराऽंशुभिर् आ-दीप्तं तमसा चाऽभिसं-वृतम् । [८उ
N] न चकाशे च तद् अह उल्का-शत-विदीपितम् ॥४॥
अन्तरिक्षाच् च निर्-घाताः सं-जग्मुर् अतुल-स्वनाः । [९
N] प्राऽस्फुरंश् चाऽपि परुषा दिवि मारुत-वह्नयः ॥५॥ [१०

---

१. ब-विनष्टे । २. ब-राघवेन । ३. फ-इतः पूर्वं एष पाठः पठ्यते-अथाश्व कृतवाणौघैर्विद्युता रुद्धमम्बुधिम् । मत्वा दाशरथी रामः संदधेऽस्त्रं विभावसोः ॥ ४. च-रोदशी । ५. ब रा म प्र ल$_1$ ल$_2$-लोकान्नाव्रे । ६. फ अ ब रा म प्र ल$_1$ ल$_2$- चकाशिरे । ७. आ-चाशु । प्र-चांशु । म-चाशुः । ८. ल$_2$ प्र-नास्ति । ९. अ ल$_2$-महन० । १०. ब रा म ल$_1$-चासि० । ११. आ-तु । च-तु । १२. फ-०छन्नौ न नभसि चकासतुः । रा-०छिन्नौ निभौ तौ रे० । म ब ल$_1$-०न्नौ नोभौ तौ रे० । प्र-०छिन्नौ नोभौ तौ । अ-०च्छन्ना उभौ तौ रे० । च-०छिन्नौ न तौ रे० । ल$_2$-०छिन्नौ न तौ तौ रे० । १३. स-०रांऽशुभिर् । १४. अ-चाभिसवृतम् । १५. आ-तु त० । च-तत्र सर्वंश् । रा प्र म अ ल$_1$ ल$_2$-विमलस्सर्वम् । १६. आ ब-०क्षिशाश्च । १७. च-निर्घाताः । १८. च ब म प्र अ ल$_1$ ल$_2$-र्थं जग्मुर् । १९. फ म-प्रस्फु० । च-प्रस्फुरंश्चापि । ब प्र म ल$_1$ ल$_2$ च-श्चापि हि । २०. ब ल$_1$-रुषा । प्र अ ल$_2$-विषाः । २१. रा-नास्ति ॥

बभंज च तरून् वायुः सं-मूलान् उद्-बबर्ह च ।
N] आ-भुग्नानि च शैलानां शिखराणि नभस्-वता ॥६॥ [११
दिवि ये च महा-भूताः सं-हता भीषण-स्वनाः । [१२पू
N] संप्र-विव्यथिरे ते च न चे चस्कंदिरे भयात् ॥७॥ [१४उ
दृश्यानि चैव भूतानि न चुकूजुः शनैर् अपि ।[12]
N] अ-दृश्यानि च भूतानि प्र-जग्मुः सं-भ्रमं महत् ॥८॥ [१३
सह-भूतः स-तोयश् च स-नागश् च स-दानवः ।
N] सहसा दुद्रुवे वेगाद् भीम-वेगो महोदधिः ॥९॥ [१५
तान् उत्पातान् अ-चिन्त्यैव कुपितो राघवोऽब्रवीत् । [N
N] अद्य त्वां शोषयिष्यामि स-पातालं महाऽर्णव ॥१०॥ [१३उ
N] पन्नगाऽसुर-वासांश् च वि-धमिष्यामि ते शरैः । [N
शर-निर्दग्ध-कायस्य परि-शुष्कस्य सागर ।
N] तव देशेषु सर्वेषु पांशुर् उत्-थास्यते महान् ॥११॥ [२

---

१. आ-व तनून् । २. च-०लानुदवर्हव: । ब रा-०ला-नुनुपाटयन् । प्र-०लानुत्पाटयन् । म-०लानुदपाटयत् । अ ल$_2$-०ला-नुदधादयत् । ३. अ। अ-आयुग्लानि । फ-आतुलानि । ल$_2$-अभुमानि । ४. च-शैलातो । ५. आ-सिखा० । ६. फ-ञ्चचरस्तदा । ल$_2$ अ-नभस्वत: । म-नभस्वना । ७. आ-भीषण: स्वना । ८. फ-प्रविश्य व्यथिरे । ९. आ-च प्रस्कंदिरे । म रा ल$_1$-ञचस्कंदिरे । १०. आ-भयान् । ११. च ल$_2$ अ-चकूजुः । १२. आ रा ब-नास्ति । १३. फ ब-द यानि । १४. ब-चैव । १५. अ रा ल$_2$ ब प्र न ल$_1$-जग्मुर्वै ॥ १६. आ-०भूताः । फ-भूतैः । रा-०भूतं । म-०भूतश्च । १७. आ-स तेजाश्च । म-तोयश्च । १८. आ-सनागाश्च । फ-सनाग । १९. आ ब ल$_1$-सदानवा: । २०. आ-सहसा दुद्रुवे । २१. आ-तानुद्धता० ; फ-तानुभ्या० । २२. फ-संचिन्त्यैव । आ च-०नुचिन्त्यैव । रा ब-नास्ति । २३. रा-कुपित । २४. च-महार्णवे । रा-महार्णवम् ॥ २५. रा च ब प्र म अ ल$_1$ल$_2$-०रनागांश् । २६. च-सागरा । २७. फ-देसेष्व-देशेषु । २८. ब रा म प्र अ ल$_1$ ल$_2$-रेणुर् । २९. प्र ल$_2$ अ-ह्स्थाप्यते ॥

मम कार्मुक-निर्मुक्तैः शरैर् नूनं महोदधे ।
N] अद्य त्वां सं-तरिष्यन्ति पद्भिर् एव प्लवं-गमाः ॥१२॥ [३
मम त्वं न वि-जानीषे पौरुषं वि-क्रमं बलम् ।
N] दानवाऽऽलय-संत्रासं तस्मान् मे नाऽव-गच्छसि॥ १३॥ [४
ततः समीपे रामस्य वि-धूयोर्मीः सहस्र-शः ।
स्वयं मध्यात् समुत्-पत्य सागरः परमं वपुः । [१७
२] पन्न-गैः सह दीप्ताऽऽस्यैर् धारयन् सम्-अदृश्यत॥१४॥ [१८पू
ताम्र-पीताऽसितैः श्वेतैः सप्ताऽऽस्यैः सप्त-मूर्द्धभिः ।
N] अग्नि-जिह्वैर् महा-नागैर् अनु-बद्धः समन्त-तः ॥१५॥ [N
दिव्य-पुष्प-मयीं चित्रां शिरसा धारयन् स्रजम् । [१९उ
N] जात-रूप-मयीं चैव तपनीय-विभूषिताम् ॥१६॥
आत्म-जैर् अपि रत्नौघैर् भूषितो भूषणोत्तमैः । [२०

---

१. फ-मत्कार्मुकाविनिर्मुक्तैः । ब-स स कार्मु० । २. फ रा च प्र ब म अ ल१ ल२-शुष्कं । ३. ब अ ल२-महोदधेः । ४. रा-सन्तरिष्यन्ति । ५. च-न मे त्वं च । रा ब म प्र ल१ ल२ अ-न च मे त्वं । ६. फ-जानीषे । रा-विजानेषे । ७. फ-पयोधे पौरुषं । ८. रा-नाधगच्छति । ब-नाधिगच्छति । प्र-नाधिगच्छसि॥ ९. अ च ब ल१ ल२ रा म-समीपं । १०. अ-विधूयोमान् स० । च-विधूयोर्मिस० । रा-विधूयोर्मीः स० । म ब ल१ ल२-विधूयोर्मीन् स० । ११. रा ब म प्र अ ल१ ल२-जलमध्यात् । १२. प्र-पुन्नागैः । १३. अ-दीप्तास्यैः परिवार्य । रा ब ल१-स्यैर् वारयन् । १४. अ-समंततः । १५. प्र-ताम्रमेतामितैः । १६. च-नास्ति । रा-चैतैः । १७. रा-सप्ता-स्यै । १८. अ-माहा० । १९. च-०मयां । २०. अ-धारयत् । २१. फ च-०विभूषितः । ब रा म प्र अ ल१ ल२-०विभूषणः । २२. फ-०जैश्चापि । २३. रा-रत्नोघैः । २४. ल१-रूपतो । २५. रा- भूषणोत्तमै ।

N] धातुभिर् मण्डितैः[1] शैलो वि-विधैर् हिम-वान् इव ॥१७॥[२१पू
स्निग्ध-वैडूर्य[2]-संकाशो महाऽभ्र[3]-शिखरोपमः । [१८उ
२] रक्त-माल्याऽम्बर-धरः पद्म-पत्र-निभेक्षणः ॥१८॥ [१९पू
महा-नदीभिर् बह्वीभिर् नाना-रूपाभिर् ईश्वरः ।
N] गङ्गा-सिन्धु-प्रधानाभिः[4] पुरः[5] पश्चात् समा[6]-वृतः ॥१९॥ [२३
४पू] स रामम् उपसं-गम्य पूर्वम्[7] आ-मन्त्र्य[8] वीर्य-वान् ।
N] मध्ये वानर-कोटीनां कृताऽञ्जलिर् उप-स्थितः ॥२०॥ [N
३उ] अब्रवीत् प्र-श्रितं वाक्यं[9] दिशः सं-पूरयन्न् इव । [२४उ
N] भो भो राम महा-बाहो रघुवंश-विवर्धन ॥२१॥
शृणु मे वचनं सौम्य मा क्रुधस्[10] त्वं रघूऽत्तम ।
N] इत्य्-आह[11] रामं मधुरं सर्वं[12] सं-स्मारयन्न् इव॥[13]२२॥ [N
पृथिवी वायुर्[14] आकाशम् आपो ज्योतिश्[15] च पञ्चमम् ।
५] स्व-भावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गम् आ-स्थिताः । [२५
६पू] तत् स्व[16]-भावो ममाऽप्य् एष, यद् अ-गाधोऽहम् अ[17]-व्ययः२३[२६पू

---

१. रा ब—०भिर्मण्डितैः । २. ब फ—०वैदूर्य० । ३. फ—महाद्रिशिषरोपमः । ४. फ—प्रवाहाभिः । ५. रा—पुरा । ६. फ—समन्वितः । ७. आ—पूर्वमाम...वी० । ८. आ—प्रसृतं । फ च—प्रसृतो । ९. फ च म प्र रा ब $ल_1$ $ल_2$ अ—भूत्वा । १०. फ—संक्रुद्धोध । रा—मा क्रुद्धस्त्वं । आ—मा क्रुध त्वं । ११. रा—इहाह । १२. रा—सर्वे । प्र—सर्वं० । १३. फ—नास्ति ॥ १४. फ—ज्योतिर् । १५. फ—वायु-रितिप्रभो । १६. च—ना स्वभावो । रा ब $ल_2$—न स्वभावो । रा—सा स्वभावो । १७. फ ब च—अगाधो यदव्ययः । प्र $ल_2$ अ—०हमीश्वरः ।

त्वया सं-स्थापितो देवै विष्णुस् त्वं हि सनातनः ।
आत्मानं स्मर देवेशाऽऽत्म-वृत्तं तव पुरातनम् ।
N] कारणेनाऽसि देवानां प्र-विष्टो मानुषीं तनुम् ॥ २४॥ [N
N] अवश्यं तु मया साह्यं कर्त्तव्यं देवानां वरं ।[11] [N
६उ] वि-कारस् तु भवेद् गाध एवं ते[13] प्र-वदाम्य् अहम् २५[२६उ
१२पू] न लोभान् न च वै[14] कामान् न भयात् पार्थिवाऽऽत्मज ।
गाधोऽहं त्रिषु लोकेषु भवेयं कस्य-चित् क्वचित् । [२७
N] एतन् मयोक्तं तत्त्वं पुनर् वक्ष्यामि तच् छृणु ॥[18] २६॥ [N
७पू] सगरो नाम पूर्वस् ते मम कर्ता महा-द्युते ।[18]
N] अवश्यं तु[19] मया साह्यं कर्त्तव्यं तेन तेऽनघ ॥२७॥ [N
स्तंभयेयं जलं राम पद्भ्यां चैव तथा गतिम् ।
८] गच्छेरंस् तेन हरयो न तु स्तंभो भविष्यति ॥२८॥ [N

---

१. प्र च रा अ म ल१ ल२–संस्थापिता । ब–संस्थाप्यते । २–प्र च ब रा ल१ ल२ अ–देवा । ३. च रा ब प्र म अ ल१ ल२–देवेश यद्वृत्तं । ४. च रा ब ल१–पुरातने । प्र अ ल२–पुरातनः । ५. ल२–कारणेनाभ्य-दे० । ६. प्र–प्रविष्टुं । ७. फ–नास्ति ॥ ८. प्र–अवाच्यं । ९. आ–कर्तुव्यं । १०. ब च म अ१ ल२–देवताकृते । ११. फ रा–नास्ति ॥ १२. आ–भवेदध । च अ–भवेद्गाधे । १३. आ फ–एतत्ते । १४. आ–वा । १५. आ–भवेहं । १६. च प्र ब म अ ल१ ल२–एवं । १७. च ब प्र म ल१ ल२ अ–तत्वं तु पु० । १८. रा–नास्ति । १९. ब–हि । २०. फ–साह्यं मे क० । च प्र अ ल२–मया कार्यं । २१. आ–दशाम्येवम् । म ब रा च प्र ल१ ल२ अ–पद्भ्यां चैव । म–पद्भ्यां तेऽहं । २२. च ब रा प्र अ ल१ ल२–यथा । आ–अथाग० । २३. फ–गच्छेरन् ये । रा–गच्छेरंस्तत । प्र–गच्छेयं तेन । म ल१–गच्छेयंस्तेन । २४. फ–स्वस्थं ॥

आश्चर्यं हि महल् लोके समुद्रे स्थल-दर्शनम् ।
९] तत् तु मे परि-हर्त्तव्यं शृणु राम यथाऽर्थ-तः ॥२९॥ [N
अन्येऽपि बल-वन्तो मां दण्डम् उद्-यम्य राघव ।
१०] मृत्यु-अर्थम् इह मार्गं च दापयिष्यन्ति तेजसा ॥३०॥ [N
वि-धास्ये राम मार्गं ते वि-षहिष्ये च मारुतम् ।
N] ग्राहा न वि-चरिष्यन्ति यावत् सेना तरिष्यति ॥३१॥ [२८पू
तृण-काष्ठ-लता-गुल्मैः प्लवान् आ-स्तीर्य सर्व-तः ।
N] तरन्तु हरयो राम न तेषां मृत्यु-तो भयम् ॥३२॥ [N
उत्तरेणाऽवका-शोऽस्ति कश्चित् पुण्य-तमो मम ।
N] तिमि-कूल इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥३३॥ [३१
उग्र-दर्शन-कर्माणो वसन्ते तत्र दस्यवः ।
N] आभीर-प्रमुखाः पापाः पिबन्तः सलिलं मम ॥३४॥ [३२
तैश् च सं-स्पर्शनं राम न सहे पाप-कर्मभिः ।
N] अ-मोघः क्रियतां राम तत्राऽयं ते शरोत्तमः ॥३५॥ [३३

---

१. स-अनर्थं । २. च म ल$_1$-महांल् । ३. प्र-छूकद० । ४. आ-तच्च ते । ब रा च प्र म च ल$_1$ ल$_2$-तच्च मे । ५. रा-अन्ये च । व-अन्योन्यं । ६. फ-दण्डमुद्य । ल$_1$-दारुमुद्यम्य । ७. ल$_1$-शक्तिवः । ८. प्र-हमं । ल$_2$-इव । ९. आ-मार्गे । १०. प्र-नास्ति । ११. आ-विसहिष्ये । ब रा-विहरनिष्ये । १२. फ अ-ग्रहा । १३. आ-प्लवम् । ब रा ल$_1$ अ-प्लवन । १४. च-आस्तीर्ण । १५. ब म रा ल$_1$-सर्वशः । १६. च ल$_2$- नाम । १७. आ-उत्तरेण विका०। फ-उत्तरेण वका०। १८. ब रा प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ-०तरो । १९. आ-क्रिमिकूट । फ-र्षिकूल । प्र-तिमिंगल । २०. आ-यथा भवत । २१.च-उग्रे दर्शन० । २२. अ-दस्यवः । २३. फ-अभीर्प्र० । २४. अ-संदर्शनं । ल$_2$-संदर्शन । २५. अ-नम । ल$_2$-नाम । २६. च-सहेप्युपक० ।

तस्य[1] तद् वचनं श्रुत्वा समुद्रस्य रघूऽत्तमः ।
N] मुमोच तं शरं घोरं[2] भास्करोपमम्[3] ऊर्जितम् ॥३६॥ [३४
तं च[4] देशं[4] चकारा[5]ऽथ मरुं[6] सागर-शासनात्[7] । [N
N] ततो[8]ऽसौ मरु-कान्तारः पृथिव्यां वि-श्रुतोऽभवत् ॥३७॥
पपात[9] स[9] शरो यत्र प्रदीप्तांऽशनि-सन्निभः[10] । [३५
N] वि-ननाद[11] धरा तत्र सु[12]-गाढं शल्य-पीडिता ॥३८॥ [३६पू
शोषयित्वा तु[13] तं[14] कुक्षिं राघवो[15]ऽमित-विक्रमः ।
N] यत्रा[16]ऽऽसन् दस्यवः[17] पूर्वं[18] तत्र रामो वरं ददौ[19] ॥३९॥ [१९
पशव्यश्[20] चैव निर्-व्याधो[20] बहु-मूल-फलोदकः ।
N] बहु-क्षीरो[21] बहु-स्नेहः सु-गन्धिर्[22] वि-विधौषधिः ॥४०॥ [४०
एवम् उक्तैर्[23] गुणैर् युक्तो बहुभिः[24] स मरुस्[24] तदा ।
N] रामस्य वर-दानेन शिवः क्षेमो[25] बभूव ह[26] ॥४१॥ [४१

---

१. फ–ततस्तस्य वचः । २. फ–तत्र । ३. फ–भास्करोतमम् । ४. च प्र ल२ अ–देशं च । ५. आ प्र च ल२ अ–चकाराश्च । ६. च–मरु । ७. च–०सासनात् । रा–·········साशनात् । ८. आ–ततो सौम तु का० । च प्र–ततो सो मरुका० । रा–ततोऽसौ···रुका० । ९. च रा प्र ब म ल, ल२ अ–स पपात । १०. आ–०सासनिसान्निभः । ११. आ रा ब–विनिनाद । १२. आ–सुगाठं । च–सगाढं । रा ब–सुगाढ्यं । १३. ब–च । १४. च प्र ब ल, ल२ अ–तां । १५. च ल२–राघवो-मिति० । १६. आ–यत्रासं । १७. फ–दस्यवः । १८. प्र–पूर्वे । १९. प्र–दधौ । २०. आ–पशवश्चैव निर् । फ–पशवश्चैव निध्यातो । च–पशवश्चैव निर्व्यासा । रा ब ल१–पश्यव्यश्चैव निर्व्यासो । म–पशव्यश्चैव निर्व्यालो । अ–पश्यचैव निर्व्यासो । ल२–पशव्यश्चैव निर्व्यासो । २१. ल२ अ–०वीरः । २२. प्र रा ब–सुगन्धि ॥ २३. म–एतैर् । ल२–उक्तो । २४. फ–बहुभिर्मरुतस् । २५. च–क्षेम्यो । २६. फ म–सः । च–हा । रा–वः ॥

तत्तो महोदधिर् वाक्यम् उवाच रघु-नन्दनम् ।
N] मध्ये वानर-सिंहानां मनः प्रह्लादनं शुभम् ॥४२॥ [N
११७] उपाऽऽयं शृणु तं[1] सौम्य येन मां सं-तरिष्यसि ।
तव पित्रा मम महत्[2] सं-गतं देव-सद्मनि[3] ॥४३॥ [N
२१] तदा देवाऽसुरे युद्धे सं-ग्रामे तारकाऽऽमये[4] ।
तत्र[5] ते व्या-पृतं पित्रा सुराणां हित-काम्यया[6] ॥४४॥ [N
२२] मया सह महा-बाहो तत्र[7] सख्यं[8] च[9] वै कृतम् ।
N] तद् युद्धम् अभवद्[10] घोरं सुराऽसुर-समाकुलम् ॥४५॥ [N
देवतानां[11] ततः सैन्यं पत्त्य्-अश्व[12]-रथ-संकुलम् ।
N] मत्त-द्विप-सहस्रैश् च सं-वृतं सुर[13]-संमतम् ॥४६॥ [N
अ-सुरैः सर्व-तो भग्नं पलायितं[14] दिशो दश ।
N] तत् प्र-भग्नं बलं सर्वं दृष्ट्वा[15]ऽहं त्वरयाऽन्वितः[16] ॥४७॥ [N
शिला-पादप-वृक्षैश्[17] च पर्वतैश् च प्र-हृष्टवान्[18] ।
N] अ-सुराणाम्[19] अभूत् सैन्यं सर्व-तो द्रावितं[20] मया[21] ॥४८॥ [N

---

१. च ल२ अ—उपायान्छृणु मे । रा प्र म—उपायान्श्रृणु मे । ब—उपायां श्रृणु मे । ल१—उपायं श्रृणु मे । २. आ च—मम हत् । ३. आ—संसदि । ४. रा—नास्ति ॥ ५. फ—मंत्रिव्यापृतं । आ—ते व्याहृतं । च—तत्र देव्याहृतं । म—तत्र ते द्रावत: । ६. रा—तत्र पित्रा सुराणां हितकाम्यया ॥ ७. आ—तव । ८. ल१—सांख्यं । ९. च रा प्र ब म ल२ अ—महत्कृतम् । ल१—महद्व्रतम् । १०. आ फ—घोर ॥ ११. ब—देवता वा तत्र । १२. ल१—प......श्व० । १३. फ—सुरसंनिभम् । प्र रा ब ल१ ल२—शूरसंमतम् । म—शूरसंगतम् ॥ १४. अत्र हस्तलेखेषु 'पलायत' इति पाठः ? । १५. आ—दृष्ट्वा तत्राहं त्व० । १६. ब—'पलायत दिशो' इति पूर्वार्द्धे द्वितीयपादोक्तः पाठोऽत्र चतुर्थपादेऽपि द्र० ॥ १७. आ रा च प्र ब म ल१ ल२ अ—वर्षैश्च । १८. आ—स वृष्टवान् । १९. आ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—असुराणां महत् । २०. आ फ—सर्वतोभिद्रुतं । २१. प्र—च तत् ॥

मयैव च सह स्थित्वा[1] तदाऽयुध्यत ते[2] पिता ।
N] शक्तिभिर्[3] भिंडि(?दि)-पालैश् च पाशैस् तीक्ष्णैः परश्वधैः[4]॥४९[N
एतस्मिन्न् अन्तरे राम राजा दश-रथस् त्वरन् ।
एकैकेन[5] सं[6] बाणेन दश पंच च सप्त वा[7] ।
N] निर्-बिभेदाऽसुरान्[8] क्रुद्धः शत-शोऽथ सहस्र-शः ॥५०॥ [N
ततस् तं (?तव) कोष्ठकी[9]-कृत दैतेयानां बलं महत्[10] ।
N] अ-दृश्यं सायकैश्[11] चक्रे ततः क्रुद्धो नराऽधिपः[12]॥५१॥[13][N
सं-दधे चैव नाराचम् आग्नेयाऽस्त्र[14]-समायुतम् ।
तेषां तं[15] च मुमोचाऽऽशु ततोऽदह्यन्त दानवाः[16] ।
N] अ-सुराश् च[17] स-दैतेया[18] हताः शत-सहस्रशः ॥५२॥ [N
एतस्मिन्न् अन्तरे राम निर्[19]-वृताः सर्व-देवताः[20] ।
N] वरेण छन्दयामास[21] राजानं पितरं तव ॥५३॥ [N
ब्रूहि राजन् महा-बाहो वर-दा देवताः[22] स्थिताः[23] ।
N] किं ते वरं ददत्व्[24] एताः[24] सु-युद्धेना[25]ऽद्य तोषिताः ॥५४॥ [N
दैवतैर् एवम् उक्तस्[26] तु राजा दश[27]-रथोऽब्रवीत् ।

---

१. च—छित्वा । २. आ—राघव । फ—राघवः । ३. रा—शक्तिभि । ४. आ रा—०स्वधैः । ५. फ—एकेन । च—एकैकेण । ६. च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ—च । ७. फ च रा प्र ब म ल₁,ल₂अ—च । ८.च—०दासुरा । ९.फ ल₁म—कोष्टकी० । १०. प्र राब म ल₁,ल₂ अ—दैत्येंद्राणां बलं महत् । फ—दैतेयानां बलानि च । ११. आ—शायकैश्चकुस् । १२. ब—०धिप । १३. आ—नास्ति । १४. च—आग्नेयास्त्रस० । आ—०समाकुलम् । ब—आग्नेय्यास्त्र० । १५. आ रा—तच् । म ल₁ ल₂ —तश् । १६. रा—दानवा । १७. रा अ—च सदैत्यया । प्र—चैवं दैत्येया । ल₂—चैव दैत्येया । १८. ल₂—शता । १९. आ रा—निवृताः । २०. रा—०देवता । २१. आ—०मास । २२. च—देवतां । रा—स्वया । २३. रा—स्थिता । २४. आ म—ददंत्वेताः । रा ब—ददात्वेताः । प्र—दधत्वेताः । २५. फ—सुयुद्धेनात्र । ब—स युद्धेना...तो० । प्र—सुयुद्धेनादि । म ल₁—स युद्धेनाद्य । २६. आ—उक्तैस् । ब—उक्तास् । २७. रा—दशथो० ।

देवता यदि मे तुष्टाः पुत्रो मह्यं प्र-दीयताम् ।
N] सर्वैः क्षत्र-गुणैर् युक्तो महा-बल-पराक्रमः ॥५५॥ [N
एवम् उक्ते[1] तदा राज्ञा देवा वाक्यम् अथाऽब्रुवन्[2] ।
N] चत्वारस् ते सुता राजन् भविष्यन्ति महा-बलाः॥५६॥ [N
जे[3] (?ज्ये) ष्ठो राम इति ख्यातो भरतो लक्ष्मणस् तथा[4] ।[5]
N] शत्रु-घ्नश् च महा[6]-वीर्यः सुमित्राऽऽनन्द-वर्धनः ॥५७॥ [N
अयोध्यां गच्छ भद्रं ते वि-ज्व[7]रो भव पार्थिव[8] ।
N]पूजितं(?तो)विधि-वद् देवा(?वैर्)दत्त्वा रत्नानि चाऽप्यु[9] उत५८[N
वस्त्रा[10]णि चैव दिव्यानि रथं[11] युक्तं[11] च सु[12]-प्रभम् ।[13]
N] चूडा[14]-मणिं तथा[15] शुभ्रं[16] दिव्यं चाऽमृत-संभवम् ॥५९॥ [N
वि-सर्जितस् ततो देवैर् मया[17] सह[17] नराऽधिपः ।
N] आऽगच्छत तदा राजा[18] अयोध्यां[19] त्वरयाऽन्वितः॥६०॥ [N
मया सह महा-बाहुः[20] स्वां पुरीं प्र-विवेश ह[21] ।
N] सत्-कारेण महाऽर्हेण पूजयामास मां नृपः ॥६१॥ [N

---

१. च प्र ब ल₁–उक्तास् । रा ल₂ अ–उक्त । २. च–०वान् । ३. आ–येष्टो । फ–एको । ४. रा ब–ततः । ५. आ–कोशे क्रमव्यत्यासो द्र० । 'महाबलाः' इत्यनन्तरं 'चूडामणिं यथा' इत्येष पाठो द्र० । ६. ल₁ म–०वीरः । ७. आ–विज्वरोवपार्थिवः । ८. फ–संपूज्यमानं विधिवत्तु । च–तं पूज्य विधिवद् । रा ब म ल₁–संपूज्य विधिवद्देवा । प्र ल₂ अ–संपूज्य विधिवद्धीमान् । ९. रा ब म ल₁–चाप्यथ । च–चाप्य । १०. फ–शस्त्राणि । च रा प्र ब–अस्त्राणि । ११. फ–रत्नयुक्तं । १२. च रा ब–सं० (सु०) प्रभं । १३. आ–कोशे 'महाबला' इत्यारभ्य 'सुप्रभम्' इत्यन्तः पाठः क्रमव्यत्यासेन पठितः । १४. फ–चूरामणिं । प्र–चूडामणिस् । १५. म ल₁ ल₂ अ–तया । १६. आ च ब रा प्र ब म ल₁ ल₂–राम । १७. फ–महात्मा च । १८. रा–राज्ञा । १९. ब म ल₁ ल₂ अ–अयोध्यां । सन्ध्यभाव आर्षः द्र० । २०. आ–०माहुः । २१. अ–च ।

सु-[1]सुखी मासम् उ[2]षितो राज्ञस् तस्य नि-वेशने ।
N] ततो राजानम् आ-मन्त्र्य [3]स्वं वेश्म पुनर् आगतः ॥६२॥ [N
तस्य राज्ञो भवान् पुत्रः सर्व-ज्ञैः[4] सु-[4]गुणैर् युतः ।
N] यथा दश-रथस्य त्वं तथा मम[5] न[6] सं-शयः ॥६३॥ [N
चिन्तयन्[6] स-ततं राम किं कुर्यां[7] नृ-पतेः प्रियम् ।
N] चिन्तयानस्य[8] कालो मे[9] गतोऽयं[10] व्रीडितस्य च ॥६४॥ [N
विद्यते त्वयि मे स्नेहः परा[11] सं-भावना च मे ।
कृत-घ्नत्वाद् अहं भीतो[12] न कृतं[13] तस्य यथैव[14] प्रियम् ।
N] करिष्ये ते[15] प्रियं तस्माद्[16] यथा दश-रथस्य हि[17] ॥६५॥ [N
यथा राजा दश-रथस्[18] त्वं[19] तथा मे[19] न सं-शयः ।
N] तस्मात् तव मया साह्यं कर्तव्यं सं[20]-विशेष-तः[21] ॥६६॥ [N
१४पू] अयं सौम्य[22] नलो[22] नाम तनयो विश्व-कर्मणः । [४३पू
N] बुद्धि-मान् बल[23]-वांश् शूरो[23] वि-क्रान्तो वानरोत्तमः ॥६७॥ [N

---

१. आ फ-स सुखी । प्र ल$_2$ अ-सुसुखी । २. आ रा ब ल$_1$-०सुखितो । ३. आ-स्व० । ४. फ-सर्वैः पुत्रगुणैर् । च-सर्वज्ञः स्वगुणैर् । ५. आ-मह्यम० । ६. आ फ रा-०यत् । ७. आ ब-कुर्मे । रा प्र ल$_1$-कुर्यान् । ८. आ-चिन्तया तस्य । ९. फ रा ल$_1$-कालोयं । १०. च-मतोयं । फ रा ल$_1$-गतो मे । ११. म-तथा (परा) । १२. आ-प्रीतो । रा ब-भीमं । १३. रा-कृत्यं । १४. आ-तत् । फ-वत् । १५. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ-तत् । १६. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-तस्य । १७. आ म-त्रुटितः । १८. आ ल$_1$-दशरथस्य । १९. फ ल$_2$-तथा मे त्वं । च रा प्र ब म अ-तथा त्वं मे । ल$_1$-तथा मम । २०. प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-च वि० । २१. आ फ-नास्ति । २२. ब-सोम्यं नले । २३. रा-बलवाञ् शूरो । प्र ब-बलवां शूरो ।

१४उ] पित्रा [1]दत्त-वरः श्री-[2]मान् धृति-मान् सु-महामना । [४३उ
वानरेन्द्रो [3]नर-श्रेष्ठ युज्यतां , सेतु-कर्मणि ॥६८॥ [N
१५] एष [4]सेतुं महोत्साहः कुरुते [5]यदि वानरः ।
तम् अहं [6]धारयिष्यामि [7]ममाप्य् एष [8]महा-[9]सुहृत्॥ ६९॥ [४४
१६] ग्राहा न वि-चरि[10]ष्यन्ति न प्र-[11]वास्यति मारु[12]तः ।
सलिलं स्तम्भयिष्यामि नलस्य वचनाद् अहम् ॥७०॥ [N
१७] एवम् [13]उक्तः समुद्रे[14]ण समुत्-[15]थाय नलस् तदा ।
N) अ-ब्रवीद् वानर-श्रेष्ठो वाक्यं रामम् इदं शुभम् ॥७१॥ [४५
अहं सेतुं करिष्यामि वि-[16]स्तीर्णे मकराऽऽलये ।
१८] पितुः सा[17]मर्थ्यम् आ-श्रित्य सत्यम् आह महोदधिः॥७२॥ [४६
तितीर्षोः सागर-जलं सेतु-कर्माऽ[18]त्र साधनम् ।
N] स्मारितोऽ[19]स्म्य् अहम् एतेन समुद्रेण महाऽऽत्मना॥७३॥[५०पू
मम [20]मात्रे [20]वरो दत्तो [21]मन्दरे विश्व-कर्मणा ।
१९] औ[22]रसो मम पुत्रो[23]ऽयं सदृशो मम [24]कर्मभिः । [४९

---

१. च–दत्तो वरः । २. च–श्रीमान्भृतिमान् । रा–श्रीमां धृतिमान्स महामनाः । ब–श्रीमां स······महामना । प्र ल$_{2}$ अ–श्रीमान्कृतिमान् । ३. प्र रा ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$–नृप० । ४. च–सेतुम० । रा–शेतुं । ५. म–यच्च । ६. फ अ–तार० । ७. आ फ अ ल$_{1}$–तवाप्येष । ८. ब रा म ल$_{2}$–महान् सु० । प्र–महत् सु० । ९. ल$_{1}$–नास्ति । १०. आ–०ष्यति । रा–विचरेष्यति । ११. रा–प्रहस्यति । ब–प्रवास्यन्ति । १२. रा–मारुति । १३. रा प्र ब ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–उक्ते । १४. प्र ल$_{2}$ अ–समुद्रे तु । १५. फ च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–प्रत्युत्थाय । १६. फ च रा ब–विस्तीर्णे । म ल$_{1}$ अ–विस्तीर्णे । १७. सामर्थम् । १८. ब–०कर्मा तु । १९. फ–स्मारितोऽप्यहम् । अ–स्मारितो स्माहम् । २०. आ–पित्रे वरो । ब–पित्रे वसे । च–मात्रे विरो । प्र–गात्रे वरो । २१. प्र–मन्दरो । २२. फ–अरसो । प्र–एषौरसो । २३. प्र–पुत्रः । ल$_{2}$ अ–पुत्रो हि । २४. फ–कर्मणि ।

N] सर्व-कर्म-करश् चैव भविष्यति तेवांऽगने ॥७४॥ [N
न वक्तुं सम्-अर्थोऽहं स्वयम् एवाऽऽत्मनो गुणान् । [५०उ
२०] कामम् अद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानर-पुंगवाः । [५१उ
२३उ] अवश्यं तव साहाय्यं मया कार्यं विशेष-तः॥ ७५॥ [N
नलस्य वचनं श्रुत्वा रामः परम-हर्षितः ।
N] सम्-उद्रम् अभिसं-पूज्य वचनं चेदम् अब्रवीत्॥७६॥ [N
भवान् पितृ-समो मह्यं पितुश् च दयितः सु-हृत् ।
N] प्रीत्या परमया युक्तस् तं नलं प्र-शशंस च ॥७७॥ [N
क्रियतां मम कार्योऽर्थः सखे सौम्य महा-मते ।
N] सम्-उद्रे बध्यतां सेतुः सह सर्वैः प्लवं-गमैः ॥७८॥[13] [N
N] ततः सुग्रीव-सचिवान् हनुमत्-प्रमुखान् हरीन् ।[16]
९५.२३उ] तदा दाशरथी रामो हर्ष-पूर्वोऽब्रवीद् वचः ॥७९॥ [N
श्रुतं भवद्भिर् वचनं सम्-उद्रस्य महाऽऽत्मनः ।
४] अत्र यत् संवि-धातव्यं तत् सर्वं संवि-धीयताम् ॥८०॥ [N
एवम् उक्त्वा ततस् तं[21] तु[21] सु-ग्रीवं[22] वाक्यम् अब्रवीत् ।

१. फ–वरांगणे । २. फ रा प्र ब अ–न तु वक्तुं । ३. च–गुणात् । फ रा प्र ब अ–गुणा । ४. प्र–सेतुर् । ५.फ–नास्ति । ६.रा–न तस्य । ७.आ–दयितो हरिः । रा ब–दयित सुहृत् । ८. फ म–च परया । ९. रा ब–युक्त तं । म–युक्तं तं । १०. रा ब–प्रशशास । ११. रा–क्रियार्थस् । १२. ब–समुद्रं । १३. अत परं सर्गसमाप्तिः–च रा प्र ब–इत्यार्षे रामायणे सुन्दरकाण्डे समुद्रदर्शनं नाम सर्गः । $ल_2$ अ–इत्यार्षे सुन्दरकाण्डे समुद्रदर्शनं नाम सर्गः । १४. ब–सचिवां । १५. फ–हनूमत्० । १६. च रा प्र ब $ल_2$–अतो नवः सर्ग आरभ्यते । १७. अ–दशरथो । रा–दाशरथि । प्र–दासरथो । $ल_2$–दाशरथो । १८. च रा प्र ब म $ल_1$ $ल_2$ अ–०पूर्णो-ब्रवीद् । १९. रा–भवद्भि । २०. फ म–शीघ्रं । २१. फ $ल_2$–तां सु । च ब अ–तांस्तु । २२. आ। फ–समुद्रं ।

N] आ-दिशे[1] त्वं महा-बाहो सेतु-कर्मणि यूथ-पान् ॥८१॥ [N
N] रामस्य तु[2] वचः श्रुत्वा निर्-दिष्टास् ते प्लवं-गमाः ।
७उ] अभि-पेतुर् महाऽरण्यं[3] हृष्टाः शत-सहस्र-शः ॥८२॥ [९२उ
वचनात् तस्य[4] सु-ग्रीवस् तम् एवाऽभिप्र-हर्षयन्[5] ।
N] स्वयं राजा[6]ऽथ सु-ग्रीवो नलो नीलश् च वानरैः[7]॥८३॥ [N
हनु-मान्[8] पनसश् चैव ततः दधि-मुखः[9] कपिः ।
N] जांब-वांश् च सु-षेणंश्[10] च वेग-दर्शी च[11] वानरः॥८४॥ [N
गजो गवाऽक्षो गवयः[12] शरभो[13] गंध-मादनः ।
N] युव-राजोंऽगदश् चैव तारश् च वन-गोचरः ॥८५॥ [N
अन्ये च[14] वानर-श्रेष्ठाः शत-शोऽथ[15] सहस्र-शः ।
N] आ-स्फोटयन्तः सं-हृष्टाश्[15] चक्रुः किलकिलाम्[16] अपि॥८६॥[N
ते नगान्[17] नग-संकाशान्[17] गृह्य शाखा-मृगर्षभाः ।
N] बभंजुर्[18] वानरास् तत्र चकर्षुश्[19] च रसा-तले[20] ॥८७॥ [९३
बद्धुं[21] समाऽरेभिरे[22] सेतुं मध्ये नद-नदी-पतेः[23] ।

१. आ—आदिशस् । च—प्रादिशस् । २. ल२—च । ३. रा—महा-पुण्यं । ४. ल१—तु···सु० । ५. ल१—प्रहर्षणम् । ६. फ अ—राजा तु । ७. ल१—वानराः । ८. ब—हनुमां । ९. म—०मुखक० । १०. फ—सुखेनश् । ११. आ फ—०दर्शीव । १२. रा—गवय । १३. फ—श्ररभो । आ—सरभो । १४. ब—वानरश्रेष्ठाश्च । १५. रा ब—२य ३यपादौ न स्तः । १६. फ च अ—किलिकिलाम् । म—किलिकिलान् । १७. ल२ अ—नगा नागसंकाशां । ब—०संकाशां । प्र म ल१—०संकाशा । १८. आ—भवन्तु । च ल२—बभंज । प्र ब म ल१ अ—बभंजु । १९. फ रा—चकषुश् । आ—चकर्षश् । २०. फ रा—०तलान् । २१. च प्र ल१ल२ आ—बधुं । २२. आ—समारभत् । च—सेनारभत् । २३. आ रा ब—०पते ।

N] वेग-सारा: प्लगे काले महाऽभ्रम् इव वायुना ॥८८॥ [N
शालांश् च वानरास् तूर्णं चूतान् नीपांस् तथैव च ।
८] कुटजान् अर्जुनांस् तालांस् तमालांस् तिन्दुकान् वटान् ८९[५
स-मूलान् अपि चोन्-मूलान् कृत्वा वृक्षान् महौजस: ।
N] इन्द्र-केतून् इवोद्-यम्य प्र-जग्मुर् बाहु-शालिन: ॥९०॥ [५६
लता-पादप-पुष्पाणि नालिकेरांश् च पुष्पितान् ।
N] खर्जूरान् पनसान् आम्रान् अशोकांस् तिलकान् अपि[12] ॥९१॥ [N
९पू] वृक्षाणां तानि कूटानि गिरीणां शिखराणि च ।
N] प्र-चिक्षिपुस् तृणै: सार्धं महतश् च मही-रुहान् ॥९२॥ [N
अन्यांश् च वृक्षान् आ-दाय तृणं काष्ठं च सर्व-त: ।
९उ] सागरे सलिले सेतुं चक्रु: शत-सहस्र-श: ।
N] तै: शालैर् अव-कीर्णैश् च चक्रु: सेतुं महोदधौ ॥९३॥ [N

---

१. आ—०सारो: । २. च रा ब म ल$_{1}$—प्लवे । प्र—प्लवा । ल$_{2}$ अ—प्लवकाले ॥ ३. फ च—शालां बलानश्वकर्णां । रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—सालांश्च वा० । ४. आ फ च—नीपांश् च वानरा: । ५. ल$_{2}$ अ—अर्जुलांस् । च—अर्जुनां स्तालो । ६. प्र—तिर्मुकाचरान् । रा—तिंदुकान् वरान् । म—तिर्मुकान् वटान् । ल$_{1}$—तिस्वकान् भुजान् । ७. फ—इन्द्रवारुणि चोद्यम्य । प्र—इन्द्रकेतूनिवोद्यस्य । ८. फ—प्रजहुर् । ९. रा ब—बलशा० ॥ १०. फ—०पुष्पानि । ११. रा प्र ब म ल$_{1}$—नालिकेलांश् । ल$_{2}$ अ—नारिकेलांश् । १२. च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—नास्ति । १३. फ—शिषराणि । १४. आ फ रा ल$_{1}$—तृणकाष्ठं । १५. आ फ—०श । १६. च—नास्ति । १७. ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ—सालैर० । प्र—सालैरिव कीर्णैं । फ—शालैश्चाश्वकर्णैश्च । १८. फ प्र—धवैर्वंशैश्च वानरा: । १९. अत: परं भिन्नक्रमोऽधिकश्च पाठ:—फ च रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$—कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तमालैस्तिन्दुकैर्वटै: । महद्भि: पर्वतोपैश्चक्रु: सेतुं महोदधौ ॥

दश-योजन-विस्तारम् आ-यतं शत-योजनम् । [७६पू
१२] नलश् चक्रे महा-सेतुं मध्ये नद-नदी-पतेः ॥९४॥[१][६१.पू
ततः शाखा[२]-मृगाः सर्वे पुष्पितान् विहगा[३]ऽयुतान् ।
१४] स-मूला[४]स् तूर्णम् उत्-पाट्य चिक्षिपुर्[५] लवणाऽम्भसि ॥९५॥[६][N
वृक्ष-पत्त्रा[७]णि काष्ठा[८]नि वृक्षांश् चाऽश्म-तृणानि च ।
१५]सम्-उद्रे क्षिप्यमाणानि न श(?स)सं(?[१०]स्र)सुः कथं-चन ॥९६॥[N
शैला[११]नां दीर्य-मा[१२]णानां वृक्षा[१३]णां चैव पात्यता[१३]म् ।
२१] बभू[१४]वु (-?व) तुमुलः शब्द[१५]स् तदा[१५] तस्मिन्[१६] महोदधौ[१६] ॥९७॥[६६
दश-कोटि-परीमा[१७]णा ष(?[१८]वि)ष्टिः सम्[१९]-अधिकाऽपि वा ।
N] तृण-काष्ठ[२०]-वरंडीभिः सागरं सम्-अपूर[२१]यत ॥९८॥ [N
अ-मानुषं तु[२२] कुर्वाणा[२३] वानराः कर्म तेऽद्भुतम्[२४] ।

१. फ–नास्ति ॥ २.फ–ते हि साखा० । ३. फ–भ्रमरायुतान् । ४.फ–पादपांस् । ५. आ–विक्षिपुर् । ६. प्र ब रा म ल$_1$ ल$_2$ अ–अतः परं 'दशकोटिपरीमाणा' इत्यादिपाठो व्यस्यासेन पठितः । ७. आ–वृक्षपर्णामुपादाय । च रा प्र म ल$_1$–वृक्षपर्णान्युपादाय । ल$_2$ अ–वृक्षपर्णाण्युपादाय । ८. आ–चान्ये तृ० । फ–चास्ये तृ० । ९. च रा प्र ब ल$_2$–०मानानि । १०. फ–न च शसंसुः । च ब–न च खेसुः । रा–न चस्तेषु । प्र–न च खेदः । म–तान् शसंसुः । अ–न च शखेसुः । ल$_2$–न वखेसु ॥ ११. आ–शैलाना । च–शलानां । १२. फ–भिद्यमानानां । प्र–धार्यमाणानां । म ल$_1$ ल$_2$ अ–दार्यमाणानां । १३. फ–वृक्षाणां चैव पातने । च–द्रुमाणां च सहस्रशः । रा ब–द्रुमाणां चैव विशेषतः । प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ–द्रुमाणां च विशेषतः । १४. रा ब–बभूवुर् । १५. फ–संघः तदा । रा ब–शब्दस्तत्र । १६. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–तत्र महार्णवे ॥ १७. ब अ–परीमाणाः । प्र–परषाणां । १८. म–संवेस्य । फ–विष्टः । १९. म–स…धिकापे । २०. आ–तृणकाष्टं चरंचीभिः । च रा प्र ब म–तृणकाष्ठा वरंडीभिः । २१. प्र ल$_2$ अ–समपूजयत् ॥ फ–समपूरयन् । २२. आ फ च–स्म । २३. च–कुर्वाणा सगवानराः । २४. आ च–तदद्भुतं । फ–रा प्र ब ल$_1$ अ– ते द्रुतम् ।

N] तत्र तत्र व्यू-अवर्तन्त बेल-वन्तो बली-मुखाः ॥९९॥ [N
नाग-प्राणा महा-वेगाः कपयः काम-रूपिणः ।
२३] पर्वतान् उप-कर्षन्ति नखैःपरि-लं(?लि)ष(?ख)न्ति च १.००[५८
ते वै गोष्ठ्याऽव-हास्यैश् च कुत्सयन्तः परम्-परम् ।
N] आ-जह्रुः संक्रमं-द्रव्यं यथा-शक्त्य् अति-शक्ति च ॥१०१॥[N
N] प्र-क्षिप्यते च तत् सर्वं तेन सस्वनिरे दिशः ।
२२पू] उन्मत्त-भूतः क्षुभितो व्या-घूर्णन्न् इव सागरः ॥१०२॥ [N
विचित्र-पुष्पा गिरयो धातु-चित्र-शिखास् तथा ।

---

१. फ–विवर्त्तन्तो । प्र–विवर्धन्तो । २. फ–विलपन्तो ॥ ३. च रा–सहावेगाः । ४. ल$_1$–कारयत् । ५. ल$_2$ अ–प्राणरूपिणः ६. फ–अववर्षन्ति । च म ल$_1$ ल$_2$–अपकर्षन्ति । रा–अपि कर्षेति । ब प्र अ अपि कर्षन्ति । ७. फ–यन्त्रैः परिनयन्ति । आ–न षैः परिक० । रा–नखैः परिनयन्ति । ब ल$_1$–नखैरपनयन्ति । च प्र अ ल$_2$–नखैः परिणयन्ति । म–यन्त्रैः परिणयन्ति । ८. अतः परमधिकः पाठः–च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–ते नगान्नगसंकाशास्तदा शाखामृगर्षभाः । बभंजुर्बहवस्तत्र समुद्रं चावतस्थिरे ॥ ९. फ–ते गोष्ठीव्यवहारैश्च । च–ते वै गोष्ठ्यावहस्यैश्च । रा अ–ते चैव... ...स्यैश्च । ब–ते चैव निनद......स्यैश्च । प्र–ते चैव......वहु...रस्यैश्च । म–तानावृत्यातिहासैश्च । ल$_1$–चे चैव वानरा यस्य । ल$_2$–चैव......... स्यैश्च । १०. आ च–संक्रमं द्रव्यं । रा–संभ्रमं द्रव्यं । ब–परमं द्रव्यं । प्र–सर्वतो द्रव्यं । म–संक्रमन् द्रव्यं । ल$_1$–सरसं द्रव्यं । ल$_2$–सद्रुमं द्रव्यं । ११. फ–यथाशक्त्या अभिसर्प्य च । रा ब–यथाशक्त्यातिशक्तिश्च । प्र–यथाशक्त्या यथोति......... । म–यथा शक्त्यानिशक्ति च । १२. आ फ–अतः परं "शरीरेष्वपिशेरते" इति ११२ श्लोकं यावत् पाठो नास्ति ॥

१३. आ प्र–सस्वनता । ल$_2$ अ–सस्वनिरो । १४. च–उन्मत्तः भूतः । १५. रा प्र च म ल$_1$ ल$_2$ अ–अतः परमधिकः पाठः–कुर्वाणास्सागरे सेतुं वानरास्ते सहस्रशः ॥ १६. च–०पुष्पा । १७. रा–धातुचित्रासिखास् । ब–धातुचित्र० । ल$_2$–धातुचित्रा शिखास् ।

N] क्षोभ्यन्ते हरि-शार्दूलैर् उद्-यतैः सेतु-बन्धने ॥१०३॥ [N
तस्मिन् कोटि-सहस्राणि वानराणां महाऽऽत्मनाम् ।
N] चिक्षिपुर् वि-विधं द्रव्यं सम्-उद्रे सेतु-बन्धने ॥१०४॥ [N
शैलैस् तालैस् स-मन्दारैस् तथा वेत्र-लता-चयैः ।
१७] सेतुं बबन्धुः कीलैश् च वृक्षैश् च सु-महाबलाः ॥१०५॥ [N
नव-मेघ-निकाशैश् च नगैः परम-पुष्पितैः ।
१८] तैः स-मूलैः स-पत्रैश् च नलः सेतुं नि-बद्धवान् ॥१०६॥ [N
बलिभिर् वानरैर् वीरैर्[14] बाहुभिस् तीर-जा द्रुमाः ।
२०] ताडिताः पातिताश् चैव सम्-उद्रे सरितां पतौ ॥१०७॥ [N
सु-ग्रीवश् चाऽपि शृङ्गाणि गिरीणां[17] शिखराणि च ।
२४] आ-रुह्याऽऽरुह्य शत-शश् चिक्षेप लवणाऽम्भसि ॥१०८॥ [N
दर्दुरस्याऽङ्गदः श्री-मान् शृङ्गम् आ-रुह्य पाणिना ।
२५] लवणाऽम्भसि चिक्षेप स-विद्युतम् इवाऽम्बुदम् ॥१०९॥[2] [N
सशृङ्ग-कन्दर-वनं सर्व-तः पुष्पितं महत् ।
२६] आ-रुह्य जह्रतुः श्री-मान् मैन्दश्[22] च द्वि-विदश् च[23] ह ॥११०॥ [N

---

१. च–क्षाभ्येते हरिशार्दुलै । २. च–०बन्धनम् । प्र ब–त्रुटितः ॥ ३. च–कौटि ० । ४. च–महात्मानाम् । ५. च ल$_2$–विक्षिपुर् । ६. प्र ल$_1$–नास्ति ॥ ७. रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ–सालैस् । ८. रा ब–०लताश्चयैः । प्र–०लताश्चयैः । म–०लताशयैः । ९. च ब–बबन्ध । म अ–बन्धु ॥ १०. ब ल$_2$–०बलैः ॥ ११. रा ब–नागैः । १२. च म ल$_1$ ल$_2$ अ–समुलैः । १३. प्र–स बन्धवान् । १४. रा–वीराः । च प्र म ल$_1$ ल$_2$–नास्ति । १५. रा–पादिताश् । ब–पाटिताश् । १६. रा ब म ल$_1$–शृङ्गानि । १७. च प्र अ–गिरीशि० । १८. च प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ–शतश् ॥ १९. ब अ–दुंदुरस्यांगदः । रा–दुर्दरस्या० । ल$_2$–दर्दुः रस्यांगदः । प्र–दुर्दुरस्यां० । म–दुर्दरस्यांगदः । (दुर्धरस्यां०) । २०. ल$_1$–आगृह्य । २१. ल$_1$–नास्ति ॥ २२. ल$_1$–मैंदाश् । २३. रा ब ल$_2$ अ–द्विविधश्च ह । ल$_1$–द्विविधश्च यः ॥

हनु-मता च वीरेण[1] यत्[2] कृतं सेतु-कर्मणि ।
सप्त-योजनैं-विस्तीर्णं[3] पर्वतं प्राऽऽप्य पाणिना ।[4]
N] लवणाऽम्भसि[5] चिक्षेप मध्ये कपि-वृषम्[6] तदा[7] ॥[4]१११॥[N
गिरीणां भिद्य-मानानां सागरे सेतु-कर्मणि ।
२७] भुवि दिव्य् अन्तरिक्षे च श्रूयते नि-नदो महान् ॥११२॥ [N
तेन वि-त्रासिताः सर्वे मृग-पक्षि-गणा वने ।
२८] नाऽशक्नुवन्न् उत्-पतितुं शरीरेष्व् अपि शेरते[8] ॥११३॥[N
क्रियमाणे[9] तदा सेतौ[10] वानरैस् तैः[11] सहस्र-शः ।
N] उन्मत्त-भूतः क्षुभितो व्योम-घूर्णन्न्[12] इव सागरः॥११४॥ [N
प्र-क्षिप्यमाणैर्[13] उपलैः[14] सहसा क्षोभितं जलम् ।
N] समुत्-पत्य तदाऽऽकाशं [1]प्रति-पेदे[15] पुनः पुनः॥११५॥ [N

इत्यार्षे[16] रामायणे सुन्दर-काण्डे समुद्र-धर्षणं[17]
नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥९६॥

१. ल₂ अ–वेगेन । २. प्र–तत् । ३. च–०योजनमास्तीर्णं । ४. प्र ल₂ अ–नास्ति । ५. च–लवणंभसि । ६. रा–वपिवृषस् । ७. च रा–तथा । ८. आ–अधिशेरते ॥ ९. आ–कुर्वाणे स्म । फ–कुर्वाणैः स्म । १०. फ–सेतुं । च रा ल₂–सेतो । ११. प्र–ते । १२. आ–व्याघूर्णं ॥ १३. फ–प्रक्षेप्यमाणैर् । रा व प्र ल₁–प्राक्षिप्यमानैर् । १४. रा–उपलै । १५. च–प्रतिपदे ॥ १६. ल₂ अ–नास्ति । १७. आ–०प्रदर्शनो राव–०प्रवर्णनं । फ प्र म ल₁ अ–०प्रदर्शनं ।

[वं-९५]= [सप्तनवतितमः सर्गः] =[दा-२२]

ततो देवाः स-गन्धर्वाः[1] सिद्धाश् च परमर्षयः ।
२९] आ-वृत्य गगनं[2] तस्थुर् द्रष्टु-कामास्[3] तद् अद्भुतम् ॥१॥ [७८
ऋषयः पितरो यक्षा राजर्षि-पतगोरगाः[4] ।
३०] आ-जग्मुः प्रेक्षितुं[5] सेतुं बध्यमानं महाऽर्णवे ॥२॥ [N
अ-विघ्नम्[6] एव रामस्य सर्वे[7] वियद्-अधिष्ठिताः ।
N] ऊचुः परम[8]-संहृष्टाः परस्पर-समागमे ॥३॥ [N
अ-विदूराच् च रामस्य सर्वे वि-यति सं-स्थिताः[9] ।
३१] पूजां च राघवे चक्रुर् ऊचुश् च मधुरा गिरः ॥४॥ [N
ऊचुः[10] परम-संहृष्टाः परस्परम् इदं वचः ।
दण्ड एव परो लोके दुर्-जने प्रति-भाति नः ।
N] न[11] क्षमाऽऽद्य् अकृत-ज्ञेषु शां(?सां) त्वं[12]-दानम् अथाऽपि वा॥५[४७
तितीर्षोः[13] सागर-जलं[14] सेतु-कर्म-चिकीर्षया ।
N] ददौ दण्ड-भयाद् गाधं[15] राघवस्य महोदधिः ॥६॥ [४८

---

१. आ ल$_{२}$–सगन्धर्माः । फ रा ब–सगन्धर्वा । २. आ–गगने । फ–गगणं । ३. च ब–० कामा ॥ ४. आ–०गरुडा नगाः । फ–०गरुडो नगाः । ५. च–प्रेषितुः । आ–प्रेक्षितं ॥ ६. फ–अविघ्नाय व । ७. आ–सर्वेषां चित्तधिष्ठिता । च प्र ल$_{२}$ अ–सर्वे ध्यायन्त्याधिष्ठिताः । रा–सर्वे ध्यायति (न्ति) धिष्ठिताः । म–सर्वे ध्यायन्तु धिष्ठिताः । ल$_{१}$–सर्वे ध्यायत्यातिष्ठताः । ८. म–परस्परं संहृष्टाः ॥ ९. आ–सांस्थितः ॥ १०. च प्र ब ल$_{१}$ अ–पुनः । ११. फ–धिक् क्षमामकृतज्ञेषु । च–धिक्षमानमकृतः प्रज्ञे । रा प्र म ब–न क्षमा ह्यकृतप्रज्ञे । ल$_{१}$ अ–न क्षमा ह्यकृतप्राज्ञे ॥ १२. च–सत्वं दानम् । रा ब प्र म ल$_{१}$ ल$_{२}$ अ–सामदानम् ॥ १३. रा–तितीर्षो । १४. आ–सागरजलसेतु० । १५. रा–गाध ॥

३२पू] न चकार पुरा कश्चिन् न च कर्त्ता भविष्यति ।
N] सोऽमरेष्व् अपि लोकेषु सागरे सेतु-बन्धनम् ।
३२उ] उपाऽऽदाय सुरान् सेन्द्रान् भविताऽन्यत्र राघवात् ॥७॥[N
ये रामम् एवं द्रक्ष्यन्ति सम्-अन्ताद् अ-कुतोभयम् ।
३३] कारयन्तम् इमं सेतुं सम्-उद्रे सरितां पतौ ॥८॥ [N
तेषां पुत्रा भविष्यन्ति वीर्य-वन्तो यशस्-विनः ।
३४] आ-हर्त्तारः परोऽर्ध्यस्य यशसो वि-क्रमस्य च ॥९॥ [N
यावत् सम्-उद्रस् तावच् च सेतु-बन्धोर् (?न्धो) भविष्यति ।
३५] यावच् च सागरे कीर्तिस् तावद् रामे भविष्यति ॥१०॥[N
कः सम्-उद्रस्य बध्नाति सेतुम् इत्य्-एव चारणाः ।
३६]विद्या-धराश् च शत-शः सु-प्रीतास् तूर्णम् आ-ययुः ॥११॥[N
रामः सेतुं समुद्रस्य बध्नातीऽति दिशो दश ।
३७] जगाम तुमुलः शब्दः पृथिव्याम् अपि शुश्रुवे ॥१२॥ [N
तद् अ-चिन्त्यम् अनाऽधृष्यम् अद्भुतं लोम-हर्षणम् ।

---

१. रा—कर्ता नाकरिष्यति । ब—कर्ता भविष्यति । प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—कर्ता न करिष्यति । २. च—सामरेष्वविलो० । रा ब म ल$_1$—सामरे त्रिषु । प्र ल$_2$ अ—सामरेषु च । ३. फ—सुराजेन्द्राद् । ४. च रा ब—भविता यत्र । ५. राघवः ॥ ६. आ—एव । ल$_1$—इति । ७. च—कारयन्तमि······॥ ८. आ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—आहर्त्ता च । ९. रा ब म ल$_1$—परार्थस्य । प्र—पुराणस्य । ल$_2$ अ—परा यस्य ॥ १०. प्र ल$_2$ अ—समुद्रास् । ११. फ—तावतु सेतु एष । च म—तिष्ठेत तावत्सेतुर्भ० । रा ब—तिष्ठेतु सेतुर्भ० । प्र ल$_1$ ल$_2$ अ—तिष्ठन्तु तावत्सेतु । १२. आ—रामो ॥ १३. रा—समुद्रेषु । १४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—सेतुं नदनदीपतेः । फ—० ब चारणः । १५. रा ब—विद्याधरश् । १६. फ—चाप्सरसः । रा—च शतसः । १७. च—तूर्ण··········भ्ययुः । आ फ ब—तूर्णमभ्ययुः ॥ १८. रा—तुमुकः । १९. च—सुश्रुवे ॥ २०. प्र—तदा चिन्त्यमना० । आ फ—तदचिन्त्यमाना० । २१. रा च ब ल$_1$ ल$_2$—रोम० ॥

N] ददृशुः सर्व-भूतानि सागरे सेतु-बन्धनम् ॥१३॥ [७८
कृतानि प्रथमेनाऽह्ना[1] योजनानि चतुर्दश ।
N] वानरैर् नग[2]-संकाशैः सेतु-कर्मणि नि-ष्ठितैः[3] ॥१४॥ [६८
ततो विद्या-धराः सर्वे[4] देवा देवर्षयस् तथा ।
N] यक्ष-भूत-पिशाचांश्[5] च सर्वे चाऽप्सरसां गणाः ।
वि-स्मिताम् तस्थुर् आकाशे बध्यमाने[6] महोदधौ ॥१५॥ [७५
श्रान्तान् न तपते[7] सूर्यः कदाचिद् अपि वानरान्[8] ।
३८] अभ्राणि[9] जज्ञिरे[10] दिग्भ्यः पीत्वा[11] सूर्य-प्रभाम् इव ॥१६॥[N
प्र-ववर्ष च पर्जन्यो[12] मारुतश् च शिवो[13] ववौ[13] ।
३९] वृक्षेभ्यश् च तदा[14] जज्ञे कपि-भक्ष्यं[15] फलं परम्[16] ॥१७॥ [N
ततोऽस्तं[17] गत आदित्ये नि-षेदुर् वानरर्षभाः ।
आ-रक्षांस्[18] तु समा-स्थाप्य[19] सर्वे ते सर्वतो-दिशम्[20] ।
N] सुषुपुः[21] सुमहा-वीर्याः ससुग्रीव-विभीषणाः[22] ॥१८॥[23] [N
कथं दृश्येत[24] सा लंका कथं बध्येत सागरः ।
N] एवं[25] समुत्-सुका भूत्वा सेतवे[26] वानरर्षभाः ॥१९॥[23] [N

---

१. फ–प्रथमेह । च–प्रथमेणाह्ना । २. फ ल$_2$ अ–नाग० । ३. आ ल$_2$ अ–निश्चितैः ॥ ४. रा–सर्वैः । ५. रा–०पिशाचश् । ६. च–बध्यमाणेन ॥ ७. फ–सान्वान्न तपते । रा अ–आर्तानापतते । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$–आर्तान्न तपते । अ–आर्तान्न पतते । ८. फ–सूर्यस्तदा वानरपुंगवान् । ९. प्र–अंभ्रानि । १०. च–०जज्ञिर । ११. आ रा–पीता ॥ १२. आ–पर्यन्यो । फ–पर्यण्यो । रा–पर्यन्यै । १३. आ–शि······वौ । १४. फ म–तथा । १५. फ ल$_1$–०भक्षं । १६. रा प्र ब ल$_2$ अ–परं फलं । फ म–फलं बहु ॥ १७. ब ल$_2$–ततोस्तगत । १८. आ ल$_1$–अरक्षंस् । प्र–आरक्ष्यंस् । १९. आ च रा प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–समास्थाय । म–सममास्थाय । २०. च–पर्वता दिशम् । २१. आ–सुषुवुः । फ–सुष्टुवुः । २२. रा म ल$_1$–०विभीषणः । २३. ब–नास्ति ॥ २४. रा–दृश्यंत । २५. आ रा म–कथं । २६. आ फ प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ–सेरते । रा म–सर्वे ते ॥

उत्साह-युक्ता हरयः कौतूहल-समन्विताः ।
N] रात्रि-शेषं तद्[1] अत्य्-उग्रं निन्युः कृच्छ्राद् इवोदिताः[2] ॥२०[N
ततः प्रभात-समये कृत्वा पौर्वाऽह्नि(?ह्णि)कीं[3] क्रियाम्[4] ।
परस्परं समुत्-सृत्य[5] प्र-स्थिताः सर्वतो-दिशम् ।
N] ततः शृङ्गाणि[6] जगृहुः पर्वतानां प्लवं-गमाः ॥२१॥ [N
विचित्र-पुष्पा[7] गिरयो धातु-चित्र-शिखास्[8] तथा ।
N] शोभन्ते हरि-शार्दूलैर् उद्-यतैः[9] सेतु-बन्धने ॥२२॥ [N
तानि [10]कोटि-सहस्राणि वानराणां महाऽऽत्मनाम् ।[11] [७९पू
N] चिक्षिपुर् वि-विधं द्रव्यं सम्-उद्रे सेतु-बन्धने ॥२३॥ [N
शालैस्[12] तालैः स-संतानैः तथा वेत्र-लता-शतैः[13] ।
N] सेतुं बबन्धुः[14] कीलैश् च वृत्तैश् च सु-महा-बलैः ॥२४॥ [N
नागैर्[15] मेघ-निकाशैश् च नगैः[16] परम-पुष्पितैः ।
N] तैः स-मूलैः स-पत्रैश् च नलः सेतुं बबन्ध ह[17] ॥२५॥ [N
[18]बलिभिर् वानरैर् वेगाद् बाहुभिस् तीर-जा द्रुमाः ।
N] ताडिताः पातिताश् चैव सम्-उद्रे सरितां पतौ ॥२६॥ [N
प्रिय-कामस्[19] तु रामस्य सु-ग्रीवः सं-प्र-हर्षयन्[20] ।

---

१. ब तदात्युग्रं । २. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–इवोद्यताः । ३. रा–पौर्वाणिकिं । ४. रा–क्रिया । ५. आ फ म–समुत्साद्य । प्र–समुत्स्राय । आ–समासाद्य । ६. रा ब–शृङ्गानि ॥ ७. च–विचित्रा पुष्पा । ८. रा–धातुश्चित्र० । प्र–धातुश्चित्रशिखस् । ९. आ फ–हरिशार्दूलै उद्यताः । च–०शार्दूलैरुद्यता । प्र–०शार्दूलैरुदितैः ॥ १०. आ–कोटी० । ११. इत क्रियाश्रितपाठः केषांचित्कोशानां साक्षतो पूर्वस्मिन्सर्गे टिप्पणाङ्कितः पठितश्चरः द्र० । अत एवाऽत आरभ्य 'सरितां पतौ' इत्यन्तः पाठो–च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–नास्ति ॥ १२. फ–शाकताकैः । १३. फ–०चयैः । १४. आ–ववंध ॥ १५. आ–नगमेनि० । १६. फ–नागैः । १७. फ–व्यबंध यत ॥ १८. फ–वलिभि ॥ १९. रा–०कामास्व । २०. फ–समहर्षयत ।

N] वि-बन्धुं[1] से समा-रेभे स्वयं[2] नद-नदी-पतौ ॥२७॥ [N
वेग[3]-सारो(?रि) प्लु (?प्रं) गे काले महाऽभ्रम् इव वायुना ।
N] स्वयं वानर-राजेन गिरि-शृङ्गम् उपाऽऽहृतम्[4] ॥२८॥ [N
सु-ग्रीवः शैल-शृङ्गाणि[5] गिरीणां शिखराणि[6] च ।
N] आ-रुह्य[7] शत-शो वृत्तैश् चिक्षेप लवणाऽम्भसि ॥२९॥[8] [N
दर्दुरस्याऽङ्गदः श्री-मान् शृङ्गम् आ-रुह्य पाणिना ।
२५] लवणाऽम्भसि चिक्षेप स-विद्युतम् इवाऽम्बुदम्[9] ॥३०॥ [N
अर्द्ध-योजन-विस्तीर्णं[10] विन्ध्यस्य शिखरं[11] महत् ।
N] सु-षेणः[12] पाणिना[13] गृह्य पातयामास सागरे ॥३१॥ [N
प्रक्षिप्त-मात्रे[14] शिखरे[15] जल-राशिः[16] समुत्-थितः[17] ।
N] आकाशाऽभि-मुखो[18] भूत्वा वि-ससर्प[19] समन्त-तः ॥३२॥ [N
नीलेन मलयस्याऽथ शृङ्गं[20] द्रुम-शताऽऽकुलम् ।
दोर्भ्याम् उत्-पाट्य[21] तरसा क्षिप्तं[22] लवण-सागरे ।

१. आ—त्रिवद्धुं । फ च—वद्धुं । प्र रा अ ब ल१, ल२ म—बंद्धुं । २. फ च प्र रा म अ—समारभत्सेतुं स्वयं । ब ल१—समारभेत्सेतुं स्वयं । ल२—समारेभे सेतुं स्वयं ॥ ३. फ—वेगेनोपप्लवे । रा—वेगसारोष्णवो । आ प्र ब ल२—वेगसारोष्णगे । अ म ल१—वेगसारो प्लवे । ४. फ ब—उदाहृतम् ॥ ५. फ—०शृंगानि । ६. फ—शिषराणि । ७. फ—आरुह्यारुह्य शतशश् । ८. प्र ब म ल१, ल२ अ—नास्ति ॥ ९. आ—इवां मुदम् ॥ १०. आ—०विस्तीर्णं । ११. अ—शिषरं । १२. फ च—सुखणः । प्र—सुखेणः । फ—सुखेनः । १३. रा प्र ब म ल१, ल२ अ—पातयामास पाणिना गृह्य ॥ १४. च म ल१ अ—प्रक्षिप्यमाणे । रा प्र ब ल२—प्रक्षिप्यमाने । १५. फ रा—शिषरे । १६. च—०रासि । रा—०राशिं । १७. प्र—समुत्थिता । १८. च रा प्र ब म ल१, ल२ अ—गत्वा । १९. रा—विससर्ज ॥ २०. रा—शृंगद्रुमश० । फ—शृंगं द्रुमसमाकुलं । प्र ब म—शृंगं द्रुमलताकुलम् । च—शृंगं द्रुम० । २१. आ फ—उत्पाद्य । ब—उत्पात्य । २२. रा—क्षिप्रं ।

N] शब्दश् च सु-महान् य(![1]ज) ज्ञे वि-द्युताम् अम्बरे यथा ॥३३[N
स-शृंगं[2] चन्दन-वनं सर्व-तः पुष्पितं महत् ।
२६] आ-रुह्या[3]ऽऽजह्रतुः [4]शीघ्रं मैंदश् च द्वि-विदश्[5] च ह ॥३४॥[N
हनू-मता च वीरेण यत् कृतं सेतु-कर्मणि ।
सप्त-योजन-विस्तीर्णं पर्वतं प्राऽऽप्य पाणिना ।
N] लवणा[6]ऽम्भसि चिक्षेप मध्ये कपि-वृषभस् तदा ॥३५॥[7] [N
गजो गवाऽक्षो गवयः [8]शरभो गन्ध-मादनः ।
शृंगाण्य्[9] आ-दाय [9]पंचैते महेन्द्रा[10]द् आ-गता[10] द्रुतम्[11] ।
N] चिक्षिपुः सहसा सर्वे पर्वतान्[12] पर्वतोपमाः ॥३६॥ [N
पर्वतां[13]श् च सुसं-क्रुद्धाः[13] पतन्तः[14] सागरे[14]ऽम्भसि ।
N] क्षोभं चक्रुः[15] सम्-उद्रस्य[16] क्षीरोद[17]स्येव मन्थने[18] ॥३७॥ [N
गिरीणां भिद्यमानानां सागरे सेतु-कर्मणि ।
N] भुवि[19] दिव्य् अन्तरिक्षे[19] च शुश्रुवे[20] नि-नदो[21] महान् ॥३८॥ [N

१. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—जातो ॥ २. प्र—सशंखं च० । च—सश्रृंगं चन्दनवने । ल२ अ—सश्रृंगचन्दनवने । ३. फ प्र ब म ल२—आरुह्य जह्रतुः । फ—आरुह्य जह्रतुः । ४. फ च प्र ब म ल१,ल२ अ—श्रीमान् । रा—क्षिप्रं । ५. च—द्विविधश्च । ल१ अ—द्विद्विधश्च । ६. फ—लवनाम्भसि । ७. प्र ब म ल१ ल२ अ—नास्ति ॥ ८. आ—सरभो । ९. च प्र ब ल१—पंचैते शिखरान् गृह्य । रा—पंचैते शिखनाम्गृह्य । १०. रा—महेन्द्रागता । ११. फ—द्रुमम् । १२. फ—पर्वतात् ॥ १३. फ च रा म ल१ ल२ अ—पर्वतास्तु सुसंमुक्ताः । प्र—पर्वतास्तासु संमुक्ताः । प्र—पर्वतास्तु समुत्यक्ताः । १४. प्र ब अ—पतंतो लवणाम्भसि । १५. च—चक्रं । १६. प्र ब ल२ अ—समुद्यम्य । १७. आ—क्षारोदस्यैव । च रा प्र ब ल१ ल२ अ—सागरस्येव । १८. आ—बन्धने । रा—मन्थनम् । ब—मंथरे ॥ १९. च प्र ल१ ल२ अ—दिवि भुव्यन्त० । रा ब म—दिवि भूम्यन्त । २०. रा ब म ल२ अ—श्रूयते । प्र ल१—श्रूयेत । २१. आ—नास्ति ॥

तेन वि-त्रासिताः सर्वे मृग-पक्षि-गणा वने ।
२८] अशक्नुवन् प्रति-स्थातुं शरीरेष्व् एव शेरते ॥३९॥[1] [N
आश्चर्यम् इत्य्-अभाषन्त[2] मुनयो दिवि[3] सं-स्थिताः ।
N] पुष्प-वर्षाणि मुमुचुः[4] स-गन्धर्व-महोरगाः[4] ॥४०॥ [N
साधु साध्व् इति भाषन्तो[5] वानरान्[6] प्र-शशंसिरे[6] ।
N] देव-दुन्दुभयो[7] नेदुर् ननृतुश् चाऽप्सरो-गणाः[8] ॥४१॥ [N
तुंबरु[9]-प्रमुखाश् चैव गन्धर्वा गीत-कोविदाः[10] ।
N] दिव्य[11]-तानेषु गायन्ति तन्त्री-लय-समन्वितम्[12] ॥४२॥ [N
दिवि तेषां नि-नादस् तु वानराणां च नि-स्वनः ।
पर्वतानां च सं-घर्षाच्[13] छन्दः[13] सम्-अभवत्[14] तदा[14] ।[15]
N] शुचि[16] शुक्र (?क्रे)-व्यतिक्रान्ते[17] मेघानां गर्जताम्[18] इव ॥४३[N
सत्त्वानां च महा-नादैः स्वनिता[19] गिरि-कन्दराः[20] ।

१. आ प्र ब म ल१ ल२ अ—नास्ति ॥ २. फ—अभाषस्तं । ३. रा दिति । ४. फ—मुमुचुस्तथा गंधर्वपन्नगाः ॥ ५. फ रा प्र ब म ल१—चाभाष्य । च—चोभाष्य । ल२ अ—वाभाष्य । ६. आ—वानराः प्रशशंशिरे । फ—०रान् प्रशसंशिरे । च—वानरांश्च प्रसंसिरे । रा ब—वानरेन्द्रा शशंसिरे । ७. रा—देवदुंदुभयो । ८. प्र—चाप्सरसो गणाः ॥ ९. च प्र अ—तुंबुरु०। १०. च रा—० कोविदा । ११. फ—दिव्यगाणेषु । प्र च—दिव्यगानेषु । ब म ल१ ल२ अ—दिव्यागानेषु । १२. रा—दिव्या गायन्ति गीतानि तंत्रीलयसन्वितम् ॥ १३. च—सवर्माछन्दः । आ रा—संहर्षाच्छब्दः । १४. रा प्र ब म ल१ ल२ अ—०वन्महान् । १५. प्र—पर्वतानां च सर्वेषां वर्षाच्छब्दो अभवन्महान् । १६. फ—शचि । १७. ब म ल१—शुक्लव्यपगमे । फ—नक्रव्यतिक्रामे । च प्र रा ल२ अ—शुक्रव्यपगमे । १८. फ—गर्जितानि च ॥ १९. आ—स्वनित्वा । च रा प्र ब ल१ ल२—स्तनिता । म—स्तनिता (स्तामिता) । २०. रा—गिरिकन्दरा । ल१—गिरिकंधराः ।

N] तेन शब्देन महता नाऽन्योऽ[1]श्रूयत केश्[2]-चन ॥४४॥ [N
द्वितीयेऽहनि तस्मिंस् तु मध्यं[3] प्राऽऽप्ते दिवा-करे ।
N] श्रान्तास् तु वानराः सर्वे वृक्ष-मूलानि भेजिरे ॥[4]४५॥ [N
फलानि भक्षयित्वा[5]ऽथ पीत्वा च[6] वि-विधं जलम् ।
N] वि-श्रान्ताश् च वि-तृष्णाश्[7] च पुनः सर्वे प्र-पेदिरे[8] ॥४६ [N
वृक्षान् केचित् समा-जह्नुः शिलाः केचित् समा-हरन् ।
N] पर्वतानां तथा सानूंस् तृण-काष्ठांस् तथाऽपरे ॥४७॥ [N
क्षिपन्ति सहसा हृष्टा वानरा लवणाऽम्भसि ।[9]
N] क्षिप्तं[10] क्षिप्तं नलः सर्वं[11] समी-भूतं[12] करोति च[13] ॥४८॥ [N
आ-गतैर् गर्जमानैश्[14] च नर्द-मानैश्[15] च वानरैः ।
N] पर्वतैः क्षिप्यमाणैश्[16] च सं-कुलं सर्व-तोऽभवत्[17] ॥४९॥ [N
दिवसेन द्वितीयेन षड्विंशद् योजनानि तु[18] ।
N] बद्धानि वानरैस्[19] तैश् च समुद्रे सेतु-कर्मणि ॥५०॥ [N
पश्चिमायां तु सन्ध्यायां यथा-स्थानानि भेजिरे ।

१. फ च रा— नान्यच्छूयत । ब अ—नान्यः श्रूयेत । प्र म ल१ ल२—नान्यच्छूयेत । २. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—किंचन ॥ ३. प्र ल१ अ—मध्ये । ४. फ—श्रान्तास्तु वृक्षमूलानि भेजिरे वानरर्षभाः । ५. फ—भक्षयित्वा तु । च प्र ब म ल१ ल२ अ—भक्षयित्वा च । रा—भक्ष्ययित्वा च । ६. फ—तु । ७. आ ल२ अ—वितृप्ताश् । ८. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—प्रतस्थिरे ॥ ९. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—नास्ति ॥ १०. फ—क्षिप्तं क्षिप्तं । रा—क्षिप्तं क्षिप्तं । ११. रा—सर्वे । १२. रा—शमीभूते । ब म—शमीभूतं । १३. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ—सः ॥ १४. आ—०माणैश् । प्र—हृष्टमानैश् । १५. रा प्र ब ल२ अ—नंदमानैश् । १६. आ फ च ब म ल१ अ—०मानैश्च । १७. च—पर्वतोऽभवत् । प्र—सर्वतो भवेत् ॥ १८. रा ब—च । १९. फ च रा ब म ल१ ल२ अ—वानरैस्तैस्तु । प्र—वानरेन्द्रैस्तैः ॥

N] कर्माणि कथयन्तस् ते स्वानि स्वानि प्लवं-गमाः ॥५१॥ [N
रामाय[1] कथयन्ति स्म पश्य सेतुं महोदधौ ।
N] राम-पादाव्[2] उप-स्पृश्य सु-ग्रीवस्य च[3] वानराः ॥५२॥ [N
शिश्यिरे[4] तत्र तत्रैव केचिज्[5] जाग्रति हर्षिताः ।
N] समुत्-सुकानां तेषां तु गता सा शर्वरी[6] सुखम्[7] ॥५३॥ [N

इत्यार्षे रामायणे[8] सुन्दर-काण्डे सेतु-कर्माऽऽरम्भो[9] नाम[10]
सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥

१. च—रामां य । २. फ च—रामपदानुपस्पृश्य । रा—रामपादाम्बुज-स्पृश्य । ३. च—तु ॥ ४. फ—शंशिरे । आ ब—शिखिरे । रा—शिशित । प्र ल, ल$_2$ अ—शिशिरे । ५. फ—केचिजयेति । रा—केचिज्जागर्ति । प्र—केचिच्च प्रतिहर्षिताः । ६. आ फ—सर्वरी । च—···र्वरी । ७. च—सुखम् ॥ ८. अ—नास्ति । ९. फ—सेतुकर्म । १०. च—नास्ति ॥

प्र-भातायां तु शर्वर्याम् उद्-गच्छति दिवा-करे ।
N] वानराणां सहस्राणि प्र-युतान्य् अर्बुदानि च ॥१॥ [N
तथैवर्क्ष-सहस्राणि गो-लांगूल-शतानि च ।
N] बबन्धुः सागरे सेतुं राघव-प्रिय-काम्यया ॥२॥ [N
अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इति शैलान् प्र-चिक्षिपुः ।
N] क्षिप्ता पर्वत-वृष्टिः सा चालयामास सागरम् ॥३॥ [N
क्षुभिते सागरे तस्मिन् क्षुब्धाः सागर-वासिनः ।
N] नागाश् च दानवाश् चैव किम् एतद् इति मेनिरे ।
प्र-लयः किं नु संप्राप्त उताहोऽमृत-मन्थनम् ॥४॥ [N
N] सेतु-कर्म समा-रब्धं रामेण विदितात्मना ।
ज्ञात्वैवं तत्त्व-तस् ते तु निरुद्-विग्नास् ततः स्थिताः ॥५॥ [N

---

१. प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—च । २. आ फ—सर्वर्याम् । च—सर्वयाम् । ३. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—उदिते च । ४. ब ल$_1$—अर्बुधानि ॥ ५. फ—तथा ऋक्षस० । ६. च रा प्र—गोलांगूलायुतानि । ब म ल$_1$ अ—गोलांगूलयुतानि । ७. आ फ च रा ल$_1$—बबंधु । ८. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—राघवप्रीतिकाम्यया ॥ ९. च—अहं पूर्वं इति शो···प्रचिक्षिपुः । प्र—शैलान् प्रचिक्षपुः । १०. च—पर्वतावृष्टिः सा । रा—पर्वतवृष्टिश्च ॥ ११. च प्र रा ब म ल$_1$ अ—०भूमयः । १२. च—नागांश्च दानवांश्चैव । १३. रा—प्रलय । १४. म—तु । १५. च—संप्रातः । रा—संप्राप्ता । १६. आ—ताहोऽमृत० ॥ १७. आ फ—समारब्धः । १८. फ च ब—ज्ञात्वैव । १९. च रा प्र ब म ल$_2$ अ—विदिताः सर्वे । ल$_1$—विधिताः सर्वे । २०. रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ—निरुद्योगास् । प्र—निरुद्वेगास् ॥

N] वानरा[1] रभसेनैव बबन्धुः सागरं[2] तदा ।
अन्ये च[3] सूत्रं गृह्णन्ति दृष्टिं[4] सं-चारयन्त्य्[5] अपि ।[६०पू
N] समश्[6] च क्रियताम्[7] एष नलम् एवं[8] बभाषिरे ॥६॥ [N
अन्ये[9] क्षिपन्ति ह्य् उपलान् पाद-पान् अपरे पुनः[10] ।
N] वि-श्रामन्त्य्[11] अपरे क्रान्ताः[12] केचिन् निद्रां सिषेविरे[13] ॥७॥[N
आऽस्फोटयन् ववल्गुश्[14] च चक्रुः किलकिलाम्[15] अपि[16] ।
N] वृत्ताद् वृत्तं पतन्त्य्[17] अन्ये पर्वतात्[18] पर्वतं तथा ॥८॥ [N
दिवसेन[19] तृतीयेन[19] चत्वारिंशद्[20] योजनानि तु[21] ।
N] बद्धानि[22] कपिभिर्[23] वीरैः शेषं तु दश-योजनम् ॥९॥ [N
स्वस्त्य्[24] अयं बध्यते सेतुर् इति कृत्वा[25] प्लवं-गमाः ।

---

१. प्र-वानराः । २. फ-सागरे । ३. च ल१-सूत्रं गृह्णन्ति । रा ब म अ-सूत्रं प्रगृह्णन्ति । प्र-सूत्रं प्रगृह्णन्ति । आ म ल२ फ अ-च सूत्रं गृह्णन्ति । ४. आ-दृष्टिं । फ-त्रृष्टिं । प्र-हृष्टं । म ल२ अ-सृष्टिं । ५. फ-वा वारयन्त्यपि । च रा प्र ब म ल१ ल२ अ-संधारयन्त्यपि । ६. फ-समैश्च । ७. च-क्रियातामेष । आ-क्रियतामेव । ८. रा ब-एव ॥ ९. च-आक्षिपति ह्यचलान् । प्र म ल१ ल२ अ रा ब-आक्षिपन्नचलान् केचित् । १०. रा प्र ब म ल१ ल२ अ-मुहुः । ११. रा ल१-विश्राम्यं ह्यपरे । म-विश्रम्यंत्यपरे । १२. च प्र ब म ल२ अ-श्रांताः । रा ल१-श्रांता । १३. च-निषेविरे ॥ १४. म ल२-आस्फोटन् वत्वल्गुश्च । आ-०यन्प्रावल्गांश्च । च-०यन्प्रवल्गुश्च । १५. फ-किलकिलान् । १६. प्र ल१-हृति । १७. च-पतत्यन्ये । १८. प्र-पर्वतान् ॥ १९. रा-दिवसे तृतीये चैव । २०. फ च रा प्र ब म ल१ ल२ अ-पंचाशद् । २१. रा प्र ब म ल१ ल२ अ-च । २२. च-वद्धानि । २३. रा प्र ब-कपिभि ॥ २४. आ-स स्वयं । फ-स्वल्पोयं । रा-स्वस्स्वयं । २५. रा प्र ब म ल१, ल२ अ-मत्वा ।

N] धृति-मन्तः[1] प्र-सुप्तास् ते कृत-कर्माण[2] एव च ॥१०॥ [N
प्र-भातायां निशायां[3] तु रामम् ऊचुर् वनौकसः ।
N] अद्य[4] राम महा-बाहो सेतुर्[5] नि-ष्ठां गमिष्यति ॥११॥ [N
अद्य द्रक्ष्यसि तां लंकां पुरीं[6] रावण-पालिताम् ।
N] एवम् उक्त्वा[7] ततो रामं वानरास् ते महा-बलाः॥१२॥ [N
एकोत्-पातेन[8] ते सर्वे[9] समुत्-पेतुः[10] प्लवं-गमाः[11] ।
N] जगृहुश् चैवं[12] वृक्षांस् ते शिलाः[13] के-चित् प्लवं-गमाः[14]॥१३॥ [N
शैल-शृङ्गाणि[15] चाऽप्य् अन्ये तृणं[16] काष्ठम् अथाऽपरे ।
N] अन्ये च वादयन्ति[17] स्म बहुना किं प्र-योजनम् ॥१४॥ [N
अन्योऽन्यस्य तु[18] तेजांसि वर्द्धयन्तः परस्-परम्[19] ।
N] आकाशं छादमानास्[20] ते वर्षा-काले घना[21] इव ॥१५॥ [N
नर्दमाना[22] महा-नादं प्रावृट्-काल[23] इवाऽम्बु-दाः[24] ।

---

१. च–धृतिमन्तः । २. रा–कृतकर्मण ॥ ३. रा प्र ब ल, ल, अ–तु शर्वर्यां । म ल,–तु सर्वर्यां । ४. फ–पश्य । ५. अा फ–सेतुः ॥ ६. रा–पुरिं । ७. अा फ–उक्ता ॥ ८. च–एकोत्पातेन । ९. फ–खे । च–रुध्वं । प्र रा ब म ल, ल, अ–खं । १०. फ म ल, ल, अ–०पेतुर् । ११. फ च रा ब–वल्लीमुखा । म ल, ल, प्र अ–वलीमुखाः । १२. रा–चै··· । १३. च रा प्र ब म ल, ल, अ–शैलान् । १४. रा–प्लवंगमा ॥ १५. रा ब–०शृंगानि । १६. म ल,–तृणकाष्ठानि चापरे । च प्र–तृणं काष्ठान्यथापरे । रा ब ल, अ–तृणं काष्ठानि चापरे । १७. प्र–वादयन्ति ॥ १८. फ च रा प्र ब म ल, ल, अ–च । १९. फ च रा प्र ब म ल, ल, अ–प्लवंगमाः । २०. फ–अभ्रसंकाशं छादयन्तो । च रा प्र ब ल, ल, अ–शस्त्रसङ्काशं छादयन्तो । म–छायामासु वर्षाकाले (शस्त्रसंकाशं छादयन्तो) । २१. च प्र ल,–गणा ॥ २२. रा ब म ल, ल, अ–नन्दयन्तो महानादान । प्र–नादमाना महानादान् । च–नर्दमाना महानादान् । २३. अा–प्रावृ······ल । च रा प्र ब म ल,–प्रावृट्काले । २४. च–०म्बुदा ।

N] आकाशे सम्-अदृश्यन्त पक्ष-वन्त इवाऽचलाः ॥१६॥ [N
पर्वतानां ततो वृष्टिश् छादयन्ती नभस्-तलम् ।
N] सागरोपरि मुक्ता सा शेषं संछाद्य(?द्याऽ)धिष्ठिता ॥१७॥[N
दश-योजन-मात्रं तु सर्वं बद्धम् अ-शेषतः ।
बद्धो बद्धेति वदतां सिद्धानाम् अम्बरे स्वनः ।
N] वानराणां च हृष्टानां सहसा सं-बभूव ह ॥१८॥ [N
दश-योजन-विस्तारं शत-योजनम् आ-यतम् ।[13] [७६पू
१२] नलश् चक्रे महा-सेतुं मध्ये नद-नदी-पतेः ॥१९॥ [६१पू
समुद्र-वरदानाच् च संवि-धानाच् च कर्मणः ।
४०] सेतुः[16] स्व्-अल्पेन कालेन नि-ष्ठां प्राऽऽप्तोऽभवत् तदा ॥२०॥ [N
४१पू] वेला-मूलात् प्र-वृत्तः सँल् लंका-मूले प्रति-ष्ठितः ।
४२उ] अशोभत तदा सेतुः सीमन्त इव सागरे ॥[20] २१॥ [N
नलेन सु-कृतश्[21] चाऽसौ सेतुर्[22] मन्दर-संनिभः ।[20]

---

१. ल$_1$—आकाशं । २. आ—०शेऽस्त्रमदृश्यन्त । च—समादृश्यन्त । ल$_1$—शस्त्रशङ्काशं । ३. फ—वृष्टा छादयन्ति । च—वृष्टि छादयन्ती । प्र—वृष्टिः छादयन्ती । ल$_1$—वृष्टिः छादयन्तो । ४. च—सागरा परिमुक्ता । ल$_2$ अ—सागरे परिमुक्ता । ५. रा—सो शङ्कं संशोध्य । ६. फ-तिष्ठतः । आ—धिष्ठिताः ॥ ७. रा ब—०मात्रे । ८. आ—नास्ति । ९. फ—प्रोचैः । १०. रा—स्वगृणम् । ब ल$_2$ अ—स्वराणाम् । ११. च—प्रहृष्टानां । १२. फ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—सः ॥ १३. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् । च—दशयोजनविस्तारमायते शतयोजनम् ॥ १४. रा ब प्र—वरदानाश् । १५. फ—विधानाद्विश्वकर्मणः । रा—संविधानाश्च कर्मण । प्र—सांवेनादाश्च । १६. प्र—स्वेन । १७. प्र—वेलाम्मूलात् । १८. फ च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—स । १९. आ—श्रीमन्त । २०. फ रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ—नास्ति ॥ २१. प्र—विकृतश् । म—च कृतश् । २२. च प्र म—मेरुर् ।

N] मलयात् तु समा-रब्धो लंका-मूले प्रति-ष्ठितः ॥२२॥[1] [N
४२पू] सु-विशालैः[2] कृतः श्री-मान् सम-भूमिः[3] समा-हितः । [N
N] अदृश्यत तदा चित्रैः[4] स्वातैः पन्था इवाऽम्बरे[5] ॥२३॥ [४३
तस्य नाम[6] तदा चक्रुर् वानरास् ते सुवि-स्मिताः[7] ।
N] नलेनाऽयं कृतो यस्मान्[8] नल-सेतुर्[9] भविष्यति[10] ॥२४॥[11] [N
तं[12] नलेन कृतं सेतुं[12] सागरे सलिलाऽऽशये[13] । [७४पू
N] ददृशुः सर्व-भूतानि वि-स्मयं परमं ययुः ॥२५॥ [N
बद्ध्वा तु[14] तं[14] महा-सेतुं सु-ग्रीवो[15] वाक्यम् अब्रवीत् ।
N] एष सेतुर् महान्[16] बद्धः[16] सागरे वरुणाऽऽलये ॥२६॥ [N
कृत-कृत्याः[17] स्मो[18] राजेन्द्र हता लंका न सं-शयः ।[19]
N] रावणश् च हतः शत्रुः साऽमात्यः[20] स-परिच्छदः ॥२७॥ [N
बद्धं[21] दृष्ट्वा[22] ततः सेतुं[23] रामो दशरथाऽऽत्म-जः ।

---

१. फ रा ब अ ल₁ ल₂—नास्ति । २. प्र—सुविशालकृतः । आ फ रा—०लः कृत । ३. रा प्र—समभूमि स० । ४. आ—चित्राः स्थानैः । च—तत्र स्वः । रा म—तत्र स्वस्थाः । प्र ब ल₁ ल₂ अ—तत्र स्वस्थः । ५. प्र—इवाचले । ६. प्र—रामस्तदा । ७. प्र—समाहिताः । ८. फ—कृतस्तस्मात् । ९. प्र—०सेतु । १०. फ—भवस्विति । च रा ब म ल₂ अ—भवत्वयम् । ११. अतः परमधिकः पाठः—फ च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ—सेतुपृष्ठं यतः सर्वं नलेन सुसमं कृतम् । नलसेतुरिति ख्यातस्तस्य कीर्तिर्व्यवर्धत । ल₁—नास्ति ॥ १२. च प्र ब अ—नलेन च कृतः सेतुः । रा म ल₁ ल₂—नलेन च कृतः सेतु । १३. आ—सलिलार्णवे । च रा प्र ब म ल₁, ₂ अ—वरुणालये ॥ १४. फ—तं तु । १५. फ—सुग्रीवं । १६. आ—महाबद्धः । रा—महाबन्धः । ब—महावधः ॥ १७. च—कृतकृत्या । प्र—कृतकृत्यः । १८. प्र—स । १९. ल₁—अतः परं 'तं नलेनेति' श्लोकाऽर्धं पुनः पठ्यते पाठक्रमभंगश्चापलभ्यते । २०. रा—सामात्य सः स० ॥ २१. ल₂—बद्धः । २२. च रा प्र ब म ल₁ ल₂ अ—श्रुत्वा । २३. रा—सेतु ॥

N] अधि-रुह्य हनू-मन्तं पृष्ठं[1] नीलस्य[2] लक्ष्मणः ॥२८॥ [N
अग्र-तः[3] सर्व-सैन्यानां[4] श्री-मान् बल-समन्वितः ।

N] जगाम धन्वी[5] धर्माऽऽत्मा सु-ग्रीवेण[6] समन्व्-इतः[7] ॥२९॥[८४
आ-प्लवन्तः प्लवन्तश् च गर्जन्तश् च प्लवं-गमाः[8] । [७७

N] बद्धे तत्र तदा सेतौ[9] मध्ये नद्-नदी-पतेः[10] ॥३०॥ [N
केचिज् जलेन[11] धावन्ति सेतुना[12] केचिद्[13] एव तु[14] ।
N] केचिद् आकाशम् आ-विश्य सेतुं नैव स्पृशन्ति च॥३१॥
अन्ये[15] मध्येन[16] गच्छन्ति पार्श्वे चाऽन्ये प्लवं-गमाः[17] ।
N] सलिले[18] प्र-पतन्त्य्[19] अन्ये पन्थानं ये[20] न लेभिरे ॥३२॥[८९
४३उ] तानि कोटि-सहस्राणि[21] वानराणां महौजसाम्[22] ।
N] बद्ध्वा[23] तत्र महा-सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥३३॥ [७९
घोषेण[24] महता[25] घोषं सागरस्य समुत्-थितम् ।
N] भीमम् अन्तर्-दधे[26] भीमा तरन्ती हरि-वाहिनी[27] ॥३४॥ [८७

---

१. आ च प्र रा म ल$_1$ ल$_2$ अ—पृष्टे । ब—पृष्ठो । २. च म ल$_1$—नीलिम् । प्र रा ब ल$_2$ अ—नीलं च । ३. प्र—अन्यतः । ४. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—०सैन्यस्य । ५. रा—धन्व । ६. च ल$_2$—सुग्रीवेन । ७. ल$_1$—समंततः । ८. प्र—नास्ति ॥ ९. फ च रा ब म ल$_1$ ल$_2$—महासेतौ । प्र—समासेतौ । १०. अ—०पतौ ॥ ११. फ च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—जवेन । प्र—जीवेन । १२. प्र—वानराः । १३. च ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—केचिदेव । १४. फ—ते । १५. फ—अथ । रा—अन्येन्ये । १६. आ—अन्येन । रा ब ल$_2$ अ—मध्ये तु । च प्र म ल$_1$—मध्ये च । १७. च रा—च वानराः । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ—तु वानराः । १८. ब—सलिलं । १९. च—प्रपतत्यन्ये । रा प्र म ल$_1$ ल$_2$ अ—च प्रयांत्यन्ये । २०. रा—ते । २१. फ—कोटीस० । २२. आ—महोजसाम् । २३. आ—बद्धा । २४. फ—घोरेण । च—घोषेणं । २५. प्र—च महाघोषं । २६. रा—अन्तर्दधत् । २७. फ ल$_1$—हरिवाहिणी ॥

तत: पारे सम्-उद्रस्य गदा-पाणिर् वि-भीषणः ।
४५] परेषाम् अभि-[1]घाताऽर्थम् अतिष्ठद् हरिभिः सह । [८१
यूथ-[2]पानां स[3]हस्रौघैः प्र-स्थितो लघु-विक्रमः ॥३५॥

४४उ] नि[4]ष्-पाद्य हरयः से[5]तुं प्र[6]तीऽताः संस्नुर् अर्णवम् । [N
यथा स्व-स्व-नि[7]वासेषु विषयेषु यथा-सुखम् ॥३६॥ [N
N] सा मुहूर्त्ते[8]न सं-तीर्णा[9] वाहिनी नल-सेतुना ।
तीरे विवेश रम्ये च[10] बहु-मूल-[11]फले शुभे ॥३७॥ [८८
१२पू] दश-योजन-विस्तार[12]म् आ-यतं शत-योजनम् ।[13]
N] सेतुं ददृशिरे हृष्टा देवा ऋषि-ग[14]णास् तदा ॥३८॥ [७६
तद् अद्भुतं राघव-कर्म-दु[15]ष्करं
सम्-ईक्ष्य देवाः सह-सिद्ध-चा[16]रणाः ।
नि-शम्य रामं स[17]हसा म[18]हर्षिभिस्
N] तम् अभ्य्-अनन्दंश् च वचोभिर् अ-व्ययम्[19] ॥३९॥[८९

---

१. च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–०घातार्थं चतुर्भिः सचिवैः । आ–०घातार्थमतिष्ठद्धरिभिः । २. ल$_2$–यूथपानं । ३. च–सहस्त्रौघैः । ४. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ–निष्ठाय । म–निष्ठाय (निष्पाद्य) । ५. रा–सेतु । ६. आ–प्रतीताः शंसुसत्तुर् । फ–तीर्णास्तेनैवार्णवम् । च–सुप्रीताः सस्नुस्तुर् । रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–सुप्रीताः सस्नुर् । ७. आ म–अथाश्वसुर्हरिश्रेष्ठा । फ–अथाश्वसु वस्त्रेषु । अ ब ल$_1$ ल$_2$ प्र रा–०निवासेत्यारभ्य ०विस्तारमित्यन्तः पाठस्त्रुटितः । ८. फ–०र्तेण । च–सुमुहूर्तेन । ९. च–सन्तीर्णो । रा प्र ब–नास्ति ॥ १०. फ च म–तु । ११. आ–०फलेष्वपि । च–०फलकाये । १२. च–०वितीर्णं । १३. म–०निवास इति पादं आयतं शत० इतिपादं चैकीकृत्याधिकः श्लोकार्धः पठितः । मध्यगतः पाठस्त्रुटित इव प्रतीयते । १४. फ च रा प्र म ल$_1$ ल$_2$–सर्षिगणास् । १५. च–दुस्करं । १६. ल$_1$ ल$_2$–०चारिणाः । १७. १६. च प्र–मुदिताः । रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ–मुदितं । १८. अ ब ल$_1$ च प्र रा–सहर्षिभिस् । १९. आ–तमभ्यषिञ्चन्त शुभैर्जलैः पृथक् । फ–तमभ्यषिञ्चन् शुभैर्जलैः पृथक् ।

जयस्व शत्रून्[1] नर-देव मेदिनीं
स-सागरां[2] पालय[3] शाश्वतीः समाः ।
इत्य्-एव[4] रामं नर-लोक-सत्कृतं[5]
N] शुभैर् वचोभिर्[6] वि-बुधाः पुपूजिरे[7] ॥४०॥ [९०

इत्यार्षे[8] रामायणे[9] सुन्दर-कांडे समुद्र-सेतु-बन्धनो[10]
नामाऽष्टानवतितमः सर्गः ॥[11] ९८ ॥

१. ब—जयस्य शत्रुर् । २. ब—ससागरा । ३. च—पालश । ४. आ फ—इतीव । ५. आ—नरदेवसत्कृतं । फ—नरलोकसत्कृत । ६. फ रा म ल१—वचो विबुधाः । आ—वचोभिर्विधाः । ७. फ—सुपूजिरे । रा ब म ल१ ल२ प्र अ—अपूजयन् । ८. फ—आर्षे । ९. अ—नास्ति । १०. फ रा प्र ब—सेतुबन्धो । ल२ अ—समुद्रसेतुबन्धो ॥ ११. वं—इत्यार्षे रामायणे महर्षिवाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां सुन्दरकाण्डे सेतुबन्धनं नाम पंचनवतितमः सर्गः ॥ सुन्दरकाण्डं समाप्तम् ॥

[वं-N]= [नवनवतितमः सर्गः] =[दा-N]

ततो महाऽऽत्मा कृत-सेतुम् ईश्वरं
प्रतीत-रूपं विजयाऽभि-नन्दिनम्[1] ।
पुनः सम्-उद्रो[2]ऽभि-जगाम राघवं
प्र-भावम् अस्मै[3] वरदोऽभि-वर्धयन्[4] ॥१॥

तम् आ-गतं लक्ष्मण-वानराऽधिपौ
वि-भीषणेश्[5] चर्क्ष-पतिश् च जाम्ब-वान्[6] ।[7]
मुदा[8] प्रतीऽता हरयो वरं-प्रदं[9]
प्रणम्य[10] रामाऽभि-मुखाऽव-तस्थिरे ॥२॥

स दिव्य-रूपाऽऽभरणो महा-द्युतिर्[11]
नि-शम्य रामं[12] मुनि-वेष-धारिणम् ।
शिरस्य् उपाऽऽघ्राय जयाय पुत्र-वत्
सम्-ईक्षमाणोऽनुशशास[13] सागरैः[14] ॥३॥

---

१. रा म-०नन्दनम् । म ल$_2$-०नन्दितम् । २. म-समुद्रोभि(पि) ज०। ३. षष्ठ्यर्थे चतुर्थीयमार्षी द्र० । ४. म-न देवभिवर्धयन् । ब-०भिवर्धयत् ॥ ५. प्र-विभीषणो ऋक्ष० । ल$_1$-०षणश्चऋ० । ६. फ रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ श्र-वीर्यवान् । ७. द्विः पठितः पाठः-प्र-तमागतं लक्ष्मणवानराधिपौ विभीषणस्य नृपतिश्च वीर्यवान् । ८. फ-मुखाः । ९. ब-स्वरपदं । १०. च-प्रणम्य रामं सगरस्यात्मजम् । रा-प्रणेम्य रामं सगरस्य चात्मजाम् । प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ श्र-प्रणेमिरे तं सगरस्य चात्मजम् । विसर्गलोपे तत्पूर्वोत्तर-सवर्णसन्धिरार्षः द्र० । अथवा नात्र संधिः । उत्तरादेलोपस्याऽऽर्षस्येदमुदा-हरणं स्यात् ॥ ११. च-०द्युति । प्र रा ब ल$_2$-०द्युतिं । १२. श्रा-राम । १३. श्रा-समीक्ष्यमाणो० । रा-समीक्ष्यमानोनुसशास । ब ल$_2$-समीक्ष्यमानो० १४. रा-सागर ॥

न वत्से[1] युद्धे मुनि-वेषे[2] इष्यते
विभज्य[3] कर्माणि चरन्ति पार्थिवाः ।
स राम राजाऽऽभरणैर् अलं-कृतो
जयाय गच्छेति जगाद[4] स-त्वरः ॥४॥
तथेति चोक्तौ[5] वचनान्[6] महोदधेर्[7]
वि-सृज्य चीराणि जटां[8] नि-यम्य च ।
शुभानि राजाऽऽभरणानि चाऽऽदधे[9]
समुद्र-दत्तं[10] कवचाऽऽयुधानि[11] च ॥५॥
तथैव तेपे पुनर् अ-व्यतिक्रमं[12]
मनो-वचः-काय[13]-समाधिजं तपः[14] ।
पिता यथैनं[15] नि-युयोज[16] कृच्छ्रे[17]
स चाऽपि रामो ददृशे[18] महीं गतः[19] ॥६॥
स लक्ष्मणस्याऽपि तथा[20] यथाऽऽत्मनः[21]
चकार वर्माऽऽयुध[22]-भूषण-क्रियाम् ।
तयोर् द्युतिः सं-ददृशे[23] नराऽग्र्ययोः[24]

---

१. च–वत्सा । २. प्र ब–०वेश । ३. फ–विसृज्य । ४. आ फ म–चकार । ल$_1$–जगाम॥ ५. फ–चोक्ते । ६. आ रा म अ–वचनं । ७. म–०दधि । रा अ–०दधे । ८. च–यदा निरस्य । प्र रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ–जटा विरस्य । म–जयं निशम्य । ९. आ फ च प्र म–चाददे । १०. म–समुद्रदत्तानि । ११. प्र–कवचानि चाददे ॥ १२. आ–अप्यतिक्रमत् । प्र फ–अप्यतिक्रमन् । च रा म ल$_1$–अभ्यतिक्रमन् । ब–ओ व्यतिक्रमन् । ल$_2$ अ–अभ्यतिक्रम । १३. फ–०कामः स० । रा–कायस........धिजं । १४. फ–तप । १५. आ–यदेवं । ब–यथैवं । १६. फ–नियुजोज । ल$_2$–नियुयोज्य । १७.फ–कृछतः । च रा प्र ब म ल$_1$ल$_2$ अ–कृत्ये । १८. रा–०दृशे । १९. च ब–महीगतः ॥ २०. च–यथा । २१. आ–यतात्मना । च–तथात्मनः । २२. च–वर्म्मयुधभूषणः क्रियाम् । फ–०भूषणोक्रयाः । २३. रा–स ददृशे । २४. रा ब–नराग्रयोः ।

सम्-एत्य चन्द्रोशनसोर् निशास्व् इव ॥७॥
ततस् तु रामं तपसा प्र-दीपितं
वरैश् च राजाऽऽभरणैर् अलं-कृतम् ।
अनुग्रहायोऽति-निनाय सागरः
सुदुष्प्र-वेशं वरुणस्य चाऽऽलयम् ॥८॥
स देव-राजं वरुणं वर-प्रदं
ज्वलन्तम् ऋद्ध्या समुदीर्ण-रूपया ।
प्रतीऽतम् आसीनम् उपेत्य राघवस्
तदा ववंदे शरणं जगाम च ॥९॥
अथाऽभ्य्-उवाचाऽऽशिषम् आयुषि ध्रुवं
नराऽधिपायाऽम्बु-पतिः प्रसन्न-वाक् ।
बले च वीर्ये च वि-वृद्धिम् आ-दधे
त्वरेति चोवाच जयेति चेश्वरः ॥१०॥
ततः सम्-उद्रः प्रविनीत-राघवं
पितेव पुत्रं प्र-शशास बुद्धि-मान् ।
भवाय कृत्वा भगवन्तं-प्रदक्षिणं

१. रा-समेतच० । २. आ-निशास्वि वा । फ-निशामिव । रा-निशास्विव ॥ ३. च रा प्र-प्रदीप्तम् । ४. फ-तथैव । ब-वैरश्च । ५. आ-०ग्रहायेति नि० । प्र च रा ब म ल२ अ-०ग्रहायाभिनि० । ६. फ अ च ब ल२ प्र रा म-सागरम् । ७. आ प्र अ-स दुःप्रवेशं । फ-सुदुःप्रवेशं । च-सुदुप्रवेशं । रा-स दुष्प्रवेश । ८. फ-चलस्य वुध्या । ९. रा अ-समुदीणरूपयया । १०. अ-प्रीतम् । ११. फ च प्र-त्रुटितः ॥ १२. आ-आशिषं ध्रुवन् । फ-आयुषे ध्रुवम् । १४. आ फ-आददे । १५. रा ल२-चोक्ताथ । प्र ब म ल२ अ-चोक्तवाथ । १६. प्र-चेश्वर ॥ १७. आ-प्रतिनीय रा० । च-प्रतिनीय राघव । रा-प्रतनीय रा० । १८. अ-पितैव । १९. फ-प्रशशंस । २०. च प्र रा ब म-भगवान् प्र० ।

ततोऽत्यं-अयात् सोऽपि यथाऽऽगतोऽभवत् ॥११॥

ततः प्रभुः सुखम् उषितो विभावरीं
पुरोदयं सवितुर् उपेत्य राघवः ।
महा-बलैस् समभि-वृतो बलाऽग्रणीर्
महो-द्रुमं समुप-जगाम पर्वतम् ॥१२॥

इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे समुद्र-दायं नाम
नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥

---

१. आ च रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–ततोभ्ययात् । २. आ फ–यथागतं प्रभुः । च रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–॰गतो भुवम् ॥ ३. ब–सुखमुषितो ४. ब–पुरोदयः । ५. आ–सेतुमुपेत्य । म–सवितुरुपेत्य । ६. फ–महाबलस् । ७. आ–स्वनिवृतो । च–स्वाभिवृतो । फ–स्वभिनिभृतो । ८. च रा–वलायणी । ल$_2$ अ ब–वलाय । प्र–वलाग्रैतैर् । ल$_1$–वलीमुखैर् । ९. फ–स (म) हद्भुतं । च रा प्र म ल$_2$ अ–महाद्भुतं । ल$_1$–सहाद्भुतं । ब–महाद्भुत ॥ १०. अ–नास्ति । ११. फ रा ब–समुद्रदायो । च– समुद्रदायवरुणदर्शनं । प्र म ल$_1$ ल$_2$–समुद्रदायो वरुणदर्शनं ॥

ततः शंखं-विमिश्रेण भेरी-शब्दाऽनुनोदिना ।
राघवस्याऽऽगमत् सैन्यं नाना-प्रहरणाऽन्वितम् ॥१॥
सम्-आसीनं ततस् तत् तु राघवस्य महद् बलम् ।
अशोभत तदा पूर्णं(?र्णः)सागरस् स्तिमितो यथा ॥२॥
सभा-गतस् ततस् तत् तु दृष्ट्वा राजा दशाऽऽननः ।
मुहूर्त्तं ध्यानम् आ-स्थाय सचिवान् अभ्युद्-ऐक्षत ॥३॥
अथ तान् सचिवांस् तत्र बभाषे रावणस् तदा ।
वाक्यं वाक्य-विदां श्रेष्ठः शृणुध्वं मम राक्षसाः ॥४॥
न चोद्योगे मनो वोऽद्य अयं प्राऽऽप्तश् च राघवः ।
सहितः सर्व-सैन्येन वानराणां स-लक्ष्मणः ।
साम्प्रतं चैव यत् कार्यं तत् कुरुध्वम् अ-कालिकम् ॥५॥

---

१. आ-शंवि० । २. रा-०नुपादिना । प्र०-नुयायिना । ३. आ फ च-रावणस्या० ॥ ४. फ रा प्र ब म ल$_1$ अ-तं । ५. प्र च ब म ल$_1$ ल$_2$ अ-राघवस्य महाबलं । आ फ-रावणस्य म० । ६. प्र च रा म ल$_1$ ल$_2$ अ-ततः पूर्णं स्त्रिमितः सागरो । फ-तदा तूर्णं स्तिमितः सागरो । च ब-ततः पूर्णास्तिमितः सागरो ॥ ७. आ-समागमं । फ प्र ब-समागतं । रा म ल$_1$ ल$_2$ अ-सभागतं । ८. च रा म ल$_1$ ल$_2$ अ-तं । ९. ल$_2$ अ-मुहूर्तं । १०. च-सचिवानः भ्युदैक्षत ॥ ११. फ-आगतान् । १२. प्र म ल$_1$-श्रेष्ठाः । १३. रा प्र-राक्षसा ॥ १४. फ-न चान्यो वानरो चाद्य शौर्ये । रा-न चोद्योग-मनोजबोद्यमयं । ब-न चोद्योगम........मयं । प्र-न चेद्योगोऽस्ति भवता-मयं । म-न चोद्योगो मनश्चाद्य सोयं । ल$_1$-नचोद्योगमसंभाष्य मयं । '·मनो वोद्य अयं' इति सन्ध्यभाव आर्षः द्र० । १५. च रा प्र ब म ल$_1$ अ-प्राप्तः स ॥

अव-ज्ञा न[1] च कर्त्तव्या[2] वानरेषु रणाऽजिरे ।
यैस् तृणी-कृत्य नः[3] सर्वान् सेतुर् बद्धो महोदधौ[4] ॥६॥
भवन्तश् चैव रागाऽन्धाः सुख-प्राऽऽप्ताः[5] प्र-संगिनः[6] ।
बध्यमानं तदा[7] सेतुं यन् न[8] वे(?वि)त्थ[9] निशा-चराः ॥७॥
चारो[10]ऽत्र न प्र-युक्तश्[11] च [12]सर्वैर् मन्त्रि[13]-पदे स्थितैः ।
हितं मन्त्रयते राज्ञस् तेन मन्त्री[14] नि-गद्यते ॥८॥[15]
कार्याऽकार्याणि[16] सततं राजा राज्ये[17] करोति वै ।[18]
तानि सर्वाणि कार्याणि मन्त्रिभिः सततोत्-थितैः[19] ।
अन्वेष्याऽन्विष्य[20] चिन्त्यानि तेन राजा[21] सहाय-वान्[22] ॥९॥
मन्त्रिभिः [23]सर्व-कार्याऽर्थाः कार्या नियम् अ-संशयम् ।
[24]एवं भवद्भिर्[25] वि-श्रम्भाद् [25]वञ्चितोऽहं निशा-चराः ।

---

१. रा ब–च न । २. च–०व्य । ३. आ–न । ४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–महार्णवे ॥ ५. म–सुखासक्ताः । च प्र ल$_1$ ल$_2$ अ–सुखसुप्ता । ब–सुसंप्राप्ताः । ६. च रा ब म ल$_1$–सुसंगिनः । प्र ल$_2$ अ–सुगंधिनः । ७. च ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–तथा । ८. ब अ–नः । ९. रा–चेष्टां ॥ १०. फ–दारा अ ? । ११. आ फ–प्रयुक्तो वः । १२. रा ब अ–सर्वे । १३. आ फ–मंत्रपदे । प्र–मंत्रिपदै । १४. रा प्र ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–मंत्रीति कथ्यते । १५. आ–इतोऽध्यर्धः श्लोको नास्ति ॥ १६. च ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–यानि कार्याणि । १७. फ रा– राज्यं । १८. आ प्र–नास्ति । १९. रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–सततोत्थितैः । प्र–सततोदितैः । २०. च–अन्विष्य चिन्त्यानि तानि । २१. च प्र रा ब म ल$_1$ ल$_2$ अ–राज्ञो महोदयः । २२. च–' निगद्यते ' इति पूर्वश्लोकपाठस्य पुनरुल्लेखभ्रमेण ' तानि कार्याणि सततं ' इति अस्याऽर्धस्य मध्य एव द्विर्लिखितः ॥ २३. आ फ–सह का० । २४. च–एकं । अ–कं... .. । २५. ल$_2$ अ–भवद्भि......वि० । आ–भवद्भिर् विश्रंभा चितोहं । फ–भवद्भिर् विश्रम्भावद्धचितो ॥

मामकं यदि वः कार्यं[1] नास्ति कार्यं मतं[2] हृदि ॥१०॥
अहम् एकः करिष्यामि शात्रवाणां[3] प्र-शासनम्[4] ।
चारं[5] वा[6]ऽत्र नि-योक्ष्यामि[7] सान्त्वं[8] भेदम् अथाऽपि वा ॥११॥
रावणेनैवम् उक्तास् ते[9] राक्षसा व्रीडिता भवन्[10] ।
व्रीडितानां ततस् तेषां मेघ-नादोऽभ्य्[11]-अभाषत ॥१२॥
किम्-अर्थं तप्यसे तात राघवाल् लक्ष्मणात्[12] तथा ।
वानरेन्द्राच्[13] च[14] सु-ग्रीवाद् वानराणां बलाद्[14] अपि ॥१३॥
मानुषो[15] नृपती[16] रामो[17] राज्य-भ्रष्टस् तथैव च ।
कथं बिभेषि[18] तस्मात्[19] त्वं देवान् कृत्वा[20] वशेऽनघ[20] ॥१४॥
इहाऽऽनीतो मया शक्रो नाग-पाशै[21]-(?शैर्) जितो रणे ।
वि-बुधा निर्-जिताः सर्वे स्वर्गं[22] गत्वा त्वया पुरा ॥१५॥
प्रेताऽधि-पो जितः संख्ये वित्तेशोऽत्र[23] परा-जितः ।

---

१. च–कार्ये । २. आ–कार्यं नम । फ–कार्य तम । च प्र ब म ल१ ल२ अ–कार्यतमं । रा–कार्यमतं । ३. फ च रा प्र म ल१–शात्रवानां । ब–शत्रुवानां । ४. फ–प्रबाधनं । च प्र रा ब म ल१–प्रसाधनम् । ल२ अ–प्रणाशनम् । ५. प्र–चाराश् । ६. फ रा प्र ब म ल१ ल२ अ–चात्र । ७. फ–नियोष्यामि । च म ल२–नियोयोमि । ८. आ च–शांत्वम् । फ–शान्तं ॥ ९. फ ब–तु । १०. आ–०ताभवं । अडभावो वा सन्धिर्वाऽऽर्षः । ११. च–०दो ह्यभाषत । आ–०दो भ्यभाषत ॥ १२. च–लक्ष्मणस् । १३. रा–वानरेंद्रात् । १४. च रा प्र ब म ल१ ल२ अ–तथा बलात् ॥ १५. प्र–मानुष्यो । १६. आ फ ब–नृपते । १७. ब–राम । १८. म ल१–बिभेष । १९. प्र–तस्माच्च । रा–कस्मात्त्वं । २०. च म ल१ ल२ अ–स्थाप्य व० । ब–स्थास्य व० । रा–कृत्वास्य व० । प्र–कृत्वाऽप्यव० ॥ २१. फ–०पाशैश्रितो । च–०पाशाऽसितौ । रा ब म ल१ अ–०पाशावृतो । प्र–०पाशाश्रितो । ल२ अ–रागपाशावृतो । २२. च–स्वर्गे । २३. फ रा प्र ब म ल१ ल२ अ–वित्तेशश्च । च–वित्तेन्द्रश्च ।

वरुण[1]ः काद्रवेयाश् च कालकेयाश् च दानवाः ॥१६॥
वसवो[2] मरुतश्[2] चैव तथा चन्द्र-दिवाकरौ ।
पृथिव्यां[3] सर्व-राजानो[4] निर्-जितास्[5] ते स्व-तेजसा[5] ॥१७॥
किं करिष्यन्ति ते राजन् वानरा वन-चारिणः ।
तौ[6] वा मानुष[7]-मात्रौ तु[8] भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥१८॥
व्येतु[9] ते सं-भ्रमो राजन्[10] अहं[10] हन्मि प्लवं-गमान् ।
मम बाण-पथं प्राऽऽप्य न कश्चिद् अपि जीवति ॥१९॥
रामं च[11] लक्ष्मणं चैव हतौ पश्य मया[12] रणे[12] ।
हनु-मन्तं स-सुग्रीवम्[13] अङ्ग-दं[13] गन्ध-मादनम् ।
सु-षेणं[14] जाम्ब-वन्तं च तथाऽन्यान् वन-गोचरान् ॥२०॥
मेघनाद-वचः श्रुत्वा प्र-हस्तो वाक्यम् अब्रवीत् ।
एवम् एतन्[15] न[15] सं-देहो यथा वदसि मान-द ॥२१॥
मुसला[16]ऽऽयोधिने मह्यं[17] कः[17] स्थास्यति[18] रणाऽजिरे ।
वानरेषु न मे चिन्ता चल-चित्तेषु रावण ॥२२॥

---

१. प्र–वरुणाः ॥ २. फ–नक्षत्राणि ग्राहश् । प्र–वसवो मारुतश् । ल$_{2}$ अ–त्रसवौ म० । ३. आ च ब रा–प्रथिव्यां । ४. च–च रा० । रा प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–ये च राजानो । ५. च–चिर्जिताश्चैव तेजसा । ब रा प्र म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–विजितास्ते तेजसा । ६. फ–त्रुटितः पाठः । ७. ब–मनुष० । ८. प्र ब म ल$_{1}$ ल$_{2}$ अ–च । ९. आ–यत्तु । रा अ–वेतु । १०. आ फ च–राजन्नाहं । ११. च–वा । १२. ल$_{2}$–रणे मया । म–इत्यत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत् त्रुटितः पाठः । १३. आ–सुग्रीवमङ्गदं । रा ल$_{2}$–सुग्रीवं सांगदं । १४. फ–सुखेन । १५. आ–एव । १६. रा–मुसलायोधिको । ब–मुसुलायोधिनो । प्र–मुसलायुधेन । आ फ–०लायोधिनो । म च–मुशला० । ल$_{2}$–मुसुलायोधिने । १७. फ–मेघ कः । च–मह्येकः । रा–मह्य क । १८. च–स्थस्यति । १९. प्र–मानद ॥

मानुषेषु[1] च क्लीबेषु[2] भक्ष्य-भूतेषु[3] नित्य-दा[4] ॥२३॥
अहम् एको वधिष्यामि तव शत्रून् दशाऽऽनन[5] ।
सुखी भव महा-राज[6] यथेष्टं वि-चरस्व[7] च[8] ।
मुसलं[9] भ्राम-यानस्[10] तु रावणं समुद्-ऐक्षत[11] ॥२४॥
एवम् उक्ते[12] प्र-हस्तेन धूम्राऽक्षो[13] वाक्यम् अब्रवीत् ।
आ-गतौ[14] यदि तौ राजन् मानुषौ राम-लक्ष्मणौ ॥२५॥
बद्ध्वा सेतुं सम्-उद्रे तु वानराश्[15] च तरस्-विनः[16] ।
लंका-मूले स्थितास्[17] तस्मात् सं-नह्यध्वं[18] निशा-चराः[19] ॥२६॥
गच्छामस् त्वरितं[20] तत्र यत्र तद् वानरं बलम् ।
सुख-सुप्तान् हनिष्याम[21] एतद् हि मम रोचते ॥२७॥
महोदरोऽथ[22] निर्-भर्त्स्य धूम्राऽक्षं[23] वाक्यम् अब्रवीत् ।
सु-रक्षितं च रामेण सु-ग्रीवेण च तद्[24] बलम् ॥२८॥
वानरैश् च महा-वीर्यैः[25] समन्तात् परि-वारितम्[26] ।

---

१. ल$_2$ अ—मानुष्येषु । २. रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ—दीनेषु । ३. फ—०रूपेषु । ४. फ—मे सदा । रा ल$_2$—नित्यसः । फ—हनिष्यामि । ५. रा—ददानन ॥ ६. फ—महाश्रय । ७. आ— विरमस्व । ८. च रा प्र ब ल$_1$ ल$_2$ अ—यं । ९. आ—मुशलं । च—सुसलं । प्र ब—मुसुलं । १०. च—भ्रामभाणस् । रा अ—भ्राममानस् । ब—भ्रममाणस्तु । ल$_2$—भ्रामयाणस्तु । ११. फ—रावणाननमैक्षत ॥ १२. ल$_1$—उक्तो । १३. च—धुम्राक्षो । १४. च—आगंतौ । १५. फ—........ स्तास्त्र । १६. च—तपास्विनः । १७. प्र ब—स्थितस् । १८. आ—संनधंध्वं । १९. च—निशाचरः । २०. च रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ—त्वरितास् । २१. रा—हन्याम । अ—हनिष्यामि । २२. फ—महोदरोपि निर्भर्त्स्यं । रा—महोदये तु निभरस्य । च म—महोदरोप्यानिर्भर्त्स्यं । २३. रा—धूम्राक्ष । २४. च—त्रुटित । २५. रा ब ल$_1$ ल$_2$ अ—महावीरैः । २६. च—परिवारित म ।

न तत्र[1] गमनं युक्तं पुर[2]-गुप्तिर् वि-धीयताम् ॥२९॥
पूर्वम्[3] एतद् अभूत् कृत्यं परे[4] पारे महोदधेः ।
सेतौ[5] वा बध्यमाने[6] तु[7] विघ्नः कार्यो[8] निशा-चराः[9] ॥३०॥
साम्प्रतं त्व् आ-गते सैन्ये[10] पुरस्ताद्[11] बलिनो[12] वयम् ।
शस्त्राणां कवचानां च[13] कृत्वा सम्यग् उपाऽर्जनम्[14] ।
[15]तेषां दास्यामहे युद्धं हनिष्यामश्[16] च तान् मृधे ॥३१॥
एतस्मिन्न् अन्तरे वीरः प्र-गृह्य विपुलं भुजम् ।
अति-कायो महा[17]-वीर्यो रावणं वाक्यम् अब्रवीत् ॥३२॥
रक्षितव्या प्रजा राज्ञा[18] रक्षितव्या द्वि-जातयः ।
दस्यवश्[19] च नि-हन्तव्याः परि-पाल्याश् च साधवः ॥३३॥
अ-न्यायेन न हर्त्तव्यं[20] पर[21]-स्वं राक्षसर्षभ[22] ।
एवं यो वर्तते[23] राजा [24]चिरं पाति वसुं-धराम्[25] ॥३४॥
रामेण विनय[26]-ज्ञेन व्य्-अलीकं किं कृतं हि नः ।
जनस्थान-गता येन तस्य भार्या त्वया हृता[27] ॥३५॥
पति-व्रता महा-भागा[28] लङ्कां[29] किं सा प्र-वेशिता ।

---

१. रा ब ल₁–तत्रागमनं । २. आ–परगुप्तिर् । च–पुरं गुप्तिर् । रा प्र ब ल₁ ल₂ अ–पुरे गुप्तिर् । ३. प्र–एवम् । ४. रा–पारे । ५. च–सेतो । प्र–सेनो । ६. प्र–वार्धव्यमाने । च–वाध्यमाने । ७. रा ब ल₁ ल₂ अ–च । ८. रा ल₁–विघ्न कार्यो । प्र–विघ्नाकार्यो । ९. रा–निशाचरा । ल₁–निशाचरः । १०. फ–त्वागतं सैन्यं । ११. प्र–पुलस्त्याद् । १२. ब–वालिनो । १३. च–कवचाणां तु । १४. च–उपार्जितम् । १५. प्र–तेषामुपास्महे । १६. आ फ–हरिष्यामश् । १७. प्र ल₁ ल₂ अ–हवावीरो । १८. फ–राज्ञोथ । च प्र ब ल₁ ल₂ अ–राजन् । १९. रा–दश्यवश् ॥ २०. रा प्र ल₁ ल₂ अ–हन्तव्यं । २१. प्र अ–परं स्वं । २२. रा प्र ब ल₁ ल₂ अ–राक्षसेश्वर । आ–०र्षभा । २३. ब ल₁–यत्रन्तरे । २४. च–चिरे । २५. रा–सुमेदनीम् । प्र ब ल₁ ल₂ अ–स मेदिनीम् ॥ २६. रा ब–विनियज्ञेनं व्यलीकं हि । २७. फ–कृता ॥ २८. आ–०भाग । २९. रा ब प्र ल₁ अ–लंकायां किं प्र० । ल₂– लंकायां किं स प्रवेषिता ।

यतः प्र-वेशिता सीता उत्-पाता दारुणा भृशम् ॥३६॥
कार्याऽकार्ये न जानीध्वं सर्व एव न सं-शयः ।
बलेन गर्विता यूयं वि-नाशाय कुलस्य नः ॥३७॥
तन् मैतं रोचते बुद्ध्या सीता रामाय दीयताम् ।
पर-भार्या न युक्ता तु बलाद् हर्त्तुं निशा-चराः ॥३८॥
सं-मान्य दीयतां तस्मान् मैथिली जनकाऽऽत्म-जा ।
एवम् उक्त्वाऽति-कायस् तु तूष्णीं-भूतो बभूव है ॥३९॥
इत्यार्षे रामायणे सुन्दर-काण्डे राक्षस-मन्त्रणं नाम शततमः सर्गः ॥१००॥
समाप्तश्चाऽऽयं सुन्दर-काण्डः ।[13]

---

१. च–छन्दारुणा भृशम् । रा प्र ब ल१ ल२ अ–दारुणास्ततः । २. च–कार्य कार्ये न जानीध्वं । आ–कार्याकार्येविजानीध्वं । रा ब–कार्यकालं न जा० । प्र ल१ ल२ अ–कार्यकाले न जा० । ३. फ–मध्ये । ४. ब ल१ ल२–युक्तं । ५. आ–सम्मान्य । ब–समान्य । ६. ब–तस्मात् । ७. रा–०त्मजां । ८. अ–उक्तयाति० । रा–उक्ताति० । ९. फ–तूष्णीं संस्थितं रावणं ॥ १०. फ–समुद्रतरणो । आ–लंकापर्वणि राक्षसमन्त्रणं । च रा प्र ब ल१ ल२ अ–राक्षसमंत्रो ॥ ११. रा ल१ ल२ अ–समाप्तोयं । १२. ल२–सुन्दर काण्डः पंचमः। ल१–सुन्दरकाण्डः पंचम इति । १३. अतः परमाऽऽदर्शग्रन्थानां विशिष्टा उपसंहारा एवं भवन्ति । आ–शुभमस्तु कल्याणमस्तु संवत् १६४६ पोषसुदी ११ मंगलवारे श्री आगरा महाकोटे पातिसाह श्री अकबर जलालदीनराज्ये श्री सुंदरदास इदं श्रीरामायणपुस्तकं लिषापितं । श्री अग्गलपुरे श्वेतांबरकपूर-लिषतं यादृश्यं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृश्यं सु मम दोषे न दी० । रा–अतः परं युद्ध-कांडो भविष्यति । यस्याऽयं प्रतिसन्धिः । श्रीरामाय नमः । संवत् १९०० ॥ प्र–अतः परं लंकाकाण्डो भविष्यति । अशीतितमे वर्षे सप्तम्यां रविवासरे । ज्येष्ठे मासे सिते पक्षे सुन्दरो लेषितो धिपा(?या) । दयारामेण विदुषा कथा-व्याख्यानसिद्धये । शुभमस्तु ॥ ल१–शुभमस्तु सर्वजगतां । अथातो लंकायां युद्धपर्व लिख्यते । जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा । अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन महात्मना ॥ ल२–शुभमस्तु सर्वजगतां । शुभं लिखितं देवीचंद अम-गोत्रा जसरोटे राज विप्रों सव्हणी दा पुरमण्डलवासी सं० १९१७ । देवीचंद अमगोत्रेण कन्यायाः करपीडने । वाल्मीकि पुस्तकं दत्तं देविकायां तटे शुभे ॥ पुस्तक सुन्दरकांड पंडित देवकीनंदन दा । शुभमस्तु सर्वजगतां ॥